

JAN GEVR



XACƏ SAH

"HÜQUQ ƏDƏBİYYATI"
nəşriyyatı

JAN GEVR

XACƏ ŞAH

(TARİXİ ROMAN)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası



«Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı
BAKİ – 2012

hak - 270150

X (10) 2012

Farscadan tərcümə edəni: Hüseyn ƏHƏDİ

X (84) 2012 **Jan Gevr. “Xacə şah”.** Tarixi roman. «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, Bakı, 2012, 648 səh.

XVIII yüzilliyin ortalarından başlayaraq yarım əsrdən də böyük bir tarixi əhatə edən romanla həmin dövrdə Güney, Quzey Azərbaycanımızda və Fars əyalətlərində baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, ən nəhayət Nadir, Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi qüdrətli hökmdarlardan söhbət açılır.

X $\frac{1203021200 - 001}{h (062) - 2012}$ clansız

© Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı – 2012

NƏŞRİYYATDAN

Əziz oxucular! İlk dəfə, müəyyən ixtisarla təqdim olunan bu əsərdə XVIII əsr tariximizin ən ziddiyyətli, ən qarışıq, həm də maraqlı dövrü öz dolğun əksini tapmışdır. Cənubi Azərbaycanda geniş yayılmış bu tarixi romanı İran nəşriyyatları dəfələrlə nəşr etmişdir. Biz də yaxşı öyrənməkdən məhrum olduğumuz Azərbaycan tarixinə azca da olsa nüfuz etmək, el-obamız, ata-babamız, dost-düşmənimiz barədə nisbətən obyektiv bilgi almaq üçün belə kitabların çapını lazımlı bilirik.

Fransız müəllifin bir Şərq ölkəsinin tarixindən roman yazması özlüyündə maraqlı faktdır. Lakin onun nə üçün məhz bu mövzuya müraciət etməsi bizim üçün də qaranlıqdır. Təəssüf ki, Jan Gevrin şəxsiyyəti, ədəbi taleyi barədə məlumat əldə edə bilmədik. Onun İranla hansı mənəvi tellərlə bağlı olmasını, tarixi materialları necə ələ gətirib araşdırdığını müəyyənləşdirməyə çalışsaq da, sorğularımız hələ ki, cavabsız qalıb. Həmin sualların narahatlığı romanın davamı, yəni ikinci kitab işıq üzü görənə qədər bizimlə olacaq. Bu barədə məlumat ala biləcəyimiz bütün mənbələrə imkanımız daxilində müraciət edəcəyik.

J.Gevr vaxtilə İranda hansısa xidməti vəzifədə çalışmış, Güney Azərbaycanı, Fars əyalətlərini gəzib dolaşaraq, bir çox əhvalatların şahidi olmuş, qərblilərin kitablarına, qeydlərinə, habelə Nadir şahın fransız həkiminin gündəliyindəki faktlara əsaslanaraq, son dərəcə maraqlı əsər yarada bilmişdir. Dərin araşdırmaların nəticəsidir ki, kitabda yaranmış tarixin, sehrli nağılları xatırladan, macərəyə bənzəyən hadisə və əhvalatların çox aydın təsviri gözlərimiz önündə canlanır.

Acınacaqlı hal kimi yada salmaq istərdik ki, illərlə bir çox tarixi şəxsiyyətlər kimi Ağa Məhəmməd şah Qacara münasibətimizi də, dövrün hakim siyasətinə görə müəyyənləşdirmişik. İndiyə kimi bu talesiz, bəxtikəm, lakin ağıllı siyasi xadim, hərtərəfli biliyə malik alim, mahir sərkərdə barəsində həqiqəti söyləmək imkanımız xaricində olmuşdur. Biz bu qüdrətli Azərbaycan türkünə xalqımıza qaniçən cəllad, yadelli işğalçı kimi tanıtmış, onu öz mühitindən çıxarıb min bir sual qarşısında qoymuşuq. Məhz bu cür siyasətin nəticəsidir ki, Ə.Haqvediyevin Qacanın şəxsiyyətini doğru-düzgün əks etdirən "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsi uzun illərdən bəri səhnə üzünü görmür.

İnanırıq ki, J.Gevrin "Xacə şah" romanı öz orijinallığı, tarixi faktların zənginliyi və Ağa Məhəmməd şah Qacar fenomenini daha qabarıq nəzərə çatdırmaqla hörmətli oxucularımızın diqqətini özünə cəlb edəcək.

Quyruqlu ulduz və quyruqsuz körpə

1155-ci Hicri-Qəməri ilinin rəbiüs-sani ayının 12-də türkmən səhrasında Qacar elinin Aşağıbaş tayfasının bütün camaatı quyruqlu ulduza tamaşa edirdi. Qorxudan üzlərinin rəngi qaçmışdı. Uşaqlar da quyruqlu ulduza baxırdılar və böyüklərin dəhşətə gəlməsini hiss edərək onlar da qorxurdular. Kişilərdən biri arxaya çevrilib türkcə səsləndi:

– Allahverdi, Allahverdi... gəl quyruqlu ulduza bax!

Bir neçə dəqiqədən sonra yurtların birindən uzun, ağ saqqallı kişi çıxdı, əlindəki ağaca söykənə-söykənə gəlib quyruqlu ulduza tamaşa edənlərə qoşuldu. Toplaşanlar Allahverdiyə hörmət əlaməti olaraq kənara çəkilib onu qabağa buraxdılar. Allahverдини səsləyən kişi soruşdu:

– Allahverdi, bu sənin cavanlığında gördüyün haman quyruqlu ulduz deyilmi?

Allahverdi çox qoca olmasına baxmayaraq yaxşı görürdü. Quyruqlu ulduza baxıb, ona çox qəbahətli bir söyüş söydü. Sonra dedi:

– Bu elə haman ulduzdur ki, mən iyirmi yaşında görmüşəm. Kişilərdən biri soruşdu:

– Allahverdi, sən Allahdan neçə il ömür almısan?

Allahverdi cavab verdi ki, Allahdan 8 dəfə on iki ... ömür istəmişəm. Hal-hazırda ömrümün doxsan altıncı ili keçir.

Qacar elinin Aşağıbaş tayfasının camaatı yaş hesabını 2 rəqəmi ilə aparırdı, çünki illəri 12 heyvanın adı ilə bağlayırdılar. Hər ili bir heyvana məxsus hesab edir və buranı heç vaxt qarışdırmırdılar. İndi Allahverdi deyəndə ki, quyruqlu ulduzu doxsan

altı illik ömrünün 20-ci ilində görüb, hamı başa düşdü ki, bu hadisə 76 il əvvəl olub. Qoca arxada qalmış cavanlığını xatırlayıb dedi:

– Əgər min il də bundan sonra görsəm, tanıyaram. Elə onda da ulduz belə idi; iki gözü, qoşa şaxəli quyruğu vardı. Natəmiz gözləri ilə bizə baxırdı.

Bir qadın:

– Allahverdi, ulduza yaman demə, acığı tutar, bizə qəzəb edər, – dedi.

Allahverdi yenə ulduza baxıb qəbahətli söyüş söydü:

– Bu çox nanəcib ulduzdu, ehtiram göstərsən də, göstərməsən də, bizə bəla gətirəcək. Söyüb yamanlayıram ki, bəlkə qorxar, ya xəcalət çəkər.

Allahverdinin bu sözündən sonra yığışanlar quyruqlu ulduzu qorxutmaq üçün onu söyüb yamanlamağa başladılar. Bu zaman yurtların birindən səs-küy eşidildi və birisi qışqırdı ki, Məhəmməd Həsən xan gəldi.

Məhəmməd Həsən xan Aşağıbaş tayfasının rəisi idi. Onun gəlişi ilə quyruqlu ulduz bir anlığa camaatın yadından çıxdı. Məhəmməd Həsən xan atdan düşdü və hələ yurta girib hamilə arvadını görməmiş toplaşanlara yaxınlaşdı. O zaman Məhəmməd Həsən xan 25 yaşında, orta boylu, xoş sima, cavan bir oğlan idi. Aşağıbaş tayfasının adətincə saqqalını qırıxıb, uzun bığ saxlayırdı.

Hamı kimi, Məhəmməd Həsən xan da quyruqlu ulduzdan qorxurdu. O da inanırdı ki, quyruqlu ulduz insanlara bəla gətirir.

Aşağıbaş tayfası köçəri həyat keçirirdi, mal-qara saxlamaq tayfanın əsas məşğuliyyəti idi. Allahverdi deyirdi ki, o birinci dəfə quyruqlu ulduzu görəndə tayfanın kənarları boyunca yurt saldığı Ötrək çayı daşib bütün yurtları su basıbmış. Astrabad şəhəri dənizə çevrilib və camaatın bütün mal-qarası qırılıbmış.

O gecə Aşağıbaş tayfasının camaatı yalnız quyruqlu ulduz batandan sonra yurtlara çəkilib yatdılar.

Ceyran da quyruqlu ulduzun görünməsindən xəbərdar idi, amma gecə bayıra çıxıb ulduzu görməkdən qorxurdu. Aşağıbaş tayfasının camaatının əqidəsincə əgər, hamilə qadın quyruqlu ulduza baxardısı, onun doğduğu uşağın quyruğu olardı.

Məhəmməd Həsən xan yurta girəndə Ceyranı fikirli gördü.

Səbəbini soruşanda, Ceyran dedi:

– Vaxtım çox az qaldığından quyruqlu ulduzun zahir olması məni qorxudur.

Məhəmməd Həsən xan həyəcanla soruşdu:

– Sən də ona baxdın?

Ceyran yurtdan çıxmadığını, söylədi.

Məhəmməd Həsən xan yoldan gəldiyi üçün yorğun idi, ona görə axşam yeməyini yeyib yatdı. Çox keçmədi ki, Ceyranın naləsi onu yuxudan ayıltı. Ceyranın sancıları başlamışdı. Məhəmməd Həsən xan yaxın yurtlarda olan qulluqçuları yuxudan oyadıb mamaça gətirməyi əmr etdi. Sühə az qalmış Ceyran bir oğlan doğdu. Qulluqçular Məhəmməd Həsən xanın yanına qaçıb ona müjdə apardılar. Xan onlara müştuluq verdi. Mamaça körpəni yuyub təmizlədikdən sonra atasını çağırırdı ki, gəlib oğlunu görsün. Məhəmməd Həsən xan içəri girdi, əyilib uşağın üzünə baxdı. Çox gözəl uşaqdı: qırmızı dodaqları, mavi-yaşıl gözləri vardı. Məhəmməd Həsən xan oğlunu qucağına alıb öpdü və şuxluqla dindirdi:

– Sənin gözlərin nə mənimkinə, nə də ananınkinə oxşayır. Bizim ikimizin də gözləri qaradır, səninkisə, abı.

Ənam gözləyən mamaça dedi:

– Uşaq ana qarnında olanda anası kimə baxsa, uşağın gözləri o adamın gözlərinə oxşayar. Yəqin, Ceyran hamilə ikən abı gözlü adama baxıb.

Məhəmməd Həsən xan:

– Ümid edirəm ki, bu uşağın qədəmi mübarək olacaq.

Bu körpə Məhəmməd Həsən xanın ilki idi, özü də oğlan. Ona görə, mamaça şahanə bir ənam alıb getdi.

Hələ günəş çıxmamış Aşağıbaş tayfasının camaatı bildi ki, Məhəmməd Həsən xanın oğlu olub. Tayfanın varlı-karlı adamları Məhəmməd Həsən xanın evinə gözəydliliyinə gəlir, bəzisi bahalı xalçalar bəzisi isə, qızıl sikkələr hədiyyə edirdilər.

Məhəmməd Həsən xan ilk övladının dünyaya gəlməsi mü-nasibəti ilə Aşağıbaş tayfasının bütün camaatına qonaqlıq ver-di. Tayfanın adəti üzrə hamıya kabab yedirib, madyan südü içirdi. Qonaqlıq qurtarar-qurtarmaz göy üzünü bulud aldı, hava soyudu. Quyuqlu ulduz görünmürdü. Gecə yansı şiddətli yağış başlayıb, səhər də kəsməyib düz gün batana kimi davam etdi. Yağışdan sellənən Ətrək çayı çırpınıb yatağından çıxdı. Belə-liklə, quyuqlu ulduz bəlasını nazil etdi. Camaatın qorxdığı bəla gəldi. Aşağıbaş camaatı suda boğulmamaq üçün yurtları bura-xıb hündür yerlərə qaçmağa başladılar.

Allahverdi kişi bir ucdan quyuqlu ulduzu söyləyərək, deyirdi:

– Mən bu ulduzun bizə bəla gətirəcəyini bildirdim.

Məhəmməd Həsən xan arvad-uşağı üçün narahat idi. Havanın soyuması göstərirdi ki, yenə yağış yağacaq. Onların da səhrada bir isbatlı sığınacaqları yox idi. Ona görə qərara gəldi ki, Ceyranı və oğlunu Astrabada göndərsin.

Ceyranla oğlu Məhəmməd Astrabada seyid Müfidin evinə qonaq düşdülər. Seyid Müfid Məhəmməd xanın xanımına böyük ehtiram göstərir və çalışırdı ki, onlar üçün hər cür rahatlığı yaratsın.

Məhəmməd Həsən xan arvadından ayrılmazdan qabaq ona demişdi ki, oğlumuzun adını Məhəmməd qoy, çünki Allahın yanında Məhəmməddən əziz ad yoxdur. Daha sonra tapşırırmışdı

ki, seyid Müfidin evində olan zaman mümkün qədər qonum-qonşuya çıxsın. Çünki Astrabad hakimi şübhələyə bilərdi.

– Hakim nə qədər biqərəz adam olsa belə, hər halda, Nadir şahın adamıdır. Nadir şahın da bizlərlə arası yoxdur və əgər Astrabad camaatı ilə çox gediş-gəlişin olsa, səndən bədgüman olub, elə xəyal edərdi ki, mənim tərəfimdən sui-qəsd hazırlamağa gəlmişən. Astrabad qadınlarından olsaydın, deyərdim başına bir çadra sal. Belə də heç kəs bilməzdi ki, sən mənim arvadım və Məhəmməd xan Qovanlunun bacısısan.

Ceyran dedi:

– Mən başıma çadra sala bilmərəm çünki uşaqlıqdan azad böyümüşəm, həmişə üzüaçıq gözmüşəm. Sən özün də mənə demisən ki, dünyada Kəbədən müqqəddəs yer yoxdur, amma onu ziyarət edəndə qadınlar üzlərini açmalıdırlar və kişilərdən çəkinməməlidirlər. Əgər mən başıma çadra salsam, ayağımın altını görmərəm, nəfəsim tıncıxar.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Mən demirəm sən orda başına çadra salasan, Aşağıbaş tayfasının arvadları çadra örtmürlər. Mənim məqsədim, Seyid Müfidin evində olarkən gediş-gəlişin az olsun. Səda elə xəyal edərdi ki, ora gəlməkdə xüsusi tapşırığın var.

Ceyran Nadir şahdan qorxmurdu. Kişilərin çoxundan yaxşı at çapar, tütəng oynadar, kəlbi tütəngi ilə çaparaqda sərrast nişan alardı. Kəlbi tütəngi İrana iki ingilis ustası gətirmişdi. Çaxmağı it başına oxşadığına görə adına kəlbi tütəng deyərdilər.

Məhəmməd Həsən xan da Nadirdən qorxmazdı, ancaq tək idi, dayağı yox idi, ona görə də istəmirdi ki, Nadirin əlinə bəhanə versin.

Qacar tayfasının bir qismi Ətrək çayının yuxarılarında, o biri qismi çayın aşağısında məskən saldığına görə onlara Aşağıbaş

və Yuxarıbaş deyirdilər. Bu iki tayfa əgər, sözü bir yerə qoysaydı, Nadirə itaətdən və vergidən boyun qaçıra bilərdi. Ancaq Yuxarıbaş tayfasının Məhəmməd Həsən xanla arası yox idi və onların birləşməsi müşkül məsələ idi.

Ceyran ərindən ayrılarkən dedi:

– Bizimki bu il gətirmədi. Bəs indi beş əlf nadirini hardan əldə edib, Nadirin xəzinəsinə verəcəksən?

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Əlim Nadir şaha çatsaydı, ona deyərdim ki, bu il sel bizim xanimanı viran qoydu, o da bizi vergidən azad edərdi. Ancaq onun adamları qoyarmı ki, mənim əlim ona çatсын?

Ceyran soruşdu:

Yəni sənin məktubun da ona çatmayacaq?

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Özlərinə bir xeyri olmasa, heç bir məktubu Nadirin əlinə çatmağa qoymurlar.

– Sən əvvəlcə yerindən dərbədə olmuş tayfanı sahmana sal, sonra özün Nadirin hüzuruna get. Ona bizim tayfanın fəlakəti barədə xəbər ver. Bir tayfa başçısı olduğuna görə Nadir sənə qəbul edər.

– Nadirin hüzuruna gedənlərin hamısı adlı-sanlı tayfa başçılarıdır. Balaca adamları Nadirin yanına buraxmazlar. Şahı əhatə edənlər nə onu görməyə qoyurlar, nə də məktubları ona çatdırırlar.

Ceyran soruşdu:

– Axı, nə üçün qoymurlar Nadirin hüzuruna getməyə?

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– İki səbəbdən; Birincisi, Nadir şahı əhatə edən şəxslər yerli hakimlərlə əlbirdirlər. Onlar istəməzlər ki, biri Nadir şaha ya-

xınlaşıb hansısa hakimdən şikayət etsin. İkincisi də, baxırlar görsünlər Nadirə yazılan məktubdan onlara bir xeyir var, ya yox. Əgər yoxdursa, o məktub Nadirə çatmır.

Ceyran dedi:

İndi ki, sən Nadiri görməyə gedə bilmirsən, mən özüm onu görməyə gedəcəyəm. Ondan xahiş edəcəyəm ki, bizi bu ilin vergisindən azad etsin.

Məhəmməd Həsən xan heyfətlə soruşdu:

– Sən Nadirin yanınamı getmək istəyirsən? Üstəlik məlum deyil ki, Nadirin adamları səni onun yanına buraxacaqmı?! Tutaq ki, sənə mane olmadılar, ancaq mənim qeyrətim qəbul etməz ki, arvadım özgə kişinin yanına getsin. Nadir olmasın, kim olur-olsun.

Ceyran soruşdu: bəs, Məhəmməd Həsən xan nə etmək fikrindədi?

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Hələ bilmirəm. Ancaq ümid edirəm ki, işlərimiz düzələr, mən də bu ilin vergisini təhvil verərəm.

Bu söhbətdən sonra ər-arvad bir-birindən ayrıldılar. Ceyran Astrabada getdi. Məhəmməd Həsən xan isə səhraya yollandı ki, tayfasını, mal-qarasını tələf olmaqdan qorumaq üçün bir şey fikirləşsin.

Ceyran nə qədər çalışdı ki, Astrabad camaatı onun gəlişindən xəbər tutmasın, amma olmadı. Onun gəlişi hamıya məlum oldu. Hamı, təxti-rəvan üstə üzü açıq gələn bu qonağın kim olduğu ilə maraqlanırdı.

Astrabad camaatı üzü açıq qadın görəndə heyfətlənmişdi, çünki kənd qadınları və ümumiyyətlə, tayfaların qadınları şəhərdə üzlərini örtmürdü. Ancaq təxti-rəvan üstə gələn üzü açıq qadın hamının marağına səbəb olmuşdu. Həmin gün şəhərin

hakimi Səbzəli bəy Ceyranın gəlməsindən xəbər tutub, Seyid Müfidə bütün şəhərdə onun qonağı haqqında danışıldığını xəbər göndərdi;

– Deyilənlərə görə, qohumlarından deyil. Belə məlum olur ki, varlı-karlı adamdır və mənim borcumdur ki, arvadımı başqa qadınlarla onun görüşünə göndərim.

O zamanın adətlərinə görə şəhərə bir vəzifəli şəxs varid olarsa, şəhər oyanları onun görüşünə gedərdilər.

Seyid Müfid Astrabad hakiminə cavabında dedi:

– Mənə qonaq olan uşaqly qadın Aşağıbaş tayfasının rəisi Məhəmməd Həsən xanın arvadıdır. Yurtları sel basdığı üçün tayfa pərakəndəliyə düşər olmuşdur. Bu qadın zahıdır. Əl-ayaqda qalması deyər ərinin məsləhəti ilə bizə qonaq gəlib və işləri sahmana düşəndən sonra qayıdib öz evinə gedəcək.

Səbzəli bəy o gün Ceyran istirahət etməsini gözlədi və ertəsi gün öz ailəsindən bir neçə qadını Ceyranın görüşünə göndərdi. Ceyran onları hörmətlə qarşıladı.

Qadınlar evlərinə qayıtdıqdan sonra Ceyranın gözəlliyindən o qədər danışdılar ki, hakim də bu tərifli gözəli görmək fikrinə düşdü.

Astrabad adətlərinə görə Ceyran da öz növbəsində onun görüşünə gələn qadınların görüşünə getməli idi.

Bir gün sonra Ceyran qulluqçularından hakimin evinə göndərərək, elə bu gün onların görüşünə gələcəyini xəbər verdi. Qadınlar isə bu xəbəri Səbzəli bəyə də çatdırır və o, Ceyranı görmək arzusunda idi, ona görə də həmin gün elə bir yerdə dayanır ki, Ceyranı görə bilsin. Ceyran Səbzəli bəyi üzdən tanıyırdı. Səbzəli bəy öz nöqərlərinə ki, mənə etina etməyin, qoy Ceyran bilməsin ki, mən sizin ağanızam.

Beləliklə, Ceyran üzü açıq gələrək hakimin qarşısından keçdi və onu tanımadı. Ceyranın gözəlliyi Səbzəli bəyi heyran etdi.

Hakim təsəvvür etmirdi ki, bir qadın bu əndazədə gözəl olsun. O həmişə deyərdi ki, Aşağıbaş tayfasının qadınları o qədər də gözəl olmurlar. Ancaq o, bilmirdi ki, Ceyranın əsli Qovunlu tayfasıdır. Bu tayfa isə Səfəviyyə dövründən gözəlliyi ilə məşhur idi. Ceyran Məhəmməd Həsən xana ərə gələndən səhraya düşüb orada yaşamağa öyrənmişdir. Səbzəli bəy Ceyranı görəndən sonra ömründə onun qədər gözəl başqa bir qadın görmədiyini başa düşdü. O nə etsə də, onun gözəlliyini yadından çıxara bilmirdi və axırı özünə söz verdi ki, nə olur-olsun, bu behişt mələyindən də gözəl olan qadından ürəyinin kamını almalıdır.

Səbzəli bəy 15 yaşı olanda Səfəvilər sülaləsinin axıncı şahı II Tənmasibin sarayındakı abdarxanada qulluqda idi. Bir qədər böyüdükdən sonra Nadirin bəxt ulduzu çox parlaqdır və əgər onun qulluğuna girə bilsə, irəli gedəcəyini və gələcəkdə böyük vəzifələr tuta biləcəyini anladı.

Nadir o zaman II Tənmasibin sərkərdələrindən idi və onun əmrlərini icra edirdi. Səfəviyyə taxt-tacına sahib olmaq fikri hələ başına dolmamışdı.

Nadir II Tənmasibin hüzuruna gələndə əvvəlcə Abdarxanada bir qədər oturardı. Bu zaman, Səbzəli bəy ona böyük ehtiram göstərər, qabağına ən dadlı şərbətlər qoyar, Nadir şahın hüzuruna gedərkən Səbzəli bəy onun çəkmələrinin tozunu silərdi. Səbzəli bəy o qədər yaltaqlandı ki, nəhayət Nadirin nəzərini cəlb etdi və onu abdarxananın rəis müavini elədi. Bu böyük bir vəzifə olmasa da, Səbzəli bəy hər gün Nadiri görürdü. Nadir şəhərdə olduğu müddətlərdə hər gün abdarxanaya gələrdi və Səbzəli bəy öz ərbabının məzəsini bildiyi üçün onun ürəyi istəyən yeməkləri hazır edərdi. Yaxın adamı kimi Nadirlə səfərlərə gedərdi.

Bir gecə Həzar Cərib qəsəbəsində təşkil olunmuş şahənə qonaqlıqda Nadirin əmri ilə II Tənmasibi şahlıqdan götürülüb, dus-

taq edildi. Onun yerinə 14 aylıq oğlu şah elan olundu. Nadir səltənətin naibi vəzifəsində qalaraq bütün şahlıq işlərini öz öhdəsinə aldı. Bir müddətdən sonra Azərbaycanın Muğan səhrasında Nadir özünü şah elan edib, Nadir şah adı ilə başına tac qoydu. Elə həmin vaxt, Səbzəli bəyin də vəzifəsi yüksəldi, o, şah Abdarxanasının rəisi oldu. Bu vəzifə sarayda sayılan vəzifələrdən idi.

1149 Hicri-qəməridə Nadir şah zindanda olan Təhmasibi qətlə yetirmək qəsdinə durdu. Bu işi yerinə yetirmək üçün etibarlı bir adama ehtiyacı vardı. Bu adam da Səbzəli bəy oldu. Səbzəli bəy Səfəvilər sülaləsinin axırncı şahını öldürdü. Xidməti müqabilində Nadir şah Səbzəli bəyi Astrabada hakim təyin etdi. Ceyranın Astrabada gəlişindən il yarım qabaq Səbzəli bəy Nadir şahın hökmü ilə Astrabada və bütün türkmən səhrasına hakim təyin edilmişdi.

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz

Astrabad hakimi Səbzəli bəy, Ceyranı görən gündən onu ələ keçirmək fikrinə düşdü. O, bilirdi ki, Məhəmməd Həsən xan Astrabada gəlsə, öz arvadını götürüb səhraya aparacaq və onun oli heç vaxt Ceyrana çatmayacaq. Əgər Məhəmməd Həsən xan köçüb Astrabad sakini olsa belə, yenə Ceyran ona məxsus olmayacaqdı. Ona görə, işi elə qurmağa çalışdı ki, Məhəmməd Həsən xan bu tezliklə Astrabada gələ bilməsin. Səbzəli bəy onu da bilirdi ki, Məhəmməd Həsən xan Aşağıbaş tayfasının işlərini sahmana salmamış Astrabada gəlməyəcək.

Səbzəli bəy çox götür-qoy etdikdən sonra öz dostu Mirzə Mehdiyə bir məktub göndərdi və ondan xahiş etdi ki, əgər, Məhəmməd Həsən xan Məşhədə gəlsə (o zaman Məşhəd Nadir şahın paytaxtı idi), onu bir bahənə ilə bir müddət Məşhədə saxlasın. Mirzə Mehdi Nadir şahın xüsusi münşisi idi. Səbzəli

bəy bilirdi ki, Mirzə Mehdi onun xahişini rədd etməyəcək. Bundan sonra Səbzəli bəy Məhəmməd Həsən xanın yanına bir məmur göndərərək tapşırırdı ki, onun başını qarışdırın və Məhəmməd Həsən xanı Astrabada gəlməyə qoymasın. Eyni zamanda, Məhəmməd Həsən xana işarə vursun ki, Səbzəli bəy vergidən azad olmaqda ona kömək göstərə bilər.

Hərçənd, Məhəmməd Həsən xan bilirdi ki, Nadir şahın qoyduğu vergi sözsüz ödənilməlidir. Nadir şah vergi yığanlara tapşırırmışdı ki, vergi gətirin, imtina etsələr, başlarını kəsib gətirin. Vergi yığan bu əmri icra etməzdisə, öz başı kəsilərdi. Daha sonra Səbzəli bəy məmuruna göstəriş verdi ki, Məhəmməd Həsən xan Nadirin yanına getmək fikrində qəti olub-olmadığını öyrənsin. Əgər qətidirsə, onda ordan birbaşa Məşhədəmi gedəcək, yoxsa Astrabada gəlib, sonra Məşhədə gedəcək. Hər bir halda Məhəmməd Həsən xanın birbaşa Astrabada gəlməsinə maneə olsun. Bərk ayaqda yalandan desin ki, bu il Nadir vergini bir neçə ay irəli salmışdır, ona görə özünü Məşhədə tez çatdır.

Səbzəli bəy Məhəmməd Həsən xanı Astrabada gəlməyə qoymamaq üçün bütün bu tədbirləri görəndən sonra Zübeydə adlı bir qarını Seyid Müfidin evinə göndərdi ki, Ceyranı görüb onunla söhbət eləsin. Söhbət əsnasında öyrənsin görsün, hakimlə əlaqəyə necə baxır. Zübeydə qarı Ceyranın yanına gəlib, əvvəlcə ümumi şeylərdən danışdı, sonra mətləbi açdı:

– Heyf deyilmi sənin kimi bir gözəl və cavan qadın tək-tənha yaşasın. Əgər orinin sənə məhəbbəti olsaydı, sən burada tək qoymazdı.

Ceyran dedi: -

– Ərimin mənə çox məhəbbəti vardır, o, böyük bir tayfanın rəisidir, tayfanın işlərilə əlaqədar məcburdur ki, bəzən ailəsindən aralıda olsun. Sə bizim yurdu basmasaydı, o mənə uşağımla bura göndərməzdi. Yəqin bilirəm ki, işdən başı ayrılan kimi özünü yetirəcək bura.

Qarı düşündü ki, Ceyran onun işarələrindən bir şey başa düşmədi, bir az da açıq danışaraq dedi ki, şəhərin hakimi Səbzəli bəy onu istəyir. Ceyran bu sözü eşidəndə qəzəbindən qıpqırmızı qızardı, özündən çıxıb qarının üstünə qışqırdı:

– Ay həyasız qarı, xəcalət çəkmirsən bu sözləri mənə deyirsən. Mən ki, sənin nəvən yerindəyəm! – Sonra qulluqçuları çağırıb: – Bu abırsız və həyasız kaftarı evdən qovun, – dedi. Qulluqçular qarını evdən bayıra çıxartmaq istəyəndə o qışqırıb camaatı köməyə çağırdı. Bu səs-küyü eşidən Seyid Müfid tez gəlib soruşdu ki, bu qarı kimdir və qulluqçular onu niyə qovurlar.

Ceyran hadisəni Seyid Müfidə danışdı. Seyid Müfid dedi:

– Lap yerində eləmisən, o qarı bu evdən bayıra tullanmalı idi, ancaq mən bu işin aqibətindən qorxuram.

Ceyran soruşdu ki, niyə? Seyid Müfid dedi:

– Ona görə ki, inanmıram Səbzəli bəy bu tezliklə səndən ol götürə. Hələ bundan sonra sənə baş ağrısı verəcək. Bu adam gör nə qədər qəbahətli və namussuzdur ki, Məhəmməd Həsən xanın arvadına, sənin kimi bir ismətli qadına göz dikir.

Ceyran dedi:

– Ögər Səbzəli bəy mənə tanışaydı, bu kaftarı bura göndərməzdi. Mənim İstərabad hakimi Səbzəli bəydən qorxum yoxdur, yaxşı qaçan atım, uzaq vuran kəlbə tufəngim var. Birco sənə görə narahatam, çünki dedin Səbzəli bəy bu tezliklə ol götürən deyil. Ona görə Məhəmməd Həsən xana yazaram ki, bir neçə nəfər Aşağıbaş tayfasından buraya göndərsin ki, səni qorusunlar.

Seyid Müfid dedi:

– Mən məsləhət bilmirəm, çünki Səbzəli bəy Nadirin ən etimadlı adamıdır. Bundan başqa, hamı bilir ki, Nadir şah sənənin örn Məhəmməd Həsən xanı xoşlamır. Səbzəli bəy elə

bir kələk qurar ki, Məhəmməd Həsən xan Nadirin gözündən tamam düşər.

Ceyran soruşdu ki, bəs nə çarə qılaq. Seyid Müfid dedi:

– Mənim əqidəmcə, sizin Esterabaddan gedib öz tayfanızın içərisində yaşamanız məsləhətdir, belə olsa, Səbzəli bəyin əli sənə çatmayacaq.

Ceyran dedi:

– Əgər mən buradan getsəm, o sizi incitməyəcək ki?

Seyid Müfid cavab verdi ki, Səbzəli bəy sizin müstəqil olmanızı bilir. O, yaxşı anlayır ki, siz heç kimin sözü ilə, eləcə də mənim sözümlə oturub-duran adam deyilsiz. Əgər Səbzəli getməyinin səbəbini məndən soruşsa, deyəcəyəm ki, sizin hərəkətləriniz onun xoşuna gəlmədi, narahat oldu və ona görə yığışıb ərinin yanına getdi.

Belə olanda, Ceyran Seyid Müfiddən xahiş etdi ki, şeyləri sarımağa çarvadar gətirsin. Çarvadarların gəlib-getməsindən məhəllə adamları və dükandarlar bildilər ki, bu evdən kimsə harasa köçür.

Səbzəli bəy xəbər tutub nöqərlərindən göndərdi görsün Ceyranın dükandarlara borcu varmı. Məlum oldu ki, Ceyran heç kəsdən borc almamışdır. Səbzəli bəy hər hiyləyə əl atdı ki, Ceyranın köçməsinə mane olsun, ancaq oxu daşa dəydi. Əgər Ceyran kişi olsaydı, bəlkə Səbzəli bəy bir bəhanə ilə onun getməsinə mane olardı. Amma Ceyranın qabağını kəsmək, daha doğrusu, öz ərinə qoşulmağa gedən bir qadının qarşısını almaq heç nəylə izah olunan iş deyildi. Nəhayət, Səbzəli bəy qərara gəldi ki, Ceyranı Esterabaddan çıxandan sonra, hələ türkmən səhrasına çatmamış oğurlasın. Türkmən səhrasında Aşağıbaş tayfasının arvadlarını oğurlatmağa kimsə cürət etməzdi.

Səbzəli bəy yaxşı bilirdi ki, Ceyranı oğurlamaq üçün türkmən qəbilələrindən istifadə edə bilməyəcək. Çünki, türk-

mənlər öz həmvətənlərinə qarşı belə vicdansızlıq etməzlər. Ona görə də, öz nöqərlərindən beş nəfərə türkmən paltarı geyindirib tapşırırdı ki, üzlərini bürüsünlər. Düşünürdü ki, çarvadarlar onları türkmən hesab edib qorxularından qaçaq, qulluqçular da müqavimət göstərməyib təslim olacaqlar və Ceyran asanlıqla ələ keçəcək.

Çarvadarlar doğrudan da, türkmənlərdən çox qorxurdular, onları görün kimi yüklərin iplərini kəsib, onları yerə tullar, atları minib canlarını götürüb qaçardılar. Yolçular nə qədər yalvarsalar da ki, onları tərk buraxmasınlar, çarvadarlar dayanmazdılar, çünki bilirdilər ki, türkmənlər çatan kimi onları öldürəcək, ya da əsir aparacaqlar.

Sabahısı gün Ceyran yola hazırlaşmağa başladı. Çarvadarlar atları və qatırları Seyid Müfidin evinin qabağına gətirdilər. Ceyran üçün də bir yəhərli at hazırlamışdılar. Ceyran kəlbəti tüləngi yəhərin sağ tərəfindən asdı. Belinə də iki tapança bağladı. Sonra sıçrayıb, yəhərə qalxdı. Sədəmər Ağa Məhəmmədi kürəyinə bağladı. Nəhayət, Seyid Müfidlə xudəfəzələşib yola düşdülər.

O gün karvan nahara qədər yol gedib bir arxa yetişdi. Arxın kənarına yulğun kolları kölgə salmışdı. Çarvadarlar dedilər ki, burada özümüz və atlarımız istirahət etməliyik. Yükləri atların üstündən yerə saldılar. Ceyran və qulluqçular enib kolların kölgəsində oturdular. Nahardan sonra Ceyran bir az gözünün acısını aldı, sonra yenə karvan yola düşdü. Yarımsaat yol getdikdən sonra çox geniş bir səhraya çatdılar. Qəflətən yolun sağında tozanaq qalxdı. Çarvadarlar dəhşətə gəldilər. Tozanaq sürətlə karvana yaxınlaşırdı. Birdən çarvadarlar «türkmən gəldi» deyə qışqırıb, yükləri açmağa başladılar. Yüklərin hamısını boşaltmağa imkan tapmayıb, yalnız bir neçə atın yüklərini boşaltdılar və minib qaçdılar. Ceyran və qulluqçular tərk qaldı. Ceyran gördü ki, beş türkmən atlısı on-

lara yaxınlaşır. Atlılar hələ yetişməmiş Ceyran baxdı ki, onların atları türkmən atları deyil. Bu, Ceyranı heyranə gətirdi, çünki türkmənlər soyğunçuluğa gedəndə qaçağan türkmən atlarından istifadə edərdilər. Çünki bu atlar çox iti qaçırlar və qısa müddətdə böyük məsafəni keçib gedirlər. Ceyran düşündü ki, əgər hücum edənlər həqiqətən türkməndilərsə, Ceyranı tanıyan kimi üzr istəyib qayıdacaqlar. Hücum edənlər lap yaxınlaşdılar, belə ki, Ceyranın səsini eşidə bilərdilər. Ceyran türkmən ləhcəsində ucadan dedi:

– Heyy... Mən Aşağıbaş tayfasının rəisi Məhəmməd Həsən xanın arvadıyam. Qayıdın, bizim çarvadarlar sizdən qorxub qaçdılar.

Ancaq türkmən atlıları Ceyranın sözüə əhəmiyyət verməyib lap yaxınlaşdılar. Yenə Ceyran türkməncə qışqırdı:

– Mən Aşağıbaş tayfasının rəisi Məhəmməd Həsən xanın arvadıyam. Siz səhvən bizə hücum edirsiniz!..

Bu zaman türkmən atlıları lap yaxınlıqda idilər və Ceyran gördü ki, onlar üzlərini bürümüşlər, yalnız gözləri görünürdü. Ceyranın xidmətçiləri qorxudan dəhşətə gəlib qatırlardan atılaraq səhrada qaçmağa başladılar. Onların birisi qatırla qaçdı ki, daha tez aradan çıxsın. Atlılar qaçanlara əhəmiyyət verməyib Ceyrana tərəf gəldilər. Ceyran çığırdı, belindəki tapançanı çəkib türkmənləri nişan aldı. Birini vurub atdan saldı. Sonra boşalmış tapançanı yerinə qoyub, ikinci tapançanı götürdü. Bu dəfə güllə atlılardan birinin sinəsini və ürəyini parçalayıb küreyindən çıxdı.

Ceyran əyilib yəhərin sağından asılmış kəlbi tüfəngi qapdı və qalan üç nəfəri nişan aldı. Üç nəfər özünü ölüm qarşısında gördü. Yoldaşlarının ölümü onların ohvalını clə pozmuşdu ki, atlarının başını döndərib qaçdılar. Yəqin etmişdilər ki, Ceyran onları da öldürəcək. Ceyran bir neçə dəqiqə gözlədi, clə ki, gördü onların qayıtmaq xəyalları yoxdur, uca-

dan xidmətçilərini səslədi. Xanımlarının səslərini eşidən qulluqçular qayıtdılar. Çarvadarlar da gördülər ki, soyğunçular qaçdılar, sevinə-sevinə qayıdıb gəldilər. Ceyran onlara qəzəblə dedi:

– Heç kişilikdəndimi ki, bir qadını tək buraxıb qaçasan?

Çarvadarlardan biri yalvarmağa başladı:

– Ay bibi, müqavimət etməyə nə tufəngimiz, nə də tapançamız var idi. Biz neyləyə bilərdik?

– Əl ağacı və bıçağınız ki var idi.

– Ay bibi, onlar türkmən idilər, biz türkmənlərə hücum edə bilmərik.

Ceyranın gülləsi ölənlərin birinin üzünə dəymişdi. Hər iki ölünün niqabı var idi. Ceyran onların üzlərindəki niqabı götürüb gördü ki, heç biri türkmən deyil. Çarvadardan soruşdu ki, bu iki nəfəri tanıyırmı?.. Üzünü güllə dağıtmış adamı çarvadar tanımadı. Amma o birisini tanıyıb dedi ki, bu hakimimin nökrəsidir.

Ceyran dedi:

– Bunların hamısı Səbzəlinin adamlarıdır, üzlərini sarımışdılar ki, heç kəs onları tanımasın. Türkmən olsaydılar, üzlərini sarımazdılar.

Çarvadarlar lap qorxdular və onların şagirdləri dəhşət içərisində ətrafı nəzərdən keçirirdilər. Hər dəqiqə gözləyirdilər ki, türkmən soyğunçuları basqın edəcəklər. Uzaqdan bir tozanaq görən kimi qorxudan tir-tir əsirdilər. Belə tozanaqlar səhrada tez-tez olur, səbəbi də küləkdir.

Hələ qaranlıq düşməmiş bir yurda çatdılar. Burada bir türkmən tayfası məskən salmışdı. Tayfanın başçısı Ceyranı tanımaq xahiş etdi gecəni ona qonaq olsun, arvadına da tapşırırdı ki, Ceyranın qulluğunda dursun. Eşidəndə ki, səhrada onların qarşısını türkmən paltarı geymiş quldurlar kəsibmiş, çox qəzəbləndi. Dedi:

– Bir vaxt var idi biz soyğunçuluq edərdik, amma soyğunçuluğu çoxdan tərk etmişik. Amma başqaları türkmən paltan geyib müsafirləri soyurlar, biz də bədnam oluruq. Nə qədər də deyirik günahımız yoxdur, heç kəs inanmır.

Türkmənlərin rəisi öz adamlarından bir neçə nəfərə tapşırırdı ki, gedib nə qədər meyitləri canavarlar parçalamayıb, onları götürüb Esterabada aparsınlar, hakim Səbzəli bəyə göstərib sübut eləsinlər ki, Ceyranın qabağını kəsənlər türkmən olmuşlar. Türkmən məmurları hadisə yerinə çatanda cəsədləri tapmadılar, səbh açılmamış gəlib rəislərinə xəbər verdilər. Ceyran dedi ki, yəqin biz gedəndən sonra o üç nəfər qayıdıb yoldaşlarını aparmışlar.

Səbzəli bəy nökrələrin cənazəsini görüb əhvalatdan xəbər tutanda, çox qəzəbləndi. Dedi:

– Siz beş nəfərdə o qədər cürət olmadı ki, bir qadının öhdəsindən gələsiniz? Deyirsiniz çarvadarlar və qulluqçular sizi görən kimi qaçdılar. Məhəmməd Həsən xanın arvadından başqa bir adam qalmadı. Siz beş nəfər kişi də bir qadının qabağından tülkü kimi qaçdız.

Nökrələrin biri dedi:

– Siz tapşırdınız ki, elə edək ki, qadına bir xəsarət dəyməsin. Ona görə biz güllə ata bilmədik. Ancaq o bizim ikimizi öldürdü, biz də qaçmasaydıq, öləcəydik.

Səbzəli bəy dedi:

– Ceyranın ikicə tapançası var idi. İkisi də boşalmışdı. Bir-cə tüfəngi qalırdı, o tüfəng ilə yalnız sizin birinizi vura bilərdi, yenə ikiniz sağ qalıb Ceyranı tutub gətirə bilərdiniz.

– Onun yalnız iki tapançası və bir tüfəngi olduğunu bilmirdik. Fikirləşdik ki, tüfəngi boşaldandan sonra ayrı bir silaha əl atacaq.

Səbzəli bəy nökrələrinin yanıtmazlığından çox qəzəblənmişdi. Əmr etdi ki, o üç nəfərin ayaqlarını falaqqaya salıb

çubuq vursunlar. Yazıqların qışqırığı ərsə qalxmışdı, yalvarıb Səbzəli bəydən bağışlanmalarını istəyirdilər.

Səbzəli bəy Ceyranın əldən çıxmasına çox yanırdı və işdə nöqərlərini müqəssir bilirdi, ona görə də, o, yazıqlara o qədər çubuq vurdurdu ki, tamam haldan düşdülər, falaqqadan açıldıqda hərəkət edə bilmədilər, xeyli müddət iməkləyə-iməkləyə, dizin-dizin yeridilər. Onların birisi ayaqlarının yarasından tələf oldu.

Səbzəli bəy bildi ki, quş qəfəsdən uçub qaçıb. Daha o gözəli ələ gətirə bilməyəcək. Bu hadisədən sonra Ceyran da ayıq düşdü və öz tayfasına çatan kimi ehtiyatı əldən vermədi.

Səbzəli bəy öz nöqərlərinin ölümünü bəhanə edib Ceyranı tutdura bilməzdi, çünki nöqərlər soyğunçuluq etmişdilər. Qanun üzrə soyğunçuluq edənin qanına heç kəs cavabdeh deyildi. Bundan əlavə, Səbzəli bəy nöqərlərinin ölümünün üstünü açmağı məsləhət bilmədi. Bu hadisədən bir neçə gün sonra Səbzəli bəy Məhəmməd Həsən xanın Esterabada gəlməsinə mane oldu, o, birbaşa Məşhədə getdi. Ancaq Səbzəli bəyi artıq Məhəmməd Həsən xan maraqlandırmırdı, Ceyran əlindən çıxmışdı, daha Məhəmməd Həsən xanın gəlib-gəlməməsinin əhəmiyyəti yox idi.

Ceyran öz uşağı ilə sağ-salamat Aşağıbaş tayfasına qovuşdu, ərini soruşdu, dedilər ki, Məhəmməd Həsən xan tələsik Məşhədə getdi. Ceyran bu xəbərdən heyrləndi, çünki Məhəmməd Həsən xan bir yerə gedəndə Ceyrana bildirərdi... Daha sonra ona dedilər ki, hakim tərəfindən bir nəfər səhraya gəldi və Məhəmməd Həsən xana xəbər verdi ki, Nadir şahın ömrinə görə bu ilin vergisi başqa illərdən fərqli olaraq bir neçə ay tez ödənməlidir. Məhəmməd Həsən xan istəyirsə, Nadir şah bu ilin vergisini ona bağışlasın, görək tez Məşhədə gedib özünü Nadirə çatdırsın. Yoxsa vaxt keçər, o za-

man məcbur olar ki, vergini hər necə olur ödəsin. Bu səbəbdən Məhəmməd Həsən xan gələ bilmədi ki, Ceyranla görüşüb xudahafizləşsin.

Ceyran bilirdi ki, bu tədbirlərin hamısı Səbzəli bəy tərəfindən görülüb ki, Məhəmməd Həsən xanı Esterabaddan uzaqlaşdırsın və asan yolla məqsədinə çatsın.

... Məhəmməd Həsən xan Məşhədə tez çatmaq üçün gecəgündüz yol gedirdi. Məşhədə çatdıqda xəbər tutdu ki, Nadir şah səfərə çıxıb, hara getdiyini isə öyrənə bilmədi.

Qacar tayvasının rəisi Məhəmməd Həsən xan şahzadənin hüzurunda

Nadir şah hərbi səfərə çıxanda məqsədini heç kəsə bildirməzdi, düşməni qafilgir edib onu məğlub edərdi. Nadirin saray adamları onun hara getməyini bilsələr belə, heç kəsə deməzdilər. Qeyri-hərbi səfərlərdə Nadirin məqsədi hamıya məlum olardı.

Növbəti səfərdə Nadirin xüsusi katibi Mirzə Mehdi Esterabad işlərinin çoxluğundan Nadirlə səfərə çıxa bilmədi. O, on beş gündən sonra Məşhəddən çıxıb özünü Nadirə çatdırmalı idi. Mirzə Mehdi bilirdi ki, Nadir şah müharibə etmək məqsədilə İraqa gedir. Ancaq bu barədə Məhəmməd Həsən xana bir söz demədi, əksinə, onu arxayın etdi ki, Nadir tez qayıdacaq. Mirzə Mehdi Nadir şahın qardaşı oğlu, Məşhədin hakimi şahzadə Əliqulu mirzədən xahiş etdi ki, Məhəmməd Həsən xanı bir ay Məşhəddə ləngitsin və qoymasın Məşhəddən kənara çıxa.

Əliqulu mirzənin əmrilə Məhəmməd Həsən xanı bir evdə yerləşdirdilər. Yemək-ichməyi də haman evdə hazırlanırdı. Məhəmməd Həsən xan bir ay Məşhəddə qaldı və bu müddətdə Əliqulu mirzənin qəbuluna düşə bilmədi. Bir aydan

sonra Ceyrandan məktub aldı. Bu məktubda Ceyran başına gələn bütün əhvalatı (Seyid Müfidin evinə gələn gündən təki, Aşağıbaş tayfasına qovuşana kimi) bəyan etmişdi. Məktubda yazırdı: «Səni səhradan uzaqlaşdırmaq Səbzəli bəyin fətnəkarlığı idi. Mən öyrənib bilmişəm ki, vergi barədə Nadir şah tərəfindən heç bir təzə əmr yoxdur, vergilər həmişəki kimi öz vaxtında alınacaqdır. Bu kələyi Səbzəli bəy ona görə uydurub ki, səni səhradan uzaqlaşdırsın və mənə ələ gətirib məqsədinə çatсын».

Məhəmməd Həsən xan düşündü ki, artıq Məşhəddə qalmanın faydası yoxdur. Lazımdır ki, arvad-uşağının yanına qayıtsın. Məhəmməd Həsən xana Məşhəddə demişdilər ki, Nadirdən başqa heç kəsin ixtiyarı yoxdur ki, vergini bağışlasın. Nəhayət, o, Əliqulu mirzədən evinə qayıtmağa icazə istədi.

O günə kimi Məhəmməd Həsən xan Əliqulu mirzəni görməmişdi, çünki Əliqulu mirzə də onu görmək istəməmişdi. Məhəmməd Həsən xan icazə istəyəndə Əliqulu mirzə məcbur oldu ki, onu qəbul etsin. Bildirdi ki, haman gün axşam Məhəmməd Həsən xan hüzura gəlsin.

Məhəmməd Həsən xan bir fikirləşdi ki, Əliqulu mirzənin hüzurunda olarkən Ceyranın məktubunu ona göstərüb Səbzəli bəydən şikayət etsin. Ancaq bunu bir qədər təxirə salmağı məsləhət bildi, istəyirdi görsün Əliqulu mirzə necə adamdır, onunla necə rəftar edəcəkdir.

Məhəmməd Həsən xan qəbul zalına girəndə özündən bir az alçaqboylu cavan bir oğlan gördü. Bir neçə qədəm irəli gedib Əliqulu mirzəyə yaxınlaşdı, sağ əlini sinəsi üstə qoyub salam verdi. Əliqulu mirzə yekəxana baxışlarla onu süzdü.

– Məhəmməd Həsən xan sənən?

– Bəli, mənəm.

– Deməli, Aşağıbaş tayfasının rəisi sənən?

Məhəmməd Həsən xan cavab verdi ki, bəli.

Əliqulu mirzə acıqla davam etdi:

– Deyirsən bir tayfanın rəisisən, bəs sənin əqlin və şüurun hanı, başa düşəsən ki, şahzadənin hüsurunda gərək təzim edəsən. Əgər mənə tanıdırsansa, tanı: mənim əmim Nadir şah Əfşardır və mən hazırda onun canişiniyəm, onun yerinə ölkəni idarə edirəm.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Əgər mən sizə təzim etmədimsə, bu o demək deyil ki, sizə ehtiram göstərmək qaydalarından xəbərsizəm.

Əliqulu mirzə dedi:

– Elə isə, indi təzim et.

Məhəmməd Həsən xan başını aşağı salıb təzim etdi. Əliqulu mirzə bildirdi ki, təzimin qaydası belə deyil, gərək iki əlini sinəyə qoyub, sonra təzim edəsən. Məhəmməd Həsən xan iki əlini sinəsinə qoyub təzim etdi.

Əliqulu mirzənin iyirmi üç yaşı vardı və Nadir şahzadələrinin içərisində ondan lovğası yox idi. Nadir şah bilirdi ki, Əliqulu mirzə çox ciddi və sərt adamdır, ona görə onu öz yerində qoyurdu ki, heç kəs qiyam etmək fikrinə düşməsin. Bəs niyə Nadir şah paytaxtın hökmranlığını öz oğlanlarından birinə yox, qardaşı oğluna tapşırırmışdı. Məsələ belə idi; Nadir öz böyük oğlu Rzaqulu mirzənin gözlərini çıxartdırmışdı, o biri uşaqları isə hələ xırda idilər, onları öz yerinə canişin qoymaq məsləhət deyildi. Biz burada mövzudan yayınıb Nadir şahın həyatını təfəsilatla yazmaq istəmirik, lakin bunu demək lazımdır ki, Nadir şahın igid, cavan oğlu Rzaqulu mirzəni kor etməsinin səbəbkarı həmin bu Əliqulu mirzə olmuşdu.

1154-cü hicri-qəməri ilinin səfər ayında (Miladi ilə 1741-ci ilə təsadüf edir) Nadir şah Mazandaran məscədindən atla keçərkən ona güllə atıldı. Güllə Nadirin sağ qolunu yaralayıb, sol əlinin baş barmağının dərisini soyaraq atının boynuna dəydi, at yıxıldı. Həmin gecə Nadir alaçığından bir mək-

tub tapıldı. Məktubu sol əllə yazmışdılar ki, tanımasınlar. «Əgər istəsən biləsən kim səni öldürmək istəyirdi, fikirləş gör, sənin ölümündən kim daha çox istifadə edəcək və İranın padşahı olacaqdır».

Nadirin sağlığında heç kəs bilmədi ki, məktubu kim yazmışdır. Nadir şah öldürüləndən sonra həmin Əliqulu mirzə öz dililə demişdi ki, o məktubu mən yazıb şahın çadırına tullaşmışdım, istəyirdim ki, Nadir oğlundan bədgüman olsun.

Əliqulu mirzə Məhəmməd Həsən xanı yaxşı qəbul etmədi və Məhəmməd Həsən xan başa düşdü ki, Səbzəli bəydən şikayət etmək faydasızdır.

Əliqulu mirzə soruşdu:

– Eşitmişəm Məşhəddən çıxıb getmək istəyirsən?

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Əgər icazə versəniz, gedəcəyəm. Bir aydır ki, mən burada padşahın qayıtmasını gözləyirəm, ancaq mənə elə gəlir ki, Zillüllah bu tezliklə qayıtmayacaqdır, məcburam qayıdam.

Əliqulu mirzə soruşdu:

– Zillüllahla (Allahın kölgəsi ilə) nə işin var?

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– İstəyirdim ondan xahiş edəm, bizim tayfanı bu il vergidən azad etsin, çünki qəfləti gələn sel bizim var-yoxumuzu əlimizdən çıxarıbdır. Vergi verməyə qüvvəmiz çatmır.

Əliqulu mirzə soruşdu ki, sizin tayfanın vergisi nə qədərdir? Məhəmməd Həsən xan dedi beş min nadiri.

Əliqulu mirzə dedi:

– Bu məbləğ sizin kimi bir böyük tayfa üçün çox deyil.

Məhəmməd Həsən xan da cavabında dedi ki, bu məbləği biz hər il verirdik, bu il mal-qaramızı sel tələf etmişdir. Məşhədin hakimi fikrə getdi. Məhəmməd Həsən xan da susdu.

Bir az sükutdan sonra hakim soruşdu:

– Sən yalnız bu işdən ötrü Məşhədə gəlmişdin?

Məhəmməd Həsən xan cavab verdi ki, bəli.

Hakim birdən soruşdu:

– Məşhəddə bəs başqa işin yox idi?

Məhəmməd Həsən xan bildirdi ki, Məşhəddə başqa heç bir işi yoxdu. Hakim təəccübləndi:

– Bəs nədən ötrü Mirzə Mehdi məndən xahiş etdi ki, səni bir ay burada saxlayım?

Məhəmməd Həsən xan heyrlənlə hakimə baxdı:

– Bəlkə Mirzə Mehdi fikirləşmiş ki, Zillullah bir aya qayıdacaqdır?

– Yox, o çox yaxşı bilirdi ki, altı aya, bəlkə heç bir ilə də qayıtmayacaq.

Məhəmməd Həsən xan dəhşətə gəldi:

– Zillullah bir ilə qayıtmayacaq?

– Lap tez gəlsə, altı aya gəlib çıxar. Mirzə Mehdi xan da bu məsələdən xəbərdar idi. Mirzə Mehdi xanın səninlə başqa bir işi yox idi?

Məhəmməd Həsən xan bildirdi ki, əsla. Hakim qətiyyənlə başa düşmürdü ki, Məşhəddə onu bir ay məcburi saxlamaqda məqsəd nə imiş. Əliqulu mirzə çox istəyirdi bilsin ki, Mirzə Mehdi nəyə görə Məhəmməd Həsən xanı bir ay Məşhəddə saxlamağı ondan xahiş etmişdir.

Məhəmməd Həsən xan Nadir şahın gec gələcəyini biləndə məyus oldu, sonra da fikirləşdi ki, vergi barədə Əliqulu mirzə ilə söhbət eləsin. Dedi:

– Siz indi mənə dediniz ki, Zillullahın canışınınız, mümkün olarmı ki, sizdən xahiş edim, bu ilin vergisini bizə bağışlayasınız?

Əliqulu Mirzə dedi:

– Məhəmməd Həsən xan, məgər sən bilmirsən ki, Nadir şahdan başqa heç kəsin vergidən azad etmək ixtiyarı yoxdur? Mən indi Zillullahın yerindəyəm, hətta mən də bu hökmü verə bil-

mərəm, ona görə ki, qoşunun xərci var. Əgər vergi alınmasa, bu xərcləri haradan təmin etmək olar?

– Bunların hamısı doğrudur, ancaq bir şey var ki, bizim bütün var-yoxumuzu səl aparıb və vergini verməyə heç qüdrətimiz yoxdur. Allah da buyurub ki, «müflis Allahın amanındadır».

– Allah kərimdir, amma bizim Allah qədər kəramətimiz yoxdur.

Məhəmməd Həsən xan söhbəti davam etdirməyin faydası olmadığını gördü ona görə də, mürəxxəs olmağa icazə istədi:

Əliqulu Mirzə dedi:

– Axır ki, mən bilmədim səni Məşhəddə bir ay saxlatdırmaqda Mirzə Mehdiinin məqsədi nə imiş.

Məhəmməd Həsən xan çox pərişan olmuşdu, fikirli-fikirli dedi ki, mən də başa düşmədim.

Məhəmməd Həsən xanın verdiyi cavab Əliqulu Mirzəyə çox ağır gəldi:

– Bu gün ikinci dəfədir ki, sən cəsarət göstərib, ədəbsiz danışsan. Əgər mən icazə verməsəydim, bir ay Məşhəddə mənə qonaq olasan, ömr edəcəydim sonə o qədər çubuq vursunlar ki, həlak olasan və öz tayfanın yanına getmək arzunu özünlə qəbrə aparasan.

Sonra nökrələri çağırdı və Məhəmməd Həsən xanı bayıra atmağı, ömr etdi. Qulluqçular Məhəmməd Həsən xanı qollarından tutub hakimin otağından çıxartdılar.

Məhəmməd Həsən xan Əliqulu Mirzənin kobud rəftarından mütləssir oldu. O zaman o kiçik adam deyildi. Astrabadın böyüklərindən hesab olunurdu və Nadirin qardaşı oğlu Əliqulunu təhqir etmək fikrində də deyildi. Yalnız şahların və şahzadələrin hüzurunda özünü necə aparmaq qaydalarını bilmirdi. Bilmirdi, necə söhbət etsin ki, Əliqulu Mirzə qəzəblənməsin. Əlavə ola-

raq, Məhəmməd Həsən xan bütün səhrada yaşayan adamlar kimi sadə danışdı, yaltaqlıqdan uzaq idi. Əliqulu Mirzə onun bu sadəliyini başa düşmədi. Nəticədə, Məhəmməd Həsən xan dərqli-dərqli Məşhədi tərk edib, arvad-uşağının yanına qayıtdı. Arvad-uşağını görəndə çox xoşal oldu, ancaq bilirdi ki, xoşhallıq çox çəkməyəcək, çünki vergi ödəmək vaxtına iki ay qalırdı. Əgər Səbzəli bəy Ceyrana göz dikməsəydi, onun yanına gedib xahiş edərdi ki, vergini hissə-hissə ödəsin, ancaq Səbzəli bəyin həyasız hərəkəti üzündən onu görmək belə istəmirdi.

Vergi alanların əhali ilə pis rəftarı

Məhəmməd Həsən xan öz tayfasının içərisinə gələndən bir həftə sonra Səbzəli bəyin vergi alanları Aşağıbaş tayfasının yurduuna gəldilər. Baxmayaraq ki, Məhəmməd Həsən xanın Səbzəli bəydən ürəyi dağlı idi, onları hörmətlə qarşıladı və yurtların birini onlar üçün sahmanladı. Vergi alanlar gecəni istirahət etdilər və ertəsi gün Məhəmməd Həsən xanın yanına beş min nadirini almaq üçün gəldilər. Məhəmməd Həsən xan onlara hələ vergi ödəmə vaxtının çatmadığını söylədi. Onlar da Nadir şahın əmri ilə bu il verginin əvvəlki illərdən tez alınacağını bildirdilər.

Belə olanda Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Mən paytaxtda olarkən vergi ödəmək tarixində heç bir dəyişiklik olmadığını öyrəndim.

Vergi yığanlar cavabında:

– Ola bilər. Məşhəddə elədir, ancaq başqa vilayətlərdə irəli çəkilib və siz vergini bu gün verməlisiniz, dedilər.

Məhəmməd Həsən xan gördü ki, bunları heç cür başa sala bilməyəcək, məcbur olub tayfanın başına gələn fəlakəti, selin mal-qaranı tələf etməsini danışdı.

Vergi alanlar:

– Sizin at və qoyununuz olmaya bilər, amma qadınlarınızın boyunbağları, üzükləri, əşrəfiləri ki vardır, satsanız, bir neçə ilin vergisini ödəyə bilərsiniz.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Aşağıbaş tayfasının qadınlarının cavahirat taxdıqları dövr keçdi, onlar bütün əşrəfi və nadirlərini ərlərinə dövlətə vergi söhmlərini ödəsinlər deyər, verdilər. Bu gün bizim Aşağıbaş tayfasında bir qadın belə tapa bilməzsən ki, boynundan əşrəfi və ya nadiri asmış olsun.

Vergi alanlar inanmadılar:

– Sizin qadınlar qızıklarını gizlədə və vergini ödəməyə pulumuz yoxdur deyər bilərlər.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Bizim tayfaya yaşamaq üçün at və qoyun sürüləri lazımdır. Əgər onların qızilları olsaydı, yenə ərlərinə verərdilər ki, mal-qara alıb ailəni dolandırslar.

Vergi alanların rəisi Lütfoli Qozluq özü ilə gətirdiyi dörd nəfəri Məhəmməd Həsən xana göstərər dedi:

– Xan, biz beş nəfər Səbzəli bəy tərəfindən gəlmişik, əgər pulun var, beş min nadirini tez ver, çıxmaq gedək. Əgər pulun yoxdursa, borc al, biz beş nəfərin də payını yaddan çıxartma.

Məhəmməd Həsən xan borc ala biləcəyi adamın olmadığını bildirdi.

Lütfoli dedi:

– Xan, son bir tayfanın rəisisən, adın-sanın var, beş min nadirini borc ala bilərsən. Vergi almağa gəlmişiksə, əliboş qayıda bilmərik. Bu ilin vergisini mütləq almalı, əvəzində qəbz verməliyik. Başqa danışqlar bizim qulağımıza girməz.

– And içirəm Allaha, indi mənim min nadirim də yoxdur. Ancaq bilirəm ki, belə hallarda vergini qist ilə də ödəmək olar. Bəlkə siz də elə edəsiniz, məndən bu beş min nadirini qist ilə alasınız. Mən Məşhədə getmişdim ki, Zillüllahı görüb ondan xahiş edəm, bu ilin vergisini mənə bağışlasın, ancaq onu görə bilmədim. Şahın qardaşı oğlu Əliqulu Mirzə də mənə heç bir kömək edə bilmədi.

Lütfəli Qozlu bir qədər sükut edəndən sonra yoldaşlarına işarə etdi ki, bayıra çıxıb yarım saat gözləsinlər. Onlar gedəndən sonra Lütfəli dedi:

– Xan, Səbzəli bəy əlindən çox acıqlıdır, çünki sənin arvadın səhrada onun iki nökerini öldürmüşdür.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Yaxşısı budur ki, bu söhbəti açmayaq, mən narahat oluram.

– Xan, sözüm ondadır ki, əgər arvadın hakimin nökerlərini öldürməsəydi, hakim vergi barədə səni bu qədər sıxışdırmazdı. Razılıq verərdi ki, vergini qist ilə ödəyəsən. Hətta öz cibindən də sənə bir miqdar pul bağışlardı ki, çətinlikdə qalmayasan.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Mənim arvadım o iki nəfəri öz namusunu qorumaqdan ötrü öldürüb. Əgər öldürməsəydi, onu oğurlayıb aparacaqdılar və bizim namusumuz ləkələnəcəkdə.

Lütfəlinin səbri tükəndi:

Xan, deyəsən sən heç yola gələn adam deyilsən.

Məhəmməd Həsən xan heyfə ilə soruşdu ki, necə məgər? Lütfəli dedi:

– Əgər sən bir qədər mülayim olsan, vergi məsələni çox asanlıqla düzələr.

Məhəmməd Həsən xan soruşdu:

– Mən axı necə mülayim olum?

Lütfəli sükut etdi, çünki ürəyindəki sözü dilinə gətirməyə çətinlik çəkirdi. Sonra özünü birdən soyuq suya tullayan adam kimi birməfəsə dedi:

– Xan, arvadını boşa, qoy Səbzəli bəy onu alsın.

Məhəmməd Həsən xan bu sözü eşidəndə, elə bil təpəsinə gürz vurdular. Əl atıb qılıncın dəstəsindən yapışdı, istədi çəkə, ancaq işin aqibətindən qorxdı. Əlini qılıncdan çəkib, hirsini uddu.

O zamanlar belə bir qayda vardı ki, kimsə vergi məmurunu öldürsə, özü və ailəsi edam edilərdi. Əgər Məhəmməd Həsən xan Lütfəlini öldürsəydi, onun qisasına bütün Aşağıbaş tayfasının kişilərinin başı kəsiləcək, arvadları isə əsir aparılacaqdı. Ona görə vergi məmurlarının ixtiyaratı çox idi, hökmü özləri verib, özləri də icra edirdilər. Heç kəsin cürəti çatmazdı ki, onlara toxunsun.

Məhəmməd Həsən xan Səbzəli bəyin həyasızlığına mat qalmışdı. Fikirləşirdi ki, nə üzlə bu adam kişiyyə yaraşmayan belə bir sifariş göndəribdir. Bu sifarişi gətirən nə dərəcədə alçaq bir adamdır ki, kişinin üzünə deyir arvadını boşa, başqası alsın.

Yurtda bir müddət sükut hökm sürdü, axırda Lütfəli sözə başladı:

– Hakimin yeganə şərti budur, əgər sən bu işi görsən, özünü qurtaracaqsan, əvvəla vergini səndən qist ilə alacaqlar, sonra da hakim öz cibindən bir miqdar pul verəcək ki, sənə çox yük düşməsin.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Ömrümdə Səbzəli kimi həyasız, sırtıq adam görməmişəm. Lütfəli guya qəzəbləndi:

– Sənin bu sözünü eşitməmiş hesab edirəm, bir də mənəim yanımda Astrabad hakimini söyməyəsən!

– Deməli, hakimin şərti budur ki, mən arvadımı boşayım?

Lütfəli dedi ki, bəli. Cavabında Məhəmməd Həsən xan:

– Fərz edək, mən arvad-uşağımdan əl çəkdim, axı Ceyran elə arvad deyil ki, Səbzəli kimi adama ərə getsin. Mənim arvadımın əsli-nəcabəti var, ancaq Səbzəlinin atası-anası məlum deyil.

– Səbzəli bəy bu gün Astrabadın hakimidir, nüfuzu, dövləti və qüdrəti var. Heç kəs ondan soruşmayacaq ki, ata-anan kimlərdir, harada ölüblər.

Məhəmməd Həsən xan onun sözünü kəsdi:

– Bir halda ki, Səbzəli bəyin şərtini qəbul edə bilməyəcəyəm, söhbəti davam etdirməyin faydası yoxdur.

– Deməli, beş min nadirini vermək istəyirsən?

– İstəyirəm verəm, amma pulum yoxdur. Bütün Aşağıbaş tayfasını od üstə kabab etsəm, yenə beş min nadiri ala bilmərəm.

– Biz vergi alanlar da əliboş qayıda bilmərik. Ya vergini alırıq, ya da ödəməyənin başını kəsib aparırıq. İndi biz burada beş nəfərik, o qanunu icra etməyə imkanımız yoxdur. Sənə deyirəm, əgər biz buradan əliboş getsək, sonra bir qoşun ilə qayıdacağıq, özün bilirsən, o vaxt sənə və sənənin tayfana nələr olacaq. Nə qədər kuzə sınıb, su yerə dağılmayıb, sən Astrabad hakimini razı sal, bəlanı özündən rədd elə. Bir də, sən öz tayfanın sayca çox olmasına arxayın olma, elə xəyal etmə ki, hakimin qabağında dura bilərsən. Səbzəli bəy az bir müddət içərisində sənənin üstünə böyük bir qoşun gətirə bilər. Nadir şah da ona istədiyi qədər qoşun, pul verir. Sən üsyankarı aradan götürməkdən ötrü Zillüllahın heç bir şeydən müzayiqəsi olmadığını bilirsən.

– Mən üsyankar deyiləm, bircə vergini ödəməyə imkanım yoxdur.

Lütfəli dedi:

– Vergi verməyən üsyankardır, başı kəsilməsi gərəkdir.

Məhəmməd Həsən xan cavabında dedi ki, hər nə bilirsiniz edin.

Lütfəli dedi:

– Vergini vermirsən, heç olmasa bizim cib xərcliyimizi ver.

Məhəmməd Həsən xan əlini saldı cibinə və iki nadiri çıxarıb Lütfəlinin qabağına qoydu. Lütfəli üzünü turşutdu:

– Biz beş nəfərik, on nadiri ver ki, hərəməzə iki nadir çatsın.

– Yoxumdur.

Lütfəli yoldaşlarını çağırdı. Onlar gəlib oturandan sonra Lütfəli iki nadirini göstərib dedi:

– Budur, xanın bizə verdiyi qiymət.

Aşağıbaş kişiləri bilirdilər ki, onların müqəddəratı bu danışıklardan asılıdır. Ona görə nigaran halda danışiq gedən yurtu əhatə etmişdilər və müzakirənin nəticəsi barədə ahəstə söhbət edirdilər.

Lütfəli gördü ki, tayfanın kişiləri onlar oturduqları yurtu mühasirəyə almışlar, başa düşdü ki, əgər artıq kobudluq etsə, çox ehtimal var ki, onların beşini də öldürərlər, ya da ağır yaralayarlar. Ona görə iki nadirini götürüb cibinə qoydu və yoldaşlarına dedi:

– Durun gedək.

Onlar gedən kimi Məhəmməd Həsən xan özünü Ceyrana çatdırdı və danışığın nəticəsindən onu da xəbərdar etdi. Ceyran soruşdu:

– Nadir şahın qoşunu ilə bacararsan?

Məhəmməd Həsən xan dedi ki, yox, ancaq o qədər müqavimət göstərəcəyəm ki, ölüb məhv olum.

Ceyran dedi:

– Bu yol qeyri-aqilənə və mənfi yoldur. Bu yolu o adam intixab edər ki, heç bir yolu olmasın. Ondan başqa, əgər sən mü-

qavimət göstərsən, özün və bütün Aşağıbaş tayfası məhv olacaq, qızlarımız və oğlanlarımız əsir aparılacaq.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Ceyran, sən elə danışırısan ki, guya bizim başqa bir nicat yolumuz var.

– Nicat yolu budur ki, sən buradan gedəsən.

– Hara?

– Türkmənlərin yanına!

– Türkmənlərin yanında yaşamaq üçün bizim heç nəyimiz yoxdur!

– Niyə ki, bu qədər at və qoyunla tayfanı dolandırmaq olar. Ancaq bir az qənaət etmək lazımdır. Sən də türkmən qəbilələrindən üç il müddətinə atdan-qoyundan borc alarsan, üç ildən sonra onların borclarını sələmilə özlərinə qaytararsan. Nə qədər qışın soyuğu düşməyib və Səbzəli bəyin qoşunu gəlməyib, buradan köçək, şimala tərəf gedək.

Məhəmməd Həsən xan tayfanın böyüklərini yanına çağıraraq dedi:

– Bilirsiniz ki, tayfa bu il beş min nadiri vermədi. Bu qədər pulumuz yoxdu. Vergi məmurları əliboş getdilər. Astrabad hakimi Səbzəli bəyin qoşunu bu gün-sabah buraya gəlməlidir. Biz isə dövlət qoşunu ilə döyüşə bilmərik. Əgər döyüşsək, hamımız qətlə yetiriləcəyik. Yaxşısı budur ki, türkmənlərin yanına gedib işlərimiz sahmana düşənədək bir müddət oranın geniş səhralarında dolanaq.

Tayfanın böyükləri dedilər ki, türkmənlər arasında yaşamağa bizim heç nəyimiz yoxdur. Xan dedi:

– Türkmənlərdən at və qoyun alacağam, onların sayını artırırdıqdan sonra borclarını qaytaracağam.

Sabahı günü Aşağıbaş tayfası yığılıb köçdü. Şimala doğru iyirmi gün yol getdilər. Nəhayət, bir böyük çökəkliyə çatdılar.

Burada onları artıq heç kəs təqib edə bilməzdi. Buralar qışlaq hesab olunurdu, türkmənlər qışı orada keçirirdilər, adına da Falıq deyirdilər. Türkmən qəbilələri Aşağıbaş tayfasına bir miqdarda pul borc verdilər. Tayfa asudəliklə yaşamağa başladı.

Əvvəllər də dedik ki, Məhəmməd anadan olanda atası onun mavi gözlərinə baxıb heyrləndi, Ceyrana dedi ki, nə sənin, nə də mənim gözlərimə oxşayır. Ancaq Məhəmməd dörd aylıq olanda gözlərinin rəngi qaralmışdı. Aşağıbaş tayfası türkmən səhrasına çatdıqdan sonra bir gün Məhəmməd Həsən xan oğlu Məhəmmədi qucağına alanda gördü ki, onun gözlərinin rəngi tamamilə qaralıb.

Aşağıbaş tayfası qışı bu falıqda keçirdi. Baharda inəklər və qoyunlar doğdu, atlar qulunladı. Məhəmməd Həsən xan da arxayın oldu ki, onun tayfası qabaqkı firavan həyatına dönəcəkdir.

Aşağıbaş tayfası o günə qədər yalnız çobanlıq edərdi, heç vaxt əkinçiliklə məşğul olmamışdı. Ancaq türkmənlərlə yaşadığıda gördülər ki, onlar heyvandarlıqdan əlavə əkinçilik də edirlər, belə ki, yayın axırlarında, qışlağa getməmişdən qabaq təpələrin otəklərində yeri şumlayıb toxum səpirlər. Birinci payız yağışından sonra əkin yerləri göyərirdi, onlar da köçüb qışlağa gedirdilər. Qışlaqdan yaylağa dönəndə görürdülər ki, əkin yerləri yetirib, dən salıbdır.

Aşağıbaş tayfası da əkinçiliklə məşğul olmaq qərarına gəldilər. Türkmənlərdən öyrəndikləri qayda ilə yerə toxum səpir, taxıl götürürdülər.

Məhəmməddən sonra Ceyranın bir oğlu da dünyaya gəldi. Adını Hüseynqulu qoydular.

Məhəmməd Həsən xanın bacarıqlı tayfa rəisi olmasına baxmayaraq, arvadının ona çox köməyi dəyirdi. Ceyran camaatı nəzm-intizam ilə dolandırır, belə ki, mühacirətdən üç il sonra, bu tayfa türkmənlərdən aldığı borcu tamamilə qaytardı.

Səbzəli bəy Aşağıbaş tayfasının harada yaşadığını bilirdi. Məhəmməd Həsən xanı Nadir şahın gözündə bir üsyankar kimi qələmə verərək, Nadir şahı xanın üstünə böyük bir qoşun çəkməyə təhrik edirdi. Beləliklə, qoşunun sərkərdəliyini də öz üzərinə götürmək niyyətində idi Fikri də bu idi ki, Aşağıbaş tayfasını tamamilə qətlə yetirsin, bütün gözəl qadınları, o cümlədən Ceyranı əsir götürsün. Nadir şah Səbzəli bəylə razılaşmırdı. O düşünürdü ki, bu qoşunkeşliyə sərf olan vəsait İran dövlətinin bir illik büdcəsinə bərabərdir, bir də müharibənin aqibətinin necə olacağı məlum deyildi.

Aşağıbaş tayfası tamam dörd il türkmənlər içərisində yaşadı. Bu müddətdə Ceyran camaat içində də daha tədbirli qadın kimi tanınmışdı. Hətta kişilər öz ixtilaflarının həlli üçün Ceyrana müraciət edirdilər. Belə bir zamanda Ceyrana, Məhəmməd Həsən xana, bütün şəhər və qəsəbə camaatına sarsıdıcı bir xəbər gəldi. Hamını narahat edən xəbər, İranın qüdrətli padşahı Nadir şahın öldürülməsi ilə bağlı idi. Onun qorxusu ürəklərdə cəzə yer tutmuşdu ki, İran camaatı Nadirin ölə bildiyinə də inanmırdı. Sanki dünya durduqca, Nadir İranda padşahlıq edəcəkdi, vergilər alınacaq, vergi verməyənlərin başı kəsiləcəkdi.

Beləliklə, onun öldürülməsini İranda heç kim ciddi qəbul etmir və hamı, bu xəbəri Nadir şahın qəsdən, camaata necə təsir göstərdiyini öyrənmək üçün yaydığına inanırdı. İki nəfər bir-birinə rast gələndə və Nadirin ölümündən söhbət düşərsə, biri o birinə deyirdi: «İnanma, yalandır ki, Zillullah öldürülə və ya təbii ölümə ölə».

Ancaq həqiqət, Nadiri öz qardaşı oğlu Əliqulunun təhriki ilə öldürmüşdülər.

Nadir şahı sui-qəsd hazırlanması

Əliqulu Mirzə Nadir şahın gözündə alçalmışdı. Nadir ona qəzəblənib, Sistan əyalətinə hakim göndərmişdi. Sistan və onun ətraf mahalına yüz əlli min nadiri vergi təyin edilmişdi. Vergiyiğənlər gəlib həmin məbləği Əliqulu Mirzədən istəyirdilər. O, düşünürdü ki, əgər, əmisindən xahiş etsə, bu vergi məbləğini bir qədər azalda bilər. Ona görə Nadir şahı məktub yazdı və qeyd etdi ki, Sistan və onun ətraf mahalının vəziyyəti bu il çox pisdir, əkinçilər bu il yüz əlli min nadirini verə bilməyəcəklər. Ona görə yaxşı olardı ki, bu məbləği əlli min nadiriyə qədər azaltsın.

Nadir şah qardaşı oğlunun məktubuna çox ağır cavab verdi:

«Sən bu qədər cəsarətli olmusan ki, mənim təyin etdiyim vergiyə nöqsan tutursan? Əgər yüz əlli min nadirini ödəməsən, sən və bütün Sistan əhlinin başı kəsiləcəkdir».

Əliqulu Mirzə dörd il əvvəl Məhəmməd Həsən xanın düşdüyü vəziyyətdə idi. O zaman Əliqulu Mirzə onu söyüb qovmuşdu. Hakim bilirdi ki, lap Sistan camaatının hamısını qətlə yetirsə belə, yüz əlli min nadirini toplaya bilməyəcəklər. Digər tərəfdən də Nadirin qoyduğu vergini ödəmək lazım idi. Bu səbəbdən vergi məmurlarından on gün möhlət istədi. Sonra gizlicə Məşhədə yola düşdü.

Əliqulu Mirzənin əsas məqsədi, Nadir şahı öldürmək idi. Gecə-gündüz dayanmadan at sürdü və beş gündən sonra özünü Məşhədə çatdırdı.

Əliqulu Məşhədə olarkən, Nadir şahın Qoçana, oradan da Kəlatə-xəzinəsinə baş çəkmək üçün gətirdiyi xəbərini eşitdi. Əliqulu Nadiri öldürmək üçün saray adamlarının bir neçəsilə əlbir olmuşdu. Qərarlaşmışdılar ki, bu niyyəti münasib vaxtda icra etsinlər.

Əliqulu Mirzə Məşhədə çatdıqdan sonra beş gün gecə-gündüz yol gəlməsinə baxmayaraq, azca istirahət edib gizlicə yola düşdü və özünü Qoçana çatdırdı. Bu yerdə Nadirin alayı düşərgə salmışdı. Əliqulu alaya girmədi, həmfikirlərinə xəbər göndərdi ki, səhrada ona qoşulsunlar. Bu adamlar Saleh bəy Əfşar, Məhəmməd bəy Qacar İrəvani, Musa bəy Əfşar, Qoçu bəy Əfşar Ürumi idilər. Bu dörd nəfərin də öz tərəfdarları var idi. Əliqulu Mirzə 1160 Hicri-qəməri ilinin Cəmadil Sani ayının 14-də, o 4 nəfərlə alaydan xaricdə görüşüb, onlara dedi ki, elə bu gecə Nadirin işini bitirmək lazımdır.

– Mən, 5 günə özümü Sistandan buraya çatdırmışam ki, sizə bu işi təxirə salmaq olmaz, deyim. Əgər bir az yubatsaq, o sabah Qoçara varid olub iç qalaya girəcək, daha sizin əliniz ona çatmayacaq.

Saleh bəy Əfşar dedi:

– Nadiri öldürməyə Qoçan və Kəltan arasında da fürsətimiz var.

Əliqulu dedi:

– O vaxta qədər də mənim burada olmağımın xəbəri Nadirə çatacaq, o da başa düşəcək ki, burada bir sui-qəsd var, mühafizəçilərinin sayını artıracaq. Mən Sistandan buraya yel kimi gəlmişəm və çalışmışam ki, heç kəs məndən irəli düşməsin və heç kəs məni tanımasın. Ancaq çapar-xanalarda atımı dəyişdirməkdən ötrü dayanmağa məcbur olmuşam. Çaparxanaların bir para rəisləri məni tanıdılar. Məşhəddə də yəqin məni tanıyıblar. Ona görə mənim Sistandan çıxmağımın xəbərini əgər bu gün Nadirə verməyiblərsə, sabah mütləq verəcəklər. O zaman artıq gec olacaq, əlimizdən heç nə gəlməyəcək.

Sonra Əliqulu mirzə soruşdu:

– Bu gecə gözətçilərin rəisi kimdir?

Qoçu bəy Əfşar Urumi dedi ki, mənəm. Belə olanda Əliqulu mirzə dedi:

– Beləliklə, sən asanlıqla özünü Nadirin alaçığına çatdırıb bilərsən. Bilirsənmi bu gecə Nadirin hansı arvadı onun yanında qalacaq?

Əliqulu mirzə bildirdi ki, Nadir hərbi səfərlərə özüylə qadın aparmır, ancaq bu səfər əyləncəli bir səfər olduğundan, Nadir arvadlarından bir neçəsini özüylə götürmüşdü.

Məhəmməd bəy Qacar İrəvani dedi:

– Nadir Məşhəddən hərəkət edən gündən bəri hər gecə Sitarə adlı məsihi arvadı ilə olur. Yəqin bu gecə də Sitarə olacaq...

Əliqulu mirzə dedi:

– Alaçığa girəndə, şahın arvadına əhəmiyyət verməyib hücum edin. Bilin ki, bu kişinin yeddi canı var, o, asanlıqla can verməz. Nə qədər başını kəsməmisiz, ölməyəcək.

Qoçu bəy Əfşar dedi:

– Ən ümdə məsələ onun çadırına girməkdir. Mən yoldaşlarımı Nadirin alaçığının arxasına qədər apara bilərəm, amma orada gözətçilərin rəisi kimi alaçığa yaxınlaşmağa təkcə mənim ixtiyarım var. İçəri girmək üçün gərək özümü tanıtdıram. Əgər Nadir özü məni içəri çağırırsa, girə bilərəm. Yoxsa gözətçilər heç məni də içəri buraxmayacaqlar...

Əliqulu mirzə soruşdu:

– Çadırın ətrafında neçə gözətçi durur?

– Çadırın hər küncündə bir nəfər, cəmi dörd nəfər.

– O dörd nəfəri öldürüb çadıra daxil olun. Bu işi ancaq özünüz icra edin, nöqərlərinizə tapşırmayın. Çünki onlar qorxudan özlərini itirə bilərlər. Bıçağın bir zərbəsi ilə gözətçinin hülqumu kəsilməlidir ki, səsi çıxmasın, bu, bizim üçün həyati məsələdir. Əgər gözətçi qışqırsa, Nadir oyanacaq. O zaman bizə nıcat yoxdu. Gözətçiləri öldürəndən sonra Nadi-

rin alaçıǵına girin. Sayıq yatır, tez oyanacaq. Ola bilər ki, sizlərdən bəzilərini vəzifə vədi ilə öz tərəfinə çəkmək istəyər. Ancaq siz ona danışmağa macal verməyin. Alaçıǵa daxil olan kimi öldürün. Siz Nadiri tanıyırsız, əgər diri qalsa, hamımızın başını kəsdirəcək, ya da diri-diri yandıracaq. Öldürəndən sonra başını kəsin ki, arxayın olasız.

Qoçu bəy Əfşar dedi:

– Bilməliyik ki, onu öldürəndən sonra vəziyyətimiz necə olacaq? Bizi öldürəcəklər, yoxsa diri qalıb zəhmət haqqı alaçağıq?

Əliqulu mirzə soruşdu:

– Niyə fikirləşirsən ki, Nadiri öldürəndən sonra sizi öldürəcəklər?

– Ona görə ki, Nadir öləndən sonra, onun övladlarından birisi şah olacaq, o zaman atasının qanını yerdə qoymayıb, bizləri qatil kimi öldürəcəkdir.

Əliqulu mirzə dedi:

– Siz bilirsiniz ki, Nadirin böyük oğlu Rzaqulu mirzə kordur və şah ola bilməz.

– Nadirin başqa övladları da vardır, hamısı Kəlatdadır.

Əliqulu mirzə onları arxayınlaşdırdı:

– Bu məsuliyyəti mən boynuma götürürəm. Sizə söz verirəm ki, Nadir öləndən sonra İran camaatı deyər bilməyəcək ki, onun övladlarından biri şah olmalıdır.

Musa bəy Əfşar dedi:

– Ey şahzadə, baxmayaraq ki, İran milləti bu gün Nadirin zülmündən cana gəlib, ancaq Nadir öləndən sonra, onun xidmətlərini xatırlayanda, görək ki, Nadir şah bütün Qafqazı Qaf dağına kimi, bütün Beynənnəhreyni, Ərəbistanın bir qismini, bütün Əfqanıstanı, Türküstanı Ceyhun çayının şimalına kimi və Hindistanın qərb hissəsini Send çayına kimi İrana

qatmışdır. Onun bu xidmətlərini nəzərə alıb deyəcəklər ki, Nadirin övladlarından birisi onun yerində şah olmalıdır.

Əliqulu mirzə dedi:

– Mən elə bir iş görəcəyəm ki, İran milləti bu haqda heç bir söz danışmasın.

Musa bəy Əfşar maraqlandı:

– Mümkündürmü ki, soruşam o iş nədən ibarətdir?

Əliqulu mirzə dedi:

– Bu iş Nadirin bütün nəslini qırmaqdan ibarətdir. Ondan sonra İran millətinin bir sözü olmayacaq. Kəlatda iki yüz kurur nağd pul və cavahir vardır. Onları aramızda bölərik, hərəmizə qırx kurur çatar. O pulun bir miqdarını özümüzlə apardığımız adamlara verərik. Sizin hər birinizə o qədər pul və cavahir qalacaq ki, bundan belə on nəslə çatar.

Sui-qəsdçilər nəhayət belə qərara gəldilər ki, Nadir şahı öldürəndən sonra Əliqulu mirzə şahlıq tacını başına qoysun və onlar da öz adamları ilə onun itaətində olsunlar. Əliqulu mirzə də söz verdi ki, Nadirin xəzinəsini bölüşdürdükdən sonra onların hərəsini bir mahala hakim təyin etsin.

Əliqulu mirzə çox böyük bir oyuna girmişdi. Bir tərəfdən də Nadirin icazəsi olmadan Sistani tərək etmişdi. Əgər Nadirin ölünə keçməsəydi, elə bircə buna görə ya öldürüləcəkdə, ya da kor olacaqdı.

Nadir şah bəzi gecələr bir sıra qoşun rəislərini hüzuruna çağırırdı. Onlar ancaq gözetçilərin rəisi ilə Nadirin alaçıqına girə bilərdilər. Nadirin xüsusi avropalı həkimi var idi. O, Nadirin qərargahının xəritəsini çəkmişdi, bu xəritəyə baxanda, qərargahın bütün vəziyyəti məlum olardı.

1160-cı hicri-qəməri ilə cəmadiul sani ayının 14-ü idi. Hələ bahardı. Səhradan gələn gül və ot iyi ətrafı bürümüşdü. Hava qaralandan bir saat sonra ona xəbər verildi ki, süfrəxanada süfrə sərilib, padşahın şam yeməyi hazırdır. Nadir şah durub

çadıra yollananda ona ərz etdilər ki, Məşhəd şəhərindən çapar gəlib və gətirdiyi məktubu ancaq sizə verməlidir. Nadir çaparı daxil olmasını əmr etdi. Üst-başı toza bulaşmış çapar daxil oldu və təzim edəndən sonra cibindən bir məktub çıxarıb İran şahına verdi, dal-dalı çəkilərək çadırdan çıxdı.

Nadir şah cavanlıqda savad almamışdı. Şah Təhmasib tərəfindən qoşuna fərmandeh təyin olunandan sonra, o, dərk etdi ki, oxumağa və yazmağa ehtiyacı vardır, ancaq müsafirətlər və müharibələr ona macal vermirdi ki, savadlansın. Nəhayət, mirzə Mehdi Esterabadi adlanan çox istedadlı bir şəxs onun qulluğuna daxil oldu. Bu şəxs Nadirin savadlanmasında böyük xidmətlər göstərdi. Onun dərs üsulu Nadirin xoşuna gəldi, maraqlandı və qısa müddətdə oxumağa başladı.

Nadir axşam yeməyi üçün süfrəxanaya getmək istəyirdi, lakin məktubu alandan sonra dayanıb onu oxudu. Məktubu Məşhədin hakimi yazmışdı. O, Nadir şahı xəbər verdi ki, Əliqulu mirzəni Məşhəddə görüblər, onu axtarıb tapmaq istədikdə, gözdən itmişdir.

İranın bütün hakimləri və əmirləri bilirdilər ki, Nadirin Əliqulu mirzəyə qəzəbi tutmuşdur, onu öz müavinliyindən götürüb Sistana hakim göndərmişdir. Bu da Əliqulu mirzə kimi bir adama görə böyük cəza idi. Əliqulunun özündən çox aşağı hesab etdiyi adamlar İranın böyük vilayətlərində hökumətlik edirdilər.

Nadir şahın hökmünə görə Əliqulu mirzə Sistandan kənara çıxmamalı idi. Nadir ona sifariş göndərmişdi ki, «əgər sən mənim hüzuruma gəlib məni görəsən, daha heç bir şey görməyəcəksən». Bu o deməkdir ki, səni kor edəcəyəm. Bu əhvalatı İranın bütün əmirləri bilirdilər. Bu səbəbdən Məşhədin hakimi Əliqulu mirzənin orada görünməsindən dəhşətə gəlmişdi. Hakimi bilirdi ki, əgər bu xəbəri Nadirə çatdırmasa, ağır cəza ala-

caq. Ona görə bu xəbəri ən sürətli çaparla Nadirin hüzuruna göndərmişdi.

Nadir məktubu oxuduqdan sonra əmr elədi çapara desinlər ki, məktubun cavabı yoxdur. Sonra orada yığılan saray adamlarına hirsli-hirsli baxıb: – Hamınız xainsiz, mənim çörəyimi yeyib mənə xəyanət edirsiniz – dedi.

Adət üzrə saray adamları süfrəxananın qarşısında sıraya düzülərdilər. Nadir şah süfrəxanaya varid olub oturandan sonra, onlar da daxil olardılar və İran şahının hüzurunda onunla üzbəüzdə durardılar, belə ki, Nadir şah yemək yediyi halda onlarla da söhbət edərdi. Hərbi səfərlərdə bu rəsmiyyət pozulardı və Nadir şah öz çadırından çıxıb süfrəxanaya gedəndə saray adamları gördülər ki, şahın əhvalı çox tutqundur. Onlar dəhşətə gəldilər. Nadir böyük sərkərdə idi. Ancaq diplomatiya sarıdan səriştəsi yoxdu. Daxilində nə baş versəydi, üzündə əksini tapardı. O gecə saray adamları üzünü tutqun görəndə titrədilər, bildirdilər ki, İran şahı çox qəzəblənibdir. Nadir də hər qəzəblənəndə, bir dəstə adam öldürtdürərdi.

Nadir saray adamlarına etina etmədən süfrəxanaya daxil olub süfrənin kənarında oturdu. Saray adamları vəzifələrinə görə bir-bir süfrəxanaya girərək, Nadirin müqabilində, əlləri sinələri üstə dayandılar. Saleh bəy Əfşar, Məhəmməd bəy Qacar İrəvani və Musa bəy Əfşar çadırdə hazır idilər. Qoçu bəy gözətçilərin rəisi olduğu üçün orada deyildi. Bir neçə saniyə sükutla keçdi. Şah əlini süfrəyə apardı, ancaq tikəni ağzına qoymamış üzünü saray adamlarına tutdu: «Xainlər, etdiyiniz xəyanətin müddunu sabah ovcunuza qoyacağam». İlç kəs cıncırını çıxarmadı. Soruşmadı ki, niyə bizi xain adlandırırsan. Nadirin gözlərinə baxmağa belə cürətləri çatmadı. Hamısı başını aşağı salmışdı. Musa bəy, Saleh və Məhəmməd bəy dəhşət içərisində idilər. Onlara elə gəldi ki, Nadir şah sui-qəsdən xəbərdar olub. Nadir şah isə xainləri elə cə-

zalandırardı ki, ən qorxmaz adamın tükləri biz-biz durardı. Xainlər üçün üç cür cəza vardı. Birincisi bu idi ki, məhkumu diri-diri yandırtırdı. İkincisi, onun bədənini yanar şamların üzərinə qoydurardı, nəhayət, üçüncüsü, məhkumu bir dar qəfəsə saldırıb ağacdən asdırardı. Gündə ona bir tikə çörək, bir neçə qurtum su verərdilər. Beləliklə, məhkum hərəkətsizlikdən və kəsafətdən tələf olardı. Nadir şah dəhşətli cəzaları ilə ürəklərə elə qorxu salmışdı ki, onun hökmü ölkənin ən ucqar yerində dərhal icra edilərdi.

Nadir şah o gecə elə qəzəbli idi ki, boğazından tikə keçmədi.

– Əgər sabaha qədər bu Əliqulu nadürüst tapılsa, sizin təqsirinizdən keçərəm, yoxsa, and içirəm bu taxt-tacıma ki, bu xainlərin hamısının, o cümlədən sizin də gözlərinizi çıxartdıracağam. Çünki, bilirəm siz də xainsiniz, mənə xəyanət etməyə fürsət axtarırsız!

Məhəmməd bəy, Musa bəy və Saleh bəy rahat nəfəs aldılar. Yəqin etdilər ki, Nadirin onların sui-qəsdindən xəbəri yoxdur, o, yalnız Əliqulunun yoxa çıxmasından qəzəblidir.

Heç kəsin yadına belə gəlmirdi ki, Nadirin bir sözü iki olsun. Başına tac qoyan gündən o gecəyə qədər nə demişdisə, əməl etmişdi. Ona görə o gecə saray adamları düşündülər ki, gözlərinin salamat qalması Əliqulunun tapılmasından asılıdır. Əgər Əliqulu tapılsa, onların da gözləri salamat qalacaq. Qeyri surətdə sabah, ya o biri gün kor olacaqlar. Nadir şah o gecə yemək yeyə bilmədi, qəhvə istədi, sonra da süfrəxanadan çıxıb öz çadırına getdi.

Nadir şahın həyatının və şahlığının son gecəsi

Çadırdə Nadirin ən çox sevdiyi Sitarə adlı məsihi arvadı əyləşib onun gəlməyini gözləyirdi. Nadir qəzəbli halda çadıra daxil olanda, Sitarə qalxıb Nadirə tərəf getdi:

– Zillüllaha nə olub?

Nadir oturdu.

– Mənim ətrafımdakıların hamısı xəyanətkardı.

Qadın şəkləndi:

– Nəyə olub?

– Mən ömr etmişdim ki, Əliqulu Sistandan çıxmasın, ancaq onu Məşhəddə görüblər. Sistandan Məşhədə gör nə qədər yoldur, yol üstündəki şəhərlərin hakimlərindən biri də mənə onu gördüyünü xəbər verməyib. Heç qabağını da kəsən olmayıb. Xainlərin kökünü kəsəcəm.

Sitarə istədi ki, nəvaziş göstərib onu sakitləşdirsın, ancaq Nadirin qəzəbi soyumurdu. Sitarə onun yatağını hazırladı.

Nadir uzandı, bir az sonra yuxuya getdi. Sitarəninse yuxusu gəlmirdi.

İngilis yazıçısı Ser Matimer Dyuz özünün «Nadirin son gecəsi» adlı kitabında yazır ki, Sitarə hiss edirdi, bu gecə nəyə xoşagəlməz hadisə baş verəcəyini duyurdu, ancaq bilmirdi nə olacaq. Onun iztirabının həddi yox idi. Nəzir elədi ki, əgər bu gecə bir hadisə üz verməsə, İsfahana çatanda on dənə şam aparıb kilsədə yandırsın. Sitarə arabir çadırın ətrafına nəzər salırdı və hər şeyi öz yerində görürdü. Amma heç cür arxayınlaşa bilmirdi. Nadirin qızıl toppuzu başının üstündən asılmışdı. Bu toppuzu Nadir ancaq yemək zamanı, bir də yatanda olımdan yerə qoyardı. Sitarə özü də başqa saray qadınları kimi komorinon dostəsi və qını qızıldan olan balaca xəncər bağlayardı. Yatanda bu xəncər döşəyinin altında olardı.

Nadir süfrəxanadan çıxıb öz çadırına gedəndən sonra süfrəxanada olan saray adamları da hərəsi öz çadırına getdi. Saleh bəy Əfşar Qoçu bəy Əfşarın yanından ötəndə, ona işarə ilə başa saldı ki, dalınca gəlsin. Qoçu bəy gəlib Saleh bəyin çadırına daxil oldu. Gördü ki, Məhəmməd bəy Qacar və Musa bəy də ordadılar. Dördü də çadırın ortasına yığışıb, pıçıl-

daşmağa başladılar, çadırın dalında bir adam olsaydı, onların sözlərini eşitməzdi.

Saleh bəy Qoçu bəyə dedi:

– Başqa çarəmiz yoxdur, bu gecə görək işi tamamlayaq, Nadir sabaha sağ qalsa, gözümüzü çıxartdıracaq. Əgər sabah da olmasa, o biri gün mütləq kor olacağıq.

Qoçu bəy dəhşətə gəldi:

– Məgər bizim sui-qəsdədən xəbər tutmuşdur?

– Yox, ancaq Əliqulunun Məşhəddə görünməsindən xəbəri var. Çox ehtimal ki, bu xəbəri şam yeməyindən qabaq Məşhəddən gələn çapar gətirib. Əgər Nadir şah Əliqulunun bu hüduzlarda olduğunu bilsəydi, gecə ikən onu tutmaq üçün bir dəstə göndərərdi. Amma, görünür, Nadiyə Əliqulunun Məşhəddə olduğunu söyləyiblər.

Uzun-uzadı məşvərətdən sonra qərara gəldilər ki, hərəsi etibar etdikləri nökərlərdən iki nəfərini götürüb, gecə yarısı bura yığılsınlar.

Musa bəy Əfşar soruşdu:

– Nökərlərimizə nə deyəcəyik?

Saleh bəy dedi:

– Biz gecə yarısı nökərlərimizi yuxudan oyadıb onlara deyəcəyik ki, Əliqulu mirzə qəflətən alaya girib, Nadiri öz çadırında dustaq etmişdir. Biz gedirik Əliqulu mirzəni öldürüb Nadiri azad edək.

Nadir şahın çadırına girmək nəqşəsi Əliqulu deyən kimi icra olunmalı idi, belə ki, sui-qəsdçilər Nadirin xüsusi gözetçilərini öldürməli idilər. Silahları ancaq bıçaq və xəncərdən ibarət olmalı idi. Tapança işlətmək xətərli idi, ona kimi bütün alay və Nadir şah yuxudan ayılırdı.

Saleh bəy üzünü dostlarına tutdu:

– Biz gecə yarıya qədər, yəni Nadiri öldürməyə gedənə-dək öz çadırlarımızda olacağıq, heç birimiz bilməyəcəyik

başqası nə edir. Bəlkə bizlərdən birimiz fikrini dəyişə, özünün və ailəsinin canı qorxusundan gedib bu sirri Nadirə açsın. Əlbəttə, bu sirri Nadirə açan adam öz canını qurtarmaqdan əlavə ənam da alacaq. Mənim bu açıq söhbətimdən inciməyin, çünki bu sui-qəsd çox əhəmiyyətli və xətərlidir. Aydın-
dır ki, əgər mən və ya Məhəmməd bəy bu gecə istəsək özümüzü Nadirə çatdırıb, bu sirri ona açsaq, Qoçu bəy xəbər tutacaq, çünki o, gözetçilərin rəisidir, ondan icazəsiz Nadirin çadırına girə bilməyəcəyik. Ancaq... – Saleh bəy sözünü yarımçıq qoydu. Məhəmməd bəy soruşdu ki, nə demək istəyirsən? Saleh bəy davam etdi: – Ancaq Qoçu bəyi yoxlamaqdan ötrü heç nə edə bilmərik.

Bu sözdən sonra sükut etdilər, hamının içində narahatlıq doldu.

Qoçu bəy Əfşar Urumi Nadir şahın xüsusi gözetçilərinin rəisi idi. Onun vəzifələrindən biri də bu idi ki, Nadirin əleyhinə hazırlanan sui-qəsdə aşkar edib sui-qəsdçilərin adını Nadirə desin. Əgər sui-qəsd hazırlayanlar onun özünün də bu işdə iştirakı olduğunu söyləsəydilər, bunun əhəmiyyəti yox idi, çünki o, sui-qəsdçiləri ifşa etmək üçün onlara qoşula bilirdi. Bir müddət sükutdan sonra Qoçu bəy özü söhbətə başladı:

– Mən Saleh bəydən incimirəm, o düz söz danışır. Bu saatdan özümü sizin ixtiyarınıza verirəm ki, mənim tərəfimdən nigarlan olmayasınız. Amma bir şey var ki, mən gecə səhərə qədər gözetçilərə baş çəkməliyəm. Yoxsa gecə yarısına qədər heç yerdə torpənməzdim. İndi ki, belədi, siz də mənimlə gəlin, özünüz görəcəksiniz ki, mən Nadirlə təmasda olmayacağam, gözetçilərə bir şey danışmayacağam, heç bir işarə də etməyəcəyəm.

Saleh bəy ona baxdı:

– Əgər biz səninlə gəlsək, gözetçilər şübhələnməzlərmi?

Qoçu bəy dedi:

Hamımız birlikdə tez-tez baş çəksək, yəqin ki, şübhələnərlər.

Salch bəy çadırın küncündəki məfrəşin içərisindən bir quran götürüb dostlarına yaxınlaşdı:

– Biz Qoçu bəylə tez-tez gedib gözətçilərə baş çəkə bilmərik, o özü tək getməlidir. Nigaran qalmamağımız üçün qoy qurana əl basıb and içsin ki, nə sözdə, nə yazılı, nə də işarə ilə bizə xəyanət etməyəcək, sirrimizi Nadir şah, onun yaxın adamlarına və gözətçilərə açmayacaq. Əgər andını pozsa, özü, ailəsi, bütün nəslə dünya durduqca lənətə gəlsinlər, heç xoş gün görməsinlər.

Qoçu bəy Əfşar Urumi sağ olını Quranın üzərinə qoyub and içdi, sonra dedi:

– Nadir şah qardaşımı öldürmüşdür, mən fürsət axtarırdım ki, qardaşımın intiqamını ondan alam. Əgər and içməsəydim də, sizə xəyanət etməyəcəkdim.

Bu sözdən sonra Qoçu bəy yoldaşlarından ayrılıb getdi. Hamı öz çadırına çəkildi ki, bir qədər istirahət etsin.

Gözəl bir yaz gecəsi idi. On beş gecəlik ay ətrafı nura qərq eləmişdi. Qoçu bəy səhərə qədər oyaq qalmalı olduğuna görə uzana bilmədi. Qalan üç nəfər uzandılsa da, həyəcədən yata bilmədilər. Gözlərindən yuxu çəkilməmişdi. Salch bəy vaxt çatana qədər özünü sakitləşdirməkdən ötrü Quranı açıb bir neçə səhifə oxudu. Sonra qalxıb Quranı yenə məfrəşə qoydu. Vaxt idi. Yavaşca çadırdan çıxdı. Nökərlərindən iki nəfəri oyatdı. Onları öz çadırına gətirib dedi:

– Əliqulu mirzə qəflətən alaya girib Nadiri çadırdə dustaq etmişdir, biz getməliyik ki, Əliqulunu öldürüb Nadiri azad edək.

Məhəmməd bəy və Musa bəy də öz nöqərlərini yuxudan oyadıb Salch bəyin çadırına yollandılar. Qoçu bəy də öz nö-

körkərinə qoşuldu və gecədən azca keçmiş bu kiçik dəstə hərəkətə gəldi. Saleh onları dayandıraraq dedi:

– Bir şeyi az qala unutmuşuq. İş başa çatandan sonra bizi qoruyan lazımdır, ona görə ki, Nadirin yaxın adamları, xüsusən gözətçiləri ətrafdan gəlib bizi tikə-tikə edirlər.

Bu sözü hamı təsdiq etdi. Sonra Saleh bəy sözünə davam etdi:

– Məncə, bizi qoruya biləcək yeganə adam Məhəmməd bəy Qacar İrəvanidir, çünki o, Əfşar atlılarının fərmandehidir. Lazımdır ki, iş qurtarana yaxın öz dəstəsilə burada hazır olsun və bizi himayə etsin.

Məhəmməd bəy Qacar İrəvani dedi:

– Belədirsə, mən sizinlə gedə bilməyəcəyəm. Gərək qayıdaraq atlılarımı yuxudan oyadam. Ancaq atları yəhərləmək şübhə oyadar. Hamı fikirləşər ki, gecənin bu vaxtı görən atlılar hara yola düşürlər?

Musa bəy dedi:

– Atlıları oyat, amma atlanmasınlar, eləcə, piyada gəlsinlər. Bu işdə təxir olsa, bizi öldürə bilərlər.

Sui-qəsdçilər hər şeyi ölçüb-biçib yola düşdülər. Ay səhranı süd kimi işıqlandırmışdı. Baharda gecələr bülbüllərin cəhcəhi ürəkləri oxşayar, ancaq bu gecə bayquş ulayırdı. Saleh bəy Əfşar üroyində deyirdi: «Görəsən bu xarabalıq quşu hansımızın novhəsini oxuyur, mənim, yoxsa Nadirin?»

Onlar Nadirin qərargahına çatanda, gözətçi onların qabağını kəsdi:

– Kimsiz və hara gedirsiniz?

Qoçu bəy özünü gözətçiyə göstərərək dedi:

– Zillullah əmr edib ki, bu gecə bunları onun hüzuruna aparım.

Gözətçi Qoçu bəyi tanıyaraq yol verdi. Qəsdçilər Nadirin qərargahına daxil oldular.

Nadirin qərargahında çadırlar xüsusi nəqşə ilə düzülmüşdü. Qərargahın daxili vəziyyətindən xəbəri olanlar bilirdilər ki, hansı çadır kimindir. Qadınların və hətta cəlladların da çadırları burada idi. Gözətçilər bu qəsdçilərin qabağını bir neçə dəfə kəsdilər. Hər dəfə Qoçu bəy irəli keçib deyirdi ki, Zillüllahın əmridir, bu gecə bunları hüzuruna çağırıbdır. Nəhayət, Nadirin çadırı göründü.

Şərq hökmdarlarının, xüsusilə İran şahlarının çadırı çox dəbdəbəli olurdu. Nadirin çadırının uzunluğu iyirmi arşın, eni isə on beş arşın idi. Dirəklərin üstündə iki böyük qızıl qüllə ay işığında parıldaırdı. Çadırın içərisi qiymətli xalılarla və cavahiratla bəzədilmişdi.

Çadırın küncələrində dörd gözətçi göz qırpmadan ətrafı seyr edirdi. Qoçu bəyin hərbi nizam-intizamdan xəbəri var idi. O bilirdi ki, gözətçini öldürmək üçün hiyləyə əl atmalıdırlar, yoxsa onlar gecə vaxtı bir nəfəri belə yaxınlaşmağa qoymayacaqlar.

Sui-qəsdçilər gözətçiyə yaxınlaşdılar. Qoçu bəy yavaşdan gözətçiyə dedi ki, bu gecə daha diqqətli olun, Zillüllahın əmrinə görə sənə bir gözətçi də qoymuşam ki, birlikdə keşik çəkəsiniz. Sonra Musa bəyi onun yanında qoydu.

Gözətçi Musa bəyi tanıyırdı, bilirdi ki, əmirlərdəndir. Musa bəyin tufəngi yox idi, bundan gözətçi təəccüblənmədi, cəvə xəyal etdi ki, yəqin tapançası var. Qoçu bəy dəstəsilə çadırın sağ tərəfində duran gözətçiyə yaxınlaşdılar. Qoçu bəy hamam sözləri ki, birinci gözətçiyə demişdi, buna da dedi. Sonra Saleh bəyi onun yanında qoydu.

Başqa nökərlər Qoçu bəyin müşayiətilə Nadirin çadırının dövrəsinə fırlanıb arxadakı gözətçiyə çatdılar. Burada Qoçu bəy Saleh bəyin Nadir Əli adlı nökərini gözətçi adıyla onun yanında qoydu, sonra çadırın sol tərəfinə keçib, orada duran gözətçinin yanında dayandı.

Qalan beş nəfər ərbablarının əmrinə görə Nadirin çadırına tərəf gedib, içəri girməli idilər, ancaq qorxudan qədəmlərini belə ata bilmirdilər.

Sitarənin qulağına xəfif səslər gəlirdi, amma o elə xəyal elədi ki, gözətçilər dəyişilirlər.

Nadir şah yatmışdı, səhər tezdən Qoçana getməliydlər. Sitarə də yuxulamağa çalışırdı ki, tezdən dura bilsin. Birdən qofloti, aydın bir səs eşitdi. Kimsə türkcə «yandım» dedi. Sitarə sıçrayıb yataqdan qalxdı, onun kəskin hərəkətindən Nadir də yuxudan ayılıb dərhal soruşdu: «Nə xəbərdir?». Ancaq Sitarə cavab verməyə fürsət tapmadı. Qoçu bəy Əfşar Urumi, Musa bəy Əfşar, Saleh bəy Əfşar sıyrılmış xəncərlə çadıra hücum etdilər.

Su çanağı suda sınar

Şahın çadırında mərdənki adlanan zəif bir çırağ yanırdı. Nadir şah qaranlıq otaqda yata bilmədiyi üçün zəif işıq verən çıraqlardan istifadə edirdilər. Bu zəif çırağ qatillərin işini asanlaşdırdı. İçəri girən kimi şahı gördülər və öz qurbanlarının üstünə atıldılar.

Nadir şah bir də onu gördü ki, Saleh bəy Əfşar, Musa bəy Əfşar və gözətçilərin rəisi Qoçu bəy Əfşar içində olmaqla, bir dəstə sıyrılmış qılınclarla çadıra soxuldular. Şahın yuxusuna da gəlməzdi ki, onu öldürməyə gəliblər, çünki Qoçu bəy Nadirin xüsusi gözətçilərinin rəisi, həm də Nadirin öz tayfasından idi. Musa bəy də, Saleh bəy də Əşrəf tayfasından idilər. İranda heç vaxt bir padşahın öz tayfasının əli ilə öldürüldüyü görülməmişdi.. Qəsdçilər içərisində bu üç nəfər olmasaydı, İran şahı onu öldürməyə gəldiklərini duyardı. Elə nəyə çəkərdi ki, ətraf çadırlardan tökülüşüb, gəlirdilər və o bəlkə də salamat qalardı. Saleh bəy Əfşar Nadirin nəvəsinin necə qüvvətli olduğunu və əgər şah nəyə çəkərsə, ətraf çadırlardan onun köməyinə gələcəklərini

də bilirdi. Fikirləşmişdi ki, Nadirə elə zərbə vursun ki, cıncın çıxmasın. Ona görə bir göz qırpımında özünü Nadirə çatdırıb qılinc ilə başına möhkəm bir zərbə endirdi.

Bu zərbənin şiddətindən Nadir şah qışqıra bilmədi, ancaq top-puzunu onlara tərəf atdı. İkinci zərbəni Qoçu bəy endirdi. Onun qılincı Nadirin bud əzələsini yarıb sümüyünə çatdı.

Hücumçular çadıra daxil olanda, Sitarə onların Nadiri öldürməyə gəldiklərini başa düşdü. Qatillər Sitarənin qışqıracağını təxmin etmişdilər. Ona görə nöqərlərdən birinə çadıra gircək Sitarənin ağzını tutmağını və əgər müqavimət göstərərsə, boğub, ya da hülqumunu kəsməyini tapşırmışdı.

Sonra Qoçu bəy, Musa bəy və Saleh bəy dalbadal Nadirə qılinc zərbələri endirdilər. Nadir özünü müdafiə etmək üçün yalnız toppuzunu onlara tərəf ata bildi, artıq bir iş görə bilmədi. Qatillərin endirdikləri zərbələrdən yerə yığılıb, hərəkətsiz qaldı.

Bu üç əmirin heç birisi Nadirin başını kəsməyə cürət etmədi. Şahın başını Musa bəyin nöqəri kəsdi. Baş bədəndən ayrıldı, cansız cəsəd yerə düşdü. Kəsilmiş damarlardan qan fəvvarə vurdu. Artıq, Fəthabad xoruzları səhərin açılmasını xəbər verərək banlamağa başlamışdılar.

Qatillər ətrafa səs yayılmamasına çalışsalar da, mümkün olmadı. Nadir nəyə çəkə bilmədi amma onun naləsi uzaqda duran gözətçilərin qulağına çatdı. Hərbi qanuna görə, onların öz yerlərini tərk etməyə ixtiyarları yox idi.

Bu zaman Nadirin çadırında bir qadın qışqırdı: – «Məni öldürdülər... Məni öldürdülər... Kömək edin».

- Bu səs Qərargahda eşidilən kimi bir dəstə silahlı adam sürətlə Nadirin çadırına tərəf yeridi. Bunların qılinc və bıçaqdan başqa, tüfəng və tapançaları da var idi. Gözətçilərin biri onlara tərəf bir güllə atıb birini yerə yıxsa da, onun özünü iki güllə ilə qətlə yetirdilər.

Qoçu bəy Nadirin və Sitarənin cansız cəsədləri yanında durmuşdu, güllə səsi eşidilən kimi çadırdan çıxıb gözətçilərin üstünə qışqırdı:

– Mən Qoçu bəyəm, sizə əmr edirəm ki, bu adamlara yol verəsiniz!

Qoçu bəy bilirdi, silahlı adamları Məhəmməd bəy Qacar İrəvani gətirmişdi ki, qatilləri aradan çıxartsın.

Gözətçilər Qoçu bəyin əmrini eşitdikdə, yoldan çəkildilər və Məhəmməd bəy Qacar İrəvaninin silahlı dəstəsi qatilləri araya aldı.

Dedik ki, nöqərlərin birinə Nadirin çadırına girən kimi Sitarənin ağzını tutmaq tapşırılmışdı. Nadirin başı kəsildikdən sonra qatillər işi bitmiş hesab edib, həmin nöqərə dedilər ki, qadını buraxsın. Sitarə azad olan kimi qana bulanmış döşəyinin altından öz xəncərini çıxarıb Saleh bəyə hücum etdi. Sitarənin hücumu elə gözlənilməz oldu ki, heç kəs onun qabağını ala bilmədi. Saleh bəy özü də macal tapmadı ki, Sitarənin xəncərindən yayınsın. Canından keçmiş Sitarə xəncərini Saleh bəyin böyrünə soxub onu möhkəm yaraladı. Saleh bəy ayaq üstə dura bilməyib, əli böyründə yerə yıxıldı. Musa bəylə Saleh bəyin nöqərləri qılınclarını çəkib Sitarəyə öldürücü zərbələr vurdular. Sitarə qışqıraraq yıxıldı.

Sonra sui-qəsdçilər Nadirin və Sitarənin cansız cəsədlərinin yanındaca məsləhətləşib belə qərara gəldilər ki, öz adlarından Əliqulu Mirzəyə məktub yazıb ona xəbər versinlər ki, Nadir öldürülmüşdür, təcili gəlib, işlərə əncam çəksin. Nadirin kəsilmiş başını nizəyə vurub hamıya göstərsinlər, beləliklə, orada olan bütün camaat bilsin ki, daha Nadir yoxdur. Nəhayət, car çəkilsin ki, Nadir öldürülüb və onun yerinə Əliqulu Mirzə İran şahı seçilibdir.

Maraqlı burasıdır ki, Nadir süfrəxanadan çıxıb çadırına gəndə, cəlladbaşını hüzuruna çağırıb ona demişdi: «Sabah böyük bir iş görmək üçün özünü hazır et!» Cəlladbaşı iki əllərini si-

nəsinə qoyub baş əyəndən sonra sormuşdu: «Zillullah səlamət olsun, mümkündürmü biləm bu iş nədən ibarətdir?». Nadir demişdi: «Qərara gəlmişəm, bütün xainlərin gözlərini kəsasından çıxaram». Cəlladbaşı da cavab vermişdi ki, Zillullahın əmrini icra etməyə hazırdır. Sabahı gün cəlladbaşı Nadirin kəsilmiş başını nizədə görəndə heyrətdən barmağını dişlədi, çərxi-fələyin bu oyununa mat qaldı.

Qatillər məktubu Musa bəyin nökrinə verdilər ki, tez bir zamanda Əliqulu Mirzəyə çatdırsın və Nadirin öldürülməsinin təfərrüatını dillə ona söyləsin. Musa bəyin nökrü Tac oğlu 10 nəfər silahlı adam götürüb yola düşdü.

Fəthabadda xüsusi gözətçilərdən başqa daha üç atlı dəstəsi də var idi: əfşar, əfqan və özbək atlıları. Əfşar atlıları Nadirin çadırının ətrafında mərkəzləşmişdilər və onu mühasirəyə almışdılar. Əfqan və özbək atlıları isə öz yerlərindən tərpənmədilər. Onların bir neçəsi piyada Qərargaha gəlib öz gözləri ilə Nadirin kəsilmiş başını gördülər. Carçılar arasındakı kəsilmədən car çəkirdilər ki, Nadir şah öldürüldü və onun yerinə Əliqulu Mirzə İranın təzə padşahıdır.

Əfqan atlılarının fərmandehi Əhməd xan Əbdali Nadirin öldürülməsi xəbərini şəhər eşitdi, amma inanmadı. Əhməd xan Əbdali otuz beş yaşlarında hündür boylu, iri sümüklü, uzun saqqallı bir kişi idi. Yaxşı qılınc vuran, sərrast ox atan bir cəngavər idi. Nadir şah çox hörməti və səmimiyyəti var idi. On səkkiz yaşından Nadirin xidmətinə girmiş, elə birinci ildən şahın nəzərini cəlb etmişdi. Nadir onun vəzifəsini ilbəil yüksəldirdi. Əhməd xan Əbdali sadəcə bir adam idi, az danışardı. Bütün əməllərin və sərkərdələrin içərisində ancaq onun, Nadir şahla son deyə müraciət etmək icazəsi vardı.

Əhməd xan Əbdali Nadirin öldürülməsinə inana bilmirdi. Onu öz tayfasından olan adamların öldürdüyünü dərk edə bilmirdi. Nadirin başının nizədə görüldüyünü eşidəndə isə o, dedi:

– Özüm gedib görməyincə inanmaram, çünki Nadirin Qərargahı elə qorunur ki, ora girmək mahaldır.

Əfqanlılar dedilər ki, Nadirə sui-qəsd edənlərin birisi onun xüsusi gözetçilərinin rəisi olub, ona görə qatillər çox asanlıqla Nadirin çadırına girə biliblər.

Əhməd xan Əbdali nifrətlə qışqırdı:

– Bir adam ki, şahı qorumalıdır, o necə onu öldürə bilər?

Sonra Əhməd xan qılıncını belinə bağladı, boqunu (çiyinə salınan enli parça) çiyinə saldı və hadisə yerinə getdi.

Əhməd xan Əbdali Nadirin Qərargahına çatanda, o, böyük adamın kəsilmiş başını gördü. Carçılar tez-tez türk və fars dillərində «Nadir şah öldürüldü, onun yerinə Əliqulu Mirzə İran padşahıdır» deyirdilər.

Əhməd xan Nadirin öldürülməsi barədə dəqiq məlumat toplayandan sonra qatillərin qarasına deyindi: «Ay qeyrətsizlər... Ay nankorlar... Siz hamınız ad-sansız, müflis adamlardınız, Nadirin sayəsində vəzifə və cəlal sahibi oldunuz. Əgər Nadir olmasaydı, ömrünüzün axırına kimi gözə çarpmadan yaşayacaqdız». Əhməd xan ordan qayıdıb öz çadırına daxil olandan sonra əfqan və özbək əmirlərini yanına çağırırdı. Özbək ordusunun fərmandehlik vəzifəsi də Nadir tərəfindən Əhməd xana tapşırılmışdı.

Qoşun əmirləri çadırına toplaşandan sonra Əhməd xan üzünü onlara tutdu:

– Siz bilirsiniz ki, əfşar tayfası ilə bizim aramız yaxşı deyil. Əgər mən Nadir şahə vəfalı olmasaydım, eləcə Nadir bizi himayə etməsəydi, əfşarlar çoxdan axırıma çıxmışdılar. Mən Nadirə vəfalı olacağıma and içmişəm. Bu günə qədər də əhdimə vəfa etmişəm. Ancaq indi ki, Nadir öldürülüb, bundan belə mənim heç bir öhdəçiliyim yoxdur. Yəqin eşitmisiniz, Nadirin qa-

tilləri car çəkirdilər ki, Əliqulu Mirzə Nadirdən sonra İran şahıdır. Əliqulu Mirzə də əfşardır və bizlərə nifrəti var.

Əhməd xanın bu sözlərini oraya yığışan əmirlər və mənşəb sahibləri təsdiq etdilər. Sonra o dedi:

– Xoşbəxtlikdən bu gün bizim gücümüz, Nadirin qanını almağa çatır. Biz Nadirə vəfalı çıxmışıq, ona görə bu alayda olan bütün var-dövlət bizə çatmalıdır. Əfşarlar isə Nadirə xəyanət etdilər, öz tayfalarından olan böyük bir padşahı öldürdülər. Mən atlarımızı tezliklə yəhərləmək və burada olan bütün sərvətə sahib durmaq əqidəsindəyəm.

Əfqan sərkərdələri Əhməd xan Əbdalinin sözlərini həyəcanla qəbul etsələr də, özbək əmirləri bir söz demədilər. Belə olanda Əhməd xan özbəklərə, əlimizə nə qədər mal-dövlət keçsə, aramızda bərabər bölüşdürəcəyik, dedi. Siz özbəklər də bizlərlə bərabər səhm aparacaqsız. Özbək əmirləri onlara da səhm çatacağını eşidəndə, razılıqlarını bildirdilər, ayağa durub dəstələrini döyüşə və qarətə hazırlamaq üçün getdilər.

Nadir şahın iki xəzinəsi vardı, biri Kəlatda mağarada saxlanılırdı. Bu xəzinə sabit xəzinə idi, xüsusi gözetçiləri vardı. İkinci xəzinə hərəkətli idi. İran şahı onu özü ilə səfərlərə aparardı. Bu hərəkətli xəzinədə bəxşişlər vermək üçün bir neçə sandıq qızıl, cavahir, şahənə çadırlar, Nadirin öz geyimləri və onların cavahirləri, mətbəxin və çayxananın qızıl qab-qacaqları, qəhvədanlar (Nadir şah çoxlu qəhvə içərdi), daş-qaşla süslənmiş qəlyanlar, yəhər və yaraqlar vardı.

Fəthabad Qərargahında saray adamlarına mənsub bir çox bahalı əşya da var idi. Nadirin avropalı həkiminin yazdığına görə, bu hərəkətli xəzinənin fəvqəladə qiyməti varmış. Nadir şah səfərlərə özü ilə çox böyük çadırlar apararmış, çadırlarda çox cəh-cəlalı qonaqlıqlar verərmiş. Bu hərəkətli xəzinəyə Əfşar əmirləri nəzarət edirdilər. Əhməd xan istəyirdi ki, onu əfşarların əlindən alsın.

Əfqan və özbək atlıları Nadirin qərargahına hücum etdilər. Onların sayı Əfşar atlılarının sayından artıq idi. Əfşar əmirləri bildirdilər ki, müqavimət göstərməyəcəklər. Qoçu bəy Əfşar atına minib qərargahın mərkəzinə gəldi və uca səslə çığırdı:

– Ey Əhməd Əbdali, sən nə istəyirsən, nə üçün bizə hücum edirsən?

Əhməd xan dedi:

– Mən gərək Nadirin qanını sizdən alam!

Qoçu bəy yenə çığırdı:

– Sənə nə dəxli ki, Nadirin qanını alasan? Sən əfqanlısan, Nadir əfşar. Əgər bir nəfər əfşar desə ki, Nadirin intiqamın alıram, onun sözünü qəbul etmək olar, amma sənin sözünü yox.

Əhməd xan dedi:

– Nadir mənim padşahım və fərmandehim idi, siz ki onu öldürdünüz, mən onun intiqamını alacağam, sizi doğram-doğram edəcəyəm.

Belə olanda Qoçu bəy dedi:

– Bu gün İran şahı Əliqulu Mirzədir və biz hamımız onun fərmanındayıq. Sənin bizimlə müharibənin Əliqulu Mirzə ilə müharibə etmək deməkdir. Bu işin sənə ən kiçik zərəri budur ki, vəzifəni əlindən verəcəksən, böyük zərəri budur ki, başın bərbad olacaq, bütün adamların və tayfan qılıncdan keçiriləcək.

Əhməd xan dedi:

– Mənim başım Nadirin başından qiymətli deyil.

Qoçu bəy gördü ki, Əhməd xan əl çəkmir, dedi:

– Mən sənə məqsədinin qənimət ələ keçirmək olduğunu bilirəm. Yaxşısı budur ki, vuruşmadan əl çəkəsən, mən Əliqulu Mirzəyə deyərəm ki, burada olan qənimətlərdən sənə payını versin, özünü də xidmətinə götürsün.

Əhməd xan Əbdali onun xidmətini rədd etdi:

– Mənimlə Əliqulunun suyu bir arxda gedə bilməz. Mən onun xidmətində ola bilmərəm.

Əhməd xan səfeh deyildi, bilirdi ki, Qoçu bəy onu söhbətə tutmaqla vaxt udmaq istəyir. Ona görə müzakirəni dayandırıb hücumə keçdi. Qılınclar və nizələr işə düşdü. Məhəmməd bəy Qacar İrəvani Əfşar qoşununun fərmandehi idi. O, Əfşar qoşununun iki dəstəyə böldü. Bir dəstəsini vuruşa göndərdi. İkinci dəstəyə əmr etdi ki, uzaqdan əfqan və özbək atlılarına güllə atsınlar. Əgər müvəffəqiyyətlər əldə etməsələr, müntəzəm surətdə geri otursunlar. Geri oturarkən Ordugahda olan bütün qiymətli əşyanı özlərilə aparsınlar. İmkan daxilində qoymasınlar ki, Ordugahın malları əfqanların əlinə keçsin.

Əfqanlar və özbəklər şücaətlə vuruşdular. Əhməd xan Əbdali özü də vuruşurdu və əfşar atlılarına öldürücü zərbələr vururdu. Əfşarlar da çox şücaət göstərirdilər, ancaq sayca az olduqlarına görə qalib gələ bilmədilər. Tarixçilərin yazdığına görə, əfqanların və özbəklərin sayı əfşarların sayından üç dəfə artıq idi.

Tezliklə Nadirin Qərargahı öldürülmüş insan və at cəmdəkləri ilə doldu. Bütün Qərargah başdan-başa qana boyanmışdı. Əfqan və özbək atlıları vuruşa-vuruşa çadırlara çatdılar. Əfşar atlıları müntəzəm surətdə geri çəkilərək yolları üstə nə qədər qiymətli əşya varsa, özlərilə aparırdılar, ancaq bahalı çadırları, bəzi ağır, qiymətli əşyaları götürə bilmədilər. Əfşar əmirləri geri çəkilərkən yaralı Saleh bəyi də özləri ilə apardılar. Nadirin kəsilmiş başı da yaddan çıxmadı. Nadirin başsız bədəni və Sitarənin cəssədi isə Qərargahda qaldı. Əfşar atlıları qərargahı boşaldandan sonra Əhməd xan Qərargahda nə varsa, qarət etdi. Nadirin iri çadırlarını qılinc və nizə ilə vurub çökdürdü, qiymətli xalı-xalçalar qarət edildi. Əfqan və özbək atlıları qarət etdikləri mallarla öz vətənlərinə – əfqanlar Əfqanıstana və özbəklər Özbəkistana yola düşdülər.

Əliqulu Mirzə Fəthabada yaxın bir yerdə idi. Musa bəyin nö-
kəri Tac oğlu gəlib Əfşar əmirlərinin məktubunu ona çatdırdı.
Nadirin öldürülməsinin təfərrüatını danışdı. Əliqulu Mirzə tez
atlanıb Qərargaha yola düşdü ki, özünü Əfşar əmirlərinə çat-
dırsın. Əhməd xan Əbdalinin hücumundan Əliqulu Mirzənin
xəbəri yox idi, elə bilirdi ki, o, qərargahdadır. Ancaq qəflətən
yolda bir dəstə atlıya rast gəldi. Bunlar Əhməd xan Əbdalidən
qaçıb qurtarmış Əfşar əmirləri idi. Əhvalatdan xəbər tutanda
Əliqulu Mirzə dəhşətə gəldi. Xəyal etdi Əhməd xan Nadirin
sabit xəzinəsini qarət etməyə gedib. Əliqulu Mirzə qoşunun fər-
mandehliyini öz əlinə aldı, ətrafa kəşfiyyatçılar göndərdi öy-
rənib görsünlər Əhməd xan hansı tərəfə getmişdir. Xəbər gəldi
ki, Əhməd xan Məşhədə tərəf gedib. Əliqulu mirzənin fikri
ancaq Kəlatdakı xəzinənin yanında idi.

Əliqulu Mirzə Nadirin qərargahına gəlib özünü şah elan etdi
və bildirdi ki, bundan belə onu Adil şah adlandıracaqlar. Əmisi
Nadirin cəsədini dəfn etməyi xəyalına da gətirmədi. Beləliklə,
Nadirin də başsız bədənini, Sitarənin və başqa ölənlərin cəsəd-
lərini yerdə qoyub, Musa bəy, Qoçu bəy, Məhəmməd və yara-
lı Saleh böylə Kəlata yola düşdü. O, yoldaşlarına dedi ki, atlara
yazıqları gəlməsin. Onlar Kəlata düşmənlərdən əvvəl çatmalıdırlar.

Əslində Əhməd xan Əbdali Kəlatdakı xəzinəyə sahib dur-
maq fikrində deyildi, çünki Qərargahda olan xəzinəni talayandan
sonra özünü varlanmış hesab edirdi. Əhməd xan tezliklə Əf-
qanıstana gedib orada şahlıq tacını başına qoymaq istəyirdi. Elə
də elədi. Qəndəhar şəhərinə gedib şahlıq tacını başına qoydu.

Nadir şahın Kəlatdakı xəzinəsinin macərası

Kəlatdakı mağarada Nadir şah külli miqdarda qızıl-gümüş və
cavahirat saxlayırdı. O, bu sərvətlə ölkəni elə abadlaşdırma bilirdi

ki, İran dövləti dünyanın ən varlı, ən abad bölgələrindən olardı, ancaq bunu eləmədi. Digər tərəfdən, vergi yığanların əhaliyə göstərdiyi təzyiq nəticəsində minlərlə kənd və qəsəbə, əkin sahələri məhv olub səhraya çevrilmişdi. İranın bəzi yerlərində mis pul belə qəhətə çəkilməmişdi. Çünki, İran əhalisi vergilərə görə var-yoxdan çıxmışdı. Bununla belə, Nadir şah İran üçün çox böyük işlər görmüşdü. Onun müharibələrdə əldə etdiyi zəfərlər İran tarixinin şanlı səhifələri olmuşdur.

Nadirin sərvəti o qədər çox idi ki, bu qədər var-dövləti adi xəzinələrdə saxlamaq mümkün deyildi, ona görə şah qərara gəldi ki, sərvətinin bir hissəsini dağların qəlbində, əl çatmayan bir yerdə saxlasın. Bunun üçün Kəlatda əlverişli yer vardı. Xəzinəni qoruyan gözətçi dəstəsinin xarici aləmlə demək olar ki, əlaqəsi yox idi. Burada əkinçiliyə və mal-qara saxlamağa yaxşı şərait, imkan vardı. Nadir şah gözətçilərin zəhmət haqqını müntəzəm verirdi.

Kəlatda xeyli bahalı əşya vardı. Hətta onlara qiymət belə qoya bilmirdilər. Müharibələrdə əldə edilən qənimətlərin bir hissəsi, qiymətli qab-qacaq, parçalar, xalılar, fil dişləri və digər daş-qaşla bəzədilmiş əşyalar orada saxlanılırdı. Nadir şahdan başqa heç kəs olan sərvətin miqdarını bilmirdi. Belə ki, o xəzinənin sirri heç Nadirin ölümündən sonra da açılmadı.

Əliqulu xan yolüstü Qoçandan da xeyli adam götürdü. İstəyirdi ki, böyük bir qüvvə ilə Kəlatı hücum etsin.

Kəlatda qayalıqda bu xəzinənin yerini daşyonanlar 3 ilə qazıb hazırlamışlar və Abdullah Mərvaninin başçılığı ilə 200 gözətçi tərəfindən qorunulurdu. Bu, alınmaz bir qalanın cəmi bir girişi vardı və keçilməz dağlar ilə əhatələnmişdi. Bundan başqa xəzinənin girişi üstündə daşdan yonulmuş bir barıt anbarı həmişə təzə, nəm çəkməmiş barıtlarla dolu olardı.

Nadir şah Kəlat qalasının möhkəmliyinə şübhə etmirdi. Onun qorxusundan heç bir adamın cürəti ora basqın etməyə çatmazdı. Bununla belə tapşırıbmışdı ki, əgər hücum olsa və vuruşma zamanı bütün gözətçilər öldürülsə, bu zaman Abdullah Mərvani barıt anbarını partlatmalıdır. Partlayışda dağ uçub xəzinənin girişini tutacaqdı. Ondan sonra xəzinənin qapısını açmaq üçün aylarla vaxt lazım idi ki, bu vaxt ərzində də Nadirə xəbər çatardı, gəlib hücum edənəin dərisinə saman təpərdi.

Nadir dəfələrlə demişdi: «Nə qədər mən sağam, bir adam Kəlat qalasını tuta bilməyəcək!» Hər dəfə bu sözü deyəndə, Mirzə Mehdi Eterabadi söyləmiş: «Zillüllah həzrəti Xızır peyğəmbər qədər ömür sürəcəkdir».

Əli şah (Əliqulu Mirzə) Kəlata çatana qədər istirahət etmədi, əmirləri və əsgərləri də qoymadı istirahət etsinlər. Kəlata səhər çatdılar. Əli şah darvazaya yaxınlaşıb, qalanın gözətçisinə dedi:

– Abdullah Mərvanini bura çağır. Mənim onunla söhbətim var.

Abdullah Mərvani gəlib darvazanın başına qalxdı. Əli şah ondan soruşdu:

– Məni tanıyırsanmı?

Abdullah Mərvani dedi:

– Heç olarmı ki, Zillüllahın qardaşı oğlu böyük şahzadəni bir adam tanımasın? Ancaq mən elə bilirdim ki, şahzadə Xorasanın cənubunda qalır.

Əli şah dedi:

– Mən orada idim, indi buraya gəlmişəm və sənə əmr edirəm ki, darvazanı açasan.

Abdullah Mərvani qapını açmaq istəmədi.

– İy şahzadə, səndən gizli deyil ki, bu darvaza ancaq Zillüllahın əmri ilə açıla bilər. Zillüllahın əmirinimi gətirmisən?

Əli şah dedi:

– Mən bir şey gətirmişəm ki, Zillullahın fərmanından da mühümdür. O da Zillullahın özüdür.

Abdullah Mərvani heyrləndi:

– Məgər Zillullah təşrif gətirdi? Nə üçün bizə onu qarşılayaq deyə xəbər verməyib?

– Zillullah gəlib, ancaq qulluğa ehtiyacı yoxdur.

Abdullah Mərvani Əli şahın sözündən belə başa düşdü ki, Nadir doğrudan da gəlib, xəbər verməyi isə məsləhət bilməmişdir. Onda Abdullah dedi:

– Əgər Zillullah gəlibsə, fərman lazım deyil, əmr versin, mən darvazanı açaram.

Əli şah: – İndicə Zillullah özü əmr verəcək – dedi. Sonra əmr elədi ki, Nadirin kəsik başını Abdullaha göstərsinlər. Abdullah Nadirin başını gördü, ancaq tanımadı, çünki o, Nadiri xüsusi papaq və çıqqa ilə görmüşdü. Abdulla Mərvani soruşdu:

– Məgər bu Nadirin başıdır?

Əli şah dedi:

– Nadir öldürüldü, başını kəsib gətirmişik ki, sənə və başqalarına göstərək və Nadirin artıq sağ olmadığını biləsiniz.

Abdullah dedi:

– Ey alicənab şahzadə, əgər sənin zarafat fikrin varsa, burax, bil ki, Nadir kimi böyük bir padşahla şuxluq etmək olmaz.

Əli şah güldü:

– Mən şuxluq etmirəm. Məgər sən Nadiri tanımırısan? Onun surətini yadında saxlamamısan? Yaxşı bax, gör bu Nadirin başıdır, ya yox?

– Mən buradan yaxşı ayırd edə bilmirəm ki, bu kəsik baş Nadirindir, ya yox.

Əli şah başı verdi bir nəfərə və dedi ki, darvazaya yaxınlaş, Abdullah Nadirin başını yaxşı görsün. Başı bir az da yaxına apardılar, ancaq Mərvani dedi ki, mən müəyyənləşdirə bilmirəm. Uzun danışıqdan sonra qərara aldılar ki, Əli şahın adamlarından bir nəfər Nadirin kəsik başını nərdivanla yuxarı qaldırsın.

Nadirin başını nərdivanla yuxarı qaldırıb onu Abdullaha və onun adamlarının heyrətlə içini çəkməsindən Əli şah başa düşdü ki, Nadirin başını tanımışlar, dedi:

– Ey Abdullah və ey keşikçi əsgərlər! Gördüyünüz kimi, Nadir daha yoxdur. İndi mən İran şahıyam və bu torpaqda yaşayan adamların malı və canı, o cümlədən sizin malınız və qanınız mənim ixtiyarımdadır. Əgər ağılla rəftar edib, darvazanı açsanız, sizə layiqli ənəm verəcəyəm, əgər darvazanı açmaqdan imtina edib barıt anbarını partlatsanız, o vaxt hamınız dəhşətli işgəncələrə məruz qalacaqsınız. Bütün övladlarınızı və tayfanızı məhv edəcəyəm. Nəslinizdən bir adam belə diri qoymayacağam. Südəmər uşaqlarınızı belə öldürəcəyəm.

Abdullah Mərvani dedi:

– Axı, biz and içmişik.

Əli şah dedi:

– Siz Nadirə and içmişdiniz. Bu gün artıq o yoxdur və sizin boynunuzda heç bir əhd qalmamışdır.

Abdulla istədi desin ki, Nadirin üç oğlu vardır, onlar bu xəzinənin qanuni sahibidirlər. Nadirdən sonra onların biri İran şahı olmalıdır, ancaq dilini saxladı, qorxdu ki, bu sözü desə, başını əldən verər. O bilirdi ki, Əli şah çox rəhmsiz adamdır. Abdullah yəqin etdi ki, darvazanı açmasa, özü, bütün ailəsi, əsgərlər Əli şahın əmrilə məhv ediləcəklər. Əgər müqavimət göstərib lap barıt anbarını partlatsa belə, gec-tez Əli şah istədiyinə nail olacaq. Yazıq Abdullah kimə arxalanmalı idi? Yaxşısını onda gördü ki,

təslim olub bununla Əli şahın yanında hörmət qazansın. Üzünü Əli şah tutub dedi:

– Ey İranın böyük padşahı, mənim Nadir şahın ölümündən xəbərim yox idi və bilmirdim ki, siz İranın təzə padşahısınız, ona görə lazımı qulluq göstərə bilməmişəm. Mən özüm və əsgərlərim sizin itaətinizdəyik və əmrinizə hazır durmuşuq. Nadir şah ilə bağladığım əhdin qüvvəsini itirilmiş hesab edirəm, bu saat əsgərlərə, darvazanın dalındakı daşları götürüb onu açmalarını əmr edirəm.

Əli şah özünün Əfşar atlılarını köməyə göndərdi ki, qalanı tez açsınlar. Nahaçəği Əli şah Kəlat qalasına nazil oldu. O, Abdullah Mərvaniyə dedi ki, mənim sənə qarşı pis fikrim yoxdur. Sözümə itaət edib darvazanı açdın. Şərtim budur ki, sənənin əsgərlərin silahı yerə qoysunlar. Mən onlara hədiyyələr verəcəyəm. Barıt anbarı da mənim əsgərlərimin nəzarəti altında olmalıdır.

Mərvani Əli şahın əmrini yerinə yetirdi. Bundan sonra Əli şah Nadirin xəzinəsini görmək istədi. Abdullah Mərvani dedi:

– Ey İranın padşahı, kiçik xəzinənin açarı məndədir, ancaq böyük xəzinənin açarı həmişə Nadirin özündə olub.

Əli şah təəccübləndi:

– Məgər burada iki xəzinə var?

– Bəli, iki xəzinə var. Kiçik xəzinədə pul saxlanılır. Nadir bura gələndə o pulları böyük xəzinəyə köçürərdi.

Əli şah soruşdu:

– İndi kiçik xəzinədə nə qədər pul var?

Abdullah cavab verdi ki, beş yüz on iki min nadiri. Əli şah böyük xəzinədə nə qədər pul olduğunu soruşanda Abdullah dedi, onu Allah bilir. Nağd pulların miqdarından ancaq Nadirin xəbəri var idi. Əli şah əmr etdi ki, kiçik xəzinənin qapısını açsınlar.

Abdullah qapını açdı və beş yüz on iki min nadirini Əli şah təqdim etdi. Əli şah Qoçu böyə buyurdu ki, bir qəbz yazıb Abdullaha versin. Sonra Abdullahdan soruşdu:

– Böyük xəzinənin sərvətindən xəbər varmı? – Abdullah bir neçə dəftər gətirib Əli şah göstərdi:

– Xəzinədə olan bütün əşyalar bu dəftərlərdə qeyd olunmuşdur. İki nüsxədən ibarətdir. Bir nüsxəsi burada saxlanılır. O biri nüsxəsi Nadirin özündə olurdu.

Əli şah dəftərləri bir-bir açıb baxmağa başladı. Birinci dəftər cəvahiratla bəzədilmiş qılınclar, şəmşirlər, tüfəng və tapançalara aid idi. Burada min beş yüz qılinc və şəmşir, min tüfəng və tapança var idi ki, hamısını məşhur ustalar cəvahiratla bəzəmişdilər. Başqa bir qalın dəftəri açdı. Bu dəftərdə xəzinədəki kitablar qeyd olunmuşdu. Burada qırx min kitab saxlanılırdı. Kitablarn hamısını Nadir Hindistandan gətirmişdi. Əli şah bu dəftərlərin hamısı ilə tanış olandan sonra Nadirin böyük xəzinəsinin qapısına nəzər salıb gördü ki, qapı çox qalın və ağırdır. Abdullahdan soruşdu ki, qılınclar və açar qayıranlar bu qapıya açar düzəldə bilərlərmi?

Abdullah dedi:

– İy padşah, heç bir açar düzəldən usta bu qapını açə bilməz.

Əli şah dedi:

– Belə olsa, biz onu partladib yıxarıq.

Əli şah öz Əfşar əsgərlərinə göstəriş verdi ki, xəzinənin üstündəki barıtı ehtiyatla daşıyib başqa yerə yığsınlar. O qorxurdu ki, xəzinənin qapısını partladanda, onun üstündəki barıt da partlar.

Əsgərlər xəzinənin qapısının altını qazıb çalalar açdılar. O çalaları barıtla doldurdurub, uzun piltələr qoydular. Bir neçə saniyədən sonra xəzinənin darvazası gurultuyla uçub töküldü.

Barıtın tüstüsü çəkiləndən sonra Əli şah və əsgərlər xəzinəyə doğru getdilər.

Belə nəql edirlər ki, böyük xəzinədə yetmiş beş sandıq cəvahirat və cəvahirlə bəzədilmiş taxtlar var imiş. Əli şah bunları özünə götürdü. Sonra xəzinədə qalan var-dövləti özünün əsgər-zabitləri və Mərvaninin adamları arasında bölüşdürdü.

Adil şahın zülmələri

Əli şah Kəlatə daxil olanda Nadirin böyük oğlu, atasının əmri ilə kor edilmiş keçmiş vəli-əhd Rzaqulu Mirzə Kəlatda idi. Əli şah Nadirin xəzinəsini bölüşdürəndən sonra əmr etdi ki, böyük xəzinəni barıtlə partlatsınlar. Əmr icra oldu. Xəzinə və dağın bir qismi partlayıb dağıldı. Bundan sonra Əli şah Rzaqulu Mirzəni Kəlatdan Məşhədə köçürtdü. Kəlatdan çıxan kimi əsgər yığmağa başladı.

İranın təzə padşahı hər əsgərin 2 illik maaşını ailələrinin xərçini təmin edib arxayın onunla Məşhədə getsinlər deyər qabaqcadan verirdi. Xorasan əyalətinin bir çox cəngavər kişiləri Əli şahın qoşununa daxil oldu. Əli şah Məşhədə çatanda altmış minlik qoşunu var idi.

Nadirin oğlu şahzadə Nəsrullah Mirzə bu zaman Məşhədin hökmdarı idi. Öz əmisi oğlu Əli şahın qoşununun sayını və özəmətinə görəndə bildi ki, onunla müharibə edə bilməyəcək. İstədi qardaşı İmamqulu Mirzə ilə qaçsınlar, ancaq əsgərlər onları tutub Əli şahı təslim etdilər. Əli şah o 2 qardaşı da Məşhədə apardı. Məşhədə çatanda Nadir şahın Nəsrullah Mirzə və İmamqulu mirzədən başqa 16 oğul-qızını tutdurdu.

Əli şahın əmrinə görə, Məşhədin ətrafında çoxlu buğda, düyü, qoyun, quş, meyvə və digər ərzaq toplayıb paytaxta gətir-

dilər. Qənnadçılar müxtəlif çeşidli halvalar və digər şirniyyat hazırlamağa başladılar. Əli şah özünü Adil şah adlandıraraq, Nadir şahın xəzinəsindən gətirdiyi cəvahirnişan taclardan birini başına qoydu. Carçılar car çəkdilər ki, Adil şah 7 gün, 7 gecə qonaqlıq verəcək. Kasıb-kusub şahın mətbəxlərindən nahar və şam yeməklərini alıb, evlərinə də apara bilər.

Nadir şahın vaxtında vergi vermək əhalini var-yoxdan çıxartmışdı. Adil şah İran əhalisini 2 il müddətinə vergi verməkdən azad etdi və camaat arasında özünə böyük hörmət qazandı. Əhali uzun illərdən sonra vergidən qurtulduğu üçün rahat nəfəs alırdı.

Əliqulu bunları İran əhalisinə ürəyi yandığından eləmirdi, Nadir şahın əksinə olaraq o, camaatın ürəyini bu kimi işlərlə ələ alıb özünü həqiqətən adil olan şah kimi göstərmək istəyirdi. Adil şah qorxurdu ki, birdən İran milləti onun şahlığını qəbul etməz. Nadirin gördüyü böyük işləri yadlarına salıb, İranın şahı Nadirin övladlarından birisi olmalıdır deyəcəklərindən qorxurdu.

Başına tac qoyub özünü şah adlandırdıqdan sonra, birinci dərəcəli bəzi ruhanilərə layiqli hədiyyələr göndərdi. Musa bəy, Salch bəy, Qoçu bəy Əfşar və Məhəmməd bəy Qacar İrəvani ilə nəhayət dərəcədə mehribanlıq edirdi.

Nadirin qatillərindən birisi olan Salch bəy Əfşar, Sitarənin xəncərlə vurduğu yaradan sağalmadan Kəlat-Məşhəd yolunda öldü. Adil şah onun puluna göz dikmədi, tapşırı ki, o pulu Salch bəyin övladlarına versinlər. Adil şah hiss edirdi ki, İran əhalisi arasında müəyyən dərəcədə məhəbbət qazanmışdır. Bunu yəqin edəndən sonra dəhşətli faciələrə əl atdı. Onun törətdiyi cinayətlər insanı lərzəyə salırdı. Qaniçən şah Nadirin bütün övladlarını qətlə yetirdi. Çox ciddi yoxlama aparırdı ki, Nadirin nəslindən bir nəfər belə yaddan çıxmasın. Amma bir nəfər bu qan dənizindən qurtula bildi.

Adil şahın gözlərinin qarşısında birinci qətlə yetirilən atasının hökmü ilə kor edilmiş bədbəxt Rzaqulu Mirzə oldu. O, Nadirin böyük oğlu və keçmiş vəli-əhdi idi. Rzaqulu Mirzənin öldürülməsi o əndazədə ürəkyandırıcı idi ki, cəlladın belə onu öldürməyə əli gəlmirdi, əllərinin, ayaqlarının iplərini möhkəmlətmək bəhanəsilə vaxtı uzadırdı ki, bəlkə Adil şahın rəhmi gələ, yazıq cavanı bağışlaya. Rzaqulu Mirzə əgər diri də qalsaydı, Adil şah bir xətər yetirəcək halı yox idi. Zindana salınanda, o bunu təzə şah tərəfindən bir ehtiyatkarlıq kimi başa düşüb tamamilə təbii hesab etmişdi. Hətta zindandan çıxarıb cəllada tapşıranda belə, yenə ağlına gəlmirdi ki, onu ölümə aparırlar, hesab edirdi ki, kor şahzadə daha heç kəsə xətərli deyil. Ancaq elə ki, cəllad əllərini daldan bağladı, diz üstə oturdub, dizlərin çataqladı, başa düşdü ki, onu qətlə yetirəcəklər.

Bədbəxt cavan nalə çəkdi:

– Siz gözümü çıxarıb dünyanı mənə qaranlıq etmisiniz, daha nə üçün başımı bədənimdən ayırırsınız, bu dünyada mən kimin yerini dar etmişəm?

Adil şah bir kəlmə belə danışmırdı ki, Rzaqulu Mirzə onun səsini eşitməsin. O, cəllada qəzəblə işarə etdi ki, işi tez tamamlasın. Cəllad əlacsız qalıb bıçağını Rzaqulu Mirzənin hülqumuna çəkdi və boynunun şah damarlarını kəsdi. Az sonra Rzaqulu Mirzənin başsız cəsədi yerə uzadılmışdı.

Ondan sonra Nəsrullah Mirzəni gətirdilər. O, Nadirin ikinci oğlu və Hindistan şahının kürəkəni idi. Şahzadənin gözlərini bağlamışdılar.

Cavan şahzadəni qətlgaha gətirib əllərini bağlayanda, soruşdu ki, nə üçün əllərimi bağlayırsız?

Cəllad dedi:

– Adil şahın əmridir.

Nəsrullah Mirzə dedi:

– Nə günah etmişəm ki, mənim əllərimi bağlayırsınız?

Cəllad cavab vermədi və öz şagirdlərinin köməyi ilə Nəsrullah Mirzəni dizləri üstə oturdub, ayaqlarını bağlamağa başladı. Bu zaman Nəsrullah Mirzə qardaşı Rzaqulu Mirzə kimi başa düşdü ki, onu qətlə yetirmək istəyirlər, və qışqıraraq;

– Hansı din və məzhəbdə var ki, günahsız adamı öldürərlər?! İndi ki, məni qətlə yetirmək istəyirsiniz, deyin bilim ki, günahım nədir!

Nadir şah Hindistan hökmdarı Məhəmməd şahı məğlub edəndən sonra onunla sülh müqaviləsi bağlayıb şahlığını rəsmiyyətlə tanıdı. Bu dostluğu möhkəmləndirmək üçün Məhəmməd şahın qızını oğlu Nəsrullah Mirzəyə aldı. Nəsrullah Mirzənin bu qızıdan iki körpə uşağı var idi.

Nəsrullah Mirzə üzünü zalımlara tutub nə qədər qışqırsa da, nə ona, nə də körpə uşaqlarına yazıqları gələn və ümumiyyətlə onu eşidən heç kim olmadı. Adil şah istəmirdi ki, Nəsrullah Mirzə onun səsinə eşitsin. Ona görə də bir kəlmə danışmadı və cəllada işarə etdi ki, təcili Nəsrullah Mirzəni qətlə yetirsin.

Nəsrullah Mirzə axırncı saniyəyə qədər fəryad elədi, ancaq cəlladın bıçağı onun hülqumunu və boynunun şah damarlarını kəsəndən sonra səsi də kəsildi. Yazıq cavanın cansız cəsədini qardaşı Rzaqulu Mirzənin cəsədi yanında uzatdılar.

Nadirin kiçik oğlu İmamqulu Mirzəni də öldürdülər. Rzaqulu Mirzə, Nəsrullah Mirzə və İmamqulu Mirzənin xırda uşaqlarını da Adil şah öldürtdürdü. Ancaq onların başlarını kəsdirmədi, elə hüzurundaca boğdurtdu.

Cəllad uşağın ağzını açdı, bir dəsmalı bürmələyib onun nəfəs yoluna tətirdi, sonra bir azacıq ucuyla dəsmalı lap dərinə itələyirdi. Bir neçə dəqiqənin içində uşaq çapalayıb ölürdü. Belə dəhşətli cinayətləri eşidəndə, adamın tükləri biz-biz olur.

Ancaq özünə Adil şah adı vermiş Əliqulu Mirzə gözlərini belə qırpmadan günahsız uşaqların boğulmasına vicdanı sızlamadan baxırdı.

Təkcə Nadirin Şahrux Mirzə adlı nəvəsi Adil şahın əlindən can qurtardı. O zaman Şahruxun 14 yaşı var idi. İran camaatı deyirdi ki, insanlar bir yana dursun, səmadakı 14 gecəlik ay da Şahruxun gözəlliyinə tay ola bilməz. Adil şah ancaq bir səbəbə görə Şahrux Mirzənin öldürülməsindən əl saxladı; qızı Ümmül Nisə Şahruxa dəlicəsinə vurulmuşdu. Oğlana bir şey olsa, heç şəksiz, qızın başına hava gələrdi. Nadir Adil şahı Sistanə göndərməmişdən qabaq Ümmül Nisə Şahrux Mirzə ilə bir yerdə oynayıb-əylənərdi. Nadir öldürüləndən sonra onun bütün oğul-qızlarını və nəvələrini Məşhədin iç qalasında dustaq etdilər. Adil şahın qızı artıq böyümüş, uşaqlıq yoldaşı Şahrux Mirzəni orada görüb, ürəkdən vuruldu. Bu da səbəb oldu ki, Şahrux Mirzə ölümdən qurtardı. Qaniçən Adil şah Şahrux Mirzəyə ancaq öz qızının xatirinə dəymədi. Buna baxmayaraq, əhali arasında xəbər yaydırdı ki, Şahrux Mirzə də öldürülmüşdür.

Bir aydan sonra, Adil şah Hüseynəli bəyi özünə pişkar təyin etdi. Ölkənin bir sıra işlərinə sərəncam verməyi ona tapşırıb istirahətə çəkildi. Adil şah Hüseynəli bəyə belə bir tapşırıq da verdi: Şahrux Mirzənin Ümmül Nisə ilə evlənməsini düzüb-qoşsun.

Hüseynəli bəy Şahrux Mirzənin olduğu zindana gəlib dedi:

– Ey şahzadə! Mən Adil şahın əmri ilə gəlmişəm ki, sənin əhvalını soruşam.

Şahrux Mirzə dedi:

– Hüseynəli bəy, mümkündürmü ki, zindanda olasan, əhvalın da xoş ola?

Hüseynəli bəy cavabında:

– Zindanda da adama xoş keçə bilər. Əgər zindanda rahatlığı olsa, insan zindanın ağırlığını hiss etməz, – dedi.

– Əgər mənim üçün burada hər cür şərait yaratsalar belə, yenə mənə xoş keçməyəcək, çünki təkəm, mənim bütün qohum-qardaşlarımı öldürüblər.

– İy şahzadə, keçmişin fikrinə qalma, keçmiş bizim ixtiyarımızdan çıxıb. Hər kəs gərək gələcəyini fikirləşsin.

– Biliyəm ki, babam, atam və qardaşlarım kimi mən də öldürüləcəyəm.

– Ey şahzadə sənin fikrin səhvdir. Adil şah səni öldürmək istəməyirdi, indi də kimi öldürərdi.

– O mənim bütün qohum-qardaşlarımı öldürüb, bir gün də mənə öldürəcək.

– Ey şahzadə! Adil şah səni çox istəyir, özü də səni öldürdirmək fikrinə deyil. Hətta əgər sən onun qızına elçi göndərsən, o, qızını sənə verəcəkdir.

Şahrux Mirzənin üzündə heyranlıq və nifrət bir-birinə qarışdı:

– Mən onun qızına elçi göndərim?

Hüseynəli bəy əl-ayağa düşdü:

– İy şahzadə, nə üçün heyranlıq etdin? Adil şahın qızı gənc və gözəldir, bu gün yüzlərlə cavan onunla evlənmək arzusundadır. Ancaq əgər ona elçi göndərsən, Adil şah əlbəttə ki, səni üstün tutacaqdır.

– Bir adam ki, mənim bütün qohumlarımı qırıb, mən onun qızı ilə necə evlənə bilərəm?

Hüseynəli bəy başını aşağı salıb, dinmədi. Bununla, o göstərmək istədi ki, cavan Şahruxun sözlərini təsdiq edir, sonra başını yuxarı qaldırıb dedi:

– Ey şahzadə! Mən xeyirxahlıq üzündən sənə məsləhət görürəm ki, Adil şahın qızı ilə evlənəsən, sənin nicatın ancaq bundadır. Əgər, Adil şahın qızını özünə arvad etsən, sağ qalacaqsan, yoxsa səni də öldürəcəklər. Sənin kimi bir cavanın öldürülməsi heyifdir.

– Qardaşlarım da cavan idi.

– Mənim bu işdə nə xeyirim var, nə zərərim. Sizə xeyirxahlıq etmək istəyirəm. Əgər Adil şahın qızı ilə evlənsən, zindandan qurtaracaqsan. Adil şahın kürəkəni olduğun üçün səni İran əyalətlərinin hakimi qoyacaqlar. Yerinə olsam, elə bu gün, bu saat Adil şaha məktub yazıb qızını istəyəm.

Şahrux Mirzə on dörd yaşı olmasına baxmayaraq, çox dərəkəli və uzaqgörən idi, fikirləşdi ki, əgər Adil şahın qızına elçi göndərsə və müsbət cavab alsa, iranlıların adətlərinə görə nişan və nəqd işləri uzun sürəcək, belə ki, bu hesabla 1 və ya 2 il vaxt qazanacaq. Faydası da, zindandan çıxacaq, camaatla görüşəcək və İran əhalisinin Adil şaha münasibətini biləcəyi olacaqdı. Bunları nəzərə alaraq, Hüseyinli bəyin təklifi ilə razılaşdı və dedi ki, tezliklə mən Adil şahın qızına elçi göndərərəm.

Hüseyinli bəy dedi:

– Ey şahzadə, elə bu gün qıza elçi göndərmək lazımdır. Vaxtı uzatmaq olmaz. Ona görə ki, İran şahının fikri dəyişə bilər. Nə qədər ki, təndir istidir, çörəyi yapmaq lazımdır.

Şahrux Mirzə dedi:

– Yaxşı. Mən elə bu gün elçi göndərərəm, ancaq elçi göndərməyə bir adamım yoxdur.

– Bu işi mən yerinə yetirə bilərəm, ancaq gərək sən özün də bir məktub yazıb Adil şahdan xahiş edəsən ki, qızını sənə versin.

Şahrux Mirzə Adil şaha bir məktub yazdı. Hüseynəli bəy bəyənmədi, dedi ki, bu məktub şahlara yazılan məktublar kimi deyil, lazımdır ki, özünü Adil şahın qarşısında kiçildəsən. Sən bunu etməmişən. Xülasə bir neçə dəfə yazıb-cırandan sonra nəhayət, axıncı məktubu Hüseynəli bəy nisbətən layiq hesab etdi.

Hüseynəli bəy məktubu Adil şaha təqdim etdi. O, oxuyandan sonra düşündü ki, Nadirin nəvəsi istəsəydi, bundan yaxşı məktub yazardı, görünür, istəməmişdir. Bununla belə onun xahişini qəbul etdi və əmr verdi ki, həmin gün Şahrux Mirzəni zindandan azad etsinlər.

Şahrux Mirzə zindandan çıxdı. Onun üçün Məşhədin Eydigah məhəlləsində geniş bir mənzil hazır etdilər, elə o gün Şahrux Mirzə təzə mənzilə köçdü.

Ancaq Adil şahın əmrilə bir dəstə əsgər mənzilin ətrafında keşik çəkirdi. Onlara camaatı Şahrux Mirzənin görüşünə buraxmamaq tapşırılmışdı. Bir həftədən sonra Məşhəddən elə içəri qalada, balaca bir şirni-şorbət məclisi düzəldildi. Burada Adil şahın qızı Ümmül Nisənin köbini Şahrux mirzəyə kəsildi.

Qacar elinin Astrabada qayıtması

Qeyd etdik ki, Məhəmməd Həsən xan və Ceyran öz Aşağıbaş tayfaları ilə şimala doğru hərəkət edib türkmənlər yaşayan məntəqəyə çatdılar. Məhəmməd Həsən xan Ceyrana dedi:

– Belə baxıram ki, biz ömrümüzün axırına kimi burada yaşamalı olacağıq, bəlkə heç bir zaman Astrabadın səhralarını görmədik.

Ceyran ona cavab verdi ki, naümid olma. Nadir şah qocalıb, ölüm hamı üçün var. Nadir öləndən sonra biz də Astrabada qayıdacağıq, o zaman Səbzəli bəy də Astrabad hakimi olmayacaq.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Tutaq ki, Nadir öldü, onun yerini oğlu Nəsrullah Mirzə tutdu. O da atası kimi şahlıq edəcək, çünki o və qardaşları Nadirin tərbiyəsini almışlar, ataları kimi də ölkə idarə edəcəklər.

Ceyran ərinin sözüne şərik çıxmadı:

– Nadir şah qocalıb. O da, başqa qocalar kimi tamahkardır, ancaq Nəsrullah Mirzə cavandır, yəqin edirəm ki, taxta çıxanda bir sıra xeyirli işlər görəcəkdir.

Nadir şahın ölüm xəbərini eşidən Məhəmməd Həsən xanla Ceyran mat-məhbut qaldılar. Bunlar da bu xəbərin düzlüyünə inanmadılar, çünki İran camaatı Nadirin qüdrət və cəlalını Allahın qüdrəti və cəlalı kimi düşünürdülər. Nadirin bir gün ölə biləcəyini xəyallarına belə gətirmirdilər. Ancaq sonrakı xəbərlərdən məlum oldu ki, həqiqətən Nadir öldürülmüş və onun yerini qardaşı oğlu Əliqulu Mirzə tutmuşdur.

Məhəmməd Həsən xan təzə şahın dövlət işlərində nə kimi dəyişikliklər etməsini öyrənmək üçün Astrabada getməyi çox istəyirdi, amma yerindən tərpənmədi. Çünki Adil şah Nadirin vaxtında – Məshədin hakimi olan zamanlar Məhəmməd Həsən xan onunla bir dəfə görüşmüşdü. Bu görüşün acı xatirəsini yadında saxlamışdı. Ona görə də fikirləşdi ki, əgər Astrabada qayıtsa, həyatında elə bir əsaslı dəyişiklik olmayacaq. Ancaq elə ki, Adil şah tərəfindən 2 illik verginin bağışlanması xəbərini eşidəndə, hökumətin idarəsində əsaslı bir dəyişiklik əmələ gəldiyini başa düşdü.

Astrabada, əvvəlki həyatına qayıtmaq qərarına gəldi. Ceyran etiraz elədi:

– Hələ Səbzəli bəy Astrabadın hakimidir və bizim orda yaşamağımız başağrısı olmayacaq?

– Nadir şahın vaxtında Səbzəli bəy vergi almaq bəhanəsi ilə bizə əziyyət verirdi, indi 2 ilin vergisini hökumət bağışlayıb.

Səbzəli bəy bizə heç bir başağrı törəmə bilməyəcək. Əgər o, bizə əziyyət vermək fikrində olsa, müqavimət göstərə bilərik. İndi daha Nadirin qüvvəsi kimi bir qüvvə yoxdur ki, ondan qorxaq.

– Mən nə özümə, nə də sənə görə Səbzəlidən qorxuram, bilirəm ki, sən şücaətli adamsan. Ancaq uşaqlar üçün narahatam, fikirləşirəm ki, biz məhv olandan sonra onlar da məhv olacaqlar.

– Çoxdandır ki, Astrabadın vəziyyətindən xəbərimiz yoxdur. İstəyirəm onların vəziyyətini öyrənib tayfa böyükləri ilə fikir mübadiləsi edəm, görək onlar Astrabada köçməyimizə razıdırlar, ya yox.

O biri gün Məhəmməd Həsən xan tayfa böyüklərini öz yur-tuna dəvət etdi. Tayfa böyükləri Məhəmməd Həsən xanın yur-tuna yığılandan sonra xan üzünü onlara tutub dedi:

– Sizi bura dəvət etməkdə məqsədim, bizim Astrabada köçməyimizə razı olub-olmadığınızı bilməkdir. Keçmişdə çayın ətrafında yaşayırdıq, vəziyyətimiz çox yaxşı idi. Düzdür, bəzən aramızda ixtilaflar olurdu. Ancaq heç vaxt həyatımızdan narazı olmamışdıq. Ancaq sel gələndən sonra var-yoxumuz əlimizdən çıxdı. Nadirin vergi alanlarının təzyiqi bizi, gəlib burada yaşamağa məcbur etdi. Bura qədəm qoyanda heçnəyimiz yox idi. Türkmənlərin köməkliliyi və öz çalışqanlığımız nəticəsində şəraitimizi düzəlttik. Keçmişdə əkinlə məşğul olmurduq, ancaq indi əkinçiliklə də məşğuluq. Buna baxmayaraq, yenə də Astrabaddakı şəraitimizə çatmamışıq. Bundan başqa, hamımızın ürəyində vətən həsrəti var. İstəyirik vətənə dönmək. Astrabadın yaşıl otlaqlarında qoyun-quzularımızı, mal-qaramızı yenedən otaraq. İndi sizdən soruşuram, buradan köçüb Astrabada gedək, yoxsa burada qalıb uşaqlarımızı böyüdək?

Allahverdi oğlu irəli gəlib, söz istədi. Yetmiş yaşlı bu ağsaqqala hamı hörmət edirdi.

– Mən təsəvvür etmirəm bizim tayfada bir adam tapılsın ki, o, Astrabada qayıtmaq istəməsin. Həmmimiz oranı, yaşıl səhralarını bir də görmək istəyirik. Atam Allahverdi ömrünün axırlarında deyirdi ki, bircə arzum Astrabadda ölməkdi, ancaq arzusuna çatmadı, burada öldü.

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Allah atana rəhmət etsin, çox yaxşı kişi idi.

Allahverdi oğlu sözünə davam etdi:

– Allah xanın da ata-babalarına rəhmət eləsin. Bu gün bizim burada lazımı qədər sərmayəmiz var və ümid edirik ki, gələcəkdə vəziyyətimiz daha yaxşı olacaq, ancaq bilmirik Astrabada qayıdandan sonra asudəliklə yaşaya biləcəyik, ya yox? Hətta, Nadirin ölümünə baxmayaraq. Onun yerində oturan da 2 ilin vergisini bağışlamışdır. Amma 2 ildən sonra nə olacağını, yenə də hər il beş min nadiri vergi verib-verməciyimizi bilmirik. Digər bir məsələ də, Səbzəli bəyin Nadirin ölümündən sonra yenə də Astrabadın hakimi qalmasıdır. Bizim tayfada elə adam yoxdur ki, bilməsin o, xanın düşmənidir. Astrabada qayıdandan sonra o yenə müxtəlif bəhanələrlə bizim xana əziyyət verəcək, nəhayət, iş qovğaya çatacaqdır. Bu qovğada bizim qələbə çalacağımız məlum deyil, bəlkə də axırncı nəfərimizə qədər öləcəyik. Xan yaxşı bilir ki, Aşağıbaş tayfasının bütün camaatı sizə fədaidir. Hər vaxt lazım gələrsə, sizin əmrinizlə canlarını fəda etməyə hazırdılar, ancaq görək bu fədakarlığın bir xeyri varmı? Biz öləndən sonra bir adam tapılacaqmı bizim uşaqlarımızın olımdan tuta, onların yoxsulluqdan məhv olmalarını qoymayan?!

Məhəmməd Həsən xan dedi:

– Bu sözlər mənim də zəhnimdən keçir. Mən təsdiq edirəm ki, burada bizim həyat şəraitimiz bir o qədər də yaxşı deyil, Astrabada gedəndən sonra vəziyyətimiz düzələndək bir müddət də çəkəcək. Əgər biz Astrabadda da buradakı kimi əkin-

çiliklə məşğul olsaq, xeyli varlana bilərik, o zaman vergi istəsələr, bizim üçün beş min nadiri vermək çətin olmayacaq. Biz indi başa düşmüşük ki, əkinçilik nə qədər fayda yetirir. Astrabadda isə su boldur, əkib-becərməyə imkan olacaq. Səbzəli bəyə gələndə demək istərdim ki, o, Nadirin cəlladlarından biri idi. Nadirin yerində oturan Adil şahın Nadirin adamlarını görməyə gözü yoxdur. Mənə elə gəlir ki, Səbzəli bəyin Astrabadda hökmranlığı çox çəkməyəcək.

Allahverdi oğlu dedi:

– Yeni padşah Səbzəli bəyi hələ ki, işdən götürməmişdir. Deməli, hələlik Astrabada başqa hakim göndərməyəcək.

Məhəmməd Həsən xan cavabında dedi:

– Adil şahın sülhəotinin birinci ilidir, ola bilər qorxur ki, Səbzəli bəyi işdən çıxarsa, o, üsyan edər və şahı başağrısı verir. Hər halda mən fikirləşirəm ki, Astrabadın və onun hakimi Səbzəli bəyin bugünkü vəziyyətindən xəbər tutmaq üçün iki nəfəri Astrabada göndərmək lazımdır. Öyrənək görək Səbzəli bəy işdən götürüləcəkmə?

Məhəmməd Həsən xanın sözünü tayfa böyükləri təsdiq etdilər. Sonra Məhəmməd Həsən xan soruşdu ki, kim Astrabada getmək istəyir. Kiçik bir məşvərətdən sonra qərara gəldilər ki, Astrabada Allahverdi oğlu və onun cavan oğlu getsin.

Ata və oğul sabahı günü yola düşdülər. Gedərkən özləri ilə tapança və tüfəng götürdülər ki, əgər quldurların hücumuna məruz qalsalar, özlərini müdafiə edə bilsinlər.

Məhəmməd Həsən xan bildirdi ki, Səbzəli bəy Nadirin yaxın adamlarından olsa da, vəziyyətə uyğunlaşmağı bacarandır. Məhəmməd Həsən xan yanlışlamışdı. Səbzəli bəy Nadirin öldürülməsini və Əliqulu Mirzənin özünü şah elan etməsini eşidən kimi cavan oğluna iyirmi min nadiri və on türkmən atı verib

Məşhədə, Adil şahın hüzuruna göndərdi. Səbzəli Adil şahı göndərdiyi məktubda yazmışdı: «Mən sizin yolunuzda canımı fəda etməyə hazıram, oğlumu da göndərirəm ki, kölgənizdə tərbiyə alsın». Adil şah Səbzəli bəyin səmimiyyətinə inanmışdı. Düşünmüşdü ki, əgər Səbzəli səmimi olmasa, cavan oğlunu onun yanında qulluğa göndərməz. İndi Səbzəli bəyin oğlu şah Abdarxanasında işləyirdi. Səbzəli bəy özü də Nadirin dövründə bir müddət bu vəzifədə çalışmışdı. Adil şah Səbzəli bəyin Astrabada hakimliyini bir daha təsdiq etdi və öz fərmanında qeyd etdi ki, Səbzəli bəy İran şahının mərhəmətinə ümid bəsləyə bilər.

Astrabada gələn Allahverdi oğlu bunlardan başqa, Səbzəli bəyin beş min piyada və atlı qoşunu olduğunu öyrəndi. Bunlar daimi qoşundur, lazım olan vaxtlarda yeni əsgərlər qəbul etməklə onun sayını artırma bilər. Ümumiyyətlə, Səbzəli bəyin vəziyyəti çox yaxşıdır və bu yaxınlarda onun işdən götürülməyini göz-ləmək sadələşmədir.

Bir gün Allahverdi oğlu öz oğlu ilə Heydər məhəlləsinə getmişdi. Burada onlar bir kişiylə rast gəldilər. Bu kişinin 50 yaşı olardı. Çox vüqarlı adam idi, başına qiymətli buxara qoymuşdu. Kişi onlardan soruşdu:

– Gərək ki, siz, Aşağıbaş tayfasındasınız?

Allahverdi oğlu cavab verdi ki, bəli.

Kişi Məhəmməd Həsən xanın əhvalını xəbər aldı. Allahverdi oğlu kimliyini soruşanda kişi dedi:

– Mənim adım Mirzə Mehdi, bir neçə il bundan qabaq Məşhəd şəhərində Məhəmməd Həsən xan qonağı olub. Mən İran şahının münşisiyəm.

Doğrudan da, Mirzə Mehdi Nadir şahdan sonra Adil şahın katibi idi. Astrabada öz əmlakına baş çəkmək üçün gəlmişdi.

Həmçinin o, Astrabadda Nadir şahın xüsusi katibi və müəllimi olmuşdu və Nadirin dövründə İranın ən böyük siyasətçilərindən sayılırdı. Nadir şah öldürülməmişdən qabaq, Mirzə Mehdi onun qardaşı oğlu Əliqulu Mirzə ilə yaxşı münasibətdə idi. Adil şah bu dostluğun xatirinə onu katiblikdə saxlamışdı. Mirzə Mehdi padşaha xidmət etmişdi, onların beşi də özündən qabaqkı şahın düşməni idi, ya onu öldürmüş, ya kor etmişdi. Adil şahın katibi Allahverdi oğluna dedi:

– Məhəmməd Həsən xana deyərsən ki, Səbzəli bəy Nadirin dövründəki adam deyil, o, kağız üzərində çəkilmiş başsız və quyruqsuz şirə oxşayır. Adamları öz şəkli ilə qorxudur, ancaq olindən heç bir iş gəlmir. Bir də mənim tərəfimdən Məhəmməd Həsən xana deyərsən ki, mən Əli şahın yanında onu himayə edəcəyəm. Səbzəli bəy ona heç bir pislik edə bilməz. Əks halda Astrabad hakimliyindən götürüləcək.

Allahverdi oğlu Mirzə Mehдинin sifarişini Məhəmməd Həsən xana və Ceyrana çatdıranda, onlar həm sevindilər, həm də heyrtləndilər. Sevindilər ki, Astrabada qayıdacaqdılar, öz doğma yurdlarına dönəcəkdilər. Amma Mirzə Mehдинin onları birdən-birə yad etməsi, himayəçiliyi çox müəmmalı görünürdü. Həqiqət isə bu idi ki, Səbzəli bəylə Mirzə Mehдинin arası əvvəllər çox yaxşı idi, ancaq sonradan Mirheydər Kərimin mülkünün üstündə araları döydi. Hər ikisi o mülkə sahib durmaq istəyirdi.

Məhəmməd Həsən xan düşüncəli halda, dedi:

– Mən də biliəm, bu adamın nəsə bir fikri var, ancaq hansı məqsədinə çatmaq üçün bizə kömək etmək istədiyini başa düşmürəm.

Ceyran dedi:

– Mirzə Mehдинin məqsədi əvvəl-axır bizə məlum olacaq. Hal-hazırda lazımdır ki, fürsətdən istifadə edib Astrabada qayıdaq.

İki Qacar tayfası arasında müharibə

Məhəmməd Həsən xan 2 dəfə Aşağıbaş tayfasının böyükləri ilə məşvərət etdi. Tayfa böyükləri dedilər ki, yaxşısı budur, Mirzə Mehdiyə məktub yazaq və Adil şahdan bizə Amannamə alıb göndərməyini xahiş edək. Ancaq onda, asudəçiliklə, Səbzəli bəydən qorxmadan Astrabada köçə bilərik.

Məktub yazıb Allahverdi oğlu vasitəsilə Məşhədə, Mirzə Mehdiyə çatdırdılar, o da Adil şahdan bir zəmanət aldı. «Aşağıbaş tayfası öz yerlərinə köçə bilər və heç kəs onlara əziyyət verməməlidir».

Məhəmməd Həsən xan və Ceyran məktubu alandan sonra rahat oldular. Məktubun bir üzü də Səbzəli bəyə göndərilmişdi. Səbzəli bəy Adil şah tərəfindən verilən bu fərmanı özünə çox böyük təhqir hesab edib, narahat oldu. O, hələ Ceyranı yadından çıxartmamışdı. Neçə il bundan qabaq Aşağıbaş tayfasının qaçması onu çox qəzəbləndirmişdi. O zaman Səbzəli bəy ümid edirdi ki, Məhəmməd Həsən xan Ceyranı boşamağa məcbur olacaq, yaxud talaqsız buraxacaq, o halda Ceyran onun ixtiyarında olacaqdı. Ancaq Aşağıbaş tayfası qaçdı və Səbzəli bəyin arzusu ürəyində qaldı.

Səbzəli bəy çox gözəl bilirdi ki, Aşağıbaş tayfası Astrabada bahardan tez gəlməyəcək. O zamana kimi Məhəmməd Həsən xana bir qulaqburması vermək üçün bəhanə tapılacaq. Xeyli düşünüb-daşınandan sonra bir bəstə adamı öyrətdi ki, bu iki tayfa arasında müharibə qızıdırslar.

Mirzə Mehdi bilirdi ki, Səbzəli bəy, şübhəsiz, bir bəhanə tapıb Məhəmməd Həsən xanla qovğaya girişəcəkdir, ona görə Məhəmməd Həsən xanı qüvvətləndirib onun əli ilə Səbzəli bəyi yıxmaq istəyirdi.

Sonrakı hadisələr hər şeyi Səbzəli bəyin xeyrinə həll etdi. Qacar elinin Yuxarıbaş tayfası, torpaqları su ilə yaxşı təmin olduğuna görə Aşağıbaş tayfasının yerinə göz dikmişdi. Nadir şahın dövründə də onlar bir-birilə vuruşurdular, ancaq Nadir şah onları öz yerlərində oturtmuşdu və o ölənə qədər də qarşıdurmaya cürət etmədilər. Düz 15 il iki tayfa arasında sülh oldu, ancaq keçmiş müharibələri, ədavəti unutmadılar, çünki tayfa ədavətləri heç bir vaxt yaddan çıxmır.

Aşağıbaş tayfası öz köhnə yurduna dönəndə artıq nə Nadir şah vardı, nə də Nadir xofu. Odur ki, toqquşmanın labüdlüyü hamıya məlum idi. Aşağıbaş tayfası da yerinə toxtamamış müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Məhəmməd Həsən xan yurdları və mal-qaranın qorunması işini Ceyrana tapşırırdı:

– Müharibə meydanında güllə və qılınc zərbələrindən başqa bir şey yoxdur. Müharibədə iştirak edənlər bir əndazədə xətərə məruz qalırlar, tayfa rəisi ilə adi camaat arasında fərq olmur. Əgər mən ölsəm, sən tayfanın rəisi olacaqsan, oğlumuz Məhəmməd kamal həddinə çatanda tayfanın rəyasətini ona verərsən. – Bir qədər susub sözünə davam etdi: – Sənin ləyaqətinə mənim heç bir şübhəm yoxdur. Həm evdarlıqda, həm də müharibə meydanında vuruşmaqda məharətin olduğunu da bilirəm. Bunlar bir tərəfə, biz türkmənlərə pənah aparanda, bizləri sən idarə etdin. Bir xahişim var, mən ölsəm, sən özünü qoru, ona görə ki, sən də aradan getsən, camaatımız üçün çətin olar, övladlarımız da sahibsiz qalıb məhv olarlar.

Ceyran dedi:

– Səndən sonra əgər mən tayfa başçısı olacağamsa, deməli, müharibə etməliyəm və başıma nə gələcəyi məndən asılı deyil. Uşaqlardansa narahat olma, mənim vəfalı qulluqçum uşaqları aparıb qardaşıma tapşırar. Qardaşım isə bacısı uşaqlarını öz balası kimi saxlayıb, böyüdür.

Məhəmməd Həsən xan arvadına artıq bir söz demədi. Çox çəkmədi ki, iki tayfa arasında müharibə başlandı. Uzun çarpışmadan sonra Yuxarıbaş tayfasının rəisi Kamal Əli bəy ağır tələfat verib geri oturdu. Artıq gecə düşmüşdü və Kamal Əli bəy döyüşün faydasız olduğunu görüb meydandan çəkilməyi əmr etdi. Bu müharibədə Məhəmməd Həsən xanın qələbə çalması türkmən-səhrasda və Astrabadda onun hörmətini qaldırdı.

Səbzəli bəy də, Mirzə Mehdi də o qələbədən xəbər tutdu. Mirzə Mehdi türkmən tayfalarına xəbər göndərərək tapşırırdı ki, əgər bu iki tayfa arasında yenə də iğtişas düşsə, onlar Məhəmməd Həsən xanı himayə etsinlər. Amma bütün bunlara baxmayaraq, iki tayfa arasında olan müharibədən Astrabad hakimi istifadə edəcəkdə.

Səbzəli bəy Adil şahı məktub yazdı. Məktubunda Məhəmməd Həsən xanı təcavüzkar kimi, qiyamçı kimi pislədi. Kamal Əli xanı da məcbur etdi ki, Adil şahı şikayət yazsın ki, Məhəmməd Həsən xan Yuxarıbaş tayfasını qırır-çatmışdır. Adil şah da böhtan dolu məktubları alandan sonra Səbzəli bəyi məmur etdi ki, Məhəmməd Həsən xanı tutub qolları bağlı paytaxta göndərsin. Səbzəli bəy Adil şahın hökmünü Məhəmməd Həsən xana çatdırdı. İran şahının əmri ilə Məşhədə getməlidir, əgər itaət etməsə, bütün ailəsi və tayfası məhv olacağını, bildirdi.

Ceyran küləyin hardan əsdiyini duydu:

– Mənə yəqindir ki, Səbzəli bəy Adil şahın yanında üsyankar kimi qələmə vermişdir. Əgər sən Astrabada və ya Məşhədə getsən, öldürüləcəksən, bəlkə də Məşhədə çatmamış öldürəcəklər. Qaçdığını və ona görə vurduqlarını, bəhanə edəcəklər.

Məhəmməd Həsən xanla Ceyran çıxış yolu axtarmaqda idi. Bir hadisə hər şeyi Məhəmməd Həsən xanın xeyrinə həll etdi. Nadir şahın zamanında Gəncə şəhərinin yaxınlığında qacarlardan

bir tayfa yaşayırdı ki, onları Qacar-Əfşarı adlandırırdılar. Bu tayfa öz yerlərində qüdrəti və nüfuzu ilə tanınırdı. Nadir öləndən sonra onlar başqa mahalları soymağa, adamları öldürməyə başladılar. Adil şah onları cəzalandıraraq, əmlaklarını əllərindən aldı və özlərini sakit dursunlar deyərək Astrabada köçürtdü. Astrabada köçəndən sonra onların maddi köməyə çox ehtiyacları vardı. Digər tərəfdən də Adil şah qarşı düşmən münasibətdə olduqlarına görə Məhəmməd Həsən xanın başçılığını qəbul etdilər.

Artıq nə edəcəyini qəti kəsdirən Məhəmməd Həsən xan, hər iki məktuba cavab yazdı. Adil şahın məktubunun cavabına İran şahlarının fərmanlarını da qoşdu və qeyd etdi ki, «Aşağıbaş tayfası İran şahlarının fərmanı əsasında Astrabada köçmüşdü. Neçə ildir ki, biz bu yerlərdə yaşayırıq. Yuxarıbaş tayfası bizim yerlərə sahib durmaq üçün bu davanı salmışdır. Biz isə qanundan kənara çıxmamış, üsyan etməmişik. Əfsuslar olsun ki, bizi İran şahının hüsurunda pis qələmə vermişlər». Bu məktub Adil şah çatanda, şah Astrabad hakimindən məlumat almışdı ki, Məhəmməd Həsən xan padşahın fərmanından və Məşhədə getməkdən boyun qaçırır, ona görə də zor işlətmək lazım gələcək. Aşağıbaş tayfasının böyükləri vəziyyəti fəna görüb, müharibəyə hazırlaşmağa başladılar. Var-dövlətlərini, yəni mal-qaranı müharibə meydanından uzaqlara qovdular.

Səbzəli bəy iki dəfə Məhəmməd Həsən xanın üstünə qoşun göndərdi, ikisində də məğlub olub geri oturdu. Məhəmməd Həsən xanın başçılığı ilə Aşağıbaş tayfası daimi hərəkətdə idi. Adil şahın qoşununu zəif görürdükləri anda, hücum edirdilər. Qoşunu güclü görəndə uzaqlaşırıdılar və partizan hücumları ilə hökumət qoşunlarını cana gətirirdilər. Məhəmməd Həsən xanı məğlub etmək üçün Adil şah və Səbzəli bəy dörd dəfə qoşun göndərdi, amma faydası olmadı. Müharibələr Aşağıbaş tayfasına əkinçilik

və heyvandarlıqla məşğul olmağa imkan vermirdi, çalib-çapmaqla özlərini dolandırırdılar. Bir müddətdən sonra Aşağıbaş tayfasının əsgəri o qədər çoxaldı ki, onlar güclərinə arxayın olub Xorasan əyalətinin bir sıra şəhərlərinə də əl atmağa başladılar.

Məhəmməd Həsən xan elə qüvvətləndi ki, Astrabadi ələ keçirdi. Səbzəli bəyi tutub cəzalandırmaq istədi, ancaq Səbzəli bəy müqavimət göstərməyib qaçdı. Bundan sonra Məhəmməd Həsən xan Mazandaranın bir sıra şəhərlərinə yürüş edib Şahrud və Bəstami də özünə tabe etdi. Mirzə Mehdi Astrabadi də ciddi cəhd göstərmədən məqsədinə çatdı və istədiyi əmlakı ələ keçirdi.

Məhəmməd Həsən xanın hökmranlıq dairəsi gün-gündən genişlənib, Mazandaranın və Xorasanın bir hissəsini əhatə etdi. İran hökuməti qorxuya düşdü. Səbzəli bəy daima Adil şahı ölçü götürmək üçün qızıışdırırdı. Bir gün şahın yanına gələrək:

– Ey qüdrətli padşah! Sən tezliklə Məhəmməd Həsən xanın burnunu ovmasan, o sənə qalib gəlib İran taxt-tacına sahib duracaq. Bir az da geciksək, Məhəmməd Həsən xan bütün Mazandarani, Gilanı və Talışı tutacaq, sonra da Azərbaycanı və İranın mərkəzi əyalətlərini özünə tabe edəcəkdir. Bu gün türkmən tayfaları bitərəflik mövqeyindədirlər, ancaq bir neçə aydan sonra bu kişinin qüdrəti elə artacaq ki, bütün türkmən tayfaları onun fərmanında duracaqlar. Əgər Mazandaran, Gilan, Talış, Azərbaycan və İranın mərkəzi əyalətlərini tutmaq istəsə, müharibə meydanına iki yüz minlik qoşun gətirə biləcək.

Əlbəttə, Səbzəli bəyin sözləri həqiqət idi. Doğrudan da, Məhəmməd Həsən xan həmin söylənilən əyalətləri tutmağa niyətilənmişdi. Nəhayət, Adil şah qərara gəldi ki, Məhəmməd Həsən xanı və bütün Aşağıbaş tayfasının böyüklərini məhv etsin. Adil şah öz qardaşı İbrahim xanı İranın mərkəzi əyalətlərinə

hakim təyin etmişdi. İbrahim xan İsfahanda idi. Adil şah Məhəmməd Həsən xanla müharibəyə hazırlaşarkən İbrahim xana məktub yazaraq ondan tezliklə böyük bir qoşun hazırlamağını və Tehar və Şahrud yolu ilə Astrabada gəlmələrini tələb etdi. Qoşunu təchiz etmək üçün İranın mərkəzi əyalətlərinin vergisindən istifadə etmək niyyətində idi. İbrahim xan isə bir neçə ay idi ki, Əmiraslan xan Əfşarın təhriki ilə şahlıq eşqinə düşmüşdü, ancaq əsgər yığmağa qorxurdu. Qoşun yığmağa başlasa, qardaşı Adil şah xəbər tutacaq və onu, ya öldürəcək, ya da kor edəcək, deyə düşünürdü.

Əmiraslan xan Əfşar isə Adil şahdan Nadir şahın və onun övladlarının intiqamını almaq istəyirdi. Ancaq bilirdi ki, təkbəşinə bu işin öhdəsindən gələ bilməz, ona görə də İbrahim xanın əli ilə öldürülənlərin qanını almaq fikrinə düşmüşdü. İbrahim xanın qulağını doldurur, fürsət olan kimi deyirdi:

– Bütün İranda Adil şahı bir qəssab kimi tanıyırlar. Hamı, Nadir şahın bütün övladlarını öz gözü qarşısında öldürdüyünü bilir. Əgər bir adam bu gün onun əleyhinə qiyam etsə, tək qalmayacaqdır.

Əmiraslan xan Əfşar o zaman 50 yaşlarında ucaboylu, enlikürekli, qırmızısifət, çalsaç biri idi. İlk baxışda qaraqabaq adam təsiri bağışlasa da, əslində çox mülayim, xoşrəftar idi. Bu xüsusiyyətlərinə görə də çoxlu dostu vardı. Həmin vaxtlar, o cümlədən İbrahim xanla yaxın dost idilər.

Adil şahın aqibəti

İbrahim xan mənsəb və şöhrətpərəst adam idi, istəyirdi ki, özü padşah olsun, ancaq qardaşı Adil şahdan qorxurdu. Əgər Adil şah ondan şübhələnsə, öldürəcək, rəhm etsə də, gözlərini çıxartdıracağını bilirdi.

Adil şahın İbrahim xana yazdığı məktubdan xəbər tutan Əmiraslan xan Əfşar İbrahim xana qoşun toplamağı və Adil şahı taxtdan salmaq üçün əlverişli vaxt olduğunu söylədi. Beləliklə, İbrahim xan qoşun yığmağa başladı. İsfahanda tüfəng qayıranlara çoxlu pul verib, bacardıqları qədər tüfəng düzəltməklərini söylədi. Əmiraslan xanı Kirmanşaha göndərüb tapşırırdı ki, nə qədər mümkündür qoşun yığıb İsfahana gətirsin.

Adil şah Məşhəddən Astrabada, Məhəmməd Həsən xanla müharibə etmək üçün yola düşən günü özündən kiçik üç qardaşının gözünü çıxartdı. Bu xəbər İsfahana çatdı. İbrahim xan bildi ki, əgər Məşhəddə olsaydı, o biri qardaşları kimi o da kor olacaqdı. Adil şah qardaşlarının üsyanından qorxduğu üçün hamısını ortadan götürmək istəyirdi. Beləliklə, İbrahim xan qəti surətdə qərara gəldi ki, öz qardaşı Adil şahın əleyhinə üsyan etsin.

Adil şah Astrabada çatandan sonra qoşunun fərmandehliyini Səbzəli bəyə tapşırırdı. Məşhəd Həsən xan Adil şahın gəlməsini bilən kimi böyük bir atlı qoşun götürüb onun qoşununa hücum etdi. Bu hücum elə şiddətli idi ki, duruş gətirə bilməyən Adil şah və Səbzəli bəy gəldikləri yerdən qayıdıb Şahruda getdilər. Lakin tezliklə Şahrud və Bəstam şəhərləri işğal edildi. Bu şəhərlərin hakimləri öz qoşunları ilə qaçdılar. Bu zaman Əmiraslan xan Əfşar Kirmaşahdan böyük bir qoşunla İsfahana varid olub hazır vəziyyətdə dayandı. İbrahim xan çaparlar vasitəsi ilə qardaşı Adil şahla əlaqədə idi və qardaşını Məhəmməd Həsən xanın məğlub etdiyini bilirdi.

Məhəmməd Həsən xan Adil şahı məğlub etdikdən sonra daha da qüvvətləndi və bütün Mazandarani Gilana qədər olan əraziləri ələ keçirdəndən sonra Tehrani da tutmaq fikrinə düşdü. Adil şah Bəstamdan Tehrana, oradan da Mazandarana gedib, yenidən Məhəmməd Həsən xanla müharibəyə girişmək üçün yol aldı. Ona görə də, qardaşı İbrahim xana qoşunu ilə Tehrana

gəlməyini və Məhəmməd Həsən xana birlikdə hücum etməkləri üçün xəbər göndərdi. İsfahanda gözləyən Əmiraslan xan Əfşar İbrahim xana dedi ki, Tehrana çatan kimi Adil şahı tutdursun.

– Bil ki, Adil şahı tutmasan, o səni öldürəcək, ya da kor edəcəkdir, kor olmuş qardaşlarının başına gələn münasibətdən ibrət götür.

İbrahim xan Əmiraslan xanın düz danışdığını bilirdi. Adil şah Tehrana daxil oldu və öz qoşununu şəhərin xaricində saxladı, əsgərləri yerləşdirməyə Tehrandada yer yox idi. İbrahim xan da səksən minlik qoşunla Tehrana çatdı. Adil şahın qoşununun vəziyyətindən xəbər tutub bildi ki, şah Tehrandadır, qoşun isə şəhərin xaricində saxlanılır, ona görə Adil şahın qoşununa hücum etdi və Əmiraslan xan Əfşarı məmur etdi ki, bir dəstə əsgər götürüb Adil şahı əsir etsin.

Adil şah Xorasana tərəf qaçdı. Miraslan xan onu qovub Tehrandan bir az aralıda əsir etdi. Adil şah Əmiraslan xanı dilə tutub onu buraxmasını istədi: – Əgər mənə azad etsən, səni Azərbaycanın hakimi təyin edəyəm, – dedi.

Əmiraslan xanı isə aldatmaq asan deyildi.

– Əgər səni buraxsam, bundan da böyük vəzifəyə çataram, – deyən şahın təklifini rədd etdi.

İki gündən sonra Adil şahı qardaşı İbrahim xanın hüzuruna gətirdilər. İbrahim xan Adil şahı görün kimi qışqırıb cəllad çağırırdı. Ömr etdi ki, onun gözlərinə mil çəksinlər. İbrahim xan naharını bitirməmişdi ki, cəllad Adil şahı kor etdi. Beləliklə, Nadir şahın qardaşı oğlu Əliqulu şahın 14 aylıq şahlığı bitdi. Nadirin nəvəsi Şahrux Mirzə bu xəbəri eşitdikdə ürəkdən bir ah çəkib təsəlli tapdı. Şahzadə Adil şahın kor edilməsində, onun qızı ilə evlənmək məcburiyyətindən qurtulduğuna sevinirdi.

Adil şahın taxtdan salınıb kor edilməsi xəbərini eşidən Məşhəd sahibmənsəbləri Şahrux Mirzənin hüzuruna gedib ona ərz etdilər

ki, İran şahlığı haqq və adalət üzündən ona çatır. Şahrux Mirzə dedi ki, mən şahlıq etmək fikrində deyiləm və istəyirəm ki, taxt-tacdan uzaq olub rahat yaşayam. Sahibmənsəblər etiraz etdilər:

– Sizin kimi bir şəxsiyyətə, Nadir şahın nəvəsinə bu təklifdən boyun qaçıрмаq yaraşmaz. Bu gün İranın başçısı yoxdur və tezliklə hər yerdə hərc-mərclik başlayacaq. Şər adamları yerlərində oturmaq üçün ölkəyə padşah lazımdır.

Şahrux Mirzə dedi:

– İndi Ramazan ayıdır. Oruc tutmaq və ibadət belə işlər haqqında fikirləşməyə macal verməyəcək. Müqəddəs ay çıxandan sonra bu barədə fikirləşmək olar.

Əyan-əşrəflər Şahrux Mirzənin şahlıq etməyə meyli olmadığını biləndə, anasının yanına gedib; cavan şahzadə öhdəsinə düşən vəzifənin icrasından imtina edir – dedilər. İran taxt-tacına sahib olmaq üçün hazırda ondan layiqlisi yoxdur: babası Nadir şahdır, anası da Səfəvi sülaləsinin ən böyük şahzadəsidir.

Əyanlar içərisində bir nəfər Şahrux Mirzənin şahlıq etməsinə hamıdan artıq can atırdı. Bu adam öz qızını şahzadəyə əvə verib bu vasitəylə İmam Rzanın məqrəbəsinin naibi olmaq istəyirdi. Onun tövsiyəsi ilə bir dəstə ruhani Şahruxun yanına gedib xahiş etdi ki, şahlıq taxtına otursun. Nəhayət, Şahrux Mirzə ruhanilərin və anasının israrı ilə 1161 Hicri-qəməri, Şəvval ayının 9-da Məşhəd şəhərində taxta oturdu. Şəhərinin böyükkləri onun hüzuruna gəlib baş əydilər. Şahrux Mirzə cavanlıqdan əlavə çox yaraşqlı, Nadir şahın nəvəsi olduğu üçün isə Məşhəd əhalisi arasında böyük nüfuza malik idi. Həminə onu ürəkdən sevirdi. Bir həftədən sonra naib Töliyəninin qızı ilə Şahrux Mirzənin evlənmə əqdi bağlandı, 3 gündən sonra isə toy mərasimi başlandı və Məşhədin varlıları Şahrux Mirzəyə böyük hədiyyələr təqdim etdilər. Şahrux Mirzə taxta oturandan sonra İran vilayətlərinin

bütün hakimlərinə məktubla şahlığını bildirdi. Şahruxun məktubu Tehrandə İbrahim xana da çatdı. İbrahim xansa artıq özünü şah adlandırıb Əmiraslan xan Əfşarı Azərbaycana hakim göndərmişdi.

Adil şah Məşhəd şəhərindən hərəkət edərkən Nadir şahın cavahirlərini və aparılması mümkün olan başqa qiymətli əşyaları özü ilə götürmüşdü. İbrahim xan Tehrandə özünü şah elan etdikdən sonra həmin qiymətli əşyaları Adil şahdan aldı, ancaq kor qardaşını buraxmadı. Nadir şahın xəzinəsinin çox hissəsini o ilə keçirtdiyini, bir qismini də gizlətdiyini bilirdi. Qardaşı Adil şahın o sərvətin yerini deməsini istəyirdi. Kor olmuş Adil şah gizli xəzinəsi olmadığını and içərək söyləyirdi lakin, İbrahim xan qəbul etmir və kor qardaşına işgəncə verdirirdi. Həqiqətdə isə Adil şahın doğrudan da gizli xəzinəsi yox idi.

Şahrux Mirzənin hökmranlığı

Əmiraslan xan Əfşar Şahrux şahın məktubunu alandan sonra Nadir tərəfdarlarından olduğu üçün cavan şahı itaət etmək qərarına gəldi. Şahın məktubuna cavab olaraq məktub göndərdi: «Şükür olsun Allaha ki, mən öz arzuma çatdım. Adil şahın kor edilməsini Tehrandə öz gözlərimlə gördüm. Nəhayət ki, Nadir şahın və onun nəslinin qatili cəzasına çatdı». Daha sonra Əmiraslan xan məktubda İbrahim xanı Adil şahı qarşı üsyana vadar etməsindən və Nadirin intiqamını ondan almağa çağırmasından bəhs edirdi. Bu məktubda o, Şahrux şahı inandırdı ki, onun səmimi tərəfdarlarındanır və ümid edir ki, İbrahim xanı da Şahrux şahı itaətə məcbur edəcək. Əmiraslan xan verdiyi sözə əməl etdi. Belə ki, İbrahim xana məktub göndərdi: «Mən səni Adil şahı taxtdan endirib, onun yerində oturmağa məcbur edəndə nə vaxtsa, Nadir şahın nəvəsinin səltənət taxtına oturucağına inan-

mırdım. İndi ki, İran taxt-tacının əsl varisi, yəni Şahrux şah taxtda oturubdur, bütün iranlıların və xüsusilə bizim, Əfşar tayfasının Şahrux şaha təzim etmək, onun şahlığını rəsmiyyətlə tanımaq vəzifə və borcumuzdur».

Özünü İran şahı elan etmiş, Nadirin xəzinəsi ilə varlanmış İbrahim xan şahlığının təhlükə qarşısında olduğunu başa düşdü. O, Əmiraslan xanı tanıyırdı, çox sədaqətli və Şahrux şahın səmimi tərəfdarı olduğunu bilirdi. Digər tərəfdən, bütün İran əhəlisinin Şahrux xanın şahlığını üstün tutduğunu da görürüdü. İbrahim xan öz şahlığını qorumaq üçün bir oxla iki nişan vurmaq qərarına gəldi. Şahlığına əngəl ola biləcək iki adamı – Şahrux şahı və Əmiraslan xan Əfşarı aradan götürmək niyyətinə idi. İbrahim xan Əmiraslan xan Əfşara cavab məktubu göndərdi. Məktubda qeyd etmişdi ki, guya onun fikrinə şərikdir. Tehrana gəlməsini və birlikdə Məşhədə gedib Şahrux şaha itaətlərini bildirib, onu təbrik etmək istəyini bildirmişdi Əmiraslan xan öz ölümünə doğru getdiyini ağlına belə gətirmədən cavan qardaşı ilə birlikdə Tehrana yola düşdü.

İbrahim xan Şahrux şaha da bir məktub göndərdi. Məktub elə yazılmışdı ki, oxuyan İbrahim xanın səmimi bir rəiyyət olduğunu şübhə etməzdi. İbrahim şah özünü Şahrux şahın nökrələrindən biri sayır və öz canını cavan şahın yolunda fəda etməyi arzulayırdı. «Mən istərdim sizin tacqoyma mərasiminiz öz şəninizə və Nadir şahın nəvəsi kimi bir şəxsin şəninə layiq olsun. Ona görə yaxşı olardı ki, siz İsfahana gəlib bura paytaxt edəydiniz. Mən sizin Məşhəddən İsfahana gəlmə xərclərinizi, eləcə də tacqoyma mərasiminin bütün xərclərini öhdəmə götürürəm».

İbrahim xanın məqsədi öz əmisi nəvəsini Məşhəddən İsfahana gətirib elə ilk fürsətdə qətlə yetirmək, ya da Adil şah kimi kor etmək idi.

Şahrux məktubu anasına və qayınatası naib ət-Töliyəyə, digər saray böyüklərinə göstərdi, onlar dedilər ki, şahın Tehran və ya İsfahana getməsi ehtiyatsızlıq olar. Əgər İbrahim xan həqiqətən müti adam idisə, onda gərək özü Məşhədə gələydi. Bundan başqa, Məşhəd Nadir şahın paytaxtı idi, onun nəvəsi İranın şahı olmuşdursa, paytaxt da Məşhəd olmalıdır, tacqoyma mərasimi də burada keçirilməlidir. Bunlardan əlavə, İbrahim xan Adil şahdan aldığı xəzinənin hamısını Məşhədə gətirib İran şahına təhvil verməlidir, çünki o xəzinənin əsl varisi Şahrux şahdır.

Şahrux şah İbrahim xana bu məzmununda məktub yazıb, Adil şahdan aldığı xəzinəni Məşhəd şəhərinə gətirməyini əmr etdi. İbrahim xan məktubunun cavabını oxuyanda, hiyləsinin baş tutmadığını, Şahrux şahın onun məqsədini duyduğunu anladı. Deməli, hər şeyi müharibə həll etməli idi.

Əmiraslan xan və qardaşı İbrahim xana yetişmək üçün Azərbaycandan hərəkət edib Zəncan şəhərinə varid olduqda, şəhərin hakimi İbrahim xanın əmri ilə onların hər ikisini tutub qolları bağlı Tehrana göndərdi. Zəncan və Tehran yolunda bu iki qardaşı öldürüb, başlarını İbrahim xana göndərdilər.

İbrahim xan Şahrux şahın üstünə qoşun çəkdi. Onun qoşununun sayının yüz min nəfər olduğu söylənilir.

İbrahim xan qardaşı Əli şahı öldə olan xəzinə ilə birlikdə Qum şəhərinə göndərtirdi, özü isə Şahrux şah ilə müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Lazım gələndə düşmənlə də birləşmək olar

Şahrux şahın qayınatası Əmiraslan Əfşarla qardaşının ölüm xəbərini eşidən kimi şaha, bu hadisə bütün əfşar əmirlərini İbrahim xana düşmən edəcəkdir – dedi. Belə olduqda isə, Şahrux Əfşar əmirlərini İbrahim xanı aradan qaldırmaq üçün öz tərəfinə çəkə bilər.

Şahrux şah bunu eşidəndə təəccübləndi:

– Axı, onlar mənim babamı öldürüblər. Mən cəddimin qatillərini öz tərəfinə necə çəkə bilərəm?

– Məsləhət olan yerdə insan öz hisslərinə qalib gəlməlidir. Siz bir nəfəri öz tərəfinizdən nümayəndə kimi göndərin. Gedib Əfşar əmirləri ilə söhbət etsin. Onlara keçmişləri artıq unutduğunuzu və yaxşı olardı ki, sizə itaət göstərsinlər, desin.

Şahrux şah öz qayınatasının məsləhəti ilə razılaşdı. Calal bəy Tat adlı 40 yaşlı xoşsima, xoşrəftar bir adamı tapşırıqlarla Xəmsə şəhərinə göndərdi. Calal bəy əvvəlcə Qoçu bəylə görüşüb şahın təklifini ona çatdırdı. Sonra Musa bəy Əfşarla və Saleh bəyin əshabələri ilə görüşüb onları arxayın etdi ki, Şahrux şah babası Nadir şahın qanından keçmişdir, əgər siz indi onun tərəfinə gəlsəniz, Şahrux şah sizə layiq məqam və mənəbləri verəcəkdir.

Qoçu bəy Əfşar dedi:

– Biz İbrahim şahla müharibə edib onu aradan götürəndən sonra Şahrux şah İranın şahı olacaq. Kim zəmanət verə bilər ki, o zaman şah babasının qanını bizdən almayacaq?

Calal bəy cavabında dedi:

– Mən sizə söz verirəm və hazıram and içəm ki, Şahrux şah sizin canınıza və malınıza heç bir zərər toxundurmayacaq. Bundan başqa, sizin çox mötəbər bir zəmininiz vardır.

Qoçu bəy heyrləndi:

– O zəmin kimdir?

– O zaman qoşununuzdur. Sizin əlli min nəfərlik qoşununuz var. Şahrux şah istəsə belə, sizə heç bir ziyan yetirə bilməyəcək.

Əfşar əmirləri məşvərətdən sonra dedilər:

– O şərtlə biz Şahrux şaha kömək edərək ki, İbrahim xanı aradan götürəndən sonra qoşunumuz öz ixtiyarımızda olsun və Şahrux şah bizim qoşunumuzun buraxılmasını əmr etməsin.

Calal bəy dedi:

– Mən Şahrux şah tərəfindən sizə söz verirəm, nə qədər ki, Xəmsəyə qayıtmamısınız, öz qoşununuzun fərmandehliyində qalacaqsınız, ancaq Xəmsəyə qayıdandan sonra mənə belə gəlir ki, siz özünüz o qoşunu buraxmalı olacaqsınız, ona görə ki, əlli min nəfərlik qoşunun xərcinin öhdəsindən gələ bilməyəcəksiniz. Bu qədər qoşunu ancaq şahlar saxlaya bilərlər, ona görə ki, ölkənin bütün əyalətlərindən vergi alırlar.

Qoçu bəy Calal bəyin sözünü təsdiq etdi:

– Bizim özümüz üçün əlli minlik qoşun saxlamaq mümkün olan iş deyil, ancaq gərək bizim zəmanətimiz olsun.

Calal bəy dedi:

– Sizə müharibə etmək yox, özünüzü qorumaq lazımdırsa, iki min nəfərlik qoşun sizin mühafizət üçün kifayət edər.

Əfşar əmirləri bu fikri bəyəndilər və Calal bəydən xahiş etdilər ki, bu dediklərini kağızda yazıb möhürləsin və onlara versin.

Zəmanətnamə Calal bəy tərəfindən yazıldı və imzalandı: «Mən Calal bəy Tat Şahrux şah tərəfindən adları bu zəmanətnamədə qeyd olunan Əfşar əmirlərinə söz verirəm ki, Nadir şahın qətlinə görə onları heç kəs cəzalandırmayacaq və Əfşar əmirləri Şahrux şahın mərhəmətinə şamil olacaqdır. Müqabilində Əfşar əmirləri öz öhdəliklərinə götürürlər ki, qırx-əlli minlik bir qoşun yığıb Şahrux şahın köməyinə gəlsinlər».

Şahrux şah Məhəmməd Həsən xandan kömək istəyir

Xəmsə şəhərində Söhrab bəy adlı səksən yaşlarında qoca bir kişi yaşayırdı. Bu qoca ikinci dərəcəli Əfşar əmirlərindəndir. Nadir şahın sağlığında onun xidmətində idi. Nadir şah qoca

adamların hörmətini saxlardı. Söhrab bəyə də bir parça mülk bağışlamışdı ki, ömrünün qalanını rahat yaşasın. Nadir şah öldürüldükdən sonra Söhrab bəy və Xəmsə şəhərinin adlı-sanlı adamları eşitdilər ki, Nadirin xəzinəsini qarət ediblər. Söhrab bəy gördü ki, Qoçu bəy, Musa bəy və Saleh bəyin əshabələri çox firavan yaşayırlar, ona görə pərişan olmuşdu, Nadir öldürülən günü orada olmadığına hayıfsılanırdı.

Söhrab bəy bir neçə dəfə bu mövzuda söz salıb Qoçu bəy, Musa bəy və Saleh bəyin əshabələrindən öz payını istəmişdi, ancaq hər dəfə Əfşar əmirləri özlərini o yerə qoymamışdılar. Onlar, ümumiyyətlə, Nadirin xəzinəsinin qarət etdiklərini inkar edirdi. Söhrab bəy də Adil şahın qorxusundan artıq söz danışmağa cürət etmirdi, çünki Adil şahın qulağına çatsa, onu öldürtdürəcəyini bilirdi .

Qoca paxıllığından ilan kimi qıvrılırdı, ancaq Əfşar əmirlərinin əleyhinə bir iş görə bilmirdi. Adil şah öz qardaşı İbrahim xan tərəfindən kor edildikdən və İbrahim xan özünü şah adlandırıb şahlıq iddiasına düşdükdən sonra Söhrab bəy İbrahim xana məktub yazdı ki, Qoçu bəyin, Musa bəyin və Saleh bəyin oğul-uşağının şahənə dolanışığı vardır. Saleh bəyin o qədər var-dövləti var ki, hesaba gəlməz, hətta atlarının yüyəni və yaraqları da qızıldandır, oğlanlarının hərəsinin böyük bir hərəmxanası var. Azərbaycanın, Xəmsə şəhərinin gözəl qızlarını orada saxlayırlar.

Cəlal bəy Tat Xəmsəyə gələndə Söhrab bəyə xəbər çatdı ki, Əfşar əmirləri İbrahim xanla vuruşmağa qoşun hazırlayırlar. Söhrab bəy bu fürsətdən istifadə edib Əfşar əmirlərindən intiqam almaq fikrinə düşdü. İbrahim xana məktub yazıb xəbər verdi ki, Əfşar əmirləri onunla müharibəyə hazırlaşırlar.

Şahrux şah Məşhəd şəhərində rəsmən taxtda oturandan sonra Məhəmməd Həsən xan Şahrux şaha məktub göndərüb təbrik etdi. Bütün Aşağıbaş tayfasının cavan şahın itaətində olacağını

bildirib, əvvəlki yaşayış yerlərində arxayın yaşamaqlarını arzuladı.

Şahrux şah özünə tərəfdar axtarırdı. Ona görə Astrabadın hökmranlığını Məhəmməd Həsən xana verib, üroyini ələ almaq üçün ona xalat göndərdi. Məktubda qeyd etdi ki, İranda yaşayan bütün tayfalar həmişə əhəmiyyətdə olacaqlar, heç kəsin onlara əziyyət verməyə ixtiyarı yoxdur.

Bu məktub Məhəmməd Həsən xana çatandan üç gün sonra Şahrux şahın ikinci məktubu da gəldi. Bu məktubda Şahrux şah yazırdı ki, İbrahim xan mənə qarşı üsyan etdiyinə görə onun üstünə qoşun çəkməli olmuşam. Sizdən də gözləyirəm ki, böyük bir qoşun yığıb Bəstam şəhərində mənimlə birləşəsiniz. Müharibə qurtarandan sonra çəkdiyiniz xərclər ödəniləcək, sizin və bütün Aşağıbaş tayfasının xidmətləri nəzərə alınacaqdır.

Məhəmməd Həsən xan bu məktubu alandan sonra Aşağıbaş tayfasının böyüklərini məşvərətə çağırdı. Uzun söhbətlərdən sonra Məhəmməd Həsən xan Aşağıbaş tayfasının razılığını əldə etdi.

Şahrux şahın Məşhəd şəhərindən yola düşməsi İbrahim xanın planlarını pozdu, o başa düşdü ki, Şahrux şah Əfşar əmirilərindən daha təhlükəlidir, çünki, görünür, Şahruxa Xorasan qəbilələri də kömək edəcəklər, yoxsa o, müharibəyə girişməyə cürət etməzdi.

İbrahim bəy qoşununun bir hissəsini Tehrandə saxladı. Əfşar əmiriləri öz qoşunları ilə irəli gələcəyi təqdirdə bu dəstə onların qarşısını almalı idi.

Şahrux şahın İbrahim xanla müharibəsi

İbrahim xan əlli min nəfərlik bir qoşunla Məşhədə yola düşdü. O, əsgərlərinin yeməyini və əmək haqqını çatdırı bilmirdi, buna görə də əsgərlər ordudan qaçmağa başlamışdılar. İbrahim xan

işi belə gördükdə fərman verdi ki, əgər əsgər qaçsa, onun fərmandehi öldürüləcəkdir. Lakin heç nə kömək etmirdi. Əsgərlər kimi bölük başçıları da aclığa davam gətirməyib qaçırdılar. Belə olanda İbrahim xan bir neçə onbaşını qətlə yetirdi. Bununla da tabeliyində olanlarda özünə qarşı nifrət oyatdı.

Şahrux şah Bəstam şəhərinə çatanda Məhəmməd Həsən xan öz qoşunu ilə ona birləşdi. Elə bu zaman Təbəş şəhərinin əmiri də öz qoşunu ilə yetişdi və qoşunun ümumi sayı doxsan minə çatdı.

Şahrux şah yaşca kiçik olduğuna görə qoşun, müharibə işində səriştəsi yoxdu, ona görə Bəstam şəhərində qoşun böyükklərini yığıb onlara dedi ki, öz aralarından bir fərmandeh seçsinlər. Sahibmənsəblər müşavirə etdikdən sonra belə qərara gəldilər ki, qoşuna fərmandehlik Məhəmməd Həsən xana tapşırılsın. Şahrux şah da yaxşı başa düşürdü ki, işləri elə adama tapşırmalıdır ki, müharibə görmüş olsun, ona görə Məhəmməd Həsən xanın qoşun fərmandehi olmasını bəyəndi... Məhəmməd Həsən xan fərmandeh olandan sonra qoşunu Tehrana doğru hərəkətə gətirdi.

1162-ci Hicri-qəməri ilinin 13 zilqədəsində İbrahim xanın qoşunu Xorasan yolundakı Sorxə qəsəbəsinə çatdı, orada ona xəbər verdilər ki, Şahrux şahın qoşunu yaxınlaşır. Məhəmməd Həsən xan da İbrahim xanın oraya gəlməsi xəbərini aldı və əmr verdi ki, qoşun dayansın. İbrahim xan Sorxə qəsəbəsinə varid olmadı, qorxurdu ki, mühasirəyə düşə, ona görə qəsəbədən qıraqda çayın کنارında qoşunu saxladı.

Məhəmməd Həsən xan bir gecə qabaq qərara gəlmişdi ki, şəhər əlaqədarlıqdan hücumla başlasın. Ona görə şəhər açılan kimi hücum əmrini verdi. İbrahim xanın qoşunu çox duruş gətirə bilmədi. Qoşunun sağ və sol cinahı bölük başçılarının göstərişi

ilə tufənglərini yerə qoyub aman istədi. Məhəmməd Həsən xan əmr etdi ki, təslim olmuş əsgərləri cəbhənin arxasına aparsınlar və gözdən qoymasınlar. Bunun ardınca İbrahim xanın qoşununun ikinci sırası da təslim oldu. Əvvəl elə bildilər ki, düşmən hiylə işlədir, amma sonra məlum oldu ki, əsgərlərin təslim olması könüllüdür.

Məhəmməd Həsən xan Şahrux şaha namə göndərdi ki, sizin iqbalınız sayəsində bu gün biz qalib gələcəyik. Şahrux şah qoşunun arxasında, döyüş sursatı saxlanan hissəsində dayanmışdı. Məhəmməd Həsən xanın uzaqgörənliyi özünü doğrultdu, İbrahim xanın sağ və sol cinahında olan əsgərlərinin qalan hissəsi də Şahrux şahın qoşununa təslim oldular. Yüzbaşılar qaçan əsgərlərin qarşısını ala bilmədilər və İbrahim xanın qorxusundan özləri də təslim oldular.

İbrahim xan heç inana bilməzdi ki, belə böyük fəlakətə giriftar olacaq. Onun 2 cinahı da boşaldı və Şahrux şahın qoşunları o iki cinahı doldurdular. İbrahim xan anladı ki, geciksə, mühasirəyə düşəcək, ona görə qoşunun qalan hissəsi ilə dayanmadan müharibə meydanından çəkilməyə başladı, elə tələsik qaçdı ki, bir çox əşyaları da orada qoydu. Müharibə meydanından çıxandan sonra qərbə yönəldi ki, özünü Tehrana çatdırsın və orada saxladığı qoşunu götürüb yenidən müharibə meydanına gəlsin. Tehrana yaxınlaşanda öyrəndi ki, Əfşar əmirləri hucum edib oradakı qoşunu darmadağın ediblər. Qaçan qaçıb, qırılan qırılıb, xülasə, Tehrandə qoşun-zad yoxdu. İbrahim xan biləndən sonra qərara aldı ki, Qum şəhərinə girib orada özü və əsgərləri istirahət etsinlər. Ancaq şəhərin darvazasına çatanda gördülər ki, darvazaları bağlayıblar və onları şəhərə buraxmırlar.

Darvazanı Əfşar əmirləri bağlamışdılar. Onlar İbrahim xanın Tehrandə olan qoşununu dağıdandan sonra kor Adil şah və Nadir şahın xəzinəsinin bir qismi Qum şəhərində olduğundan

xəbər tutdular. Ona görə oraya yüz nəfərlik döyüşçü dəstəsi göndərdilər ki, Adil şahı və Nadirin xəzinəsindən orada qalan əşyaları Tehrana gətirsinlər.

Əfşar əmirləri İbrahim xanın Şahrux şahla müharibədə məğlub olduğunu və Quma tərəf gəldiyini bilmirdilər. İbrahim xan Quma çatanda orada Şahrux şahın yüzə əsgəri vardı. Bu əsgərlərin formandehi əmr etdi ki, şəhərin darvazalarını bağlasınlar ki, İbrahim xan şəhərə girə bilməsin.

İbrahim xan Sorxə hadisəsindən çox qəzəbli idi, ona görə də Qumun darvazasını sındırıb şəhərə daxil olmalarını əmr etdi. Qarşılarına kim çıxsə, öldürsünlər, əllərinə nə keçsə, qarət etsinlər. Qum şəhəri o zaman da məzhəbi şəhərlərdən idi. Səkkizinci imamın bacısının qəbri burada olduğuna görə Səfəvi şahları Qum şəhərini müqəddəs sayırdılar.

Ancaq İbrahim xan o şəhərin hörmətini saxlamadı. Xanın qoşunu vəhşi heyvan kimi əhalinin canına düşdü, hər kimi gördülər öldürdülər, evlərin qapısını sındırıb evlərə soxuldular, əllərinə keçən bahalı şeyləri qarət etdilər. Qum şəhəri heç bir dövrdə belə bəlaya düşər olmamışdı. İbrahim xanın törətdiyi bu faciəni heç Monqollar da İranda etməmişdilər.

İbrahim xan, onun əmirləri və əsgərləri nə kişilərə, nə uşaqlara, nə də qadınlara rəhm etmədilər. Şəhər əhalisinin böyük bir hissəsi imam Rzanın bacısının məqbərəsinə sığınıb oraya pənah gətirdilər, ancaq İbrahim xanın əsgərləri məqbərəyə gəlib pənahəndləri öldürdülər, orada olan bütün qiymətli əşyaları qarət etdilər.

Məhəmməd Həsən xan İbrahim xanı məğlub etdikdən sonra onları İsfahana getməyə qoymamalı olduğunu xatırladı. Bir dəstəni məmur etdi ki, İbrahim xanı səhrada təqib etsinlər və onun keçdiyi yerlərdən çaparlar vasitəsilə xəbər göndərsinlər.

Şahrux şah və Məhəmməd Həsən xan öz qoşunları və İbrahim xanın təslim olmuş qoşunları ilə bərabər Tehrana varid oldular. Əfşar əmirləri də Şahrux şahın hüzuruna gəlib, ona itaət göstərdilər. Məhəmməd Həsən xanın tapşırığı ilə Tehrana hər yerdən ərzaq gəlirdi, şəhərin əhalisi və əsgərlər korluq çəkmirdilər.

Fərmandeh İbrahim xanın qoşununa möhkəm zərbə endirmək üçün Tehrandan Quma bir dəstə döyüşçü göndərdi. İbrahim xanı təqib edən dəstənin fərmandehinə də xəbər göndərdi ki, Quma doğru gəlsin və birlikdə İbrahim xana hücum etsinlər. İbrahim xan Qum əhalisini qətlə yetirəndən sonra qarət etdiyi qiymətli əşyalarla, o cümlədən Nadir şahın xəzinəsinin bir qismi ilə Qumdan çıxdı. Aparılması mümkün olmayan ağır və qiymətli xəzinə mallarını orada qoyub, İsfahana doğru hərəkət etdi.

Şahrux şahın göndərdiyi qoşun Qum şəhərinə çatıb, İbrahim xanın ardınca İsfahana doğru hərəkət etdi.

İbrahim xanın əsgərləri qarətə çox aludə olduqlarından, Şahrux şahın qoşunu tez bir zamanda onlara çatdı. İbrahim xan qaça bilərdi, özünü ya müvəqqəti, ya həmişəlik ölümdən qurtara bilirdi. Ancaq öz əsgərlərinə və nöqərlərinə doyunca yemək verməyən İbrahim xan xəzinədən əl çəkə bilmədi, buna görə də, müqavimət göstərməli oldu. Lakin rəqibi çox qüvvətli olduğuna görə mühasirəyə düşüb əsir alındı. Xəzinə və qoşunun çapıb-taladığı malların hamısı geri alınıb, Qum şəhərinə göndərildi. Şahrux şah əmr etdi ki, Qum əhalisinin malları özlərinə qaytarılsın. İbrahim xanı, kor Adil şahı və Nadirin xəzinəsini Qumdan Tehrana göndərdilər.

Şahrux şah ona kömək etmiş əfşar əmirlərinə hədiyyələr verdi, onların qoşun xərclərini ödədi və dedi ki, istəsələr qalıb qulluq edə bilərlər, əgər istəməsələr, qayıdıb öz vilayətlərinə gedərlər. Əfşar əmirləri isə, Xəmsəyə qayıtmaq istədiklərini bildirdilər.

Aşağıbaş tayfasının rəisi Məhəmməd Həsən xana Şahrux şah yüz min Nadiri və cavahiratla bəzədilmiş bir qılınc bağışlayıb Astrabadın hakimliyinə göndərdi. Aşağıbaş tayfasının bütün başçıları hədiyyələr aldılar.

Şahrux şah qoşun işlərindən azad olandan sonra əmr etdi ki, Adil şahı hüzuruna gətirsinlər, şahın əllərindən yapışb Şahrux şahın hüzuruna gətirdilər. Şahrux ona oturmağa icazə vermədi.

– Nə üçün babam Nadirin övladlarını öldürtdün? Atam Rzaqulu Mirzə kor idi, amma onu da qətlə yetirdin?

Adil şah cavab vermədi. Şahrux davam etdi:

– İnsan nə qədər rəhmsiz olsa, kiçik uşaqları öldürməyə ürəyi gəlməz. Sənin ürəyin necə qəbul etdi ki, babamın bütün övladlarını, hətta xırda uşaqları belə öldürdün?

Adil şah yenə cavab vermədi.

– Cavab ver, yoxsa əmr edəmə, sənə işgəncə versinlər.

Adil şahın dili açıldı:

– Məni öldür, ancaq işgəncə vermə, heç mən də Nadirin övladlarına işgəncə verməmişəm.

– Rzaqulu Mirzə kor bir adam idi, onun sənə nə ziyanı ola bilərdi ki, onu da öldürdün?

– İlamıdan artıq ondan qorxurdum. Bilirdim ki, diri qalsa, padşah olacaq. Ancaq bunu da bil ki, əgər mən Nadirin övladlarını öldürməsəydim, sən bu gün padşah ola bilməzdin.

– Məni şahlığa sən yox, Allah çatdırıb. Ona görə ki, hamı sahibinə çatmalıdır.

– Mən səni öldürsəydim, haqq sahibinə çata bilərdin?

– Yox, ancaq sən qızını mənə vermək üçün məni öldürmədin.

– Mənim məqsədim nə olubsa da, hər halda nəticədə sən diri qaldın.

– Məni diri saxladığın üçün səni öldürməyə bilərdim. Ancaq sən mənim kor atama da rəhm etmədin. İndi mənə de görüm, nə cür ölmək istəyirsən?

– Mən ölmək istəmirəm!

– Sən ölməlisən, ancaq ölümü özün seç ki, ruhun cəhənnəmə əzabsız vasil olsun.

– Ömr et mənim boyun damarlarımı kəssinlər, bədənimin qanı axıb qurtarsın və mən ölüm.

Şahruxun əmri ilə cəllad onun əllərinin və ayaqlarının damarlarını kəsdi, çoxlu qan itirən Adil şah özündən gedəndə, boyun damarlarını da kəsdi ki, ölümü sürətləndirsin. Adil şah öldürüləndən sonra, Şahrux şah əmr etdi ki, İbrahim xanı gətirsinlər. Ondən soruşdu:

– Nədən ötrü şahlıq iddiasına düşdün, bir halda bilirdin ki, İran taxt-tacının varisi mənəm.

– Mənim məqsədim sizə xidmət etmək idi, sizi dəvət edəcəkdım ki, gəlib taxtda oturasınız.

– Sənin xidmət etmək fikrin vardısı, qardaşını kor etdikdən sonra, görək babamın xəzinəsini gətirib mənə verərdin. O vaxt bilərdim ki, mənə doğrudan da sadıqsən. Ancaq sən mənimlə müharibə etməyə goldin, məğlub olub qaçandan sonra Qum şəhərinin və İsfahan kəndlərinin günahsız camaatını qətlə yetirdin, mallarını qarət etdin. Sən buna xidmətmi deyirsən?

Şahrux şah əmr etdi ki, İbrahim xanın gözlərini çıxarsınlar. Sonra onu Məşhədə göndərdi. Ancaq İbrahim xan kor olandan sonra yaşaya bilmədi. Haradansa bıçaq ilə keçirib boyun damarlarını kəsdi, özünü öldürdü. İbrahim xanın və qardaşı Adil şahın cəsədlərinin harada basdırılması da heç kəsə məlum olmadı.

Məşhəddə Şahrux şaha sui-qəsd edilməsi

Şahrux şah Məşhəddə qayıdandan sonra, qayınatası Mirzə Seyid Məhəmməd yanına gəlib əlindəki kağızı onun qabağına qoydu. Bu kağızda yüz iyirmi nəfərin adı yazılmışdı. Mirzə Seyid Məhəmməd istəyirdi ki, Şahrux şah bu yüz iyirmi nəfərin hərəsinə kənd və ya gəlirli bir mülk bağışlasın. Şahrux qayınatasından soruşdu ki, bu adamlar nə qulluq göstəriblər ki, onlara bəxşiş edəm. Mirzə Seyid Məhəmməd cavabında dedi:

– Onlar mənim qohumlarım və dostlarımdı, bilirlər ki, sən mənim kürəkənimсэн. Ona görə səndən kömək diləyirlər.

Şahrux şah adları bir də oxudu və dedi:

– Bunların heç biri mənə qulluq göstərməyiblər və bəzilərinin adlarını belə eşitməmişəm. Hətta əgər mənə bir xidmət göstərmiş olsaydılar da, mən onlara belə böyük bəxşiş edə bilməzdim.

Mirzə Seyid Məhəmməd dedi:

– Sənin İbrahim xan üzərində çaldığın qələbə xəbəri Məşhəddə çatandan sonra bu adamlar mənim yanıma gəldilər. Mən də onlara söz vermişəm ki, xahişlərini əməl edəcəyəm.

– Lazım idi ki, qabaqcadan mənimlə bu barədə söhbət edəydin. Əgər məni bu məsələdən agah etsəydin, vəd vermə deyərdim.

– İndi gecdi. Mən sənə bel bağlayıb onlara bu vədi vermişəm, ona görə ki, mənim kürəkənimсэн.

Şahrux söhbəti sonraya saxlamağı lazım bildi:

– Bir neçə gündən sonra bu məsələ barəsində söhbət edərik, – dedi.

Bir neçə gündən sonra Mirzə Seyid Məhəmməd Şahrux şahın yanına gəlib dedi:

– Mənim abrim və heysiyyətim vardır, söz verdim adamlar mənə təzyiq edirlər.

Bu sözləri eşidən Şahrux şah qəzəbləndi:

– Məgər bu adamlar məndən tələbkardılar ki, sənə təzyiq edirlər? İranın şahı mənəm, yoxsa sən? Səltənəti mən idarə edirəm, yoxsa sən?

Mirzə Seyid Məhəmməd dedi:

– Mən təsəvvür edə bilməzdim ki, bu gün bizim aramızda belə bir məsələ üstündə narazılıq baş verəcək və inanmazdım ki, bu xahişi yerinə yetirmək sənin üçün çətin olacaq. Bu gün isə Nadirin bütün xəzinəsinin sahibisən. Ancaq mən olmasaydım, sənin taxtının dayaqları möhkəm olmazdı. Nadirin xəzinəsini də ələ keçirə bilməzdin. Siyahını verdim adamlar mənə kömək etdilər ki, səni taxtda oturduram, ona görə onların xahişini yersiz hesab etmə. Onlar bu günə kimi səndən bir şey istəmədilər. Çünki, məlum deyildi rəqiblərinə qələbə çalacaqsan, ya yox. Bu gün qələbə çaldığın gündür, görək ki, onların zəhmətinin əvəzini verəsən.

– Mən müharibə etmək üçün Tehrana getməzdən qabaq bir neçə gün Məşhəddə oldum. Bir dəfə eşitmədim deyərsən ki, bu adamlar mənə kömək edib taxtda oturdublar. Bu gün gəlib onların adlarını sayırsan.

– O vaxt onların adlarını çəkməyin heç bir əhəmiyyəti yox idi, ona görə ki, onlara bir şey vermək iqtidarında deyildin. Sən öz toyunun xərcinin öhdəsindən belə gəlmədin. Toy xərcini bu şəhərin əhalisi ödədi.

– Mən bu adamların adlarını xatirimdə saxlayaram, imkanım olan kimi onların haqqını verərəm. Bu siyahını qoy mənim yanımda qalsın. On-on beş gündən sonra qəti cavab verəcəyəm. Həmin müddət ərzində təhqiqat aparacam görüm bunlar mükafata layiq adamlardı, ya yox.

– Deməli, mənim sözümün dürüstlüyünə şübhə edirsən?

Şahrux şah cavab vermədi...

... Mirzə Seyid Məhərrəm kürəkəni ilə söhbətini adamlarına çatdırıb dedi:

– Xahişlərinizi yerinə yetirə bilmədim. Siz daha mənə ümid bağlamayın. Şahrux şah özü şəxsən sizin barənizdə tədqiqat aparacaq görsün ki, mükafat almağa sizlərdən kim layıqdır.

Bu söhbətləri eşidənlərdən birisi Seyid Məhəmmədə dedi:

– Sən özün günahkarsan. Mən sənə demişdim ki, şahlığa sən-dən layiqlisi yoxdur, ancaq sözümü qəbul etmədin. Dedin ki, Nadir şahın nəvəsi şah olmalıdır. Sən Səfəviyyə şahzadələrin-dənsən. İran şahlığına sənənin hamıdan çox haqqın çatır.

Həqiqətdə də Mirzə Seyid Məhəmməd şah Süleymanın qızının nəvəsi idi. Ona görə Səfəvi şahzadəsi hesab olunurdu. Həmin gecə Mirzə Seyid Məhəmməd və sahibmənsəblərdən bir neçə nəfər oturub tədbir gördülər ki, Şahrux şahı şahlıqdan necə götürsünlər.

Mirzə Seyid Məhəmmədin sahibmənsəblərlə apardığı söhbətlər elə həmin gecə Şahrux şaha çatdırıldı. Səhər Şahrux şah Mirzə Seyid Məhəmmədi çağırırdı:

– Mənə keçən gecə Seyid İmad və başqaları ilə nə söhbət apardığınızı məlumdur. Gözləməirdim ki, mənim əleyhimə sui-qəsd hazırlayasan! Yerimə başqa padşah olsaydı, səni və Seyid İmadı cəllada verərdi, ancaq qayınatam olduğun üçün səni cəzalandırmıram, amma Seyid İmad cəzalanmalıdır.

Həmin gün Şahrux şah əmr etdi ki, Seyid İmadın gözlərinə mil çəksinlər.

**Nadir şahın nəvəsi və İranın ən gözəl cavanı
olan Şahrux şahı kor etdilər**

Seyid İmadın kor edilməsi başqa sahibmənsəbləri çox hiddətləndirdi. Onlar qərara gəldilər ki, sui-qəsd hazırlasınlar. Mirzə

Seyid Məhəmməd sahibmənsəblərə dedi ki, mən Cəgrəkə gedirəm. Siz də oraya gələrsiz, danışiq apararıq.

Bu zaman Şahrux şah Məşhədin istisindən xilas olmaq üçün Ənbəran adlı yaylağa köçmək istədiyini söylədi. Bunu eşidən Mirzə Seyid Məhəmməd dedi:

– Əgər Şahrux Ənbərana köçsə, bizim işimiz yaxşıdır, ona görə ki, onu orada daha asanlıqla yaxalaya bilərik.

Seyid İmadın Ənbəran yaxınlığında bir malikanəsi var idi, ona Kəlatək deyirdilər. Burada Seyid İmadın Seyid Mahmud və Seyid Cəlal adlı iki qardaşı yaşayırdı. Məşhədin yayı isti olduğu üçün onlar yayı orada keçirirdilər.

Sui-qəsd hazırlayanlar qərara gəldilər ki, Şahrux şah Ənbərana köçəndə, silahlı dəstə ilə ora hücum edib, qarşıya çıxanı öldürsünlər, Şahruxu əsir edib Kəlatəkə aparsınlar.

Beləliklə, 1163-cü Hicri-qəməridə sui-qəsdçilər öz silahlı dəstələri ilə Şahruxun sarayına daxil oldular. Keşikçiləri öldürüb, Şahruxu isə əsir edib, Kəlatəkə gətirdilər və taxt-tacdan imtina etməsini istədilər.

Sui-qəsdçilər Şahrux şahdan istefanamə aldıqdan sonra, onu Kəlatəkdə dustaq edib, orada keşik çəkmək üçün bir neçə silahlı adam qoydular. Bir gün sonra carçılar car çəkib Şahrux şahın taxtdan kənar olmasını, onun yerinə qayınatası Mirzə Seyid Məhəmmədin oturmasını xəbər verdilər.

Mirzə Seyid Məhəmməd Nadir şahın xəzinəsini ələ keçirdikdən sonra şahlıq taclarının içərisindən birisini seçib başına qoydu və özünü Mirzə Seyid Məhəmməd şah Səfəvi Şah Süleyman adlandırdı. Birinci fərmanındaca haman 120 nəfərə malikanələr və torpaqlar hədiyyə etdi. Sonra İranın bütün hakimlərinə məktub yazıb öz şahlığını onlara xəbər verdi. İkinci fərmanı bu oldu ki, İranda heç kəs şərab çəkmək işi ilə məşğul

olmamalıdır və fərmana itaət etməyənlər başlarını əldən verəcəklər. Bu fərman müsahiblərin xoşuna gəlmədi.

Sui-qəsdçilər Şahrux şahı Kəlatək qalasında Seyid İmadın qardaşlarına tapşırdılar. Seyid İmad qardaşlarını çağıraraq onlara dedi:

– Mirzə Seyid Məhəmməd Şahruxu sizə tapşırıb. Siz bu fürsəti əldən verməyin, mənim intiqamımı ondan alın. Bu fürsət bir də ələ düşməz.

Qardaşlar dedilər:

– Biz onu necə öldürə bilərik, əgər öldürsək, Mirzə Seyid Məhəmmədə nə cavab verəcəyik.

– Deyərsiz ki, qardaşımızın intiqamını ondan aldığ.

Seyid İmad çox israr etdi və müxtəlif yollar göstərdi, ancaq qardaşları Şahruxu öldürməkdən imtina etdilər. Bu danışıqlardan sonra qərara gəldilər ki, Seyid İmad özü Seyid Məhəmmədə məktub yazıb, onun yadına salsın ki, Şahrux şah onunla zalimcəsinə rəftar etmiş, nahaqdan gözlərini çıxartdırmışdır. Seyid İmad Kəlatəkdə məktubunun cavabını gözləyirdi və qardaşlarına deyirdi ki, mən yəqin bilirəm. Mirzə Seyid Məhəmməd Şahruxun diri qalmasını istəmir, ona görə ki, Şahrux onun üçün böyük təhlükədir. Bu təhlükəni aradan götürməyincə, o gecələr rahat yata bilməyəcəkdir.

Böyük şah Abbas öz cavan oğlundan şübhələndiyinə görə ömrə etmişdi ki, onun başını kəsinlər. Cəllad oğlanın başını kəsdikdən sonra onu bir məcməyiyə qoyub atasının hüzuruna gətirmişdi. Nadir şah da öz cavan oğlu və vəliəhdi Rzaqulu Mirzədən şübhələnən kimi onun gözlərini çıxartdırmışdı. İndi Şahrux Mirzənin Mirzə Seyid Məhəmmədə olan xəbəri heç də onlardan az deyildi.

Şahrux Kəlatək qalasında öz taleyi barədə fikirləşirdi. Heç vaxt təsəvvürünə belə gətirə bilməzdi ki, qayınatası onu taxtdan

salıb, özü onun yerinə oturacaqdır. Cavan şah yəqin etmişdi ki, ona vəfalı olan qoşun böyükləri bu işi belə qoymayıb Mirzə Seyid Məhəmmədə qarşı qiyam edəcəklər, ancaq xəbəri yox idi ki, onun sərkərdələrinin dördünü Seyid Məhəmməd elə birinci gün kor etmiş, qalan sərkərdələri üsyan edə bilməsələr, yəqin ki, Aşağıbaş tayfasının rəisi Məhəmməd Həsən xan, ya Təbəsin hakimi Əmir Həsən, ya da Xəmsə şəhərində Əfşar əmirləri qiyam edəcəkdir.

Bir gün Şahruxa yemək gətirəndə o dedi:

– Bu Kəlatəkin sahibi Seyid Mahmud burdadırmı? Burdadırsa, deyin yanıma gəlsin.

Seyid Mahmud gəldi. Şahrux ondan soruşdu:

– Nə vaxta kimi mən burada qalacağam?

– Mirzə Seyid Məhəmməd buradan gedəndə sizi bizə tapşırı. Hələlik burada qalmalısınız.

– İran şahı kimdir?

– Mirzə Seyid Məhəmməd!

– Deməli, qayınatam mənim yerimi tutmuşdur?

– Bəli. Düz bildisiniz.

– Mənə aid tapşırıq veribmi sizə?

– Heç bir xüsusi tapşırıq verməyib, ancaq göstəriş verib ki, sizdən muğayat olub qulluğunuzda duraq.

1163-cü Hicri-qəməri ilinin zilqədə ayının 13-də Məşhəddən Kəlatəkə iki süvari gəldi. Onların birində məktub vardı. Məktubu özünə Şah Süleyman Sani ləqəbi götürmüş Mirzə Seyid Məhəmməd yazırdı: «Seyid İmad! Şahrux Mirzə sənə zülm etmişdir, gözünü çıxartdırmaqla dünyanı sənin üçün zülmətə döndərmişdir. Şəriətə görə qisas almaq sənin haqqındır. Ona görə bu məktubla bir cəllad da göndərirəm ki, Seyid Mahmudun və Seyid Cəlalın nəzarəti altında Şahruxun gözlərinə mil çəkib, onu iki gözündən məhrum edəsiniz».

Həmin gecə Şahrux Mirzənin əl-ayaqlarını bağlayıb başqa otağa apardılar. Bədbəxt şahzadə otağa daxil olan kimi, gözü odla dolu manqala sataşdı və başa düşdü ki, onu kor etməyə gətirmişlər.

Bir neçə dəqiqədən sonra Nadir şahın nəvəsi və İran cavanlarının ən gözəli olan Şahrux Mirzə kor edildi. Sonra onun əllərindən yapışb otaqdan apardılar. Seyid Mahmud gecə ikən Mirzə Seyid Məhəmmədə məktub yazıb xəbər verdi ki, hökm icra olundu; Şahrux iki gözdən kor edildi. Sabahı gün məktub Mirzə Seyid Məhəmmədə çatdı. O, rahat nəfəs aldı:

– İndi arxayın oldum ki, Nadir şahın nəvəsi şahlıq iddiasına düşməz, indi lazımdır ki, onu himayə edən hakimləri işdən götürəm.

Həmin gün o, 2 hökmə qol çəkdi. Aşağıbaş tayfasının rəisi, Astrabadın hakimi Məhəmməd Həsən xanı və Təbəş əyalətinin əmirini işdən götürüb onların yerinə başqa adamlar təyin etdi.

Qacar tayfası rəisinin üsyanı

Məhəmməd Həsən xan Astrabad hakimliyindən kənar edildəndən sonra öz tayfası ilə səhraya köçüb orada yaşamağa başladı. Ancaq adamları daima Astrabada gedib-gəlirdilər və Şahruxun kor olması xəbərini də Məhəmməd Həsən xana onlar gətirmişdilər. Məhəmməd Həsən xan Şahruxun gözəlliyinə, nəcabətinə çox heyifsiləndi və Ceyrana dedi:

– Mirzə Seyid Məhəmməd Şahruxu kor etməklə çox böyük bir cinayət etmişdir. Mirzə Seyid Məhəmmədin əqlinə şübhə var, onun şahlığı uzun sürməyəcək. Astrabadda yerli əhali arasında mənim nüfuzum var. Məni işdən götürüb yerinə elə adam təyin edib ki, onun bu mahalda qəti hörmət və nüfuzu yoxdur. Əgər mən istəməsəm, heç kəsin Astrabadda hökm edə bilməyəcəyini başa düşmür.

Bu zaman Təbəş şəhərinin hakimi Əmir Həsəndən Məhəmməd Həsən xana bir məktub gəldi: «Mirzə Seyid Məhəmməd İran taxt-tacının həqiqi varisi Şahruxu və ona vəfalı olan sərkərdələri kor etmişdir. Məni Təbəş hökmranlığından kənarlaşdırmışdır. Bir gün cəllad göndərüb məni də qətlə yetirə, yaxud kor edə bilər. O bilir ki, mən Şahruxun tərəfdarlarındanam. Yəqin ki, səni də Astrabad hökmranlığından elə bu əsasla götürmüşdür. Çünki, sən də Şahruxun tərəfdarlarındansan. Mirzə Seyid Məhəmmədə qüvvətlənməyə fürsət verməyib tez hərəkət etsək, onu taxtdan sala bilərik. Sənə təklif edirəm ki, məktubu alandan sonra güclü bir qoşunla Astrabaddan yola düşsən. Mən bir dəstə qoşunla Təbəşdən hərəkət edərim. Məşhəddə birləşib, Seyid Məhəmmədi taxtdan salanq. Təklifimlə razısansa, məktubumun cavabını tez göndər».

Məhəmməd Həsən xan Aşağıbaş tayfasının böyüklərini məşvərətə çağırıb Əmir Həsən xanın məktubunu onlara oxudu. Bütün tayfa ağsaqqalları Əmir Həsən xanın təklifi ilə razılaşdılar. Beləliklə, Əmir xan niyyətini həyata keçirmək üçün hazırlaşmağa başladı.

Məhəmməd Həsən xanın birinci işi Astrabadı işğal etmək oldu. Şəhər hakimi canının qorxusundan birbaşa Məşhədə qaçdı.

Məhəmməd Həsən xan Ceyranı Astrabada hakim təyin etdikdən sonra, qoşununu götürüb Məşhədə yola düşdü. Yolda Xorasanın şimalında yaşayan kürdlər də ona qoşuldu.

Məhəmməd Həsən xan kürdlərin yaşayış məntəqəsində olarkən xəbər verdilər ki, Məşhəd şəhərindən gələn qasid ona məktub gətirmişdir, məktubun Təbəş hakimi Əmir Həsəndən gəldiyini Məhəmməd Həsən xan o dəqiqə başa düşdü. Qasid cavan bir oğlan idi və özünü Rəhim Zənd adlandırırdı. Məhəmməd Həsən xan məktubu oxuyandan sonra bu cavanın hökumət dəstgahında vəzifəsindən xəbərdar olub, ona oturmağa icazə

verdi. Təbəş hakimi yazmışdı ki, Şah Süleyman Saninin Məşhəddə qüvvəsi yoxdur. Onun bütün qoşunu on beş min nəfərdən artıq deyil. Həmin qoşunun da böyükləri çox narazıdırlar. Müharibə olsa, o zabitlər heç bir fədakarlıq etməyəcək. Rəhim Zənd mənim ən ləyaqətli sahibmənsəblərimdəndir. Onunla bağlayacağınız hər müqavilə mənimlə bağlanmış hesabındadır.

Mohəmməd Həsən xan məktubu oxuduqdan sonra Rəhim Zənd ilə söhbətə başladı. Söhbət zamanı məlum oldu ki, Rəhim Zənd çox istedadlı bir cavandır.

Rəhim Zənd dedi:

– Mən Məşhəddə olarkən heç kəsin Şah Süleyman Sanidən razı olmadığını öyrəndim. Camaat qabaqda qara günlərlə qarşılaşacağını başa düşür. Əgər bir nəfər tapılıb Şah Süleyman Sani əleyhinə üsyan etsə, bütün sahibmənsəblər onunla birləşəcəklər. Biz hücum edəsi olsaq, şəhər darvazaları təbii ki, bağlı olacaq. Şəhərin mühasirəsi uzun çəkərsə, Şah Süleyman Sani Şahruxu qətlə yetirə bilər.

– Məşhəd mühasirədə qalsa, camaat acından öləcək.

– Məşhədin əhalisi bir ilin yanacağını və yeməyini əvvəldən ehtiyat edir.

– Yaxşısı budur Məşhədi mühasirəsiz işğal edək.

– Təbəş əmirinin də fikri belədir, qəflətən hücum edib Məşhədin yuxarı və aşağı darvazalarından şəhərə daxil olarıq. Qalanın bürcünü dağıdıb şahlıq sarayını tutsaq, paytaxtı işğal etmiş olarıq. Mirzə Seyid Mohəmməd müharibədə öldürülməsə də, tutulacaqdır. Ola bilər ki, qaçıb səkkizinci imamın məqbərəsinə pənah aparsın.

– Mən də elə zənn edirəm. Ona görə lazımdı ora da qoşun dəstələri qoyaq. Qoy, məqbərəyə girməsinə mane olsunlar.

Edama aparılan adam qaçıb hər hansı bir müqəddəs məkana pənah gətirsəydi, heç kəsin onu oradan zorla çıxarmağa ixtiyarı yox idi. İstədiyi qədər, orada qala bilərdi.

Rəhim Zənd dedi:

– Əmiri Təbəsin də əqidəsi belədir ki, əgər Mirzə Seyid Məhəmməd İmam Rzanın məqbərəsinə pənah aparsa və orada otursa, bizə bir xəteri olmayacaq, ancaq ciddi nəzarətdə saxlamaq lazımdır ki, ona ərzaq gəlməsin, bir gün aclığa dözməyib oradan çıxacaq. Ən mühüm iş Məşhədin işğalıdır. Bu zaman istər-istəməz Mirzə Seyid Məhəmməd taxtdan endiriləcəkdir.

Sonra Məhəmməd Həsən xan və Rəhim Zənd Məşhədə hücum barəsində məsləhətləşdilər. Onların ikisi də Məşhədin bütün məhəllələrinə bələd idilər. Məhəmməd Həsən xan, Rəhim Zənd, məşvərət məclisindəki kürdlər və Aşağıbaş tayfasının başçıları belə qərara gəldilər ki, 18 Cəmədiül əvvəlində bir tərəfdən Məhəmməd Həsən xanın qoşunu, digər tərəfdən isə, Təbə əmirinin qoşunları Məşhədə yola düşsünlər. Hücum səhər tezdən edilməli idi. Ona görə ki, gecələr şəhərin darvazaları bağlanmış olur. Yalnız səhər karvanların şəhərə daxil olmağı üçün darvazaları açırlar. Məhəmməd Həsən xanın qoşunları da Məşhədin bütün küçələrini və şahın sarayını yaxşı tanıyırdılar.

Məhəmməd Həsən xan Təbə hökmdarı Əmir Həsənin məktubuna cavab yazıb Rəhim Zəndə göndərdi. Sonra da Əmir Həsənin ikinci məktubunu gözləyərək, Məşhədə getməyə hazırlaşdı.

Məhəmməd Həsən xanın və Əmir Həsən xanın hazırladıqları hücum planı icra oldu. Cəmədiül əvvəli 18-də səhər çağı Məşhədin darvazaları açılan zaman Məhəmməd xanın qoşunları Məşhədin aşağı məhəlləsindən şəhərə daxil oldu. Əmir Həsən xanın qoşunları isə yuxarı məhəllədən şəhərə girdilər.

Qoşunlar şəhərə daxil olan kimi uca səsle qışqırırdılar: «Nadir şahın nəvəsi Şahruxun bəxt və iqbali uca olsun». Bununla istəyirdilər camaatı başa salsınlar ki, Məhəmməd Həsən xanın, Əmir Həsən xanın qoşunları Şahruxu himayə etmək üçün Məşhədə giriblər. Şah Süleyman Sani qəfildən yaxalandığı üçün müdafiəni heç cür təşkil edə bilmədi. Onun əsgər və zabitləri hücumçuların səslərini eşidib gələnlərin Məhəmməd Həsən xanın adamları olduğunu və Şahruxu himayə etmək üçün gəldiklərini bilən kimi, hamısı təslim olub Məhəmməd Həsən xanın qoşununa qoşuldular. Onların tərəfindən heç bir müqavimət göstərilmədi. Məşhədin işğalı zamanı cəmi 3 nəfər həlak oldu. Mirzə Seyid Məhəmməd saraydan çıxıb bilmədi və Əmir Həsənin adamları onu tutdular. Günortaüstü bütün Məşhəd şəhəri Məhəmməd Həsən xanın qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi.

Şahrux Məşhədin içəri qalasında saxlanırdı. Mirzə Seyid Məhəmməd onu öldürməyə fürsət tapmadı. Elə həmin gün nahar çağı Məhəmməd Həsən xan və Əmir Həsən Şahruxu gətirib taxtda oturdular. Onun İran padşahı olması elan edildi. İran tarixində o günə qədər kor padşah olmamışdı.

Həmin gün də məşvərət məclisi təşkil edildi. Bu məclisdə Məhəmməd Həsən xan, Əmir və Məşhədin bir neçə tanınmış adamı iştirak edirdilər. Onlar qərara aldılar ki, Şahruxa kömək üçün bir neçə nəfər təmiz və qərəzsiz adam versinlər. Bu adamlar Şahruxu ölkədən və əhalinin vəziyyətindən xəbərdar etməli idilər. Şahrux şah taxtda oturandan sonra Məhəmməd Həsən xana, Əmir Həsən xana və qoşun sahibmənsəblərinə şahənə bəxşilər verdi, yenidən Məhəmməd Həsən xanı Astrabada, Əmir Həsən xanı isə Təbəse hakim təyin etdi. Məhəmməd Həsən xan və Əmir Həsən xanla gələn əsgərlərin hamısına pul verib yola saldı. İki-cə gündə Məşhəd şəhərində ərzaq bolluğu yarandı, İran milləti dərk etdi ki, hərə-mərclik dövrü artıq so-

na çatmışdır. Şahruxun şahlığını məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Bu arada yalnız Kərim xan Zənd Şahruxun iş başına gəlməsindən narazı qaldı. Ona görə yox ki, o, Şah Süleyman Sanini himayə edirdi. Kərim xan Zəndin fikri başqa idi. O, ümid edirdi ki, bir gün bütün İrana sahib olacaq. Şah Süleyman Saninin aradan getməsi və Şah-ruxun yenidən taxtda oturması onun işini xeyli çətinləşdirdi.

Yenə də pul sikkələrinin nəqşi və şahın möhürü dəyişildi, təzə sikkələr Şahruxun adına vuruldu.

Şahrux qayınatası Mirzə Seyid Məhəmmədlə mərdanə rəftar etdi. Onu öldürmək və ya kor etmək istəmədi. Şahrux deyirdi: «Mən kor olmazdan qabaq korluğun əziyyətverici dərindən xəbərim yox idi. Bilsəydim kor olmağın belə dərdi var, Seyid İmadı kor etməzdim. İndiki korluğun əzablı dərini özüm çəkirəm, icazə verməyəcəyəm Seyid Məhəmmədi kor edələr».

Məhəmməd Həsən xan və məşvərət məclisinin üzvləri Şahruxa bildirmişdilər ki, Mirzə Seyid Məhəmməd qətlə yetirilməlidir. Onlar deyirdilər ki, bu şəxs İran padşahı əleyhinə qiyam etmiş, İran taxt-tacının əsl varisini gözsüz qoymuşdur. Bu adama ölüm cəzası da azdır, onu uzun işgəncələrlə qətlə yetirmək lazımdır, ancaq Şahrux qayınatasına nə işgəncə verməyə, nə onu kor etməyə razılıq vermədi. Məşvərət məclisinin üzvləri israr etdilər və dedilər: «Bu adam şahlıqdan götürülmüşdür, onun sizə böyük ədavəti vardır, yaralı ilan kimidir, bəlkə də təzədən şahlığı ələ keçirməyə fürsət axtarır. Ələ olsa o, bizim hamımızı qıracaq. Ona görə də, ölkənin və sültonətin rahatlığı naminə görəkdir ki, deyilənləri edəsiniz». Məşvərət üzvləri o qədər israr etdilər ki, nəhayət, Şahrux ömr etdi qayınatası Mirzə Seyid Məhəmmədin gözüne mil çəksinlər. Mirzə Seyid Məhəmməd kor olduqdan sonra İraqa yola düşdü. Ömrünün qalanını müqəddəs məzarların yanında başa vurdu.

Bu zaman Məhəmməd Həsən xana Ceyrandan bir məktub gəldi. Ceyran yazırdı: «Mənə bəzi xəbərlər çatıb, bu xəbərlərdən belə məlum olur ki, Kərim xan Zənd Astrabadı, sonra da Mazandarani tutmaq fikrindədir. Kərim xan Zənd Astrabadı tutmaq fikrinə düşübsə, mən onunla davaya girəcəyəm. Əgər sənin Məşhəddə vacib bir işin yoxdursa, yaxşı olar ki, Astrabadə gələsən».

Məhəmməd Həsən xan Kərim xan Zəndin adını eşitmişdi, ancaq təsəvvür etmirdi ki, bir gün onunla arasında müharibə olacaq.

Kərim xan Zənd İnaq xanın oğlu idi. İnaq xan Zənd oğlu Kərim xan Zənd və kiçik oğlu Məhəmməd Sadıq xan Səfəvilərin şahlığına tərəfdar idilər. Onların fikrincə, Nadir şah İran taxt-tacını qəsb etmişdi. Buna görə də, Nadir şahın zəndlərə münasibəti yaxşı deyildi. Onlar da şahın qorxusundan aşkar müxalifət etməkdən qorxdular. İnaq xan Nadir şahın dövründə vəfat etdi və oğlu Kərim xan tayfanın başçılığını öz öhdəsinə götürdü. Zəndiyyə sülaləsi dərvişməslək bir tayfa idi, amma dərvişlikdən əlavə, lazım olanda əllərinə silah alıb müharibəyə də gedirdilər. Atası öldəndən sonra tayfa rəisi olan Kərim xan güclü bir döyüşçü idi. Onun qolunun gücü barədə dastanlar söylənilirdi.

Zəndiyyə tayfası rəisinin Məlayər şəhərində kiçik bir malikanəsi vardı. Nadir şah öldürüldəndən sonra Kərim xan Zənd fars əyalətindən Məlayərə köçdü. Tayfanın digər bölükləri də onunla köçüb gəldilər. Nadir şah öldürüldəndən İranda başlanan hərc-mərclikdən istifadə edərək Kərim xan Məlayərə, Tuysərkanə və Nəhavəndə sahib çıxıb bu yerləri öz xeyrinə zəbt etdi. Bu zamanlarda Kərim xan Zənd hələ şahlıq iddiasında deyildi, onun əqidəsincə, İran şahı Səfəvi sülaləsindən olmalı idi. Kərim xan səfəvilərə çox hörmət edirdi.

Nadir şahın nəvəsi Şahrux Mirzə, birinci şahlığı dövründə İsfahanın hökumranlığını Bəxtiyari tayfasından olan Əbdülfət xana

vermişdi. Bəxtiyari tayfasının başqa böyükləri Əbdülfət xanın hökmranlığından narazı idilər, ona görə onun əleyhinə üsyan etdilər, ancaq məğlub olub Kərim xan Zəndə pənah gətirdilər. Kərim xan Zənd onlara dedi:

– Siz mənə Səfəvi sülaləsindən bir nəfəri İran şahlığına gətirməyə kömək etsəniz, Əbdülfət xanı İsfahan hökmranlığından kənar edərdim.

Bəxtiyari elinin rəisləri Kərim xan Zəndin təklifini qəbul etdilər.

Kərim xan Zənd Əbdülfət xanı məğlub etdikdən sonra Səfəvilərin paytaxtı İsfahana varid oldu.

İsfahan bazarında Mirzə Əbu Turab adlı bir nəfər azsavadlı adam kiçik bir dükanda qələm-kağız satmaqla başını dolandırır. İsfahanlılar bu yoxsul adamı Mirzə Əbu Turab Mirzə Murtuza adlandırırdılar. Şah Sultan Hüseyn Səfəvi əfqanlar tərəfindən öldürüləndən sonra Mirzə Murtuza adlı bir şəxs onun dul qızı ilə evlənmişdi və bu nikahdan bir oğlan uşağı dünyaya gəlmişdi. İndi bu kasıb və az səmərəsi olan Mirzə Əbu Turab Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin qızının nəvəsi idi. Kərim xan Zənd İran şahlığına həmin Mirzə Əbu Turabı nəzərdə tutmuşdu. Ona görə ki, Səfəvilərdən başqa bir şahzadə qalmamışdı. Səhər Mirzə Əbu Turab balaca dükanını açıb, müştəri gözləyirdi. Diqqət edib gördü ki, bir dostu adlı-sanlı adam onun dükanının qabağına yığışdı, onlardan bəziləri baş əydi, bir neçəsi isə torpağa baş qoyub səcdə etdi. Sonra da yaxınlaşıb Mirzə Əbu Turaba dedilər: «Siz İran taxt-tacının həqiqi varisisiniz». Mirzə Əbu Turabı ata mindirdilər. Bir neçə fərtaş əllərində uzun çubuq onun atının qabağında gedir, adamları tozu padşahın yolunun üstündən kənar edirdilər. Bu minvalla Mirzə Əbu Turabı İsfahanın şah sarayına gətirdilər, hamama apardılar, hamamdan çıxandan sonra bəhəli, şahənə paltar geydirdilər, sonra məşhur zərgərlərdən bir neçə

nəfər cavahiratla saraya daxil olub, gətirdikləri cavahirləri onun qarşısından keçirtdilər görsünlər ki, hansı xoşuna gəlir. Ən nəhayət, başının ölçüsünü götürüb getdilər. Bir gecə-gündüz işləyib tacı hazırladılar və o biri gün saraya gətirdilər. Həmin gün Mirzə Əbu Turab II şah İsmayıl adı ilə taxtda oturub şahlıq tacını başına qoydu. İsfahanda onun adına xütbə oxundu və sikkə vuruldu.

II Şah İsmayılın dövlət idarəsində heç bir təcrübəsi yox idi, onun dövlət barədə bildiyi bir dükandarın məlumatı qədərində idi. Həddindən artıq xurafatçı olan II Şah İsmayılın birinci işi bu oldu ki, keçmişdə ona pislik edən adamlardan intiqam aldı; bəzilərinə şallaq vurdurdu, bəzilərinin ayaqlarına qızardılmış dəmir yapışdırdı. Bunlardan qurtardıqdan sonra əmr verdi ki, İsfahanın qəhvəxanaları bağlansın. Bu qəhvəxanaları I Şah Abbas açdırtmışdı, bu yerlər İsfahan camaatının istirahət etməsi üçün ən əlverişli yer idi. İsfahan camaatı adət etmişdi ki, səhər çayını burada içsin. Hətta kasıb adamlar belə qəhvəxanalara gedərdilər. Qəhvəxanaların bağlanması İsfahan camaatını çox narahat etdi, bundan əlavə, işçilərin bir çoxunun güzəranı çətinləşdi. II Şah İsmayılın bir hökmü də, cümə günləri Zayəndə çayının kənarında əylənməyi qadağan etmək oldu. Bu əyləncə uzun illərdən bəri ən-ənəyə çevrilmişdi. Hər ailə cümə günləri çayın ətrafındakı səfəli meşələrin kölgəsində dəstgah qurub axşama qədər əylənirdi. Təzə padşah cümə şənliyinin qarşısını ona görə aldı ki, guya camaat cümə namazına gələ bilmir. Şənlik onları cümə namazından qoyur. Əgər Kərim xan Zənd İsfahanda olsaydı, bəlkə də belə məntiqsiz hökmlərin verilməsinin qarşısını alardı, ancaq Kərim xan İsfahanda deyildi və heç kəs də padşaha irad tutmağa cürət etmirdi. Onun üçüncü hökmü isə, gün batandan sonra bütün dükan-bazar bağlanmalı və dükançılar məscidə ibadətə getməlidirlər. Bu hökm İsfahan alverçilərinə və dükan-

çılanna böyük zərbə vururdu, ona görə ki, İran şəhərləri arasında İsfahan yeganə şəhər idi ki, gecələr də orada qızgın alver gedirdi. Bu da şah Abbas dövründən qalma ənənə idi. Sənətkarlar çırağın işığında saatlarla işləyirdilər. Əcnəbi səyahətçilər deyirdilər: «İsfahan İranın gecələri də işıqlı olan yeganə şəhəridir». II Şah İsmayılın hökmü İsfahanı da İranın başqa şəhərləri kimi qaranlıq elədi.

II Şah İsmayıl İsfahanda öz nadan hökmlərini verən zaman Kərim xan Zənd İranın şimalına doğru hərəkət edirdi. Onun məqsədi İranın mərkəzi əyalətlərini işğal etmək, sonra da Mazandaran və Astrabadı tutmaq idi. Ona görə də, Ceyran ərinə məktub yazıb xəbər verdi ki, Kərim xan Zənd Astrabada hücum etmək niyyətindədir.

Mohəmməd Həsən xan özünü sürətlə Məşhədə, Astrabada çatdırdı, sonra da Tehrana doğru hərəkət etdi ki, Kərim xanla müharibəyə girişsin. Bu tarixdən sonra İranda baş verən hadisələrdən ən ümdəsi Mohəmməd Həsən xanla Kərim xan Zəndin müharibələri idi. İranda dörd padşah hökmranlıq edirdi. Birincisi, kor Şahrux idi ki, Xorasanda hökmdarlıq edirdi, onun fərmanları İranın mərkəzi əyalətlərində işləmirdi. İkincisi, axmaq II Şah İsmayıl idi ki, İsfahanda şahlıq edirdi. Üçüncüsü, Mohəmməd Həsən xan idi ki, İranın şimalında şahlıq edirdi. Dördüncü, Kərim xan Zənd idi ki, Fars əyalətində şahlıq edirdi və ətraf əyalətlərə də əl atırdı.

1165-ci Hicri-qəməri ilinin Səfər ayında Mohəmməd Həsən xan böyük bir qoşunla Kərim xan Zəndin qabağına çıxdı. Qoşunlar geniş bir səhrada üz-üzə gəldilər. Bu yer indi Şahrud adlanır. Kərim xan Zəndin döyüşçüləri tərəfindən işə salınan zənburəklər Mohəmməd Həsən xanın atlılarını ot kimi biçirdi. Mohəmməd Həsən xan bu təhlükədən can qurtarmaqdan ötrü əmr verdi ki, süvarilər hücum edib zənburəkləri susdursunlar

Müharibə şiddətlə davam edirdi. Hər tərəfdən təxminən yetmiş min nəfərə qədər əsgər qırıldı. Kərim xan Zənd çox rəşadət göstərdi, ancaq məğlub olub geri oturdu. O başa düşdü ki, əgər müqavimət göstərsə, canını burada verəcəkdir. Qoşunu Məhəmməd Həsən xanın süvarilərinin hücumundan pərən-pərən oldu, əsgərlər qaçdılar, bəziləri də təslim oldular.

Günəş batan zaman Kərim xan Zənd tək-tənha bir daşın üstündə oturub fikrə getmişdi. Bu zaman atlı bir şəxs, iki atlı nökərləri ilə Kərim xanın qarşısından keçirdi. Şəxsin görkəmindən bəlli oldu ki, nüfuzlu adamdır. Atlı atını saxlayıb üzünü Kərim xana tutdu:

– Görürəm fikrə gedibsən. Bir az bundan qabaq mən bir dəstə döyüşçüyə rast gəldim. Qaçdılar. Birindən soruşdum ki, siz kimin qoşunundansınız, dedi Kərim xan Zəndin. İndi sən də, həmin qoşundansan?

Kərim xan başını qaldırıb atlıya nəzər saldı. Atlı onun baxışlarından hiss etdi ki, bu adi döyüşçü deyil. Sözüə davam etdi:

– Hiss edirəm böyük adamsınız, olarmı sizin adınızı soruşum?

Kərim xan Zənd acıqlandı:

– Sən kimsən? Mənim adımı necə deyirsən?

– Ey sərvər! Mənim məqsədim səninlə həmdərd olmaqdır, başqa bir fikrim yoxdur. Əgər ədəbsizlik etmişəmsə, bağışla.

– Mənimlə həmdərd olmaq nəyinə lazımdır?

– Mənim yəqinim var ki, sən Kərim xan Zəndin sahibmənsəblərindənənsən. Adını bilsəm, deyərəm nə üçün səninlə həmdərdlik etmək istəyirəm.

– Müəyyən səbəblərə görə mən adımı sənə deyə bilmərəm, birincisi ona görə ki, səni tanımıram. Əvvəlcə sən öz adını mənə de ki, bilim kimsən.

Atlı dedi:

- Ey mənim sərvərim! Mənim adım Səbzəli bəydir.
- Sən haman Səbzəli bəy deyilsənmi ki, Nadir şahın vaxtında Astrabadın hakimi idin.
- Bəli, mənim sərvərim.

Kərim xan dedi:

- Mən də Kərim xan Zəndin sahibmənsəblərindənəm.
- Qaçan əsgərlərdən eşitdim ki, o, məğlub olub, ancaq güman edirəm ki, özü və qoşununun bir qismi hələ durur.
- Əgər dediyin düz olarsa, nə etmək istəyirdin?
- Mən ona qoşulmaq, onun xidmətində olmaq istəyirəm.
- Nə səbəbə görə onun xidmətinə daxil olmaq istəyirsən?
- Ona görə ki, mən də Məhəmməd Həsən xanın düşməniyəm. Kərim xanın xidmətinə girməklə, məqsədim bu düşməndən intiqam almaqdır.
- Sənin onunla düşmənçiliyinin səbəbi nədir?
- Mən Nadir şah dövründən onunla düşmənam. Mən Astrabada hakim olanda, Məhəmməd Həsən xan həmişə üsyan edərdi.
- Astrabadda onun yerli camaat arasında nüfuzu olduğu üçün istəmirmiş sən orada hakim olasan.
- Elədir ki, var.
- Nadir şah öldürüləndən sonra sən nə etdin?
- Adil şahın xidmətində oldum. Onu şahlıqdan kənar etdikdən sonra, mən də xidmətdən uzaqlaşdırıldım, bu günə qədər də heç bir mənsəb və məqamım yoxdur.
- Sən Kərim xana qoşulmaq üçün münasib vaxtda gəlməmişən.
- Nə üçün?
- Ona görə ki, Kərim xan məğlub olmuşdur.

– Mən təsəvvür edə bilmərəm ki, Kərim xan kimi bir igid sərdar məğlub ola.

– Hətta belə bir adam da məğlub ola bilər.

– İndi Kərim xan haradadır?

– Budur, Kərim xan bu daşın üstündə, sənin qarşında oturmuşdur.

Səbzəli bəy elə ki, bildi bu adam Kərim xan Zəndin özüdür, atdan endi, nöqərlərinə də əmr etdi ki, atdan düşsünlər, sonra üzünü torpağa qoyub dedi:

– İy böyük padşah, məni bağışlayın ki, sizi tanımamışam. Sizin burada oturduğunuz məsləhət deyil, Məhəmməd Həsən xan sizi axtara bilər. Yaxşısı budur buradan gedək.

Kərim xan ayağa durdu:

– Düz deyirsən, getmək məsləhətdir.

– İndi hara getmək fikrindəsiniz?

– Tehrana getməliyik. Ora çatandan sonra İsfahana gedəcəyəm.

– Mən də sizinlə İsfahana gedəcəyəm.

... Səbzəli bəy yol uzunluğunu Astrabadın vəziyyəti haqda, Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları haqqında Kərim xana məlumat verirdi, onun qulağını doldururdu ki, bu iki tayfa bir-biri ilə düşməndir.

– Məhəmməd Həsən xanı məğlub etmək üçün Yuxarıbaş tayfası ilə birləşmək lazımdır. Yuxarıbaş tayfasının rəisi Kamal Əli bəy mənim dostumdur. Biz onunla danışığa girsək, öz tərəfimizə çəkə bilərik.

– Sənin bu fikrini həyata keçirməkdən ötrü biz ona gözəçarpan bir hədiyyə verməliyik və deməliyik ki, ənamın qalan hissəsini iş qurtarandan sonra verəcəyik.

– İsfahanın hakimi sizə sədaqətliirmi?

– O hakimi özüm seçmişəm. Mən İsfahana və İrana bir padşah təyin etmişəm.

Səbzəli bəy başa düşmürdü ki, Kərim xan nə deyir. Təəc-cüblə Kərim xana baxaraq dedi:

– Mən sizin nədən danışdığınızı başa düşmürəm.

– Məgər sən II Şah İsmayılın padşahlığından xəbərsizsən?

– Xeyr. Xəbərim yoxdur.

– Mən özüm İran şahlığının tacını başıma qoya bilərdim. Ancaq Səfəvi sülaləsindən Şah Hüseynin qızının nəvəsini İran taxtında oturmağını daha münasib bildim. Hal-hazırda o, İsfahanda şahlıq edir, ümid edirəm, bir gün bütün İranda şahlıq edəcək.

Kərim xan və Səbzəli bəy Tehrana çatanda, hakim Kərim xanı layiqincə qarşıladı. Kərim xan Səbzəli bəylə İsfahana yola düşəndə ona xəbər verdilər ki, Əlimərdan xan Bəxtiyari İsfahanda hökmranlığı ələ almışdır. O elə ilk gündən bilirdi ki, İsfahan camaatı II Şah İsmayıldan çox narazıdır və əgər o, üsyan etsə, hökuməti ələ ala bilər.

İsfahanda aclıq və Kərim xan Zəndin mübarizəsi

II Şah İsmayılın hədsiz mövhumatçılığı İsfahan camaatını cana doydurmuşdu. Əlimərdan xan Bəxtiyari bir dəstə süvari ilə İsfahana hücum edəndə, II Şah İsmayılın əlindən tənqə gəlmiş camaat onu sevinclə qarşıladı və Əlimərdan xan heç bir müqavimətə rast gəlmədən İsfahanı tutdu, II Şah İsmayılın verdiyi fərmanların hamısını ləğv etdi. İsfahan camaatı rahat nəfəs aldı, şəhər keçmiş qiyafəsini aldı, qəhvəxanalar yenidən açıldı. Oradan

xoş nəğmələr eşidilməyə başladı, gecələr yenə də işıqlandı, sənətkarlar aramsız işə girişdilər. Əlimərdan xan İsfahani tutandan sonra II Şah İsmayıl dəymədi, hətta onu səltənətdən kənarlaşdırmadı və o, zahirən şah olaraq qaldı. Ancaq Əlimərdan xan ona səltənət işlərinə qarışmağa icazə vermirdi.

İsfahan camaatı II Şah İsmayılın nadan fərmanlarından yenincə xilas olmuşdu ki, böyük bir qıtlıq başladı. Taxılın qiyməti sürətlə qalxdı, çörək dükanları bir-birinin ardınca bağlandı. Meyvə-tərəvəz də qəhətə çəkildi. Çay qurumağa başladı. Bu çayın suyu ilə göyərən bağlar qupquru oldu. İranın mərkəzi şəhərləri də bu vəziyyətdə idi. Yalnız şimal əyalətlərdə vəziyyət yaxşı idi. İsfahanda ac adamlar dəstə-dəstə şəhərə çıxıb mərsiyə oxuyurdular. Sonra acların ölümü başladı, hər gün şəhər yollarda neçə-neçə ölüyə rast gəlmək olurdu.

Kərim xan Zənd Əlimərdanın İsfahanda etdiyi çevrilişdən xəbər tutandan sonra bildi ki, İsfahana qoşunsuz getmək xəterlidir. Ona görə Tehrandə bir qədər yubandı ki, qoşun yığıb İsfahana hücum etsin.

Toplanmış əsgərlərin qarnını doyurmaq da mühüm bir məsələ kimi Kərim xanın qarşısında dururdu. Ona görə qərara gəldi ki, Xəmsə mahalından arpa-buğda alıb Tehrana göndərsin. Bundan əlavə, əsgərlərə silah, başqa ləvazimatlar və maaş lazım idi. Kərim xanın isə bu qədər xərcin öhdəsindən gələcək qədər pulu yox idi. Ona görə o, Tehran tacirlərinə müraciət edib onlardan borc pul istədi. Tacirlərin də çoxu qorxudan onun xahişini qəbul edib, bir miqdar pul borc verdilər. Kərim xan öz cavahirətini də satdı və bu pulların hamısını azuqəyə, silaha verdi. Aldığı bu borcları sonra artıqlaması ilə sahiblərinə qaytardı. Həmin tacirlərə çox köməklər etdi və bununla da göstərdi ki, sözübütöv adamdır.

O, İsfahana yaxınlaşarkən Əlimərdan xan İsfahanı boşaldıb öz tayfasının yanına qayıtdı. Kərim xan İsfahana daxil olub, əhalinin vəziyyətini nəhayət dərəcədə ağır gördü. İsfahanda pişik qalmamışdı. Aclığın şiddətindən adamlar pişikləri belə yemişdilər.

Kərim xan Zənd aclığı aradan qaldırmaq üçün gecə-gündüz çalışdı. Şərq tarixçilərinin yazdığına görə, qırx min qatırla Gilandan və Mazandarandan Tehrana, oradan da İsfahana daima düyü gətizdirirdi. Həmin ilin payızında çoxlu yağış yağdı. Qış da ağır keçdi. Əkin yerləri qarla örtüldü. Bu isə məhsulun artmasına xeyli kömək etdi. Çox çarpışmadan sonra, Kərim xan İsfahanın sağ qalmış əhalisini acından ölməkdən xilas etdi.

II Şah Sultan Hüseyn

İsfahanda və İranın mərkəzi əyalətlərində aclıq aradan qalxdı, 1 ildən sonra azuqə məsələsi yaxşılaşdı, ancaq belə bir xəbər gəldi ki, guya Şah Sultan Hüseynin oğlu II Şah Hüseyn adı ilə Bağdadda başına tac qoyub və qoşunla Kirmanşaha varid olubdur. Bu xəbərdən əhali çaş-baş qaldı, heç kim təsəvvür etmirdi ki, əfqanlar tərəfindən başı kəsilmiş Şah Sultan Hüseynin oğlu salamat qalmış olsun. Bu xəbərdən İsfahanda şahlıq edən II Şah İsmayıl hamıdan artıq pərişan oldu. Bir halda ki, Şah Sultan Hüseynin oğlu başına tac qoyubdur. Deməli o, şahlıqdan kənar ediləcək. Hələ ola bilər ki, özünü qətlə yetirsinlər, və ya göz-lərini çıxarsınlar.

II Şah Sultan Hüseyn məsələsini düzüb-qoşan Mirzə Mehdi Astrabadi idi. Şahrux Şah Mirzə Mehdini, özündən uzaqlaşdırmaqdan ötrü onu Osmanlı paytaxtı İstanbula səfir göndərdi. Mirzə Mehdi orada 1165 Hicri-qəməriyə kimi səfir işlədi. İrandakı hadisələrdən xəbər tutanda qayıtmaq istədi. Bağdada çatan-

da eşitdi ki, bir iranlı dərviş iddia edir ki, Sultan Hüseyn Səfəvinin oğludur. Mirzə Mehdi dərvişdən soruşdu:

– Sən necə sübut edə bilərsən ki, Şah Sultan Hüseynin oğlusan?

Dərviş boynuna aldı ki, pul yığmaq istəyir, yalandan elə deyir ki, camaatın ona yazığı gəlsin, sədəqə versin. Mirzə Mehdi soruşdu ki, haralısan?

– Savədənəm, adım Hüseynidir.

– Nə üçün dərvişlik edirsən?

– Dərvişliyim də pul qazanmaqdan ötrüdür.

Mirzə Mehdi daha bir söz demədi, ona bir qədər pul verib yoluna davam etdi. İrana çatanda eşitdi ki, Məhəmməd Həsən xan Qacar Astrabad, Mazandaran və Gilan vilayətlərini ələ keçirib, Kərim xan Zənd İranın mərkəzi şəhərlərində hökmranlıq edir. Xorasanda da kor Şahrux padşahdır.

Mirzə Mehdi İstanbulda öyrənmişdi ki, Şahrux kor edilib və şahlıqdan kənarlaşdırılıbdır. Ancaq eşidəndə ki, Şahrux yenicən padşahlıq edir, çox sevindi, Şahrux şaha bir məktub yazdı: «İranın vəziyyətindən xəbərsiz idim, eşitdim ki, padşaha düşmənlər göz dağı yetiriblər, çox pərişan oldum, iztirabımın həddi yox idi, ona görə İstanbuldan hərəkət edib İrana gəldim, hal-hazırda Tehrandayam, sizin əmrinizi gözləyirəm. Necə əmr etsəniz, o cür də hərəkət etməyə hazıram».

Məktub Şahrux şaha çatanda, gözləri kor olduğuna görə özü oxuya bilmədi. Məktubu elə dəyişdirib oxudular ki, Şahrux çox qəzəbləndi. Cavabını sərt yazdı. Mirzə Mehdi məzəmmətlədi ki, nə üçün icazəsiz İstanbulu tərk edib və nə səbəbdən Məşhədə gəlməyib, Tehranda qalıb, sonra yazırdı ki, məktubu alan kimi özünü Məşhədə çatdırsın. Mirzə Mehdi məktubun məzmunundan başa düşdü ki, əgər Məşhədə getsə, halı yaxşı ol-

mayacaq. Şahruxdan başqa İranda iki padşah da var idi, ancaq Mirzə Mehdi onların heç birinin yanına gedə bilməzdi. İranda olan əmlakını saxlamaq və daha da genişləndirmək üçün Mirzə Mehdi qərara gəldi ki, Bağdadda yaşayan Hüseyn Saveini İran taxtında oturtsun. Mirzə Mehdi Astrabadi Xorasan və Fars oyalığında olan əmlakından da əl çəkə bilməzdi, ona görə ki, böyük zəhmət çəkmişdi və var-yoxunu verib mülk almışdı.

İran saraylarında xidmət edənlər, öz sərvətlərinin bir qismini qızıla çevirib yerdə basdırırdılar; qorxurdular bir gün gələr, padşahın onlara qəzəbi tutar və mülklərini zəbt edər, II Şah İsmayıl dövrünə qədər saray xadimləri qızillərini evlərində basdırardılar. Ancaq II Şah İsmayıl bir saray əmlakını müsadirə edəndə tapşırırdı ki, onun evini axtarsınlar. Çox zaman gizlədilmiş qızıl tapılırdı. O zamandan saray xadimləri təcrübəli oldular, qızillərini evdə yox, elə yerlərdə basdırardılar ki, padşah o yerləri tapdıra bilməsin. Mirzə Mehdi Astrabadi də saray adamı idi, dəfinələri vardı. Ancaq hər il gəlir götürmək üçün əmlakın böyük xeyri vardı.

Hüseyn Saveinin əsil-nəsəbi olmadığı üçün, şahlığını və səadətini Mirzə Mehdidən görür, onu öz qaraçuxası hesab edirdi. Ona görə də onun əlində mum kimi idi. Mirzə Mehdi isə dünyagörmüş, tədbirli bir adamdı. O, yaxşı bilirdi ki, Hüseyn Savei kimi əsil-nəsəbi olmayan adamı əsir etmək üçün ən yaxşı vasitə onun güzəranını yaxşılaşdırmaqdır. Mirzə Mehдинin fikri bu idi ki, Hüseyn Saveini İran taxtında oturduqdan sonra onun başını eys-ışrətlə qatsın, özü isə ölkənin bütün işlərini ələ alsın. Kürdüstan və Kirmanın qəbilə rəisləri ilə, eləcə də Bəxtiyari tayfaları ilə dost olduğu üçün öz planını asanlıqla həyata keçirə bilirdi.

1166 Hicri-qəməri ilinin payızında İranda səs yayıldı ki, Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin cavan oğlu İrana varid olacaq və

İsfahanda başına tac qoyacaq. Haman ilin zilqədə ayında xəbər çıxdı ki, Şah Sultan Hüseynin oğlu Hüseyn II Şah Sultan Hüseyn adı ilə Qəsri-Şirində başına tac qoyub taxtda oturmuşdur və bütün tayfalar onun hüzurunda baş əymişlər. Sonra dedilər ki, İranın təzə padşahı II Şah Sultan Hüseyn Kirmanşaha doğru hərəkət edir. Sonra II Şah Sultan Hüseyn öz əcdadı kimi Ərdəbil xanigahının böyük mürşidi məqamını qəbul etdiyini və Ərdəbil xanigahını abadlaşdırsınlar deyə əmr verdiyini eşitmişdilər.

Mirzə Mehdi ilə dost olan qəbilə rəisləri də yəqin bilmirdilər ki, Mirzə Mehдинin köməyi ilə taxtda oturan II Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğludur, ya yox. Əgər buna inansaydılar da, pul almamış II Şah Sultan Hüseynin tərəfində durası deyildilər. Kürdüstan və Kirmanşahın tayfa başçıları bilirdilər ki, zamana etibar yoxdu, İranın vəziyyəti son vaxtlarda elə olub ki, üç-dörd aydan bir, bir nəfər taxtda oturub hökmranlıq edir, sonra başqasının olində öldürülür, ya da gözləri çıxarılır, qatil özü taxta çıxır.

Kürdüstan və Kirmanşahda o zaman əlli böyük tayfa vardı. onların rəisləri tanıyır hətta bəziləri onunla dost idilər. Bu tayfaların yalnız ikisi Mirzə Mehдинin tapşırığına əməl edib yola düşdü. Onlardan biri Caf, digəri Mənzur tayfaları idi. Əlimərdan xan Bəxtiyari də Mirzə Mehдинin çağırışını qəbul etdi və min atlı ilə Kirmanşahda gözləyəcəkdi. Beləliklə, II Şah Sultan Hüseyn qoşunu artıb, dörd min nəfərə qədər piyada və süvaridən ibarət oldu.

Hüseyn Savci II Şah Sultan Hüseyn adı ilə tanınmışdı, İsfahanda II Şah İsmayıl adı ilə şahlıq edən Əbu Turabdan da cahil idi. Əbu Turab İsfahaninin heç olmasa bir azca savadı var idi, Hüseyn Savci əlifbanı belə tanımırdı. Mirzə Mehдинin köməyi ilə səltənət qayda-qanununu öyrənsə də, padşah kimi danışa bilmirdi. Ağzını açdığı an cahilliyi məlum olurdu. Ona görə də

Mirzə Mehdi ona bir neçə kəlmə öyrətdi ki, lazım olan vaxtlarda o kəlmələri söyləsin. Tapşırmışdı ki, başqa vaxt danışmasın, danışmaqdan əvvəl mütləq onunla məşvərət etsin. Mirzə Mehdi Bağdaddan Qəsri-Şirinə hərəkət edən gün Hüseyn Saveivə tapşırırdı ki, hələlik eys-ışrəti bir yana qoysun, elə ki, İsfahanda, ya da Təbrizdə və Ərdəbildə şahlıq taxtında oturdu, gecə-gündüz istədiyi qədər eys-ışrəti məşğul olar. Ancaq Hüseyn Savei Qəsri-Şirində və Kirmanşah yolunda Mirzə Mehдинin tövsiyəsini tamam unutdu. Mirzə Mehdi başa düşdü ki, bu cavanın nəfsinə gücü çatmır. Çarəsizlikdən danışmırdı, planı başa çatanadək göz-ləməli idi. Astrabadi Kirmanşahda dayandı və tayfa rəislərinə xəbər göndərirdi ki, Kirmanşaha gəlib II Şah Sultan Hüseynin tacqoyma mərasimində iştirak etsinlər. Mirzə Mehdi Astrabadi qəti qərara gələ bilmirdi. İsfahana getsin, yoxsa Azərbaycana, Azərbaycana getmək az xətərli idi və Mirzə Mehdi düşündü ki, zəhmətsiz Təbriz və Ərdəbilə çatıb hər iki şəhərdə Hüseyn Saveini oturtsun. Sonra Azərbaycan əhalisindən fədailər toplayıb böyük bir qüvvə ilə İranın başqa məntəqələrinə hücum etsin, Kərim xan Zəndi, Məhəmməd Həsən xan Qacarı və Şahrux şahı aradan götürsün.

II Şah Sultan Hüseyn Mirzə Mehдинin göstərişi ilə Kirmanşahda taxtda oturdu. Tayfa rəislərinin az bir hissəsi Mirzə Mehдинin dəvətini qəbul etdi. Mirzə Mehdi onlardan xahiş elədi ki, öz ellərini silahlandıraraq II Şah Sultan Hüseynin xidmətinə gəlsinlər. Ancaq tayfa rəisləri onlara bir şey çatmayacağını bildiklərindən getdilər və daha qayıtmadılar. Mirzə Mehdi II Şah Sultan Hüseynə dedi ki, Kirmanşahdan hərəkət edib Azərbaycana, Təbrizə getmək lazımdır. Kirmanşahdan hərəkət edəndən bir gün sonra Kərim xan Zəndin köşfiyyat dəstəsi göründü.

Kərim xan Zənd başa düşdü ki, Mirzə Mehдинin ortaya çıxartdığı II Şah Sultan Hüseyn tüğyanının qarşısını almasa, o, İranın

bütün əyalətlərini bürüyəcək. Buna görə otuz beş minlik qoşunla Kirmanşaha gəlirdi. Kərim xan Zəndin kəşfiyyat dəstəsi görün-
cək, hücum əmri verildi. İki qoşun Bürüstün dağının ətəklə-
rində qarşılaşdı. Mirzə Mehdi isə bir qədər arxada gəlirdi. Kə-
rim xanın qoşununu görüb dəhşətə gəldi, bildi ki, döyüşə tab
gətirə bilməyəcək və əgər Kərim xanın əlinə keçsə, vay ha-
lina! Ona görə geri qayıdıb Kirmanşaha üz tutdu. Orada da da-
yanmayıb Qəsri-Şirinə yola düşdü ki, oradan Bağdada getsin.
Başlı-başına buraxılmış II Şah Sultan Hüseyn ömründə müharibə
görməmişdi, bilmirdi ki, nə etməlidir. O, intizarla Mirzə Meh-
dinin göstərişini gözləyirdi. Ancaq Mirzə Mehdi heç yerdə
tapa bilmədilər. Şahın belə sərgərdan vəziyyətində Kərim xanın
qoşunları onları mühasirəyə aldı. Əlimərdan xan Bəxtiyari qaçdı.
II Şah Sultan Hüseynin qoşunları təslim oldu. Şah təslim olan-
dan sonra Kirmanşahın yolu Kərim xan Zəndin üzünə açıldı.
Kərim xan Kirmanşahda Hüseynqulu Mirzənin bağında sakin
oldu, qoşun şəhərin xaricində düşərgə saldı. Kərim xan Zənd
üç gün bu bağda istirahət edəndən sonra əmr etdi ki, II Şah
Sultan Hüseyni onun hüzuruna gətirsinlər. İstəyirdi aydınlaşdırıb
görsün o, həqiqətən Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğludurmu?
Kərim xanın fikri belə idi ki, əgər bu şah həqiqətən Şah Sultan
Hüseynin oğludursa, onu İsfahana aparıb II Şah İsmayılın əvə-
zinə səltənət taxtında oturtsun.

1167 Hicri-qəməri ilinin məhərrəm ayının əvvəlində II Şah
Sultan Hüseyni Kərim xan Zəndin məclisinə gətirdilər. Kərim
xan ona oturmağa icazə verdi. Sonra dedi:

– Ey cavan, səni bura gətirmişəm ki, əsil-nəsibin barəsin-
də həqiqəti aydınlaşdırım. Bu məclisdə Kirmanşahdan bir neçə
möhtərəm adam iştirak edir, onlar dəfələrlə Şah Sultan Hüseyni
sağlığında görmüşlər, deyə bilərlər ki, sən Şah Sultan Hüseynə
oxşayırsan, ya yox. Bu möhtərəm adamlardan başqa burada bəzi
sahibmənsəblər də iştirak edirlər ki, onlar da Şah Sultan Hüseyni

görmüşlər, onun ailəsi barədə geniş məlumatları vardır. Ruhanilərdən də dəvət etmişəm ki, əgər insaf və ədalətdən kənar bir iş görülsə, şəriətə uyğun qərar versinlər.

Bu müqəddimədən sonra Kərim xan soruşdu ki, adın nədir? II Şah Sultan Hüseyn cavab verdi ki, adım Hüseyn Saveidir.

– Şah Sultan Hüseynin on bir oğlu, yeddi qızı var idi ki, hamı onları tanıyırdı. Onun oğlanlarının arasında Hüseyn adlısı yox idi axı?!

Hüseyn Savei cavab verdi ki, mənə tanımasınlar deyə, adıma dəyişiblər. Kərim xan Zənd soruşdu ki, onda sən öz adın nə olmuşdur? Cavan tərəddüd edib dedi:

– Adım Səfi Mirzə olub.

– Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğlanlarından birisinin adı Səfi Mirzə idi, ancaq onu öldürdülər.

Sonra Kərim xan üzünü ağsaqqallara tutub soruşdu:

– Belə idi, ya yox?

Onlar müsbət cavab verdilər. Kərim xan Zənd dedi:

– Səfi Mirzə öldürülmüşdür, ölü dirilməz, sən Səfi Mirzə deyilsən. Hüseyn Savei dedi:

– Ola bilər başqa adım olubdur.

Kərim xan Zənd soruşdu ki, onda birinci adın nə olub? Cavan oğlan bu suala cavab tapmadı.

– Ananın adı nə olub və Şah Sultan Hüseynin hansı arvadından doğulmusan?

Cavan oğlan yenə cavab verməkdən aciz qaldı.

– Bəs yaxşı, sən harada anadan olmusan?

– İsfahanda.

Kərim xan sahibmənsəblərdən soruşdu ki, bunun ləhcəsi İsfahan ləhcəsinə oxşayırmı? Bir sahibmənsəb dedi ki, bunun

ləhcəsi Savə ləhcəsinə daha çox oxşayır. Başqaları da təsdiq etdilər. Kərim xan dedi:

– Əgər sən İsfahanda dünyaya gəlibsənsə, nə üçün ləhcən Savə ləhcəsinə oxşayır?

– Uşaqkən məni İsfahandan Savəyə gətirmişlər, orada böyümüşəm, ona görə Savə ləhcəsində danışiram.

– İsfahandan nə vaxt gəlibsən və səni kim gətirib?

– Məni gətirən adam ölmüşdür.

– Ölünün də adı qalar, sən onun adını deməlisən. Kişi və ya qadın olmasını deməlisən!

Oğlan yenə cavab verə bilmədi. Bu oğlan o qədər nadan idi, fikrinə belə gətirməmişdi ki, ata-anası barədə ondan soruşa bilərlər. Kərim xan gördü ki, bu cavan yalan danışır. O, Şah Sultan Hüseynin oğlu deyil, dedi:

– Burada oturanların çoxu Şah Sultan Hüseyni sağlığında görmüşlər, onun şəklini xatırlayırlar. İstəyirəm deyəsiniz, bu oğlan Şah Sultan Hüseynə azacıq da olsa, oxşayımı?

Şah Sultan Hüseyni görənlərin hamısı dedilər ki, bu cavanın Şah Sultan Hüseynə heç oxşarı yoxdur. Belə olanda, Kərim xan Zənd Hüseyn Saveiyə dedi:

– Mənim sənə təzyiq etmək fikrim yoxdur, ruhani alimləri buraya dəvət etmişəm ki, onlar da şahid olub görsünlər ki, sənəninlə ədalət və insafla rəftar edirik, heç kim sənə əziyyət vermir, zorla vadar etmir ki, demək istəmədiyin sözü deyəsən. Sən əgər həqiqətən Şah Sultan Hüseynin oğlusansa, öz əsil-nəsəbini aşkar et. Şah Sultan Hüseynin bütün övladlarının anadan olma tarixləri Quranın cildinin adında yazılmışdır. Sən əgər deyə bilsən, onun hansı övladısan, sənənin adın və anadan olma tarixin məlum olar.

– Məni İsfahandan aparanda kiçik idim, ağılım kəsmirdi ki, valideynlərim barədə soruşam. Savədə göz açandan sonra mənə

dedilər ki, sən Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğlusan, anamın kim olduğunu söyləmədilər.

Şah Sultan Hüseynin bütün uşaqları barədə Kərim xan Zəndin yaxşı məlumatı vardı. O görürdü ki, bu oğlanın heç bir əlaməti Şah Hüseyn Səfəvinin oğlanlarına tox gəlmir. Amma bunu yığışanların da təsdiq etməsi gərəkdi. O, üzünü alim və ruhanilərə tutub soruşdu:

– Deyin, nə edək?

Ruhanilərdən birisi dedi:

– Bu məsələnin yalan və ya doğru olmasını dəqiqləşdirmək üçün bu cavan oğlanı Savəyə aparmaq lazımdır, orada camaatdan soruşarıq. Əgər onu Şah Sultan Hüseynin oğlu kimi tanıсалar, öyrənərik görək bunu Savədə kimlər böyütmüşdür, sonra onu İsfahana aparıb anası barədə məlumat toplayarıq.

Bununla da məclis sona çatdı.

Mirzə Mehdi Astrabadi Kirmanşahdan keçib Qəsri-Şirinə çatdı. Orada eşitdi ki, Şahrux şah İstanbula yeni səir göndərmişdir. Düşündü ki, onun Bağdada getməsi təhlükəli olar. Bağdadın Osmanlı hakimi onu tutdura bilər. Nəhayət, qərara gəldi ki, Məhəmməd Həsən xana pənah aparsın, onun hüzuruna gedib xidmətində olsun, bəlkə bu yol ilə öz əmlakını qoruya bilər. Oturub Məhəmməd Həsən xana məktub yazdı. Məktubda vaxtilə Məhəmməd Həsən xana göstərdiyi xidmətləri onun yadına salandan sonra yazırdı: «Bağdad şəhərində II Şah Sultan Hüseyni gördüm. O mənə aldatdı, əvvəlcə onun Səfəvi olduğuna inandım, ancaq sonralar mənə məlum oldu ki, bu cavan Savə əhlidir, atası Cəfər də savəli olubdur. Böyüyəndən sonra Kirmanşahda, sonra da Bağdadda sakin olur. Bağdadda heç kim bunu tanımadığı üçün iddia edirmiş ki, Şah Sultan Səfəvinin oğludur».

Mirzə Mehdi Astrabadi məktubunu bu sözlərlə bitirirdi: «Mən həmişə Qacar şəhriyarının vəfadarlarından olmuşam. Hal-hazırda, ömrümün sona çatdığı bir vaxtda icazə istəyirəm ki, Astrabada gəlib şəhriyari Qacarı hüzurunda bir rəiyyət kimi xidmət edim. Əgər mənim xidmətim Qacar şəhriyarının kəmərinə gələrsə, ictimaiyyətlə ömrümün qalanını şəhriyarın xidmətində keçirməyə hazıram».

Mirzə Mehdi Astrabadinin Abbasqulu Laricani adında bir xidmətçisi var idi. Məktubu ona verdi ki, tez bir zamanda Məhəmməd Həsən xana çatdırsın və ondan cavab alıb qayıtsın. Mirzə Mehdi'nin göstərişi ilə Abbasqulu Kirmanşahdan yox, Cavanrud yolu ilə Həmədandan, Tehrandan keçib Astrabada getməli idi. İşin tərsliyindən Kərim xan da hamı yol ilə Tehrana hərəkət edirdi ki, oradan Savəyə, sonra İsfahana getsin. Kərim xanın kəşfiyyat dəstəsi Abbasqulu Laricani ilə rastlaşdı, ondan şübhələnib saxladılar, üst-başını, xurcununu yoxladılar, sonra Kərim xanın yanına apardılar. Kərim xan Mirzə Mehdi'nin Məhəmməd Həsən xana yazdığı məktubun məzmunundan xəbərdar olandan sonra bildi ki, Hüseyn Savei Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğlu deyil, Cəfər adlı bir Savə sakininin oğludur. Kərim xan yaxşı bilirdi ki, Mirzə Mehdi kimi uzun illər saraylarda işləyən, dünyanın altını, üstünü bilən bir adam heç də aldanmayıb, Hüseyn Saveinin yalan danışdığını əvvəldən bilirmiş, Kərim xan Zənd onu da bilirdi ki, Nadir şah Əfşar taxta çıxan kimi əmr etmişdi ki, Səfəvi şahzadələri, xüsusilə şah Sultan Hüseyn şahzadələrinin dirisi və ya ölüsü axtarılsın. Dəqiq yoxlamadan sonra Nadir şah xəbər verdilər ki, Səfəvi şahzadələrindən heç biri sağ deyil. Nadir şah yalnız bundan sonra arxayınlaşdı. Mirzə Mehdi bunları bilməyə bilməzdi. Abbasqulu Laricani'nin xurcununda başqa bir məktub tapmadılar.

Səbzəli bəy Kərim xandan icazə alıb Abbasquludan soruşdu:

– İndi sənin ağan haradadır?

Abbasqulu başa düşdü ki, ağasını əzizləmək üçün axtarırlar. Ona görə də yalandan dedi:

– Mənim ağam indi Cavanruddadır.

Əslində Mirzə Mehdi Qəsri-Şirində idi. Qəsri-Şirinlə Cavanrudun arasında isə bir az məsafə vardı. Səbzəli bəy Kərim xana dedi:

– Mənə bir neçə nəfər süvari verin, bu saat gedib onu tutum hüzzurunuzla gətirim.

– Əgər o, Cavanruddadırsa, onu yüz süvari ilə tutmaq çətin olar, ancaq mən görək özümü tezliklə İsfahana çatdıram. Əlimərdan xan İsfahandadır, geciksəm, şəhəri öz əlinə ala bilər.

– Mirzə Mehdiinin xəyanətini cəzasızlıq qoymaq istəyirsiniz?

– Mən bunu istəmirəm, ancaq bu saat mənim İsfahana gətməyim daha vacibdir.

– Siz İsfahana gedəndən sonra o, tüğyan edəcək. Kirmanşah Kürdüstan və Azərbaycan tayfalarını sizin əleyhinizə qaldıracaq.

– Bununla belə, mən Cavanrud əhalisi ilə müharibə apara bilmərəm, çünki Əlimərdan xan fürsətdən istifadə edib İsfahana işğal edəcəkdir.

– Siz cavanrudlularla müharibə etməyin, gedin İsfahana, ancaq mənə beş yüz əsgər verin ki, Cavanruda gedim və Mirzə Mehdiini qolu bağlı gətirim.

– Mən inanmıram beş yüz əsgərlə cavanrudluları məğlub edəsən. Qısa müddət ərzində min tüfəngçi və qılınc vuran yığmağa gücləri var.

– Siz mənə beş yüz süvari verin, əvəzində Mirzə Mehdiini məndən təhvil alın.

– Qorxuram özünü də, mənim beş yüz süvarimi də bada verəsən.

– Mən çalışacağam cavanrudlularla vuruşmayım, bu kişini də özümlə aparacağam.

Kişi eşidəndə ki, Səbzəli onu da aparmaq istəyir, dəhşətə gəldi, çünki yalan danışmışdı, demişdi ki, Mirzə Mehdi Cavanruddadır. İndi Səbzəli bəy onu özü ilə aparsaydı, yalanı üzə çıxacaqdır. Ona görə Kərim xana yalvarmağa başladı:

– Ey İran padşahı, vəliəhdin canına and verirəm, məni Cavanruda göndərməyin, məni ora göndərsəniz, ağam biləcək ki, onu tutmaq üçün gələnlərə yerini mən demişəm.

Kərim xanın Laricaniyə rəhmi gəldi.

– Bu kişi düz danışır, onu Cavanruda göndərmək olmaz.

– Bu kişi hər yeri tanıyır, mən gərək onunla gedəm ki, Mirzə Mehдинin yerini dəqiq öyrənəm.

Abbasqulu Laricani işi belə görüb yenə də yalvarmağa başladı:

– Ey İranın böyük padşahı, sizdən xahiş edirəm məni burada qətlə yetirin, ancaq Cavanruda göndərməyin. Ağamın üzünə baxa bilmərəm. O hər şeyi başa düşəcək.

Kərim xan dedi:

– Səbzəli bəy, sən də özünü onun yerinə qoysan, bilərsən ki, Cavanruda getməyə heç üzün yoxdur.

– Deməli siz onu azad buraxırsız?

– Mən onu azad buraxmayacağam, özümlə İsfahana aparacağam. Mirzə Mehдинin məsələsi həll olandan sonra azad edəcəyəm, hara gedir getsin.

Abbasqulu bir az sakitləşdi, başladı Kərim xana dua etməyə, Səbzəli bəy beş yüz süvari ilə Cavanruda yola düşdü. Kərim xan da Abbasqulunu götürüb İsfahana apardı.

Səbzəli bəy Cavanruda çatıb sakinlərdən tayfa rəisinin adını soruşdu. Adının Xudakərəm olduğunu öyrənib onun ünvanına

bir məktub yazdı, on yaxın nökrinə verdi ki, aparıb bu məktubu Xudakərəmin özünə verərsiniz və ondan cavab alarsınız. Cavabı tez verməlidir, əgər yubatsa, ya cavab verməsə, deməli o, Mirzə Mehdinin yerini bilir. Onu qaçırtmaq üçün vaxtı uzadır. Belə olsa, min beş yüz süvari ilə hücum edəcəyəm.

Məktubu Xudakərəmə çatdırdılar, yerli camaatın Sultan ləqəbi verdiyi Xudakərəm altmış yaşında, xoşsima bir adam idi. O, məktubu oxuyub heyrətə gəldi.

Səbzəli bəy yazmışdı: «Sultan Xudakərəm gərək xain və üsyançı Mirzə Mehdini tez bir zamanda bizə təhvil versin. Belə etsə, İran padşahı Kərim xan Zənd ona böyük hədiyyə verəcəkdir, əgər Mirzə Mehdini təhvil verməsə və onu qaçırtsa, özü və bütün tayfası İran şahının qəzəbinə düşər olacaq».

Sultan Xudakərəm məktubu gətirənlərdən soruşdu:

– Bu məktubun məzmunundan xəbəriniz var?

Onlar müsbət cavab verəndə Sultan Xudakərəm dedi:

– Mən Mirzə Mehdi Astrabadinin boyunu da görməmişəm. Bircə onu bilirəm ki, bu adam da Nadir şahın xüsusi katibi olmuşdur, bundan başqa onun barəsində heç bir məlumatım yoxdur. O adam burada olmayıb.

Məktubu gətirən dedi:

– Bəlkə buradadır, özünü gizlədir, ola bilər ki, sizin də onun burada olmasından xəbəriniz yoxdur.

Sultan Xudakərəm güldü:

– Heç ola bilərmi ki, bir kimsə Cavanruda gələ və özünü gizlədə? Özü də Mirzə Mehdi? Yəqin o gələndə tək gəlməz, özünün bir dəstəsi olmalıdır. Lap bir kəndçi belə başqa yerdən buraya gəlsə, birinci saatda onu tanıyacaqlar, mən yəqin bilirəm ki, sizə düzgün məlumat verilməyibdir. – Sonra katibə dedi: – məktubun cavabında mən söylədiyim sözləri yaz ki, Səbzəli bəyə göndərək.

Məktub yazıldıqdan sonra Xudakərəm onu möhürləyib verdi nöqərlərə. Məktubun məzmunu Səbzəli bəyi qane etmədi, ona görə Cavanrudun mərkəzinə yaxınlaşdı, ikinci bir məktub yazıb Xudakərəmə göndərdi: «Mirzə Mehdi Astrabadi Cavanruddada olub, ancaq bir müddət sonra oradan gedib. Lazımdır ki, onun yeni məskənini bizə deyəsəniz». Sultan Xudakərəm çox səbirli adam idi, ikinci məktub onu əsəbiləşdirmədi. Məktubu gətirənə dedi:

– Mən bu məktubun cavabını da yazdıraram və verərəm sənə apararsan ərbabına, ancaq mənim adımdan ona deyərsən ki, Mirzə Mehdi Cavanruda qədəm qoymayıb. Səbzəli bəy istərsə bura gəlsin və hər yeri qarış-qarış gəzib təftiş eləsin, inansın ki, Mirzə Mehdi burada deyil. Sənin ərbabın burada olduğu müddətdə mənim qonağım olacaqdır, bacardığım qədər qulluğunda duracağam.

Səbzəli bəy Xudakərəmin ikinci məktubunu alandan sonra hiss etdi ki, Xudakərəm düz danışır, yerli əhalidən də sorğusual etmişdi, hamı bir nəfər kimi demişdi ki, bu nəm-nişanda adam Cavanruddada olmamışdır.

Səbzəli bəy Cavanruddan getməzdən qabaq Xudakərəmə bir məktub da göndərdi: «Mən sənin sözlərinə inanıram, gedirəm Mirzə Mehдини başqa yerlərdə axtaram, ancaq bil ki, əgər yalan demişsənsə, öz başınla və bütün tayfanın başı ilə oynamısan. Bundan belə Mirzə Mehdi Cavanruda gəlsə, onu tutub mənə xəbər ver, mən gəlib onu səndən təhvil alım».

Səbzəli bəy indi başa düşdü ki, Abbasqulu Laricani yalan danışdığına görə yalvarırmış ki, onu Cavanruda göndərməsinlər.

Səbzəli bəy Kərim xan Zəndə məktub yazıb, əhvalatı xəbər verdi, xahiş etdi ki, Abbasqulu Laricanini qolu bağlı onun yanına göndərsin. Səbzəli bəy yazırdı: «Onu öldürməyin, öldürsəniz, Mirzə Mehдинin gizləndiyi yer bizə məlum olmayacaq».

Səbzəli bəy dəstəsini dörd-beş nəfərlik kiçik dəstələrə bölüb Kirmanşah və Kürdüstan tayfaları arasına saldı. İki nəfərə də tapşırırdı ki, Qəsri-Şirinə baş çəksinlər, görsünlər Mirzə Mehdi Bağdada gedibmi?

Səbzəli bəyin adamları Qəsri-Şirinə varid olub, şəhərin kənarındakı əttar dükanına girdilər və Mehdi Astrabadi barədə soruşdular. Bu əttar Mirzə Mehдинin ev sahibi imiş, Mirzə Mehdi Qəsri-Şirinə gələndən həmin əttarın evində yaşayırmış. Əttar soruşdu ki, sizin Mirzə Mehdi ilə nə işiniz var? Onlar dedilər:

– Biz Səbzəli bəyin məmurlarıyıq, gəlmişik bilək Mirzə Mehdi Bağdada gedibmi? Əgər gedibsə, demək buradan keçib. Kim-sə onun haqqında xəbər versə, Səbzəli bəydən hədiyyə alacaq.

Əttar Mirzə Mehdi ilə tanışlığını gizlətdi və onlardan soruşdu ki, Səbzəli bəy nədən ötrü Mirzə Mehdi axtarır. Məmurlar bildirdilər ki, Mirzə Mehдинin nökrəri Kərim xanın əlinə keçmişdir, onu Kərim xan özü ilə İsfahana aparıb, onun Məhəmməd Həsən xana apardığı məktub da Kərim xanın əlindədir.

Səbzəli bəyin məmurları gedən kimi, əttar özünü Mirzə Mehdiyə çatdırıb, eşitdiklərini ona danışdı. Mirzə Mehdi ümid edirdi ki, Astrabada gedib, Məhəmməd Həsən xanın qulluğuna daxil olacaq və beləliklə, Astrabadda olan əmlakına sahib duracaq, Lakin hələlik bu fikri müvəqqəti də olsa ürəyindən çıxarmalı olduğunu düşündü. Yoxsa Səbzəli bəyin əlinə düşəcəkdə. O, Bağdada gedib özünü Səbzəli bəyin və Kərim xanın məmurlarından xilas edə bilirdi, ancaq orada da Osmanlı dövlət məmurlarının əlinə keçəcəkdə. İranda başqa heç yerdə əmniyyəti yox idi. Birdən yadına düşdü ki, Nadir şah zamanında İranın Lorestan əyalətinin tayfa rəisinə onun böyük xidməti olmuşdur. Ona görə qərara gəldi ki, Poştguha getsin, oranın rəisi Əbu Qədarəyə pənah aparsın və bir müddət qonaq olsun.

Lorestan əyalətinin, Poştguh məntəqəsinin sakinləri bütün il boyu öz yaşadıqları yerdən kənara çıxmazdılar. Mərkəzdən o qədər uzaq idilər ki, Poştgurun bəzi nahiyələrində pul işlənmirdi, camaat mal mübadiləsi ilə dolanırdı. Əsasən maldarlıqla məşğul olardılar, adamların orta yaşları yüzə çatırdı, yüz əlli yaşı olan kişi və qadınlar da vardı. Poştguh məntəqəsinin yolları çətin keçidlərlə dolu idi. İrana şərqdən və qərbdən hücum edən istilaçılar, hətta Makedoniyalı İskəndər həmçinin Topal Teymur belə bu yerlərdən keçə bilməmişdilər.

Mirzə Mehdi Astrabadi bilirdi ki, əgər özünü Poştguha çatdırsa, həmişəlik xətdən qurtulacaq, heç bir düşmənin ona əli çatmayacaq, ona görə xəlvəti özünü Brucerdə çatdırdı ki, oradan da Poştguha getsin.

... Məktub Kərim xana çatanda o, əmr etdi ki, Abbasqulu Laricanini Səbzəli bəyin yanına aparsınlar. Abbasqulu bu əmri eşidəndə bildi ki, öldürüləcək, istədi özünü Kərim xana çatdırma, ancaq əli ona çatmadı. Kərim xan əvvəl-əvvəl Abbasqulu Laricanini himayə edirdi, fikirləşirdi ki, Abbasqulu olsa-olsa bir qasiddir və günahı yoxdur. Ancaq Səbzəli bəyin məktubunu aldıqdan sonra oxuyub gördü ki, Abbasqulu yalan danışmışdır, ona görə də onu Kirmanşaha aparıb Səbzəli bəyə verməyi əmr etdi.

... Səbzəli bəy çox qəddar və rəhmsiz bir adam idi. Abbasquluya həqiqəti danışdırmaq üçün əmr etdi odda qızardılmış dəmir millərlə bədənini damğalasınlar. Birinci dəmir mili çılpaq vücuduna yapışdıranda, bədbəxt kişi ağrının şiddətindən qışqırdı:

– Məndən əl götürün, həqiqəti deyim. Mənim ağam Mirzə Mehdi Astrabadi Qəsri-Şirindədir.

Səbzəli bəy Qəsri-Şirinə yola düşdü. Abbasqulunu da özüyə apardı. Orada eşitdi ki, gecikib. Səbzəli bəy inanmadı. Abbasqulu

Laricaniyə yenidən işgəncə verdirdi, amma təzə heçnə öyrənə bilmədi. Öyrənəndə ki, Mirzə Mehdi artıq çoxdan Poştguhdadır, bərk qəzəbləndi, ömr etdi, Abbasqulu Laricaninin başını bədənindən ayırdılar. Biləndən sonra ki, Mirzə Mehdiyə əli çatmayacaq, İsfahana yola düşdü və özünü Kərim xana çatdırdı.

Kərim xan Zənd Savə şəhərində təhqiqat aparırdı görsün, Hüseyn Savei kimdir. Çox tezliklə Kərim xana məlum oldu ki, bu cavan yalan danışır. Onun atası Cəfər savəli olub və hamı onu tanıyırmış. Hüseyn Savei şahidlər qarşısında həqiqəti boynuna almağa məcbur oldu:

– Mirzə Mehdi Astrabadi məni tamahlandırmasaydı, mən səltənət taxtına oturmazdım.

Kərim xan dedi:

– Mirzə Mehdi səni aldatmazdan qabaq sən özünü Şah Sultan Hüseyn adlandırırıbsan, bunu inkar edə bilməzsən.

Hüseyn Savei başını aşağı saldı.

Kərim xan davam etdi:

– Əgər Kirmanşahda yalanını boynuna alsaydın, cəzanı yüngülləşdirərdim, səni ancaq dustaq edərdim. Ona görə ki, azad buraxsaydım, camaat səni həqiqi Şah Sultan Hüseyn Sani bilərdi və fitnə-fəsad törənərdi. Sən tutulandan sonra nəyə görə həqiqəti danışmadın?

– Qorxurdum. Bilirdim ki, düzünü desəm, məni cəzalandıracaqsız. Haqqım olmaya-olmaya şahlıq iddiasına düşmüşəm. İran taxtına oturmuşam. Buna görə siz məni cəzasız buraxmıyacaqsınız.

– Sən yalan danışdığın üçün cəzalanmalısan, hər kəs həyatında aldana bilər, ancaq öz aldanmağını başa düşəndən sonra lazımdır etiraf etsin ki, onu aldadıblar, sənə tutulandan sonra da yalan danışmaqdan əl götürmədin.

Sonra Kərim xan Zənd cəllad çağırdı. Hüseyn Savei cəlladı görəndə ağlamağa başladı, yalvardı ki, ona rəhm etsinlər. Kərim xan dedi:

– Mənim rəhmim bu olacaq ki, cəllada deyəcəyəm səni elə öldürsün, çox əziyyət çəkməyəsən.

Sonra Kərim xan cəllada əmr etdi ki, onun şah damarlarını kəssin. Bu sözü deyən kimi, Hüseyn Saveinin ahu-zarını eşitməsin deyə, otaqdan çıxdı. Bir neçə dəqiqədən sonra cəllad öz işini bitirdi. Hüseyn Savei çox qan itirdiyi üçün huşunu itirib az sonra canını tapşırdı.

Azad şahın İsfahanda hökmranlıq etməsi

Şah Sultan Hüseynin qız nəvəsi Mirzə Əbu Turab, II Şah İsmayıl adı ilə İsfahan şəhərində başına tac qoyanda, Azad xan Əfqani Urmiyənin qoşun rəisi idi. Həmin Azad xan Mirzə Əbu Turabın səltənət taxtına oturmağını eşidəndə, bərk qəzəbləndi:

– Mən sağ ola-ola gərək Şah Sultan Hüseynin qız nəvəsi şah ola, bu rəvadırmı?

Həmin gündən Azad xan şahlıq fikrinə düşdü. Qoşun toplayıb İsfahana yola düşdü. Bəxti onda gətirdi ki, o, İsfahana yürüş edərkən vaxt Kərim xan Zənd Hüseyn Savei ilə əlaqədar Kirmanşaha getmişdi. Azad xan Əfqaninin İsfahana qoşun çək-məsini eşidən əhəlinin canına titrəmə düşdü. Ona görə ki, otuz il ondan qabaq Mahmud Əfqan İsfahanı mühasirə etmişdi, şəhəri alandan sonra, burada nə faciələr törəndiyini camaat yaxşı bilirdi. O dəhşətli faciələri isfahanlılar yaddan çıxarmamışdılar. Atalar o faciələri öz övladlarına danışmışdılar. İsfahanın cavan nəslə o macəradan xəbərdar idi. Bilirdi ki, şəhər mühasirə ediləndən sonra elə bir şiddətli qıtlıq əmələ gəlib, adamlar ayaq-

qabıllarını qaynadıb onun suyunu içirmişlər; yanacaq qurtarandan sonra, ayaqqabı qaynatmaq da mümkün olmayanda, bütün ağac-
ların qabığını soyub yemişdilər.

İsfahan camaatından bir dəstə yığılıb II Şah İsmayılın sarayına
getdilər. Gördülər ki, şah və saray adamları qılınc götürüb düş-
mənlə vuruşmağa getmək əvəzinə, saray bağının ətrafında növhə
oxuyurlar. Baxdılar ki, bunların müharibə etmək fikirləri yoxdur.

II Şah İsmayıl camaatı görəndə növhə oxumağı kəsib ruhani
alimlərdən soruşdu ki, bunlar nə üçün gəlmişlər? Ruhanilər
dedilər:

– İsfahan camaatı istəyir ki, İsfahani açıq şəhər elan edəsiniz,
beləliklə, canımız və malımız amanda qalar.

II Şah İsmayıl dedi:

– Mən də istəmirdim müqavimət göstərəm, İsfahanın açıq
şəhər olduğunu xəbər verəcəkdim.

Ruhanilər dedilər:

– Belədirsə, siz gərək Azad xan Əfqanın qabağına çıxıb onu
pişvaz edəsiniz.

II Şah İsmayıl dəhşətə gəldi:

– Nə üçün onun pişvazına getməliyəm?

– Müharibənin belə qanunu var: əgər padşah, ya əmir, öz
paytaxtını açıq və müdafiəsiz elan edərsə, lazımdır ki, fəth
padşahın pişvazına gedib ona hədiyyələr aparsın.

– Əgər mən onun pişvazına getsəm, o, məni qətlə yetirər.

– Xeyr, əgər getməsəz, sizə xəsarət yetirər elə hesab edər
ki, onu saymırsınız.

Həmin məclisdə qərara alındı ki, şah Azad xanın pişvazına
çıxsın. Əbu Turaba nə etməli olduğunu başa saldılar. II Şah
İsmayıl Azad xanın əlli qədəmliyinə çatanda, gərək atdan düşsə,

həmin vaxt Azad xan Əfqan da atdan düşəcək, bunlar bir-birinə tərəf gəlib qucaqlaşacaqlar, öpüşəcəklər, sonra II Şah İsmayıl cıqqanı öz başından götürüb Azad xan Əfqaninin başına qoyacaq.

Pişvaz mərasimi qalmaqalsız keçdi. Görüş yerində bir neçə alaçıq quruldu: birində Azad xan və II Şah İsmayıl, o birilərdə isə onların əyanları yerləşdilər.

Azad xan Əfqani II Şah İsmayılın tacını başına qoyandan sonra İsfahan zərgərlərini çağırıdırıb onlara dedi ki, tezliklə başqa bir tac düzəltsinlər və bu tacın cavahirlərini təzə taca qoysunlar. Zərgərlər gecə-gündüz əlləşdilər və yeni cavahirmişan tac hazırladılar. Azad xan Əfqani İsfahanın şahlıq sarayında tacı başına qoyaraq, taxta oturub, özünü Azad şah adlandırdı. İsfahan xəzinəsindəki qızıl sikkələrin bir miqdarını əridib onun adına sikkə vurmağı əmr etdi.

İsfahan əhalisi təzə pulu yenicə əlinə almışdı ki, xəbər gəldi bəs Kərim xan Zəndin qoşunu İsfahana yaxınlaşır. Azad şah çox cəngavər şəxs idi. Fikirləşdi ki, öz qoşunu ilə İsfahandan kənara çıxıb Kərim xanla döyüşsün. Kərim xan Zənd Kirmanşahda Hüseyn Savei ilə döyüşməyə gedəndə otuz beş min əsgəri vardı, ancaq İsfahana cəmi on minlik qoşunla gəldi. İyirmi beş minlik qoşunu Tehrana Məhəmməd Həsən xanla döyüşə göndərmişdi.

Kərim xan düşməni Azad şahı zəif gördüyündən, on minlik qoşunu kifayət hesab edirdi. Lakin tezliklə, İsfahan civarında Azad şah məğlub oldu. İstədi ki, Tehrana qaçsın, ancaq Azad şah çox möharətlə onun yolunu kəsdi və Kərim xan başqa səmto qaçmağa məcbur oldu, gəlib Xürrəməbada çatanda, cəmi bir neçə əsgəri qalmışdı.

Kərim xan Xürrəməbada varid olanda, Lorlar tayfası rəisinin oğlu Xürrəməbadda idi, Kərim xanın Azad şahdan yumruq

yeməyini çəşidib Poştguhda atasına xəbər verdi. Mirzə Mehdi də tayfa rəisinin qonağı idi. Mirzə Mehdi tayfa rəisini təhrik etdi ki, bir dəstə silahlı göndərib Kərim xanı tutdursun. Rəis ona cavab verdi ki, Kərim xanın atası İnaq xan mənə yaxşılıq edib və İnaq xan ölübsə də, mən ona borcluyam, onun oğlunu tutdurmaram. Mirzə Mehdi götür-qoy edib gördü ki, əgər Kərim xan Lorların tayfa rəisindən kömək istəsə, rəis öz əsgərlərini onun qulluğuna verəcək, belə olduqda, Mirzə Mehdi Poştguhda pis vəziyyətdə qalacaq, yaxşısı budur ki, gedib Kərim xanla barışsın. Mirzə fikirləşirdi: əgər indiki vəziyyətində Kərim xanla görüşməyə və barışmağa getsə, Kərim xan, çox güman ki, dostluq əli uzadacaq, çünki on məğrur sərkərdə belə məğlub olandan sonra təvazökar olur. Siyasət içində saç-saqqal ağartmış Mirzə Mehdi çox yaxşı bilirdi ki, siyasətdə bir vəziyyəti sabit hesab etmək düzgün deyil: bu gün fərman verən adam, ola bilər ki, sabah işdən götürülsün. Mirzə Mehdi düşünürdü ki, Kərim xanın məğlubiyyəti müvəqqəti ola bilər və o, yenə də əvvəlki rütbəsinə yetişər.

Mirzə Mehdi lorların rəisindən xahiş etdi ki, ona bir neçə silahlı əsgər versin. Rəis elə bildi ki, Mirzə Mehdi gedib Kərim xanı tutmaq istəyir. Mirzə Mehdi dedi:

– Gedişəm Kərim xanla söhbət edəm və düşmənçiliyi dostluğa çevirəm.

Rəis dedi:

– Bil, agah ol ki, bu adamın atası mənə çox yaxşılıqlar edib. Uzun müddət məni qonaq saxlayıb, əgər sən Kərim xanı tutsan, ya onu öldürsən, mən onun intiqamını səndən alacağam.

– Kiçik bir əsgər dəstəsi ilə Kərim xanı nə tuta, nə də qətlə yetirə bilərəm. Çox yəqindir ki, o, tək deyil, onun da dövrəsində öz adamları vardır. Bununla belə, sən öz adamlarına tapşıra

bilərsən ki, əgər mən Kərim xana sui-qəsd fikrində olsam, onlar mənim əmrimə əməl etməsinlər, eyni zamanda əsgərlərə tapşır ki, məni qorusunlar. Əgər Kərim xan məni tutmaq və ya öldürmək istəsə, əsgərlər qoymasınlar. Kərim xanla dostlaşmaq üçün əlimə yaxşı fürsət düşüb. Əgər bu fürsəti əldən versəm, özümü bağışlamaram. Sənin dediyinə görə Kərim xanın atası ilə dost olmusan, o, sənə çox yaxşılıq eləyib, yaxşı olar ki, bir məktub yazasan, üstündə də bir bəxşiş qoyub verəsən, mən aparam. Məktubda göstər ki, onu çatdıran Mirzə Mehdidir.

– Onun üçün nə bəxşiş göndərsəm, yaxşı olar?

At göndərsən yaxşıdır. At, mənə, ən gözəl hədiyyədir.

Rəis razılaşıb məktubu yazdı. Məktubda Mirzə Mehdi Xürrəməbada çatandan sonra hamama gedib, paltarını dəyişdi, atı götürüb əsgərlərin müşayiəti ilə Kərim xanın evinə getdi. Ora çatanda, Kərim xana xəbər göndərdi ki, Lor tayfasının rəisi tərəfindən bəxşiş gəlmişdir. Zənd xanın hüzuruna yetişmək istəyir. Kərim xan bilirdi ki, Əbu Qəddarənin adamlarını görəcəyinə çox şaddır və icazə verdi ki, daxil olsunlar.

Başına hündür dəri papaq qoymuş Mirzə Mehdi Kərim xanın otağına varid olub, baş əydi. Kərim xan bu vüqarlı, yaşlı kişiyyə baxıb soruşdu:

– Əbu Qəddarənin nümayəndəsi sizsinizmi?

Mirzə Mehdi cavab verdi:

– Bəli, ey İran padşahı!

– Bu gün mən nəinki İranın, bəlkə bir kəndin də padşahı deyiləm.

– Gövhər palçığa düşsə də, yenə gövhərdir, öz qiymətini itirməz. Siz harada olsanız, İranın padşahısınız.

– Bu söz Kərim xanın xoşuna goldi:

– Siz Lorestan əhlinə oxşamırsınız.

– İran padşahı düz buyurur, mən astrabadlıyam.

Bu sözü deyib, Əbu Qəddarənin məktubunu cibindən çıxardı və Kərim xana təqdim etdi. Kərim xan məktubu açıb oxudu, sonra başını qaldırıb diqqətlə Mirzə Mehdiyə baxdı. Xan o günə qədər Mirzə Mehdiyi görməmişdi.

– Mirzə Mehdi, otur! Sənin kimi bir kişinin oturmağa ixtiyarı vardır. Mən lap İran padşahı olsaydım belə, yenə sənin mənim hüzzurumda oturmağa haqqın çatardı.

Mirzə Mehdi dizləri üstə Kərim xanın qarşısında əyləşdi.

Kərim xan sözünə davam etdi:

– Eşitmişdim ki, sən Poştguha getmisən. Xəyalıma da gəlməzdi ki, səni burada görüm.

– Hiss edirdim ki, mənə qəzəbin tutub, canımı qorumaq üçün Poştguha gedib orada sakin oldum.

Nə qədər ki, sən yalançı Şah Sultan Hüseyn Saveini İran taxtına çıxartmamışdın, mənim səninlə bir düşmənçiliyim yox idi, ancaq bu əməlin sübut etdi ki, mənimlə düşmənçilik fikrindəsən.

– İy İran padşahı, mənim sizinlə düşmənçilik etmək fikrim yox idi, ancaq mən o saveili cavanın sözünə aldandım və yəqin etdim ki, o, Şah Sultan Hüseynin oğludur.

– Mirzə Mehdi, bu sözü demə, heç kəs sənə inanmayacaq. Sənin kimi bir fəzilətli adam, cahil bir cavanın sözünə heç vaxt inanmaz. Sən birinci saatda başa düşmüşən ki, saveili cavan Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin oğlu deyil. Hər halda, bu gün bizim aramızda bir fərq yoxdur, nə mən padşaham, nə sən mənim düşmənim.

– Siz bir İran padşahı kimi hər yerdə qələbə çala bilərsiniz.

– Nəco?

– Poştguh faydalarının rəisinin böyük nüfuzu vardır, o, oradakı faydaları sizin köməyinizə səfərbər edə bilər, az bir müddətdə böyük qoşun hazır edərsiniz.

– Zabitlərin və əsgərlərin aylıq maaşlarını vermək üçün mənim burada pulum yoxdur.

– Siz İsfahanı alandan sonra, o şəhərin və İranın mərkəzi əyalətlərinin gəliri ilə hərbiçilərin maaşlarını ödəyərsiniz.

– Elə buradan hərəkət etmək üçün də pul lazımdır.

– Mənim bir qədər pulum var, onu sizə verərəm, siz də üstünə bir miqdar əlavə edərsən, qoşunun xərcinə məsrəf edərsən, İsfahana çatandan sonra mənim pulumu qaytararsınız. Ey İranın padşahı, mən hazırəm əlimdən nə gəlirsə, sizə kömək edim və bununla da sübut edim ki, keçmişdə də sizinlə bir düşmənçiliyim olmayıb.

– Əgər mən sənin xidmətlərini görsəm, keçmişini tamami ilə yaddan çıxarar, xidmətinin də əvəzini verərəm. Hər xahişini qəbul edərdim, bu şərtlə ki, qəbul edilməli xahiş olsun.

Mirzə Mehdi dedi:

– Xidmətlərimin əvəzində clə bir artıq xahişim yoxdur, yeganə xahişim bu olacaq ki, imkan verəsiniz, əmlakımı ələ keçirəm.

– Sənin əmlakın haradadır?

– Astrabadda, Kirmanşahda, Farsda və Xorasanda.

Kərim xan dedi:

– Bu əyalətləri alandan sonra səni azad buraxacağam ki, öz əmlakına sahib dursan.

– İkinci xahişim budur ki, Səbzəli bəy mənim dalımca nə desə, inanmayasınız, ona görə ki, onun mənimlə düşmənçiliyi vardır, bu düşmənçilik bir parça mülk üstündə düşüb.

Onun səninlə böyük düşmənçiliyi var. Eşitmişəm sən Nadir şahın katibi olmusan?

– Mən həmişə Nadir şahla olmuşam, hər fürsətdən istifadə edib, Səbzəli bəyi Nadir şahla tərifləmişəm, onun gördüyü işləri Nadirin gözündə böyütmüşəm. Səbzəli bəy mənə nə sifariş göndərsəydi, yerinə yetirirdim, ancaq o, bir mülk üstə mənimlə ixtilafa girdi, bir ömürlük dostluğu yaddan çıxarıb, düşmən oldu.

Kərim xan dedi:

– Mən Səbzəli bəyə deyərəm ki, düşmənçilikdən əl götürsün. Keçmişdə olduğu kimi səninlə dostlaşsın.

Mirzə Mehdi təşəkkür etdi:

– Mənim ömrümə çox qalmayıb. Bu qalan ömrümü İran şöhrətinin xidmətində olacağam.

Mirzə Mehдинin Kərim xana köməyi çox düşünülmüş, uzaqgörən bir hərəkət idi. Əgər bəxt və iقبال Kərim xana yar olsaydı, Mirzə Mehdi çox zənginləşəcək və Kərim xanın dövlət dəstgahında böyük vəzifəyə çatacaqdı. Sonra Mirzə Mehdi Abbasqulu Laricani haqqında Kərim xandan məlumatı istəyəndə, Kərim xan bütün əhvalatı ona danışdı, amma onun Səbzəli bəy tərəfindən öldürülməsini Mirzə Mehdiyə demək istəmədi. Sonra Kərim xan bir qədər sükut edib, əsas məsələyə keçdi:

– Mirzə Mehdi, nə vaxt hərəkət etməyi fikirləşirsən?

Mirzə Mehdi dedi:

– Mən bu gün Poştguha qayıdıram, oranın bütün tayfa rəislərini, Poştguh cavanlarını İran padşahına kömək üçün səfərbər etməyə çağıracağam, bütün Poştguh tayfalarının rəisləri ilə dostam.

Kərim xan dedi:

– Mən bilmirəm lorlar vuruşmada necədirlər, müharibədə şücaət bilirlərmi?

– Lorlar İranın, bəlkə də dünyanın ən yaxşı əsgərləridir, onlarda qorxu yoxdur. Mən Poştguhda olarkən eşidirdim ki, lorlar

pələngin qabağına dəyənəklə çıxıb onu öldürürlər. Heç bir təhlükə onları vahimələndirmir. Mənə belə gəlir ki, İran padşahı az bir müddət içərisində lorlardan nizami bir qoşun yarada bilər.

– Sən mənim köməyimə lorlardan neçə əsgər göndərə bilərsən?

– Poştguhun əhalisi çoxdu, onlardan yüz min nəfərlik bir qoşun səfərbər etmək olar.

Kərim xan heyrləndi:

– Məgər Poştguh o qədər güclüdür ki, yüz min nəfərlik qoşun yığmaq olar?

– Bəli, ey İran padşahı! Əgər pulumuz olsa, lorlardan yüz min nəfərlik qoşun səfərbər edə bilərik, ancaq pulumuz olmadığından, iyirmi min nəfərlə kifayətlənməliyik. Mən nəhayət, səy göstərəcəyəm. Lorlar rəisini vadar edəcəm, imkan daxilində, əlli min nəfərlik, o da olmasa, otuz min nəfərlik qoşunun yığılmasına yardım etsin.

Kərim xan dedi:

– Poştguhun vəziyyətindən mənim xəbərim yoxdur və bilmirəm onlara nə qədər pul verməliyik.

– Tayfa rəisləri öz qəbilələrinin əsgərlərinə pul vermirlər, ancaq onlar icazə verirlər ki, qələbə çaldıqda, qarətə məşğul olsunlar.

Kərim xan üzünü turşutdu:

– Mən bu işi edə bilmərəm. Lorları azad qoya bilmərəm ki, xalqı qarət etsinlər, mən xalqla müharibə aparmıram.

– Belədirsə, şəhriyar görək möhkəm intizam yaratsın ki, onlar qarətə əl atmasınlar.

– Mən qoymaram lorlar bir yeri qarət etsinlər, xalq onları yox, məni təqsirləndirəcək, elə biləcəklər ki, qarət əmrini mən vermişəm.

– Qarətə icazə verməsək, onda onlara muzd verməliyik.

Kərim xan qətiyyətlə dedi:

– Mən onların muzdunu verəcəyəm!

... Mirzə Mehdi öz vədinə əməl etdi. Lorlar rəisi Lor cavanlarından bir qoşun təşkil edib Kərim xanın köməyinə göndərdi. Azad şah Əfqana xəbər çatdı ki, Kərim xan Xürrəməbadda qoşun toplayıb onunla vuruşmağa gələcək. Azad şah İsfahandan böyük bir dəstə hazırlayıb, Kərim xanla döyüşməyə Xürrəməbada göndərdi, ancaq lorlar şücaət göstərüb Azad şahın göndərdiyi bölüyü darmadağın etdilər. Kərim xan Xürrəməbaddakı qələbədən sonra İsfahanı almaq üçün yola düşdü, ancaq İsfahanı tuta bilmədi, ona görə ki, Azad şah Əfqan şiddətli müqavimət göstərdi. Kərim xan məcbur olub Farsa tərəf döndü. Bu zaman Şirazda döyüş qüvvəsi olmadığından o, Şiraza daxil ola bildi və buranı müvəqqəti paytaxt etdi.

Məhəmməd Həsən xan Qacar Tehranı tutmaq qərarına gəldi

Kərim xan Zənd Şirazda sakin olandan sonra Mirzə Mehdi maliyyə işləri üzrə rəis təyin etdi. Bu vəzifə İranda ən yaxşı bir vəzifə idi. Ölkənin bütün məxaricatı onun əlində idi. Mirzə Mehdi vergi almaq üsulunu Nadir şahın məktəbində öyrənmişdi. Kərim xana dedi ki, mən iki il ərzində sənin xəzinəni qızıl və cəvahiratla dolduracağam, sənin bütün xərclərini, birinci növbədə qoşununun məxaricini təmin edəcəyəm. Kərim xan dedi:

– Mən istəmirəm əhalini qarət etmə, qoşunun məxarici təmin olarsa, mənim üçün kifayətdir.

... Mirzə Mehdi bacarıqlı bir adam olduğu üçün Kərim xanın xəzinəsini qaydaya saldı. Lor əsgərlərinin maaşını müntəzəm

ödədi və Kərim xan Zəndi vadar etdi ki, Lorlar tayfasının böyük rəisinə və digər tayfa başçılarına qiymətli bəxşiş göndərsin.

Kərim xan Zənd İsfahanı tutub Azad şah Əfqanı rəzil etmək istəyirdi, Mirzə Mehdi isə Kərim xana tapşırırdı ki, hələlik İsfahana getməsin. Onun fikri Kərim xanı Məhəmməd Həsən xanla dostlaşdırmaq, sonra ikisinin gücü ilə Azad şahı aradan götürmək idi. Bu plan həyata keçsəydi, Mirzə Mehdi Astrabadda olan əmlakını əldə saxlaya biləcəkdə. Əgər Kərim xan Zəndlə Məhəmməd Həsən xan Qacar birləşsəydi, ola bilsin ki, İran tarixi başqa cür yazılacaqdı. Ancaq Kərim xan Zənd Mirzə Mehдинin planını bəyənmədi, birinci ona görə ki, ilk qədəmi Məhəmməd Həsən xanın atmağını istəyirdi. İkincisi də, Kərim xan Zənd Mirzə Mehдинin nə düşündüyündən xəbərdar idi. O bilirdi ki, Mirzə Mehdi nəyin bahasına olursa-olsun, Astrabaddakı əmlakını əlində saxlamaq istəyir. Məhəmməd Həsən xan Qacar birləşməyə meylli deyildi. O istəyirdi ki, İranın mərkəzi əyalətlərini təkbəşinə tutsun. Mirzə Mehdi Məhəmməd Həsən xana məktub yazıb məsləhət gördü ki, Qacar xanı irəliyə addım atıb dostluq əlini Kərim xana uzatsın, sonra da birlikdə Azad şah Əfqanı məğlub etsinlər. Məhəmməd Həsən xan da Mirzə Mehдинin məktubuna məhəl qoymadı, çünki o da Mirzə Mehдинin Astrabaddakı əmlakına can atdığını bilirdi.

... Kərim xan 1 il Şirazda sakin oldu, bu 1 ildə vəziyyəti xeyli yaxşılaşdı, özünü toplayıb İsfahana yola düşdü. Mirzə Mehdi Astrabadının ləyaqəti və işgüzarlığı Kərim xanın nəzərini cəlb etməyə bilməzdi. Ona görə də, İsfahana yola düşəndə, Mirzə Mehдинi Şiraz şəhərinə hakim təyin etdi. Lor qoşunlarından olar, Şirazın və Farsın camaatından qoşun yığıb, Azad şah Əfqanla müharibəyə yola düşdü.

Azad şah Əfqan Kərim xanın qarşısını almaq üçün İsfahandan çıxdı, lakin Kərim xanın qoşununun üstünlüyü göz qabağında

idi, müharibədən 2 saat sonra Azad şah gördü ki, müqavimət mənasızdır. Geri çəkilərək, şəhərə girib orada müqavimət göstərmək qərarına gəldi. İsfahanda Şeyx Məhəmmədəli adlı bir ruhani var idi. Bu adam İsfahanın birinci dərəcəli ruhanilərindən olmasa da, şəhərdə böyük hörmətə malik idi. Şeyx Məhəmmədəli camaatı başına toplayıb, onlara dedi:

– Əgər Azad şah Əfqan İsfahana daxil olsa, şah Sultan Hüseyn Sofəvinin dövründə olduğu kimi, hamımız acından qırılacağıq. Şəhərin darvazalarını bağlamaq lazımdır ki, Azad şah şəhərə girə bilməsin. Kərim xanın qoşunu Azad şahın ardınca gəldiyi üçün o, hasardan aşmağa macal tapa bilməyəcək.

Camaat sürətlə darvazaları bağladı, arxasına daş yığaraq, hasarın üstünə bir dəstə əli silahlı tufəngçi qoydular. Azad şah Əfqan gəlib çatanda vəziyyəti belə görəcək, nə qədər əmr etdisə də ki, əgər darvazaları açmasanız, bir nəfər isfahanlı diri qalmayacaq amma onu eşidən olmadı. Arxadan Kərim xanın qoşunu yaxınlaşdığı üçün darvazanın ağzında çox dayana bilmədi, ələcsiz qalıb qaçdı. İsfahan əhalisi Kərim xanı sevinclə qarşıladı, şadlıq etdilər, salavat çevirdilər, darvazaları onun qoşununun üzünə açdılar, Kərim xanın yolu üstündə qurbanlar kəsdilər. Əbu Turab hələ İsfahanda idi, Kərim xanı qarşılamağa gəldi, amma Kərim xan ona etina etmədi. Bu zaman İsfahanda baş verən bir hadisə əhalini çox məyus və narahat etdi. Poştguhdan gələn Lor əsgərləri şəhər əhalisini qarət etməyə başladılar. Kərim xan məcbur oldu ki, fars əsgərləri vasitəsi ilə onların qarşısını alsın. Lorların qarşısı alındı, qarət olmuş mallar sahiblərinə yetişdi, ancaq Lor və Fars əsgərlərinin bir qismi savaşda həlak oldu. Bu hadisə Kərim xan Zənd ilə lorlar arasında düşmən münasibət yaratdı. Lorlar bu hadisədən sonra İsfahandan Poştguha qayıtdılar və bildirdilər ki, bir daha Kərim xan üçün vuruşma-

yacaqlar. İsfahanda ara sakitləşəndən sonra, şəhər əhalisi Kərim xandan xahiş etdi ki, başına şahlıq tacı qoyub rəsmi surətdə taxtda otursun və öz adına sikkə pul kəsdirsin. Kərim xan etiraz edib dedi:

– Mən rəiyyətlərin vəkiliyəm, padşah deyiləm və heç vaxt başıma tac qoymayacağam, tac qoymadan da sizin himayəçiniz olacağam, rahat yaşamağınız üçün əlimdən gələn qədər çalışacağam.

Kərim xan İsfahanda quruculuq işi ilə məşğul olduğu zaman, ona xəbər verildi ki, Məhəmməd Həsən xan Qacar Tehrani tutmuşdur, İsfahana doğru hərəkət edir. Məhəmməd Həsən xan Astrabad, Mazandaran və Gilanı tutduqdan sonra böyük bir qoşun dəstəsi ilə Tehrana üz qoymuşdu. Qoşunun qabağında gedən dəstənin fərmandehi Məhəmməd Həsən xanın on üç yaşlı oğlu Məhəmməd xan idi. O zaman heç kim bilmirdi ki, 13 yaşlı bu yeniyetmə gələcəyin qüdrətli hökmdarı olacaq.

Ağa Məhəmməd xan Qacar on üç yaşında

Ağa Məhəmməd xan orta boylu, incə vücutlu bir cavan idi, çox gözəl, cazibəli gözləri vardı. Onun kiçik ağzına, qəşəng gözlərinə baxan hər kəs elə təsəvvür edərdi ki, bu cavanın ruhunda eys-ışrət həvəsi bütün meyllərdən güclüdür, ancaq papğını başından götürüb iri alnını görəndə yanıldıqlarını bilirdilər. Belə iri alnı olan bir adam heç vaxt həvəsbaz olmaz. Ağa Məhəmməd xan hələ 13 yaşında olarkən, atası Məhəmməd Həsən xanın ən məharətli ox atanlarından hesab olunurdu. Ağa Məhəmməd xanın əlləri qüvvətlənər-qüvvətlənməz, anası ona tufəng verdi. Ceyran Ağa Məhəmmədin birinci müəllimi oldu, ona yazıb-oxumağı öyrətdi. Quranın kiçik surələrini əzbərlətdi, köçəri tayfalarda övladların müəllimi ata olur, Ağa Məhəmmədin

müəllimi də Ceyran oldu. Atası Məhəmməd Həsən xan həmişə səfərdə və müharibələrdə olduğundan, oğlunun tərbiyəsinə baxa bilmirdi. Ağə Məhəmməd xan böyüyüb kamala çatanda, anası ona dedi:

– Oğlum! Sən dünyaya gələndə, göydə bir quyruqlu ulduz doğdu, uşaqlıqda gözlərin mavi idi, sonralar dəyişib qaraldı. Sən dünyaya gələndən sonra atana, bizim tayfaya bir çox bəlalər üz verdi, ancaq şükür ki, hamısının axırı xeyir oldu. Mən yəqin bilirəm ki, sən böyüyüb yüksək məqama çatacaqsan, adlı-sanlı adam olacaqsan. Oğul, Nadir şah çox dilavər bir adam idi, sərvəti vardı, ancaq elmi deyildi. Siyasəti zəif idi. Ona görə də öz şahlığını qoruya bilmədi. Öləndən sonra onun övladları da şahlığa çata bilmədilər. İndinin özündə Xorasanda şahlıq edən kor nəvəsi Şahrux başqalarının əlində oyuncaqdır. Əgər Nadir şah alim və siyasətçi olsaydı, özünün də, şahlığının da ömrü uzun olardı. Özündən sonra da övladları şahlıq edərdi.

Məşhur ingilis tədqiqatçısı və səyyahı Farster həmin vaxtlarda İrandan keçmişdir. O, özünün «Benqaldan İngilistana səyahət» adlı kitabında yazır ki, Ağə Məhəmməd bütün yaxşı sifətləri öz anası Ceyrandan əxz etmişdi. Ceyran böyük oğlu Ağə Məhəmmədi möhz şah olmaq üçün yetişdirirdi. O, oğlunu uşaqlıqdan qonaətlə dolanmağa öyrətmişdi, onu başa salmışdı ki, dövlət – sərvət, qüdrət və qüvvət deməkdir. Padşah mütləq dövlətli olmalıdır. Farster daha sonra yazır: «Məhəmməd Həsən xanın arvadı, Ağə Məhəmmədin anası Ceyran dünyanın ən gözəçarpan qadınlarından idi. Avropa tarixində belə bir qadının tayı-bərabəri olmamışdır. Baxmayaraq ki, Avropa qadınları bəzi cəhətlərdə ləyaqətli və diqqətəşayan idilər, amma Ceyranda olan bütün yaxşı sifətlər onlarda yox idi. Əgər Ceyran olmasaydı, nə Məhəmməd Həsən xan qüdrət sahibi olardı, nə də Ağə Məhəmməd xan şahlığa çatardı».

Ağa Məhəmməd on iki yaşa çatanda, anası ona dedi:

– İndi vaxt çatıb. Sən gərək atanla gedəsən və bəzi təcrübələri ondan öyrənəsən. Səfərlərdə olub, müharibə işlərini diqqətlə izləyəsən. Şah İsmayıl da on üç yaşında Səfəvi sülaləsinin əsasını qoydu və müharibələrdə fərmandehliyi öz boynuna götürdü. Mən səni sevirəm, ürəyim səndən ayrılmaq istəmir, ancaq əqlim deyir ki, sən gərək atanla gedəsən, həyatda çox lazım olan məsələlərlə tanış olub, onların həllində yaxından iştirak edəsən. Böyük məqama çatmaq istəyən hər bir kəsin həyat təcrübəsi olmalıdır. Bu təcrübəni isə heç bir müəllimdən öyrənmək olmaz, onu gündəlik həyatında özün görməlisən.

Ağa Məhəmməd anasından ayrılıb, atası ilə yola düşdü. Ata fikir verib görürdü ki, onun oğlu çox iradəlidir, cürətlidir, ölümdən qorxusu yoxdur. Əgər qorxursa da, o qədər mətanətlidir ki, qorxusunu gizlədə bilir, üzündə dəhşətdən əsər görünmür. Məhəmməd Həsən xan onu da gördü ki, oğlu kiçik yaşlı olmağına baxmayaraq, böyük vəzifələrin öhdəsindən gələ bilir, ona görə Tehrandan İsfahana hərəkət edən zaman qoşunun ön hissəsinin fərmandehliyini ona tapşırırdı. Məhəmməd Həsən xan İsfahana Kərim xan Zənd ilə vuruşmağa gedirdi.

Kərim xan Zənd 1168 Hicri-qəməri ilində Məhəmməd Həsən xana məğlub olub Şiraza getdi. Bu tarixdən başlayaraq bir neçə il, Xorasani çıxmaqla, İranda üç padşah bir-bir ilə didişmədə idi. Bunlardan biri Məhəmməd Həsən xan, biri Kərim xan Zənd, digəri isə Azad şah Əfqan idi. Azad şah Kərim xana məğlub olandan sonra Azərbaycana getdi. Bu davalarda və müharibələrdə yüz minlərlə İran əkinçisi cənubda, mərkəzi və şimali əyalətlərdə qətlə yetirildi. Ailələr dağılıb, kəndlər yerlə-yeksan oldu.

Məhəmməd Həsən xan və Ağa Məhəmməd xan İsfahanda olarkən Əfqanıstan şahı Əhməd şah Xorasana hücum etdi. Bu

Əhməd şah Nadirin zabiti, hamam Əhməd xan Əbdali idi. Nadir öldürüləndən sonra Əhməd xan Əfqanıstana gedib orada özünü padşah adlandırdı və taxtda oturub başına tac qoydu. Əhməd şahın Xorasana hücumu zahirdə Şahruxu himayə etmək idi, ona görə ki, Şahruxun üç sərkərdəsi şahlıq işlərini onun əlindən tamamilə almışdı. Əhməd şah deyirdi ki, mən keçmişdə Nadirin zabiti olmuşam və bütün müharibələrdə iştirak etmişəm. İndi mənim borcumdur ki, Nadirin nəvəsini şahlıq taxtında oturdam. Amma əslində, Əhməd şahın Xorasana hücumunda məqsəd Xorasanın köçəri tayfalarının sərvətlərini qarət etmək idi.

Əhməd şah hamam üç sərkərdəni aradan götürəndən sonra üzünü Məşhədin böyüklərinə tutub dedi:

– Əgər mən şahlıq üçün Xorasana gəlmiş olsaydım, özüm İranın şahlıq taxtında oturardım və işləri əlimə alardım, ancaq mən gəlmişəm ki, İran taxt-tacının əsl varisi Şahruxu səltənət işlərinə müsəllət edim. İndi ki, bu məqsədə çatmışam, qayıdıb öz ölkəmə gedirəm. Lakin Şahruxun taxt-tacdən kənar edildiyini eşitsəm, yenə də qayıdacağam və hamını qılıncdan keçirəcəyəm.

Şahrux Mirzənin şahlığı Xorasanda möhkəmlənəndən sonra, o mahalın işləri qaydaya düşdü. Bir gün Məhəmməd Həsən xana xəbər verdilər ki, Azad şah Əfqan Gilan əyalətinə hücum etmişdir. Azad şah Əfqan əvvəlcə Gilanı, sonra Mazandaran və Astrabadı ələ keçirmək istəyirdi. Bu yerlərdə möhkəmlənmək fikrindəydi ki, Məhəmməd Həsən xan bir daha o yerlərə sahib dura bilməsin. Məhəmməd Həsən xan, Qacar əmirilərindən olan Məhəmməd Həsən xan Qacar Dövlətinu İsfahan şəhərinə hakim təyin edib ona tapşırırdı ki, Kərim xan Zənd İsfahana hücum etmək fikrində olarsa, ona şiddətli müqavimət göstərsin. Sonra oğlu Ağə Məhəmməd xanla sürətlə Tehrana yola düşdü ki, oradan da Gilana getsin. Yolda ata-oğul ayrıldılar.

Ağə Məhəmməd xan İsfahandan Tehrana çatana kimi heç istirahət etmədi, yalnız atları yedirdib-içirdən zaman bir neçə

dəqiqə dincini alırdı, sonra yenə də atlanıb yoluna davam edirdi. Ağa Məhəmməd xanla birlikdə gedən süvarilər də onun kimi yuxusuzluğa dözürdülər, ancaq onlar təcrübəli, yaşlı adamlar idilər, Ağa Məhəmməd xanın isə vur-tut 13 yaşı var idi. Dördüncü gün axşamçağı o, Tehrana çatıb atasına xəbər göndərdi ki, buradayam. Atası ona əmr etdi ki, bir gecə-gündüz istirahət edib, sonra Qəzvin şəhərinə gəlsin və oradan da Gilana getsin. Ağa Məhəmməd xan çox sürətlə hərəkət edərək Gilana yola düşdü. Rəştə çatdıqda, ona xəbər verdilər ki, Azad şah Əfqan Rəştə olub, ancaq sonra hara getdiyindən heç kəsin xəbəri yoxdur. Ağa Məhəmməd xan Ənzəliyə gəlib Ənzəli çayının sahilindəki meşələri yaxşı-yaxşı yoxladıqdan sonra atasına xəbər göndərdi ki, Azad şah Əfqan bu aralarda yoxdur. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Rəştə gedib atasına qoşuldu. Ata-oğul Mazandarana yola düşdülər ki, Azad şahı ya diri tutsunlar, ya da öldürsünlər. Ancaq Azad şah Xəzərin sahilinə qaçıb özünü Urmiyaya çatdırdı. Məhəmməd Həsən xan Qacarla Ağa Məhəmməd xan Urmiyanı işğal etdilər, ancaq bu zaman Azad şah İranın mərkəzi vilayətlərinə çəkilməmişdi. Məhəmməd Həsən xan Qacanın ölümündən sonra Kərim xan İranın şərq vilayətlərindən başqa bütün vilayətlərini ələ keçirdi və bütün hakimlərə fərman verdi ki, Azad şah Əfqanın başını ona göndərən otuz min tuman ənam alacaqdır. Belə böyük bir ənam təyin olunmasına baxmayaraq, heç bir hakim Azad şah Əfqanı tuta bilmədi. O isə öz işində idi, bir vilayətdən başqasına qaçırdı, adamlarının xərcini ödəməkdən ötrü kəndləri çapıb-talayır, hiss edəndə ki, ardınca gəlirlər, Arazı keçib Gürcüstana gəlir, Tiflisdə dayanırdı. Münasib vaxtda yenidən Arazı keçib özünü şəhər və kəndlərə vururdu.

Gürcüstan o zaman İranın bir oyalığı hesab edilirdi. Gürcüstan padşahını İran şahı təyin edirdi. Onun baş ruhanisi də İran şahı tərəfindən təyin olunurdu. Azad şah Əfqan Gürcüstana varid

olanda, Kərim xan Zənd Gürcüstan şahına məktub yazıb tələb edirdi ki, Azad şahı qolubağlı onun hüzuruna göndərsin. Məktubun cavabında Gürcüstan şahı yazırdı ki, «hələlik Azad şah Əfqan bu hədudlara gəlməyib», yaxud da «Azad şah Əfqan bu hədudlara gələn kimi tutub başını kəsib göndərəcəyəm».

Kərim xan Zənd artıq Azad şah Əfqanın olından tənqə gəlmişdi. Qərara gəldi ki, danışığ aparıb İran əhalisini onun qətl-qarətindən xilas etsin. Kərim xan Azad şahla bu məzmununda məktub göndərdi: «Özünə peşə etdiyən bu işin sənə əziyyəti və əzabdan başqa bir nəticəsi olmayacaqdır. Mən də səni rahat qoymayacağam, ona görə ki, əhalinin qarətinə və sənin çapqınçıların tərəfindən öldürülməsinə dözməyəcəyəm. Minlərlə yazıq adamın nəhaq tökülən qanı sənin boynundadı. Bunlara baxmayaraq, əgər sən bundan sonra əməllərindən əl çəksən, mən səni bağışlaram».

Azad şah məktubun cavabında belə yazdı: «Mən söz verirəm ki, bundan sonra sakit və aram olacağam, bu şərtlə ki, mənim İranın bir tikəsində şahlıq etməyimə razılıq verəsən». Kərim xan onun məktubuna cavab olaraq yazdı: «Bu şərtə razılıq verə bilmərəm. Xalqın canını və malını sənə tapşırmağa haqqım yoxdur. Mənə rəiyyət vəkili ona görə deyirlər ki, rəiyyətimi zülmkarlardan müdafiə edirəm, qoymuram ki, bir hakim onlara zülm etsin. Buna baxmayaraq, hazıram sənə ildə bir məbləğ pul verəm ki, sən rahatlıqla yaşayasan. Ancaq şərtim budur ki, əsgərlərini buraxasan, getsinlər evlərinə». Beləliklə, Azad şahla Kərim xan Zənd arasında uzun-uzadı yazışmalar başlandı. Bu yazışmalar iki il uzandı, bu müddətdə Azad şah gah Azərbaycana, gah da Gürcüstana gedirdi. İki ildən sonra əzablı həyatda cana doyan Azad şah qərara gəldi ki, əsgərlərini buraxsın. Kərim xan onun əsgərlərinin hamısını öz qoşununa qəbul etdi. Sonra Azad şah öz üzərindən şah adını götürdü. Əvvəldə olduğu kimi, xan titulu qayıtarıb Kərim xanın yanına gəldi.

Kərim xan keçmiş düşməninə böyük hörmət və izzətlə qəbul etdi və onun bir illik pulunu nağd verdi. Beləliklə, Kərim xan bütün İranda xalqsevər bir adam kimi tanındı, İran milləti də Azad şahın çal-çapından qurtuldu.

Məhəmməd Həsən xan dörd il Kərim xan ilə müharibə apardı. Bu müddətdə gah Məhəmməd Həsən xan qələbə çalır, gah da Kərim xan Zənd qalib gəlirdi. Bu müharibələr nəticəsində İran şəhərləri gah Kərim xan Zəndin, gah da Məhəmməd Həsən xanın əlinə keçirdi. Ağə Məhəmməd həmişə atası ilə idi, müharibələrdə iştirak edirdi, anası Ceyranın dediyi kimi, gələcək üçün təcrübə qazanırdı. Ağə Məhəmməd xan kitablardan heç vaxt ayrılmırdı, müharibələrdə də özü ilə bir neçə kitab götürürdü və gecələr oxuyurdu. Kitaba məhəbbəti də ona anası Ceyran aşılamışdı. Şahlığa çatandan sonra da, kitab oxuyanları yatmadan qabaq ona mütləq kitab oxuyardılar, hətta ömrünün son gecəsində belə yatmadan qabaq onun üçün kitab oxudular.

Məhəmməd Həsən xan oğlu Ağə Məhəmmədi polad kimi möhkəm, yorulmaz və səbatlı görüb, o qədər etimad bəslədi ki, onu Astrabada hakim təyin etdi. Özü isə Şeyx Əli Zəndlə müharibə etmək üçün Mazandarana yola düşdü. Şeyx Əli xan Zənd Kərim xan Zəndin sordarı idi, böyük bir qoşunla Mazandarana gəlirdi ki, oradan da Astrabada gəlib Məhəmməd Həsən xanla müharibə etsin.

Məhəmməd Həsən xan Qacarın ölümü

Məhəmməd Həsən xan Qacar Şeyx Əli xan Zəndin böyük bir qoşunla onun üstünə gəldiyini bilən kimi düşündü ki, bu qoşunun qabağını kəsib Astrabada daxil olmağa qoymasın, ona görə də, on səkkiz minlik qoşunla yola düşüb Mazandaranda Əşrəf mahalında Şeyx Əli xan Zəndlə üzleşdi.

Əsrəf şəhərinin beş min əhalisi var idi, binasını şah Abbas qoymuşdu. Şah Abbasın anası mazandaranlı olduğu üçün, oranın abadlığına çox əhəmiyyət verirdi. Əsrəfin yaxınlığında geniş çəmənlik vardı. Bu yerə Qoruq və ya Əsrəf qoruğu deyirdilər. Məhəmməd Həsən xan 1172-ci Hicri-qəməri ilinin cəmədiül sani ayında bu qoruğa girdi. Ona xəbər verdilər ki, Şeyx Əli xan Zəndin qoşunu yaxınlaşmaqdadır. Məhəmməd Həsən xan fikirləşdi ki, gecəni ordu düzəldib şəhər hücumu başlasın. Həmin gecə Şeyx Əli xan Zəndin ordusunda bir zabitin gözlərinə yuxu getmirdi, ürəyi qəzəb və kindən partlamağa gəlirdi. Bu zabit Səbzəli bəy idi. O, şəhərin açılmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Kərim xana, Şeyx Əli xana və Zəndiyyənin başqa sərkərdələrinə deyirdi ki, dünyada yeganə arzusu Məhəmməd Həsən xanın cansız cəsədini ayaqları altında görməkdi. Bu dəfə də o, Kərim xan Zənddən icazə almışdı ki, Şeyx Əli xanla Məhəmməd Həsən xanın müharibəsinə getsin.

– Bu səfərdə mən, ya Məhəmməd Həsən xanın başını gətirəcəyəm, ya da öz başımı bu yolda qoyacağam.

Kərim xan dedi:

– Əgər Məhəmməd Həsən xanın başını gətirsən, sənə on min tümən ənam verəcəyəm.

– Mən təsəvvür edirdim ki, padşahın ən böyük düşməninin başının qiyməti daha böyük ənama dəyər.

– Sən bu işi tək yerinə yetirsəydin, mən sənə yüz min tümən verərdim, ancaq sən mənim qoşunumla gedirsən. Məhəmməd Həsən xanla mənim qoşunum döyüşəcək, əgər o, məğlub olarsa, bu mənim qoşunumun gücüylə olacaq. Ancaq mən sözümün üstündə dururam, Məhəmməd Həsənin başını gətirsən, on min tüməni alacaqsan.

... Şəhər hər iki qoşun müharibəyə hazır idi. Şeyx Əli xanın otuz minlik ordusu ilə Məhəmməd Həsən xanın on səkkiz minlik qoşunu üz-üzə durmuşdu.

Məhəmməd Həsən xanın üç min süvarisi var idi. Bu süvarilər hücumu başlayanda, Şeyx Əli xan zənburəkləri işə saldı. Süvarilərin ot kimi biçilib töküldüyünü görən qoşun sərkərdələri, süvarilərin hücumunu dayandırıb geriye dönmək əmri verdilər. Şeyx Əli xan Zəndin qoşununda kürd, lor və fars elatı var idi, onlar həddən artıq şücaətli, qorxmaz və güclü döyüşçü idilər. Döyüşkənlikdə Məhəmməd Həsən xanın əsgərlərini kölgədə qoyurdular. Bu müharibədə Məhəmməd xan çox böyük və bağışlanmaz xətaya yol verdi. O, öz düşməni kiçik və miskin hesab etməklə, sayıqlığını itirdi. Tarix göstərir ki, bir sıra sərkərdələr düşməni kiçik hesab etdiklərinə görə məğlub olmuşlar. Məhəmməd Həsən xan da belə bir səhv ucundan qoşununu bada verdi. O, özünün şücaətinə arxalanaraq, müharibəyə girişdi. Geri oturmaq əmri verəndə, artıq iş-işdən keçmişdi.

Səbzəli bəy hələ günortadan qabaq bilirdi ki, Məhəmməd Həsən xan məğlub olacaqdır, o, müharibə meydanlarında çox olmuşdu və müharibə rəmzlərinə yaxşı bələddi. Bir neçə dəfə çalışdı ki, bir dəstə əsgər götürüb Məhəmməd Həsən xana hücum etsin, ancaq bacarmadı. Günortadan bir az keçmiş Məhəmməd Həsən xan müharibə meydanını tərk etmək istədi. Səbzəli bəy onu gözdən qoymur, uzaqdan izləyirdi. Fərsətdən istifadə edərək, bir dəstə əsgər götürüb Məhəmməd Həsən xanı qovmağa başladı. O bilirdi ki, Məhəmməd Həsən xan Astrabada getmək istəyir. Bunu da yaxşı başa düşürdü ki, əgər ora çatsa, qurtulacaq. Ona görə çalışdı ki, sürətlə hərəkət edib özünü ona çatdırsın. Bu zaman Məhəmməd Həsən xanın ətrafında on nəfərdən artıq adam yox idi. Səbzəli bəy üç yüz nəfərlə onu mühasirəyə aldı. Məhəmməd Həsən xan iki nəfəri tapança ilə öldürdü. Bu vaxt Səbzəli bəy özünü çatdırıb bir qılınc zərbəsi ilə onu atdan saldı. Səbzəli bəyin qoşunları Məhəmməd Həsən xanın adamlarını qırdıqları zaman, o, özü atdan düşüb Məhəmməd Həsən xanın başını bədənindən ayırdı...

Səbzəli bəy Şeyx Əli xan Zənddən icazə aldı ki, Məhəmməd Həsən xanın başını Tehrana aparıb Kərim xana göstərsin, bir də xahiş etdi ki, qələbə məktubunu da özü ilə aparsın, Şeyx Əli xan Zənd qələbə məktubu yazıb Səbzəli bəyə verdi. Səbzəli bəy Tehrana yola düşdü. O, Tehrana çatanda gecə yarısı idi. Qışqırdı ki, şəhər darvazalarını açın!

Gözetçi qalanın bürcündən soruşdu:

- Sən kimsən?
- Mən Səbzəli bəyəm, Şeyx Əli xan Zəndin xüsusi qasidi!
- Darvazanın dalında yat, şəhər açılanda şəhərə girərsən.
- Öz zabitini çağır, mən özümü ona tanıtdırım.

Gözetçi öz zabitini çağırırdı. Zabit bildirdi ki, Səbzəli bəyin nə adını eşitmiş, nə də üzünü görmüşdür. Çox çək-çevirdən sonra saraydan iki nəfər gətirib soruşdular ki, bu adam həqiqətənmi Səbzəli bəydir. Onlar təsdiq edəndən sonra darvazanı açıb Səbzəli bəyi içəri buraxdılar. Kərim xan Zəndin sarayına yaxınlaşanda, ona dedilər ki, şah yatıb. Səbzəli bəy sahibmənsəblərə bildirdi ki, gətirdiyi xəbər çox təcilidir. Vaxtında verilməsə, bunun çox pis nəticələri ola bilər.

- Biz hamımız şahın qəzəbinə giriftar olarıq.
- Əgər siz şahı oyatmaqdan qorxursuzsa, bu məsuliyyəti mən boynuma götürürəm.

Saray adamları onu şahın otağına buraxmaq istəmədilər... Xeyli dəyişdikdən sonra Səbzəli bəyin silahını alıb otağa buraxmağa razı oldular. Kərim xanın yataq otağına yaxınlaşanda, Səbzəli bəy öskürdü. Kərim xan yuxudan oyanıb soruşdu:

- Kimdir?
- Mənəm, Səbzəli bəy, Sizin qoşun sərdarınız Şeyx Əli xan tərəfindən göndərilmişəm.

Kərim xan acıqlandı:

– Sən ki saray qayda-qanunlarına yaxşı bələdson. Səhərə kimi səbir edə bilməzdin?

– Ey böyük şəhriyar. Bir adam ki, xəbər gətirir, onu görək padişahına tez çatdırsın. Bəd xəbəri səhərə saxlamaq olar.

– Yaxşı xəbərin nədir elə?

– Məhəmməd Həsən xan Qacar basıldı, qoşunu dərbədər oldu, özü də öldürüldü.

Kərim xan sevincək yerindən qalxdı.

– Xoşxəbər olasan, Səbzəli bəy, doğrudanımı Məhəmməd Həsən xan öldürülüb?

– Bəli, ey şəhriyar. Sizin böyük düşməniniz öldürüldü, icazə versəniz, otağa girib Şeyx Əli xanın zəfər naməsini sizə təqdim edəməm!

– Əlbəttə! Daxil ol, çırağı da qaldır.

Səbzəli bəy gözətçi ilə bərabər otağa daxil olub zəfər-naməni Kərim xana təqdim etdi. Kərim xan onu oxuyandan sonra əllərini yuxarı qaldırıb dedi:

– İlahi, sənə şükür edirəm ki, məni düşmənimə qalib etdin!

Zəfərnaməni axıradək oxuyandan sonra soruşdu:

– Baş hardadır?

Səbzəli bəy xurcununu açdı və Məhəmməd Həsən xanın kəsilmiş başını xalçanın üstünə qoydu. Kərim xan Məhəmməd Həsən xanın başına baxdı. Başdan üfunət iyi gəlirdi. Kərim xan adamı ikrahlandıran iyi burnuna çəkib dedi:

– Bəh-bəh... nə xoş iyi var!

Sonra gözətçilərə tapşırırdı ki, kəsilmiş başa hörmətlə qüsl verib, həzrət Əbdüləzil əleyhissəlamın qəbrinin yanında dəfn etsinlər.

...Səbzəli bəy bir gün istirahət etdikdən sonra Kərim xanın yanına gəldi. Kərim xan katibi çağırıb əmr verdi ki, Şeyx Əli

xan Zəndə bir məktub yazsın. Məktub yazılıb möhürləndi. Kərim xan məktubu Səbzəli bəyə verdi:

– Bu məktub sənin yanında yazıldığına görə onun məzmunundan xəbərin var. Mənim zənnimcə, Aşağıbaş tayfasının içərisində Ağa Məhəmməddən başqa elə bir adam yoxdur ki, bundan sonra baş qovzaya bilə. Şeyx Əli xan onu tutmalıdır, eşitdiyimə görə çox rəşadətlidir. Yaşına nisbətən ağıllı və fərasətlidir. Onu tutub zindana salsın, ya da mənim yanıma göndərsin, mən onu dustaq edəyəm. Hal-hazırda ölümünə fərman verə bilməyəm. Hələlik ondan bizə bir zərər dəyməmişdir, ancaq əgər onu azad buraxsaq, mütləq baş qovzayacaq, ona görə də zindanda olsa, mən o sərindən arxayın olaram.

Səbzəli bəy öz ənamını alıb, onu möhkəm bir yerdə gizlədəndən sonra Kərim xanın məktubu ilə Astrabada hərəkət etdi. Şeyx Əli xan Zənd də Məhəmməd Həsən xana qələbə çaldıqdan sonra Astrabada getdi.

Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacarın tutulmasını əmr edir

Ağa Məhəmməd xanla qardaşı Hüseynqulu xan Astrabadda idilər. Şah ləqəbi verilmiş Hüseynqulu xan Qacar şahlarının cəddi idi. Ağa Məhəmməddən sonra şahlığa çatan Fətəli şah Hüseynqulu xanın oğlu idi.

Atasının məğlubiyyət xəbəri Ağa Məhəmmədə çatandan sonra o, qərara gəldi ki, Şeyx Əli xanla müharibəyə girsin. Ceyran onu bu işdən çəkindirirdi:

– Oğlum, sən qoşunun yoxdur. Sən indiki halda Şeyx Əli xanla vuruşa bilməzsən.

– Mən onunla vuruşacağam. Astrabadda tüfəngçilərim var. Ya onu məğlub edəcəyəm, ya da özüm öləcəyəm.

– Sən onu məğlub edə bilməzsən, bu saat o çox qüvvətlidir. Gör ki, atan da onunla bacarmadı.

– Demək istəyirsən ki, əlimi əlimin üstə qoyub Şeyx Əli xana təslim olum?

– Yox, təslim olsan, o, səni öldürəcək, öldürməsə də, kor edəcək.

– Bəs nə edim?

– Astrabaddan getmək lazımdır, qüvvətləndiyin zaman onlarla müharibəyə girərsən.

– Deyirsən mən qaçım?

– Bilirsən ki, artıq cavan deyiləm, buna baxmayaraq, hələ də at çapıb, tüfəng ata bilirəm. Ancaq şücaətlə qorxmazlıq arasında fərq var. Şeyx Əli xanla döyüşə girmək istəməyin qorxmazlığındandır, ancaq buna şücaət deməzlər. Çünki Şeyx Əli xan o qədər qüvvətlidir ki, elə birinci saatdan sənin bütün adamlarını qıracaq, özünü ya öldürəcək, ya da əsir götürəcək. Sonra onlar sənin qardaşlarını da məhv edəcəklər, bizim Aşağıbaş tayfasının ocağı sönəcək. Ancaq əgər biz Astrabaddan getsək, canımızı hifz edərək və fürsət gözlərik. Vaxt gələr, əlimizə fürsət düşər və sən atanın intiqamını Kərim xandan, Şeyx Əli xandan alarsan.

– Hara gedək?

– Sən körpə olanda, biz köçməyə məcbur olmuşduq. Gedib türkmənlər arasında bir müddət yaşadığımız. Bu dəfə də gedərək türkmənlərin yanına. Elə ki, fürsət düşdü, sən atanın yerini tutub onun qanını alarsan.

Ağa Məhəmməd xan anasının məntiqi qarşısında təslim oldu. Məhəmməd Həsən xanın ailəsi Astrabaddan köçüb türkmən səhrasına yola düşdü. Belə ki, Şeyx Əli xan Zənd Astrabada girəndə, orada Məhəmməd Həsən xanın ailəsindən bir nəfər də qalmamışdı.

Səbzəli bəy Tehrandan gəlib Kərim xanın məktubunu Şeyx Əli xana təqdim etdi.

Şeyx Əli xan dedi:

– Məhəmməd Həsən xan Qacarın bütün ailəsi köçüb gedib, onlara mənim əlim çatmayacaq.

Səbzəli bəy dedi:

– Kərim xan öz məktubunda tapşırır ki, Ağə Məhəmməd xanı tutub zindana salmaq lazımdır. Amma zindanı nə qədər ciddi gözləsən, yəni də münasib bir fürsətdən istifadə edib qaçacaq, ancaq öldürülsə, bir də dirilməz. Yalnız onda İran şahı arxayın ola bilər. Kərim xan Ağə Məhəmmədə rəhm edir, onu öldürmək istəmir, mən bunu əqlədən uzaq bilirəm. İlanı öldürüb, balasını bəsləyib böyütməzlər. O da böyüyüb ilan olacaq, onu saxlayanı sancacaq.

Biz indi ilanın balasını nə zindana sala bilərik, nə də öldürə bilərik, dedim axı, o, bizim cəngimizdən çıxıb türkmən səhrasına gedib.

Səbzəli bəy Şeyx Əli xanı təhrik etdi ki, türkmən səhrasına qoşun çəkib Ağə Məhəmmədi və qardaşı Hüseynqulu xanı tutsun. Bu zaman Kərim xan Zənd Şeyx Əli xanı Tehrana çağırdı və Məhəmməd xan Qacar Dövlətini Astrabada hakim təyin etdi. Səbzəli bəy təzə hakimə dedi ki, Astrabadda hakimi-mütləq olmaq istəyirsinizsə, görək Məhəmməd Həsən xanın oğlanlarını öldürərsən, yoxsa onlar səni göz açmağa qoymayacaqlar.

Səbzəli bəyin sözündə həqiqət var idi, Ağə Məhəmməd xan heç kəsi Astrabadda hökmranlıq etməyə qoymurdu. Ceyran oğlunu bir müddət səbirli olmağa çağırırdı, ancaq Ağə Məhəmməd gənc və həvəsləndirici idi, sakit durma bilmirdi, Aşağıbaş və türkmən cavanlarından min nəfər seçib, kiçik bir partizan dəstəsi düzəltdi. Bu kiçik partizan dəstəsi tez-tez Astrabadın ayrı-ayrı

məhəllələrinə hücum edirdi. Çalib-çapır, müqavimət göstərənə öldürürdülər.

Astrabadın maliyyə rəisi bu vilayətin iki yüz əlli min tüməndən ibarət vergisini Kərim xan Zəndin xəzinəsinə göndərəndə, Ağə Məhəmmədin bu pulları da yolda qarət etməsi, Kərim xanın hiddətinə səbəb oldu.

... Ağə Məhəmməd xan Astrabadın vergisinin paytaxta nə vaxt göndəriləcəyini öyrənib, haman vaxt bir dəstə süvarilə karvana hücum etdi. Karvanın silahlı mühafizəçiləri müqavimət göstərilib öldürüldülər. Ağə Məhəmməd xanın süvariləri pul-la yüklənmiş qatırları çəkib apardılar. İki yüz əlli min tümən pul o zaman çox böyük məbləğ idi, Ağə Məhəmməd xanın, tayfanın vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı, amma Kərim xan Zəndin Ağə Məhəmmədə qarşı qəzəbini də alovlandırırdı.

Ağə Məhəmməd xan Qacarın birinci şücaəti

Kərim xan Zənd Astrabadın vergisinin Ağə Məhəmməd tərəfindən qarət olduğundan xəbər tutan kimi Astrabad hakimi Məhəmməd xan Qacar Dəvəluğa məktub göndərdi: «Sən Ağə Məhəmmədi tuta bilmirsənsə, mənə xəbər ver ki, başqa adamı Astrabada hakim təyin edim. Əgər özün onu tutmağı öhdənə götürürsənsə, mən kömək üçün lazımı qədər əsgər göndərərəm».

Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu Kərim xana cavabında yazdı ki, əgər silah və əsgər göndərilə, mən Ağə Məhəmmədi tuta bilərəm.

Kərim xan onda ikinci məktubu yazdı: «Gələn il bu vaxtda Ağə Məhəmmədin başını mənə verəcəksən, mən də onu atasının başının yanında dəfn edəcəyəm. Əgər həmin vaxt ağə Məhəmmədi diri və ölü mənə təslim etməsən, sən öz başını basdıracağam!»

Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu Kərim xandan iyirmi min silahlı əsgər istədi. İran vilayətlərində daimi qoşun saxlanmırdı. Bu böyük xərc tələb etdiyindən, İran şahları belə yükün altına girmək istəmirdilər. Digər tərəfdən, vilayətlərin hakimlərinə etibar etmirdilər. Qorxurdular ki, əgər hakimlərə qoşun saxlamağa icazə versələr, hakimlər üsyan qaldırıb şahın əleyhinə çıxıb bilərlər. Yalnız fəvqəladə vaxtlarda bir neçə ay müddətinə qoşun saxlamağa icazə verilirdi. Astrabad hakimi Ağə Məhəmməd xanı tutmaq üçün Kərim xandan əsgər istədikdə, tez bir zaman içərisində Kərim xan iyirmi min əsgər toplayıb hakimin qulluğuna göndərdi. Astrabaddan da on min əsgər topladılar. Beləliklə, otuz minlik qoşun Ağə Məhəmməd xanı tutmaq üçün yola düşdü. Səbzəli bəy Məhəmməd xan Qacar Dəvəluya dedi:

– Əgər biz türkmən səhrasına hücum etsək, Ağə Məhəmməd xan qaçıb elə yerdə gedəcək ki, onu tapmaq çox çətin olacaq. Lazımdır ki, onun yolunu kəsək.

Sonra Səbzəli bəy təklif elədi ki, Ağə Məhəmməd xanı mühasirəyə salsınlar. Bu təklifi həyata keçirmək üçün türkmənlərdən kömək istədi, daha doğrusu, onları qorxutmaqla və pul verməklə vadar etdi ki, Kərim xan Zənd üçün vuruşsunlar.

Hökumət qoşunları türkmənlərin köməyi ilə Ağə Məhəmməd xanı elə mühasirəyə aldılar ki, ucsuz-bucaqsız türkmən səhrası onun üzünə bağlandı. Ancaq qərbdən yolu açıq idi. Bu yol da onu Astrabada aparıb çıxardacaqdı. Səbzəli bəy çox çalışırdı ki, Ağə Məhəmməd xan qaçmasın. Nəhayət, Astrabadın Xute adlı məntəqəsində onun qabağını kəsdi. Xutedə dörd min əsgər qərb yolunu da Ağə Məhəmməd xanın üzünə bağladı. Ağə Məhəmməd xan qışqırıb öz süvarilərinə dedi:

– Biz burada yubansaq, hamımız öldürüləcəyik, gərək hücum edib qılınc gücünə özümüzə yol açaq, başqa çarəmiz yoxdur.

Diqqət edib mühasirə həlqəsinin ən zəif nöqtəsini tapdı və süvarilərini həmin istiqamətdə hücumu apardı.

1175-ci Hicri-qəməri ilə şəban ayının yeddisində Ağa Məhəmməd xan beş yüz əsgərlə düşmənin dörd min nəfərlik qoşununa hücum etdi. Ağa Məhəmməd xan ön sırada gedirdi, o bilirdi ki, yüzlərlə tüfəng ona və onun süvarilərinə tuşlanıb. Onlar bildirdilər ki, özlərini düşmən piyadalarına nə qədər tez çatdırsalar, bir o qədər sağ qalmaq şansları var. Buna baxmayaraq, düşmən piyadalarına çatana qədər, süvarilərin bir qismi qırıldı. Bəzilərinin atları vuruldu. Atı öldürülmüş süvarini də tez həlak edirdilər. Ağa Məhəmməd xan nahar çağından, axşam gün batana kimi arası kəsilmədən qılınc vurdu. Doqquz yerdən yara aldı, bununla belə atdan yıxılmadı. O gün Ağa Məhəmməd xanla olan Qacar döyüşçülərinin çox az bir qismi müharibə meydanından uzaqlaşa bildilər. Şücaətli gənc sərkərdə beş yüz nəfər süvarilə dörd minlik qoşunun mühasirəsini qırıb, sağ qalan on nəfərlə Gilana üz tutdu. Fikri buydu ki, oranın hakimi Nəzərəli bəyə pənah aparsın. Unutmuşdu ki, Nəzərəli bəy Şeyx Əli xanın qardaşıdır. Şeyx Əli xan isə Ağa Məhəmməd xanın atası Məhəmməd Həsən xanı məğlub edib, başını Tehrana göndərmişdi. Üstəlik Ağa Məhəmməd xan onu da yaddan çıxartmışdı ki, Gilana getmək üçün Mazandarandan keçməlidir. Mazandarananın hakimi Məhəmməd xan Savadkuhi Aşağıbaş tayfasının qatı düşməni idi. Ağa Məhəmməd xan bu məsələlərdən agah olanda, artıq Əşrəfə çatmışdı. Əşrəf də ki, Mazandarananın mahallarından idi. Kərim xan Zənd Məhəmməd Savdkuhiyə fərman göndərmişdi ki, əgər Ağa Məhəmməd Mazandaran əyalətlərində görünə, onu tutub qolları bağlı Tehrana göndərsin, müqavimət göstərüb təslim olmasa, öldürüb başını göndərsin. Məhəmməd Savadkuhi Ağa Məhəmməd xanın intizarında idi. Ağa Məhəmmədsə artıq Əşrəf mahalının Təngsər qəsəbəsinə yetişmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar on nəfər döyüşçüsü ilə Əşrəf Mahalının Təngsər qəsəbəsinə varid oldu. Çox yorğun olduqları üçün atları bağladılar, iki nəfəri gözətçi qoyub yatdılar.

Məhəmməd xan Savadkuhinin əsgərləri görünən kimi, keşikçilər qışqırıb cavan formandehlərini oyatdılar. Ağə Məhəmməd xan yaralı olmasına baxmayaraq, yenə döyüşməyə başladı, ancaq zəiflədiyi üçün ayaq üstə dura bilməyib yıxıldı. Savadkuhinin adamları onun qollarını bağladılar. 1175-ci Hicri-qəməri ilinin şəban ayında Ağə Məhəmməd xan Qacar Mazandaran hakimi Məhəmməd xan Savadkuhi tərəfindən tutuldu. Ağə Məhəmməd xanın tutulması xəbəri dərhal Kərim xana çatdırıldı.

Ağə Məhəmməd xan tutulan kimi, Səbzəli bəy Əşrəf mahalına gəlib, Savadkuhidən Ağə Məhəmməd xanı istədi.

Məhəmməd xan Savadkuhi dedi:

– Onun tutulması zəhmətini mən çəkmişəm, əgər onu sənə təslim etsəm, sən ənam və dərəcə alacaqsan, mən isə hər şeydən məhrum olacağam.

Səbzəli bəy dedi:

– Düzünə qalsa, əgər mən Məhəmməd Həsən xanla müharibə aparmasaydım, onun əsgərlərini məhv etməsəydim və o da qaçmasaydı, sən Ağə Məhəmməd xanı tuta bilməyəcəkdin. Xan Xutdə onun qüvvəsini qırdım, Məhəmməd Həsən xanın oğlu da məcbur oldu ki, Mazandarana qaçsın.

Məhəmməd xan Savadkuhi bilirdi ki, Ağə Məhəmməd xanın tutulması Kərim xan üçün çox əhəmiyyətliyədir, onun gözündə bu böyük bir xidmətdir, ona görə istəmirdi belə böyük xidmət başqasına qismət olsun. Səbzəli bəy başa düşdü ki, Məhəmməd xan Savadkuhi Ağə Məhəmməd xanı ona təslim etmək istəmir. Düşündü ki, Məhəmməd xan Savadkuhi ilə döyüşə girsən, ancaq Kərim xandan qorxdı. Məhəmməd xan Mazandarananın hakimi idi və Kərim xanın yanında hörməti vardı. Xeyli götür-qoydan sonra belə qərara gəldi ki, Kərim xana məktub yazıb hər şeyi ona xəbər versin. O məktubda Səbzəli bəy yazırdı:

«Məhəmməd Həsən xanın oğlunun məğlubiyyətinə səbəb mən oldum, Ağa Məhəmməd xan canını götürüb qaçdı, Mazandaranın Əsrəf mahalının Təngsər qəsəbəsinə çatanda, özü və adamları yorğun olduqları üçün yatdılar. Məhəmməd xan Savadkuhi heç bir zəhmət çəkmədən onları yuxuda ikən tutmuşdur. İndi Məhəmməd xan Savadkuhi istəmir Ağa Məhəmməd xanı mənə təslim etsin. Çünki mənə çatacaq ənam və dərəcəni özü almaq fikrindədir».

Kərim xan Səbzəli bəyi və Məhəmməd xan Savadkuhini sakitləşdirməkdən ötrü hər ikisinə belə xəbər göndərdi ki, Ağa Məhəmməd xanı aparmaq üçün mənim öz adamlarım gələcəkdir, onlara təslim edin ki, onu Tehrana gətirsinlər, Kərim xanın bu cavabından Məhəmməd xan Savadkuhi çox razı qaldı, ona görə ki, Ağa Məhəmmədi Səbzəli bəyə təhvil verəsi olmadı. Səbzəli bəy də razı qaldı ona görə ki, Məhəmməd xan Savadkuhi Ağa Məhəmməd xanı Tehrana özü apara bilmədi və bu böyük iftixardan məhrum oldu.

Kərim xan Zənd Əhməd bəy Findriskini yüz atlı ilə Tehrandan Mazandarana göndərdi ki, Ağa Məhəmməd xanı təhvil alıb gətirsin.

Ağa Məhəmməd xanı Tehrana gətirəndən sonra onu zindana saldılar. O, bir həftə zindanda qaldı, sonra zindandan çıxarılıb, Tehranın yaxınlığındakı Kən qəsəbəsində yerləşdirdilər. Kərim xan özü də Kən qəsəbəsində idi. Ağa Məhəmməd xanı da elə burada görəcəkdə.

İngilis Qold Smit yazır: «Kərim xan Zənd Ağa Məhəmmədi ya öldürəcək, ya da kor edəcəkdə. Ancaq onun xacə olduğunu biləndən sonra fikrini dəyişdi». Burada sərhəng Qold Smitin Vəkil əl-Mülkdən eşitdiyi rəvayəti xatırlamaq yerinə düşər. Onun dediyinə görə, Ağa Məhəmməd Təngsər qəsəbəsinə daxil olanda, xacə deyilmiş. O, Məhəmməd xan Savadkuhi ilə müharibədə xacə olub.

Ağa Məhəmməd xanın Təngsər qəsəbəsində tutulma hadisəsini Qold Smit Vəkil əl-Mülkdən, Vəkil əl-Mülk isə öz atasından eşitmişdir. İngilis səfiri ser Con Malkolm Fətəli şahın qonağı olanda, Vəkil əl-Mülkün də atası o qonaqlıqda imiş. Kirman hakimi Vəkil əl-Mülk Qold Smitə deyib ki, atası Ağa Məhəmməd xan Qacarın bütün şahlıq dövrünün hadisələrini xatirində saxlayıbmiş, bəzi hadisələrin isə özü şahidi olub.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın nə vaxt və kim tərəfindən xacə edilməsi barəsində Qacar tarixçiləri sükut etmişlər. Qacar dövrünün tarixçisi, «Rövzətülsəfa» kitabının müəllifi yazır ki, Ağa Məhəmməd xanı yeddi yaşında ikən Adil şah xacə etmişdir. Qədim zamanlarda bu, bir cəza tədbiri idi. Amma burada bir sual ortaya çıxır. Əgər Adil şah Məhəmməd Həsən xan Qacarın nəslini kəsmək istəyirdisə, onda nə üçün Ağa Məhəmmədin başqa qardaşlarını xacə etməyib? Fətəli şahın atası Hüseynqulu xan Qacar da həmin vaxt qardaşının yanında olub. Deyilənə görə, Ağa Məhəmməd xanı Seyid Müfidin evində xacə ediblər. Həmin gün Hüseynqulu xan da orada imiş. Adil şah nə üçün kiçik qardaşa dəyməyib?

Sərhəng Qold Smitin söylədiyinə inansaq, Ağa Məhəmməd xan Mazandaranda Məhəmməd xan Savadkuhinin əsgərləri ilə döyüşən zaman yaralanıb xacə olmuşdur. Döyüş zamanı qılınç və ya ox zərbəsindən əsgərlərin bu cür zədə alması halı dəfələrlə müşahidə edilib. Bəlkə də Ağa Məhəmməd xan Təngsər döyüşündə xacə olmuşdur. Ancaq bir məsələ bu rəvayətin dürüstlüyünü şübhə altına alır: Şərqi ölkələrində emirlərin oğlanları tez evlənərdilər. Təngsər döyüşü vaxtı Ağa Məhəmməd xanın artıq iyirmi yaşı vardı. O, müharibə meydanında xacə olubsa, buna qədər onun arvad-uşağı olmalıydı.

İngilis alimi Teylor Tomsonun bu barədə rəvayəti bir qədər inandırıcı görünür. Bu da Ağa Məhəmməd Qacarın Zəki xan Zəndin qızına aşiq olması ilə bağlı əhvalatdır. Ancaq yenə də

məlum olmur ki, Ağə Məhəmməd xan bu qıza hansı tarixdə vurulub və bu iki aşiq-məşuq harada görüşüblər.

Teylor Tomson nağıl edir ki, Zəndiyyə tayfası gözəllikdə məşhur imiş. Zəki xan Zəndin də bir gözəllər gözəli qızı varmış. Ağə Məhəmməd xan Qacar bu qıza aşiq olub. Ağə Məhəmməd xan özü də cazibədar, gözəl bir gənc olduğu üçün qız da ona vurulur. Ancaq bu iki aşiq-məşuq hələ kəbin mərasimindən qabaq bir-birilə yaxınlaşırlar. Kəbinsiz olan bu iş o zaman böyük cinayət, bağışlanmaz günah hesab olunurdu. Əgər cinayətkar cavanı tutsaydılar, onun cəzası xacə olmaq idi.

Teylor Tomson yazır ki, «Məhəmməd Həsən xan Qacar Əşrəf mahalında Şeyx Əli xan Zəndlə müharibə edəndə, onun böyük oğlu Ağə Məhəmməd xan atası ilə bərabər vuruşurdu. Ceyran da müharibə meydanında idi. Bununla, hər ikisi əsir düşdülər, ancaq Məhəmməd Həsən xan qaçdı. Səbzəli bəy onun ardınca düşüb, nəhayət tutub öldürəndən sonra başını kəsib Tehrana, Kərim xan Zəndə göndərdi. Şeyx Əli xan Zənd Ağə Məhəmmədi ələ keçirən kimi onu öldürmək istədi. Ancaq Ceyran çox yalvardı ki, oğlunu öldürməsin. Şeyx Əli xan da cavabında Ceyrana dedi ki, sonin oğlun mənim nəslimi, namusunu ləkələyibdir, mən onun cəzasından keçə bilmərəm. Ən kiçik cəzam bu olacaq ki, onu xacə edəcəyəm. Ceyran nə qədər yalvarsa da, Şeyx Əli xan qəbul etmədi, cəllad çağırıb Ağə Məhəmmədi ona tapşırı. Cəllad oğlanı xacə etdikdən sonra Şeyx Əli xan Ceyranı və Ağə Məhəmmədi azad buraxdı».

Başlarına bu fəlakət gəldikdən sonra Ceyran Ağə Məhəmməd xanı Qurana və qılınca and içdirir ki, Kərim xan Zəndin nəslindən hətta bir uşaq belə qoymayacaq. Ağə Məhəmməd xan şahlığa çatandan sonra Kərim xanın bütün nəslini və bütün uzaq qohumlarını, nökr-qulluqçularını belə öldürdü, hətta uşaqlara da rəhm etmədi. Bununla belə kini soyumadı və İranın bü-

tün hakimlərinə fərmanlar göndərib tapşırıq verdi ki, hər hakim özünün hökmranlıq dairəsində Kərim xan Zəndin qohumlarından görüb onu öldürməsə, şaqqalanacaq.

Ağa Məhəmməd şah cavan yaşlarında çox gözəl olub, vücudunun çevikliyini ömrünün axırına kimi qoruyub. O, gigiyena haqqında biliyi ilə öz zamanəsinin adamlarından iki əsr irəlində idi. Nəfsinin qabağını elə almışdı ki, bir tikə belə artıq yeməzdi. Həmişə öz yeməyini tərəzidə çəkərdi ki, artıq yeməsin. Ağa Məhəmməd şah öldürülən günədək vücudu öz çevikliyini saxlamışdı, bədəni iyirmi yaşlı cavanın əndamına oxşayırdı.

Müharibələrdə onun yeməyi qovrulmuş noxuddan ibarət olardı, üstündən bir neçə qurtum su içərdi, növbəti yeməyə qədər başqa şey yeməzdi.

Əgər Ağa Məhəmməd xan xəsis olsaydı, əsgərlərini də ac saxlayardı. Halbuki, əsgərlərə doyunca yemək verərdi və deyərdi ki, əgər əsgər yaxşı yeməso, mənim üçün vuruşmayacaq.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xanın hüzurunda

Sərhəng Qold Smitin yazdığına görə, Kərim xan Zənd Ağa Məhəmmədi görəndə, ona dedi:

– Bir üsyançı tutulandan sonra ya öldürürlər, ya da kor edirlər. Ancaq mən səni öldürməyəm və kor da etmirəm, ona görə ki, xəcə olubsan, bu cəza sənin üçün bəsdir. İndi sən nə kişisən, nə də qadın. Belə bir adamın dünya ləzzətindən ol çəkib ömrünü axirətə sərf etməsi görəkdir. Mən sənin yerinə olsam, bundan sonra bütün vaxtımı Allaha ibadətə sərf edərdəm ki, axirətdə həmişəlik səadətə çatam.

Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Mən heç vaxt ibadətdən əl götürməmişəm. Namazımı, orucumu ötürürəm.

– Mən də namaz qılıram, Ramazan ayında oruc tuturam, ancaq bunu ibadət hesab etmək olmaz. İbadət odur ki, insan günün çox hissəsini Allahla ixtilatda olsun.

– Astrabada qayıdandan sonra sizin dediklərinizə əməl edə-cəyəm.

– Sən Astrabada qayıtmamalısən.

– Mənim Astrabada qayıtmağımın nə ziyanı var?

– Ziyanı ondadır ki, sən ora qayıdandan sonra rahat durmayacaqsan, fitnə-fəsad törədəcəksən.

– Siz deyirsiniz ki, mən nə kişiyəm, nə qadın. Belə bir adamdan nə ziyan gələr? Aşağıbaş tayfası da başsız qalmışdır.

– Mən bilirəm ki, sən anan çox ləyaqətli bir qadındır, o sizin tayfanı idarə edə bilər.

– Onda mənim barəmdə sizin nə fikriniz var?

– Düşünürəm ki, səni burada saxlayım. Vəziyyətin rəftarından asılı olacaq, əgər səndən razı qalsam, daha çox azadlıq verərəm, əksinə olsa, zindana salaram. Hər cür həvəsi başından çıxart, xacələr nəinki şahlığa, heç əmirliyə də layiq deyillər. Belə fikirləri başından çıxartmasan, ancaq özünə zərər yetirərsən, mənim də vəziyyətim bu olar ki, səni öldürərəm və ya kor edəyəm. Dediklərimə əməl etsən, sənə aylıq təqaüd də təyin edəyəm. Ömrünün axırına kimi rahat yaşayarsan. Əgər ibadət etmək istəsən, xanigah tikdirərəm, orada ibadət edərsən.

– Mən lazımı qədər ibadət edirəm, əgər siz icazə versəniz, ömrümü kitab oxumaqla keçirərəm.

– Əgər belə olsa, həmişə rahat yaşayacaqsan. Əksəb oğlu Artuqun başına gələn əhvalatdan xəbərin varmı?

– Bu adı eşitmişəm. Amma əhvalatdan xəbərim yoxdur, yalnız bunu bilirəm ki, o, Məlikşah Səlcuqinin əmirlərindən olub, Məkkəyə gedib, orada da vəfat etdi.

– Məkkəyə getməyinin, elə orada da vəfat etməyinin səbəbini bilirsənmi?

– Bilmirəm, ey şəhriyar!

Kərim xan güldü:

– İndi mən Şəhriyar ünvanıyla çağırırsan, tutulmaqdan qabaq necə? Mən bu ünvanla çağırardınmı?

– Ömrümüzün hər dövrünün, bəlkə hər gününün bir tələbi var, dünən etdiyimiz bir işi bəlkə də bu gün edə bilmərik. Firdovsi demiş: bir zaman yəhərin üstündəyik, bir zaman yəhəri dalımıza alırıq. Mən bu gün siz şəhriyarın əsiriyəm, borcumdur sizi şəhriyar ünvanı ilə çağırım.

– Sözüün xoşuma gəldi, çünki istəmədin yaltaqlanıb mənə aldadasan, həqiqəti dilinə gətirdin. Söhbətimiz Artuq barəsində idi. Artuq, Məlikşah Səlcuqinin əmirlərindən idi, özü də sənə kimi cavan və gözəldi... Cavanlıqdan və gözəllikdən əlavə, Məlikşah onun bir sözünü iki eləməzdə. Kimin bir çətin işi Məlikşaha düşsəydi və bilsəydi ki, bu iş düzələri deyil, onu Artuqun köməyi ilə həll edərdi. Artuqun iki oğlu var idi. Hər ikisi Məlikşahın sarayında yaşayırdı. Kiçik yaşlı olmalarına baxmayaraq, mənşəb sahibi idilər. Bir gün Artuqun canına lovğalıq dərdi düşdü, fikirləşdi ki, mənim nəyim Məlikşahdan əskikdir, nə üçün o, padşah olsun, mən yox? Qərara gəldi ki, Məlikşahı aradan götürüb onun yerini tutsun.

Artuq Məlikşah Səlcuqinin bacısına aşiq idi, ancaq qadının ona meyli yox idi. Qərara gəldi ki, üsyan vaxtı Məlikşahın bacısını da oğurlasın. Belə də etdi. Ancaq Məlikşah öz qoşunu ilə onunla müharibəyə getdi, onu məğlub edib tutdu.

Qalib gəlmiş Məlikşah Artuqa dedi:

– Üsyan etdiyin üçün sənin cəzan ölumdür, ancaq mənim bacımı oğurladığın üçün səni xacə edəcəyəm ki, bundan sonra qadın ləzzətindən məhrum olasan. Ona görə səni öldürməyəm ki, xacələrin nə müsibət və ruhi əzab çəkdiyini biləsən...

Kərim xanın söhbəti bura çatanda, Ağə Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Ey şəhriyar, bu sözlərinizlə məni məzəmmətləmək və incitmək istəyirsiniz, demək istəyirsiniz ki, mən də ölənə qədər cinsi əlaqə ləzzətindən məhrum qalacağam.

– Mənim belə qəsdim yox idi, çünki səni mən xacə etməmişəm. Mən yalnız istədim ki, bu rəvayəti sənə danışam. Bəli, Məlikşahın əmri ilə Artuqu xacə etdilər. Şahlıq fikrinə düşən adamın yaraları sağalandan sonra tamamilə həvəsdən düşdü, clə dəyişdi ki, onu görən hər kəsi heyrət götürdü. O, nəhayət Ərəbistana gedib Məkkədə sakin oldu və haman şəhərdə vəfat etdi. Məkkəyə varid olandan ölənə qədər günü ibadətlə keçdi.

– Ey şəhriyar, mənim Məkkəyə getməyə iqtidarım yoxdur.

– Mən israr etmirəm ki, Məkkəyə gedəsən və ya həmişə ibadətlə məşğul olasan. Artuqun əhvalatını danışmaqda məqsədim budur ki, biləsən: səninki daha keçdi, nə şahlığa, nə də əmirliyə çata bilərsən. Camaat xacəni nə şahlığa, nə də əmirliyə qəbul edə bilməz, hətta nökrələrin də səni saymayacaqlar. Mənim nəsihətlərimi qəbul et, bütün mənəbpərəst fikirlərini başından çıxart. Bilsəm ki, mənim nəsihətlərimi qəbul etmişən, səni azad buraxacağam, hara istəsən gedərsən. Ancaq hələlik səndən arxayın deyiləm, ona görə Tehrandan çıxmağına icazə verə bilmərəm. Əsgərlərə tapşırmışam ki, səni şəhərdən kənarda görsələr, öldürsünlər. Burada sən mənim ərkimdə yaşayacaqsan, ancaq gündüzlər ərkdən kənara çıxə bilərsən, Tehranın bazarlarında gəzməyə icazə verirəm. Səninlə həmişə iki əsgər olacaq, onlar səni heç vaxt tək buraxmayacaqlar.

Bu söhbətlərdən sonra Kərim xan Ağa Məhəmməd xanı zindana göndərmədi, özüylə Tehrana gətirib Ərkdə yerləşdirdi. Ərk qalasını Kərim xan Tehran hasarının xaricində tikdirmişdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar üç gün Ərkdən çıxmadı, dördüncü gündən etibarən iki əsgərlə Tehranın küçə-bazarlarını gəzməyə başladı. Gərdiş edən zaman Zeyd əleyhissəlamın məqbərəsinə çatdı. Müşahidə elədi ki, orada dərs keçilir. Bir anlığa dayandı və mühazirə oxuyana qulaq asdı. Gördü ki, bu kimdisə, çox böyük alimdir. Qərara gəldi ki, Kərim xandan icazə alıb onun mühazirələrinə gəlsin.

Ağa Məhəmməd xan Qacar bir alim idi

Kərim xanın əmrinə görə hər gün Ağa Məhəmməd xan özünü ona göstərməli idi. O biri gün Ağa Məhəmməd xan onun hüzuruna gedəndə, Kərim xan dedi:

- Eşitmişəm dünən Ərkdən xaric olubsan.
- Bəli, ey şəhriyar-zənd, şəhərdə gəzərkən bir yerə çatdım ki, orada bir alim dərs deyirdi və mən onun dərs deməyinə heyran oldum, düşündüm ki, əgər şəhriyar icazə versəydi, mən də bu dərslərə gəlib elm öyrənərdim.
- Sənə icazə verirəm ki, elm öyrənəsən, elm öyrənmək də bir ibadətdir və insanın batinindən bəzi həvəsləri uzaqlaşdırır.

Ağa Məhəmməd xan Kərim xan Zənddən icazə alandan sonra gündüzlər dərs oxumaq üçün Ərkdən xaric olub, İmam Zeydin məqbərəsinə gəlirdi. Yanındakı əsgərlər heç vaxt onu tək buraxmırdılar.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Astrabadda anasının yanında dərs almışdı, ancaq ali təhsilini Tehrandə aldı. Bu dərslərin nəticəsiydi ki, Qacar sülaləsində Ağa Məhəmməd yeganə padşah olub ki, fəlsəfədən məlumatı var idi. Ağa Məhəmməd xan Əndəluslu

ibn Tofeylin bütün əsərlərini oxumuşdu, bir hissəsini də əzbərləmişdi. İbn Tofeylin «Həyyebni Yəqzan» kitabını əlindən yerə qoymazdı. O, kitabı səfərlərə aparar, macal tapanda yaxın adamları üçün həmin kitabdan parçalar oxuyardı. İbn Tofeyl həkim və münəccim idi, riyaziyyatı da yaxşı bilirdi. Ağa Məhəmməd xanın bu kitabda çox sevdiyi və yaxın adamlarına danışdığı əhvalatlardan biri beləydi: qədim zamanlarda iki ada varmış, birində əhali yaşarmış, o birində isə bir nəfər olsun belə insan yox imiş. Əhalisi olan adada iki nəfər bilik və əqillərinə görə adanın bütün sakinlərindən fərqlənirmiş. Onların biri Səlamən, o birisinin adı isə Absal imiş. Səlamən çox xoşrəftar olduğu üçün adanın əhalisi tərəfindən padşah seçilir. Absal əhali ilə yola getmir. Həmişə özünü camaatdan kənar çəkirmiş. Nəhayət, qərara gəlir ki, kimsəsiz adaya köçüb, orada tək yaşasın. Adaya varid olanda görür ki, burada ondan başqa bir adam da var. Çox heyrlənir, o adamdan soruşur ki, sənın adın nədir. Adam cavab verir ki, adım Həyyebni Yəqzandır. Absal soruşur ki, harda anadan olmusan və bu adaya nə cür gəlmisən? Həyyebni Yəqzan deyir:

– Mən burada anadan olmuşam.

Absal soruşur:

– Bəs, atan-anan necə olub?

– Bilmirəm. Mən özümü tanıyandan bu adada tək yaşayıram.

Absal insanın cismi, ruhu barədə, Allah və din haqda ondan bəzi şeylər soruşur. Suallarına düzgün cavab alanda, çox heyrlənir.

– Sən ki, bu adada tək-tənha yaşamısan, müəllimin olmadığı halda, bu elmləri hardan öyrənmisən?

Həyyebni Yəqzan cavab verir ki, mən müəllimsiz və dərslə almadan bu həqiqətlərə yol açmışam. İnsan əgər öz cisminə

və ətraf mühitə aid olan həqiqətlərə yol açsa bilsə, başqa şeylərin də mahiyyətinə yol tapar. Bir kəs əllərinin və ayaqlarının barmaqlarını tanısa, sağ və sol əlini bir-birindən ayırsa, bu məlumatdan istifadə edərək başqa elmlərə də nüfuz edə, ancaq bu şərtlə ki, düşüncəsini işə salsın. Absal öyrəndi ki, Həyyebni Yəqzan qırx doqquz ildir adada tək-tənhadır.

Bir gün təsadüfən bir gəmi o adaya yaxınlaşıb lövbər atır. Absal və Həyyebni Yəqzan o gəmiyə minib adamlar yaşayan adaya gəlirlər. Burada onlar istəyirlər insanları başa salsınlar ki, insan düşüncəsi həqiqətlərə yol tapa bilər. Lakin adanın camaatı bunlara etina etmir və çox keçmir ki, onlarla düşmənçilik etməyə başlayırlar. Məcbur olurlar ki, yenə də kimsəsiz adaya qayıdıb ömürlərinin qalan hissəsini orada başa vursunlar.

İbn Tofeylin insan idrakını tərif edən bu əsəri Ağa Məhəmməd xanın ən sevimli kitabıydı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar hər gün Ərkdən çıxıb imam Zeydin məqbərəsinə – müəllimi Şeyx Əli Təcriminin dərsinə gəlir, dərindən sonra evə qayıdıb mütləqlə məşğul olurdu. Ərkdəki mənzili Ağa Məhəmməd xanı təmin etmirdi, evin qabağında daima əsgərlər məşq edirdilər, bu da onun mütləqsinə mane olurdu. Bir gün Ağa Məhəmməd xan səhər Kərim xan Zəndin hüzuruna gəlib dedi ki, mənzilim mütləq üçün yaramır, əgər icazə versəniz, başqa mənzilə köçərəm. Kərim xan icazə verdi ki, Ərkdən çıxıb şəhərə köçsün, Tehrandan xaric olmağa isə icazəsi yox idi, həmişə iki əsgər üstündə nəzarət edirdi.

Ağa Məhəmməd xan Tehranın Səngəloc məhəlləsində özünə kiçik bir mənzil kirayələdi. Maddi vəziyyəti olduqca pis idi. Kərim xan Zənd Astrabaddan ona pul göndərilməsinə icazə vermirdi, zindandan xaric olandan sonra tamam pulsuz qaldı.

Kərim xan qorxdı ki, Ağə Məhəmməd xanın pulu çox olsa, şəhərdən qaçar. Əsgərlərdən biri hər gün Ərkə gedib öz yeməklərini gətirərdi. Ağə Məhəmməd xan isə yaxında olan dükandan bir qədər yağ alıb özü üçün yemək hazırlayardı. Əsgərlər Ağə Məhəmməd xana deyirdilər ki, Ərkə o qədər yemək hazırlanır ki, artıq qalır. İstəsən, nahar və şam yeməyini Ərkədən ala bilərsən. Ancaq Ağə Məhəmməd xanın kübar təbiəti onu Ərkədən yemək almağa qoymurdu.

Ağə Məhəmməd xan hər gün yağ almaq üçün yaxınlıqdakı baqqala bir şahı verərdi, o da keyfiyyətsiz yağdan onun qabına tökərdi, cavan xacə də məcbur idi ki, həmənlə yağla yeməyini hazırlasın. Bir gün Ağə Məhəmməd xan belə pis yağ verdiyi üçün etiraz eləmək istədi. Baqqal ona çox acı cavab verdi. Bu acı cavab Qacar xanın qəlbini ağrıtsa da, dillənmədi, amma baqqalın ədavətini uzun illər ürəyində saxladı. Şahlığa çatandan sonra əmr verdi, baqqalı hüzuruna gətirdilər. Ağə Məhəmməd şah ondan soruşdu:

– Məni tanıyırsanmı?

Baqqal onu tanıya bilməyəndə, Ağə Məhəmməd şah özünü tanıtdırıb dedi:

– Mən hamam adamam ki, sən ona hər gün yağın iylənmişini verərdin, yadımdadırmı? Yaxşı yağ istəyəndə isə məni acılamışdın.

Baqqal öz köhnə müştərisini tanıdıqda, canına titrəmə düşdü:

– Ey böyük sultan, sənə satdığım yağların qiymətini ikiqat qaytarmağa hazıram.

– Bu gün sənin puluna mənim ehtiyacım yoxdur, ancaq o günlər yağına ehtiyacım var idi.

Baqqal yalvarmağa başladı. Ağə Məhəmməd şah onu bağışlamadı.

– İtdiyin zülm daimi olmasaydı, səni bağışlardım. Əgər bir neçə dəfə mənə pis yağ versəydin, yenə səni bağışlardım. Hətta mən dilo gələndə, sən öz əməllərini tərk etmədin. Odur ki, səni bağışlamayıb cəzalandırıram.

Colladlar Ağa Məhəmməd şahın əmrilə bir böyük qazan gətirdilər, günahkar baqqalın dükanından çoxlu yağ gətirib o qazana tökdürdü və altına od vurdurdu. Sonra bağışlamaq üçün yalvarıb, göz yaşı tökən, Ağa Məhəmməd şahı bütün müqəddəs adamlara and verən qarabəxt kişinin əl-ayağını bağlayıb içində yağ qaynayan qazana saldılar. Qışqırığı adamın ürəyini parçalayan baqqalın halı Ağa Məhəmməd şahı zərər qədər də təsir etmədi. Kişini ölmüş görəndən sonra əmr etdi ki, cəsədi qazandan çıxarsınlar.

Çox keçmədi ki, Ağa Məhəmməd xanın qiyafəsi də dəyişdi ki, Kərim xan Zənd öz adamlarına deyirdi: «Bu adam bir daha atasının yerini tuta bilməyəcək». Kərim xanın sözündə həqiqət vardı. İranda heç vaxt xacə əmirlik vəzifəsinə belə çatmamışdı. Xacələrin ən yuxarı məqamı şahların hərəmsarayında qulluq etmək idi: bəzən şahın hərəmlərinin vasitəçiliyi ilə nüfuz sahibi olurdular. Onlara qoşun əmirliyi və ya əyalət böyüklüyü verilməzdi. O vaxt İranda insanların zəhəri görkəminin onların tərəqqisində çox əhəmiyyəti vardı: cüssəsi zəif və görkəmsiz adamların yuxarı məqamlara çatmaq şansları çox az idi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şiraz həyatı

Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacarın üzündəki dəyişiklikləri görəndə fikirləşdi ki, Ağa Məhəmməd xan bir daha yüksək məqamlara çatmayacaq, onun həyatı bir xacənin yaşayışından artıq olmayacaq. Əgər istəsə üsyan edə, heç kəs onun ardınca getməyəcək və onu cəzılamayacaq, camaat onu rəhbərliyə layiq bilməyəcək.

Ağa Məhəmməd xan səhər açılarda, yatağından qalxıb dəstəməz alar, namaz qıldırı, sonra gimnastika ilə məşğul olardı. Onun səhər yeməyi bir neçə tikə çörək, pendir və bir neçə qurtum sudan ibarət idi. Sonra mədrəsəyə gedər, elmi mübahisələrdə iştirak edərdi. Evə qayıdandan sonra gələn məktublara cavab yazardı, axşam ata minib şəhərdən çıxardı, bəzən şahin quşu götürüb ova gedərdi. Kərim xan ona üç günlüyə şəhərdən çıxmağa icazə vermişdi. Əgər üç gündən artıq bir səfərə çıxmaq istəsəydi, Kərim xandan icazə almalı idi. Bununla belə, Kərim xan ona göz olmaq üçün bir neçə nəfər də qoşurdu.

Qacar dövrünün tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xanın sarayında hörmətli qonaq kimi qalırdı. Kərim xan çox zaman dövlət işlərində onunla məsləhət və məşvərət edərdi və Ağa Məhəmməd xan aliməqam bir müşavir idi. İranda sakin olan əcəbi tarixçilər Ağa Məhəmməd xanın Kərim xanın sarayındakı vəziyyətini başqa cür təsvir edirlər. Onların yazdıqlarına görə, Ağa Məhəmməd xan Kərim xanın sarayına müşavir, aliməqam qonaq yox, bir əsir və girov olub...

Kərim xan Zənd Şirazi paytaxt etdikdən sonra Ağa Məhəmməd xanı da özünü ora apardı. Ağa Məhəmməd Şirazda elin öyrənməyə başladı, alim oldu və alimlər içərisində hörmət qazandı.

Xarici müəlliflərin yazdığına görə, Kərim xan Zənd camaatın Ağa Məhəmməd xana bəslədiyi ehtiramı görəndə, belə qərara gəldi ki, onu oradan uzaqlaşdırsın. Bu zaman Astrabaddan xoşagəlməz xəbərlər gəldi. Məlum oldu ki, Ağa Məhəmmədin anası Ceyran naxoş olmasına baxmayaraq, Astrabadda hökmranlığı ələ keçirmək istəyir. Ceyran şəkər xəstəliyinə tutulmuşdu. Kərim xan Zənd Ceyrana xəbər yolladı ki, əgər hökumət əleyhinə işlərdən əl götürməsə, oğlu Ağa Məhəmməd xanı öldürüb

başını ona göndərəcək. Ceyran bu xəbərdarlıqdan sonra sakitləşdi, ancaq Kərim xan yenə ondan arxayın olmadı. Fikirləşdi ki, Məhəmməd Həsən xanın ailəsini İranın mərkəzi əyalətlərinə göndərsin. Qold Smit yazır: «Kərim xan Zənd Ceyranı, Ağa Məhəmmədi və qardaşlarını Astrabaddan uzaqlaşdırmaqla, bir oxla iki nişan vurmaq istəyirdi. Bununla həm Ağa Məhəmmədi Şirazdan uzaqlaşdıracaq, həm də onu anasına, qardaşlarına və bütün Aşağıbaş, Yuxarıbaş tayfasına göndərəcəkdi. Onlar görəcəkdilər ki, Ağa Məhəmməd nə şəklə düşüb. Biləcəkdilər ki, daha atasının yerini tutmayacaq və ümidlərini ondan həmişəlik üzəcəkdilər.

Ceyranın ölümü və Ağa Məhəmməd xanın Astrabada gəlməsi

Ağa Məhəmməd xan Qacar görürdü ki, siması çox dəyişmişdir. Düşünürdü ki, Astrabada qayıdanda, anası da onu tanımayacaq. Ancaq əsas məqsədi bu idi ki, bir gün anasının yerini tutsun. Ona görə məcbur idi ki, özünü Astrabad əhalisinə, Aşağıbaş tayfasına və başqalarına tanıtsın. Yeni qiyafəsilə tanış olsunlar və onun Məhəmməd Həsən xan Qacarın oğlu olmasına şübhə etməsinlər. Ağa Məhəmməd xan Qacar onu da bilirdi ki, Astrabadda onu lağa qoyacaqlar, sancacaqlar, ancaq niyyətini həyata keçirmək üçün bu fədakarlığı etməli idi. Bu isə canı fəda etməyə bərabər bir fədakarlıqdı.

Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xana deyəndə ki, Astrabada gedib anasını və qardaşlarını gətirsin, o, Kərim xan Zəndin tapşırığını razılıqla qəbul etdi və bunun çox yaxşı bir fürsət olduğunu düşündü.

Ağa Məhəmməd xan onu görənlərin xatirində gözəl, qamətli oğlan kimi qalmışdı. Onun adı gələndə gözləri önündə gözəl

simalı, ruhoşayan bir növcavanın surəti canlanırdı. İndi bu gözəl növcavanın yerinə üzü qoca qarı üzünə oxşayan adamı görəndə necə bir duyğu keçirəcəklərini təsəvvür etmək belə dəhşətli. Bütün bu ruhi işgəncələrə baxmayaraq, Ağə Məhəmməd xan Kərim xan Zəndin əmrini qəbul etdi ki, özünün təzə, xacə siması ilə camaatı tanış etsin. O, Kərim xan Zənddən bir xahiş etdi: Astrabadın hakiminə göstəriş versin ki, car çəkdirib əhalini onun xacə olması, sifətinin dəyişməsi barədə xəbərdar etsin. Kərim xan onun xahişini yerinə yetirdi.

Ceyrana xəbər çatanda ki, Kərim xan Ağə Məhəmməd xana Astrabada getməyə icazə verib, bildi ki, Kərim xanın başqa məqsədi var, yoxsa onun böyük oğlunu azad buraxmazdı. Ağə Məhəmməd xan bir girov idi, belə adamı azad qoymazdılar.

Ağə Məhəmməd xan Astrabada getməzdən əvvəl anasına bir məktub yazdı. Bu məktub Kərim xanın məmurları tərəfindən yoxlandıqdan sonra çapara verildi ki, Astrabada çatdırsın. Ağə Məhəmməd xan anasına yazmışdı: «Zənd şəhriyə mərhəmət göstərib mənə icazə verir ki, qohum-qardaşlarımı görmək üçün Astrabada gəlim, tezliklə hərəkət edəcəyəm, ümid edirəm ki, bütün əqrəbanı sağ-salamat görəim. Bir məsələni yadınıza salmaq istəyirəm: əgər ömrüm vəfa etsə və mən sizi görməyə müvəffəq olsam, siz mənim sifətimi görəndə heyrət etməyin. Ona görə ki, qiyafəm tamamilə dəyişmişdir, gördüyünüz adama heç oxşamıram».

Tezliklə Ağə Məhəmməd xan öz daimi gözətçiləri və süvari dəstəsi ilə Astrabada yola düşdü.

Ceyran oğlunun axırncı məktubunu aldı, ancaq ömrü vəfa etmədi ki, onu görsün, Ağə Məhəmməd xan Astrabada çatmamış dünyadan köçdü. Astrabad əhli Ağə Məhəmməd xanın gəlməsi gününü bilirdi, ona görə onun gəldiyi yolun qıraqlarında səf çəkib durmuşdular. Baxmayaraq ki, Ağə Məhəmməd xan çox

çirkin idi, ancaq o atın üstündə düz oturmuşdu. Bu cür oturuş onu başqa süvarilərdən fərqləndirirdi. Camaat onu bir-birinə göstərib deyirdi: «Budur, xacə ağa Məhəmməd xan!».

Astrabadın hakimi ağa Məhəmməd xanın qardaşlarına onu qarşılamayı qadağan etmişdi, ona görə qardaşları evlərinin qarşısında dayanıb gözləyirdilər. Ağa Məhəmməd xan anasının evinin qabağında atdan yerə endi, qardaşlarına tərəf getdi ki, onları qucaqlayıb öpsün, ancaq qardaşları onun büzüşmüş üzünü öpməkdən imtina etdilər. Sonra o, evə daxil olub soruşdu:

– Anamız hardadır? Anamı nə üçün görmürəm?

Hec kim ona cavab vermədi, qardaşlar başlarını hüznə aşağı saldılar.

– Nə üçün danışmırsız, niyə demirsiz anamız hardadır?

Qardaşlarının ikisi də ağlamağa başlayanda, Ağa Məhəmməd xan başa düşdü ki, anası ölmüşdür. Əllərilə başına vurub hönkürdü, o biri qardaşları da ağlamağa başladılar. Qardaşlar analarını dəfn etmişdilər, gözləyirdilər ki, böyük qardaşları gəlsin, analarının harada dəfn olunacağını desin. Ağa Məhəmməd xan məsləhət gördü ki, Ceyranı İraqa aparıb Nəcəf şəhərində dəfn etsinlər. Qardaşlar da razılıq verdilər ki, anaları Nəcəfdə dəfn edilsin. Ancaq Astrabadın hakimi Məhəmməd xan Qacar Dövləti cənazəni İraqa aparmağa icazə vermədi. Bildirdi ki, onun icazə vermək səlahiyyəti yoxdur. Bunun üçün İran şahından icazə almaq gərəkdir. Astrabad hakimi Ağa Məhəmməd xan və onun qardaşlarına nifrət bəsləyirdi, ona görə israr edirdi ki, cəsədi bu şəhərdən xaric etmək üçün padşahın əmri olmalıdır. Ağa Məhəmməd xan və qardaşları çox çalışdılar, hakimi yola gətirə bilmədilər. Axırda qərara gəldilər ki, analarının cəsədini, iranlıların adəti üzrə, orada əmanət qoysunlar, sonra olverişli şərait olarsa, aparıb İraqda, Qumda və ya Məşhəddə dəfn edərlər.

Analarının ölümü Ağa Məhəmməd xana və onun qardaşlarına çox ağır zərbə idi, ona görə ki, Ceyran onların fikirləşən beyni idi. Kərim xan əmin oldu ki, onlar daha üsyan edə bilməyəcəklər. Hüseynqulu xandan başqa o biri qardaşlar hələ azyaşlı idilər. Astrabad hakimi Məhəmməd Həsən xan ailəsinin Astrabaddan köçürülməsinə çox tələsirdi. O, Ağa Məhəmməd xanın Astrabadda on gündən artıq qalmasına imkan vermədi. Ağa Məhəmməd xan və qardaşları gözetçi əsgərlərin əhatəsində Tehrana yola düşdülər, oradan da Şiraza getməliydilər.

Ağa Məhəmməd xanın ən kiçik qardaşı Abbasqulu xan Tehrana varid olmamışdan qabaq qızdırma xəstəliyinə tutulmuşdu, Tehrandə onun xəstəliyi şiddətləndi, nəfəsi tutuldu və öldü. Tehrandə Kərim xanın hökmüylə qardaşları ayırdılar, kiçik qardaşlar nöqərlərlə birlikdə Qəzvinə, Ağa Məhəmməd xanla Hüseynqulu xan Şiraza yola düşdülər. Şirazda da qardaşlar nəzarət altında yaşayırdılar. Ağa Məhəmməd xan yenə elm öyrənir, Hüseynqulu xanı isə bekarçılıq üzürdü. Bəzən qardaşı ilə ova gedirdi. Ağa Məhəmmədin heyvan ovunda, xüsusilə tülkü ovlamaqda böyük məharəti vardı.

Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu Astrabadda uzun müddət hakimlik etdiyinə görə yaxşı nüfuz sahibi olmuş, xeyli sərvət əldə etmişdi. Ona görə özünə elə arxayınlaşdı ki, Astrabad mahalının vergisini Kərim xanın xəzinəsinə vermək istəmədi. bir sözlə, üsyana hazırlaşmağa başladı.

Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu adlı-sanlı, uca boylu, qədd-qamətli bir adam idi, hamı ona hörmətlə yanaşırdı, hər məclisdə yuxarı başda oturardı. Yavaş-yavaş başladı özündən müştəbeh olmağa. Fikirləşdi ki, mənim nəyim Məhəmməd Həsən xandan əskikdir. O, illərlə İranın şimalında şahlıq etdi, mənə bütün ömrüm boyu Astrabadda hakim qalıb, Kərim xana vergi verməliyəm. Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu birinci il «quraqlıq

keçdi, məhsul olmadı, heyvanlar qınıldı» deyib bəhanə gətirdi və Astrabadın vergisini Kərim xana göndərmədi. İkinci il Kərim xan Zəndə məktub göndərdi və yeni bəhanələr gətirib xahiş etdi ki, onu o ilin vergisindən azad etsinlər. İki il Astrabadın və onun əyalətlərinin vergisi Kərim xanın xəzinəsinə göndərilmədi. Üçüncü il yenə də Məhəmməd xan Qacar Dəvəli xəbər göndərdi ki, kənd təsərrüfatı və maldarlıq işləri bərbad vəziyyətdədir, ona görə bu il vergini heç cürə verə bilməyəcək.

Ağa Məhəmməd xan heç bir xilaf iş görmürdü və artıq söz danışmırdı, ona görə Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xana hörmət edir və bir sıra məsələlərdə onunla məsləhətləşirdi. Bir gün Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xanı hüzuruna çağırıdırıb dedi:

– Sən astrabadlı olduğun üçün oranın vəziyyətindən daha yaxşı xəbərin və məlumatın olar, bir şey barədə sənin fikrini bilmək istəyirəm.

Ağa Məhəmməd xan Kərim xanın nə demək istədiyini təxminən başa düşdü:

– Şəhriyar nə soruşsa, cavab verəcəyəm.

– Ola bilərmə ki, Astrabad kimi bir məntəqədə üç il dalbadal quraqlıq keçə və bütün əkinini, mal-qaranı tələf edə?

– Ola bilər bunların bir qismi tələf olsun, ancaq hamısı yox. Ona görə ki, Astrabadın yaylağı və qışlağı var, əgər qışlaqda quraqlıq keçirsə də, yaylaq yağışlı olur. Qışlaqda mal-qaranı azar qınırsa, yaylaqda azar olmur, çünki yaylağın və qışlağın ab-havası bir-birindən çox fərqlənir. Məhsul götürmə vaxtı da fərqlidir. Yaylaq tarlaları o zaman göyərir ki, qışlağın tarlaları qurumuş olur.

Kərim xan gördü ki, Ağa Məhəmməd xan doğru danışır, bundan əlavə, həqiqətdə də əql qəbul etmir ki, üç il dalbadal bütün yaylaqda və qışlaqda hər şey məhv olsun.

Sonra Kərim xan Ağa Məhəmməd xana danışdı ki, Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu Astrabadın iki illik vergisini dövlət xəzinəsinə təhvil verməmişdir. Bu il də xəbər göndərib ki, əkinçilərin, maldarların vergi verməyə heç cür imkanları yoxdur. Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Olarmı Şəhriyardan soruşum, hakim Astrabadın vergisindən nə qədərini göndərmişdir?

Kərim xan Zənd dedi:

– Hətta bir qəpik də göndərməmişdir, bu ilin vergisini də göndərməyəcək, bunu qabaqcadan xəbər vermişdir.

– Deməli, hakimin fikri başqadır.

– Aydın danış. Bu xüsusda sən nə fikirləşirsen?

– Mən Astrabadda olmadığımıza görə Məhəmməd xan Qacar Dəvəlunun nə üçün vergi göndərməkdən boyun qaçırdığını deyə bilmərəm, ancaq görünür ki, iki il dalbadal vergidən boyun qaçıрмаq qeyri-adi haldır.

Sonra Ağa Məhəmməd xan danışdı ki, keçmişdə, Aşağıbaş tayfası Astrabadda sakin idi, hakimlər üsyan edə bilmirdilər, özbaşınalıq etsəydilər, Aşağıbaş tayfasının rəisləri padşahın himayəsinə arxalanaraq, üsyan edən hakimi öz yerində oturdardılar. Bu gün Aşağıbaş tayfasının Astrabadda əli yoxdur. Əgər yerli hakimlər tüğyan etsələr, onların qabağına çıxartmağa bir qüvvə qalmayıb. Kərim xan soruşdu:

– Məgər Aşağıbaş tayfasının rəisləri Məhəmməd xan Qacar Dəvəlunun özbaşınalığının qabağını ala bilərdilər?

Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Bizim Astrabadda rəisimiz olsaydı və şəhriyari-Zənd ona əmr versəydi ki, Məhəmməd xan Qacar Dəvəlunun qabağını alsın, o zaman Astrabad hakimi itaət etməyə məcbur olardı.

– Biz indi Aşağıbaş tayfası üçün bir rəis təyin edib Astrabada göndərərək ki, görək Məhəmməd xan Qacar ilə nə edəcək.

Ağa Məhəmməd xan Qacar bu sözü eşidəndə çox xoşal oldu. Düşündü ki, Kərim xan onu nəzərdə tutur. Ancaq sonra ona məlum oldu ki, Kərim xan Astrabada Hüseynqulu xanı göndərmək istəyir.

– Siz Astrabada mənim qardaşımı göndərmək istəyirsiniz?

Kərim xan dedi:

– Mən Məhəmməd xan Qacar Dövləti Astrabad hakimliyindən götürsəm, o qəzəblənib aşkar surətdə tüğyan edəcək, ona görə sən qardaşını Damğana hakim təyin edəcəyəm. Ona icazə verəcəyəm ki, Astrabada da gedib Aşağıbaş tayfasının işlərinə nəzarət etsin.

Həmin gün Damğan hökumranlığının fərmanı yazıldı. Fərmanda bildirilirdi ki, Hüseynqulu xanın Astrabada gəlməyə şəhriyari-Zənd tərəfindən icazəsi var. O, Astrabadda yaşayan Aşağıbaş tayfasının rəisi təyin edilir. Ağa Məhəmməd xan böyük qardaş olduğuna görə bu fərmandan kədərləndi, ancaq üzə vurmadı. Bilirdi ki, xacə olduğu üçün Kərim xan onu Aşağıbaş tayfasına rəis təyin etmək istəməyib.

Hüseynqulu xan Damğan şəhərinə yola düşdü, oranın idarəsini ələ aldı, hökümün surətini Məhəmməd xan Qacar Dövlətiyə göndərərək, xəbər verdi ki, Astrabada gəlib, Aşağıbaş tayfasının işlərinə baş çəkmək istəyir. Məhəmməd xan Qacar Dövləti cavab göndərdi ki, onun Astrabada gəlməyi məsləhət deyil. Hüseynqulu xan Astrabada gedə bilmədi, ancaq Aşağıbaş tayfası onun Damğana gəlməyindən xəbəri oldu. Astrabad hakiminin xəbəri olmadan bir dostu Damğana, Hüseynqulu xanın yanına gəldi, söhbət əsnasında yəqin etdilər ki, Hüseynqulu xan onların rəisidir və gələcəkdə atasının yerini tutacaq.

Aşağıbaş tayfası Ağa Məhəmməd xandan əl üzmüşdü. Fikirləşirdilər ki, bu xacə oğlan idarə işi üçün ləyaqətli deyil, yaxşısı budur elm öyrənmək və ova çıxmaqla vaxtını öldürsün.

Qacar xanın tülkü ovu

Ağa Məhəmməd xanın doğrudan da Şirazda əsas məşğuliyyəti elm öyrənmək, ova getmək idi. Saray adamları içində tülkü ovunda Ağa Məhəmməd xan Qacar kimi məharətli adam yox idi.

Fars əyalətində o zaman qalın meşələr var idi. O meşələrdə hər növdə heyvan yaşayırdı. Ağa Məhəmməd xan ən çox tülkü ovuna çıxardı. Ondən soruşanda ki, tülkü ovunu nə üçün xoşlayırsan? Cavab verərdi ki, tülkü ən hiyləgər heyvandır, onu ovlamaq çox çətindir. Tülkü ovundan mənim ona görə xoşum gəlir.

Əvvəllər Ağa Məhəmməd xanın şəhərdən kənarda üç gündən artıq qalmağa icazəsi yox idi. Amma sonralar Kərim xanın ona etimadı artdığına görə, ovda bir neçə gün artıq vaxt keçirməsinə icazə verirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar tülkü ovundan maddi xeyir güdmürdü. O zamanlar İranda tülkü dərisindən istifadə etmirdilər. Qacar tülkünü tələyə salıb tutanda, onu öldürmürdü, Şiraza gətirib evdə saxlayırdı, yaxud da dostlarının birinə bağışlayırdı. Şirazlıların əqidəsincə evdə tülkü saxlamaq yaxşı əlamətdi. Deyirdilər ki, hansı evdə tülkü saxlanırsa, o evə xoşbəxtlik gəlir. Ağa Məhəmməd xan Qacar İranın başqa şahları kimi xatirə yazmırdı, əgər yazsaydı, təkcə tülkü barədə ondan nə qədər maraqlı əhvalatlar və elmi məlumat qalardı.

Bəzən itinin boynundan zinqirovu açıb tülkünün boynuna bağlayır, sonra onu buraxırdı. Zinqirov səsi heyvanı özündən çıxarırdı. Qaçdıqca qaçır, amma cingiltidən yaxa qurtara bilmirdi.

Bir qədər sonra öz vəziyyətinə alışdı. Ağa Məhəmməd xanın deməsinə görə, boynundakı zınqirova baxmayaraq tülkü acından ölmür, birtəhər qarnını doyururdu, ancaq zınqirovlu tülkünün cütləşməsi qeyri-mümkün olurdu. Boynundan zınqirov asılmış tülkü ömrünün sonuna kimi tək qalırdı. Çünki zınqirov səsinə bütün heyvanlar hürküb qaçırdılar.

Bir dəfə Ağa Məhəmməd şah Gürcüstanda olanda ova çıxıb bir erkək tülkü tutmuş, heyvanın boynuna zınqirov asıb, sonra buraxıbmiş. Bundan xeyli sonra qarlı bir gecədə, xristianların bayram axşamında, axşam yeməyindən sonra Şeyx Cəfər Tonkabunini yanına çağırır. Zəmanəsinin sayılan ədiblərindən olan Şeyx Cəfər Tonkabuni həmin illərdə Ağa Məhəmmədin nədimlərindən idi. Bir neçə dəfə Qacar şahının hüzurunda gileylənmişdi ki, bu böyüklükdə şahlıq dəstgahında onun heç bir rəsmi vəzifəsi yoxdur. Bu şeyx, Ağa Məhəmməd şah Qacar üçün kitab oxuyardı. O gecə də şeyx əlində xacə Nizamülmülkün «Siyasətnamə» kitabı şahın otağına girib oxumağa başladı. Kitabın bir yerinə çatdı ki, xacə Nizamülmülk deyirdi: «Padşahın yaxın adamları və həmişə şahın hüzurunda olan adamlar heç bir vəzifə tutmamalıdırlar. Çünki padşaha yaxınlıqdan istifadə edib zülmkarlığa başlayarlar, heç kəsin də ixtiyarı olmaz ki, onlardan padşaha şikayət etsin. Bu adamlara o bəsdir ki, şah yaxındırlar». Ağa Məhəmməd şah kitab oxumağı dayandırıb, Şeyx Cəfərə dedi:

– İndi bildin ki, nədən ötrü sənə vəzifə tapşırıram? Sən mənim yaxın adamlarımdansan ki, gecə-gündüz mənimlə bir yerdəsən, bu da sənə bəsdir. Gözləmə ki, hələ sənə hökmranlıq da verim, camaatın canının və malının ixtiyarını sənə tapşırım.

Şeyx Cəfər Tonkabuni qulluğunun sonuna kimi bir də Ağa Məhəmməd şahdan vəzifə istəmədi. Xülasə, Şeyx Cəfər Tonkabuni kitab oxuyarkən, uzaqdan uzun, vahiməli ulartı eşidildi. Bu, qurd ulartısına oxşayırdı. Bundan sonra şəhərin itləri də

ulaşmağa başladılar. Ağa Məhəmməd şah Şeyx Cəfərdən soruşdu:

– Bu hansı heyvandır?

Şeyx Cəfər Tonkabuni çiyinlərini çəkib, başını buladı. Bir neçə dəqiqə keçdi, ulaşan itlər də sakitləşdilər. Ancaq az sonra haman heyvanın ulartısı lap yaxından gəldi. Ağa Məhəmməd şah dedi:

– Bu heyvanı deyəsən biz tanımırıq.

Qulluqçuları çağırıb onlardan soruşdu:

– Siz bilirsinizmi bu hansı heyvanın səsidir?

Qulluqçulardan biri dedi ki, bu quduz canavarın səsidir. Ağa Məhəmməd şah cavab verdi ki, canavarın ulaması belə olmaz, nəsə başqa heyvanın səsidir. Qulluqçular hələ şahın hüzurundan getməmişdilər ki, haman heyvanın ulartısını lap yaxından eşitdilər. Naməlum heyvan bir də uladı, sonra səsi birdəfəlik kəsildi. Ancaq şəhərin itləri bir müddət ulaşdılar.

Səhər açılanda qarın üstündə boynu zıncırovlu tülkü cəsədi gördülər, bu heyvan o qədər arıqlamışdı ki, onda dəridən və sümükdən başqa bir şey qalmamışdı. Boynu zıncırovlu tülkünün tapılması xəbəri Ağa Məhəmməd şaha da çatdı. Əmr verdi onu gətirsinlər. Gətirdilər. Qacar üzülmüş cəsədə baxıb dedi:

– Bu heyvan bir aya yaxın ac qalmışdır, eşitdiyimiz ulartı bunun idi. Tək qalmaqdan, aclıqdan vahiməyə düşüb clə dəhşətli, qeyri-təbii səslə ulayırmış...

Kərim xan Zəndin Ağa Məhəmməd xanla məşvərəti

Hüseynqulu xan Kərim xan Zəndin fərmanı ilə Dəməşq şəhərinə hakim təyin edildi və Şirazdan çıxıb getdi. Bildiyimiz

kimi, hakim onu Astrabada buraxmadı və bir məktub yazıb Kərim xana göndərdi. O məktubda deyilirdi: «Əgər Məhəmməd Həsən xan oğlu Hüseynqulu xan Astrabada gəlsə, burada iğtişaş olacaq, fitnə-fəsad baş verəcəkdir. Gərək Şəhriyar-Zənd razı olmasın ki, buranın sakitliyi və əmniyyəti pozula. Mən bu sözləri ölkənin və siz padşahın səlamətliyi üçün ərz edirəm». Şəhriyar-Zənd başa düşdü ki, Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu Hüseynqulu xanın Astrabada getməsinə razı deyil, ona görə yəni də Ağa Məhəmməd xanı çağırıb, onun fikrini bilmək istədi. Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Ey şəhriyar, qoşun göndərmək və yağlı hakimin başın əzmək lazımdır. Bir yağlı hakimin burnun ovmasan, o yağılıqdan əl götürməyəcəkdir.

– Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu ən səmimi vəfalılarımdan idi. Heyrətdə qalmışam, necə oldu ki, bu adam yağılıq fikrinə düşdü.

– Ey şəhriyar, şəxs nə qədər ki, zəif və gücsüzdür, o həmişə səmimiyyət göstərir, vəfalı olur, ancaq elə ki, güclənir, sərvət toplayır, görür ki, qızıl cavahirətlə dolu sandıqları var, bir dəstə də silahlı adamı onu dövrələmişdir, hazırkırlar ki, hər əmrini yerinə yetirsinlər, bu zaman mahiyyət dəyişir.

– Sən mənim yerimə olsaydın, Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu ilə nə edərdin?

– Ey şəhriyar, mən sizin yerinizdə ola bilmərəm... Mən naqis üzvlü bədbəxt bir adamam, mən hara, sizin kimi bir qüdrətli padşah hara!

– Belə hesab edək ki, sən mənim yerimdəsən, yağlı bir hakimlə nə edərdin?

– Ey şəhriyar, mən sizin yerinizə olsaydım, Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu kimi bir adamı uzun müddət Astrabadda hakim

qoymazdım, onu başqa vilayətlərə göndərərdim ki, məhəlli nüfuz oldə edib Astrabadda rişə salmasın.

– Mən Məhəmməd xan Qacar Dəvələlənin vəfəli və səmimi olmasına o qədər inanırdım ki, fikirləşmirdim Astrabadda uzun müddət hakim qalması pis nəticə verər.

– Ey şəhriyar! Məhəmməd xan Qacar Dəvələlənin xəbəri olmadan, Astrabada bir neçə məmur göndərmək, onun işlərini nəzarətə almaq lazım idi. Onda baxıb görərdiz nə ilə məşğuldur.

– Mən ona inanırdım, etimad bəsləyirdim...

Ağa Məhəmməd xan Qacar sükut etdi, Kərim xan soruşdu:

– Səncə hal-hazırda nə etmək lazımdır?

– Ey şəhriyar! Ərz etdim ki, qoşun göndərmək, onun burnun ovmaq gərəkdir.

– Sən bilirən ki, mən indi iki cəbhədə vuruşuram, Məhəmməd xan Qacar Dəvələ ilə vuruşmağa qoşunum yoxdur.

– Qardaşıma kömək edin, vuruşsun. Əgər razılaşmasanız, mən Damğana gedib qardaşım Hüseynqulu xana Astrabadhakimi ilə vuruşmaqda kömək edərdəm.

– Mən istəmirəm sən Damğana gedəsən. Məndən ayrı düşməyini istəmirəm.

– Şəhriyar nə desə, mən ona mütiyəm.

Kərim xan Ağa Məhəmməd xanı Damğana göndərməyə cətiyat edirdi. Qorxurdu ki, quş qəfəsdən uçar və bir də ona əli çatmaz. Xeyli düşünüb-daşınandan sonra Kərim xan Zənd qərara gəldi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın qardaşı Hüseynqulu xana kömək etsin və onun vasitəsilə Məhəmməd xan Qacar Dəvələni aradan götürsün.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xandan xahiş etdi ki, Hüseynqulu xana bir miqdar pul göndərsin və Mazandaran hakiminə tapşırsın ki, lazım olan surətdə ona kömək etsin.

Ağa Məhəmməd xan Qacar qardaşı Hüseynqulu xana məktub göndərə bilmirdi, ona görə ki, onun tərəfindən yazılan məktublar Kərim xanın məmurları tərəfindən yoxlanılıb, sonra qasidə verilirdi. Ancaq Hüseynqulu xan Şirazdan Damğana getməmişdən qabaq böyük qardaşı ilə söhbət eləmişdi. Ondan şifahi tapşırıqlar almışdı. Ağa Məhəmməd xan kiçik qardaşına demişdi:

– Mən düşünürəm ki, Məhəmməd xan Dəvəlu sənin Astrabada getməyinə imkan verməyəcək. O bilir ki, Astrabada getsən, bizim tayfa başına toplanacaq və sən qüvvətlənəcəksən. Digər tərəfdən bu, bizim istiqlal əldə etməyimiz üçün yeganə fürsətdir, əgər bu fürsətdən istifadə etməsək, Kərim xan sağ olduqca, onun əsiri olmalıyıq, yalnız o öləndən sonra bəlkə istiqlal əldə edə bildik. Sən Damğana gedib işləri əlinə alandan sonra, mən Kərim xanı vadar edəcəyəm ki, mümkün qədər sənə kömək etsin. Sən bu köməklərdən zahirən Məhəmməd xan Qacar Dəvəluya üstün gəlmək üçün istifadə edəcəksən, ancaq bilməlisən ki, əsl məqsədimiz istiqlaldir. Məhəmməd xan Qacar Dəvəlunun və onun adamlarının uca boylarından dəhşətə gəlmə, insanın ürəyi möhkəm olmalıdır: qamətin ucalığı hələ heç nə demir. Çox zaman qısa boylu, ancaq ürəkli adamlar uca boylulara qələbə çalmışlar. Lazımdır ki, Qacar Dəvəlunu məğlub edib Astrabadı özümüzdə saxlayasan, Qacar tayfasından bir nəfər sağ qalsa belə, Astrabad bizimki olmalıdır! Kərim xanın o mahala haqqı çatmır! Sən Astrabadı götürməlisən ki, biz əmlakımızı əlimizə alıb öz yerimizə qayıdaq. Astrabadı tabe edəndən sonra Yuxarıbaş tayfası ilə barışmalısən. Bizim ata-babadan bu yana ən böyük bədbəxtliyimiz Yuxarıbaş tayfası ilə düşmən olmağımızdır. İkimiz də bir kökdənlik, Qacar tayfasıyıq. Əgər bir kökdən olan Aşağıbaş və Yuxarıbaş bir-birinə qardaşlıq əli uzatsaydı

və bir-birilə barışsaydı, nə Nadir şah bizə zor gələ bilərdi, nə də ki, onun yerində oturanlar, o cümlədən Kərim xan Zənd. Bunu da bil ki, mən sənə istədiyim və deyəcəyim sözləri məktubda yazı bilmirəm, əgər bir gün inandığım bir adam tapsam, onun vasitəsilə sənə məktub yazacağam. Ancaq belə bir adamı burada tapmaq çox çətindir. Şirazda ətrafimdakı adamlar mənə əcnəbi kimi baxırlar, bircə alim və fəzil adamlara inanıram, onları da göndərmək olmaz. Mən əsas mətləbi sənə deyirəm ki, ona əməl edəsən. Birincisi, istəyirəm biləsən, hər şeydə, istər müharibə, istərsə də ölkənin idarə işlərində sən və mənim məqsədiniz istiqlalınız olmalıdır. İkincisi, Astrabadı əldə edəndən sonra nə olur-olsun, nə hadisə baş verir-versin, biz gərək oranı əldən verməyək. Astrabad bizim ana yurdumuzdur, orada hamı bizi tanıyır. Lazım gələndə yerli qəbilələrdən istifadə edə bilərik, başqa yerlərdə belə bir üstünlük bizim üçün yoxdur. Beləliklə, Astrabadı, yəni öz haqqımızı ələ keçirəndən sonra, onu bizdən almaq istəyənlərə müqavimət göstərməliyik. Üçüncüsü budur ki, sən Astrabadı alandan sonra, ola bilər ki, Kərim xan israrla deyər ki, Astrabadı mənə təslim et. Hətta əgər məni öldürməklə hədələsə belə, yenə də oranı verməməlisən! Qardaşlarımız gərək Qəzvindən Damğana köçələr. Sən Damğana varid olan kimi, mən çalışacağam ki, Kərim xan icazə versin ki, sən onları özünə Astrabada aparasan. Beləliklə, bircə mən Kərim xanın əsiri olaraq Şirazda qalacağam. Əgər sənə xəbər gəlsə ki, Kərim xan Zənd məni qətlə yetirib, heç qüssə etmə, onsuz da mən lap diri də qalsam, yenə xacə olduğum üçün nəslim olmayacaq, dudmanımızın çirağını sən yandırmalısan, gərək qoymayasan bu çırağı sönmə. Ancaq mən qətlə yetiriləndən sonra bizim intiqamımızı zəndiyyə tayfasından alarsan. Dördüncüsü budur ki, Damğana çatan kimi evlən, qoy övladın olsun və bizdən sonra

çırağımızı yandıran bir kişi nəslimiz qalsın. Ola bilər ki, sən Kərim xana yağı çıxandan sonra Kərim xan məni məcbur edə sənə məktub yazam və tapşırım ki, bu işdən əl çəkib Şiraza qayıt. Məktub alsan, bil ki, o mənim öz arzumla yazılmayıb.

Hüseynqulu xan Damğana gedəndən sonra Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacarın digər qardaşlarının Qəzvindən Damğana getmələrinə icazə verdi. Beləliklə, Ağa Məhəmməd xan Qacar girov saxlanmış qardaşlarını Kərim xanın cəngindən qurtardı. Özü isə Şirazda əsir olaraq qalırdı.

Hüseynqulu xan 1182 Hicri-qəməridə Damğanda Qacar əşrəflərinin birinin qızı ilə evləndi. Bir ildən sonra onun bir oğlu dünyaya gəldi. Uşağın adını Xanbaba, daha sonralar Fətəli xan çağırdılar. Xanbaba sonralar Fətəli xan adı ilə Ağa Məhəmməd şahın canişini oldu.

Hüseynqulu xanın birinci oğlu dünyaya gələndə iki falçı gətirildilər ki, onun taleyinə baxsınlar, görsünlər başına nə gələcək. Falçılar dedilər ki, bu uşağın ömrü çox uzun olacaq və dünyanın məşhur adamlarından sayılacaq. Bunun o qədər övladı olacaq ki, onların nə şəklini, nə adlarını yadında saxlaya biləcək, bütün düşmənləri məğlub olacaq, yalnız uzaqlardan gələn bir düşmən ona bir balaca zərər yetirəcək. Falçıların sözü düz oldu. Fətəli xan Ağa Məhəmməd şah Qacardan sonra İran şahı oldu. Uzun ömür yaşadı, o qədər uşağı var idi ki, nə şəkillərini, nə də adlarını yadında saxlaya bilirdi. Onun dövründə İran–Rusiya müharibəsi baş verdi və İran torpaqlarının bir qismi ondan həmişəlik alındı.

Hüseynqulu xan Damğana hakim olandan sonra sübut etdi ki, layiqli cavandı. Kərim xanın köməkliyi ilə altı minlik qoşun hazırladı; bu qoşunun bir qismini Aşağıbaş tayfasının kişiləri təşkil edirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar qardaşının Damğandakı vəziyyətindən xəbər tuturdu. Hüseynqulu xanın bütün işlərini

Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacara çatdırırdı. Ağa Məhəmməd xan qardaşlarına müharibə barəsində məsləhətlər verirdi, o cümlədən ona sifariş göndərmişdi ki, Məhəmməd xan Qacar Dəvəluya dərs vermək istəyirsənsə, gərək əvvəlcə yolunun üstündəki «Nəməkə» qalasını alasan.

«Nəməkə» qalası dağa yaxın yerdə idi. Damğandan Astrabada gedən müsafir əvvəlcə burdan keçməliydi. Sonra isə dağı aşıb qışlağa çatırdı. «Nəməkə» qalası yaylaq hesab olunurdu, qalanın ətrafında əkin üçün çox münbit torpaqlar vardı, Xəzərdən qalxan yağışlı buludlar o yerləri suyla doyururdu. «Nəməkə» qalasının əhalisi bir qədər aralıdakı qışlaqdan maral və turac ovlayırdılar. Bahar fəslində burada göbələyin sayı-hesabı olmazdı. Yazın əvvəlində o qədər bənövşə açırdı ki, hava bənövşə qoxuyardı. Yay gəlincə, yaylaqda lələlər görünməyə başlardı. Qalada yaşayanlar on təmiz havanı qəbul edir, on saf, on dadlı sulardan içirdilər. Ancaq «Nəməkə» qalasının xoş güzərini birdən-birə qaralmağa başladı.

Bir gün Astrabaddan oraya bir dəstə süvari varid olub divarları müayinədən keçirməyə başladı. «Nəməkə»nin kəttası, süvarilərin rəisi Fətəli xan Dəvəludan soruşdu ki, sizin bu qalanın divarları ilə nə işiniz var? O dedi:

– Gəlmişik görək ki, əgər müharibə olsa, bu qalanın divarları düşmən hücumuna davam gətirə bilər, ya yox?

Kəttə dedi:

– Bizim heç kəslə davamız yoxdur.

Fətəli xan Dəvəlu cavabında dedi:

– Ola bilər ki, başqası sizinlə müharibə etmək istəyəcək. Bəlkə bir gün Kərim xan Zənd qoşun çəkib, buradan keçib Astrabada getmək istəyəcək.

– Əgər Kərim xan Zənd qoşun çəkib buradan keçmək istəsə, azaddır. Ona görə ki, bu yol el yoludur, bütün il boyu müsafirlər

və karvanlar buradan keçib Astrabada gedirlər. Astrabaddan qayıdanda, yenə də bu yoldan keçirlər. Qoy onlardan biri də Kərim xan Zənd olsun.

Fətəli xan Dəvəlu dedi:

– Ancaq Astrabad hakimi istəmir ki, Kərim xan Zənd öz qoşunu ilə buradan keçib Astrabada getsin. Ona görə də, onun əmri ilə bir dəstə süvari burada qalacaq ki, bu yolu müdafiə etsinlər, bunların sizinlə işi olmayacaq və siz öz işlərinizlə məşğul ola bilərsiniz.

Beləliklə, «Nəməkə» qalasının zəhmətkeş, xoşbəxt sakinləri elə bir faciəyə cəlb olundular ki, bu, onların məhvi ilə nəticələndi.

Hüseynqulu xan 1183 Hicri-qəməri ilində atlandı. İlk məqsədi «Nəməkə» qalasını tutmaq idi.

Qacar xan din tarixinin gözəl bilicisiydi

Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xan Zəndin etimadını qazanandan sonra daha ilk günlərdəki kimi göz dustağı deyildi. Ova çıxmağa, bir neçə gün Şirazdan getməyə icazəsi var idi. Astrabada aid olan məsələlərdə Kərim xan onunla məsləhətləşərdi, elmi məclislərə dəvət edər, söhbətlərinə maraqla qulaq asardı. Bir gün Kərim xan Zəndin məclisində islamdan sonra gələn xəlifələr və şahlardan söhbət gedirdi. Kərim xan soruşdu:

– İslamdan sonra hansı sülalə ən çox hökmranlıq etmişdir?

Məclisdəki alimlərdən bir neçəsi dedilər ki, islamdan sonra Abbasilər sülaləsi beş yüz il islam ölkələrinə hökmranlıq etmişlər. Ağa Məhəmməd xan az danışardı, dinləməyi danış-

maqdan üstün tutardı. Hamı danışıb qurtarandan sonra o danışmağa icazə istədi.

– Əgər şəhriyari-Zənd icazə versə, mən deyərəm ki, islamdan sonra heç bir sülalə Padusiyanlar qədər uzun müddət hökmranlıq etməmişdir.

Kərim xan dedi:

– Mən indiyə kimi Padusiyan adında sülalə eşitməmişəm.
– Sonra məclisdə onlardan soruşdu ki, bu adı tanıyırlarmı? Yığışanlardan iki nəfəri dedi ki, deyəsən belə adı kitablarda görmüşəm. Kərim xan soruşdu ki, bəs bu sülalə harada şahlıq edib. Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Padusiyanlar İran şahlarından olub Təbəristanda şahlıq edirdilər. Bu sülaləyə ona görə Padusiyan deyirlər ki, birinci şahları bu adı daşıyıb.

Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xandan daha artıq izahat istədi. Ağa Məhəmməd dedi:

– Ərəblər İrana varid olandan sonra Gilana Gil Qavbaz, yaxud Gəl Qavbarz adlı bir padşah hökmranlıq edirmiş, o öləndən sonra Gilan şahlığı oğlu Dabusə çatır. Onunla qardaşı Padusiyan arasında ixtilaf düşür və iki qardaş bir-birindən ayrılır. Padusiyan Təbəristana gedib Rüstəmdar adlı bir mahalda sakin olur, özünü də Təbəristan şahı adlandırıb. Bu nəsildən otuz beş padşah bir-birinin ardınca şahlıq edib. Bütün Mazandaran onların hökmranlığı altında imiş. Padusiyanların şahlığı səkkiz yüz səksən bir il çəkmişdir. Beləliklə, islamdan sonra ən çox şahlıq edən sülalə Padusiyanlar sülaləsi olmuşdur.

Kərim xan dedi:

– Əhsən sənə, sənin məlumatın geniş imiş. Mən Padusiyanlar sülaləsindən xəbərsiz idim.

Başqa bir gün Kərim xan Zəndin hüsurunda lətifələrdən söhbət gedirdi. Şair və yazıçıların adları çəkilir, onların şeirləri, lətifələri oxunurdu. Kərim xan Zənd dedi:

– Bunları biz tanıyıq, Übeydi Zəkaninin lətifələrini hamı bilir. Görən clə adam varmı ki, onun lətifələrini eşitməmişik?

Heç kim cavab verə bilmədi. Ağa Məhəmməd xan Qacar söz istədi.

– Məşhur lətifəçi Əbüləyna Əhvazinin lətifələrini şəhriyari-Zənd eşitmişdirmi?

– Mən belə ad eşitməmişəm.

– Əbüləyna Əhvazi məşhur lətifə deyənlərdəndir. O, doxsan iki il yaşamışdır. 283 Hicri-qəməridə vəfat etmişdir.

– Onun lətifələrindən yadında qalanı varsa, bizim üçün danış.

– Əbüləynayı Əhvazi sonradan kor olub, ancaq korluq onun zövq və istedadını azaltmadı. Baxmayaraq ki, heç kəsi və heç nəyi görmürdü, ancaq hər fürsətdən istifadə edib lətifə deyirdi. Bir gün küçədə bir kişi onun yanında dayanır. Əbüləyna soruşur ki, kimsən? Kişi cavab verir:

– Adəmin övladlarındanam.

– Allah atana-anana rəhmət eləsin, ona görə ki, mən clə bilirdim adamların nəslə kəsilmişdir.

O biri gün dostlarından biri Əbüləynaya yaxınlaşıb deyir:

– Əbüləyna, əlindəki üzüyü mənə bağışla.

Əbüləyna deyir:

– Nədən ötrü bağışlayım?

Üzüyü istəyən deyir: ona görə ki, hər vaxt üzüyə baxanda, sən yadıma düşəsən.

Əbüləyna cavab verir:

– İstəyirsən ki, həmişə məni yad edəsən, yadına gətir ki, mən bu üzüyü sənə bağışlamamışam. Onda sən məni daha tez-tez xatırlayacaqsan.

Bir gün Əbüləyna Əlmütəvəkkilin vəziri olan Said ibn Muxəllədin məclisindəymiş. Said çox xəsismiş, heç vaxt bir adama bəxşiş etməzmiş. Məclisdə olanlardan birisi Bərməkilər tayfası haqda söhbət açıb, onların səxavətli olmaları barədə xeyli danışır. Vəzir bu sözlərdən narahat olur və üzünü o kişiye tutub deyir:

– Sənin dediklərinin əsası yoxdur. Əfsanədir, bu şeyiləri bir para boşboğaz adamlar yayıblar.

Əbüləyna deyir:

– Ey vəzir, nədən ötrü bu günə qədər bir nəfər də olsun boşboğaz tapılmayıb ki, bu yalanların birini sənin üçün danışsın.

Übeydullah ibn Süleyman Bəsrə şəhərinin hakimi olan zaman Əbüləyna onun yanına gedib xahiş eləyir ki, onu qəbul etsin. Bəsrə hakimi öz pişxidmətindən Əbüləynaya xəbər göndərir ki, işim çoxdur, onu heç cür qəbul edə bilmərəm. Əbüləyna hakim eşitsin deyə, uca səslə deyir:

– Bu gün sən iş başında olduğun üçün sənin yanına gəlmişəm, iş başında olmasaydım, mənim də səninlə heç bir işim olmazdı.

Bəsrə hakimi məcbur olur ki, onu qəbul etsin.

Kərim xan Zənd bu söhbətlərdən ləzzət alırdı, ona görə də Ağə Məhəmməd xan Qacarın hörmətini saxlayırdı.

Qacar dövrünü araşdıran bəzi tarixçilər yazırlar ki, Kərim xan Zənd Hüseynqulu xanı Astrabadı işğal etməyə göndərməkdə səhv etdi, atasını öldürmüşdürsə, gərək biləydi ki, atası öldürülmüş adam, qatili bağışlamayacaq. Bəlkə də Kərim xan Zənd bunu Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfalarını bir-birilə vuruşdurmaq üçün eləyib, kim bilir?

Hüseynqulu xan «Nəməkə» qalası yolundan keçəndə cavan oğlan idi, onun beş minlik qoşunu vardı. Topu yox idi, ancaq

zənburəklərlə döyüşəcəkdi. O, Damğanda olan toplardan istifadə edə bilərdi, ancaq Damğanla Astrabad arasındakı yol çox pis idi. Hüseynqulu xan «Nəməkə» qalasına çatanda müşahidə etdi ki, qalanın yeganə qapısı bağlanmışdır. O, qalanın hakimi Fətəli xan Dəvəluya və onun köməkçisi Can Məhəmməd xana xəbər göndərdi ki, qalanın qapısını açsınlar. Təslim olsunlar, özlərinə və qala sakinlərinə əziyyət verməsinlər. Ancaq onlar cavab göndərdilər ki, müqavimət göstərmək barədə əmr alıblar, qalanı təslim edə bilməzlər. Hüseynqulu xan başa düşdü ki, qalanı zorla almalı olacaq. Öz əsgərlərindən beş yüz nəfərini qışlağa, daha doğrusu, Astrabad yolunu işğal etməyə yolladı. Onda oradan Fətəli xana gələn kömək kəsiləcəkdi.

«Nəməkə» qalası hərbi qala deyildi, divarları adicə divar idi, yalnız bir neçə bürcü vardı. Fətəli xan Dəvəlu və Can Məhəmməd xan Dəvəlu qalaya girəndən sonra qalanın divarlarını əhalinin köməyi ilə möhkəmləndirdilər və ehtiyat üçün azuqə topladılar. Qalada bir neçə yerdə quyu qazdılar ki, əgər düşmən çayın suyunu kəssə, əhali susuzluqdan əziyyət çəkməsin. Doğrudan da, Hüseynqulu xan «Nəməkə» qalasına yaxınlaşanda çayın məcrasını dəyişib, onu dərəyə yönəltdi. Düşünürdü ki, dağın ətəyində yerləşən qalanın içinə yuxarıdan daş yağdırsın və beləliklə, düşməni tez öldən salsın. Qala əhli daşların viranedicilərinə zərbələrindən qorunmaqdan ötrü qalanın cənubuna topladılar. Ancaq cənub hissədə də çox davam gətirə bilməyəcəkdi. «Nəməkə» qalasının vəziyyəti dözülməz oldu.

Bir gecə bərk yağış yağır, güclü külək əsirdi. Həmin gecənin səhəri məlum oldu ki, Fətəli xan və Can Məhəmməd xan qalada yoxdular. Bu iki nəfərin qaladan necə çıxması heç kəsə məlum olmadı. Sərhəng Qold Smit yazır ki, onlar Hüseynqulu xanın razılığı ilə qalanın hasarından aşılırlar. Bir komandan düşməni sıxışdırıb onun üçün təslim olmaqdan başqa yol qoymursa, təbii

ki, qaçmağına qəti imkan verməz. Ancaq Qacar əmirləri müxtəlif tayfalardan olsalar da, bir-birilə qohum idilər. Qacar Dəvəlu ilə Aşağıbaş tayfası arasında qohumluq vardı. Ona görə Hüseynqulu xan razı oldu ki, o iki nəfər qaladan çıxıb getsin. Hətta Qacar tayfası ilə Zəndiyyə tayfaları arasında da qohumluq münasibəti vardı. Belə ki, Ağə Məhəmməd xan Qacarın bibisi Kərim xan Zəndin arvadı idi.

Sonrakı gün qalanın sakinləri darvazaları Hüseynqulu xanın üzünə açıb aman istədilər. Hüseynqulu xan istədi müharibə qanununa uyğun olaraq, kişiləri öldürtdürüb qadınları əsir etsin. Qadınlar ağlamağa başladılar. Ağsaqqal kişilər ağlaya-ağlaya Hüseynqulu xana yalvardılar ki, onlara rəhm etsin və günahlarından keçsin. Həqiqətdə isə qala camaatının günahı yox idi. Nəhayət, Hüseynqulu xan yumşaldı və onları bağışladı, amma o şərtlə ki, kişilər və qadınlar əl-ələ verib qala divarını dağıtsınlar.

Hüseynqulu xan «Nəməkə» qalasının alınması xəbərini Kərim xan Zəndə göndərdi, sonra Astrabada üz tutdu.

Fətəli xan və Cən Məhəmməd xan Astrabada gedib hadisəni Məhəmməd xan Qacar Dəvəluə çatdırdılar. O da Hüseynqulu xanla vuruşa hazırlaşdı.

Zənd şəhriyari Hüseynqulu xana məktubunda yazır: «İndi Astrabada gedib oranı mənim tərəfimdən işğal et». Ətraf əmirlərə də əmr göndərdi ki, Hüseynqulu xana kömək etsinlər. Hüseynqulu xan ətraf əmirlərin köməyi ilə Astrabada varid olub, oranı Kərim xanın adıyla işğal etdi. Məhəmməd xan Qacar Dəvəlu, Hüseynqulu xanla vuruşa bilməyəcəyini görərək qaçdı. Hüseynqulu xan Astrabada varid olandan sonra Aşağıbaş tayfasını başına yığdı, Yuxarıbaş tayfasının rəisi Kamal Əli bəyə xəbər göndərdi ki, onunla görüşmək istəyir. Hüseynqulu xan eşidəndə ki, Kamal Əli bəy barışmağa gəlir, onun pişvazına çıxdı. Alaçığa girdikdə, Kamal Əli bəyi məclisin yuxarı başında

oyloşdırıb, özü aşağıda oturdu. Naharda yerindən durub Kamal Əli bəyin qabağına xörək qoydu. Bu, ən böyük hörmət sayılırdı. Yeməkdən sonra Hüseynqulu xan dedi:

– Mən atam yerində olan Kamal Əli bəydən və eləcə də böyüklerimizdən xahiş edirəm icazə versinlər deyim ki, nə üçün onlara zəhmət verib bura yığmışam. Hamımız bilirik ki, əyyami-qədimdən biz qacarlar bir tayfa olmuşuq, aramızda nə ixtilaf, nə də indiki düşmənçiliyimiz vardı. Bir qismimiz çayın bir tərəfində, digər qismimiz çayın o biri tayında məskən salmışdıq, adlarımızın da Yuxarıbaş, Aşağıbaş olması bundan gəlib, ancaq hayıf ki, adlarımız bədbəxtliyimizə səbəb oldu. Hər dövrdə bir hökmran bu adlardan istifadə edib, bizi bir-birimizin canına salırdı. Vaxt olurdu ki, özümüz də bir bəhanə axtarıb davanı qızışdırırdıq. Nəticədə hər ikimiz zəif olurduq. Əvvəllərdə bizim yer və su üstə davamız yox idi, ona görə ki, səhra idi, sayımız on qat artsaydı belə, yəni də torpaq və su hamıya çatardı. Dalaşmağımıza bir şey səbəb oldu; o da bir-birimizin sözünə qulaq asmağımız, böyüklərə, ağsaqqallara belə hörmət etməyimizdi. Bizə dəyən bu qədər müsibət və bədbəxtlikdən sonra indi ixtilafları kənara qoyub, əl-ələ verib qardaş kimi yaşamaq lazımdı. Mən bu gün Aşağıbaş tayfasının rəisiyəm və barışmağa hazıram. Kamal Əli bəy yaşda məndən böyük və təcrübəli olduğu üçün üstünlüyü ona verirəm.

Bu sözlər Yuxarıbaş tayfasının rəisi Kamal Əli bəyin xoşuna gəldi. Hüseynqulu xan qalxıb Kamal Əli bəyin əlini öpdü. O da Hüseynqulu xanın üzündən öpdü, beləliklə, Yuxarıbaş və Aşağıbaş tayfalarının rəisləri barışdılar. Sonra Hüseynqulu xan dedi:

– Ümid edirəm ki, bu gündən etibarən Yuxarıbaş və Aşağıbaş tayfaları arasında heç bir küdurət qalmayacaq.

Bu sözlərdən sonra iki tayfa razılığa gəldi ki, hər iki tayfanın rəisi Hüseynqulu xan, kələntəri isə Kamal Əli bəy olsun. Rəis, iqtisadi, siyasi və hərbi işləri öhdəsinə götürürdü. Kələntər isə hüquq və qəza işlərinə baxacaqdı.

Hüseynqulu xanın güclənməsi

Kamal Əli bəy tayfasının Qorçan çayının sahilində yaşayacağını bildirdi. Qorçan çayı Qorçan şəhərini iki hissəyə böldü. Şərq hissəni Qorçan, qərb hissəni Bəkrabad adlandırırdılar. Qorçanda çoxlu zeytun ağacı bitir, zərif ipək parçalar toxuyurdular. Bu ipəklər bütün islam ölkələrinə göndərilirdi. Altıncı imam, imam Cəfər Əlsadiqin məqbərəsi bu şəhərdədir.

Hüseynqulu xan dedi:

– Mən Kamal Əli bəyin fikrini bəyəniyəm, ancaq biz Astrabadı əldən verməməliyik. – Kamal Əli bəy dedi:

– Mən demirəm Astrabadı əldən verək, mənim məqsədim budur ki, Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları Qorçan çayının sahilində yaşayıb bir-birinə yaxın olsunlar, qaynayıb-qarışsınlar, qız verib, oğul evləndirsinlər. Qorçan çayının hər iki sahilində istənilən qədər münbit torpaq var. Bizim tayfaların hamısını, bəlkə on bizim qədər əhalini dolandıra bilər. Qorçanın suyunu dulab vasitəsilə çəkib torpağı sulamaq olar.

Hüseynqulu xan bu təklifi bəyəndi.

– Mən elə bu gün əmr edirəm Aşağıbaş tayfası Qorçan çayının sahilində sakin olsun, yığılmamış məhsulları qorusun. Astrabad bizimdir: ona görə ki, əcdadımız burada sakin olmuşdur. Bu gün Kərim xan Zənd buranı öz malı hesab edir və istəmir ki, burada hökmranlıq edək. Ona görə ki, bizim yerli nüfuzumuzdan qorxur, məni Astrabada göndərməkdə onun məq-

sədi Məhəmməd xan Qacar Dəvəlonu aradan götürmək idi, indi ki, məqsədinə çatıb, mənə buradan geri çağıracaq.

Kamal Əli bəy dedi:

– Əgər səni geri çağırırsa, getmə. Burada qal.

– Əgər mənə çağırırsa və mən getməsəm, gərək onda müharibəyə hazırlaşam. Siz müharibəyə hazırsınızmı?

– Astrabadı əldən verməmək üçün müharibəyə hazır olmaq lazımdır.

– Əgər mən bilsəm ki, siz kömək edəcəksiz, Astrabadı ayırıb öz tərəfindən yerli hökumət yaradaram.

– Mən Yuxarıbaş tayfa böyükləri tərəfindən söz verirəm ki, müharibəyə kömək edəcəyik. Sən öz istiqlalını elan et, Astrabadı mərkəzi hökumətdən ayır, onun vergisini də bizim aramızda bölüşdür.

– Hal-hazırda istiqlal elan etməyin bizə ancaq ziyanı olar, ona görə ki, Kərim xan Zənd üstümüzdə böyük qoşun çəkəcək, işlərimiz çətinləşəcək. Belə fikirləşirəm ki, Kərim xan Zəndi sakit etmək üçün mən gərək buradan gedəm. Kamal Əli bəyi hökumət müavini kimi Astrabadda saxlaram. Belə olsa, Kərim xan arxayınlaşacaq.

Hüseynqulu xanın fikrini hamı bəyəndi. Qərar belə oldu ki, Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları Qorçan çayı ətrafında məskən salsınlar. Hüseynqulu xan Kərim xan Zəndə məktub yazıb, bildirsin ki, Kamal Əli bəyi Astrabadda hökumət müavini kimi intixab edib özü Damğana yola düşür. Kərim xan arxayın olandan sonra, Hüseynqulu xan təzədən Astrabada qayıtsın və müstəqillik uğrunda işi davam etdirdsin.

Hüseynqulu xan bilirdi ki, əgər istiqlal elan etsə, Kərim xanı çox qəzəbləndirəcək. O da böyük qoşunla Astrabada hücum edəcək, digər tərəfdən qardaşı Ağə Məhəmməd xanın həyatı təhlükə altına düşəcək.

Hüseynqulu xan bu siyasi manevri ilə Kərim xan Zəndi məmnun etdi. Kərim xan ona bir ədəd cavahirlə bəzənmiş xəncər göndərdi.

Hüseynqulu xan Damğanda olarkən Kamal Əli böylə daimi rabitədə idi. Ancaq məktub göndərmirdi, qorxurdu ki, məktublar Kərim xan Zəndin casuslarının əlinə keçər. Ona görə sifarişlərini şifahi çatdırırdı. Kərim xan Zəndin öz casusları belə bir rabitənin olmasını ona demişdilər. Ancaq Kərim xan bunu təbii hesab edirdi.

Hüseynqulu xan cavan olmasına baxmayaraq, dünyagörmüş bir adam kimi hərəkət edirdi. Atasının vaxtında Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları bir-birilə düşmən idi, ancaq indi yuxarıbaş tayfası da onun tərəfinə keçmişdi. Astrabadda onun qüdrətinin dayaqları elə möhkəm idi ki, əgər düşmənləri hiylə işlədib, onu öldürməsəydilər, İranın bütün şimal hissəsinin padşahı ola bilərdi.

Hüseynqulu xanın Damğandan Astrabada köçməsi xəbəri Kərim xana çatdırıldı. O başa düşdü ki, cavan oğlanın qiyamətlik xəyalı var. Lakin bu vaxt Kərim xan Zənd xəstə idi. Özü Astrabada gedə bilmədi. Ona görə Astrabadın keçmiş hakimi Məhəmməd xan Qacar Dəvəlonu Mazandarana hakim təyin etdi və ona tapşırırdı ki, Hüseynqulu xanla müharibəyə girsin. O da qoşun götürüb Astrabada yola düşdü. Hüseynqulu xan gördü ki, artıq istəsə də, istəməsə də, Kərim xan Zəndlə vuruşmalı olacaq, özünü Cahansuz şah adlandırıb istiqlalını elan etdi. Cahansuz şah Məhəmməd xan Qacar Dəvəlonun qabağına çıxıb ona karlı bir hücum etdi. Düşmən müqavimətin faydasız olduğunu görüb geri oturdu və özünü Kərkay qalasına çatdırdı. Beş gün keçməmişdi ki, xəbər verdilər ki, Cahansuz şahın qoşunu yaxınlaşmaqdadır. Qacar Dəvəlu əlavə qoşun yığmağa macal tapa bilməmişdi, ancaq qalanı xeyli təmir etdirmişdi. Kərkay qalasının girdə bürcləri vardı, hasarı da, bürcləri də palçıqdandı.

Qalada top yox idi, onun müdafiəçiləri bir dəstə tüfəngçidən ibarətdi.

Cahansuz şahın hücumu o qədər qəfləti və güclü idi ki, Qacar Dəvəlu qala camaatının azuqəsini hazır edə bilmədi.

Cahansuz şah 1185 Hicri-qəməridə Kərkay qalasını mühasirə etdi. Mühasirənin ikinci günü qalaya girmək üçün lağım atdırmağa başladı. İçəridə azuqə qurtardığı üçün işlər çətinləşmişdi. Qacar Dəvəlu əmr verdi ki, qalada olan bütün qatırlar kəsilib qala camaatına paylansın. Bundan sonra qala əhalisi qıtlığa düşər oldu. Yeməyə heç bir şey qalmamışdı. Qacar Dəvəlu qala müdafiəçilərinə dedi ki, əgər biz buradan çıxma bilməsək, hamımız acından öləcəyik, görək birtəhər qaladan çıxmaq.

Yay fəslinin isti bir günündə, Kərkay qalasının içərisindəki ordu qəflətən bayıra çıxdı. Əsgərlər atəş açaraq, Cahansuz şahın bir dəstə əsgərini öldürdülər. Cahansuz şah zənn edirdi ki, qaladakılar aclığa tab gətirməyib çıxacaqlar. Ona görə qabaqcadan öz əsgərlərini qapının ağzına düzmüşdü. Qaladan xaric olanların hamısı piyada idi. Cahansuz şahın əsgərləri hücum edib, onları qılınc, balta və nizə zərbələrilə öldürdülər.

Qacar Dəvəlunun döyüşçüləri vəziyyəti belə gördükdə, istədilər qalaya qayıdıb onun hasarlarının daldasında özlərini qorusunlar, ancaq Cahansuz şah artıq qalanı işğal etmişdi. Qacar Dəvəlunun özünə də güllə dəydi. Əsgərlərin biri onun başını kəsib Cahansuz şahın yanına gətirdi. Cahansuz şah yanında başqa dəyərli şey olmadığından, əsgərə bir ləl üzük verib dedi:

– Bu gövhərdir, onu ucuz satmayasan!

Sonralar özü həmin üzüyü iki yüz tümənə əsgərdən aldı.

Qacar Dəvəlunun ölüm xəbəri Kərim xan Zəndə çatanda, o, Ağə Məhəmməd xan Qacarı hüzuruna çağırdı.

– Xəbərin varmı ki, Qacar Dəvəlu sənin qardaşın tərəfindən öldürülmüşdür?

Ağa Məhəmməd xan Qacar özünü bilməməzliyə vurdu:

– O hadisədən mənim xəbərim yoxdur.

– Əgər qardaşın da sənin kimi xacə olsaydı, düşmən çıxıb mənim Mazandarana təyin etdiyim hakimi qətlə yetirməzdi.

– Şəhriyari-Zənd xəbərin dürüstlüyinə əmindirmi? Bəlkə burda qərəz var?

– Mənə gələn xəbərlərin düz olmamasına heç şübhəm yoxdur. Sən qardaşın yağıdır. Yağı olmasaydı, Həzar cərib qəsəbəsində nə işi var idi?

Tarixçilər qeyd etmişlər ki, Ağa Məhəmməd xan çox şeyləri içərisində saxlayıb bürüzə verməyən, nəfsini gözləyən bir adam idi. O, Kərim xan Zəndin qan düşməni idi, şah olandan sonra Zəndiyyənin dudmanını dağıtdı, ancaq Kərim xan Zəndin sarayında olduğu müddətdə onun ağzından Kərim xanla düşmənçiliyinə dəlalət edən bir kəlmə də çıxmadı. O bilirdi ki, Kərim xan Zəndin casusları var və əgər haqqında pis danışsa, ona çatdıracaqlar. Qacar Kərim xan Zəndi o qədər tərifləyirdi ki, saray adamları onu Kərim xanın ən səmimi dostlarından hesab edirdilər. Ağa Məhəmməd xan Qacarı bircə arzusu var idi, o da şahlıq dərəcəsinə çatmaq, atasının yerini tutmaq. Amma Kərim xanın yanında girov kimi qaldığı müddətdə bu arzusunu qəlbinin dərinliyində elə gizlətməmişdi ki, ən müşahidəli, ən diqqətli adam belə ondan şübhələnməzdi.

– Sən arzun varmı? – deyə soruşsaydılar, Ağa Məhəmməd xan Qacar cavab verərdi ki, heç bir arzum yoxdur, bütün arzularıma çatmışam: rahat, asudə, dərd-sərsiz bir yaşayışdan yaxşı dünyada nə var? Asudə yaşayışım var, şəhriyari-Zəndin kölgəsində heç bir xəbər məni təhdid etmir, dostum yoxsa da, düşmənim də yoxdur. Kərim xan da Ağa Məhəmməd xan Qacar sandan arxayındı...

nə Məhəmməd xan Qacar Dəvəlunun qan bahasını verəcək, nə də Şiraza gələcək. Məktub isə Kərim xanı arxayınlaşdırmaq üçün yazılıb.

Bir müddət keçdi, ancaq Cahansuz şah gəlmədi. Kərim xan Zəndin Ağa Məhəmməd xana etimadı var idi. Düşündü ki, qardaşını Şiraza qaytarmaq üçün onu Astrabada göndərsin. Ancaq Kərim xanın qardaşı vəzir Mirzə Cəfər xan onu bu fikirdən daşındırdı.

– Ağa Məhəmməd xacə olmasına baxmayaraq ağıllı, tədbirli və zəkali bir adamdır, əgər qardaşı ilə birləşsə, onu səhv etməyə qoymayacaq.

– Ağa Məhəmməd xan Qacarın heç bir həvəsi və arzusu qalmamışdır. Hətta eşitdirib ki, icazə versəm ömrünün axırına qədər şah Nemətullahi Vəlinin məqbərəsində ibadətlə məşğul olar. Belə adamdan qorxmaq lazım deyil.

– Ey şəhriyari-Zənd, heç Ağa Məhəmməd xan Qacarın gözlərinə diqqət etmisiz?

– Mən onun gözlərini çox görmüşəm, ancaq sənin məqsədini bilmirəm. Nə demək istəyirsən?

– Mən hər vaxt bu xacənin gözlərinə baxanda dəhşətə gəlirəm.

– Niyə axı?

– Bu adamın gözləri mənə deyir ki, onun ürəyilə dili bir deyil, danışdıqlarıyla, ürəyindən keçənlərin arasında çox-çox təfəvüt var!

– Belə olsaydı, mənim yanımda olduğu bu uzun müddətdə ondan bir para şeylər baş verərdi, ancaq nə bir şübhəli şey görünüb, nə də mənim ona inamıma xələl gətirən bir hadisə olub.

– Onun verdiyi bu imtahan əsarət dövrünün imtahanıdır, bu müddətdə o azad olmayıb, azad olsaydı, onda məlum olardı ki, şəhriyari-Zəndə sadıqdır, ya yox. Hər halda, əgər siz onu qar-

daşına qarşı qoymaq məqsədilə buradan buraxsanız, səhv etmiş olarsız.

Kərim xan Zənd vəzirin məsləhətinə əməl etdi. Ağə Məhəmməd xan Qacar Şirazdan buraxmadı, qərara gəldi ki, Hüseyinqulu xanı rəm etmək üçün Ağə Məhəmməd xan Qacar qətlə yetirsin. Onu ikinci dəfə hüzuruna çağırđı.

– Qardaşın elə xəyal edir ki, qarşısındakı uşaqdır, ona görə uzadır. İndi mənə məlum oldu ki, o bu üsyana çoxdan hazırlaşmış, ona görə bütün qohumlarını mənim əlimdən çıxartdı. Ancaq sən mənim əlimdəsən, qardaşına yaz ki, əgər itaət edib özünü tez bir zamanda Şiraza çatdırmasa, ya da Tehrana gedib oranın hakiminə təslim olmasa, mən səni qətlə yetirəcəyəm.

Ağə Məhəmməd xan dedi:

– Ey şəhriyari – Zənd, hər nə desəniz yazaram, ancaq qardaşımın sizə qarşı çıxmasını heç cür təsəvvür edə bilmirəm.

İkinci dəfə əlinə qələm alıb daha danlaqlı bir məktub yazdı. Məktubda Kərim xan Zəndin on beş gün vaxt qoyduğunu Hüseyinqulu xana bildirdi. Yazdı ki, əgər on beş gün ərzində özünü Tehranın hakiminə təslim etməsə, Ağə Məhəmməd xan Qacar qətlə yetiriləcək.

Məktub hazır olandan sonra, Kərim xan Zənd özünün ən çaparaq qasidlərindən Novruzı yanına çağırđı naməni ona verdi:

– Novruz! Mən istəyirəm ki, sən bu məktubu aparıb Hüseyinqulu xana verəsən. De görüm neçə günə çatdırarsan?

Novruz dedi:

– Ey şəhriyari-Zənd, lazımdır ki, bu məktubu Hüseyinqulu xana tez çatsın?

– Nə qədər tez çatsa, o qədər yaxşıdır.

– Buradan Ərdəkana getməliyəm, oradan Cəndəqola, Cəndəqdən Şahruda, oradan da Astrabada gedəcəyəm.

- Qisası neçə günə aparacaqsan?
- On dördüncü gün mən Astrabadda olacağam.
- Əgər on dörd günə məktubu Hüseynqulu xana çatdırsan, məndən ənam alacaqsan.
- Ey şəhriyari-Zənd, əgər Hüseynqulu xan Astrabadda olmasa nə etməliyəm?
- Astrabadda olmasa, onun ardınca düş, harada gördün, məktubu ver.
- Ey şəhriyaram, izninizlə iki sualım var.
- Nə soruşmaq istəyirsən?
- Bu məktubun cavabı olacaqmı?
- Məktubun cavabı mənim əmrimin icrasıdır. Sən cavab haqqında bir söz danışma, ancaq de ki, bu məktubu mənim tərəfimdən gətirmisən.
- İkinci sualım budur ki, məktubdakı xoş xəbərdi, ya pis xəbər?
- Mən bu məktubda Hüseynqulu xana bir əmr vermişəm. Əgər əmrimi icra etsə, məktub onun üçün xeyir xəbərlidir, yox əgər yetirməsə...

Novruz sabahı günü Şirazdan yola düşdü...

Astrabada yetişəndə Novruz xəbər tutdu ki, Hüseynqulu xan Bəndərgəzə getmişdir. Özünü oraya çatdırıb Kərim xanın məktubunu onun əlinə verdi. Hüseynqulu xan məktubu açıb oxudu, sonra Novruzdan soruşdu:

- Sənə tapşırıblarmı ki, cavab gözləyirsən?
- Mənə tapşınılıb ki, əgər siz cavab versəz, alam. Əgər cavab verməsəz qayıdam.
- Mən bu saat məktubun cavabını yazıb verərəm. – Katib çağırırdı. Məktubun başlığında hörmət ifadə edən sözlərdən sonra belə yazırdı: «Şəhriyari-Zənddən xahiş edirəm, həyatında bir

sıra məhrumiyyətlərə məruz qalmış qardaşımın qətlindən əl saxlasın, mən çalışacağam ki, tezliklə özümü Tehrana çatdıram». Məktubun cavabı yazıldıqdan sonra Hüseynqulu xan onu möhürlədi, Novruza bir miqdar pul verib dedi:

– Mənim cavab məktubumu şəhriyari-Zəndə apar və əgər birdən məktubu itirsən, onun məzmununu sənə deyirəm. Mən şəhriyari-Zənddən xahiş edirəm ki, qardaşıma toxunmasın; çalışacağam tez bir zamanda özümü Tehrana çatdıram.

... On dörd gündən sonra Novruz özünü Şiraza çatdırdı, məktubu Kərim xan Zəndə yetirdi. O, məktubu Ağə Məhəmməd xan Qacara göstərdi.

– Əgər qardaşın doğru deyirsə, görək bu iki-üç gündə onun Tehrana çatma xəbəri bizə yetişsin.

O vaxtdan iki həftəyə qədər Kərim xan Zənd Tehrandan xəbər gözlədi, ancaq Tehranın hakimi Hüseynqulu xanın ora gəlməsi barədə bir məlumat yazmadı. Axırda məcbur olub özü Tehran hakiminə yazıb soruşdu ki, nə üçün Hüseynqulu xanın Tehrana varid olması barədə xəbər göndərmir. Tehran hakimi bildirdi ki, Hüseynqulu xan hələ Tehrana gəlməyibdir.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Şahi-Çırağa pənah aparır

Kərim xan Zənd o günə qədər Ağə Məhəmməd xan Qacarı sərbəst buraxmışdı, onun Şiraz şəhərini gəzib dolanmağa və istədiyi vaxt ova çıxmağa icazəsi var idi. Ancaq o gündən etibarən Şirazdan çıxmaq qadağan edildi. Qacar xan hiss etdi ki, Kərim xan onu qətlə yetirə bilər, hərçənd qardaşına demişdi ki, onun ölümünü fikirləşməsin, onsuz da xacədir, diri də qalsa, dudmanının çırağını yandıra bilməyəcək, amma təhlükəni duyan

kimi canını xilas etmək üçün çırpınmağa başladı. Hər canlı öz canını hifz etmək üçün son nəfəsə kimi çarpışır.

Şiraz şəhərində Şahi-Çıraq adlı bir imamzadənin məqbərəsi var. Müqəssirlər cəzanın qorxusundan buraya pənah aparırdılar. Ağa Məhəmməd xan şəhərdə gəzməyə çıxanda Şahi-Çırağa girdi. Bu məqbərə Kərim xanın nəzərində çox hörmətli idi. O, Şiraza varid olan vaxtlarda yüz nəfərə qədər soyğunçu qorxusundan Şahi-Çırağa pənah gətirmişdi. Bu soyğunçuların əlindən xalq cana doymuşdu. Onlardan yalnız üç nəfəri Şahi-Çırağa gəlmədi. Çünki bilirdilər ki, əgər Kərim xanın qorxusundan ora pənah aparsalar, əhali daha onlardan qorxub bac verməyəcək. Şirazın qoçuları o vaxta kimi özlərini elə göstərirdilər ki, guya heç kəsdən qorxmurlar, kim onlara müqavimət göstərsəydi, qəddarələrini çəkib onu öldürər, yaxud yaralayardılar.

Kərim xan Şiraza daxil olanda, kənarda qalan haman üç nəfəri topun ağzına qoyub tikə-para etdi. Pənahəndlərə əl dəymədi. Bu pənahəndəlik özü bir cəza idi. Əhali arasında abırları gedirdi, ziyarətə gələnlərdən sədəqə alırdılar ki, qarınlarnı doyursunlar. bir növ yolçuluğa məcbur olmuşdular. Altı aydan sonra onlara icazə verdilər ki, Şahi-Çıraqdan xaric olsunlar. Bir neçəsi keçmişdə adam öldürdüyünə görə edam edildi. Digərlərini azad buraxdılar. Onsuz da bundan belə qoçuluq edəcək halda deyildilər.

Ağa Məhəmməd xanın vəziyyəti bambaşqa idi, onun şirazlılar yanında böyük hörməti var idi. Şahi-Çırağın qulluqçuları onun rahatlığı üçün hər şey edirdilər. İlk vaxtlar Şirazın hörmətli adamları ona yemək göndərdilər. Ağa Məhəmməd xan elə az yeyirdi ki, onun bu qədər dəbdəbəli yeməklərə qəti ehtiyacı yox idi. Ona görə də, hamıya təşəkkürünü bildirib xahiş edirdi ki, yemək göndərməsinlər. Özü hər gün qulluqçuların birinə pul verirdi ki, şəhərdən çörək və yüngül yavanlıq alsınlar.

Çox zaman onun dərs aldığı xan mədrəsəsinin tələbələri, eləcə də Şirazın adlı-sanlı adamları görüşünə gəlirdilər. Ağa Məhəmməd xan Qacarın görüşünə gəlməyi Kərim xan qadağan etməmişdi. Xan mədrəsəsinin müəllimi və tələbələri Qacarın görüşünə gələn günlər orada elmi məclis təşkil olardı, şairlərdən, tarixdən söhbətlər gedərdi. Ağa Məhəmməd xan heç vaxt Şahi-Çıraqda oturmağından şikayət etməzdi.

Bir gecə Şiraz alimlərindən bir neçə nəfər Kərim xan Zəndin hüzurundaydı. Kərim xanın kefi yaxşı idi. O iki beyt şer oxudu:

Yaşıl çöhrəli, dar dəhanlı nazənin,
Qocanın, cavanın saz edər halin.
Başının ləçəyin götürsən əgər,
Hirslənib ağzından ağ köpük tökər.

İstədi alimləri yoxlasın. Onlardan soruşdu ki, bu beyt kimindir. Oturanlardan heç birisi beytin mənasını və müəllifini bilmədilər. Kərim xan dedi:

– Əgər Ağa Məhəmməd xan Qacar burada olsaydı, bu beytin mənasını da, yazanını da bizə deyərdi.

Sükut çökdü. Bilirdilər Kərim xanın Ağa Məhəmməd xana qəzəbi tutub. Kərim xan davam etdi: – Bu biçarə bizdən qorxub, elə xəyal edib ki, ona bir ziyan yetirəcəyik. Sabah bir Şahi-Çırağa gedib onu bəstdən çıxaranıq.

O biri gün Kərim xan Zənd hüzurunda olan alimlərlə Şahi-Çırağı ziyarət etməyə getdi. Ağa Məhəmməd xanın saray dostları keçən gecəkini ona çatdırmışdılar və ona gözüydünlüyü vermişdilər ki, sabah azad olacaq. Daha doğrusu, qorxusuz Şahi-Çıraqdan çıxma biləcək.

Kərim xan Zənd Şahi-Çırağa varid oldu, ziyarətdən sonra Ağa Məhəmməd onun hüzuruna gəldi. Zənd şəhriyari dedi:

– Dünən gecə iki beyt şer səni mənim yadıma saldı. Dedim əgər sən yanımda olsaydın, o beyti yazanın adını deyərdin.

Ağa Məhəmməd xan soruşdu:

– Şəhriyar, o iki beyt hansıdır?

Kərim xan dünən gecə oxuduğu iki beyti Ağa Məhəmməd xan üçün oxudu. O isə düşünmədən dedi:

– Ey şəhriyar, bu iki beyt şer Tahir ibn Fəzl ibn Məhəmməd ibn Müzəffər ibn Möhlaci Cəğanidəndir. Təxəllüsü isə Əbülüzəffər idi. Onu Əbülüzəffər Cəğani çağırardılar. Yetmiş yaşında vəfat etmişdir.

– Əhsən! İndi de görüm bu iki beytin mənası nədir?

– Ey şəhriyar! Bu müqəddəs məkanda, imanın qardaşının məqbərəsində onun mənasını yozmaq olmaz. Elə mövzuya aiddir ki, onun adı burada çəkilməməlidir.

Kərim xan zarafatla dedi:

– Sən də ki bəstdə oturmusan, buradan xaric olmaq istəmirsən ki, bu iki beytin mənasını bizə deyəsən.

– Ey şəhriyar, mən əgər bilsəm ki, sizin rəhminizə və məhribanlığınıza şamil olmuşam, buradan xaric olaram.

– Yaxşı... sən mənim tərəfimdən arxayın ol. Buradan çıx və bu şerin mənasını bizə de.

Ağa Məhəmməd xan Qacar məqrəbənin xadimləri ilə sağollaşıb oradan çıxdı və Kərim xan Zəndlə şahlıq sarayına getdi.

Gecə yenə Kərim xan Zəndin məclisində alimlər yığılmışdı. Ağa Məhəmməd xan danışdı:

– Əbülüzəffəri Cəğani bu iki beyti pivə haqqında yazmışdır. Çünki pivə yaşıl çalır. Şair onu yaşıl çöhrəli, dar ağızlı nazəninə oxşatmışdır. Bəzilərinin fikrincə, Cəğani pivə tökülən dar boğazlı

yaşıl şüşədən bəhs edir. Şerin ikinci misrasında söyləyir ki, pivə cavana və qocaya şənlik gətirir, bu həqiqətdə də belədir. Şerin üçüncü misrasında şair deyir ki, əgər o nazəninin başının ləçəyin götürüb başaçıq qoysan, yəni şüşənin tıxacını çıxartsan, o qəzəblənəcək və ağzı köpüklə dolacaq. Yada salın: pivənin tıxacını çıxaranda pivə köpüklənir.

Kərim xan Zənd yenə də Ağa Məhəmməd xanı təriflədi, məclis əhli də onu alqışladı. Beləliklə, Çəğaniyə sülaləsinin padşahı Əbülmüzəffərin pivə haqqında dediyi iki beyt Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xan Zəndin yadına saldı və onun bəstdən çıxmasına səbəb oldu.

Həqiqətsə bu idi ki, Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacara münasibətdə rəhmli idi. Əgər belə olmasaydı, Hüseynqulu xanın itaətsizliyinə görə onu qətlə yetirərdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xan Zəndin yanında girov idi. Girovları ona görə saxlayırlar ki, yaxınlarından biri üsyan etsə, öldürsünlər. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Kərim xan tərəfindən öldürülməsinə iki şey mane oldu. Birincisi, onun xacə olması idi. Hər dəfə Kərim Ağa Məhəmməd xanı öldürmək qərarına gələndə onun xacəliyini yada salıb qətlini rəva bilmirdi və bu ölümü öz kişiliyinə sığışdırmırdı. İkincisi bu idi ki, Ağa Məhəmməd xan alim idi. Kərim xanın elmi və ədəbi məclislərinin də nədimi, zinəti hesab olunurdu. Baxmayaraq ki, səsi cır və xoşagəlməz idi, ancaq sözlərinin mənalı olması onun nitqini gözəlləşdirirdi. Kərim xan Zənd Astrabada aid bütün işlərdə onunla məsləhətləşərdi.

Baxmayaraq ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar alim idi, ancaq ondan bir kitab belə qalmamışdır. Çünki Qacar xanı o əndazədə şahlıq arzusunda idi ki, vaxtını kitab yazmağa sərf edə bilmirdi. Ağa Məhəmməd xan Kərim xan Zəndin yanında əsir olduğu

on altı ildə kitab yazsaydı, çox ehtimal ki, qiymətli külliyyat qoyub gedərdi.

Hüseynqulu xan Kərim xana yazdığı məktubda qeyd etmişdi ki, özünü tezliklə Tehrana və sonra da Şiraza çatdıracaq. Ancaq o, Tehrana getmədi və Kərim xana aydın oldu ki, bu cavan vaxt uzadır. Digər tərəfdən, Zənd şəhriyarının qeyrəti qəbul etmirdi ki, onun bu itaətsizliyinin əvəzində qardaşı Ağa Məhəmməd xanı öldürsün.

Bir gün Kərim xan Zənd vəziri Mirzə Cəfərlə Hüseynqulu xan bu barədə söhbət edirdilər. Vəzir sözü onu çoxdan narahat edən bir məsələnin üstünə gətirdi:

– Ey şəhriyar, mən Ağa Məhəmməd xan Qacardan qorxuram, onun baxışları tamam başqadır. Göz qəlbin aynasıdır deyiblər. Ağa Məhəmməd xanı öldürüb o sarıdan birdəfəlik asudə olarsınız! Ancaq fikirləşirəm ki, onun öldürülməsi, qardaşına təsir etməyəcək, təsir etsəydi, o özünü bu günə kimi Tehrana çatdırardı. Digər tərəfdən, Ağa Məhəmməd xanı öldürsəniz, Hüseynqulu xan daha da quduzlaşacaq.

Kərim xan Zənd dedi:

– Aydındır, əgər girovu öldürsən, girov verən ümitsizləşəcək və daha qatı düşmən olacaq.

Mirzə Cəfər dedi:

– Ey şəhriyar-Zənd, onda Hüseynqulu xanın özünü qətlə yetirin!

Hüseynqulu xanın öldürülməsi

Həmin gün Mirzə Cəfər ilk dəfə Kərim xanı təhrik etdi ki, Hüseynqulu xanı öldürsün. Bu o zamandı ki, Cəhansuz şahın qüdrəti İranın şimal hissəsində vüsət tapmışdı. O artıq Mazan-

darən və Gilana da əl atırdı, onun yenicə yaranmaqda olan kiçik dəniz donanması İranın şimalını Dərbənddən Qaraboğaza kimi nəzarətdə saxlayırdı.

Kərim xan Zənd əvvəl-əvvəl qərara gəldi ki, Cahansuz şahı yerli hakimlər vasitəsilə qətlə yetirsin, ancaq bu tədbir baş tutmadı. Hər dəfə Cahansuz şah yerli hakimlərə qələbə çaldı. İki dəfə Tehranı təhdid elədi, ancaq hücumu keçmədi. Belə olduqda Kərim xan düşündü ki, vəzir Mirzə Cəfərin tövsiyəsinə əməl edib nə yolla olursa Cahansuz şahı qətlə yetirsin.

Qacar tarixçiləri Hüseynqulu xana edilən sui-qəsd barəsində müxtəlif rəvayətlər yazırlar. Bəziləri yazır ki, Hüseynqulu xanın öldürülməsi planı Kərim xan tərəfindən Şiraza hazırlanmışdır.

Belə rəvayət var ki, Kərim xan Zənd Əli xan Dəvəlu adlı bir nəfəri çoxlu pul və tam ixtiyarla Astrabada göndərir ki, ipək almaq bəhanəsilə orada sakin olub, bir neçə nəfəri Hüseynqulu xanı öldürmək üçün hazırlasın. Bir fakt bütün Qacar tarixçilərində var ki, Hüseynqulu xanı bir türkmən öldürmüşdür.

Şahzadə Fərhad Mirzə Qacariyyənin ən ləyaqətli şəxsiyyətlərindən idi. O, öz kitabında yazırdı ki, Hüseynqulu xanı türkmənlərin yəmut tayfasından olan üç nəfər qətlə yetirmişdir.

Sorhəng Qold Smit Hüseynqulu xanın öldürülməsi barədə belə yazır: «Kərim xan Zənd gördü ki, Cahansuz şahın öhdəsindən gələ bilmir. Onun üstünə qoşun çəkəsi olsa, gərək milyonlarla pul xərcləyə və özü də Astrabada gedə. Ona görə qərara gəldi ki, bir nəfər qatil göndərsin. Ona görə Əli xan Dəvəlunu hüzuruna çağırıb ona dedi: «Nə qədər pul istəsən, sənə verəcəyəm, bu şərtlə ki, Hüseynqulu xanı öldürəsən». Ona tapşırırdı ki, Astrabada çatanda özünü ipək taciri kimi qələmə versin.

Kərim xan Zənd Əli xan Dəvəluğa dedi:

– Mən yəqin bilirəm ki, Hüseynqulu xanın Gilanda, Mazandaranda və ya Astrabadda düşməni var. Bu cavan İranın şimalında apardığı müharibələrdə çoxlu adam öldürmüşdür. Ona görə mütləq onun düşmənləri olacaq. Sən Astrabadda sakin olandan sonra o adamları axtarıb taparsan. Onun düşmənlərini axtarıb tapandan sonra əsas işi tapşıracağın adamları müəyyən-ləşdirib onlara pul ver ki, Hüseynqulu xanı öldürsünlər. Deyərsən ki, Hüseynqulu xanı öldürəndən sonra çox qiymətli ənam və-rəcəyəm.

Əli xan Dəvəlu pul alandan sonra Astrabada yola düşdü. Tacir paltarında şəhərə daxil olub ipək almaq bəhanəsilə başladı təhqiqat aparmağa. Bir müddətdən sonra eşitdi ki, türkmənlərin Kuklan tayfasından Artıq adında bir türkmən Hüseynqulu xanla düşməndir. Əli xan Dəvəlu xalça almaq bəhanəsilə onun evinin ünvanını öyrənib evinə getdi. Bir neçə xalça alıb, pulunu verdi və dedi:

– Əgər mümkünsə bu xalçaları bir neçə gündən sonra Astrabada gətirərsən.

Əli xan Dəvəlunun məqsədi bu idi ki, əməlli-başlı danışmaq üçün onu Astrabada gətirsin.

Artıq xalçaları Əli xanın evinə gətirəndən sonra ev sahibi ondan xahiş etdi ki, bir neçə gün qonaq olsun. Artıq bir neçə gün onun evində qaldı, söhbət əsasında məlum oldu ki, vuruş-maların birində Hüseynqulu xan Artığın qardaşını və cavan oğlunu öldürmüşdür.

– Əgər bilsəydim, mən öləndən sonra ailəm başsız qalmayacaq, Hüseynqulu xanı öldürərdim, ondan sonra qoy mənə lap tikə-tikə doğrasınlar.

Əli xan Dəvəlu dedi:

– Mən eşitmişdim ki, türkmən yurtlarında, qadınlar ailəni dolandırır, onlar forş toxuyub satmaqla yaxşı pul qazanırlar.

– Heç bir türkmən ailəsi xalça toxuyub satmaqla dolana bilməz. Türkmənlərin dolanışıqı mal-qaradan çıxır, bəzi yerlərdə əkin də əkirlər.

– Əgər bir adam tapılsa ki, sənə yaxşı pul versin, çoxlu mal-qara alasan, Hüseynqulu xanı öldürərsənmi?

– Ailəmə bir şey qoya bilsəm, hökmən Hüseynqulu xanı öldürərəm. Həyatda yeganə arzum oğlumun və qardaşımın intiqamını almaqdı.

– Mən sənə pul verərəm, mal-qara alıb ailən üçün qoyasan.

– Nədən ötrü mənə pul verirsən?

– Ona görə ki, mən də sənin kimi Hüseynqulu xanla düşmənəm. Ancaq sənin qədər rəşadətım yoxdur, onu öldürməyə cürət etmirəm.

Artıq soruşdu ki, nədən ötrü onunla düşmənsən. Əli xan Dəvəlu dedi:

– Hüseynqulu xan mənim qohum-qardaşlarımdan bir çoxunu qətlə yetirmişdir.

– Sən hansı tayfadansan?

– Mən Dəvəluyam.

Bu cavab sadə qəlbli Artıq kifayətləndirdi, o daha heç nə soruşmadı.

Həmin gün Artıq və Əli xan Dəvəlu and içdilər ki, bu sirri heç kəsə, hətta arvadlarına belə danışmasınlar. Əli xan Dəvəlu Artığa beş min qızıl verdi ki, mal-heyvan alsın. Artıq dedi:

– Əgər mən bu pulu verib at, qoyun alsam, hamı heyvətlənəcək. İstəyəcək bilsin ki, mən birdən-birə necə sərvət sahibi oldum. Ona görə bu pulun bir miqdarını xərcləyəcəm. Qalanını arvadıma tapşıracağam. Əli xan Dəvəlu dedi:

– Çalış Hüseynqulu xanı elə öldür ki, özün öldürülməyəsən, əgər salamat qalsan, əlavə beş min qızıl da verəcəyəm, ancaq bu şərtlə ki, Hüseynqulu xan öldürülə.

– Hüseynqulu xanı öldürəndən sonra sağ qalsam, özüm o beş min qızılı səndən alacağam, əgər sağ qalmasam, sən o pulu arvadıma verərsən.

Əli xan söz verdi.

Artıq pulu götürüb yola düşdü, dedi ki, on beş gündən sonra qayıdacağam.

On beş gündən sonra Artıq qayıtdı və Əli xana dedi ki, ailə-sində hər şeyi yoluna qoyub. Dəvəlu Artıqdan soruşdu:

– Arvadın soruşmadı ki, hara gedirsən, nə üçün deyirsən qayıtmayacaqsan?

– Türkmən qadınları ərlərindən belə suallar etməzlər.

– İndi özünün və mənim intiqamımı Hüseynqulu xandan almağa hazırsanmı?

Artıq bildirdi ki, hazırdır. Əli xan sözünə davam etdi:

– Eşitmişəm Hüseynqulu xan Sorx Dəştə gedib və bəlkə on beş gün orada qalacaq.

Artıq dedi:

– Mən də oraya gedəcəyəm.

– Sorx Dəşti tanıyırsanmı?

– Oranı öz yurdum kimi yaxşı tanıyıram.

– Sən oranı tanımasan, böyük çətinliklərə rast gələcəksən.

Artıq Əli xan Dəvəlunu inandırıldı ki, Sorx Dəşti yaxşı tanıyır və bilir ki, Hüseynqulu xandan necə intiqam alacaq. Əli xan Dəvəlu narahat idi:

– Sorx Dəştin camaatının səndən şübhələnməməsi üçün nə edəcəksən?

– Heç bir şey! Bir türkmənin qoltuğu xalçalı Astrabadın hər nöqtəsində görünməsi adi haldır.

Az sonra Artıq Əli xanla xudahafızlaşib Sorx Dəştə yola düşdü.

Artıq Sorx Dəştdə qalıb bir neçə gün təhqiqat aparandan sonra öyrəndi ki, Hüseynqulu xan gündüzlər ova çıxır, gecələrsə Tul adlanan mahalda çadırdə gecələyir. Onun çadırı alayın ortasında qurulur. Beləliklə, gecə oraya getməyə imkan tapmayacaq. Yalnız gündüzlər, Hüseynqulu xan ova çıxan zaman, yaxud ovdan qayıdib istirahətə gedən vaxt nəşə eləmək olar.

Əli xan Artıq gedəndən sonra Astrabada çox qalmadı. Getməyinin səbəbi də bu idi ki, əgər Artıq tutularsa, sorğu-sual edəcəklər, birdən ağzından söz qaçırdar. İşı ehtiyatla tutmaq görəkdir. Əli xan Dəvəlu bilirdi ki, əgər Artıq Hüseynqulu xanı qətlə yetirməyə müvəffəq olsa, mütləq yaxalanacaq. Ona görə ki, Hüseynqulu xan ehtiyatı əldən vermir və onu həmişə bir döstə gözətçi əhatə edir.

Gün batandan sonra Hüseynqulu xan alaya gedəndə, Artıq onun yolu üstə dayandı. Hüseynqulu xan bir neçə dəfə Artığı görmüşdü. O, çiyinində xalça salıb, türkmən alverçiləri kimi gəlib-gedənə malını göstərirdi. Bu dəfə Artığın çiyində xalça yox idi. Hüseynqulu xan adamlarıyla yaxınlaşanda Artıq türkmən dilində qışqırdı:

– Ey ovdan qayıdan pədaşah, ova getmək əvəzinə nə üçün oğruları cəzalandırmırsan ki, mənim xalçalarımı apardılar?

Hüseynqulu xan bu sözləri eşidən kimi atın cilovunu çəkib dayandı, onunla gələn adamlar da atlarını dayandırdılar. Hüseynqulu xan dedi:

– Yaxın gəl görüm nə deyirsən?

Artıq Hüseynqulu xana yaxınlaşdı və dediklərini təkrar etdi. Hüseynqulu xan soruşdu ki, xalçalarını nə vaxt apardılar.

Artıq dedi:

– Elə bu gün!

– Harda oğurladılar?

Türkmən kişi əlilə alaya yaxın bir yeri nişan verdi və guya o yeri daha yaxşı göstərmək üçün Hüseynqulu xanın atının arxasına keçdi. Birdən atın tərkinə çıxdı. Bir göz qırpımında cıbindən bıçağı çıxarıb onun hülqumunu və boyun damarlarını kəsdi. Üstəlik ürəyinə bir zərbə endirdi. Hüseynqulu xanın adamları tökülüşüb onu həlak etdilər. Artıq atdan yığıldı. Xanın boynundan qan fəvvarə vururdu. Bu hay-küydən hürkmüş at götürüldü. Hüseynqulu xanın bir ayağı atın üzəngisində olduğu üçün, onu bir qədər yerlə sürüdü.

Hüseynqulu xanın adamları qaçıb qanına bölənmiş şahlarını yerdən qaldırdılar, ancaq gördülər ki, iş-işdən keçib. Onu atın üstünə qoyub alaya gətirdilər. Artığın meyitini alayda tanıdılar, dedilər ki, xalça satandır.

Hüseynqulu xanın öldürülməsini Qolda Smit belə nağıl edir. Bu hadisə Hicri-qəmərinin 1189-cu ilində olmuşdur.

O biri gün Hüseynqulu xanın cəsədini Astrabada apardılar və atası Məhəmməd Həsən xanın qəbrinin yanında dəfn etdilər. Artığın meyidini isə basdırmadılar, elə oradaca atdılar ki, leş yeyən quşlara və kaftarlara yem olsun.

Hüseynqulu xan – Cahansuz şah istedadlı bir cavan idi, əgər sağ qalsaydı, böyük padşah ola bilərdi. Qacar şahzadələrindən olan Fərhad Mirzənin fikrincə, Artığı Hüseynqulu xanı öldürməyə təhrik edən Kərim xan Zənd olub. Şahzadənin yazdığına görə, yəmut tayfasından daha iki nəfər türkmən bu qətlə iştirak etmişdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar da inanırdı ki, qardaşı Hüseynqulu xan Kərim xan Zəndin əmrilə öldürülmüşdür. Belə ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar Zəndiyyə sülaləsinə qələbə çalandan sonra onları qırıb çatdı. «Atamın, özümün və qardaşımın intiqamını Zəndiyyədən aldım!» – dedi.

Əli xan Dəvəlu Tehrandə Hüseynqulu xan – Cavansuz şahın öldürülməsi xəbərini eşidib dayanmadan Şiraza getdi ki, xid-

mətinin mükafatını Kərim xan Zənddən alsın. Zənd şəhriyanı onu Astrabada hakim təyin etdi. Sonralar Əli xan Dəvəlu özünü öyürmüş ki, o, Kərim xan Zənddən Hüseynqulu xanın öldürülməsini düzüb-qoşmaq tapşırığı alıbmış. Əli xan Dəvəlu mükafatı, daha doğrusu, Astrabad hakimliyinin fərmanını alandan sonra oraya getdi.

Hüseynqulu xan nə qədər ki, sağ idi, Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları arasında möhkəm dostluq vardı. Bəzən ixtilaflar olurdu, ancaq tayfanın kələntəri Kamal Əli bəy bu ixtilafları həll edirdi və iş davaya çatmırdı. Hüseynqulu xan qətlə yetiriləndən sonra Kamal Əli bəy iki tayfa arasında əmələ gələn ixtilafları həll edə bilmirdi, onların arasındakı münasibət yenə də qabaqkı həddə düşdü. Əli xan Dəvəlu bu ixtilafı bir az da qızışdırırdı ki, onların arasında vuruşma baş versin. Məcbur olub hakimə müraciət etsinlər. Sərhong Qold Smit yazır: «Hakim bu ixtilaflardan xeyir görür. Şikayətçi nə qədər çox olurdusa, hakimin də maddi xeyri artıq olurdu. Bir gecə Əli xan Dəvəlunun təhrikilə Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları arasında silahlı toqquşma oldu. İki nəfər öldürüldü, bir neçə nəfər də yaralandı. Əli xan Dəvəlu hər iki tayfanı qanbahası verməyə məcbur etdi, onlar qanbahası verməkdən boyun qaçırdılar, hakim tayfa başçılarından bir dəstəni zindana saldı.

Hüseynqulu xanın nöqərlərindən Yusif adlı bir nəfər bilirdi ki, bu davanı qızışdıran Əli xan Dəvəlu olmuşdur. Ona görə qərara gəldi ki, ağası Hüseynqulu xanın və vuruşmalarda günahsız ölənlərin intiqamını Əli xandan alsın, bu qərarını da icra etdi. Belə ki, bir gün Əli xan Dəvəlu Qorçan çayının kənarı ilə gedəndə Yusif onu gülləylə yaraladı, Əli xanı şəhərə gətirdilər, iki gündən sonra öldü. Yusif yaxalanmadı. Türkmən səhrasına qaçıb orada sakin oldu. Ağa Məhəmməd xan Qacar sağlığa çatandan sonra onun hüzuruna gəldi. Qacar xanı ona ənam və vəzifə verdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xan Zəndin ölümünün yaxınlaşdığını güman edir

Kərim xan Zənd xeyli müddətdi ki, xəstəydi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Şirazda olarkən, Kərim xan Zəndin hərəmxanasına girməyə ixtiyarı var idi. Ona görə ki, xacə idi və Kərim xan Zəndin qadınları üzlərini ondan gizlətmirdilər. Bundan başqa, Kərim xan Zəndin arvadlarından biri Ağa Məhəmmədin bibisi idi. Ömrünün axır aylarında Kərim xan vaxtının çoxunu hərəmxanada keçirirdi. Ağa Məhəmməd xan Kərim xanın səhhəti barədə hərəmlərdən sorğu-sual edirdi. O başa düşmüşdü ki, Zənd şəhriyarının vəziyyəti pisdır, digər tərəfdən qoca olduğu üçün yaxşılaşacağına ümid yoxdur.

1191 Hicri-qəməridə, şərq və qərb tarixçilərinin dəqiq müəyyən edə bilmədikləri bir gün Ağa Məhəmməd xan Qacar Turqu adlı zəkali və sadıq nöqərlərini yanına çağırıb, ona bir qədər də pul verib dedi:

– Bu məktubu apararsan Astrabada, Abbasqulu bəy Aşağıbaşa verərsən. Bu məktubda ona yazmışam ki, nə etməlidir, ancaq ehtiyat üçün məzmununu sənə deyirəm ki, əgər məktubum onun əlinə çatmasa, məzmununu deyə biləsən. Kərim xanın məmur-ları sənə saxlasa, onların əlinə düşməsin deyə onu yeyərsən. İndi isə yadında saxla: «Ağa Məhəmməd xan Qacar xəbər göndərir ki, sən Aşağıbaş tayfasının başçıları ilə Tehrana gedib Vəramində sakin olasan və mənim sonrakı tapşırıqları gözləyəsən. Əgər o səndən nişan istəsə, «Məhəmməd Həsən xanın kəsilmiş başı» deyərsən. Bu nişanı Abbasqulu bəyə desən, o biləcək ki, dediyin sözlər mənimdir. Onu başa sal ki, Kərim xan Zəndin ölümü yaxınlaşmışdır, elə ki, o vəfat etdi, mən özümü Tehrana və Vəraminə çatdıracağam. Onlar görək elə hazır olsunlar ki, özümü Tehrana çatdıran kimi mənə kömək edə bil-

sinlər. Abbasqulu bəyə deyərsən Tehrana böyük dəstə ilə gəlməsin. Şübhə doğurar, ancaq bir-iki nəfər karagələn adam şübhə törətməz, soruşan olsa, niyə gəliblər? Desinlər yer almağa gəlmişik. Vəramində həmişə almağa yer vardır. Əkinlə məşğul olan adamlar həmişə oraya gəlib torpaq alırlar.

Turqu Şirazdan yola düşdü ki, Astrabada gedib Ağa Məhəmmədin məktubunu Abbasqulu bəyə çatdırsın.

Ağa Məhəmməd xan atası Məhəmməd Həsən xanın yerində Astrabadda hakim qaldığı vaxtlar Abbasqulu bəyə çox məhəbbət və hörmət etmişdi, Abbasqulu bəy özünü Ağa Məhəmməd xanın borclusu sayırdı.

Hüseynqulu xan öldürüləndən sonra Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfaları ayrıldılar. Tayfaların hərəsi özünə rəis təyin etdi, Aşağıbaş tayfasının rəisi Abbasqulu bəy seçildi. O da Ağa Məhəmməd xanla yaxşı münasibətdə olduğu üçün bütün tayfa başçılarını Ağa Məhəmməd xana tərəf çəkib, onun köməyinə səfərbər etdi. Əgər bir adam Ağa Məhəmməd xanın xacəliyinə görə sıxılardı, Abbasqulu bəy ona deyərdi:

– Padşahın elmi, ədaləti və ləyaqəti olmalıdır, onun kişiliyi ilə işimiz yoxdur.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın məktubu Abbasqulu bəyə çatanda, o, Aşağıbaş tayfasının rəislərini Ağa Məhəmməd xanı öz padşahları hesab etməyə çağırırdı. Heç şübhə yoxdur ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın şahlıq məqamına çatmasında Abbasqulu bəyin böyük xidməti olmuşdur. Qacar tarixçiləri onun adını çökmirlər, bəlkə də düşünüblər ki, bunlar Ağa Məhəmməd xanın ləyaqət və zəkasına kölgə salar.

Nəhayət, Ağa Məhəmməd xan Qacara Şirazda xəbər çatdı ki, Abbasqulu bəy Aşağıbaş və bir dəstə tayfa başçısı artıq Vəramindədirlər, onun göstərişlərini gözləyirlər. Ağa Məhəmməd

xan daim Kərim xanın vəziyyətindən xəbər tuturdu. Bir gün eşitdi ki, Kərim xanın ayaqları şişib və o daha yeriyə bilmir. Kərim xanın həkimləri onun xəstəliyi barədə sükut edirdilər. Arabir şübhə doğurmamaq üçün deyirdilər ki, Kərim xan Zəndin xəstəliyi yüngüldür və müalicə olunacaq. Ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacar bilirdi ki, şəhriyari-Zənd bu xəstəlikdən durmaycaq.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tehrana qaçması

1192-ci Hicri-qəməri ilinin səfər ayının onunda Ağa Məhəmməd xan Qacara xəbər çatdı ki, Kərim xan Zənd can verir. Həmin gün o, Şirazda olan silahını, nağd pulunu və iki nöqərinə götürüb ov bəhanəsi ilə Şirazdan çıxdı. Bu gediş heç kimi şübhələndirmədi. Qacar xanın tez-tez ova getdiyi hamıya bəlli idi. Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, əgər Kərim xan ölsə, şəhərin darvazalarını bağlayacaq, heç kimi bayıra buraxmayacaqlar. Şahın ölüm xəbəri şəhərdən kənara çıxmamalıydı. Şərqi ölkələrində belə bir adət vardı – yeni padşah təyin olunana qədər ölənin şahın xəbərini yaymırdılar. Bu da ondan ötrü idi ki, narazılar, əmirilər, fürsət axtaranlar baş qovzamasınlar...

Hüseynqulu xan öldürüldəndən sonra Ağa Məhəmməd xanın yaxın qohumlarından bir neçə nəfəri Şiraza gətirmişdilər ki, girov kimi saxlasınlar. Həmin gün Ağa Məhəmməd xan Qacar Şirazdan çıxmamışdan qabaq öz qohumlarına tapşırırdı ki, fürsət varkən şəhərdən çıxıb Şah Mirzə ibn Həməzə məhəlləsində ona qoşulsunlar. Həmin məhəllədə Rza xan Qacar adlı bir kişi var idi. Bu kişi Ağa Məhəmməd xanın alim dostlarından idi, Qacar xanı bəzən onun qonağı olardı.

1192-ci Hicri-qəməri ili səfər ayının on ikisində Kərim xan Zənd elə bihəal oldu ki, həkimlər onun öləcəyini yəqin etdilər.

Sinəsi qalxıb-enməsəydi, öldüyünü düşünürdilər. Vücudu tam hərəkətsiz idi. Şirazın hakimi Əbülfəth xan Zənd də yəqin hasil etdi ki, şəhriyari-Zənd sağalmayacaq, ona görə Şirazda olan Aşağıbaş əmirzadələrini və başqa girovları nəzarət altına aldılar. Ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacar qəfəsdən uçmuşdu.

Səfər ayının on üçündə Ağa Məhəmməd xan öz nöqəri Zahir şəhərə tərəf göndərdi ki, bir xəbər gətirsin. Zahir xəbər gətirdi ki, şəhərin darvazası bağlanmışdır. Qacar xanın özü də şəhərə tərəf gedib gördü ki, doğrudan da, darvazaları bağlamışlar və heç kəsi şəhərdən kənara buraxmırlar. Onu tanıyıb işarə ilə başa saldılar ki, Kərim xan Zənd vəfat etmişdir.

Ağa Məhəmməd xan nöqərləri ilə Rza xanın evinə doğru getdi, özünü elə göstərdi ki, guya ovdan gəlir və şəhərə qayıdacaq. Kərim xanın ölməsindən və darvazaların bağlanmasından da xəbərsizdir. Ev yiyəsi qonağı üçün axşam yeməyi hazırlatdı, təklif etdi ki, gecəni onun evində qalsın. Ancaq Ağa Məhəmməd Şirazdakı qohumlarının gəlməsini gözləyirdi, ona görə də dedi ki, gecə mütləq şəhərə qayıtmalıyam. Gecə keçir, əmirzadələrdən xəbər çıxmırdı. Onların gecikməsindən Ağa Məhəmmədin narahatlığı artırdı. Şirazla bu məhəllə arasında məsafə azdı. Qacar əmirzadələri indiyə qədər gəlib çıxmalıydılar. Ağa Məhəmməd xan düşündü ki, yəqin onlar şəhərdən çıxma bilməmişlər. Onun xəbəri yox idi ki, əmirzadələrdən İsa xan, Musa xan və Süleyman xan şəhərdən çıxmaq istərkən Şiraz hakimi Əbülfəth xan tərəfindən yaxalanmışlar. Əbülfəth xan bu üç əmirzadəni Məhəmməd Zahir xan adlı bir nəfərə tapşırıb demişdi:

– İsa xan və Musa xanı öldürərsən, on yaşlı Süleyman xanı isə nəzarət altına salarsan.

Məhəmməd Zahir xan Zənd həmin gün, yəni səfər ayının on üçündə günəş batana yaxın İsa xanın və Musa xanın başlarını

kəsdi. Ağa Məhəmməd xan o iki əmirzadənin qətlindən Tehrana gedəndən sonra xəbər tutdu. O gün Ağa Məhəmməd xan Qacar Rza xanın evində şam yeməyinə qədər gözlədikdən sonra əmin oldu ki, əmirzadələrin şəhərdən çıxarılmalarına mane olublar. Şam edəndən sonra Rza xanla görüşüb, getmək üçün, nökərlərlə yola düşdü. Rza xanın evindən aralananda nökərlərinə dedi:

– Biz gərək Şirazdan sürətlə uzaqlaşaq, tez bir zamanda özümüzü Tehrana çatdıraq. Mənim tərəfdarlarım oradadırlar. Kərim xan Zəndin ölüm xəbəri Tehrana çatmamış biz orada olmalıyıq. Məncə, Kərim xanın ölüm xəbərini heç sabah da əyalətlərin valilərinə çatdırı bilməyəcəklər. Biz bir gecə-gündüz xəbər aparan qasidlərdən irəli olacağıq.

Haman gecə Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahana yola düşdü ki, oradan da Tehrana çatsın. Ağa Məhəmmədin Turqu adlı nökəri qoçaq, yorulmaq bilməyən türkmən idi. Zahir ürəyiyumşaq, sədaqətli, xoş xasiyyətli idi. Ancaq Turqu kimi qüvvətli deyildi. Şəhər açılandan onun üzündə yorğunluq əlamətləri görünürdü. Atlar da yorulmuşdu. Ağa Məhəmməd xan məcbur oldu atları bir qədər asta sürsün ki, heyvanların nəfəsi qaydaya düşsün.

Atları suvardıqdan sonra Qacar xanı nökərlərinə dedi:

– Biz ancaq Tehrana çatanda istirahət edə bilərik, nə qədər ki, ora çatmamışıq, getməliyik. Bu gün özümüzü Se çeşməyə çatdıraq, orada istirahət edərik, atları da dəyişərik.

O gün atlar axşama qədər yortdular. Axşam Turqunun atı əldən düşərək yıxıldı, daha qalxa bilmədi. Qacar xanı nökərinə dedi ki, atın yəhərini götürüb Zahirin atına minsin, ancaq Zahirin də atı beş yüz addımdan sonra yıxıldı və bir də dura bilmədi. İş belə görən Ağa Məhəmməd xan nökərlərinə tapşırı ki, atların yəhərlərini götürüb piyada özlərini Se çeşməyə çatdırsınlar. Özü isə qabaqda gedib onlar gələndə kimi at almağı nəzər-

də tutmuşdu. Qacar xanı getdi, nökərlər də ölmüş atların yəhər-yüyənlərini götürüb Se çeşməyə doğru hərəkət etdilər. Ancaq Ağa Məhəmməd xanın atı hələ Se çeşməyə çatmamış yıxıldı. Qacar xanı məcbur oldu ki, atın yəhərini çiyinə alıb yolun qalanını piyada getsin.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Se çeşməyə çatıb üç at, atlara noğala düzəltmək üçün arpa unu və özlərinə azuqə aldı. Nö-kərlər gəlib çatdılar. Zahir dedi:

– İy əmir! Yaxşı olar ki, bu gecə burada istirahət edib sabah yola düşək.

Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Yox, biz görək Şirazdan mümkün qədər uzaqlaşaq:

Zahir dedi:

– Ey əmir! Mənim qüvvəm tükənmişdir, burdan belə gedə bilməyəcəyəm.

Ağa Məhəmməd xan Turqudan soruşdu ki, sən necə? Turqu bildirdi ki, ağasına yoldaşlıq etmək üçün hələ gücü var. Ağa Məhəmməd xan Qacar zahirə bir qədər pul verib dedi:

– Bu sənin və atının xərci, biz gedirik sən istirahət edəndən sonra yola düş, əgər özünü bizə çatdırsan, daha yaxşı olar. İşdi, çatdıra bilməsən, Tehranın yaxınlığındakı Vəraminə gəlib, bizə qoşul.

Ağa Məhəmməd xan Qacar və Turqu Zahirlə sağollaşıb yollarına davam etdilər. Onlar dan ulduzu çıxana qədər atları yortma sürdülər. Nəhayət, bir çaya yetişib dayandılar. Ağa Məhəmməd xan nökərinə atlara noğala hazırlatdı. Atlar noğalanı yedilər. Ağa Məhəmməd xan onlara su vermədi. Bilirdi ki, atlar noğaladan sonra su içsələr, ürək ağrısı tutub ölərlər. Ancaq hava işıqlanandan sonra başqa bir çaya çatdılar, orada atları suvarıb yola düşdülər. Turqu çox yorulmuşdu, atın üstündə mürgüleyirdi.

Nahara yaxın atları dayandırdılar ki, yemləsinlər. Turqu atdan düşən kimi yuxuladı. Qacar xanı noğalanı özü hazırlamalı oldu. Yola düşmək istəyəndə, gördü ki, nökəri qalxıb ata minməyə qadir deyil.

Dedi:

– Turqu, mən qalib gözləyə bilmərəm ki, sən yatıb dincələsən. Gedirəm, sənə də bir miqdar pul qoyuram. Onu özünə xərc et. Vəramində mənə qoşularsan.

Sonra atına minib yola düşdü. Axşamüstü qəsəbəyə çatdı. Təzə at alıb yorulmuş atı at satana bağışladı. Gecə düşmüşdü, çaqqallar ulaşırdılar. Ağa Məhəmməd xan bildi ki, hardasa bu yaxınlarda qəsəbə olmalıdı. Məharətli ovçu olduğundan, bildirdi ki, çaqqallar gecələr qəsəbə əhalisinin yatmasını gözləyir, sonra oğurluğa başlayırlar. Ağa Məhəmməd xan atı qovdu. At clə yüyürdü ki, səhər açılanda İsfahanın divanna çatmışdı. İsfahana çatmağa az qalmış atı yıxıldı və bir daha qalxmadı. Ağa Məhəmməd xan yıxılmış atı ordaca qoyub piyada İsfahana varid oldu. O, şəhərə çatıb karvansaraya düşdü. Bir az dincəlib İsfahan bazarına getdi və orada camaatın söhbətinə qulaq verdi. Bilmək istəyirdi ki, görsün Kərim xanın ölümündən xəbərləri var, ya yox? Ancaq gördü ki, heç kəs bu barədə danışmır. Oradan heyvan bazarına gedib bir ağ at seçdi, hələ günorta azanı verilməmişdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahanı tərk edib, Tehrana üz tutdu. Gecə-gündüz dincəlmədən yol gedib Tehrana çatdı.

Yay fəslində gündüzlər İranın mərkəzi səhralarında hədsiz isti olduğu üçün yol getmək çox çətin olur. Ona görə də, çarvadarlar günorta vaxtı istirahət edirdilər, yalnız günəş qürub edəndə yol getməyə başlardılar ki, özləri və mal-heyvanları istidən təntiməsin. Ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacar yayın qızmarında səhərdən axşama qədər İranın mərkəzi səhralarında at çapdı. İstinin şiddəti və yolun yorğunluğu onu hərəkətdən

saxlamadı. Bu iradə və fədakarlıq sonralar Qacar sülaləsinin bütün həyatını dəyişdi. Tehranın yaxınlığındakı Şah Əbdüləzim kəndinə çatanda düşündü ki, yuyunub sonra ziyarətə getsin.

Ziyarətdən sonra Vəraminə tərəf yola düşdü. Vəramin Tehranın şərqində yerləşirdi və ona çox yaxın idi. O fikirləşirdi ki, Abbasqulu bəy və Aşağıbaş tayfasının başqa rəisləri orada olacaqlar. Zənni düz çıxdı, Aşağıbaş tayfa başçıları Vəramində qalmışdılar. Ağa Məhəmməd xandan bildilər ki, Kərim xan Zənd vəfat etmişdir. Çünki əks təqdirdə Ağa Məhəmməd xan Qacar Vəraminə gələ bilməzdi. Abbasqulu Ağa Məhəmməd xana şahlara layiq cəhətlər göstərirdi. Onun məqsədi vardı. İstəyirdi ki, Aşağıbaş tayfasının başqa rəisləri də başa düşsünlər ki, Ağa Məhəmməd xana xacəliyinə görə etinasızlıq etmək olmaz.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Vəraminə gələndən sonra yorğun olmasına baxmayaraq, yatmaqdan imtina etdi.

– Mənim atam və qardaşımı öldürən, bizim dudmanımızı dağıdan adam vəfat etdi. Mən elə sürətlə Şirazdan Tehrana gəlmişəm ki, güman etmirəm Tehran sabaha kimi Kərim xanın ölümündən agah olsun. Kərim xanın Əbülfəth xan adlı bir oğlu var. Ancaq Zəki xan qoymayacaq ki, o oğlan atasının yerində şahlıq taxtında otursun.

Abbasqulu bəy soruşdu:

– Zəki xan kimdir?

– Zəki xan Zənd Kərim xan Zəndin qardaşdır. Allah onun kimi rəhmsiz adam yaratmamışdır. Şöhrətpərəstdir, şahlıq iddiasındadır, ancaq Kərim xanın sağlığında onun qorxusundan qədd aça bilmirdi. Zəki xan rəhmsizlikdən və mənəbpərəstlikdən əlavə, çox tamahkar adamdır. Zəndiyyə əmirlərinin hamısı sərvət sahibidirlər. Çalışacaq ki, onların sərvətlərini əllərindən alsın.

Abbasqulu bəy dedi:

– Mənim əqidəmcə fürsətdən istifadə edib müvəffəqiyyətə çatmaq lazımdır.

Ağa Məhəmməd xan onun fikrini alqışladı:

– Əhsən sənə, Abbasqulu bəy. Bundan sonra Zəndiyyə əmir-ləri bir-birinin canına elə düşəcəklər ki, biz yadlarından çıxacağıq.

Ağa Məhəmməd xanın təxmini düz çıxdı. Kərim xan ölən kimi, zəndlərin arasında ixtilaf əmələ gəldi, bu ixtilaf o qədər şiddətli oldu ki, Kərim xanın cənazəsi yaddan çıxıb üç gün yerdə qaldı, yayın istisində iyləndi. Dördüncü gecə Kərim xanın qardaşı Zəki xan İranın məşhur şairi Hafiz Şirazini yuxuda gördü. Hafiz ona dedi: «Kərim xanın cəsədi dəfn olunmayıb yerdə qaldığına görə, mən qəbrimdə rahat yata bilmirəm. Kərim xan Zəndin boy-numda böyük haqqı vardır. O, mənim üçün məqbərə tikdirib».

Kərim xan təkcə Hafizə yox, Şeyx Sədi üçün də məqbərə tikdirmişdi, Şirazda çoxlu abadlıq işləri görmüşdü. Onun tikdirdiyi binalar hələ də durur. Zəki xan Hafizin şikayətini eşidəndən sonra yuxudan oyandı və sabahı günü qardaşını torpağa tapşırırdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şirazi alandan sonra Kərim xan Zəndin cəsədini Tehrana gətirdib şahlıq ərkinin pilləkani altında dəfn etdi ki, hər dəfə otağına girib-çıxanda ayağını Kərim xanın sümükləri üstə qoysun.

Əli Murad xan Zəndin məğlubiyyəti

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrandan gedəndən bir az sonra Əli Murad xan Zənd İsfahan, Kaşan, Tehran və Qəzvinin hakimi təyin edildi. Bu adam Zəki xan Zəndin bacısı oğlu idi. Kərim xan öləndən sonra onun oğlu Əbülfəth xan atasının yerinə Şirazda səltənət taxtında oturdu, ancaq şahlığa aid işlər əslində Zəki xanın əlində idi. Zəki xan Zəndiyyə əmirlərinin bir dəs-

təsini öldürüb onların sərvətinə sahib durdu. Bununla həm də əmirləri qorxudurdu ki, onun əmrlərini sorğu-sualsız icra etsinlər.

Zəki xan öz bacısı oğluna tam ixtiyar vermişdi. Əli Murad xan xəbər tutdu ki, Ağə Məhəmməd xan Qacar Şirazdan qaçib Astrabadda öz tayfaları arasındadır. Bu hadisəyə əhəmiyyət vermədi, o da başqaları kimi fikirləşirdi ki, Ağə Məhəmməd xan xacədir və atasının yerini tuta bilməyəcək.

Kərim xan Zəndin ölüm xəbəri bütün İran vilayətlərinə çatdı. Xəmsənin böyük əmirlərindən olan Zülfüqar xan qoşun çəkib Qəzvin şəhərini tutdu. Qəzvin İranın ən get-gəlli şəhərlərindən idi. Məşriqdən, İranın mərkəzi əyalətlərindən gəlib Azərbaycana, Osmanlıya gedən karvanlar bu şəhərdən keçirdi. Qəzvin hakimi onların hamısından vergi alırdı. Əli Murad xan Qəzvinin Zülfüqar xan tərəfindən tutulduğunu eşidəndə, Zəki xana məktub göndərək təklif istədi. Zəki xan xəbər göndərdi ki, Qəzvin sənəin hökmranlıq hövzəsinə aiddir, özünə tədbir gör. Əli Murad xanın Qəzvinə geri almaq üçün müharibə etməyə gücü yox idi. Zəki xan ona kömək verməkdən imtina etdi, bildirdi ki, mənim imkanım yoxdur, nə qədər bacarırsan, özünün imkanlı əyalətlərindən vergi yığ, qoşunun məxaricinə sərf et.

Əli Murad xan vergi yığmaqdan ötəri bir cəza dəstəsi ayırdı.

Əkinçilərin böyük əksəriyyəti verginin öhdəsindən gələ bilirdilər. Ölüm təhdidi olduqlarına baxmayaraq, imkanları yox idi. Əli Murad xan ölüm-zülüm müəyyən qədər vəsait toplayıb qoşunu təchiz etdi. Sonra öz qoşunu ilə yola düşdü ki, Tehrandan keçib Qəzvinə çatsın və şəhəri Zülfüqar xandan geri alsın. Amma Tehranın lap yaxınlığında eşitdi ki, Ağə Məhəmməd xan Qacar Tehranı almağa gəlir. Bu xəbər əsassız idi, ona görə ki, Qacar xanı hələ Mazandaranda idi və Tehrana hücum etmək fikrində deyildi. Ancaq Əli Murad xan o əsassız xəbərdən

qorxaraq Tehrana getmədi. Yolunu Tehranın yaxınlığındakı Kərəcə saldı ki, oradan ötüb Qəzvinə getsin. Kərəcdə məlum oldu ki, ona çatdırılan xəbər düz deyilmiş. Nəhayət, Əli Murad xan Qəzvin yolunda çadırlar qurub, müharibəyə hazırlaşdı.

Zülfüqar xan qoçaq adam idi, xidmətində bir dəstə zirək döyüşçü vardı, ancaq əsgəri azdı. Sabahı günü Zülfüqar xan Qəzvindən çıxıb axşamçağı Əli Murad xanın qoşununa yaxınlaşdı. İki qoşun üz-üzə dayandılar. Döyüş o birisi günə saxlandı.

Əli Murad xanın əsgəri Zülfüqar xanın əsgərindən çoxdu. Xəmsə əmiri düşündü ki, mühasirəyə düşəcək, ona görə də geri oturdu, Qəzvin şəhərinin kənarından keçib Zəncana yollandı.

Əli Murad xan Qəzvində əldə etdiyi qələbədən çox məmnundu. Zəndiyyə padşahı Əbül-fəth xana və Zəki xana zəfərnamələr göndərüb, bu müharibəni Rüstəm Əfrasiyab müharibəsinə oxşatdı. Halbuki, müharibə bir neçə saatdan artıq davam etməmişdi. Əli Murad xan bu qələbənin şadyanalığı üçün Tehrandə bir gecə çıraqban olmasına və şəhərin bəzədilməsinə əmr verdi. Bu çal-çağırılı günlərin birində Larican əmirilərindən iki nəfər Əli Murad xanın hüzuruna gəldi. Birinə Qara Məhəmmədqulu xan, o birinə Ağ Məhəmmədqulu xan deyərdilər. Bu iki əmir Əli Murad xandan soruşdular:

– Bilirsinizmi Ağ Məhəmməd xan Qacar Mazandaranda nə işlərlə məşğuldur?

Əli Murad xan suala sualla cavab verdi:

– Nə edir?

Ağ Məhəmməd xan bütün Mazandaran əmirilərini öz tərəfinə çəkməklə məşğuldur, elə ki, onları öz tərəfinə topladı, çox qüvvətlənəcək, daha Zənd padşahının ona gücü çatmayacaq. Astrabadda da çoxlu tərəfdarları var. Əgər Zənd padşahı özünü Ağ Məhəmməd xan Qacarın xətərindən qorumaq istəyirsə, gərək bu xəcəni aradan götürə, yoxsa o, Zənd padşahını məhv edəcəkdir.

Əli Murad xan dedi:

– Mən təsəvvür etmirəm bir xacə o qədər qüvvətli olsun ki, Zənd şahlığının dayaqlarını titrətsin. Siz mənim dayım Zəki xanı görsəydiniz, bilərdiniz ki, Ağə Məhəmməd xan onun müqabilində çox kiçik və əhəmiyyətsizdir, təşvişə düşməyə dəyməz.

– Siz Ağə Məhəmmədi yaxından görsəniz, bilərsiniz ki, bu adam çox ciddi və ləyaqətlidir. Sizin təsəvvür etdiyinizdən qat-qat ləyaqətlidir. O, hər səhər sübh namazını qılandan sonra alə-qaranlıqdan əsgərlərini oyadıb, hərbi məşqə aparır. Sahibmənsəblərinə deyir ki, məşq etməmiş bir əsgər müharibə meydanında ölüdən fərqlənmir, ona görə ki, vuruşa bilmir. Müharibədə yaxşı nişan alə bilməyən əsgərlərin əlindəki tüfəng dəyə-nəkdən fərqlənməz. Biz bilmirik, bu xacə bunları hardan öyrənib və onun müəllimi kim olubdur. Amma bir adam ki, bu gün bu işləri görür, sabah ortaya böyük bir qoşun çıxara bilər. Onda Zənd padşahı onun öhdəsindən gələ bilməyəcək.

Əli Murad xan dedi:

– Siz istəyirsiniz mən Mazandarana gedib, Ağə Məhəmməd xanı yaxalayım?

– Bu işə nə qədər tez əncam çəkilsə, bir o qədər yaxşı olar, nə qədər ki, cücə yumurtadan çıxmayıb, onu məhv etmək lazımdır, yumurtadan çıxıb ayaq tutandan sonra, bəlkə onu ələ gətirmək mümkün olmadı.

– Ağə Məhəmməd xanın məhv olmasını siz nə səbəbdən istəyirsiniz?..

– Bizə bu günə qədər dəyən hər zərər və xəsarətin səbəbkarı Məhəmməd Həsən xan Qacar və oğlu Cavansuz şah olmuşdur. Ağə Məhəmməd xan bizim Laricandakı əmlakımıza göz dikmişdir. Qəsd budur ki, Larican məliklərinin əmlakını zəbt etsin.

– Hardan bilirsiniz ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar atası və qardaşı kimi sizə zərər vuracaq?

– O, bir ay bundan irəli Sari şəhərində demişdir ki, Larican bizim ata-baba mülkümüzdür və gərək bizə, yəni Məhəmməd Həsən xanın övladlarına çatsın. Bundan böyük sərvət ola bilərmi? Biz yəqin bilirik ki, bu xacə Laricanı tutacaq, bizim də, başqalarının da əmlakını zəbt edəcək.

– Ağa Məhəmməd xanla vuruşmağa bir bəhanə lazımdır.

– O, müharibəyə hazırlaşır. Əsgər toplayır, hər gün əsgərlərinə hərbi təlim verir, onlara tüfəng atmaq öyrədir. Bundan yaxşı bəhanə olarmı? Bu işlər sübut edir ki, Qacar xanın özgə xəyalı var.

– Ağa Məhəmməd xan Qacarla müharibə etmək üçün mən gərək şəhriyari-Zənd Əbülfəth xandan, Zəki xandan icazə alam, müharibənin xərci ağırdır, bu xərci Zənd şəhriyari boynuna götürməsə, müharibəyə gedə bilmərik. Hələlik Şirazdan cavab alana qədər Ağa Məhəmməd xana məktub yazıb onu Tehrana dəvət edərim. Əgər gəlməsə, məlum olar ki, yağı olmaq fikrinə düşüb.

– O, dəvəti qəbul etməyəcək, Tehrana da gəlməyəcək.

Əli Murad xan Ağa Məhəmməd xan Qacara bu məzmununda bir məktub yazdı: «Söz gəzir ki, mərhum Məhəmməd Həsən xanın oğlu Ağa Məhəmməd xan Qacar ləyaqətli bir şəxsdir. Belə bir vücut bekar və istifadəsiz qalmamalıdır. Yaxşısı budur ki, bizim mərhəmətlərimizə arxalanaraq Tehrana gələ, biz də onu məqamına və rütbəsinə uyğun işlə təmin edək ki, arxayınçılıqla xidmətə məşğul olsun».

Ağ və Qara Məhəmmədqulu xanların Tehrana gətməsindən Ağa Məhəmməd xanın xəbəri var idi, bilirdi onlar nə üçün ora gəlmişlər. O, Əli Murad xanın məktubuna cavab yazmadı. Əli Murad xan bir də məktub yazdı. Bu məktub da cavabsız qaldı.

Əli Murad xan əhvalatı Zənd şəhriyanı Əbulfəth xana yazdı. Ona xəbər verdi ki, Qacar xanın yağı olmaq fikri var. Əbulfəth şah və Zəki xan Əli Murad xana yazdılar ki, Mazandarana qoşun göndərsin, Ağə Məhəmmədi qolları bağlı oradan Tehrana gətirsinlər. Diri tuta bilməsələr, başını kəsib Tehrana göndərsinlər.

Əli Murad xan bu əmri alandan sonra hər şeyi yerli-yerində öyrənmək üçün Ağ və Qara Məhəmmədqulu xanı xeyli sorğu-sual etdi.

Onlar döyüşməyə hazır olduqlarını bildirib dedilər:

– Əgər siz əsgər, silah və pul versəniz, sizə söz veririk ki, Ağə Məhəmməd xan Qacarı qolları bağlı Tehrana göndərərək.

Bu barədə çox götür-qoy etdilər, nəhayət, qərara gəldilər ki, bu iki xan qoşunun təchizatına qırx min tükən məbləğində yardım etsinlər. Müharibədə qalib gələndən sonra onlar Ağə Məhəmməd xanın ən münbit torpaqlarından iki yüz min tükən dəyərində öz əmlaklarına əlavə edəcəkdilər. Əli Murad xan qoşunun fərmandehliyini həmin xanlara tapşırırdı və özünün bacarıqlı sahibmənsəblərindən birini onlara müşavir təyin etdi.

Əli Murad xanın qoşun çəkmək xəbəri Ağə Məhəmməd xan Qacara çatdı. Həmin saat hücumun hardan ola biləcəyini düşünüb dedi ki, qoşunlar Abbasabad keçidindən keçəcəklər. Qardaşı Cəfərqulu xanı çağıraraq ona dedi:

– Səni qoşunumun fərmandehi təyin edib, Əli Murad xanın qabağını kəsməyə göndərmək istəyirəm. Abbasabadın meşəli tənqəsini görmüsənmi?

Cəfərqulu xan təsdiq etdikdə, Ağə Məhəmməd xan sözüinə davam etdi. – Yəqin onu da bilirən ki, o tənqədən keçən çayların suyu bir fəsilədə az olur, çayları hər yerdən keçmək mümkündür.

Cəfərqulu xan yenə təsdiq etdi.

– Sən görək o təngədə pusquda durasan. Əli Murad xanın qoşunu sənin təngədə durmağını bilməməlidir.

Cəfərqulu xan dedi:

– İcazə ver gedib təngənin vəziyyətini öyrənəm, sonra qayıdıb sənə deyərəm ki, əsgərlərimi orada gizlədə bilərəm, ya yox.

Ağa Məhəmməd xan izin verdi. Cəfərqulu xan gedib qayıtdı, qardaşına dedi ki, əsgərləri gizlətmək mümkündür. Belə olanda Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Mən istəyirəm Əli Murad xanın qoşunu o təngəni keçəndən sonra, sən hücumla keçib onu məhv edəsən. Özünlə at aparma, at kişnəyər, düşmənin diqqətini cəlb edər. Tonqal qalamayın, gündüz tüstüsü, gecə işığı sizin yerinizi bildirər. Yaxşı olar ki, düşmən əsgərlərinin başına təngənin yuxarisindən daş yağdırasan. Daş yağdırmağın təsiri güllədən bətərdir. Yuxarıdan gələn bir daş bütöv bir dəstəni həlak edər, sən də barıta və seçməyə qənaət etmiş olarsan.

Cəfərqulu xan dedi:

– Abbasabad təngəsinin iki tərəfi sıx ağaclıqdı, mən bütün əsgərlərimi orada gizlədə bilərəm, belə ki, heç kim bizi görə bilməz, düşmən qoşununun kəşfiyyatçıları bəlkə bizi taparlar.

– Düşmən kəşfiyyatçısı sizi görməməlidir, dağın zirvəsinə qalxsanız, düşmən kəşfiyyatçısı sizi görməz. Lərican sərdarlarının ağlına gəlməz ki, kəşfiyyatçı dəstəsinə it qoşsunlar. Lap itləri olsa belə, zirvəyə çıxsanız, sizi tapa bilməzlər. Çünki iy aşağı enmir. Əksinə, yuxarı qalxır.

Cəfərqulu xan heyratə gəldi:

– Qardaş, sən bu şeyləri haradan öyrənmişən? Bunlar mənim heç ağlıma da gəlməzdi.

– Mən bunları ova çıxanda öyrənmişəm. Ov itlərim dağın təpəsində olan heyvanları tapa bilmirdilər, o heyvanları axtarıb tapırdılar ki, onlar dağın ətəyində yaşayırdılar.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın qardaşına tapşırdığı iş çox çətin, həm də yorucu iş idi. Cəfərqulu xan bilmirdi ki, düşmənin qoşunu havaxı gəlib pusquya daxil olacaq. Ola bilərdi ki, əsgərlər bir neçə gün meşəlikdə qalıb gözləməli olaydılar. Belədə yemək, içmək çətinlikləri meydana çıxacaqdı, dağın kəlləsində su da olmur. Su gətirmək üçün Abbasabad təngəsinə axan çaylara enmək lazım idi. Cəfərqulu xan özü də bu müddətdə əsgərləri ilə bir yerdə olmalı idi ki, lazım gələndə, hücum əmrini versin. Ağa Məhəmməd xan Qacarın bu planının gözlənilməz bir nəticəsi də oldu, bu heç onun da fikrinə gəlməzdi. Cəfərqulu xanın qoşunu dağın təpəsinə çıxanda, orada yaşayan vəhşi heyvanlar hürküb, pərən-pərən oldular. Bəziləri dəstəylə Əli Murad xan Zəndin qoşunu tərəfə qaçdı. Əgər bu hadisə, yəni heyvanların qaçışması o iki ləricanlı sərdarın gözüne dəysəydi, mütləq şübhələnəcəkdilər. Amma ləricanlı sərdarlar heyvanların hürküb qaçışmasını görmədilər. Onlar kəşfiyyatçı göndərmədən Abbasabad təngəsinə varid olmuşdular. Təsəvvür belə etmirdilər ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar təngədə onların qabağını kəsər. Ləricanlı sərdarlar Abbasabad keçidinə daxil olub, ətrafa nəzər saldılar. Gözlərinə bir canlı dəymədi, yollarına davam etdilər. Yalnız İbrahim adlı bacarıqlı bir zabıt Ağ Məhəmmədqulu xana yaxınlaşıb dedi:

– İy sərdar, kəşfiyyatçı əsgərsiz buradan keçmək təhlükəlidir, ehtiyat üçün qabağa bir dəstə kəşfiyyatçı əsgər göndərsək, yaxşı olar.

Ağ Məhəmmədqulu bir qədər əsəbi halda dedi:

– İy İbrahim! Sən tərəçəmənlisən, mən isə mazandaranlıyam! Bu yerləri çox yaxşı tanıyıram, buranın hər qarışına bələdəm, mənə sənə öyrətməyin lazım deyil.

İbrahim Tərəçəmənli pərt oldu:

– Dediklərim xeyirxahlıq üzündən idi. Siz məndən yaxşı bilərsiz, – deyib geri çəkildi.

Əli Murad xanın əsgərləri Abbasabad tənqəsinin elə yerinə gəlib çatdılar ki, Cəfərqulu xanın adamları onları əllərinin içi kimi görürdülər. Cəfərqulu xan əsgərlərinə dedi ki, özlərini dağın ətəyinə çatdırsınlar, belə ki, hücum başlananda, əl-qol ata bilsinlər. Cəfərqulu xan hücum fərmanı verən kimi, əsgərlər güllə, daş-kəsək, ağac kötüyü atmağa başladılar. Fərmandehlər və əsgərlər elə çaşdılar ki, nə edəcəklərini bilmədilər. Yer-yerdən qışqırmağa başladılar ki, təslim oluruq. Tüfəngləri yerə qoymaqla bildirdilər ki, təslim olmaq istəyirlər, əsgərlərin bəzisi qaçmaq istədi, ancaq yol tapa bilmədilər, hayana döndülərsə, gülləyə tuş gəldilər, göydən də başlarına daş, ağac kötüyü yağdı. Cəfərqulu xan müşahidə edib gördü ki, düşmən tamam ruhdan düşüb, daha müqavimət halı yoxdur, ona görə qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün əmr verdi ki, atışmanı dayandırsınlar. Düşmənin bir dəstə əsgəri əsir düşdü. Laricanlı sərdarlar qaçıb canlarını qurtardılar.

Cəfərqulu xan xəbər tutanda ki, Əli Murad xanın döyüşçülərinin az bir hissəsi keçiddən çıxıb gediblər, onların ardınca getməyi məsləhət bilmədi, öz adamlarına dedi:

– Əgər biz Əli Murad xanın qalan qoşununun ardına düşmək üçün keçiddən çıxsaq, ola bilər ki, qələbəmizi əldən verib məğlub olaq.

Abbasabad keçidinin müharibəsinin nəticəsi bu oldu ki, Tehran yolu Ağa Məhəmməd xan Qacarın üzünə açıldı. O, Mazandarandan yola düşüb əvvəlcə Vərəminə, sonra Tehrana gəldi, Kərim xan Zəndin tikdirdiyi evlərdə sakin oldu. Kərim xan Zənd abadlaşmanın tərəfdarı idi, ona görə Tehranın şimalında səfəli yerlərdə binalar tikdirməyə başlamışdı. Ağa Məhəmməd xa-

nın da fikri vardı ki, Tehranı abadlaşdırıb, təzə binalar tikdirsin. Lakin ona xəbər verdilər ki, Xəmsənin böyük əmiri Zülfüqar xan Tehranın üstünə gəlir. Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrandan çıxıb Vəraminə getdi, ancaq əsgərlərin bir qismini orada saxladı. Tehran əhalisinə tapşırırdı ki, azuqə ehtiyatı saxlasınlar ki, əgər şəhər mühasirəyə düşsə, aclıqdan qırılmasınlar. Bütün bu tapşırıqlardan sonra üzünü Cəfərqulu xana tutub dedi:

– Mən şəhərdə qalsam, məğlub olacağam, ona görə şəhərdən çıxıram. Ancaq şəhərdə silahlı dəstə saxlayıram ki, Zülfüqar xan şəhərə daxil olmaq istəsə, ona mane olsunlar. Şəhəri mühasirə etmək istəsə, mən bayırdan ona hücum edəyəm.

Ağa Məhəmməd xan Zülfüqar xanla müharibə etmək üçün çox böyük vəsait sərf etmişdi, ona xəbər vermişdilər ki, Zülfüqar xan yüz minlik qoşunla gəlir, Xəmsənin bütün əmirləri onu qoşun və başqa vəsaitlə təchiz etmişlər.

Xəmsə əmirlərinin sərvəti barədə əfsanələr deyirdilər. Deyirdilər ki, Zülfüqar xan Harundan da varlıdır, onun xəzinəsində min xalvar qızıl-gümüş vardır. Qacar xanı bilirdi ki, avam camaat şeyiələrə çox tez inanır. Amma yəqin ki, bu şeyidə müəyyən qədər həqiqət vardı. Ona görə ki, Nadir şahın Kəlatdakı xəzinəsinin əsas hissəsi Xəmsə əmirlərinə çatmışdı. Onlar həmin xəzinəni Kəlatdan Xəmsəyə daşıdılar. Bəlkə də o sərvət hələ də Xəmsədə dururdu və bu sərvətin sahibi yüz min nəfərlik qoşun saxlamaq imkanına malik ola bilərdi. Bununla belə, Ağa Məhəmməd xan qardaşını çağırıb ona dedi:

– Mən səni Zülfüqar xanın qabağına göndərirəm ki, onun qoşununun sayı barədə təhqiqat aparasan. Əgər onun qoşunu sayca çoxdursa, döyüşə girmə. Bir müharibədə ki, bilirsən uduzacaqsan, əsgərlərini məhv etmə, geri oturub özünü Tehrana çatdır. Şəhərə girib müdafiəni öz öhdənə götür. Mən də xaric-

dən Zülfüqar xana hücum edəcəyəm, söylərimizi birləşdirərik. Əgər qoşun yüz min nəfərlik də olsa, yenə də onu rahat qoymayacağam, ara-sıra hücumlarla onu əldən salacağam, məcbur edəcəyəm ki, Tehranın mühasirəsindən əl götürsün. Mən Vəraminə gedirəm, ora Tehranın ərzaq anbarına, həm də şəhərə yaxındır. Orada bir tərəfdən öz əsgərlərimizə ərzaq təşkil edəcəyəm, digər tərəfdən Zülfüqar xanın ərzaq tədarük etməsinə mane olacağam. Əgər Zülfüqar xanın Vəraminə əli çatmasa, o, heç yerdən ərzaq tədarük edə bilməyəcək. Olsa-olsa, Xəmsədən buğda gətirə bilər, mən isə kiçik hücumlarla ona mane olacağam. Daima Tehran-Qəzvin yoluna nəzarət edəcəyəm. Zülfüqar xana taxıl gətirən karvanların qabağını kəsib, ona bir dənə buğda belə verməyəcəyəm.

Tehranın hasarı Ağa Məhəmməd xanın əmrilə təmir edildi. Qacar xanı Tehran camaatına dedi ki, höyətlərində su quyusu qazsınlar, əgər Zülfüqar xan şəhərə gələn qanovları korlasa, əhali sudan korluq çəkməsin. Tehranın hər məhəlləsində iki quyu qazıldı ki, əhali ondan istifadə edə bilsin. Əhalinin bir qismini Tehrandan köçürdülər.

Cəfərqulu xan qardaşının əmrilə qərbə tərəf yola düşdü ki, Zülfüqar xanın qoşununun vəziyyətini öyrənsin.

Xəmsə əmiri Zülfüqar xanın məğlubiyyəti

Cəfərqulu xan da, qardaşı Ağa Məhəmməd xan Qacar kimi, elə təsəvvür edirdi ki, Zülfüqar xanın yüz minlik ordusu vardır. Kəşfiyyatçı dəstə yolun xətersiz və açıq olması barədə işarə verməsəydi, Cəfərqulu xan hərəkət etməyəcəkdi. Nəhayət, kəşfiyyatçılar xəbər verdilər ki, qarşıda süvarilər görünür. Cəfərqulu xan öz kəşfiyyatçılarına geri çəkilmək əmri ver-

di, ancaq onların fərmandehinə tapşırdı ki, düşmən qoşununun sayı barədə məlumat versin. Həməən gecə kəşfiyyat dəstəsi Cəfərqulu xana xəbər gətirdi ki, Zülfüqar xanın təxminən on beş min əsgəri var.

Cəfərqulu xan əvvəl-əvvəl məlumatın səhihliyinə şübhə etdi, əmr verdi ki, bir də təhqiqat aparıb dəqiqləşdirsinlər ki, Zülfüqar xanın nə qədər döyüşçüsü var. Bu məsələdə yanlış olma olmazdı. Əks-təqdirdə Cəfərqulu xanın bütün əsgərləri məhv olardı. Lakin məlum oldu ki, Zülfüqar xan on beş minlik qoşunla gəlib. Cəfərqulu xan düşmənin qoşununun sayını biləndən sonra qərara gəldi ki, bu qoşunun Tehrana girməsinə mane olub, onu darmadağın etsin. Cəfərqulu xan kəşfiyyatçıların fərmandehi Qasım xan Firuz Kuhiyə xəbər göndərdi ki, düşmənin arxasında gizlənib, lazım olan vaxtda hücum keçsin.

Nəhayət, Cəfərqulu xan bir tərəfdən, Qasım xan Firuz Kuhi o biri tərəfdən özlərini hazırlamışdılar ki, Zülfüqar xan Kərəcdə oturaq edən zaman onun qoşununa hücum etsinlər, əgər Zülfüqar xan orada dayanmayıb alay düzəltmə, elə orada ona hücum etsinlər.

Zülfüqar xan dayanmadan Kərəcdən keçdi və qəsəbənin altı ağaclığında Kərəc çayının sahilində düşərgə qurdu, ona görə ki, alay üçün su lazım idi.

Gündüzün istisi Zülfüqar xanın qoşununu əldən salmışdı, gecələr Kərəc çayının sahili sərin olurdu. Əsgərlər şam etdikdən sonra istirahətə hazırlaşdılar. Bir az sonra gözətçilərdən başqa hamı yuxuya getmişdi. Cəfərqulu xan Qacar gözlədi ki, gecədən bir qədər keçsin. Gecə yarından keçəndə, Cəfərqulu xanın əsgərləri birdən məşəlləri yandırdılar və alay işıqlandı, hücum başlandı. Yuxulu Zülfüqar xan elə qafilgir oldu ki, paltarını geyməyə belə fürsət tapmadı, arxalığını çiyninə atıb çadırdan çıx-

dı. Yuxulu əsgərlər döyüşə bilmirdilər. Çoxu əsir düşdü. Səhər açılanda, müharibə artıq qurtarmışdı. Cəfərqulu xan əsirləri və düşməndən alınan qənimətləri bir yerə topladıqdan sonra, Vəraminə qasid göndərərək, qələbə xəbərini Ağə Məhəmməd xan Qacara çatdırdı.

Xəmsə əmiri Zülfüqar xan qoçaq adam idi, ancaq Ağə Məhəmməd xanı xacə olduğu üçün zəif hesab edirdi və elə xəyal edirdi ki, Qacar xanı onun adını eşitcək qaçacaq. Amma yanlışmışdı. Ağə Məhəmməd xan Qacar Zülfüqar xanın məğlubiyyətiindən sonra müvəqqəti sakitləşdi. Tehranın ətrafında quş ovuna çıxdı.

Ağə Məhəmməd xanın Laricana əlçi göndərməsi

Ağə Məhəmməd xan Qacar Tehrandə bir neçə həftə qaldan sonra Mazandarana getdi və 1190 Hicri-qəməridə Barfəşdə qərar tutdu. Bu ildə Ağə Məhəmməd xan üçün bir gözlənilməz hadisə üz verdi. Məşhur şair-həkim Firdovsi demişdir ki, düşməni heç vaxt zəif və köməksiz hesab etmək olmaz. Ağə Məhəmməd xanın başına gələn gözlənilməz hadisə öz düşməniini zəif və köməksiz hesab etməyindən doğdu.

Ağə Məhəmməd xan Barfəşdə sakit olandan sonra, Laricanın böyük məliklərindən olan xan Məhəmmədqulular Ağə Məhəmməd Qacar xanın onların əmlakına sahib çıxacağından qorxub ona asi oldular və Laricanda özlərini müstəqil elan etdilər. Ağə Məhəmməd xana xəbər verdilər ki, xan Məhəmmədqulular yağı olmaqla bərabər, tufəng də qayırlar, tezliklə minlərlə tufəngə malik olacaqlar, o zaman heç kim onların öhdəsindən gələ bilməyəcək. Ağə Məhəmməd xana demişdilər ki, xan Məhəmmədqulular Laricanda tufəng hazırlayan kar-

xana açıblar. Daha doğrusu, işə bir neçə tufəng qayıran usta və şagird götürüblər, ətrafdan da dəmir gətirib onların istifadəsinə verirlər.

Ağa Məhəmməd xan qardaşı Rzaqulu xanı hüzuruna çağırıb ona dedi:

– Mənim süvarilərimdən bir dəstə götür, Laricana gedib Məhəmmədquluların ikisini də qolubağlı yanıma gətir.

Rzaqulu xan qardaşının süvarilərindən bir dəstə götürüb Laricana yola düşdü. Ora çatanda Məhəmmədqulular Rzaqulu xana xəbər göndərdilər ki, biz təslim olmağa hazırıq, ancaq təslim olmaqdan qabaq ondan xahiş edirik ki, lütf buyurub bizimlə bir məclisdə bəzi mövzular barədə söhbət etsin. Rzaqulu xan hər ehtimala qarşı lazımi ehtiyat tədbirləri görəndən sonra onların xahişilə razılaşdı. Məclisə toplaşdıqdan sonra Ağ Məhəmmədqulu xan dedi:

– İy hözrəti Rzaqulu xan, sən bilirsən ki, biz Larican mülklərindənəm və həmişə zamanın şahlarına itaət etmişik. Bizim atalarımız heç vaxt yağı olmayıblar, onlar əkinçiliklə məşğul olan dinc adamlar idilər. Mazandaran və Gilan şahları bizim əmlakımıza toxunmazdılar, yalnız Məhəmməd Həsən xan bizim malımıza əl uzatdı və bir müddət əmlakımızı qeyri-qanuni əlində saxladı: sonra biz öz əmlakımıza yenidən sahib olduq. Ancaq bu gün Ağa Məhəmməd xan Qacar, atasının qısa müddətdə bizim mülkə qeyri-qanuni sahib durmasına istinadən iddia edir ki, Laricanda olan əmlak onun ata-baba malıdır. Ey hözrəti Rzaqulu xan, biz səndən xahiş edirik deyəsən, Ağa Məhəmməd xanın bu mülk iddiası Allahın və Peyğəmbərin qoyduğu hökmə uyğun gəlir, ya yox?

Rzaqulu xan dedi:

– Mən Ağa Məhəmməd xanın məmuruyam, qazi deyiləm. Bu barədə rəy verə bilmərəm.

Qara Məhəmmədqulu dedi:

– Ey həzrəti Rzaqulu xan, sən adi məmur deyilsən, sənin əs-
lin, nəcabətin var, bir sıra söhbətləri, başqalarına deyilməyən
sözü sənə demək olar. Adi məmura desələr ki, get baş gətir,
o da gedəcək, bir başı bədənədən ayırıb gətirəcək. Ancaq əsil-
nəcabəti olan bir məmura bu əmri verəndə, o, heç olmasa müttə-
himin də sözünə qulaq asır, bilmək istəyir ki, nədən ötrü bu
baş kəsib aparmalıyam. Sən ey həzrəti Rzaqulu xan, bizim söz-
lərimizə qulaq ver, əgər görsən ki, günahımız var, o zaman baş-
larımızı bədənimizdən ayır və Ağa Məhəmməd xan Qacara apar.

Rzaqulu xan dedi:

– O mənə əmr etməyib ki, sizin başınızı bədəninizdən ayı-
rıb onun üçün aparım, o mənə tapşırıb ki, sizin özünüzü Barf-
ruşa aparım. Ağa Məhəmməd xan əlinizdən acıqlıdır, ona görə
ki, siz keçən il Əli Murad xanla birləşib onu məhv etmək is-
təyirdiniz, ancaq məğlub olduz.

Qara Məhəmmədqulu xan dedi:

– Biz təsdiq edirik ki, keçən il Əli Murad xana pənah apar-
dıq, onun üçün ki, əmlakımızın əlimizdən getməyindən qor-
xurduq, bizim onunla düşmənçiliyimiz yox idi. Hərəməzin bir
dəstə nöker və külfətimiz var, bunlar ata-babadan bizə qulluqçu
olublar, onların da xərcini öhdəmizə götürmüşük, ölənə kimi
də onları saxlamalıyıq. Əgər Ağa Məhəmməd xan bizim əm-
lakımızı əlimizdən alsa, özümüzədən başqa, adını çəkdiyim nö-
kər-külfət də məhv olacaq. Buna görə, keçən il çarəsizlikdən
Əli Murad xana pənah apardıq, ancaq bir nəticə hasil olmadı,
bu il də ələcsiz qalıb özümüz qiyam etdik ki, əmlakımızı müda-
fə edək. Tutduğumuz işin xətərli olduğunu bilirik. Bilirik ki,
əgər məğlub olub Ağa Məhəmməd xanın əlinə keçsək, öldü-
rüləcəyik. Ölmək, əmlakımızı itirib yoxsulluğa düşməkdən də-

fələrlə yaxşıdır, ata-babadan bu Laricanda abırlı həyat sürmüşük, bundan belə yoxsulluğa düşməkdənsə, ölüm yaxşıdır. Biz özümüzü ölümə hazırlamışıq, bunu əmlakımızdan ötrü edirik. Ağa Məhəmməd xanla düşmənçiliyimiz yoxdur. Camaat bilsə əmlakımız əlimizdən çıxıb, gözdən düşəcəyik. O zaman ki, Məhəmməd Həsən xan əmlakı əlimizdən aldı, Larican əhalisinin arasında elə gözdən düşdük ki, sanki bizdən alçaq insan yox idi.

Ağ Məhəmmədqulu xan dedi:

– Mən «Şahnamə»də oxumuşam ki, qədim zamanlarda İranda dəfələrlə qadınlar şahlıq ediblər, onlardan bir neçəsi çox yaxşı olublar, xalqla ədalətlə rəftar ediblər. Ancaq bu gün bizə şahlıq etmək istəyən bu adam nə kişidir, nə qadın. Əgər kişi, ya qadın olsaydı, heç vaxt əhaliyə belə zülm etməzdi. Ona görə ki, hər kişidə kişilik sifəti və hər qadında qadınlıq sifəti olur, bu adamda nə kişilikdən, nə də qadınlıqdan bir əlamət var. Ey həzrəti Rzaqulu xan, padşahlığa daha layiqli olan siz dururkən, bu müxənnəs İran şahlığını zəbt etmək fikrindədir.

Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında müxənnəs kəlməsini birinci dəfə Ağ Məhəmmədqulu xan işlətdi. O, bu kəlməni işlədəndən sonra, başqaları da ondan öyrəndilər, yazdılar, ya dilə gətirdilər, o cümlədən Lütfuli xan Zənd öz şeirində deyirdi:

Məmləkəti aldın məndən, sahib durdu müxənnəs,

Ey Allahım, qadıncırmı, kişidirmi, bilinməz!

Ruzigarın gərdişindən aşkar olan bəllidi,

Qılınc vuran dəf çalanla səd heyif ki, cynidi.

Qara Məhəmmədqulu xan dedi:

– Ey həzrəti Rzaqulu xan, İran padşahlığı sənə əndamına yaraşan bir paltardı. İranın şahlıq tacını sən başına qoymalısan, xacə bir adam yox!

Ağ Məhəmmədqulu xan Ağ Məhəmməd xan Qacarı müxənnəs adlandıranda, Rzaqulu xan qəzəbləndi, amma Qara Məhəmmədqulu xan izhar edəndə ki, şahlıq libası onun əndamına layiqdir, qəzəbi soyudu.

Rzaqulu xan şahlıq eşqinə düşdü

Xan Məhəmmədqulular söhbət əsnasında işarə etdilər ki, əgər Rzaqulu xan İran şahı olmaq istəsə, onun səltənətini rəsmiyyətlə tanıyacaqlar. Rzaqulu məhz bu sözə görə danışmaq zamanı özünü səbirli aparırdı, hətta Ağ Məhəmmədqulu onun atasını qəsbkar adlandıranda belə, artıq onun xəyalını başqa şeylər məşğul edirdi. Xanlar hiss etdilər ki, Rzaqulu xan səltənət ümidi ilə xoşal olub. Ağ Məhəmmədqulu onu bir az da qızışdırmaq üçün dedi:

– Ey həzrəti Rzaqulu xan! Siz mərhum Məhəmməd Həsən xanın oğlusuz, Ağ Məhəmməd xan Qacar kimi haqqınız var ki, atanızın yerini tutasınız. Ola bilər deyəsiniz ki, Ağ Məhəmməd xan böyük oğludur. Ancaq sizin qardaşınız naqis bir adamdır, nə kişi, nə də qadın kimi nəzərə alınır, onun hökmranlığını heç kim qəbul etmək istəməz, digər tərəfdən şəriətdə bu düzgün deyil. Bir adam ki, nə kişidir, nə də qadın, o heç vaxt şəriətin müsəlman kişi və qadınları üçün buyurduğu həyat tərzilə yaşaya bilməyəcək.

Rzaqulu xan dedi:

– Bu söhbəti mən birinci dəfədir ki, eşidirəm. İndiyə kimi eşitməmişdim ki, Ağ Məhəmməd xan Qacarın şahlığı şəriətə ziddir.

– Ağ Məhəmmədqulu xan sözünə davam etdi:

– Şəriətdə müsəlmanlara hakim olan şəxsin rüşdü olmalıdır. Yəni həm cismani, həm də əqli inkişafı qaydasında gərəkdir.

Sizin qardaşınız rəşid deyil, naqisdir, ona görə də heç vaxt İran padşahı olmayacaq, bəlkə də zorakılıqla bir müddət padşah olar, ancaq İran milləti heç vaxt onun şahlığını qəbul etməyəcək. Bütün İranda bir ruhani tapılmayacaq ki, onun şahlığı ilə barışsın. Ancaq siz hər cəhətdən şahlığa layiqsiz və İranın padşahı ola bilərsiz, bizim də əlimizdən nə gəlsə, sizə kömək edəcəyik ki, bu iş həyata keçsin. Siz padşah olandan sonra bircə xahişimiz o olacaq ki, bizim əmlakımıza toxunmayasınız, onu qəsb etmək fikrinə düşməyəsınız.

Rzaqulu xan dedi:

– Siz deyirsiniz ki, mən padşah olum?

Qara Məhəmmədqulu xan dedi:

– Əvvəl istəməkdi, sonra bacarmaq, siz əgər istəməyiniz İran padşahı olarsınız, məqsədinizə çatma bilərsiz, əgər bütün İranın olmasa da, Mazandaranın və Astrabadın sultanı ola bilərsiniz. İxtiyarımızda olan bütün tufəngçiləri sizə verməyə hazırıq.

Xan Məhəmmədquluların əqidəsi belə idi ki, Rzaqulu Mirzə səltənət iddiası edən kimi, Astrabadda və Mazandaranda hamı onun tərəfinə keçəcək. Ağa Məhəmməd xan Qacardan isə üz döndərəcəklər. Həm cismani naqisliyinə, həm də xəstəliyinə görə. Adamlar danışdı ki, Ağa Məhəmməd xan öz yeməyini tərəzidə çəkir ki, birdən iki tikə artıq yeyər. Belə xəsis adamdan kim nə xeyir görə bilər.

Ağa Məhəmmədqulu xan davam etdi:

– Ey hözrəti Rzaqulu xan, əgər siz həqiqətən İran şahlığını istəyirsinizsə, indi çox asanlıqla Ağa Məhəmməd xanı taxtdan sala bilərsiniz, sonra Astrabad, Mazandaran və Gilanın fərmanrəvanlığın əlinizə alıb başınıza tac qoyarsınız.

Rza xan soruşdu ki, səltənətin asan yolu hansıdır? Ağa Məhəmmədqulu dedi:

– Qardaşınız hal-hazırda Barfruşdadır, sizi bura göndərib ki, bizi tutub onun yanına aparasınız. Siz buradan Barfruşa qayıtmalısınız və Ağa Məhəmməd xan sizin qayıtmağınızdan şübhələnməyəcək.

Rzaqulu xan dedi:

– Düzdür.

Ağ Məhəmmədqulu xan davam etdi:

– Tüfənglərimizi ixtiyarınıza verərik, özünüzlə gətirdiyiniz əsgərləri də götürüb birlikdə Barfruşa gedərik və Ağa Məhəmmədi hakimiyyətdən təcrid edərsiniz. Ağa Məhəmməd bunu gözləmədiyi üçün tez təslim olacaq, əgər lap vuruşmaq istəsə belə, tez məğlub olacaq, Barfruşda onun elə bir hərbi qüvvəsi yoxdur. Kür Əbdal xan bu saat Laricandadır, o da sizə kömək edəcək.

Rzaqulu xan soruşdu:

– Əbdal xan kimdir?

Qara Məhəmmədqulu xan dedi:

– O mənim dostlarımdandır, qardaşınızdan qorxduğumuz üçün onu köməyə çağırmışıq.

– Siz təsəvvür etmirsiz ki, Ağa Məhəmməd xanı kənər etdikdən sonra onun tərəfdarları mənimlə cəngə çıxa bilərlər?

Ağ Məhəmmədqulu xan dedi:

– İnandırırım ki, siz Ağa Məhəmməd xanı kənara qoyandan sonra onun tərəfdarları səslərini çıxarmağa cürət etməyəcəklər. Ağa Məhəmməd xanın tərəfdarları ona görə onun tərəfini saxlayırlar ki, görürlər Məhəmməd Həsən xanın oğlanlarından heç biri atasının yerini tutmaq istəmədi. Elə ki, siz atanızın yerinə keçməyə qərar verdiniz, o adamlar sizin tərəfinizə keçəcəklər. Onsuz da hamı bilir ki, o, xacə olduğuna görə şahlığa layiq deyil.

– Əgər Ağ Məhəmməd xanı şahlıqdan uzaqlaşdırsam, o, rahat oturmayacaq, çalışacaq ki, təzədən hakimiyyəti əlinə keçirsin. Bu barədə sizin fikriniz nədir?

Ağ Məhəmmədqulu xan ürəyindəki sözü gizlədərək dedi:

– Ey həzrəti Rzaqulu xan, siz padşah olandan sonra tam ixtiyar sahibi olacaqsız, nə qərar versəniz, icra edilməlidir, biz bu qərarlar barəsində ancaq sükut etməliyik.

Rzaqulu xan dedi:

– Mən yəqin bilirəm ki, qardaşım sakit durmayacaq.

Qara Məhəmmədqulu dedi:

– Əgər yəqin bilirsiniz ki, dinc durmayacaq, belə edin ki, sakit qalsın.

Rzaqulu xan onların üzünə baxdı:

– Demək istəyirsiniz onu öldürüm, ya kor edim?

Qara Məhəmmədqulunun elə fikri bu idi. Amma açıq deməyə cürəti çatmadı:

– Ey həzrəti Rzaqulu xan, yox! Mən demədim onu öldürün, ya kor edin. Başqa yol ilə onu sakit oturmağa məcbur etmək olar.

– Hansı yol ilə onu məcbur etmək olar ki, sakit otursun?

– Əgər siz onu bir qalaya saldırsanız və qoymasınız qaladan xaric ola, sakit duracaq.

– O, qaladan qaçıb təzədən fitnə qaldıracaq.

Xanlar sükut etdilər. Onların ikisinin də fikri bu idi ki, Ağ Məhəmməd ya öldürülməli, ya da kor edilməlidir, amma qorxularından bu sözü dillərinə gətirmirdilər. Rzaqulu xan soruşdu:

– Niyə danışmırsan?

Ağ Məhəmmədqulu xan dedi:

– Ey həzrəti Rzaqulu xan, siz şahlığa çatıb taxtda oturandan sonra, Ağ Məhəmməd xanla nə cür məsləhət bilsəniz, elə də rəflər edərsiniz, bu barədə bizdən soruşmayın.

Rzaqulu xan dedi:

– Mən bilirəm ki, məsləhət olanda, insan öz doğma övladını da öldürür. Necə ki, Şah Abbas bir oğlunun başını kəsdi, iki oğlunu da kor etdi. Nadir şah da öz oğlunu kor etmişdi. Amma Ağa Məhəmməd xan adi adam deyil, o, xacədir və mən fikirləşirəm ki, xacəni kor etmək olmaz. Öldürmək də rəva deyil, ona görə ki, o, həyatında çox məhrumiyyətlər çəkib, korluğu da o dərdlərə əlavə etmək insafdan uzaq olar.

Xanlar mənalı baxışlarla bir-birinə baxdılar. Bu baxışlar deyirdi ki, Ağa Məhəmməd xanı ələ gətirəndən sonra biz özümüz, Rzaqulu xanın xəbəri olmadan, onu qətlə yetirərik. Rzaqulu xanın xəbəri olanda, iş-işdən keçəcək. Şayiə yayarıq ki, vuruşmada öldü. Ya, qaçanda öldürüldü.

Rzaqulu xan bildirdi ki, yola düşüb getmək lazımdır.

– Nə qədər tez getsək, bir o qədər yaxşıdır. Yoxsa, Ağa Məhəmməd şöklənər.

Sonra Rzaqulu xan Məhəmmədquluların və Kürd Əbdal xanın döyüşçülərinin sayını xəbər aldı, məlum oldu ki, onların ixtiyarlarında iki min tüfəngçi var, üç yüz nəfər tüfəngçi də Rzaqulu xanın xidmətindəydi. Beləliklə, iki min üç yüz tüfəngçi ilə yola düşdülər. Yolda Ağ Məhəmmədqulu xan soruşdu:

– Ağa Məhəmməd xan Qacarın Barfruşda nə qədər silahlı qüvvəsi var?

Rzaqulu xan dedi:

– Min nəfərdən artıq qüvvəsi yoxdur.

– Belədisə, onu tez yaxalarıq.

– Amma bilsə ki, biz onu aşırmaq istəyirik, sürətlə otfafdan silahlı dostə yığacaq.

Barfruş o zaman Mazandaranın böyük şəhərlərindən hesab olunurdu, şəhərin kənarından böyük Babol çayı keçirdi. Çayın

üs-tündə on tağlı bir körpü salınmışdı, bu körpünü Məhəmməd Həsən xan saldırmışdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Barfruşda olan zaman Məşhədsərdən bir dəstə balıqçı onun yanına gəlib şikayətləndi ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi aşağı düşdüyündən, qabaqki kimi balıq tuta bilmirlər. Balıq az olduğuna görə xahiş edirdilər ki, balıqdan vergi götürülsün. Məşhədsər Barfruşun şimalındaydı, atla üç saata Barfruşa gedib çatmaq olardı, özü də ən əhəmiyyətli ticarət limanı idi. Burada çoxlu balıq, xüsusilə iri balıqlar ovlanırdı. Heç bir limanda Məşhədsər qədər qızıl balıq tutulmurdu. Ağa Məhəmməd xan Qacar balıqçıların dediklərinin doğruluğuna əmin olmaq üçün Xəzərin sahilinə getdi və gözlərilə gördü ki, dəniz doğrudan da geri çəkilməmişdir. Elə Məşhədsərdəyəkən balıqdan vergi almağı ləğv etdi ki, balıqçılar əziyyət çəkməsinlər. Xəzər deryasının suyu Ağa Məhəmməd xan Qacarın şahlığının axırına kimi çökilməkdə davam etdi. Suyun altında qalmış yerlər üzə çıxdı, bataqlıqlar əmələ gəldi, çoxlu qamış göyördi. Ağa Məhəmməd xan Qacar qardaşı oğlu Xanbaba xana deyirmiş ki, son şahlığa çatanda Xəzər deryası olmayaacaq. Fətəli şahın hökmranlığı zamanında da dəniz çəkilirdi, ancaq onun şahlığının sonuna doğru suyun səviyyəsi qalxmağa başladı.

Ağa Məhəmməd xan Məşhədsər balıqçılarını balıq vergisindən azad etdikdən sonra Barfruşa qayıtdı. Gəlib yetişən kimi ona xəbər verdilər ki, Məhəmmədqulu xanlar bir dəstə qoşunla Barfruşa yaxınlaşırlar. Hələ Ağa Məhəmməd xanın xəbəri yox idi ki, qardaşı Rzaqulu xan da onlarla əlbirdir. Ağa Məhəmməd xan Qacar Larican mülüklərinin yaxınlaşmasını eşidəndə heç narahat olmadı. Həyatında ilk və son dəfə düşməni zəif sanıb dedi:

– Bu iki nəfər Abbasabad keçidində bir şey edə bildimi ki, burada da bir iş görə bilsinlər, onları məhv etmək üçün iki yüz tüfəngçi bəsdir.

Ağa Məhəmməd xan fikirləşirdi ki, Barfruşun yolu ilə Abbasabad keçidi kimi düşmənin yolunu kəsmək üçün əlverişlidir. O fikirləşirdi ki, yüz tüfəngçi Barfruş yolunda Larican məliklərinin hücumunun qabağını ala biləcək. Larican əsgərləri Barfruş yolundan çıxma bilməyəcəklər, çünki yolun qıraqları bataqlıqdır, yoldan çıxsalar, bataqlığa düşəcəklər. Doğrudan da, Barfruşa gələn karvan və ya qoşun Şah Abbasın saldıdığı köhnə yoldan keçirdi.

Düşməni zəif sanan Ağa Məhəmməd xan başqa bir səhv də etdi, o, yaddan çıxardı ki, Məhəmmədqulu xanlar yerli sakin olduqları üçün o ərazinin künc-bucağına yaxşı bələdirlər, onlar başqa yol ilə də Barfruşa gələ bilirlər. Elə belə də oldu. Xanlar yolu bağlı görəndə Barfruşa başqa yolla girməyi qərara aldılar. Bu yola keçilməz yol deyirdilər. Karvanlar bataqlığa çatanda, yerə keçə, ya həsir döşəyib heyvanlarını onun üstüylə keçirirdilər. Laricanlı məliklər Ağa Məhəmmədin pusquda durmuş tüfəngçilərinə çatmamış bataqlığa döndülər, onların olduğu ərazini keçib düz yola çıxdılar. Bu əməliyyatdan sonra qoşun sürətlə Barfruşa yol aldı. Hava işıqlanmamış şəhərə çatdılar. Rzaqulu xan dedi:

– Əvvəlcə görək Barfruşu mühasirə edək ki, Ağa Məhəmməd xan qaçmasın, sonra özümüzü göstərüb şəhərə daxil olarıq.

Şəhər açılanda artıq Barfruş şəhəri mühasirədəydi. Əbdal xana tapşırıq verildi ki, öz tüfəngçilərilə Ağa Məhəmməd xanın evinə gedib onu həbs etsin.

Hacı xan Halalxor ağa Məhəmməd xanı himayə etdi

Rzaqulu xanın zabitləri arasında Hacı xan adlı bir nəfər var idi. Bənd pey qəsəbəsindən çıxmışdı, hamı ona Halalxor deyirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar hələ Kərim xan Zənd tərəfindən göz dustağı olmazdan qabaq həmin Hacı xanı ölümdən xilas etmişdi. Hacı xan Rzaqulu xandan icazə istədi ki, kürd tüfəngçilərilə gedib Ağa Məhəmməd xanı o tutsun. Rzaqulu xan icazə verdi. Ağa Məhəmməd xan Qacarın döyüşçüləri qəfildən yaxalandıqları üçün müqavimət göstərə bilmədilər və Barfruş tez bir zamanda işğal edildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar həmişə səhər tezdən durardı, o gün də hələ hava tam işıqlanmamış yuxudan durub namaz qıldı və qulluqçusunun oyanmasını gözlədi. Birdən hay-küy eşidildi. Qulaq verdi, elə xəyal etdi ki, qayıdan əsgərlərin səsidir, amma narahatlığı keçmədi. Durub paltarını geyindi, qılincını, odlu silahlarını qurşadı. Bu zaman iki qulluqçu hüzuruna gəlib xəbər verdilər ki, şəhər mühasirə olunmuşdur. Ağa Məhəmməd xanın mənzili Günəş bağı adlandırılan bağın içərisindəydi. Bağın yanında karvansara var idi. Ağa Məhəmməd xan qaçmasın deyə mühacirlər o karvansaranı da mühasirəyə almışdılar. Ağa Məhəmməd xan bağın mühasirə vəziyyətindən xəbərdar olmaq üçün mənzilin damına çıxdı. Gözləri qarşısında Barfruşun mənzərəsi açıldı. Bu şəhər o zaman İranın gözəl şəhərlərindən idi, bütün küçələrinə daş döşənmişdi. Hər kəs öz evinin damının kirəmitini eyni bir rəngdə rəngləmişdi. Bağı və karvansaranı mühasirəyə alan əsgərlər Ağa Məhəmməd xanı görçək ona tərəf güllə atdılar. Ağa Məhəmməd xan damdan yerə enib qulluqçularına bildirdi ki, tək bağ yox, karvansara da mühasirədədir. Vəziyyət-

dən çıxmağın yolunu axtarmaq üçün toplaşanda Ağa Məhəmməd xan Qacar adamlarına dedi:

– Mühasirəyə düşməyimizin əsas təqsirkarı mənəm, mən düşməni zəif sanıb səhlənkarlıq eləməsəydim, bu gün Barf-ruş ləricanlıların mühasirəsinə düşməzdi.

Ağa Məhəmməd xanın xəbəri yox idi ki, şəhəri öz qardaşı Rzaqulu xan mühasirə edib. Bir nəfəri dama çıxardılar ki, mühasirəçilərdən nə istədiklərini soruşsun. Bu sualı verəndə Kürd Əbdal xan uca səslə qışqırdı:

– Biz Ağa Məhəmməd xanı istəyirik. Gərək onu Rzaqulu xanın yanına aparaq.

Soruşdular ki, neyçün, nədən ötrü Ağa Məhəmməd xanı Rzaqulu xanın yanına aparmaq istəyirsiniz? Əbdal xan cavab verdi ki, bizim fərmandehimiz Rzaqulu xandır. Ağa Məhəmməd xan qulaqlarına inanmadı. Heç cür ağına sığışdırıb bilmədi ki, qardaşı ona qarşı çıxar. Müştəba adlı sadıq xidmətçisini göndərdi ki, gedib işin həqiqətdə necə olduğunu öyrənsin. Müştəba bir dəstə əsgərin müşayiətilə Rzaqulu xanın yanına yollandı. Rzaqulu xanın hüzuruna yetişib baş əydi. Ağa Məhəmməd xan tərəfindən göndərildiyini söyləyib Rzaqulu xandan nə istədiyini soruşdu. Rzaqulu xan dedi:

– Mənim tərəfimdən ona de ki, bu günə kimi o padşah idi, bundan sonra mən padşah olmaq istəyirəm, şahlığa mən daha layiqəm, ona görə ki, o, xacədi, mənə kişiyəm, camaat xacənin şahlığını qəbul etmir. Ona de ki, qanının tökülməsini, gözünün kor olmasını istəmirsə, müqavimətsiz təslim olsun. Ona bir saat vaxt verirəm. Əgər bir saatdan sonra təslim olsa, mən onu öldürməyəcəyəm, gözünü çıxartdırmayacağam, bir xəlvət yerdə yerləşdirəcəyəm ki, ömrünün qalanını ibadətlə məşğul olsun. Əgər könüllü təslim olmasa, mənim əsgərlərim hücum edəcəklər və müqavimət göstərən

hər kəs öldürüləcək, əgər bizə əsir düşsə, onun ən kiçik cəzası gözlərinin çıxarılması olacaq.

Əslində Rzaqulu xan qardaşını nə öldürmək, nə də kor etmək istəyirdi, düşünürdü ki, onu bir qalada dustaq etsin. Bu sözləri ancaq ağa Məhəmməd xanı qorxutmaq, onu təslim olmağa məcbur etmək üçün deyirdi.

Müştəbə bəy Astrabadi Rzaqulu xanın cavabını Ağə Məhəmməd xana gətirdi.

– Rzaqulu xan sizə bir saat möhlət verir ki, təslim olasınız, bir saatdan sonra əsgərlər hücum edəcəklər.

Əbdal xan Ağə Məhəmməd xan Qacarın təslim olmasını istəmirdi, istəyirdi ki, o, müqavimət göstərib öldürülsün. Çünki Qara və Ağə Məhəmmədqulu xanlar öz canlarının qorxusundan ona səkkiz min түмән pul boyun olmuşdular, iki min түмәni də əvvəlcədən vermişdilər ki, Ağə Məhəmməd xan Qacarı qətlə yetirsin. Onlar çox yaxşı bilirdilər ki, Rzaqulu xan qardaşını təslim edəndən sonra öldürməyəcək. Ağə Məhəmməd xan Qacar da iradəli və ləyaqətli adam olduğu üçün yenə hakimiyyəti əlinə keçirəcək. Xanlar bunu fikirləşəndə başlarının түkü biz-biz dururdu. Ona görə də qərara gəlmişdilər ki, nəyin bahasına olursa-olsun Ağə Məhəmməd xanı öldürsünlər.

Ağə Məhəmməd xan Rzaqulu xanın cavabını alandan sonra Müştəbə bəydən soruşdu:

– Qiyamçıların şəhərdə təxminən nə qədər qüvvəsi var?

Müştəbə bəy Astrabadi dedi:

– Mən şəhərdən çıxmadım. Rzaqulu xanın şəhər kənarında nə qədər qoşunu olduğunu bilmirəm, amma şəhərdəki əsgərlərin bir qismi kürd-laricanlı, bir qismi də astrabadlıdır. Sayı üç min nəfərdən artıq olmaz.

Ağə Məhəmməd xan dedi:

– Bu qüvvə ilə biz vuruşa bilmərik, bağı mühasirə edənlər ehtimal ki, kürd əsgərləridir. – Sonra üzünü Müştəbə bəyə tutub soruşdu: – Çıxış yolum nədədir? Səncə, mən neyləməliyəm?

Müştbəbə bəy cavabında dedi:

– Ey sultan, hər kəs öz işini başqasından daha yaxşı bilər.
– Mən vuruşsam qalib gələrəm, yoxsa məğlub olaram?
– Vuruşsanız, hökmən məğlub olacaqsız.
– Bəs təslim olsam necə?
– Rzaqulu xan söz verib ki, sizinlə yaxşı rəftar edəcək, bundan başqa o sizin qardaşınızdı, təslim olmağınız məsləhətdir.

– Mən larican məliklərinə təslim olsam, məni öldürəcəklər.

– Kürd Əbdal xana təslim olun.
– Ona da etimadım yoxdur. Məni öldürə bilərlər.
– Onda Rzaqulu xana təslim olun.
– Bunu qəbul etmək olar.

Ağa Məhəmməd xan Müştəbə bəyi ikinci dəfə vəkil etdi ki, Rzaqulu xanın yanına getsin. Ağa Məhəmməd xanın təslim təklifini qəbul etdiyini ona bildirsin, bu şərtlə ki, Rzaqulu xan gəlib, özü onu bağdan aparsın.

Müştbəbə bəy bağdan çıxanda Kürd Əbdal xan ondan soruşdu:

– Nə oldu? Ağa Məhəmməd xan Qacar təslim olur, ya vuruşmaq istəyir?

Müştbəbə bəy dedi:

– O təslim olur.
– İndi ki, təslim olur, daha nəyi gözləyir?
– Rzaqulu xana sifariş göndərir ki, bura gəlsin, ancaq ona təslim olmaq fikrindədi.

Bu sifariş Kürd Əbdal xanı lap dilxor elədi. Ağa Məhəmməd xanın sözlərini Rzaqulu xana çatdırdı. Rzaqulu xan bağın həndəvərinə gəldi. Ağa Məhəmməd xan Qacar evin damına çıxıb onunla bir qədər danışandan sonra əmr etdi bağın qapılarını açdılar, Qacar xanı silahları atıb qardaşına yaxınlaşdı.

– Mən başqasına yox, ancaq sənə təslim oluram.

Rzaqulu xan Kürd Əbdal xana tapşırırdı ki, Ağa Məhəmməd xan üçün münasib yer hazırlananadək onu saxlasın. Hörmətlə rəftar eləsin. Bu zaman Hacı xan Halalxor dedi:

– Sizə qurban olum, icazə verin, alicənab qardaşınızı mən saxlayım.

Kürd Əbdal xan etiraz etdi:

– Hacı xan, həzrəti Rzaqulu xan mənə əmr etmişdir ki, Ağa Məhəmməd xanı mən saxlayım, özünü nə üçün ortaya atırsan? Əgər Rzaqulu xan istəsəydi ki, qardaşını sən mühafizə edəsən, əmri də sənə verərdi.

Rzaqulu xan irəli gəlib diqqətlə Hacı xana baxdı:

– Nədən ötrü istəyirsən ki, Ağa Məhəmməd xanı saxlayasan?

Hacı xan Halalxor Rzaqulu xana lap yaxınlaşıb astaca dedi:

– Qurban olum, Ağa Məhəmməd xan varlı adamdır. Əbdal xanı və başqa kürdləri aldadıb qaça bilər, təkcə mənə pulla ala bilməyəcək.

– Nə səbəbə səni ala bilməz, onlardan sənə nəyin artıqdı?

– Qurbanın olum, mənim üstünlüyüm çoxdu, sizin qulunuzam. Ağa Məhəmməd xan Qacarın düşməniyəm, ona görə qoymayacağam ki, qaçsın, o mənə heç nəylə aldadıb xilas ola bilməyəcək.

– Çox yaxşı, mən Ağa Məhəmməd xanı sənə tapşırıram, ancaq bil, əgər Ağa Məhəmməd qaçsa, sənə başın gedəcək, bütün varidatın dağılacaq.

– Mən könüllü olaraq Ağa Məhəmməd xanın saxlanmasını sizdən xahiş etdim, fikir edirəm ki, başqası onu mənim kimi yaxşı saxlaya bilməyəcək, özümün və iki oğlumun başı ilə zəmanət verirəm ki, o qaçmayacaq.

Rzaqulu xan bir qədər düşünüb dedi:

– Bir neçə gün onu nəzarətdə saxla, qalaların birisini onun yaşaması üçün hazırladım.

Hacı xanın on tüfəngçisi var idi. O, Ağa Məhəmməd xan Qacarın saxlanmasını öhdəsinə götürüb, onu Barfısa evlərinin birində yerləşdirdi. Əbdal xan gördü ki, ov əlindən çıxmışdır, çox qəzəbləndi, istədi gedib Ağa Məhəmməd xanı haman evdə öldürsün, ancaq bu işi yerinə yetirmək üçün bir bəhanə tapa bilmədi, xeyli düşünəndən sonra qərara gəldi ki, dostlarıyla məşvərət etsin və onlardan soruşsun; bu işi etmək üçün nə kimi səbəb və bəhanə təklif edirlər.

Xanlar dedilər:

– İndi ki, Ağa Məhəmməd xan bizim cəngimizdən çıxıb, onu öz halına buraxmaq lazımdır, bəlkə elə sonralar qardaşı Rzaqulu xan özü onu qətlə yetirəcək.

Əbdal xan dedi:

– Siz onu öz halına buraxa bilərsiz, amma mən Ağa Məhəmməd xan Qacardan əl götürə bilmərəm, yoxsa mənə verəcəyiniz səkkiz min tümən əlimdən çıxar. İki min tümən də olavə eləsəniz, mən özüm onu aradan götürərəm.

– Onu necə məhv etmək olar?

Əbdal xan dedi:

– Ağa Məhəmməd xanın qorunmasını öhdəsinə alan Hacı xan Halalxor onun qanlı düşmənidir, onu biz razılaşdırırıq. Mən bilirəm ki, o, puldan keçməz. Bu gün onun yanına gedib ağzını arayacam.

– Ağa Məhəmməd xanı öldürmək üçün bəhanə lazımdır.

– Bəhanə bu olar ki, guya qaçmaq istəyib, öldürmüşük.

– Əgər Hacı xan bu təklifə razılaşmasa, onda necə?

– Hacı xan Ağa Məhəmməd xanın qanlı düşməni olduğu üçün razılaşacaq. Əlbəttə, bu işdə mən ona beş min tümən pul da boyun olacağam. Necə ki, mən səkkiz min tüməndən keçə bilmirəm, yəqin bilirəm ki, o da beş min tüməndən keçməyəcək.

Məşvərət edib qərara gəldilər ki, Əbdal xan gedib Hacı xan Halalxorla söhbət etsin, ancaq söhbətdə onların adını çəkməsin, bu söhbətdən başqa adamın, xüsusilə Rzaqulu xanın xəbəri olmasın. Beləliklə, Kürd Əbdal Barfruşa Hacı xanın yanına gedib Ağa Məhəmməd xan Qacarı aradan götürmək planını həyata keçirməyə başladı. Hacı xan Əbdal xanı dinləyib dedi:

– Sənin təklifin mənim üçün çox maraqlı və gözlənilməzdi. Mən görək bu barədə fikirləşəm, yaxşı olar ki, sabah gələsən, mən cavabımı deyərəm.

Hacı xan Kürd Əbdal xanı yola salan kimi özünü verdi Ağa Məhəmməd xanın yanına. Ağa Məhəmməd xan Qacar diqqətlə qulaq asandan sonra dedi:

– Aydın məsələdir ki, Rzaqulu xanın bunların kələyindən xəbəri yoxdur. Əbdal xanı da o göndərməyib. Yəqin bilirəm ki, Larican mülükləri məni qətlə yetirməkdən ötrü Əbdal xana pul boyun olublar.

Hacı xan soruşdu:

– Nə məsləhət görürsünüz? Onun təklifini qəbul edirəm, ya yox?

Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Onun təklifini qəbul etmək bir tərəfdən yaxşıdır, ona görə ki, sənə bir miqdar pul gəlir, bu pul bizim düşmənlərimizdən çıxdığı üçün hərbi qənimətdir, onu almaq caizdir.

– Mən əgər bu qənimət pulu Əbdal xandan alsam, onda gərək sizi öldürməyə razılıq verəm. Bilirsiniz ki, mən bu xüsusda bir söz belə eşitmək istəmirəm.

– Hər halda düşmənin planından xəbərimiz olsa yaxşıdır. İndi mənə aşkar oldu ki, Larican məlikləri məni qətlə yetirmək istəyirlər. Rzaqulu xan da onların niyyətindən xəbərsizdir; sən bir dəfə də Əbdal xanla söhbət elə, gör o məni necə öldürmək fikrindədir? Harada öldürəcəyini də öyrən.

O biri gün Əbdal xan gəldi ki, nəticəsini bilsin, görsün ki, Hacı xan onun təklifinə nə cavab verəcək. Hacı xan dedi:

– Mən Ağa Məhəmməd xanla o qədər düşmənəm ki, əgər bir gün onun başını bədənindən ayrılmış görsəm, o gün mənim ən xoşbəxt günüm olar, ancaq istəmirəm ki, Rzaqulu xan qardaşının ölümündə məni günahkar bilə.

Əbdal xan dedi:

– Kişinin cürəti olmalıdır, cürət olmasa, kişi heç bir işi yerinə yetirə bilməz. Sən Rzaqulu xana deyərsən ki, qardaşın qaçırdı və mən məcbur oldum arxadan onu güllə ilə vurum. Əgər sən vurmağa qorxursansa, bu işi mən görərəm. Bircə güllə bəsdir ki, onun işini bitirim.

– Mən qorxuram, ancaq onu öldürmək üçün gərək əldə inandırıcı bir bəhanə ola. Mən Rzaqulu xanı necə inandıra bilərəm ki, qardaşını qaçdığına görə arxadan vurmuşam. Bu, inandırıcı deyil, onu on nəfər tüfəngçi qoruyur. Rzaqulu xan deyər ki, məgər sənin on nəfər tüfəngçinin ölmüşdü ki, bir xacə qapısı bağlı evdən çıxıb qaça? Biz onu evin içərisində vura bilmərik, bayırda heç vura bilməyəcəyik, Ağa Məhəmməd xan bayıra qədəm qoymur.

Əbdal xan gördü ki, Hacı xan doğru deyir, onu öldürmək üçün yeganə çarə bu idi ki, zorla evdən çıxarıb öldürsünlər.

Bu işi hardasa şəhərdən konar bir yerdə icra etmək olardı, ancaq Barfruş kimi gəliş-gedişli, izdihamlı yerdə bu qeyri-mümkündür.

Əbdal xan belə təklif irəli sürdü ki, Ağa Məhəmməd xanı Barfruşdan aparsın, amma öldürməkçün yox. Fikri onu Rzaqulu xandan uzaqlaşdırmaq idi. Düşünürdü ki, əgər Ağa Məhəmməd xan Rzaqulu xandan uzaqda olsa, onun öldürülməsi də bir o qədər çətinləşəcək, amma yaxında olsa, hər dəqiqə qətlinə fərman verilə bilər. Hacı xan bunları düşünə-düşünə ucadan dedi:

– Rzaqulu xan icazə verməsə, biz Ağa Məhəmməd xanı buradan çıxardıb apara bilmərik.

– Bu işi görək sən görəsən, ona görə ki, onun gözətçisi sən sən. Rzaqulu xanı inandıra biləsən ki, Ağa Məhəmmədi buradan çıxartmaq məsləhətdir.

– Mən Rzaqulu xana bu təklifi deyə bilərəm, onun mənə etimadı var. Ancaq istərdim ki, biləm, mənim bu işdə xeyrim nə olacaq.

– Ağa Məhəmməd xanı öldürmək üçün mən sənə min tümən verərəm.

– Min tümənə əlimi belə işə bulamaram.

– Min tüməni Ağa Məhəmməd xanı öldürmək üçün götürürsən. Sən düşməninə intiqam alırsan, min tüməni mən sənə elə-belə verirəm.

– Bura bax, əgər Ağa Məhəmməd xanı öldürmək mənim üçün xətərli olmasaydı, min tüməni səndən alardım. O min tümən mənim üçün qənimət idi, ancaq onu öldürmək təhlükəli işdir. Hamı bilir ki, mən Ağa Məhəmməd xan Qacarın qanlı düşməniyəm. Əgər bacarsam, onu öldürərəm. Lap biz sayı əyaysaq ki, Ağa Məhəmməd xan qaçanda

vuruldu, hamı düşünəcək ki, onu mən düşmənçilikdən öldürmüşəm. Ancaq sən onun düşməni deyilsən ki, ondan intiqam alasan. Səni bu işə təhrik edən var.

– Mən Rzaqulu xanın xidmətində olduğum üçün Ağa Məhəmmədi özümə düşmən sayıram, ona görə də ölməyini istəyirəm.

– Rzaqulu xanın xidmətində səndən başqa çox adam var, ancaq onların heç birisi Ağa Məhəmməd xanın öldürülməsini istəmir.

– Bu sözü deməkdə məqsədin nədir?

– Bilirəm ki, Ağa Məhəmməd xanı öldürməkdə bir xeyrin var. Bu xeyir o qədər çoxdur ki, sənin kimi bir adam, mənim kimi bir kişidən xahiş edir ki, Ağa Məhəmməd xanı öldürüm.

Əbdal xan gördü ki, Hacı xan düşündüyü qədər sədəlvəh deyil, əksinə, zəkalı və sayıq adamdır, dedi:

– Əlbəttə, təsdiq edirəm ki, mənim bu işdə xeyrim var. Elə ona görə hazıram ki, sənə min tümən verəm.

– Sən ki, onun qətlə yetirilməsində bir elə böyük xeyir görəcəksən, heç olmasa mənə bir o qədər çox ver. Bilirəm ki, ən azı yüz min xeyrin olacaq. Onun əlli min tümənini mənə verə bilərsən

Əbdal xan dedi:

– Sənin kimi ağıllı bir adamdan belə söz gözləməzdim. Bir fikirləş, Ağa Məhəmməd xan Qacarın dəyəri nə qədərdir ki, onun qətlində mən yüz min tümən xeyir götürəm?

– Sənin məvacibin ildə iki yüz əlli tüməndir. Bir adam ki, dörd ilinin məvacibini başqasının qətlinə sərf etməyə hazır ola. Onun qətlə yüz min xeyri olmaz? Mən bilmirəm Ağa Məhəmmədi öldürmək üçün sənə pul verən kimdir. Yalnız bunu bilirəm ki, o min tüməni öz cibindən vermirsən.

Əbdal xan bu çək-çevirdən əsəbiləşdi:

– De görüm bu kifir xacəni öldürməyə nə qədər istəyirsən?

Hacı xan Halalxor dedi:

– Mən tamahkar adam deyiləm, sənin alacağın pulun yarısına razıyam.

– Mən sənə min beş yüz tümən verəcəyəm ki, Ağa Məhəmməd xanı bu şəhərdən xaric edəsən, mən də onu öldürəm.

– Görürəm çənə vurmaqla məni min beş yüz tümənlə aldatmaq istəyirsən.

– Səni aldatmaq istəmirəm, işin ən mühümünü, yəni Ağa Məhəmməd xanı öldürməyi mən icra edib ikicə min tümən alıram, sənə isə Ağa Məhəmmədi Barfruşdan çıxarmaq üçün min beş yüz tümən verirəm.

– Əslində işin çətini sən yox, mənim öhdəmə düşür, ona görə ki, Ağa Məhəmmədi mən qoruyuram, o əgər öldürülsə, heç kim səndən heç nə soruşmayacaq, Rzaqulu xanın cavabını mən verməli olacağam.

– Çox yaxşı, indi ki, belə simiclik edirsən, mən sənə iki min tümən verərəm, ikimizin də haqqı bərabər olar.

– Simicliyi sən edirsən. Şəhərdən çənə döyürsən. Özün yüz min tümən alacaqsan, mənim qabağıma bir tikə atırsan. Belə işlərin əsl muzzdunu iş qurtarandan sonra verirlər, sənə iki min tümən veriblər, qalanını da iş qurtarandan sonra alacaqsan.

Əbdal xan inkar etdi. Hacı xan davam elədi:

– Əgər sən düz danışan adamsansa, nə üçün məni pul verən adamlarla tanış etmirsən?

Əbdal xan istəmirdi ləricanlı mülüklərin adını çəksin, ona görə dedi:

– Bu xəyaldan vaz keç. Kimdən pul aldığımı sənə deyə bilmərəm.

Hacı xan dedi:

– Biz üç nəfərlik, üçümüz də Ağa Məhəmməd xanı öldürmək istəyirik, belədirsə niyə bir-birimizi tanımayaq?

Əbdal xan laricanlı məliklərin tapşırığını xatırlayıb dedi:

– Sən pul verəni tanımaq istəyirsən, amma pul verən istəmir sən onu tanıyasan. Bircə onu deyə bilərəm ki, pulu bir nəfər yox, iki nəfər verib.

Hacı xan duydu ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın zənni düz imiş, o kişi birinci dəqiqədən başa düşmüşdü ki, Əbdal xanı onun qətlinə məmur edən laricanlı məlikləridir. Qardaşı Rzaqulu xan Əbdal xana belə tapşırıq verməzdi. Əbdal xan da baxıb gördü ki, Hacı xanı Larican məlikləri ilə tanış etməsə, işlər düzəlməyəcək və Ağa Məhəmməd xanın başına qoyulan puldan əli çıxacaq. Ona görə də dedi:

– Çox yaxşı, Hacı xan bu gün mən səni pul verənlə tanış edəyəm.

Əbdal xan hamam gün Larican məliklərinin yanına gedib Hacı xanın tələbini onlara çatdırdı. Məliklər dəhşətə gəldilər. Onların qorxusu Rzaqulu xandan idi. Fikirləşirdilər ki, əgər Rzaqulu xan bilsə ki, Ağa Məhəmməd xanın öldürülməsini bu iki Larican məliki təşkil edib, çox ehtimal ki, ikisini də qətlə yetirəcək. Kürd Əbdal xan onları sakitləşdirib dedi ki, Hacı xan Halalxor Ağa Məhəmməd xanın qanlı düşmənidir, onun ölümünü arzu edir, amma hiss edib ki, mənim dalımda kimsə dayanıb, pulu da o adam verir, ona görə sizdən istifadə etmək istəyir. Larican məlikləri Əbdal xanı danladılar ki, ehtiyatsızlıq edib, ağzından nəşə qaçııb, ehtiyatlı söhbət aparsaydı, o hiss etməzdi ki, bu işdə üçüncü adamın da əli var. Çox götür-qoydan sonra məliklər özlərini Hacı xana tanıtdırmaqdan imtina etdilər. Əbdal xana vəkalət verdilər ki, Hacı xanla dil tapsın, pul boyun olsun, ancaq məbləğin miqdarı beş min tüməndən artıq olma-

sın. Söyləsin ki, həmin puldan iki min tümən nəqd veriləcək, qalanı Ağa Məhəmməd xan öldürüləndən sonra çatacaq.

Kürd Əbdal xan Hacı Halalxorun yanına gəlib dedi:

– Ağa Məhəmməd xan Qacarın ölümünü istəyənlər özlərini sənə nişan verməyəcəklər, ancaq məni öz tərəflərindən sənəninlə danışmağa vəkil etmişlər.

Hacı xan dedi:

– Sən ki onları tanıyırsan, anlat görüm Ağa Məhəmməd xanı öldürməyə pul verənlər kimlərdir.

– Onlar iki Larican xanıdır. İkisinin də adı Məhəmmədqulu xandır. Birinə Ağ, o birinə Qara Məhəmmədqulu xan deyirlər. Mənə belə gəlir ki, onların Ağa Məhəmməd xan Qacarla düşmənçiliyi əmlak üstündədir. Qorxurlar ki, ağa Məhəmməd xan onların əmlakını zəbt edə.

– İndi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar qüdrətdən düşüb, daha onun nəyindən qorxurlar?

– Ağa Məhəmməd xan yenə də qüdrətlənə bilər, onda onların əmlakını əllərindən alacaq, onu öldürmək istəyirlər ki, o sarıdan arxayın olsunlar.

– Çox yaxşı, de görüm, Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürməkdə sənə edəcəyim köməyə görə mənə nə qədər verəcəksən?

Yenə də çənə vurmaq başlandı, axırda Kürd Əbdal iki min tüməni ona göstərərək dedi:

– Mənə iki min tümən nəqd veriblər, səkkiz min tümən də sonra alacağam, hamısı bir yerdə olur on min tümən, Ağa Məhəmməd xanı öldürməyə ona görə çalışıram ki, o səkkiz min tüməni də alam. Mənə deyiblər ki, sənə də beş min tümənə qədər boyun olum, ondan artıq verməyə razı deyillər. On beş min tümənin iki min tüməni isə Ağa Məhəmməd xan öldürü-

ləndən sonra verəcəklər, əgər razı olmasan. Mənim daha səninlə söhbətim yoxdur və bu işdən əl götürürəm. Ayrı bir yol fikirləşəcəyəm.

Hacı xan Halalxor başa düşdü ki, Kürd Əbdal xan düz danışır, Məhəmmədqulu xanlar Ağə Məhəmmədin öldürülməsi üçün beş min tüməndən artıq verməzlər. Müzakirənin nəticəsi belə oldu ki, Əbdal xan iki min tümən nağd pul və üç min tümən üçün qəbz gətirib Hacı xana versin. Hacı xan da Rzaqulu xandan icazə alsın ki, Ağə Məhəmməd xanı Barfruşdan başqa yerə köçürsün və bu adla onu səhraya aparıb orada qətlə yetirsinlər. Hacı xan Halalxor Əbdal xanla etdiyi müzakirənin nəticəsini Ağə Məhəmməd xana çatdırdı:

– Ey mənim böyük sərvərim, siz nə qədər ki, Barfruşda sakinsiniz, mən qorxuram, qardaşınız da sizi öldürmək istəməsə, ola bilər onu buna məcbur etsinlər. Həmin iki ləricanlı məlik sizi öldürməyə on beş min tümən vəd edirlər, ola bilər sizi aradan götürmək üçün Rzaqulu xana əlli min tümən boyun olsunlar və ya başqa bir təxribata əl atsınlar. Buradan çıxıb getsək, arxayın olaram.

Ağə Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Mənim ixtiyarım öz əlimdə deyil, buradan xaric ola bilmərəm.

– Sizi buradan çıxarmaq üçün Rzaqulu xandan icazə alacağam, bu şərtlə ki, siz özünüzdü naxoşluğa vurasınız. Deyərsiz ki, Barfruşun havası sizə düşmür.

– Mən buranın havasından narahat deyiləm, ancaq özümü xəstəliyə vura bilərəm.

– Özünüzdü naxoşluğa vurun, mən Rzaqulu xana deyərəm ki, Barfruşun suyu və havası Ağə Məhəmməd xan Qacara düşmür, yaxşı olar ki, onu Bənd peyə aparım, oranın havası qurudur. Əgər xəstəni ora aparsaq, sağalar.

– Rzaqulu xan razılıq verəcəkmiki, mən Bənd peyə gedim?

– O istəyir ki, siz həmişə nəzarət altında olasınız, mən də bu məsuliyyəti öhdəmə götürmüşəm, ona görə razılıq verəcək. Bu şəhərdə mənim nəzarətim altındasınız, o elə təsəvvür edir ki, sizinlə düşmənəm, o mənə inanır, gördüyünüz kimi burada mənim adamlarımdan başqa ayrı bir adam yoxdur. Bənd peyə getsək, rahat olaram. Digər tərəfdən vəziyyət dəyişə bilər. Siz itirdiyiniz qüdrəti yenidən qaytararsınız.

Ağa Məhəmməd xan Qacar o gündən özünü xəstəliyə vurdu və Hacı xan Halalxor Rzaqulu xana xəbər verdi ki, qardaşı xəstələnib. Deyir ki, Barfruşun rütubətli havası ona düşür, əgər burada qalsa, tezliklə öləcək, Rzaqulu xan dedi:

– O bir müddətdir ki, Barfruşda yaşayır, buranın rütubətli havasından şikayət etmirdi, indi birdən nə oldu ki, şikayətlənir?

Hacı xan Halalxor dedi:

– Bu günə qədər buranın havası iliyinə kimi işləməmişdi ki, onu xəstələndirsin, amma indi rütubət sümüyünə-iliyinə əsir etmişdir.

– Əgər mən bilsəm ki, Ağa Məhəmməd xan qaçmayacaq, onun başqa yerə köçməsinə maneçilik etmərəm.

– Qardaşınız burada mənim nəzarətim altında olduğu kimi, bu şəhərdən kənarda da mənim nəzarətim altında olacaq.

– Onu hara köçürmək istəyirsən?

– Bənd peyi onun yaşaması üçün ən yaxşı yer hesab edirəm, oranın havası qurudur, bundan başqa orada anadan olmuşam. Hər yeri, hamını tanıyıram.

– Çox yaxşı, mən sənə icazə verirəm ki, onu buradan Bənd peyə köçürəsən, ancaq bil ki, onun üçün başınla cavabdehsən.

– Qurbanın olum, xan, mən bəlkə də sizdən artıq istəyirəm ki, o qaçmasın. Xatiriniz asudə olsun, onu qaçmağa qoymayacağam. Bənd peydə elə bir adam yoxdur ki, tanımayım, onun qaçmasına da heç kim kömək edə bilməyəcək.

O gündən ki, Hacı xan Halalxor Əbdal xana qoşuldu, bütün fikri-zikri Ağa Məhəmməd xanın yaxşılıqlarının əvəzini çıxmaq, onu ölüm xətərindən uzaqlaşdırıb imkan tapan kimi yenidən qüdrətləndirmək və İran taxtında oturtmaq oldu.

Hacı xan qərara gəldi ki, tezliklə bu işə son versin, Bənd peydə onun böyük nüfuzu vardı. Hacı xan hələ bilmirdi ki, Bənd peyə çatandan sonra nə edəcək, ancaq hələlik bunu bilirdi ki, Bənd peyə varid olandan sonra daha artıq azadlıq qazanacaq.

Əbdal xan iki min түmən pulla gəldi, qatırdan düşdü, Hacı xan Halalxorun yanına girib dedi:

– Mən bu pulu sənə təhvil verib əvəzində qəbz alıram. Görək Larican məlikləri pulu sənə verdiyimə şübhə etməsinlər. Sən də qəbz yazmalısən ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürmək üçün bu pulu zəhməthaqqı kimi alırsan.

Hacı xan dedi:

– Mən aldığım pulun qəbzini verməkdən imtina etmirəm. Ancaq qəbzdə yaza bilmərəm ki, bu pulu Ağa Məhəmməd xanı öldürmək üçün zəhməthaqqı alıram. Ağillı adam belə sözü qəbzə yazarmı?

Əbdal xan soruşdu:

– Bəs qəbzdə nə yazacaqsan?

– Pulu nə üçün aldığımı yazmağımın lüzumu yoxdur, bundan qəbzın dəyərinə nöqsan gəlməz.

Razılaşıdılar ki, Hacı xan qəbzi özü bildiyi kimi yazsın.

Əbdal xan soruşdu:

– Sən Ağa Məhəmməd xanı Barfruşdan çıxara biləcəksənmi? Bil ki, əgər sözüünə əməl etməsən, Larican məliklərinin yanında məni üzüqara edəcəksən. Onlar mənim zəmanətimlə bu pulu sənə verirlər və bilirsən ki, səni bu günə kimi görməyiblər.

Hacı xan dedi:

– Əbdal xan, məni tanımaq üçün adımı xatırlamaq bəsdə. Mən Halalxoram. Bu günə kimi haram yeməmişəm, bu pulu da ki, sən verirsən, onu haram etməyəcəyəm. Əhdimdə varam. Üç gün sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Barfruşdan xaric olacaq.

– Onun icazəsini Rzaqulu xandan almısan?

– Bəli.

– Mən havaxt Ağa Məhəmməd xanı qətlə yetirməliyəm?

– Bizdən bir gün sonra Barfruşdan çıx, mənə çatanda mən işləri yerböyer edəcəyəm, pulumun qalanı necə olacaq?

Hacı xan bu sözü ancaq Əbdal xanı tam inandırmaq üçün deyirdi, o bilirdi ki, pulun qalanını ala bilməyəcək, çünki pulun qalanını almaq üçün gərək Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürəydilər. Bu isə olmayacaqdı.

Əbdal xan soruşdu:

– Mən hara gəlim?

Hacı xan cavabında dedi:

– Mən qərara gəlmişəm ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarı Bənd peyğə aparım.

Əbdal xan etiraz etdi:

– Nə üçün işi çətinə salırsan? Bizim məqsədimiz Ağa Məhəmməd xanı qətlə yetirməkdir, elə ki, Barfruşdan bir az uzaq-

laşdıq, mən onu arxadan güllə ilə vuraram. Sonra da deyərək ki, qaçanda vurduq.

– Mənimlə on nəfər tüfəngçi gedir, onları nə edim? Mən Ağə Məhəmməd xanı on nəfər tüfəngçinin müşayiətilə aparacam, əgər sən, ya mən onu arxadan vursaq, xəyal edirsən ki, Rzaqulu xanı öz yalanımıza inandıra biləcəyik? Rzaqulu xan tüfəngçilərdən xəbər alacaq, onlar həqiqəti deyəcəklər.

– Sən onlara tapşırırsan, onlar da necə lazımdır, elə söylərlər.

– Mən lap dilənçiləri dilə tutsam ki, mənim istədiyim kimi şahidlik etsinlər, Rzaqulu xan onları sıxışdıran kimi həqiqəti deyəcəklər. Bənd pey başqadı, ora mənim vilayətimdir, orada hamını tanıyıram, bu on tüfəngçi də Bənd peyə varid olandan sonra dağılışıb evlərinə gedəcəklər, bizim də əl-qolumuz açılacaq, Rzaqulu xana kimsə deyə bilməyəcək ki, Ağə Məhəmmədi biz öldürmüşük.

Əbdal xan bu söhbətlərdən sonra qatırna minib getdi. Hacı xan isə min tükən götürüb Ağə Məhəmməd xanın yanına yollandı. Qacar xanı qarşısına qoyulmuş iki min tükənə baxıb dedi:

– Bu pul sənindir, qabaqda da demişəm, bu pul hərbi qənimətdir, onu mənimsəyə bilərsən.

– Əbdal xana demişəm, mən üç gündən sonra buradan hərəkət edəcəyəm, o da şübhəsiz ki, sizi qətlə yetirmək ümidilə Bənd peyə gələcək, ancaq o Bənd peyə gələn kimi dustaq ediləcək. Səs-küy salmaq özünə ziyandı. Məndən Rzaqulu xana şikayət edə bilməyəcək, çünki Rzaqulu xan ondan Bənd peyə nə üçün getdiyini soruşacaq. Desə ki, getmişdim Ağə Məhəmməd xanı qətlə yetirəm, onda Rzaqulu xan mütləq onu cəzalandıracaq, məndən də razı qalacaq.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Hacı xan Həlalxərun tədbirini bəyəndi. Həman gün Rzaqulu xan Ağə Məhəmməd xanı müəyinədən keçirmək üçün bir həkim göndərdi. Ağə Məhəmməd

xanı müayinə etdikdən sonra nədən şikayət etdiyini soruşdu. Ağa Məhəmməd xan nıqqıldaya-nıqqıldaya dedi:

– Bütün sümüklərim, ayaq barmaqlarımdan tutmuş boynuma qədər ağrıyır, mən bir saat belə rahat ola bilmirəm, yuxum da yoxdur. Bilirəm ki, bu sümük ağrılarına səbəb buranın rütubətli havasıdır, mən bir ay da burada qalsam, sümük ağrısından öləcəyəm.

Həkim bu sözləri eşidəndən sonra yəqin etdi ki, Ağa Məhəmməd xan həqiqətən xəstədir, dedi:

– Siz gərək buradan köçüb, havası quru olan yerə gedəsiniz.

Həkim Ağa Məhəmməd xanın yanından çıxıb Rzaqulu xanın yanına gəldi.

– Buranın rütubətli havasının təsirindən qardaşınız sümük ağrısı tutub, əgər onun yaşayış yeri dəyişməsə, quru havalı olan yerə getməsə, tezliklə onda bədən iflici əmələ gələ bilər.

Rzaqulu xan həkim müayinəsinin nəticəsini eşidəndən sonra Ağa Məhəmməd xanın Barfruşdan köçürülməsinə daha heç bir söz demədi və Qacar xanı üç gündən sonra guya xəstəliyi üzündən at minə bilmədiyindən taxt-rəvanla Barfruşdan çıxdı. Taxt-rəvanı hər tərəfdən tüfəngçilər əhatə etmişdi. Hacı xan özü dörd gözlə ətrafa baxırdı. Hava isti olduğuna görə taxt-rəvanın pərdələrini açıq qoymuşdular, yolun kənarlarında sıra ilə kövdəli ağaclar səf çəkmişdi. Bənd peyə girənə qədər heç bir hadisə baş vermədi.

Qacar qardaşlarının ixtilafı

Hacı xan Halalxor Bənd peyin ən yaxşı mənzillərindən birini Ağa Məhəmməd xanın yaşaması üçün hazırladı.

– Bura Barfruş deyil, sizə burada ordakı məhdudiyyət yoxdur, ona görə yemək-ichmək sandan nə könlünüzdən keçir, deyən hazırlayaq.

Ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacarın ləziz yemək və içməklərə meyli yox idi. O, Bənd peyə varid olandan sonra özünü nisbətən azad hiss etdi. Barfruşdakı məhdudiyyət olmadığı üçün özünün adi həyatına qayıtdı. Hər gün idman edirdi ki, əzələ və sümüklərini möhkəmləndirsin. Barfruşda Ağa Məhəmməd xan kitab cəhətdən korluq çəkirdi. Ancaq Bənd peydə daxil olandan sonra Hacı xan onun üçün kitablar gətirdi. Deyirlər ki, Ağa Məhəmməd xan Bənd peydə olarkən belə qərara gəldi ki, Qurana təfsir yazsın və bir az da yazdı, ancaq o yazıdan əsər qalmayıb. Hərbi əhvali-ruhiyyə bu adamda daha qüvvətli olduğuna görə o, Quranın təfsirini yazmağa otura bilmirdi. Bir neçə dəfə kitab yazmaq qərarına gəldi, ancaq hadisələr ona macal vermirdi. Hacı Halalxor Əbdal xana demişdi ki, Bənd peyə yola düşəndən bir gün sonra gəlib ona qoşulsun ki, Ağa Məhəmməd xanın qətli barədə tədbir görsünlər. Əbdal xan yola düşəcəyi gün şiddətli bir başağrıya giriftar oldu, başağrının şiddətindən səhərə kimi yata bilmədi, sabahı gün də axşama qədər nalə çəkdi, ikinci gecə hərarəti qalxdı. Bununla belə əsgərlərinə tapşırırmışdı ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın Barfruşdan köçmə vaxtını ona desinlər. Əsgərləri ona xəbər gətirdilər ki, Ağa Məhəmməd xan taxt-rəvanla Barfruşdan çıxdı. Əbdal xan bu xəbəri alandan qızdırma içində yanırdı. Gözləyirdi ki, qızdırması düşsün. Ancaq sabahı günü halı elə xarab oldu ki, yerindən belə qalxa bilmədi. Onun kürd əsgərləri barfruşluların tövsiyəsi ilə həkim gətirdilər. Həkim Əbdal xanın nəbzini tutdu, gözlərinə baxdı, sonra dedi ki, onu soyundursunlar. Soyundurduqda gördülər ki, sinəsində və kürəyində xırda qırmızı səpkilər var. Nüsxə yazdı, gedərkən yaxın adamlarına dedi ki, xəstə yatalağa tutulmuşdur.

Hacı xan Halalxor, Bənd peydə Əbdal xanı gözləyirdi. Ancaq Əbdal xan nə şərtləşdikləri gün, nə də sonrakı gün gəlib çıxdı. Hacı Halalxora agah oldu ki, Əbdal xana nəsə bir gözlənilməz hadisə üz vermişdir. Yoxsa Əbdal xan xeyrindən keçən adam deyil, mütləq gələrdi.

Hacı xan Halalxor Bənd peyə varid olandan sonra nə edəcəyini düşünməyə başladı. Hacı xan əgər Ağa Məhəmmədi Astrabada çatdıra bilsəydi, orada bir qoşun tədarük etmək mümkün idi, ancaq bu işin çətinliyi ondaydı ki, Rzaqulu xan Astrabada da əl atmışdı. Hacı xan özü də Ağa Məhəmməd xan üçün qoşun toplaya bilməzdi, çünki bunun üçün külli miqdarda pul lazım idi. Hacı Halalxor isə o qədər varlı deyildi. Hacı xan nəhayət, belə qərara gəldi ki, Ağa Məhəmmədin Laricandakı qardaşı Cəfərqulu xandan kömək istəsin. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Hüseynqulu xan Cahansuzdan başqa yeddi qardaşı var idi. Onların biri uşaq yaşlarında Tehrandə ölmüşdü, onu həzrət Əbdüləzimin məqbərəsinin yaxınlığında dəfn etmişdilər. Qardaşlarının içərisində Cəfərqulu xan Ağa Məhəmməd xana hamısından artıq hörmət bəsləyirdi. Hacı xan bir məktub yazıb qulluqçulardan birinə verdi. Tapşırıd ki, aparıb Cəfərqulu xanın özünə versin, cavabını da alıb gətirsin.

– Əgər gördün tutulacaqsan, çeynəyib udarsan.

Məktubda Hacı xan Ağa Məhəmməd xanın başına gələn hadisəni şərh edəndən sonra qeyd edirdi ki, «Rzaqulu xan Ağa Məhəmməd xanı öldürmək fikrində deyil, ancaq onu dövrələyənlər bu işdən ötrü çoxlu pul xərcləyirlər. Bu cinayəti həyata keçirmək üçün Kürd Əbdal xanı səfərbər etmişlər. Mən sənin qardaşının canını qorumaqdan ötrü zahirdə Əbdal xanla əlbir olub, ondan iki min түмән pul almışam. İndi mən Ağa Məhəmməd xanı nə Astrabada apara bilirəm, nə də özüm ona qoşun toplaya bilirəm, ancaq sən öz qardaşının köməyinə gələ bilərsən. Ca-

vab gözləyirəm!» Hacı xan məktubu Ağa Məhəmməd xandan xəbərsiz yazıb göndərmişdi, bilirdi ki, məktub barədə Ağa Məhəmməd xanla məsləhətləşsə, o, razılıq verməyəcək, onun ali təbiəti icazə verməz ki, kiçik qardaşından kömək diləsin.

Məktubu aparan Laricana varid olub, onu Cəfərqulu xana verdi. Cəfərqulu xan bilirdi ki, Rzaqulu xan Ağa Məhəmməd xanı məğlub etmişdir, ancaq bilmirdi ki, onu həbs ediblər və öldürülməsi məsələsi meydana çıxıb. Cəfərqulu xanın onsuz da Rzaqulu xandan incikliyi var idi, ondan Gilanın hökmranlığını istəmişdi. Rzaqulu xan isə onun arzusunu yerinə yetirməkdən imtina etmişdi. Laricanın hökmranlığı isə Cəfərqulu xana görə kiçik bir mənşəbdi.

Cəfərqulu xan məktubu oxuyandan sonra qərara gəldi ki, Ağa Məhəmməd xanı müdafiə edib Rzaqulu xana qarşı qiyam etsin. Bu şərtlə əvəzində nə isə dəyərli bir mükafat qoparsın. Rzaqulu xan İranın şimal hissəsinin padşahı idi, ona qarşı çıxmaq böyük risk idi. Əgər müvəffəqiyyət əldə etməsəydi, öldürüləcəkdə. Bəlkə də kor edilib, ömürlük küncənişin olacaqdı.

Cəfərqulu xan Hacı xana müsbət cavab yazdı. Məktubda qeyd etdi ki, Ağa Məhəmməd xana kömək etməyə və Rzaqulu xanı geri oturtmağa hazırdır, ancaq çox arzu edirdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar müvəffəqiyyət qazanandan sonra, Mazandaran və Gilan hökmranlığını ona həvalə etsin. Cəfərqulu xan bilirdi ki, hakimiyyət arzusunda olduğunu bildirib qiyam qaldırsa, tərəfdarı olmayacaq. Birinci növbədə Astrabadda Abbasqulu bəy onu himayə etməyəcək. Ancaq əgər Ağa Məhəmməd xan Qacar adına üsyan etsə, Abbasqulu bəy ona tərəfdar olacaq. Rzaqulu xanın Ağa Məhəmməd xan Qacar əleyhinə üsyan etməsi, oğlunun atası əleyhinə qiyam qaldırmasına bənzəyirdi. Ağa Məhəmməd xan böyük qardaşı idi, üstəlik qardaşlarının boynunda haqqı var idi. Həmin Ağa Məhəmməd xan

öz tədbiri sayəsində onları Kərim xan Zəndin cəngindən xilas edib Qəzvinə göndərmişdi.

Cəfərqulu xan elə də bilərdi ki, xalqın nəzərində Ağa Məhəmməd xanı məzlum, Rzaqulu xanı günahkar və zalım qələmə versin.

Cəfərqulu xanın cavabı, dediyimiz kimi, müsbət idi, ancaq məktubda bunu da qeyd etdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar öz xəttilə ona məktub yazsın. Hacı xan Halalxor Cəfərqulu xanın məktubunu Ağa Məhəmməd xana göstərməli oldu. Qacar xan Hacı xanı danlamadı, oturub öz xətti ilə qardaşı Cəfərqulu xana məktub yazdı: «Mazandaran elə bir məntəqədir ki, bir müddət mənim nəzarətim altında olması lazımdır, ancaq hazırkı ki, Gilan və Talışın hökmranlığını sənə verəm. Bu iki hökumətin əhəmiyyəti Mazandaran və Gilan hökumətindən az deyil. Mustafaqulu xanı Astrabada göndər ki, qoşun toplansın. Abbasqulu bəyə də də köməyimizə gəlsin».

Mustafaqulu xan Ağa Məhəmməd xan Qacarı kiçik qardaşı idi. Cəfərqulu xan Ağa Məhəmməd xanın tapşırığına əməl edib, Mustafaqulu xanı Astrabada göndərdi, onun Astrabada gəlməsindən Rzaqulu xan şübhələnmedi. Ağlına belə gəlməzdi ki, qardaşı onun əleyhinə üsyan etməyə hazırlaşar. 1190 Hicri-qəməridə Ağa Məhəmməd xan Qacarı qardaşları iki dəstəyə bölündülər, onlardan üçü – Cəfərqulu xan, Mustafaqulu xan və Murtuzaqulu xan Ağa Məhəmməd xan Qacarı tərəfinə keçdilər. Beləliklə, Ağa Məhəmməd xanın tərəfində dörd qardaş oldu.

Cəfərqulu xan Ağa Məhəmməd xan Qacardan Gilan və Talış hökmranlığı barədə söz alandan sonra, qardaşı Mustafaqulu xanı yanına çağırıb ona dedi:

– Bizim elimizin rəisi Ağa Məhəmməd xan Qacardır. Xacə də olsa, ləyaqətli, elmi adamdır. Xacəliyinin əvəzində onda

elə yaxşı sifət var ki, çox kişilərdə yoxdur. Rzaqulu xan bu görkəmli adamı xacəliyinə görə səltənətdən kənar etmişdir. Ağa Məhəmməd xan bu hadisədə qafilgir oldu, yoxsa Rzaqulu xan qələbə çalıb onu səltənətdən kənar edə bilməzdi. Bu, böyük haqsızlıqdır ki, tayfa başçımız səltənətdən kənar edilib, ondan bir qədər ləyaqəti olmayan qardaşı Rzaqulu xan səltənət taxtına otura. Mən qərara gəlmişəm ki, sənin və Murtuzaqulu xanın köməyi ilə tayfa başçımızı taxta çıxaraq.

Mustafaqulu xan dedi:

– Rzaqulu xanla vuruşmaq mı istəyirsən?

– Bəli, ancaq təklildə yox, sizin köməyinizlə. Ona görə sənədən xahiş edirəm ki, Astrabada gedəsən və Abbasqulu bəylə söhbət aparasan, o da tayfa başçılarını vadar etsin ki, kişiləri silahlandırıb yola düşsünlər. Mən də bacardığım qədər əsgər toplayıb, Mazandarana daxil olacağam. Abbasqulu xanla eyni vaxtda Mazandarana varid olub Rzaqulu xana hücum etsək, o, duruş gətirə bilməyəcək.

Mustafaqulu xan dedi:

– Mən sənənlə müttəfiqəm. Fərz edək ki, bizim böyük qardaşımız xacə olduğu üçün şahlığa yaramır. Bu zaman İran şahlığı birinci dərəcədə sən, ikinci dərəcədə mən, üçüncü dərəcədə Murtuzaqulu xanın haqqıdır. Rzaqulu xan bu gün şahlığı qəsb edibdir, baxmayaraq ki, yaş etibarilə beşinci qardaşdır.

Cəfərqulu xan dedi:

– Deməli, sən də mənəmlə həmfikir sən ki, Rzaqulu xan biz dura-dura, şahlığa layiq deyil.

Müstafaqulu xan təsdiq etdi:

– Düzdür, amma bizim böyük qardaşımız Ağa Məhəmməd xanda bir böyük eyib var ki, onun bütün başqa yaxşı sifətlərinin üstünə kölgə salır, camaat da ancaq o eyibi görür, başqa yaxşı sifətləri unudur.

Cəfərqulu xan soruşdu:

– O hansı eyibdir?

Mustafaqulu xan cavab verdi:

– Ağa Məhəmməd xanın eyibi, onun xəsisliyidir, həmin bu pis sifət, minlərlə yaxşı sifətləri kölgələyir. Əgər bir tacir xəsis olsa, camaat ondan bir o qədər ikrah etməz, ancaq padşah xəsis olarsa, o, böyük bir nifrətə məruz qalacaq. Şahın birinci sifəti onun səxavətidir, ancaq bizim qardaşımız o qədər xəsisdir ki, çörəyini də tərəzidə çəkir.

Cəfərqulu xan da qardaşı Mustafaqulu xan kimi Ağa Məhəmməd xanın yeməyini tərəzidə nə üçün çəkdiyini bilmirdi. Düşünürdülər ki, Ağa Məhəmməd xan xəsislikdən belə iş görür, yeməyini nə üçün çəkdiyini isə soruşmağa həya edirdilər. Cəfərqulu xan dedi:

– Ağa Məhəmməd xan öz şəxsi həyatında xəsisdir, ancaq sən də bilirsən ki, sahibmənsəblərin, qulluqçuların və əsgərlərin məvacibini müntəzəm verirdi. Heç kim eşitməyib ki, Nadir şah ömrünün son altı ilində bir adama ətəm versin. Qardaşımız Nadir şah nisbətən səxavətli bir padşah olub.

Xülasə, Mustafaqulu xan Astrabada gedib Aşağıbaş tayfalarının Ağa Məhəmməd xana yardımını təşkil etməyə razılıq verdi. Mustafaqulu xan Astrabada gedəndən sonra, Larican hakimi Cəfərqulu xan imkan dairəsində qoşun toplayıb, qardaşı Murtuzaqulu xanı qoşuna formandeh təyin etdi. Murtuzaqulu xan da o biri qardaşları kimi fikirləşirdi ki, nə qədər Ağa Məhəmməd xan Qacar və onun böyük qardaşları sağdılar, Rzaqulu xana şahlıq düşmür. Onu səltənətdən kənar qoymaq lazımdır. Lazım bildiyi bütün tədbirləri görəndən sonra Murtuzaqulu xan Cəfərqulu xana dedi:

– Rzaqulu xan Ağa Məhəmməd xanı qəfilgir elədiyi kimi, biz də görək Rzaqulu xanı qəfilgir edək. Əgər Rzaqulu xan başa

düşsə ki, ona hücum etmək fikrimiz var, qabaqdangəlmişlik edib, bizə hücum edəcək, hələ Astrabaddan köməyimiz gəlmədiyi üçün məğlub olacağıq, Rzaqulu xan da Allah bilir, bizimlə necə rəftar edəcək. Biz işlərimizi elə təşkil etməliyik ki, Rzaqulu xanın heç nədən xəbəri olmasın.

– Biz öz işlərimizi Rzaqulu xanın nəzərindən gizlədə bilərik, ancaq Astrabadın işləri onun nəzərindən gizli qalmayacaq. Astrabadla daimi əlaqəsi var.

Cəfərqulu xan dedi:

– Mən Mustafaqulu xana tapşırıbmışam ki, Astrabadda şayiə yaysın ki, Aşağıbaş tayfası Zəndiyyə ilə vuruşmada Rzaqulu xana kömək etmək üçün Mazandarana gedir. Rzaqulu xan da bilir ki, gec-tez Zəndiyyə ilə vuruşmalı olacaq, ona görə bu xəbər canına yağ kimi yayılacaq. Həqiqətdə də, Əli Murad xan Zəndin Qacar tayfası üçün hələ xəbəri var, o hər vaxt Mazandarana, Gilana və Astrabada hücum edə bilər.

Rzaqulu xan bilirdi ki, Əli Murad xan Zənd igid sərkərdədir, ona görə onun hücumundan qorxurdu. Aşağıbaş tayfasının köməyi Rzaqulu xan üçün hava-su kimi lazım idi. Mustafaqulu xan Astrabada varid olandan sonra Abbasqulu bəylə xeyli söhbət etdi və Cəfərqulu xanın məktubunu ona göstərdi.

– Tayfa başçıları Ağa Məhəmməd xanı yenidən qüdrətə gətirmək üçün səfərbər olmalıdırlar. Ancaq hamı bilsin ki, Mazandarana hərəkət etməyə hazır olan gün belə özlərini elə göstərməlidirlər ki, guya Əli Murad xan Zəndin hücumunun qarşısını almaq üçün Rzaqulu xana köməyə gedirlər.

Abbasqulu bəy Rzaqulu xanın Ağa Məhəmməd xana hörmətsizliyindən və pis rəftarından çox kədərləndi.

– Bu kişi ki, padşah olmaq istəyilə öz doğma qardaşının üstünə şəmşir çəkib, onu səltənətdən kənara qoydu, yalnız özünü yox, qardaşlarını da bədnam etdi.

Abbasqulu bəy Ağə Məhəmməd xan Qacardan gördüyü məhəbbətlərə görə özünü ona borclu hesab edirdi, ikinci dəfə onu Rzaqulu xanın zindanından xilas etmək üçün atlanıb tayfa başçılarının yurtlarına tərəf getdi.

Ağə Məhəmməd xan Rzaqulu xana mərhəmət göstərdi

Abbasqulu bəy Rzaqulu xanın işlərindən xəbərdar idi. Amma özünü tənha hiss edirdi, görəndə ki, Cəfərqulu xan öz böyük qardaşı Ağə Məhəmməd xanın yenidən qüdrətə gəlməsi üçün ayağa qalxıb, sevindi. Düşündü ki, müqavimət göstərmək üçün müttəfiq tapıb, özü də Cəfərqulu xan kimi bir müttəfiq. Vərəsəlik qanununa görə, Cəfərqulu xan Məhəmməd Həsən xanın övladları içərisində səltənətə ən yaxındır. Ancaq o kişi səltənət iddiası etmir, deyir ki, gərək böyük qardaşımız Ağə Məhəmməd xan taxt-taca qayıda. Aşağıbaş tayfası Abbasqulu bəyin təşviqilə Ağə Məhəmməd xan Qacara kömək etməyə hazır olduqlarını bildirdilər, ancaq bu sirri gizli saxladılar ki, Rzaqulu xan onların qəsdindən xəbər tutmasın. Beləliklə, Məhəmməd Həsən xan Qacanın oğlanları arasında səltənət üstündə qanlı dava başlandı.

Rzaqulu xanın müxalifləri işi elə qurdular ki, Astrabad qoşunu Mazandarana varid olan saatda, Laricanın qoşunu da Murtuzaqulu xanın sərkərdələriylə Mazandarana varid olsun. Astrabad qoşununun fərmandehliyi Mustafaqulu xana verildi. Abbasqulu bəy Mustafaqulu xanın fərmandehliyini qəbul etdiyinə görə, Aşağıbaş tayfasının bütün tayfa başçıları da onu öz fərmandehləri kimi tanıdılar.

Cəfərqulu xan Laricandan tərpənmədi. Bəzilərinin əqidəsinə görə, Cəfərqulu xan ona görə Laricanda qaldı ki, lazım olan sürətdə oradan qardaşlarına əlavə kömək göndərsin. Bir parası

düşünürdü ki, Cəfərqulu xanın Laricanda qalmaqda məqsədi başqaydı, gözləyirdi görsün hansı tərəf güc gəlir, o tərəfə də meyl göstərsin.

Elə bu zaman yatalaq xəstəliyindən təzəcə yaxa qurtarmış Kürd Əbdal xan on nəfər silahlı əsgərlə Bənd peyə gəldi ki, Hacı xandan Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürməyi tələb etsin. Hacı xanın tüfəngçiləri haman gecə onları mühasirəyə alıb, tərk-silah etdi. Əbdal xanı zindana saldılar, sonra Hacı xan Rzaqulu xana məktub yazdı. Məktubda deyilirdi:

«Əbdal xan Ağa Məhəmməd xanı öldürmək üçün Bənd peyə gəlmişdi, onu zindana saldım. Onun barəsində əmrinizi gözləyirəm». Bu ittiham Rzaqulu xana çox təsir etdi. Heç ağlına da gəlmədi ki, onu təhqiq edib düz, ya yalan olmasını araşdırsın. Bilirdi ki, Əbdal xanın Bənd peydə heç bir işi ola bilməz. Həmin onun Larican mülüklərilə rabitəsindən xəbərdar idi. Rzaqulu xan onu da bildirdi ki, Larican mülükləri Ağa Məhəmməd xanın öldürülməsini istəyirlər. Ona görə də, Hacı xanın yazdığı məktuba inanıb əmr etdi ki, Əbdal xanı Barfruşa köçürsünlər. Özü də Barfruşda idi. Hacı xan Halalxor məsləhət bildi ki, hələlik Əbdal xanı Barfruşa göndərməyi yubadıb, müharibə başlanana qədər Bənd peydə saxlasın. Hacı xan Halalxor bildirdi ki, əgər Əbdal xanı Barfruşa göndərsə, sorğu-sualda Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürmək üçün Hacı xanla əlbir olduğunu, ona iki min tuman pul verdiyini mütləq söyləyəcək. Əbdal xanın yaxasını buraxıb onu sorğuya çəkəcəkdilər. Hacı xan Əbdal xanla əlbir olmasını və pul almağını inkar edə bilməyəcəkdi. Bunun da axırı Allah bilir necə qurtaracaqdı. Ancaq əgər Mazandaran müharibəsinin başlanmasına qədər Əbdal xanın Barfruşa köçürülməsini ləngitseydi, bu iş onun xeyrinə qurtarardı, daha doğrusu, Rzaqulu xanın başı müharibəyə qarışardı və Əbdal xan yaddan çıxardı.

Rzaqulu xan Astrabadın vəziyyətindən və Aşağıbaş tayfa rəislərinin Mazandarana gəlməsindən xəbərdar idi, buna baxmayaraq, aldandı, elə təsəvvür elədi ki, onların Mazandarana gəlməkdə məqsədləri onun köməyi ilə Əli Murad xan Zəndlə vuruşmaqdır. Hətta Aşağıbaş tayfa rəisləri Mustafaqulu xanın sərkərdəliyi ilə Mazandarana varid olanda belə, Rzaqulu xan bilmədi ki, onunla müharibəyə gəliblər. Amma eşidəndə ki, Murtuzaqulu xan da Laricandan bir dəstə qoşunla Mazandarana varid olub, aldandığını başa düşdü. Bildi ki, qardaşları onu sələnətdən kənar etməyə gəliblər.

Mustafaqulu xanın qoşunu Aşağıbaş tayfa rəislərinə məşriqdən, Murtuzaqulu xanın qoşunu məğribdən Mazandarana varid oldular. Rzaqulu xan bir anda özünü mühasirə həlqəsində gördü, bildi ki, hara qaçsa, yaxalanacaq. Barfruşdan özünü Tehrana çatdırı bilərdi, ancaq orada Zəndiyyəyə giriftar olub öldürüləcəkdə, yeganə yol yenə Ağə Məhəmməd xanın özünə sığınmaq idi. Ona görə Bənd peyə yola düşdü, ancaq qabaqcadan məktub yazıb Hacı xan Halalxorun evinə göndərdi.

Bu məktubda Rzaqulu xan qardaşı Ağə Məhəmməd xan Qacardan bağışlanmasını diləyirdi. «Ətrafimdakılar mənə çox dedilər ki, səni qətlə yetirəm, ancaq onların sözünə baxmadım, dedim böyük qardaşım atam yerindədir, gərək hörmətlə yaşaya. İmkanımca da sənə hörmətimi əsirgəmədim».

Ağə Məhəmməd xan Qacar hələ bilmirdi ki, işlər onun xeyrinə başa çatacaq, ona görə Rzaqulu xanın məktubunun cavabını iki gün gecikdirdi. O, iki gündə Mustafaqulu xanla Murtuzaqulu xan bir-birinə çatıb elan etdilər ki, Ağə Məhəmməd xan Qacar İranın həqiqi padşahıdır. İki qardaş Abbasqulu bəylə Bənd peyə Ağə Məhəmməd xan Qacarı hüzuruna gəldilər. Ağə Məhəmməd xan qardaşlarını qucaqlayıb öpdü. Sonra Abbasqulu bəyi qucaqlayıb dedi:

– Abbasqulu bəy! İkinci dəfədir ki, mənim köməyimə gəlsən, nə qədər ömrüm var, sənin sədaqətli xidmətlərini yaddan çıxarmayacağam.

Belə də oldu. Abbasqulu bəy ömrünün sonuna kimi Ağa Məhəmməd xan Qacarın yanında on hörmətli adamlardan biri idi, nə xahişi olsaydı, Qacar xan yerinə yetirirdi.

Bunlar Bənd peyə varid olanda, Rzaqulu xan da orada idi, ancaq özünü göstərmirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Rzaqulu xanın məktubunu qardaşlarına göstərib, onu oxuyandan sonra soruşdu:

– Mənim yerimdə olsaydınız, neylərdiz?

Mustafaqulu xan: – Ərhəm, – dedi.

Bu kəlmə Qacar sülaləsinin tarixində qaldı. 1250 Hicri-qəməridə Nayibüssəltənət Abbas Mirzənin oğlu Məhəmməd şah Azərbaycandan Tehrana varid olanda, haman kəlməni Fətəli şahın oğlu Zillüssultan barəsində Qaimməqamın ağzından eşitdi. Fətəli şah sağ ikən qərara gəlmişdi ki, çox sevdiyi oğlu və vəliəhdi mərhum Abbas Mirzənin oğlu Məhəmmədi öz yerində canişin qoysun. Fətəli şah öləndən sonra Azərbaycanda hakim olan Məhəmməd İran padşahı oldu. Ancaq o, özünü Azərbaycandan Tehrana çatdırmamış, Fətəli şahın oğlu Zillüssultan Tehrandə səltənət taxtında oturdu və İran millətini öz tərəfinə çəkmək üçün xəzinənin qapısını açıb, ona-buna çoxlu pul bağışladı. Məhəmməd şah Tehrana varid olandan sonra şah sarayını mühasirəyə alıb, əmisini orada yaxaladı. Zillüssultan səltənəti qəsb etdiyi üçün edam olmalı idi, ancaq şahzadə olduğuna görə Məhəmməd şah onu kor etdirmək istədi. Məhəmməd şahı Azərbaycandan Tehrana gətirib onu xətti-səltənətə oturdan vəzir Qaimməqamın şahın yanında hörməti var idi, ona görə ərəb dilində Məhəmməd şaha – ərhəm dedi. Məhəmməd şah da vəzirin xahişinə görə onu bağışladı.

Ağa Məhəmməd xan qardaşının xahişini bir şərtlə qəbul etdi. Rzaqulu xan heç vaxt Ağa Məhəmməd xanın gözlərinə görünməməliydi.

– Rzaqulu xanı görsəm, elə əsəbiləşəcəyəm ki, mütləq qətilinə fərman verəcəyəm, ona deyin heç zaman mənə yaxınlaşmasın. Mən onu nə qardaş, nə də rəiyyət sanıram!

Ağa Məhəmməd xan Qacarın əmrini Rzaqulu xana çatdırdılar.

– Gözlərini əlindən vermək istəmirsənsə, canına heyfin gəlsə, gərək Ağa Məhəmməd xanın hüduqlarından uzaqlaşasan, bir daha onu görmək arzusuna düşməyəsən!

Ağa Məhəmməd xan Qacarın kiçik qardaşı Rzaqulu xana qarşı rəftar və güzəşti mərdanə hərəkətədi. Əslində Rzaqulu xanın Ağa Məhəmməd xana etdiyi xəyanət bağışlanmaz idi.

Rzaqulu xan Ağa Məhəmməd xan Qacardan ümidini üzəndən sonra qərara gəldi ki, onun düşmənlərinin, yəni Zəndiyyənin xidmətinə girsin. Bu məqsəd üçün İsfahana getdi, ancaq orada Rzaqulu xana əhəmiyyət verən olmadı. Onda Rzaqulu xan Xorasana yola düşdü ki, orada hökmranlıq edən Nadir şah nəslinə xidmət etsin, ancaq orada da ona etina etmədilər, nələc qalan Rzaqulu xan axırda qəm-qüssədən öldü və Məşhəddə dəfn edildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Mazandaranda şahlıq taxtına oturması

Ağa Məhəmməd xan Qacar Bənd peydən qayıdandan sonra ona kömək edənlərin hamısına yaxşı ənam verdi. Hacı xan Halaxoru Bənd peyə hakim təyin etdi və ona ildə iki min tuman təqaüd kəsdi. Bu təqaüd Ağa Məhəmməd xan qətlə yetirilən günə kimi verilirdi.

Bənd peydən Barfruşa köçəndən sonra Kürd Əbdal xanı hüzuruna çağırıdırib ondan soruşdu:

– Məni nədən ötrü öldürmək istəyirdin?

Əbdal xan dedi:

– Səninlə düşmənçiliyim yox idi, yalnız Larican məliklərindən pul almaq üçün səni qətlə yetirmək istəyirdim.

Bu etirafdan sonra Ağa Məhəmməd xan Əbdal xanın etimadına hökm verib, Barfruşdan Sari şəhərinə getdi. Novruz bayramında Qacar xanı orada başına tac qoydu. Tacı Sari zərgərləri qayırmışdılar.

Mehdiqulu xan da Rzaqulu xan kimi bağışlandı.

O hadisədən sonra Ağa Məhəmməd xan əsgərlərinin məşqinə xüsusi diqqət verir, on yaxşı döyüşçüləri mükafatlandırır. O bilirdi ki, yaxın zamanda İranın mərkəzi əyalətlərinə gedib, Zəndiyyə ilə müharibə aparmalıdır, ona görə güclü bir qoşuna ehtiyacı var, ancaq bu arada başqa bir müharibə başlandı...

Qacar Tarom mahalının hökəmranlılığını qardaşlarının birinə vermişdi, ancaq Əmir Günə xan Əfşari Taromi yalnız hakimlik yox, bəlkə də şahlıq iddiasına düşmüşdü, ona görə Ağa Məhəmməd xan Qacarın qardaşının əmrlərini vecinə almırdı. Bir sözlə, Ağa Məhəmməd xanla düşmən olmuşdu.

Laricanın böyük məliklərindən olan Qara və Ağ Məhəmmədqulu xanlar Ağa Məhəmməd xan Qacarın Amol şəhərində qışlaq tikdirdiyini görəndə, yəqin etdilər ki, tezliklə onların əmlakı əllərindən gedəcək. Larican Amol şəhərinin yaylağı idi. Əhali yayın istisində orada istirahət edirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar da yayda Laricana gedirdi. Hec şübhə yox idi, tez bir zamanda Məhəmmədquluların əmlakına sahib duracaqdı. Laricanın bu iki mülkədarı Ağa Məhəmməd xan Qacarın xətərindən qurtarmaq üçün əmlaklarının bir qismini onun-

la müharibəyə xərcləməyə hazır idilər. Ona görə Əmir Günə xanla birləşdilər.

Ancaq Qacar sayıq idi, o bilirdi ki, düşmənləri təxribatla məşğuldurlar və Əmir Günə xan Əfşari Taromilə birləşmişlər. Ona görə də, qoşununu Saridən Amola köçürdü. Amol şəhəri Həzar çayının kənarındaydı və İranın ən qədim şəhərlərindəndi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Amola gedəndə, altı min əhalisi olan bu balaca şəhərdə beş böyük mədrəsə vardı. Amol şəhərindən İranın görkəmli alimləri, o cümlədən Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir Təbəri kimi məşhur müfəkkir çıxmışdır. O, Qurani və bir sıra başqa kitabları təfsir etmişdi. Bu şəhər həm də İranın ən böyük xalça mərkəzlərindən idi. Burada çox dəyərli xalçalar və səccadələr toxuyarmışlar.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1196 Hicri-qəməridə, baharın üçüncü ayında Amola girdi. Qışlaq olmadığı üçün əsgərləri şəhərin xaricində saxlamalı oldu. Sonradan Amol şəhərinin kənarında bütün zəruri tələblərə cavab verən yaxşı bir qışlaq tikdirdi. Qışlağın arxasında Baği-şah adında böyük bağ salınmışdı ki, Həzar çayı onun yanından keçirdi. Bu çay ilin çox hissəsi gur axırdı, belə ki, heç bir düşmən qoşunu onu keçib qışlağa giro bilməzdi.

1196 Hicri-qəməri, cümə günü Əmir Günə xanın qoşunu Amol şəhərinə yaxınlaşdı, ancaq gecə olduğuna görə hücum edə bilmədilər. Ağa Məhəmməd xan Qacar öz qoşununun fərmandehliyini öhdəsinə götürmüşdü. Gecə ikən qoşununu düşərgədən çıxardı. Zəxirədə olan qoşunun fərmandehliyini isə qardaşı Mustafaqulu xana tapşırırdı. Ağa Məhəmməd xan qoşunun mərkəz hissəsini üç sıraya düzdü. Birinci sırada duran əsgərlər bir dizini yerə verib, tüfənglərini əldə hazır saxlamışdılar. İkinci sıranın əsgərləri onların arxasında ayaq üstə durmuşdular, üçüncü sırada süvarilər idi ki, at üstə, tüfəng əllərində düşmənin gəlişini gözləyirdilər.

Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri növbə ilə elə atışmalı idilər ki, onların əllərində həmişə dolu tüfəng olsun. Belə ki, birinci sıranın əsgərlərinin tüfəngləri boşalıb qurtaran kimi, ikinci sıranın əsgərləri atışmağa başlayırdı və birinci sıranın əsgərləri vaxtdan istifadə edib boş tüfənglərini doldurmaqla məşğul olurdular. İkinci sıranın da tüfəngləri boşalandan sonra üçüncü sıra, daha doğrusu, süvari dəstəsi atışmağa başlayırdı. Bu tövrlə tüfəng atmağın xeyrindən başqa bir çatışmayan cəhəti də var idi. Belə ki, tüfəng bir neçə dəfə dolub boşalandan sonra qızır, əsgərin əlini yandırır, ya da ki, barıtı tüfəngə dolduranda alışır. Bütün bunlara baxmayaraq, Ağa Məhəmməd xan bu sayaq tüfəng atmaqdan Amol müharibəsində çox istifadə etdi. Sonrakı müharibələrdə əsgərlərinə iki tüfəng verirdi ki, növbə ilə onlardan istifadə etsinlər, tüfəngin biri qızanda, o birisini götürsünlər.

Əmir Günə xan süvarilərlə mərdanə, amma cətiyatsız bir hücum etdi. Onun süvariləri qışqırıqla Ağa Məhəmməd xanın qoşununun mərkəzi hissəsinə hücum keçdilər. Ancaq Qacar tüfəngçiləri sərrast atəşlə onları ot kimi biçdilər. Əgər süvari dəstəsi, düşmən piyadasına hücum edirsə, nə qədər tələfat versə belə, yenə bir neçə nəfər özünü düşmənin piyadasına çatdırı bilir və onlarla vuruşur. Amma o gün arası kəsilməyən atışma aman vermədi ki, Əmir Günə xanın süvariləri özlərini düşmənin piyadasına çatdırı. Ağa Məhəmməd xan Qacar Əmir Günə xanın süvarilərini tamamilə darmadağın etdikdən sonra sağ və sol cinahı hərəkətə gətirdi. Əmir Günə xan özünü itirib tamamilə çaşdı. Ağa Məhəmməd xanın təlim görmüş qüvvətli qoşununun qarşısını almaq qeyri-mümkün idi.

Qarışıqlıqda Əmir Günə xana güllə dəydi. O, atdan yıxıldı, nöqərlərindən birisi onu yerdən qaldırıb atın üstünə qoydu və müharibə meydanından kənara çıxartdı. Ağ Məhəmmədqulu xan vəziyyəti belə gördükdə, qoşunun fərmandehliyini öz öhdəsi-

nə götürdü, ancaq tezliklə ona da güllə dəyib, müharibə meydanındaca həlak etdi.

Əmir Günə xan Əfşar yaralanıb qaçdı. Ağ Məhəmmədqulu öldürüldü, onun cəsədi müharibə meydanında qalıb, atların və osgərlərin ayaqları altında tikə-parça oldu. Qara Məhəmmədqulu xan isə əsir düşdü.

Əmir Günə xan Gilan sərhədinə çatanda, qanaxmanın şiddətindən dayanmağa məcbur oldu. Nökəri onun üçün yorğandöşək hazırladı, ancaq Əmir Günə xanın başı bir də yastıqdan qalxmadı.

Amol müharibəsi qurtarandan sonra Qara Məhəmmədqulunu Ağ Məhəmməd xan Qacarın hüzuruna gətirdilər.

– Son və Ağ Məhəmmədqulu mənimlə çox düşmənçilik etdiniz. Nədən ötrü məni öldürmək istəyirdiniz?

Qara Məhəmmədqulu dedi:

– Ona görə ki, siz bizim əmlakımızı əlimizdən alıb, öz əmlakınız etmək istəyirdiz.

– Ügər mənim yerimə başqa padşah olsaydı və o, sizin əmlakınıza sahib durmaq istəsəydi, onu qətlə yetirmək istərdinizmi? – Ağ Məhəmməd xan bu sualla özünün xacə olmasına işarə edirdi. – Necə ki, məndən qabaqkı şahlar da başqalarının əmlakını mənimsəyirdilər və kimsə onları öldürmək qərarına gəlmirdi.

Həqiqətdə də Larican məliklərinə çox ağır gəlirdi ki, onların əmlakına bir xacə sahib duracaq. Çünki Məhəmməd Həsən xan Qacar da Larican məliklərindən bir neçəsinin, o cümlədən Məhəmmədqulu xanların əmlakını əlindən almışdı. Amma heç kəs onu öldürmək fikrinə düşməmişdi. Ağ Məhəmməd xan görəndə ki, Qara Məhəmmədqulu cavab vermək istəmir, – dedi:

– Sənin və Ağ Məhəmmədqulunun əmlakını tutmaq qəsdində olmamışam, mən ancaq özümün və qardaşlarımın əmlakını geri almaq istəmişəm. O əmlak mənim atamın olub, bundan sonra da bizimki olmalıdır.

Qara Məhəmmədqulu bir an başını yuxarı qaldırıb, Ağ Məhəmməd xana baxaraq, yenə də başını aşağı saldı. Ağ Məhəmməd xan dedi:

– Bilirəm nə demək istəyirdin, amma dilinə gətirmədin. Demək istəyirsən ki, mənə və qardaşlarıma çatan əmlak qəsbi mülkdür, görək sahiblərinə qaytarıla, lakin görək sənin və Ağ Məhəmmədqulunun atası o əmlakı özləri əldə etmişdilər, yoxsa başqalarından almışlar. Deməli, birinci qəsbkar onlardır. Atamı qəsbkar adlandıрмаğa sənin ixtiyarın yoxdur. Məni qətlə yetirməkdən ötrü Kürd Əbdal xana pul verməsəydin, indi səninlə işim olmazdı, mənimlə vuruşub və əsir düşübsənsə də, səni buraxardım, ancaq məni qətlə yetirməyə qatil tutduğun üçün cəzalanmalısan. Ölümünü özün seç!

Qara Məhəmmədqulu dedi:

– Məni bağışlasan, mülklərimin on yaxşısını sənə peşkəş edə-
rəm.

– Məğlubiyyətə uğrayıb mənim əsirəm olandan sonra daha heç bir əmlakın yoxdur. O mülklərin sahibi mənəm, çünki atamdan mənə irs qalıb. Əgər başqa bir gözə dəyər malın varsa, de, onda mən səni bağışlaram, bu şərtlə ki, bir də ayağın Laricana dəyməsin!

– Mənim var-dövlətim əmlakım idi, deyirsiniz daha mən onun sahibi deyiləm. Bir qədər nağd pulum var idi, müharibəyə sərf oldu. Başqa heç nəyə ümidim gəlmir.

– Deməli, cəzalanmalısan!

– İndi ki, bütün əmlakım əlimdən çıxır, ölməyim yaxşıdır, xəcalətimdən ailəmin və qulluqçularımın üzünə baxa bilməyəcəyəm.

- Ölümünü seç!
 - Əmr edin, məni suda boğsunlar. Mənə bu cür ölümün əziyyəti az olar.
 - Hovuzda boğulmaq istəyirsən, yoxsa çayda?
 - Əmr edin, məni çayda boğsunlar.
 - Əmr edəyəm, əl-qollarını sarısinlər, ayağına da daş bağlasınlar. Harada basdırılmağı özün intixab edə bilərsən.
 - İstərdim məni Laricanda, atamın yanında basdırsınlar.
 - Öləndən sonra tapşıraram cəsədini qohumlarına versinlər, onlar da səni atanın yanında basdırarlar. Başqa vəsiyyətin varsa, de!
 - Sorvətim olsaydı, övladlarıma vəsiyyət edərdim, ancaq bir şeyim olmadığına görə vəsiyyətim heç kimə lazım deyil, mənim ürəyim xırda uşaqlarıma yanır, onlar məndən sonra yolçuluq edəcəklər.
 - Övladlarının dolanışığını öhdəmə götürürəm. Laricanda olan əmlakımın bir qismini onlara təqaüd ayırıram.
- Bu sözlər Qara Məhəmmədqulunu kövrəltdi.
- Ağa Məhəmməd xan Qacar Qara Məhəmmədqulunu bağışlamadı və əmr etdi ki, onun əl-ayağını bağlayıb, Hərza çayında boğsunlar. Bir saat suyun altında qalandan sonra cəsədini sudan çıxarıb, adamlarına verdilər ki, Laricanda dəfn etsinlər.
- Ağ və Qara Məhəmmədqulu xanlardan sonra Laricanda bir mülük qalmadı ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarı qarşısında baş qovzasın. Ağa Məhəmməd xan Laricanı işğal etdi. Qara Məhəmmədquluya verdiyi vədə əməl edərək, onun uşaqlarına təqaüd kəsdi. Bu iki müləkin əmlakından başqa, heç bir müləkin əmlakına əl uzatmadı. Ağa Məhəmməd xandan sonra o əmlak qardaşı oğlu Fətəli şah çatdı, o da öləndən sonra onun oğlu və qızları arasında bölüşdürüldü.

Ağa Məhəmməd xan Qacar əlinə keçən mülkləri abadlaşdırırdı. O, torpaqşünaslıqda mahir idi və özünün yenilikləri var idi. Həmişə deyirdi ki, hər bir əkinçi öz torpağını, əkin yerini tanımalıdır. Bilməlidir ki, bu torpaq hansı bitki üçün yararlıdır. Torpağı nazik və xırda deşikli bir qabın içinə doldurub üzərinə yavaş-yavaş su tökürdü, su torpaqdan keçib, bir qabda yığılırdı. Sonra əkinçiyə deyirdi suyu dadsın. Əgər su şorməzə olurdusa, deyirdi, bu torpaqda yaxşı qovun-qarpız yetişər, əgər suyun dadı turş olurdusa, deyirdi bu torpaq arpa-buğda əkmək üçündür. Suyun dadı acı olanda deyirdi bu torpaqda pambıq yaxşı əmələ gələr. Ağa Məhəmməd heç bir mədrəsədə torpaqşünaslıq dərsi oxumamışdı, hər nə bilirdisə, ancaq öz istedadı və qabiliyyəti sayəsində əldə etmişdi. Bu biliyin nəticəsiydi ki, onun tarlalarından həmişə yaxşı məhsul əldə edilirdi.

Fars əyalətində Zəndiyyənin hökmranlığı

1196 Hicri-qəməridə İranda iki nisbətən böyük şah mövcud idi, onlardan biri Ağa Məhəmməd xan Qacar idi və İranın şimal hissəsində hökmranlıq edirdi. İkincisi Əbül-fəth xan Zənd idi ki, İranın cənubunda şahlıq edirdi. Bu iki padşahdan əlavə, İranda kiçik şahlar da var idi. Onlardan biri Əli Murad xan Zənd İsfahanda şahlıq edirdi, digəri Nadir şahın nəvələrindən olan Mirzə Şahrux Xorasanda hökmran idi. Bu dörd şahdan əlavə, Azərbaycanca, Lorestanda, Qohestanda və Xuzistanda da əmirlər var idi ki, onlar da özlərini şah adlandırırdılar. Əbül-fəth xan şahlığa çatandan sonra cəş-işrotlə məşğul olduğundan, hökumət işlərinə vaxtı çatmırdı. Məclisinə həmişə bir dəstə gözəl simalı adam yığışar, onunla həmpiyalə olardı. Əbül-fəth xanın əmisi Zəki xan əhaliyə çox zülm edirdi. Zəki xan əslində Şirazın hakimi idi, ancaq ölkənin bütün işlərinə müdaxilə edir-

di, hardan vergi gəlsəydi, Zəki xana təhvil verilirdi. O, şahlığın maliyyə vəziri hesab olunurdu.

İngiltərəli ser Con Malkom Fətəli şah Qacanın dövründə İranda səfir idi. İran tarixi barəsində kitab yazmışdı. Onun yazdığına görə, Zəki xan İranın cənub hissəsini, daha doğrusu, qardaşı oğlu Əbulfəth xanın hökmranlıq etdiyi torpaqları səhraya çevirmişdi. Zəki xan vergini Nadir şah üsulu ilə almış. Vergi verməyənin başı gətirilməli idi. Əks surətdə vergi yığanın özünün başı kəsilirdi. Şəraba böyük vergi qoymuş, əvəzində satışını azad etmişdi. Kərim xan Zəndin dövründə şərab satışı qadağan idi, şəhərlərdə şərabçı dükanı yox idi. Atəşpərəstlər özləri üçün evlərində şərab qoyurdular, artığını gizli satırdılar. Şiraz kübarları bu evləri tanıyırdılar və oradan gizli şərab alırdılar. Şirazlılar Zəki xanın bu işindən çox narazı olmuşdular, ona görə ki, Şiraz elm mərkəzi idi. İranda elm mərkəzi olan şəhər müqəddəs şəhər hesab edilirdi.

Kərim xan Zəndin vaxtında belə bir qayda qoyulmuşdu: üzümü bağlardan şəhərə gətirəndə darvazada onun üzərinə qatı duz məhlulu tökürdülər ki, ondan şərab düzəldə bilməsinlər. Şərab üzümü görək su görməsin. Kərim xan Zənd gizlicə tapşırırmışdı ki, zərdüştlərin üzümlərinin üzərinə şor su tökülməsin. Onların şərab düzəltməyə ixtiyarları var idi.

Əbulfəth xanın dövründə şərab qoymaq və içmək azad idi və üzümlərin üzərinə şor su tökülmürdü, şərabı başqa yerlərdən gətirmək də azad idi. Əbulfəth xan özü də daim şərab içirdi.

Nəhayət, ölkənin vergisinin alınmasına və toplanmasına məsul olan Zəki xan, İsfahanda şahlıq iddiasına düşən Əli Murad xan Zəndə məktub yazıb xəbərdarlıq etdi ki, İsfahan şəhərinin vergisini gecikdirməsin. Özünü padşah sayan Əli Murad xan Zəki xana yazdı ki, şir çaqqala bac verməz. Zəki xan Əli Murad xanla vuruşmaq qərarına gəldi. Şirazdan yola düşdü və Əbulfəth

xanı da özüylə apardı. Qorxurdu ki, Əbulfəth xan Zənd Şirazda tək qalsa, ətrafdakıların təhrikilə əmisini, yəni Zəki xanı işdən götürər. Bilirdi ki, camaat ondan çox narazıdır.

Zəki xan yolboyu qoşun toplamaq fikrilə Şirazdan yola düşdü. Hansı mənzilə çatıb alaçıq qururdularsa, Əbulfəth xan öz həmsöhbətlərini başına yığıb eyş-işrətlə məşğul olurdu, səhər də yuxudan halsız və süst dururdu. Bəzən o dərəcədə yorğun olurdu ki, ata minə bilmirdi, həmin gün dayanıb istirahət edirdi. Zəki xan da məcbur idi ona müti olsun, padşahı tək buraxa bilmədiyindən, o günü hərəkət etmirdi. Əbulfəth xanın qoşunu İzəd xast qəsəbəsinə çatanda, Zəki xan bu qəsəbədə bir neçə gün dayanıb əsgər toplamaq istədiyini bildirdi. Fikri də bu idi ki, əsgərlərin xərcini də həmin qəsəbənin əhalisindən yığsın. Zəki xan Zənd İzəd xast qəsəbəsinə varid olandan sonra şəhərin adlı-sanlı adamlarını öz hüzuruna dəvət etdi. Bu qəsəbənin on səkkiz nəfəri əhali tərəfindən nümayəndə kimi Zəki xanın yanına getdi. Zəki xan üzünü onlara tutub dedi:

– İzəd xastın vergisi ildə yeddi min iki yüz tüməndir. Siz sabaha kimi o pulu gətirib verməlisiniz.

Qonaqlar bir-birinin üzünə baxdılar, onların içərisində ağsaqqal bir seyid var idi. İcazə alıb dedi ki, bu qəsəbənin vergisi ödənilib. Zəki xan dedi:

– Mən sizdən gələn ilin vergisini tələb edirəm, qoşun çəkdiyim üçün pula ehtiyacım var.

Seyid dedi:

– Bu qəsəbənin camaatı torpaqdan məhsul götürəndən sonra gələn ilin vergisini verə bilərlər. Hazırda imkanları yoxdur.

Zəki xan dedi:

– Siz buranın varlı adamlarısınız, vergini verin, məhsul vaxtı əhalidən yığarsız.

– İndi heç bizim də bu pulu verməyə iqtidarımız yoxdur.

– Siz görək bu gün, ən çoxu sabaha vergini hazır edib mənə təhvil verəsiniz, mənim iki gündən artıq qalmağa vaxtım yoxdur.

– Bir neçə gün möhlət verin ki, biz bu pulu hazır edək, burada yeddi min iki yüz tüməni yığmaq müşküldür. Bura elə varlı yer deyil ki, bu gün istədiyiniz yeddi min iki yüzü yığıb verək, bəlkə ətraf kəndlərdən borc ala bildik, bir də məlum deyil, onlar bizə borc pul verəcəklərmi?

– Sənin dilin çox uzundur, əgər sabah yox, birisi günə kimi yeddi min iki yüz tüməni ödəməsəz, sənin dilini qısaldaqam!

İki gün keçdi, İzəd xastın böyükkləri gəlib çıxmadılar, Zəki xan onları hüsuruna çağırıb əmr etdi ki, hamısının başlarını kəsib, bədənələrini isə səhraya tullasınlar. Zəki xan qoca səyidi hüsuruna gətirib, onu nalayiq söyüşlərlə təhqir etdi:

– Qəsəbə əhalisinin vergi verməməyinə bais sən oldun! Əgər sən onları təbliğ və təşviq etməsəydin, onlar o məbləği verə bilərdilər, mən səni axıra saxlamışam ki, qarnını cırıb, bağırsaqlarını çıxarıb, gözlərinin qabağında tutsunlar.

Sonra Mazandaranın mafi tayfasından olan xüsusi gözətçi dəstəsinin əsgərlərinin gözüünün qabağında cəllad o qoca səyidin qarnını cırıb, bağırsaqlarını çıxarıb, gözlərinin qabağına tutdu. Bədbəxt qoca dözülməz ağrılarla can verdi. Qoca səyid canını tapşırmamışdı ki, Zəki xan Zənd əmr verdi ki, onun arvadını və qızlarını mafi əsgərlərinin ixtiyarına versinlər. Fərmandeh Əli xan əsgərlərə dedi:

– Bizim gözümüzün qarşısında həlak edilən, yaşlı olmağından əlavə, səyid övladı idi, hamımız bilirik ki, o yazığın da, digər ölənlərin də heç bir günahları yoxdu. Zəki xanın istədiyi pulu doğrudan da verməyə imkanları yox idi. İndi Zəki xan onun arvadını və qızlarını bizim ixtiyarımıza vermişdir, ancaq biz peyğəmbər övladına hörmətsizlik edə bilmərik.

Mafi əsgərləri dedilər ki, biz bu günaha bata bilmərik. Özümüzü axirət əzabına giriftar etmək istəmirik.

Zəki xan Zənd arxayın idi ki, seyidin arvad-uşağı barədə verdiyi əmr icra olub, ancaq şam yeməyi vaxtı ona xəbər verdilər ki, mafi əsgərləri əmri icra etməkdən boyun qaçırlar. Zəki xan hələ süfrə başından durmamış Əli xan Mafini hüzuruna gətirdi. Fərmandeh daxil olan kimi Zəki xan çağırırdı:

– Mənə xəbər veriblər ki, sən əsgərlərinə seyidin arvad-uşağına hörmətlə baxmağı tapşırımsan. Əmrim bu gecə icra olmasa, and içirəm bu bərəkətə, sabah səni və bütün mafi əsgərlərini öldürəcəyəm!

Əli xan Mafi baş əyib, sürətlə özünü mafi sahibmənsəblərinə yetirdi və Zəki xanın sözlərini onlara çatdırdı.

– Sizin qeyrətiniz qəbul edərmi ki, günahsız seyidin arvad-uşağına əl uzadasız?

Hamı başını buladı.

– Belədisə, özünüzü ölümə hazırlayın, sabah hamımız öldürüləcəyik!

On beş dəqiqədən sonra Əli xan Mafi və on nəfər sahibmənsəb birləşdilər, and içib əhd etdilər ki, elə bu gecə Zəki xan Zəndi qətlə yetirsinlər.

Əli xan və başqa mafi əsgərləri Zəki xan Zəndi öldürmək istədikləri gecə məlum oldu ki, Zəki xan Zənd düşüncəsiz adam imiş, ona görə ki, mafi sahibmənsəbləri ölümə təhdid edərkən, ağlına gətirməmişdi ki, köməkçi dəstəsi elə mafi əsgərlərindən ibarətdir. Beləliklə, mafi sahibmənsəbləri əziyyət çəkmədi. Zəki xanın çadırına girib, onu həlak etdilər. Zəki xan Zənd heç başını yastığından qaldırmağa macal tapmadı.

Qəsdçilər işlərini bitirəndən sonra əsgərləri yığıb alaydan çıxıdılar, ancaq İzəd xast qəsəbəsindən uzaqlaşmadılar. Onlar Əbül-fəth xanın baş vermiş hadisəyə münasibətini bilmək istəyirdilər.

Əgər onları yaxalamaq və cəzalandırmaq əmri verilsəydi, İsfahana gedib, orada Əli Murad xanın qoşununa daxil olacaqdılar, cəzasız buraxılacaqları təqdirdə Əbülfəth xanın qulluğundan heç yana getməyəcəkdilər.

O biri gün, Zəki xan Zənd olmadığı üçün, heç kim Əbülfəth xanı yuxudan oyatmağa cürət etmədi. Nahara yaxın Əbülfəth xan yuxudan durdu, xumarlığı aradan qaldırmaq üçün bir cam şərab gətirib içdi. Ətrafdakılar Zəki xanın öldürülməsi xəbərini ona verib dedilər ki, mafi sahibmənsəbləri Zəki xanı qətlə yetirərək alaydan çıxıb, məlum deyil hansı səmtə getmişlər. Əbülfəth xan dedi:

– Allah atalarına rəhmət eləsin ki, canımı İsfahana gedib Əli Mərdan xanla vuruşmaqdan qurtardılar.

Sonra da əmr verdi ki, qoşun Şiraza dönsün.

Əbülfəth xan Zənd öz qoşunu ilə Şiraza qayıdıb, yenə də şərab içməyə məşğul oldu.

Əbülfəth xanın Sadıq xan adlı əmisi Zəki xan Zəndin qorxusundan Kirmanda yaşayırdı. Zəki xan Zəndin öldürülməsini eşitcək, Şiraza qayıtdı. Əbülfəth xan Zəndin ölkənin işlərinə baxmağa nə halı, nə də macalı var idi. Ona görə Sadıq xanı yanına götürdü. Sadıq xan ölkənin bütün işlərini əlinə aldı. Hətta şaha aid olan işlərə də qarışırdı.

Əgər Sadıq xan Zənd Şirazda olmasaydı, Əbülfəth xan Zənd mafi sahibmənsəblərinin təqsirindən keçər, onları cəzalandırmazdı. Ancaq Sadıq xan qoymadı:

– Onlar qatildirlər, görək cəzalansınlar! – dedi.

Ona görə də, mafi sahibmənsəbləri Şiraza qayıtmağa cürət etmodilər, İsfahana gedib, Əli Murad xan Zəndin qulluğuna daxil oldular.

Əbülfəth xan Zənd öz atası Kərim xan kimi şahlıq ünvanı qəbul etmədi, ancaq şaha olan hörməti ona edirdilər. Saraydan xaric olanda, onun üçün təbil çalınırdı, iki yüz süvari öndə və

arxada hərəkət edirdi, piyada şatırlar onun üçün yol açırdılar. Əbülfəth xan demək olar ki, qəsrdən çıxmırdı, ancaq Şirazın səfəli yerlərinə gedib, eys-ışrətlə məşğul olurdu.

Sadiq xan çox quru bir adam idi, Əbülfəth xanın içkiyə aludə olması onun xoşuna gəlmirdi. Qardaşı oğlunu hey məzəmmətləyirdi. Lakin Əbülfəth xan şərab içməkdən əl götürərə bilmirdi. Sərxoş vaxtı nalayiq işlər görürdü, öz nədimlərini də məcbur edirdi ki, yaramaz işlər görsünlər. Sadiq xan qərara gəlmişdi ki, qardaşı oğlunu səltənətdən kənarlaşdırıb, özü onun yerinə keçsin. Buna görə də, Əbülfəth xanın sərxoş vaxtında gördüyü yaramaz işləri ruhanilərin və şəhərin rütbəli adamlarının nəzərinə çatdırmağa başladı. Beləliklə də, Əbülfəth xanı şahlıqdan götürməyə əlində əsası olacaqdı.

Bir gün də Əbülfəth xan bir dəstə həmsöhbətini başına yığıb, eys-ışrətlə məşğul idi. Sadiq xan bir dəstə din xadimini, şəhər əyanlarından bir neçə nəfəri gətirib elə yerdə oturtdu ki, onlar Əbülfəth xanın işrət məclisini görə bilsinlər. Çox çək-mədi ki, şərabın təsiri başlara vurdu, nalayiq şuxluqlar və gülüşlər başladı. Ruhanilər əbalarını başlarına çəkib, «bizə belə səhnələrə baxmaq günahdır» – deyib getdilər. Şəhərin böyükləri də qalxıb onlara qoşuldular. Həmin gün Əbülfəth xanın işrət məclisinin səsi şəhərə yayıldı.

Sadiq xan biləndən sonra ki, Şiraz camaatı Əbülfəth xana nifrət edir, öz yaxın adamlarından bir neçə nəfəri momur etdi ki, gedib şəhərin əyan-əşrəfinə desinlər ki, Əbülfəth xan şahlığa layiq deyil, onu səltənətdən kənar etmək lazımdır. Sadiq xanın yaxın adamları bu işin öhdəsindən çox yaxşı gəldilər. Şəhər ruhanilərini və nüfuzlu adamları bu işin icrasına hazırladırdılar. Qoşun da Sadiq xanın əlindəydi. Bir gün şəhər tezdən, hələ Əbülfəth xan gecəki şərabın nəşəsindən yatanda, carçılara əmr verdi şəhərə car çəksinlər ki, Əbülfəth xan İran şah-

lığına layiq olmadığına görə, şahlıqdan kənar edilir. Onun yerinə əmisi, Kərim xan Zəndin qardaşı Sadıq xan səltənət taxtında oturacaq. Kimin meyli çəkir, bu gün nahara kimi yeni şahın salamına gəlsin. Yeni padşahın rəsmi adı Sadıq şahdır!

Şəhər əhalisi dəstə-dəstə saraya, Sadıq şahın salamına gedirdi, yeni padşah əhalini qəbul edəndə belə, köhnə padşah hələ yuxuda idi. Nahar çağı əzgin halda yuxudan durub şərab istədi ki, xumarlığı dəf eləsin, qulluqçular ona şərab gətirdilər. Hecə kimin cürəti çatmadı ki, Sadıq şahın əməlini ona xəbər versin. Ancaq Əbülfəth xan müşahidə etdi ki, qulluqçuların rəftarı dəyişmişdir, başqa günlərdə yuxudan duran kimi həmsöhbətləri yanında hazır olurdular. Bu gün kimsə gözə dəymirdi. Əbülfəth xan şərabı tək içə bilməzdi, həmpiyaləyə ehtiyacı var idi, ona görə qulluqçulara əmr etdi ki, dostlarını çağırınsınlar. Qulluqçuların əlacı kəsildi, düzünü deməli oldular. Dedilər ki, yeni padşah həmsöhbətlərin bu evə gəlməsini qadağan etmişdir. Əbülfəth xan hər şeydən xəbərdar olandan sonra dedi ki, gedin əmi-mə deyin, bura gəlsin. Ancaq qulluqçular Sadıq xanı çağırmaqdan imtina etdilər.

– Onu görmək istəyirsinizsə, özünüz yanına gedin! – dedilər.

Əbülfəth xan gecə Sadıq xanın yanına getdi, şahlıqdan kənar edilməsinin səbəbini öyrənmək əvəzinə, həmpiyalələri barədə sorğu-sual başladı. Çox çək-çevirdən sonra Sadıq xan piyalə dostlarının onun yanına gəlməsinə razılıq verdi. Ancaq şərt qoydu ki, Əbülfəth xan bir də şahlıq fikrinə düşməsin. O vaxtdan bütün qayğılardan azad olmuş Əbülfəth xan vaxtını şərab içməyə və eyş-işrətə sərf etdi.

Əli Murad xan Zənd İsfahan şəhərinin sultanı idi. İsfahanla Tehran arasında olan şəhərlərə hökmranlıq edirdi. Sonralar öz hökmranlıq hüdüdlərini Həmədan və Kirmanşaha qədər ge-

nişləndirdi. Nə qədər ki, Əbulfəth xan İranın cənub hissəsinin padşahı idi, Əli Murad xan Zənd Şiraza hücum etmək fikrinə düşmədi, ona görə ki, onu İran taxt-tacının varisi bilirdi. Kərim xan Zəndin qardaşı Sadıq xan Əbulfəth xanı şahlıqdan kənar edib, özünü Sadıq şah adlandırandan, Əli Murad xan Şiraza hücum etməyi qərarlaşdırdı.

Sadıq şahdan sonra, hakimlərə məktub yazıb öz şahlığını onlara elan etdi. Bildirdi ki, bundan sonra onun fərmanında olub, vergini ona göndərməlidirlər. Bu məktubların birisi də Əli Murad xan Zəndə göndərildi. Əgər bu məktub göndərilməsəydi, bəlkə də o, Şiraza belə sürətlə hücum edib, Sadıq şahı soltəndən kənara qoymazdı. Ancaq Sadıq şahın məktubunu alan Əli Murad xan qəzəblənib, İsfahandan Kirmanşaha hərəkət etdi ki, kürd tayfalarından qoşun yığsın. Qoşunu yığıb, İsfahana qayıtdı və tezliklə qırx min nəfərlik qoşunla Şiraza yola düşdü.

Şirazın Əli Murad xan Zənd tərəfindən mühasirəsi

Əli Murad xan Zəndin qoşunları İsfahan – Şiraz yolu boyu üç-dörd nəfərlik dəstələrlə hərəkət edirdi və Sadıq şahın köşfiyyat dəstəsi onları görən kimi şaha xəbər göndərdilər ki, Əli Murad xanın üç min nəfərə qədər döyüşçüsü var. Sadıq şahın Şirazda yeddi min əsgəri vardı. O fikirləşdi ki, beş min nəfərlə Əli Murad xan Zəndin qoşununu dağıtmaq olar, ona görə öz oğlu Əlinağı xana beşmin nəfər əsgər verib dedi:

– Get, Əli Murad xan Zəndin başını gətir!

Əlinağı xan elə bilirdi ki, üç min nəfərlik qoşunla müharibə aparacaq, ona görə sürətlə Əli Murad xan Zəndin qabağına çıxdı. Nagahan gördü ki, Əli Murad xanın qoşunu köşfiyyatçıların dediyindən qat-qat çoxdur, əgər bu qoşunla vuruşsa,

əsgərləri də, özü də məhv olacaqlar. Ona görə də, kiçik bir vuruşmadan sonra sürətlə geri oturdu ki, özünü Şiraza çatdırsın. Əli Murad xan Zənd də sürətlə onun ardınca düşdü və ondan bir neçə saat sonra Şiraza çatdı. Darvazalar bağlandığı üçün şəhəri mühasirə etdi. Şiraz İranın böyük şəhərlərindən idi. Ser Xon Malkolmun yazdığına görə, o zaman Şirazda iki yüz min əhali yaşayırdı.

İranın abadlıqsevər şahlarından biri, Əzod Əldolə Deyləmi-Şirazın yaxınlığında yeni bir şəhər saldırmışdı. Bu şəhərin tikintiləri gedən zaman yerin altından daş kitabələr çıxarılırdı. Qədim mədəniyyətin yadigarı olan bu kitabələri heç kəs oxuya bilmirdi. Lap əvvəllərdə Şirazın hasarını palçıqdan, bəzən də bişmiş kərpicdən və ya daşdan qayırmışlar. Ancaq Əzod Əldolə Deyləminin oğlu Səmsam Əldodə dövründə Şirazın hasarı daş və bişmiş kərpiclə hörülmüşdü. Onun uzunluğu on iki kilometr imiş. Bu divar bütünlüklə daşdan hörülməsinə baxmayaraq, dörd əsr davam gətirdi. Hicrətin səkkizinci əsrində Şirazın hasarı viran oldu və Mahmud şah Əncü onu əsaslı təmir etdi. Bu hasar Teymurləngin Fars əyalətinə hücumuna qədər davam gətirmişdi. xarici amillər ona təsir göstərməmişdi. Fars padşahı şah Mənsur Müzəffəri Patila düzənliyində Topal Teymura məğlub olub öldürüləndən sonra, Şiraz şəhəri əhali tərəfindən mühafizəsiz şəhər elan olundu və camaatın canı sağlamat qaldı, şəhərin hasarı da viran edilmədi.

Topal Teymurun şah Mənsur Müzəffər ilə düşmənçiliyinin səbəbi var idi. Teymurləng Xorasanda oturaq edərkən xəstələndi, həkimlər fars limonunun suyunu ona dərman dedilər və bildirdilər ki, fars limonunun suyunda elə məziyyət var ki, Mazandaran limonunda, o yoxdur. Xorasanda fars limonu olmadığına görə Teymurləng şah Mənsur Müzəffəriyə dostluq məktubu yazıb xahiş etdi ki, ən sürətli qasidlə Xorasana bir qədər

fars limonu göndərsin ki, içib, xəstəlikdən şəfa tapsın. Axırda da qeyd etdi ki, onun bu hörmətini heç vaxt yaddan çıxarmayacaq. Mənsur şah Ali Müzəffər bu namənin cavabında söyüşlə dolu bir məktub göndərdi. «Heç utanmırsan mənə belə bir məktub yazırsan? Məgər mən əttaram ki, məndən fars limonunun suyunu istəyirsən?» Bu söyüşlər Topal Teymurun ürəyinə şah Mənsur Müzəffəriyə qarşı böyük ədavət toxumu səpdi. Belə ki, Topal Teymur bir neçə ildən sonra Fars əyalətinə hücum etdi, şah Mənsur Müzəffərini və bütün Ali Müzəffər şahzadələrini qırdı.

Topal Teymur Farsa varid olanda, Şirazın on yeddi məhəlləsi, doqquz darvazası vardı. Ancaq dörd yüz bir il ondan sonra Əli Murad xan Zənd Şirazi mühasirəyə alanda, bu şəhərin vüsəti qabaqkindan, yəni Ali Müzəffər dövründəkindən az idi, yeddi məhəlləsi, yeddi darvazası vardı.

Sadiq şah təsəvvür etmirdi ki, mühasirəyə alınar. Oğlunu beş min qoşunla Əli Murad xan Zəndin qabağını kəsməyə göndərib elə xəyal edirdi ki, Əli Murad xan Zənd məğlub olacaq. Əli Murad xan Zənd Şirazi mühasirəyə aldı və tezliklə başa düşdü ki, şəhərə qələbə çalmaq çətin olacaq. O, bir neçə dəfə Sadiq şahı aldatmaq istədi, ona vəd verdi ki, əgər şəhərin darvazasını açsa, ona toxunulmayacaq. Sadiq şah ondan soruşdu:

– Mənə əziyyət vermək niyyətində deyilsənsə, onda nə üçün böyük bir qoşunla gəlmisən.

Əli Murad xan Zənd dedi:

– Gəlmişəm İmamzadə Şahi-Çırağı ziyarət edəm, Şirazda olan qohumlarımla görüşəm.

– İmamzadə Şahi-Çırağı ziyarət etmək və qohumlarını görmək üçün gəlməyə qırx min qoşun nəyə lazımdır?

Əli Murad xan gördü ki, kələyi baş tutmadı, başladı hədələməyə:

– Özünə və qardaşın oğlu Əbülfəth xana rəhmin gəlsin, mən Şirazi alandan sonra sizi möhkəm cəzalandıracağam.

– Sən Şirazi ala bilsən, nə istəsən edərsən!

... Əli Murad xan Zənd Şirazi mühasirəyə alanda şəhərin beş içməli su qanovu var idi.

Əli Murad xan Zənd Sadıq şahı aldada bilmədi. Hədələmənin də bir əsəri olmadı. Bu zaman Əli Murad xan Zənd Rükna-bad adlı qanovun suyunun məcrasını döndərdi, Sədi adlı ikinci qanovun da gözünü tutdu. Əli Murad xan Zəndin qəsdı hər beş qanovu döndərmək, yaxud kor etməklə şəhəri susuz qoymaqdı, ancaq o üç qanovun vəziyyəti elə idi ki, mühasirənin birinci həftələrində, hətta birinci aylarında onları kor etməyə müvəffəq olmadılar. Şirazda həmin il ərzaq başqa illərə görə bol idi. Birinci ona görə ki, camaat havaların quraqlıq keçməsinə görə qıtlıq olacağını bildiyindən, hamı bacardığı qədər xarab olmayan şeylərlə evlərini doldurmuşdu ki, özləri və arvad-uşaqları acından qırılmasınlar. İkinci də ona görə bol idi ki, möhtəkirlər də qıtlıq olacağını fikirləşirdilər. Ona görə onlar da anbarlarında çoxlu ərzaq toplamışdılar ki, qıtlıqda baha qiymətə satsınlar. Sadıq şah biləndə ki, taxıl qurtardığından dükanlarda çörək bişmir, əmr etdi möhtəkirlərin anbarlarını açdılar.

Əli Murad xanın topu olmadığına görə, Şirazi köhnə vasitələrlə almaq istəyirdi, ancaq zəhmətindən nəticə hasil olmadı, şəhərin müdafiəçiləri də mərdanəliklə dayanmışdılar. Onlar gecə-gündüz göz qoyurdular ki, mühacirlər hasara qalxa bilməsinlər, yaxud yeraltı yol vurmaqla şəhərə girməsinlər.

Belə olduqda, Əli Murad xan Zənd qərara gəldi ki, hasarı dağıtmaq üçün topdan istifadə etsin. O bilirdi ki, ağır topları bir nöqtədən başqa nöqtəyə aparmaq çətin işdir. Eşitmişdi ki, Nadir şah müharibələrin birində, mühasirə etdiyi qalanın ya-

xınlığında bir neçə top qayırtdırıb, onların vasitəsilə qala hasarını dağıtmış, qala camaatını təslim olmağa məcbur etmişdi.

Bir neçə nəfər sənətkar İsfahandan Şiraza gəldi, ölçüb-biçib dedilər ki, Şirazın hasarının yaxınlığında top qayıрмаq olar, ancaq buna vaxt lazımdır. Əli Murad xan Zənd başa düşdü ki, toplar qayınılıb hazır olana qədər Şirazın axırncı sakini də acından öləcək və Şiraz vuruşmasız təslim olacaq, ona görə top qayıрмаğa ehtiyac yoxdur. Barıtdan istifadə etmək nə onun, nə də sahibmənsəblərinin fikrinə gəldi. Teymurləng qalaları açmaq üçün barıtdan istifadə edirdi. Bəzi tarixçilər yazırlar ki, Çingiz xan da qalaları almaqdan ötrü barıt partladırılmış. O vaxt barıt qayıрмаq hərbi sirr hesab olunurdu. Çoxlarının barıt hazırlamaqdan xəbəri yox idi.

Şirazda qıtlıq hökm sürürdü. Sadıq şah mühasirə halqasını yarmaq üçün 1196 Hicri-qəməri ilinin rəcəb ayında Şirazın üç darvazasından iki min əsgər çıxartdı. Bu əsgərlərin başında Sadıq şahın oğlu Əlinağı xan gedirdi.

Əlinağı xan o gün gürz ilə meydanda şücaət göstərdi. Ancaq kifayət qədər əsgəri olmadığı üçün minlik düşmən qoşununun öhdəsindən gələ bilmədi, nəticədə Əlinağı xanın beş yüz döyüşçüsü müharibə meydanında həlak oldu.

Bu hücumdan bir nəticə hasil olmamasına baxmayaraq, Sadıq şah 1196 Hicri-qəməri ilinin şəban ayında oğlu Əlinağı xanın başçılığı altında dörd min döyüşçü göndərdi ki, düşmənin qoşunu ilə vuruşsun. Bu dəfə dörd min əsgər ancaq bir darvazadan xaric oldu ki, ox kimi düşmənin qəlbinə soxulsun. Bu dörd min nəfərin hücumu o qədər gözlənilməz və şiddətli idi ki, Əli Murad xan onların müqabilində on minlik qoşun yeritməyə məcbur oldu. Əlinağı xanın fədakarlığına baxmayaraq, düşmənin təzyiqi üzündən geri oturmali oldular.

Bu gündən sonra Şiraz əhalisinin vəziyyəti azuqə cəhətdən daha da pisləşdi. Həyətlərdə yonca, kahı və başqa göyərtilər okdilər, bu da acından ölməmək üçün yeganə vasitəydi. Susuzluq da bir tərəfdən yazıq camaatı əldən salmışdı. Əli Murad xan şəhərə gələn başqa qanovları da kor etmişdi.

1196-cı il zilhiccə ayının on beşində Sadıq şahın əsgərləri Əli Murad xanın qoşunları ilə vuruşmaq üçün sonuncu dəfə Şirazdan çıxdılar, o gün də Sadıq şahın xeyli əsgəri qırıldı. Bundan sonra Sadıq şah daha öz döyüşçülərini şəhərdən çıxara bilmədi, aclıq onları elə zəif salmışdı ki, vuruşmağa təqətləri qalmamışdı. 1196 Hicri-qəməri ilinin zilhiccə ayının on beşindən tə 1797-ci il məhərrəm ayının birinə kimi Şiraz əhlindən iyirmi min nəfər acından öldü. Əli Murad xan Zənd söz verdi ki, Şirazı işğal edəndən sonra heç kəsin canına, malına və namusuna ol uzatmayacaq. Sadıq şah, onun övladları, eləcə də Kərim xan Zəndin oğlu Əbülfəth xan və Kərim xan Zəndin başqa qohum-qəbiləsi hər cür cəzadan azad olacaqlar və onların malları zəbt olunmayacaq.

Təslim qanununa əsasən, əvvəlcə Sadıq şahın qoşunları şəhərdən xaric oldular və silahlarını təhvil verdilər. Əli Murad xan əmr verdi ki, onları şəhərdən uzaqlaşdırsınlar və bir alayda nəzarət altında saxlasınlar. Sonra Əli Murad xan öz qoşunu ilə Şiraza varid oldu və hökm etdi ki, Sadıq şahı, oğlu Əlinəği xanı, Kərim xanın oğlu Əbülfəth xanı və Kərim xan Zəndin başqa qohumlarını həbs etsinlər. Bildiyimiz kimi, Əbülfəth xan homişə şərəbdən məst idi, bəzi günlər şərəbin təsirindən o biri günə qədər yatardı. Şirazın mühasirəsinin uzanmasından müalicə olmuşdu, çünki Şirazda içməyə şərbəb yox idi.

Sadıq şahı yaxalamağa gələndə, o heyrləndi.

– Məgər Əli Murad xan söz verməyib ki, bizim canımıza və malımıza toxunmayacaq?

Məmur dedi:

– Heç kim sizə sui-qəsd etmək fikrində deyil, ancaq Əli Murad xanın əmrilə sizi nəzarət altında saxlamağa aparırıq.

Əbulfəth xanı da yaxalamağa gələndə, o da etiraz etdi:

– İndi ki, məni dustaq etmək istəyirsiniz, çörək verin.

Əsgərlər onun qabağına bir donə çörək qoydular. Əbulfəth xan, keçmiş padşah, bir neçə dəfə çörəyi iyləyib, sonra yeməyə başladı, ancaq iki tikədən artıq yeyə bilmədi. Uzun sürən aclıq onun həzm sistemini elə zəif salmışdı ki, qidamı qəbul edə bilmirdi. Keçmiş padşahın halı belə olanda, gör qara camaatın halı nə dərəcədə acınacaqlı imiş. Şirazın bütün qadın və kişiləri uzun müddət yataqda olan xəstələrə oxşayırdılar, daimi aclıq əzələlərini əridib skletə bənzətmişdi, rəngləri də dəyişmişdi, elə qaralmışdı, lap zənciyə oxşayırdılar. Əli Murad xanın əsgərləri onlara rəhm edib öldürmədilər, ancaq əhalinin var-yoxu qarət oldu. Əli Murad xan Şirazın bütün varlılarından bac aldı.

Şəhərin üləmalarından Sədrülvaizin tapşırığı ilə buğda ununu qazanda qaynadırdılar və şorbaya oxşar bir şey hazırlayıb, aclara verirdilər.

Əli Murad xan zəruri işlərini bitirdikdən sonra əmr etdi ki, Sadıq şahı və oğlu Əlinağı xanı hüzuruna gətirsinlər. Atayla oğlunu qolları bağlı onun hüzuruna gətirdilər. Əli Murad xan keçmiş padşahdan soruşdu:

– Necəsən?

Sadıq şah dedi:

– Bu dünyanın işi belədir. Bir gün yəhər üstə minirsen, o biri gün yəhəri dalına alırsan. – Çevrilib oğlunu qolları bağlı görəndə, soruşdu:

– Nədən ötrü oğlumun qollarını bağlamısınız?

Əli Murad xan Zənd dedi:

– Ona görə ki, təqsirkardır, bir neçə dəfə şəhərdən xaric olub, mənə hücum edib və əsgərlərimi qırıb.

– O mənim oğlum və qoşunumun sərkərdəsi idi, mənim əmrilə şəhərdən çıxıb, sizə hücum edirdi.

– Sənin oğlun və qoşunun sərkərdəsi olduğuna görə mənim düşmənim hesabındadır. İndi ki, mən sizə qələbə çalmışam, onu cəzalandırmalıyam.

– Eyi Əli Murad xan, bunu eləmə, mənim oğluma zərər toxundurma, onun günahı yoxdu. Əgər kimisə cəzalandırmaq istəyirsənsə, məni cəzalandır.

Əli Murad xan Zənd üzünü Əlinağıya tutub dedi:

– Mən bir şərtlə səni öz yanımda qulluğa götürərəm. Sübuta yetirməlisən ki, əmrlərimi düşünmədən icra edəcəksən!

Əlinağı xan soruşdu:

– Necə sübuta yetirməliyəm?

– Atan günahkardır, özü də günahını boynuna aldı, o ölməlidir. Tapşıraram əllərini açıb, bir xəncər verərlər ki, sən mənim hüzurumda atanın başını bədənindən ayırasan!

Əlinağı xanın rəngi ağardı:

– Dünyada bir oğul tapılsın ki, atasının başını kəsə?

– Mən yalnız bu şərtlə səni azad buraxaram və bilərəm ki, gələcəkdə əmrlərimi icra edəcəksən.

Əlinağı xan dedi:

– Mən bunu edə bilmərəm. Heç təsəvvür də etmirəm ki, dünyada elə bir oğul tapsın ki, öz atasını qətlə yetirə. Belə fərz edərkən ki, mən atanın başını kəsdim, siz mənə nə deyərsiz? Deyərsiz ki, atasının başını kəsən adama inanmaq olmaz!

Əli Murad xan güldü:

– Zəkali oğlansan, atanın başını kəssəydin, mən həmin sözü sənə deyəcəkdim. İndi bax gör mənim cəlladım atanın başını necə bədənindən ayıracaq!

Əlinağı xan üzünü atasına tutdu:

– Ey ata, ölmək vaxtıdır, mən sənə demirəm cürətli ol, ona görə ki, bilirəm cürətin var. Bircə mən səndən arxayın ol! Həyatının axıncı dəqiqələrində mənə görə fikir etmə!

Əli Murad xan cəlladı çağırıb, əlilə Sadıq şahə işarə etdi:

– Başını bədənindən ayır!

Cəllad istədi ki, qurbanını hüzurdan aparsın, Əli Murad xan dedi:

– Yox, elə burada qətlə yetir?

Cəllad döyükdü:

– Qurbanın olum! Axı burada bahalı xalçalar sərilib, qana bulaşacaq.

– Sənə deyirəm elə burada başını bədənindən ayır!

Sadıq şahın əlləri bağlı idi, cəllad onun dizlərini də bağladı. Sonra adəti üzrə önlüyünü bağladı ki, qan üst-başını batırmasın, xəncəri cəld hərəkətlə Sadıq şahın hülqumuna çəkib, boynunun şah damarlarını kəsdi, qan fəvvarə vurdu. Baş bədənindən ayıraraq, Əli Murad xana göstərdi. Əli Murad xan dedi:

– Baş qoy Əlinağı xanın qabağına.

Baş bədənindən ayrılanda, hələ Sadıq şahın şah damarlarından qan fəvvarə vururdu, dizləri üstə oturmuş başsız bədən çox dəhşətli görünürdü.

– İstəyirəm atanı doyunca görəsən. Bir də onu görməyəcəksən.

Əlinağı xan dedi:

– Məni də atam kimi qətlə yetirmək istəyirsinizmi?

– Yox, sənin günahın onun günahından azdır, sən onun ömrlərini icra edirdin, səni öldürməyəcəyəm, ancaq daha bu dünyanı görməyəcəksən.

– Rica edirəm, məni öldürün, ancaq kor etməyin!

– Atan qədər günahkar olmadığına görə səni qətlə yetirə bilmərəm, müharibə meydanında bir neçə dəfə gördüyüm üçün buraxa da bilmərəm, gələcəkdə mənə başağrı törədərsən, ancaq kor olsan, sən sarıdan arxayın ollam.

Sonra Əli Murad xan əmr etdi, Əlinağı xanın gözlərinə mil çöksinlər. Cəllad nazik mili oda qoyub qızartdı və Əlinağı xanın göz bəbəkləri üzərinə qoydu. Əlinağı xan bir dəfə nalə çəkib susdu, atası kimi səssiz-səmirsiz dəhşətli cəzaya dözdü.

Cəllad Əlinağı xanı kor edərkən, Əli Murad xan cəllada və məhkuma yaxınlaşdı ki, qızarmış milin məhkumun gözlərinə toxunduğunu gözlərilə görüb, göz bəbəklərindən qopan cızıltını qulaqlarıyla eşitsin. Bu faciəli mənzərəyə tamaşa edəndən sonra arxayınlaşdı.

Fars əyalətinin qoçaq sərkərdəsi Əlinağı xan kor oldu. Farsın keçmiş padşahı Əbülfəth xanın kor edilməsi səhnəsi bundan da faciəli idi.

Əbülfəth xan zənd Əli Murad xan Zənddən vergi istəmirdi və onunla vuruşa girmək fikrində deyildi. Əli Murad xan Zənd Sadıq şahla vuruşmağa gələndə, Əbülfəth xanın artıq heç bir mənsəbi yox idi, işi-peşəsi eyş-işrət, şərab içmək və əylənmək idi.

Kərim xanın oğlu əslində günahsızdı və cəzalanmamalı idi, ancaq Əli Murad xan Zənd əmr etdi ki, onun da gözlərinə mil çöksinlər, tam inanmaq üçün cəlladın yanında durub, bu dəhşətli mənzərəyə əvvəldən axıra qədər baxdı. Cəllad onun göz-

lərinin qabağında Əbül-fəth xanın gözlərinə mil çəkib, onu iki gözdən kor etdi. Əli Murad xan Zənd bununla kifayətlənmədi, Əbül-fəth xanın iki kiçik qardaşlarının da gözlərinə mil çəkdi. O iki şahzadə Şirazın uzun sürən mühasirəsi nəticəsində aclıqdan بیمار olmuşdular, ancaq Əli Murad xan Zənd onlara da rəhm etmədi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrani mühasirə etdi

Şiraz şəhəri mühasirədə olan zaman Tehran da mühasirədəydi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrani mühasirəyə almışdı ki, oranı tutub özünə paytaxt etsin.

Ağa Məhəmməd xan eşidəndə ki, Əli Murad xan Zənd Şirazi mühasirə edib və tezliklə Farsdan qayıtmayacaq, fürsətdən istifadə etdi, Tehrani Əli Murad xanın nüfuz dairəsindən çıxarıb özününkü etməyin vaxtı çatmışdı. Tehran şəhərinin hakimi, Əli Murad xan Zənd tərəfindən təyin olunmuş Qafur xan, əlli yaşlarında, qısa saqqallı, çatma qaşlı, xırda boyunlu, iri ağızlı yekəqulaq bir adamdı. Əli Murad xan Zənd onu Tehrana hakim təyin edəndə demişdi:

– Tehran mənim ən əhəmiyyətli qalamdır, mən səni bu qalanın mühafizəsinə məmur edirəm!

Qafur xan cavab vermişdi:

– Sizin bu əhəmiyyətli qalanızı qoruyacağam, diri olsam, məhaldır o qalanı əldən vermə!

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrana yaxınlaşanda, Qafur xan Tehranın yaxın kəndlərindən bacardığı qədər buğda, arpa, başqa dənli bitkilər, Şəhriyardan kişmiş və üzüm bəhməzi daşıdırırdı. Tehranın yeri quru olduğuna görə, orada quyu qazmaq çətindi, ancaq hər evdə su anbarı olurdu, bundan əlavə ümu-

mi su anbarları vardı. Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrana çatanda, şəhər darvazalarını bağlı görüb, başa düşdü ki, şəhər müdafiə olunacaq. Qacar Barfıuş hadisəsindən ibrət almışdı, düşməni zəif hesab etmirdi, ona görə Tehranı işğal etmək üçün Mazandarandan otuz beş minlik qoşun gətirmişdi. Lakin Mazandaran yollarının münasib olmaması üzündən top gətirə bilməmişdi. Qafur xaninsa Tehrandə on iki topu vardı və xüsusi yollar düzəltirib, onları hasarın üstünə çıxartmışdı. O toplar Qacar xanına çox ziyan vurdu. O, məcbur oldu ki, qoşununu bir qədər geriyə çəksin ki, topların gülləsinə tuş gəlməsin. Qafur xanın barıtı və gülləsi az idi, ona görə top və tüfəng atmaqdan, nəhayət dərəcədə qənaət edirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranı mühasirə etdikdən sonra şəhərə gedən bütün qanovları kor etdi. Ancaq özünə bir neçə qanov saxladı ki, su sarıdan əziyyət çəkməsin. Özü ilə top gətirə bilmədiyi üçün qərara gəldi ki, yeraltı lağım atıb, o yoldan Tehrana daxil olsun, kankanlara tapşırdı ki, bacardığınız qədər çalışıb, yerin altından Tehrana yol açın. Kankanlar Qacar xanın əmrilə gecə-gündüz işləyirdilər.

Qafur xan təcrübəli və ləyaqətli bir hakim idi, onun fikrinə gəldi ki, Ağə Məhəmməd xan şəhərə varid olmaq üçün yeraltı yollardan istifadə edə bilər. Bu işlərdən yaxşı baş çıxaran Qulam adlı bir şəxsdən soruşdu ki, əgər Ağə Məhəmməd xan lağım atdırsa, neçə günə şəhərə çata bilər. Qulam dedi:

– Ağə Məhəmməd xan belə fikrə düşsə, biz mütləq biləcəyik. Qafur xan təəccübləndi:

– Biz onu hardan biləcəyik?

– Birincisi budur ki, yeraltı yolun havaçəkəni olmalıdır, havaçəkən olmasa, kan qazmaq olmaz, kankanlar havasızlıqdan boğularlar, ona görə məcburdular ki, havaçəkən qoysunlar. Havaçəkənlərdən də gecələr buxar çıxır. Yerəin altı rütubətdir, kan-

kanlar nəfəs aldıqca, havaçəkən yoldan xaric olur, gündüzlər buxar görünür, ona görə ki, günəş var, ancaq gecələr elə bil yerdən tüstü çıxır. Yerin altında vurulan külüngün səsi gündüzlər də, gecələr də eşidilir. Gecələr elə güclü olur ki, elə bil yer altında təbil çalınır. Çox zaman onun səmindən yaxınlıqdakı adamlar yata bilmirlər.

Bu söhbətdən sonra Qafur xan ətrafa diqqət kəsildi və bir gün gördü ki, iki məcradan buxar çıxır. Xeyli axtarış aparıb, daha iki havaçəkən aşkar etdi. Məlum oldu ki, Ağə Məhəmməd xan üç tərəfdən şəhərə daxil olmaq istəyir. Qafur xan çox narahat oldu, əlacı buna qalmışdı ki, gözləsin görsün Ağə Məhəmməd xanın kankanları havaxt hasara yaxınlaşacaq. Onun adamları gecə-gündüz qulaqlarını yerə dayayırdılar ki, külüngün səsini və onun şəhərdən nə qədər məsafədə olduğunu bilsinlər. Bir gün Qafur xan və onun ustaları daha külüng səsi eşitmədilər, səbəbi də bu idi ki, kankanlar daş və əhəng təbəqəsilə rastlaşmışdılar və bu təbəqə o qədər bərk idi ki, onu qazmaq böyük çətinlik törədirdi. Ağə Məhəmməd xan yeraltı yol qazdırmağı əmr edəndə, hasarın altının gips və daşla bərkidildiyini bilmirdi. Hec Tehranın hakiminin də bundan xəbəri yox idi. Şəftə adlandırılan bu təbəqəni Səfəvi padşahı şah Təhmasibin əmrilə düzəltmişdilər. Hasarın tikintisində başlayanda, Təhmasib demişdi:

– Hasar qayımaqdan əvvəl, onun altını daşla, əhənglə doldurun, bu əvvəla möhkəm və davamlı olar. Əgər düşmən istəsə kan vura, o kan gəlib daşa və əhəngə çatacaq. Bu zaman düşmən məcbur olacaq kanı lap dərindən qazsın ki, şəftənin altından keçsin, bu halda, havaçəkən olmadığına görə çətinliyə rast gələcəklər.

Şah Təhmasibin uzaqqörənliyi Qafur xanın dadına çatdı. Tehran hasarının altından kan vurmaq işi dayandı. Ancaq Ağə Mə-

həmməd xan Qacar elə adam deyildi ki, adi bir müvəffəqiyyətətsizlikdən öz qərarından əl çəkə. Ağə Məhəmməd xanın tutduğu niyyət onun ürəyinin iradəsi idi.

Ağə Məhəmməd xan Qacar taxta oturandan qətlə yetənə kimi fikrində tutduğu hər şeyi yerinə yetirmək üçün dönmədən çarpışdı. Ta məqsədinə nail oluncaya qədər inadından əl çəkməzdi. Eşidəndə ki, yeraltı yolun qabağını daş kəsib, kankanları çağırub soruşdu:

– Divarın altındakı şəftənin qalınlığı nə qədərdir?

Onlar dedilər ki, bilmirlər, Ağə Məhəmməd xan Qacar dedi:

– O qədər qazın ki, şəftənin axırına çatın, sonra yolu açmağa davam edin!

Kankanlar dedilər:

– Divarın altına çatanda biz havasızlıqdan boğulacağıq, Ağə Məhəmməd xan fikrindən dönmədi:

– Bir qədər geniş qazın ki, boğulmayasız.

Tehranın vəziyyəti ərzaq cəhətdən çox pisləşdi. Olan-qalan ərzaq da qurtardı. Şəhər mühasirədə olduğuna görə heç kim şəhərə girə bilmirdi, ərzaq alveri də tamamilə dayandı. Ağə Məhəmməd xanın qoşununda həddindən artıq ərzaq toplanmışdı. ərzaq gətirən əkinçilər şəhərə daxil ola bilmədiklərinə görə, gətirdiklərini Qacarın qoşununa satırdılar. Qafur xan düşünürdü ki, əgər mühasirə davam etsə, Tehran əhalisinin hamısı acından öləcək.

Bir gün Ağə Məhəmməd xana xəbər verdilər ki, qoşunda bir neçə nəfərin hərərəti yüksəlib və ishala gedir. O biri gün xəstələrin sayı artdı, üçüncü gün Ağə Məhəmməd xanın həkimi ona məlumat verdi ki, əsgərlər vəba xəstəliyinə tutulublar. Ağə Məhəmməd xan özü də vəbadan qorxurdu, ancaq Tehranın

mühasirəsini yarımçıq buraxıb gedə bilmirdi. O fikirləşirdi ki, qələbə əldə etmək üçün fədakarlıq lazımdır, ona görə Tehrandə qaldı. Bilirdi ki, Tehranın təslim olmağına az qalır, Qafur xan darvazaları bu gün-sabah açmalıdır, başqa çarəsi yoxdur. Şəhərin içərisində əhali acından ölürdü. Ancaq orada vəba xəstəliyi hələ yox idi. Ağa Məhəmməd xanın həkimi dedi ki, bu xəstəliyin yeganə əlacı tiryəkdir, əsgərlərə tiryək yedirtmək lazımdır. Qoşunda tiryək yox idi, ancaq Tehrandə tapıldı. Qafur xanla əsgərləri hər gün hasardan Ağa Məhəmməd xanın qoşununa baxırdılar, görürdülər ki, əsgərlər elə hey qusurlar.

Qafur xan biləndə ki, Ağa Məhəmməd xanın qoşununda vəba başlamışdır, çox şad oldu:

– Bəxtimiz gətirdi. İndi Ağa Məhəmməd xan məcburdur ki, mühasirədən əl götürüb, əsgərlərini də aparsın.

Ağa Məhəmməd xan ətraf kəndlərə adam göndərdi ki, tiryək tapsınlar. Vəba qoşunu bir ucdan qırırdı. Həkim Ağa Məhəmməd xana dedi:

– Sağ qalmaq istəyirsinizsə, burdan köçüb gedin. Yoxsa siz də naxoşlayacaqsız.

...Ağa Məhəmməd xan xəstəliyin tüğyan etdiyi ərazidən uzaqlaşmış, Çeşməlidə sakin oldu. Qoşun Tehrandə qaldı ki, şəhər təslim olsun. Lakin vəba aman vermirdi, ölən əsgərlərin sayı günbəgün artırdı. Ağa Məhəmməd xan qoşun fərmandehlərinə xəbər göndərdi ki, xəstələri oradaca qoyub, sağlam əsgərlərlə gəlsinlər. Onlar da bütün xəstə əsgərləri qoyub, sağlam əsgərlərlə Tehrandan uzaqlaşdılar. Xəstələrdən çoxu öldü, az bir qismi qurtulub şəfa tapdı.

Ağa Məhəmməd xanın qoşunu gedəndən sonra Qafur xan şəhərin darvazalarını açdı ki, bir qədər orzaq tədarük etsin. O bilirdi ki, qapıları açandan sonra vəba xəstəliyi mümkündür şəhərə yoluxa. Ancaq başqa yol yox idi. Tezliklə Tehrandə orzaq

və meyvə bollaşdı, ancaq vəba ora da ayaq açdı. Vəba xəstəliyində tutulan birinci adam Qafur xan oldu. O öləndən sonra qardaşı oğlu Məhəmməd xan Tehranın işlərini öz öhdəsinə götürdü. Tehran əhalisi vəbanın qorxusundan şəhəri boşaldıb qaçdı. Xəstəlik 1782-ci ilin payızına kimi Tehrandə tüğyan elədi, sonra havaların soyuması ilə yavaş-yavaş azalıb, tamamilə aradan getdi. Tehran sakinləri qayıdıb evlərinə gəldilər.

...Ağa Məhəmməd xan Qacar Çeşməlidə sakin olmuşdu, qış başlayanda, Mazandarana getdi ki, bahar gələndə kimi yenidən Tehrana hücum etsin.

Əli Murad xan Şirazi mühasirəyə alanda, Tehranın mühasirəsindən xəbərdardı. Bilirdi ki, Qafur xan zirək adamdır. Ona görə də nigarən qalmadı, adamlarına dedi:

– Şirazi alandan sonra Qafur xana kömək etmək üçün Tehrana gedərik. Oraya böyük qoşun çəkmək lazımdır. Zəif qoşun Qafur xana kömək edə bilməyəcək, ona görə mən özüm görək o qoşuna formandeh olam.

Əli Murad xan Zənd Şirazın hökmranlığını yaxın, inanılmış adamına tapşırıb, İsfahana yola düşdü. Bərk qar yağdı, havalar çox soyuq olduğuna görə Əli Murad xan qışı İsfahanda keçirməyə məcbur qaldı. Qışın şaxtası keçəndən sonra Tehrana üz tutdu. Orada Qafur xanın qardaşı oğlu Məhəmməd xan Qafur xanın övladlarına Şiraz mahalından kənd bağışladı ki, dolansınlar, həm də Ağa Məhəmməd xanın təcavüzündən uzaq olsunlar.

Əli Murad xan Zənd Gilanı, Mazandarani və Astrabadı öz nüfuz dairəsinə qatmaq istəyirdi. Bilirdi ki, nə qədər Ağa Məhəmməd xan Qacar sağdır, Mazandarana və Gilana əli yetməyəcək, üstəlik İranın mərkəz əyalətləri də həmişə Ağa Məhəmməd xanın təcavüzünə məruz qalacaq.

Əli Murad xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacara qələbə çalmaqdan ötrü, bir neçə tərəfdən hücum etməkdən başqa, onun

düşmənlərindən istifadə etməyi də nəzərdə tutmuşdu. Əli Murad xan Tehrana gələndə, Xar qəsəbəsinin məlikləri ona şikayət etdilər ki, Ağa Məhəmməd xan onların mal-qaralarını alıb, heç pulunu da verməyibdir. Əli Murad xan dedi:

– Sizin qeyrətiniz olsa, mal-qaralarınızın pulunu ondan ala bilərsiniz.

Xar məlikləri dedilər:

– Bizim qeyrətimiz var, ancaq haqqımızı almağa zorumuz yoxdur.

Əli Murad xan məqam gözləyirdi:

– Mən sizə kömək verərəm. Ağa Məhəmməd xanla müharibəyə gedirəm, siz də tüfəng, barıt və seçmə götürüb, mənimlə yola düşün.

Xar məlikləri Əli Murad xan Zəndin təklifini qəbul edib, ona qoşuldular. Əli Murad xan yürüşə başlamazdan qabaq, böyük oğlu şeyx Veys xanı yolladı ki, Dəməvəndə, Firuzkuha və Mazandarananın Nur məntəqəsinə gedib, oranın da əhalisini Ağa Məhəmməd xanla müharibəyə təşviq etsin. Əli Murad xana xəbər vermişdilər ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar bu yerlərin əhalisindən də mal-qara alıb, pulunu verməmişdir. O üç məntəqənin əhalisi Əli Murad xana qoşulmağa hazır olduqlarını bildirdilər, ancaq silahları yox idi. Şeyx Veys xan dedi:

– Hamıya lazım olan şeyləri verəcəyəm, yetər ki, döyüşməyə razı olasız.

Beləliklə, dörd məntəqədə: Xar, Dəməvənd, Firuzkuh və Nurda iki min nəfər hazırlandı. Əli Murad xan oğlu Şeyx Veys xana tapşırırdı ki, onlara nişan alıb tüfəng atmağı öyrətsin. Şeyx Veys qısa bir müddət ərzində onlara nişan almağı, tüfəng atmağı öyrədə bilməzdi, ancaq bəzi zəruri şeyləri başa saldı. Bütün bunlardan sonra Əli Murad xan iyirmi iki yaşlı oğlu Şeyx Veys xanı qoşuna sərkərdə təyin edib, bir dəstə qoşunla Mazandarana yola saldı.

Mazandaran və Astrabad əhalisinin qiyamı

Əli Murad xan Zənd Şeyx Veys xana tapşırırmışdı ki, Mazandarana gedib, Ağa Məhəmməd xanı qətlə yetirdikdən sonra, o yerlərə Zəndiyyədən bir hakim təyin etsin. Elə bu vaxt Mazandaran, Gilan və Astrabad əhalisi Ağa Məhəmməd xan Qacarın əleyhinə qiyam qaldırdılar. Qiyamın səbəbi o idi ki, Ağa Məhəmməd xan bu mahalların kişilərinə saqqal vergisi təyin etmişdi. Vergi kişilərin, hətta qadınların belə narazılığına səbəb olmuşdu. Uzun saqqal İran kişiləri üçün heysiyyət və vüqar əlamətiydi. Bir kişi saqqalını qırxdırsaydı, hamı ondan üz döndərirdi. İran qadınları da adət etmişdilər ki, ərlerini saqqallı görsünlər, saqqalını qırxdıran kişini arvadı da təhqir edərdi.

Saqqaldan ömürlük məhrum olan Ağa Məhəmməd xan Qacar kişilərin saqqallarını qırxdırması barədə fərman vermək qərarına gəldi. Bu işi böyük Pyotr səksən il öncə Rusiyada icra etmişdi. Fərq ondaydı ki, Pyotrun fərmanı məcburi idi, amma Ağa Məhəmməd xanın əmrinə görə kim saqqal saxlamaq istəsəydi, görək vergi verəydi. Ağa Məhəmməd xan kişilərə iki ay möhlət verdi ki, fikirləşsünlər, görsünlər saqqal saxlayıb vergi verməlidirlər, yoxsa saqqallarını qırxdırmalıdırlar. Kişilər böyük narahatlıq içindəydilər. Nəhayət, ruhanilərə pənah gətirib, onlardan məsləhət istədilər, yalvardılar ki, saqqal vergisini ləğv etdirməyə təşəbbüs göstərsünlər. Vergi o qədər çox idi ki, az vergi verən kəndçilər də onun öhdəsindən gələ bilirdilər. Ruhanilərdən bir neçə nəfər Ağa Məhəmməd xana məktub yazıb qeyd etdilər ki, şəri-islamda saqqala vergi vermək söhbəti yoxdur. Allah-taala insanın bədəninin üzvlərinə zəkat təyin etməmişdir. Vergi yığanlar təzəcə işə başlamışdılar ki, Şeyx Veys xan hücumu keçdi. Bu zaman Ağa Məhəmməd xan Mazandarananın Sari şəhərindəydi, Mazandaran camaatı

Ağa Məhəmməd xana qüvvətli düşmən tapıldığını bilən kimi, ona qoşulmağa hazırlaşdılar. Hər şəhərdə, hər qəsəbədə bir başçı meydana çıxdı, camaatı dövrəsinə yığb dedi:

– Kimin əlinə hansı silah keçsə, götürsün.

Bəzilərinin tüfəngi var idi, bir parası qılınc qurşadı, hətta ox-kaman götürənlər də oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacar əhalinin qiyamını eşidəndə, fərmanını geri oxudu.

Saqqal vergisini ləğv edirəm! Heç yerdə, heç kimdən vergi alınmayacaq!..

Bu xəbər yayılan zaman, artıq Mazandaranda əhali ayağa qalxmışdı və Şeyx Veys xan sürətlə Sari şəhərinə yaxınlaşırdı. Bütün Mazandaran əhli Şeyx Veys xanın tərəfində idi. Bəzi yerlərdə vergi alanları qətlə yetirir, hətta Ağa Məhəmməd xanın tərəfdarlarına hücum edirdilər. Ağa Məhəmməd xan bu təzyiqlərə dayana bilməyib, Sari şəhərini boşaltmağa məcbur qaldı. Şeyx Veys xan Sariyə varid oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Saridən qaçandan sonra, Mazandaranda qala bilməyib, Astrabada getdi. Carçılara göstəriş verdi şəhərə səs yaysınlar ki, saqqal vergisi ləğv olunmuşdur, bir daha heç kimdən saqqal vergisi alınmayacaq. Saqqal vergisinin ləğv olması Astrabad əhalisini sakitləşdirdi, üsyana hazırlaşanlar yerlərində oturdular. Ağa Məhəmməd xan camaatın sakitləşdiyini görəndə, öz tayfasından və türkmənlərdən kömək istədi. Türkmənlər razılıq verdilər, ancaq şərt bağladılar: müharibədə yurdlarından uzaq düşəcəkdilər, bu da xeyli zərər vuracaqdı. Ağa Məhəmməd xan Qacar onların zərərinə ödəməli, üstəlik müharibədə ölənlərin ailəsinin dolanmasına kömək etməli idi. Qacar xanı darda olduğu üçün o şərtləri qəbul etməli oldu. Ağa Məhəmməd xan Saridən gedəndə, Mazandarandakı qoşununu özüylə apara bilməmişdi. Onun Sari-

də elə böyük bir qoşunu da yox idi. Lakin bu kiçik qoşunu belə aradan çıxara bilmədi. Mazandaran camaatı onun və əsgərlərinin qanına təşnə idilər.

Ağa Məhəmməd xanın düşmənləri deyirdilər ki, o, Saridən qaçmaq üçün qadın paltarı geymişmiş. Dostlarına görə isə heç vaxt o cür cəsarətli adam qadın paltarı geyməz, bunu öz şəxsiyyətinə sığışdırmazdı, ancaq libasını dəyişib, kəndli paltarı geymişdi ki, onu tanımasınlar. Ağa Məhəmməd xan Qacar öz yaxın adamları ilə birlikdə qaçmışdı. Onun Mazandarandakı qardaşları, ikicəsindən başqa, hamısı qaçdı. O iki nəfər də camaatın əlində öləcəklərini yəqin edən kimi, Şeyx Veys xanın tərəfinə keçdilər. Bunlar Murtuzaqulu xanla Rzaqulu xan idi.

Şeyx Veys xan Zənd Mazandaranda möhkəmlənəndən sonra qərara gəldi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarı məhv etmək üçün Astrabad qoşun yetirsin. Buna görə özü Saridə qalıb, Məhəmməd Zahir xan Zəndin sərkərdəliyi ilə Astrabada qoşun göndərdi ki, oranı işğal edib, Ağa Məhəmməd xanın ya ölüsünü, ya dirisini ələ keçirsin.

Hələ Ağa Məhəmməd xan Qacar Şirazdan Tehrana qaçdığı vaxt, Kərim xan Zəndin ölüm xəbərini alan Qacar əmirzadələri İsa xan və Musa xan Şirazdan çıxıb, şəhər kənarında Ağa Məhəmməd xanla birləşmək istəyəndə, yaxalanmışdılar və həmin bu Məhəmməd Zahir xan onların hər ikisini qətlə yetirmişdi.

Məhəmməd Zahir xan Zənd otuz min nəfərlik qoşunla Astrabada yola düşdü. Bilirdi ki, Ağa Məhəmməd xan qaçaqdı, lakin onu unutmuşdu ki, Astrabad Ağa Məhəmməd xanın vətəni, anadan olduğu yerdir, orada hamı onun əcdadını tanıyır.

Ağa Məhəmməd xan Qacar muzzla bir dəstə türkmən süvarisi tutdu. Qacar tarixçiləri yazırlar ki, bütün türkmən tayfalarını xoşluqla Ağa Məhəmməd xana qoşuldular və o, türkmən-

lərdən yüz minlik qoşun yaratmağa müvəffəq oldu. Bu bir qədər həqiqətdən uzaqdır, ona görə ki, türkmən səhrasının o qədər əhalisi yox idi ki, ordan yüz min nəfərlik qoşun yığılardı. Digər tərəfdən, Ağa Məhəmməd xan Qacarın o əndazədə pulu yox idi ki, yüz minlik qoşun toplansın. Ancaq bununla belə demək lazımdır ki, Astrabadda Ağa Məhəmməd xanın vəziyyəti Məhəmməd Zahir xanın vəziyyətindən daha yaxşı idi. Ona görə ki, Astrabadın torpağını qədəmbəqədəm tanıyırdı, Məhəmməd Zahir xan və onun döyüşçüləri isə Astrabadın təbiətindən xəbərsiz idilər.

Məhəmməd Zahir xan Astrabada qədəm qoyanda, Ağa Məhəmməd xan orada idi. O fikirləşdi ki, Astrabadda durub dayanmaq əqildən uzaqdır. Süvari qoşun dəstəsi olan sərkərdə geniş düzənlikdə daha yaxşı manevr edə bilər. Digər tərəfdən, Astrabadda mühasirəyə düşmək təhlükəsi vardı. Türkmən süvarilərinə gəldikdə, onlar piyada müharibə edə bilmirdilər. Özlərini düşmənin piyada qoşununa vuranda isə nizə ilə az müddətə bütün piyadanı məhv edirdilər. Bunları nəzərə alan Ağa Məhəmməd xan Qacar qərara gəldi ki, düşmənin qabağına çıxsın. Bir dəstə türkmən süvarisini Həmzə Sultan Ənzaliyə verib, ona dedi ki, Məhəmməd Zahir xanın cənub cinahından keçərək, arxasında mövqe tutmaqla, onun Mazandarana yolunu bağlasın. Həmzə Sultan Ənzali çox şücaətli bir sərkərdə idi. O, Məhəmməd Zahir xan Zəndin cənub cinahına şiddətli bir hücum edib, oradakı piyadanı özərək, pərakəndə saldı, sonra özünü düşmənin arxasına çatdırıb, Cər Kolbad xəndəyini işğal etdi. Bundan xəbər tutan Ağa Məhəmməd xan türkmən süvarilərinə hücum əmri verdi. Məhəmməd Zahir xan Zənd iki odun arasında qalmasına baxmayaraq, özünü itirmədi, əsgərlərini üç sraya düzdü: birinci sıra uzanmış vəziyyətdə, ikinci sıra diz üstə və üçüncü sıra ayaq üstə durmuşdu. Ağa Məhəmməd xan öz

süvariləri ilə cinahlardan və mərkəzdən hücumla keçdi, ancaq Məhəmməd Zahir xanın tüfəngçilərinin arası kəsilməyən güllə yağışı onu məcbur etdi ki, hücumu dayandırsın. Hücumu dayandıraraq əmr etdi ki, Astrabadda olan topları müharibə meydanına gətirsinlər. Şəhərdən on altı top gətirdilər, onları doldurub düşmənlərə tuşladılar, toplar düşmənlərə ağır tələfat verdi. Ağa Məhəmməd xan topların verdiyi tələfatı görəndə əmr etdi onları düşmənlərə yaxınlaşdırınlar ki, vurduğu zərbə bir qədər artıq olsun. Məhəmməd Zahir xan qərara gəldi ki, bir hücumla topları işdən salsın. Ona görə də qoşunun mərkəzi hissəsinə hücum əmri verdi. Elə Ağa Məhəmməd xan da bunu istəyirdi, ona görə ki, düşmənin əsgərləri topları işdən salmaq üçün hərəkətə gələndə, atışma üsulları dəyişilirdi. Bu yandan da Ağa Məhəmməd xanın süvari türkmən dəstəsi hərəkətə gəldi. Hər bir tələfata məruz qalmadan, özlərini Məhəmməd Zahir xanın piyadalarına çatdırıb, nizə və qılınc ilə döyüşə atıldılar. Türkmən süvariləri ox kimi Məhəmməd Zahir xanın cəbhəsini yarıb, arxasına keçdi və Həmzə Sultan Ənzəlinin qoşun dəstəsi ilə birləşdi. Onlar birləşəndən sonra Məhəmməd Zahir xanın cəbhəsinin başqa tərəflərinə də hücum etdilər. Zənd xanının piyada əsgərləri öldürüldü, ya da at dırmaqları altında qalıb əzilirdilər. Piyada əsgərlər gördülər ki, türkmən süvarilərinin qabağını ala bilmirlər, məcbur oldular dəstə-dəstə təslim olsunlar. Məhəmməd Zahir xan özü də yaxalandı və bununla Astrabad müharibəsi sona çatdı. Məhəmməd Zahir xanın bütün hərbi təchizatı Ağa Məhəmməd xana qismət oldu. İki gündən sonra onu Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna apardılar. Qacar xanı ondan soruşdu:

– İkisi də cavan olan İsa xanla Musa xanı Şirazda nədən öldürdün?

Məhəmməd Zahir xan dedi:

– Əbülfəth xan əmr etmişdi ki, onları öldürüm. Mən də öldürməsəydim, başqası öldürəcəkdə.

– Yalan danışırısan, sən o iki bədbəxt cavanı öz iradənlə qətlə yetirdin. Atamın ruhuna and içirəm ki, əgər İsa xanı, Musa xanı öldürməsəydin, səni bu saat buraxardım. Ancaq o günahsız cavanlara qıydığına görə qisas alıb, səni qətlə yetirirəm!

Ağa Məhəmməd xanın əmrilə Məhəmməd Zahir xanın hülqumunu və şah damarını kəsdilər. Zəndiyyəyə qarşı güclü ətəvəti olmasına baxmayaraq, Məhəmməd Zahir xanın cəsədini nöqərlərinə verdi ki, harada istəyirlər aparıb basdırsınlar. Onlar da cəsədi aparıb, Qum şəhərində dəfn etdilər.

Şeyx Veys xanın kor edilməsi

Ağa Məhəmməd xan Qacar Məhəmməd Zahir xanı məğlub edib, qətlə yetirəndən sonra Mazandarana yola düşdü. Sarıda olan Şeyx Veys xan gördü ki, Ağa Məhəmməd xana müqavimət göstərə bilməyəcək. Sarini boşaldıb, Tehrana getdi. Əli Murad xan Tehrandə idi, oğlunu məğlub görəndə, elə qəzəbləndi ki, özünü saxlaya bilməyib, onun başına qapaz vurdu:

– Xəcalət çəkmirsən, bu rüsvayçılıqdan sonra mənim yanıma gəlirsən? Bir xacəyə məğlub olmağın rüsvayçılığını hara aparırsan?

Əli Murad xan Zənd camaatın içində oğlunun başına qapaz vurub, onu söydü, o qeyrətli cavan bu təhqirlərə dözə bilməyib, atasının hüsurundan getdi və o gündən ata-oğul bir-birlərini görmədilər.

Əli Murad xan Zənd Mazandaran və Astrabad hadisələrindən xəbər tutandan sonra Zəndiyyə əmirlərindən olan Rüstəm

xan adlı bir sərkərdəyə tapşırıq verdi ki, Mazandarana gedib, Ağa Məhəmməd xan Qacarı məğlub etsin:

– Ağa Məhəmməd xana mazandarənlilər nifrət edirdilər, bilsələr onunla vuruşmağa gəlibsən, hamısı sənə kömək edəcək, əgər etməsələr, mallarını zəbt edib, kişilərini zorla müharibə meydanına göndərərsən!

Qüdrətli qoşunu səfərbər etmək üçün Əli Murad xanın Teh-randa kifayət qədər vəsaiti yox idi, ona görə Rüstəm xana ixtiyar verdi ki, qoşunun əyər-əskiyini Mazandaranda düzəltsin. Mazandarənlilər öz xoşları ilə ona pul verib, Ağa Məhəmməd xanın müharibəsinə getməyə hazır olsalar, lap yaxşı, əks-təq-dirdə hökmün ikinci bəndi fəaliyyətə başlayacaqdı. Əli Murad xan Zənd Mazandarandakı məğlubiyyətdən elə qəzəblənmişdi ki, Mazandarənin Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən işğal olduğu bir vaxtda, Rüstəm xana verdiyi tapşırıqların icra olun-masının müşküllüyü ağlına batmırdı. Ağa Məhəmməd xanı ma-zandarənlilərin gözündən salan səbəb, yəni saqqal vergisi ləğv etdirildikdən sonra mazandarənlilər sakit olmuşdular. Bundan başqa, Ağa Məhəmməd xan bütün Mazandarəni işğal etmişdi. Lap Mazandarəni əhli onunla düşmən olsaydı belə, Rüstəm xan onları pul verməyə məcbur edə bilməyəcəkdi. Mazandarənlilərdən əsgər yığmaq barədə isə heç söz ola bilməzdi.

Rüstəm xan Mazandarana çatıb, elə həmin gün camaata car çəkdi ki, vergi verməli və Ağa Məhəmməd xan Qacarla vuruşa hazır olmalıdırlar. Mazandarəni kəndlilərinin vəziyyəti çox da yaxşı deyildi. Kişilər də müharibə meydanına getmək istəmirdilər. Rüstəm xan onların mallarını zəbt etməyə başladı. Kəndlilərin ev əşyalarından başqa bir şeyləri yox idi. O da pula çevriləsi deyildi, ona görə bu işdən vaz keçdi. Lakin kişilərin müharibəyə göndərilməsini təkid elədi və mal-qaranı əllərindən aldı.

Müharibəyə getmiş mazandaranlılar birinci fürsətdə qaçırdılar. Rüstəm xan onlara çatdırdı ki, kim meydandan qaçsa, arvadını əsir edib, uşaqlarını qətlə yetirəcək. Zənd xanının qoşunu kəndlərdən və qəsəbələrdən ötüb-keçdikcə, oranı matəm yerinə döndərdilər. Beləliklə, Rüstəm xan özünü Sariyə çatdırdı. Ağə Məhəmməd xan Qacar qoşunun fərmandehliyini öz öhdəsinə götürüb, Rüstəm xan Zəndə hücum etdi. Zorla müharibə meydanına göndərilmiş mazandaranlılar hücumu davam gətirmədilər, silahlarını yerə qoyub təslim oldular. Rüstəm xan Zəndin əsas qoşun dəstələri də yarımca gün belə vuruşmaya davam gətirməyib darmadağın oldular: ölənlər öldü, qaçan qaçdı, qaça bilməyən əsir düşdü. Rüstəm xan Zənd dəqiq bilirdi ki, tutulsa, Məhəmməd Zahir xan kimi öldürüləcək. Ona görə də, qaçıb özünü Tehrana çatdırdı.

Əvvəl-əvvəl Ağə Məhəmməd xan Qacara nifrət edən mazandaranlılar, indi onu xilaskar kimi qarşıladılar, məscidlərdə onun salamat qalıb, uzun ömür sürməsi üçün dua oxudular. Ağə Məhəmməd xan camaatı Rüstəm xan Zəndin zülmündən xilas etmişdi. Qacar xanı əldə etdiyi hərbi qənimətin bir qismini zərər çəkmiş, mal-qarası qarət olunmuş kəndlilərə verdi. Bu mərdanə əməl ona Mazandaran əhalisi arasında böyük nüfuz qazandırdı. Mazandaranlılar indiyədək belə şey görməmişdilər. Bir hərbi sərdar onların malını qarət etmiş, o biri hərbi sərdar isə o malları geri alıb, özlərinə qaytarmışdı.

Rüstəm xan Tehrana gedib, Əli Murad xan Zəndə müharibə barədə məlumat verməyə cürət etmədi. Çünki Əli Murad xanın məğlub olmuş oğlu Şeyx Veys xanı necə qarşıladığını öz gözüylə görmüşdü. Ona görə özünü Quma çatdırdı, oradan da İsfahana yola düşdü, ancaq onun zabitləri Tehrana varid olub, Rüstəm xan Zəndin məğlubiyyəti barədə Əli Murad xana məlumat verdilər. Bu xəbər Əli Murad xana çatan zaman, o, ağır

xəstə yatırdı. Belə bir ağır vaxtda xəbər gəldi ki, onun İsfahana hakim təyin ediyi adam yağı olmuşdur. Əli Murad xan Zənd xəstəliyinə baxmadan, Tehranı buraxıb, üsyan etmiş hakimi cəzalandırmaq üçün İsfahana yola düşdü, lakin üç gün at sürəndən sonra yoluna davam edə bilmədi, onun üçün taxt-rəvan gətirdilər. Əli Murad xan İsfahana taxt-rəvan üstə getməli oldu. Kürəyində şişlər omələ gəlmişdi, arxası üstə yata bilmirdi, üzü üstə yatırdı. İsfahanın Murçə Xort qəsəbəsinə çatanda, huşunu itirdi. Həkimlər nə qədər çalışdılsa, o bir daha ayılmayıb, vəfat etdi.

Əli Murad xan Zəndin ölümü ilə Ağə Məhəmməd xan ən qorxulu bir rəqibdən qurtuldu. O, sağ qalsaydı, bəlkə də Ağə Məhəmməd xan İran şahı ola bilməzdi. Əli Murad xan öldündən sonra, Zəndiyyə əmirləri yenə də bir-birini didməyə başladılar. Zəndiyyə əmirləri Əli Murad xanı sayır və itaət edirdilər. Bu ölümə qardaş qanı tökən müharibələr başladı, kimin kimə əli çatırdısa, onu ya öldürür, ya da kor edirdi. O cümlədən, Şirazda qüdrət sahibi olan Cəfər xan Zənd, Əli Murad xanın oğlu Şeyx Veys xanın gözlərini çıxartdırdı. Halbuki, Şeyx Veys xan onun öz əmisi oğluydu və heç bir iddiası yox idi, ancaq Cəfər xan o cavanı kor etdi ki, gələcəkdə səltənət iddiasına düşməsin, Şeyx Veys xan cavan olmaqdan başqa, Zəndiyyə əmirlərinin içərisində ən gözəli idi. Şeyx Veys xan Zənd Mazandarana hücum edərkən zaman Ağə Məhəmməd xan Qacar qaçanda, onun iki qardaşı – Murtuzaqulu xanla Rzaqulu xan Şeyx Veys xana itaət edib, ondan mənəib almışdılar. Şeyx Veys xan məğlub olub qaçandan sonra o iki qardaş Ağə Məhəmməd xan Qacarın qorxusundan didərgin düşdü. Murtuzaqulu xan özünü Xəmsəyə çatdırıb, oradan da Təbrizə getdi. Daha sonra Rusiyaya keçib, orada yaşadı və vəfat etdi. Rzaqulu xan isə Xorasana yola düşdü. Qəsdə bu idi ki, Xorasanın kor padşahı, Nadir şa-

hın nəvəsi Şahruxa pənah aparsın. Şahrux şah Rzaqulu xanı özünə yaxın buraxmadı, ətrafdakılara da dedi:

– Bu adam öz qardaşına xəyanət etmişdir, mən onu necə öz xidmətimə qəbul edim, əlinə fürsət düşsə, bəlkə mənə də sui-qəsd edər.

Rzaqulu xanın əli Şahrux şahdan üzüləndən sonra dolanışığı həddindən artıq pisləşdi. Qardaşına məktub yazıb, əməlinə də peşman olduğunu və bağışlanmasını istədi. Ağa Məhəmməd xan Qacar onun məktubuna cavab yazmadı.

Rzaqulu xan cavanlıqda həkkaklıq öyrənmişdi. Bu sənəti əmirzadəyə layiq hesab eləmirdilər. Məşhəd şəhərində həkkakların böyük müəssisələri yox idi, onlar kiçik dükanlarda, küləyin, günün altında işləyirdilər. Rzaqulu xan elə bir yerdə işləyə bilməzdi, Məşhədin əmirləri və əsilzadələri onu tanıyırdılar, orada görsəydilər, heyrətlənib, həqarətli baxışlarla süzəcəkdilər. Ona görə də, Məhəmməd Həsən xanın oğlu Rzaqulu xan Məşhəddə qala bilmədi, köçüb Herata getdi, arxayın idi ki, orada onu tanıyan olmayacaq. Kazorqah məhəlləsində özünə bir yer seçdi. Günəşdən, yağışdan qorunmaq üçün başının üstündə səqf düzəltdi və həkkaklıqla məşğul olmağa başladı. Kazorqah Heratda çox məşhur bir qəbiristanının adıydı. Böyük şairlərin və mütəfəkkirlərin qəbri ordaydı. Rzaqulu xan yeddi il burada həkkaklıq etdi, sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar onu bağışladı, onun üçün pul göndərdi və dəvət etdi ki, Tehrana gəlib, onun yanında yaşasın. Rzaqulu xan özü üçün düzəltdiyi dükanı şagirdinə bağışladı. Bir at alıb, Məşhəddə yola düşdü ki, oradan da Tehrana getsin, ancaq Tehrana çatanda, xəstələndi, sonra da qış düşdüyünə görə Tehrana gedə bilmədi. Otaq tutub, orada yazı gözləməyə başladı. Bir qoca arvad ona qulluq edirdi. Lakin çox çəkmədi ki, Rzaqulu xan elə o evdəcə ömrünü bağışladı, harada dəfn edilməsi bəlli olmadı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranı yenidən mühasirəyə aldı

Ağa Məhəmməd xan Mazandaranda möhkəmlənəndən sonra qərara gəldi ki, Tehrana getsin. Əli Murad xan Zənd Tehrandan çıxanda, Məhəmməd xan adlı bir nəfəri Tehrana hakim təyin etmişdi.

1199-cu Hicri-qəməridə Tehran yenə də mühasirəyə alındı. Ümumiyyətlə, camaatı Nadir şah öldürüləndən ta Ağa Məhəmməd xan Qacar qüdrətlənib şahlığını sabitləşdirənə qədər özab çəkdi. Tehran Astrabad, Mazandaran və Gilanın yolu üstündə idi. Bu yerdə hücum edənlər Tehrandan keçirdilər. Astrabad, Mazandaran və Gilandan gəlib İranın mərkəzi əyalətlərinə hücum edənlər də Tehrandan keçirdilər. Bu şəhər əldən-ələ keçirdi. Hər müharibədə və ya mühasirədə Tehran əhəlisindən bir xeylisi qətlə yetirilir, aclıqdan və ya xəstəliklərdən həlak olurdu. Əli Murad xan Zənd öləndən sonra Zəndiyyə əmirlərinin içərisində Cəfər xan Zənd başqalarına nisbətən üstünlük əldə etdi və bir neçə Zəndiyyə əmirini öldürüb və ya kor etməklə qüdrətləndi. Cəfər xan qüdrətlənəndən sonra Zəndiyyə əmirlərini İsfahana dəvət etdi. Onlara yazdığı məktubda and içirdi ki, heç kimə ondan sədəmə toxunmayacaq, niyyəti ancaq Zəndiyyə əmirləri arasında yaxşı münasibətlər yaratmaqdır. Zəndiyyə əmirləri inanıb İsfahanda toplaşdılar və Cəfər xan Zənd onları yığib söhbətə başladı:

– Keçmişdə tayfamızın arasında fitnə-fəsad düşdü. Görək aramızda o ixtilaflar düşməyəydi, ancaq olan olub, keçən keçib. Keçmiş qaytara bilmərik, təəssüflənməkdən də bir fayda hasil olan deyil. Bundan belə görək elə edək ki, bir də araya xoşagəlməz söz-söhbət düşməsin. Biz İran şahlığının varisiyik, sültonət bizə çatmalıdır! Ancaq bu düşmənçilik bizi elə zəif-

lədib ki, Qacar tayfasından bir xacə səltənət iddiasına düşüb, bizi məhv edib, özü səltənət taxtında oturmaq istəyir. Biz isə bir-birimizlə düşmənçilikdəyik, hər kəsin öz xəyalı var. Lakin ittifaqımız, bir qədər də əqlimiz olsa, başa düşərik ki, hamımız müttəfiq olmaq şərtlə birimizin padşah olması, hərəminin öz yerində şah olmağı hesabındadır. Ona görə ki, hamımız mənsəb və sərvət sahibi olacağıq. Padşahın dostu və həmsöhbəti olmaq, padşah olmaqdan yaxşıdır.

Cəfər xan bu mövzuda xeyli danışib, misallar gətirdi.

– Burada olan Zəndiyyə əmirlərinə, eləcə də burada olmayan Zənd böyüklərinə and içirəm, əgər mənə etimad etsəniz, sizə mənsəb verəcəyəm, mənsəblərinizin sayəsində sərvət sahibi olacaqsınız. Mən nə qədər sağam, Zəndiyyə əmirlərinin əmlakı toxunulmazdır. Ancaq əgər xəyanət görsəm, cəzalandıracağam.

Oraya yığılan Zəndiyyə əmirləri müsbət cavab verdilər. Sonra Cəfər xan Zənd onları nahara dəvət etdi, yeməkdən sonra mürəxxəs edib dedi:

– Sabah mənsəblərinizin hökmləri yazılacaq, fərman yazılan gündən siz mənsəb sahibi olacaqsınız.

Beləliklə, Cəfər xan müvəqqəti də olsa, Zəndiyyə əmirləri arasındakı ədavət odunu söndürdü. Beş gün sonra Zəndiyyə əmirlərinin mənsəb fərmanları verildi və Cəfər xan onları bir də hüzuruna dəvət etdi. Əmirlər yığılandıqdan sonra Cəfər xan dedi:

– Sizi yığmaqda məqsədim ürəyimdəki niyyətləri bölüşməkdir. Tehranda Fars körfəzinin sahilinə kimi bizim torpaqlardır. Ancaq Gilanda, Mazandaranda, Astrabadda qüdrətimiz yoxdur, Xorasanda da Nadir şahın nəslə şahlıq edir. Qərərim budur ki, bütün İranın torpağını hökmümüzə tabe edib, hər vilayətin hökmranlığını sizin birinizə verim. Xorasanda sizlərdən biri şahlıq

etməlidir, Şahrux yox! Astrabadda, Gilanda, Mazandaranda sizlər hökmranlıq etməlisiniz, Ağa Məhəmməd xan, qardaşları yox! Azərbaycanın, Gürcüstanın hökmdarı siz olmalısınız, başqaları yox! Bu gün Ağa Məhəmməd xan Qacardan güclü rəqibimiz yoxdur. Azərbaycanı, Gürcüstanı, Xorasanı işğal etmək bizim üçün çətin deyil. Mən fikirləşirəm ki, heç müharibəyə ehtiyac yoxdur, eləcə hədələmək kifayətdir ki, Azərbaycan, Gürcüstan, Xorasan hakimləri təslim olsunlar. Lakin Ağa Məhəmməd xan Qacar hədələməklə təslim olan deyil, onu görərkən keçirib, elə əzək ki, bir də baş qovzaya bilməsin. Bu adam sağ olduqca, Zəndiyyə tayfası asudə şahlıq edə bilməyəcək. Ümid edirəm, Zəndiyyə əmirləri Ağa Məhəmməd xan Qacarı aradan götürmək üçün pul, mal, can əsirgəməzlər.

Nəcəf xan Zənd danışmaq üçün izin aldı:

– Mən Ağa Məhəmməd xan Qacarla müharibəyə getməyə hazıram, onu məğlub edib, başını götürərəm, ya da göndərəm.

Cəfər xan ona afərin deyib, əlavə etdi:

– Mən sənə ixtiyarına bir qoşun verərəm, hardan məsləhət bilsən, ordan keçib gedə bilsən.

Nəcəf xan Zənd dedi:

– Ağa Məhəmməd xan hazırda Mazandarandadır, ona görə mən Tehran yolu ilə getməliyəm.

Nəcəf xan Zənd tam ixtiyar sahibi olduğuna görə, Ağa Məhəmməd xan Qacarı bütün tərəfdarlarını qətlə yetirib, mallarını əllərindən ala bilirdi. İstəsəydi, lap şəhər və qəsəbələrin bütün mal-qarasını qoşunun xeyrinə müsadirə edərdi. Qoşun çəkməyə kifayət qədər vəsaiti olmayan bir fərmandeh, bu vəsaiti yolda tədarük etmək üçün məlum idi ki, şəhər və qəsəbə camaatının başına nələr gətirəcək. Şahlığa yenidən çatmış Cəfər xanın Ağa Məhəmməd xan Qacarla müharibə aparmaq

üçün kifayət qədər güclü ordusu yox idi, digər tərəfdən bilirdi ki, Ağa Məhəmməd xan sakit oturmayacaq. İranın mərkəzi əyalətlərinə əl atacaq, ona görə də Ağa Məhəmməd xanı qabaqlayıb, onu məğlub etmək istəyirdi.

Zəndiyyə qoşunu Nəcəf xanın fərmandehliyi ilə İsfahandan yola düşdü. Yol boyunca kənd və qəsəbələrin mal-qarasını camaatın əlindən aldı. Kimsə cürət edib, bir kəlmə danışmadı. Kaşana çatanda, Nəcəf xan bildi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar Mazandarandan çıxıb Tehranı mühasirəyə almışdır. Bu xəbərdən xoşhal oldu. Tehran hakiminin Zəndiyyə tərəfdarı olduğunu bilirdi, düşünürdü ki, özünü Tehrana çatdırsa, Ağa Məhəmməd xan iki düşmən arasında qalacaq. Üstəlik, Tehran müdafiəçilərinin topları da vardı.

1199-cu Hicri-qəməri ilinin rəbiüləvvəl ayı idi. Tehranı mühasirə etmiş Ağa Məhəmməd xan eşitdi ki, İsfahandan Kaşan şəhərinə qoşun gəlir. Başa düşdü ki, əgər bu qoşun Tehrana gəlsə, onun vəziyyəti ağırlaşacaq, Tehranın müdafiəçilərinin döyüş əhvali-ruhiyyəsi güclənəcək, cürətlənib vuruşmaq üçün şəhərdən çıxacaq və köməyə gələn qoşunlarla birlikdə, onun qoşununu qırıb-çatacaqlar. Ona görə də, qərara gəldi ki, Nəcəf xanın qoşununun qabağını alıb, digər tərəfdən, Tehranı da mühasirədə saxlasın. Ağa Məhəmmədin zabitlərinin arasında Məcnun adlı cavan zabit var idi. İranın şimalındakı Dəməvənd dağının yaxınlığında yerləşən Pazuk kəndindəndi. Gəncliyində bir qıza möhkəmcə vurularaq, onun eşqindən Məcnun kimi baş götürüb səhraya getmişdi. illər uzunluğunda səhrada yaşayıb, öz kəndinə qayıtmamışdı. Sonralar Məcnun Pazuki Ağa Məhəmməd xan Qacarı qoşununa qəbul olundu. Xidmətə başlayandan elə ləyaqət göstərdi ki, beş gündən sonra ağa Məhəmməd xan onu on əsgərin, daha sonra əlli əsgərin, lap sonra isə yüz əsgərin fərmandehi təyin etdi. Bu adamın fərmandehlik qabiliyyəti hət-

ta Ağa Məhəmməd xanı da heyrləndirirdi. O sonralar Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşununda xidmətinə görə «xan» kimi böyük titul alıb, «Məcnun xan» adı ilə şöhrətləndi. Ağa Məhəmməd xan Nəcəf xanla müharibə etmək üçün Kaşana yola düşəndə, Məcnunu öz yerinə qoşuna fərmandeh təyin etdi ki, Tehranın mühasirəsini davam etdirsin.

Qum əhlinin üsyanı və şəhərin mühasirəsi

Yayın əvvəlində Ağa Məhəmməd xan Tehrandan Quma tərəf yola düşdü. Düşünürdü ki, Nəcəf xan Zəndi Qumu keçəndən sonra tutacaq. Ancaq Quma çatanda, şəhərin darvazalarını bağlı görüb, başa düşdü ki, Nəcəf xan Zənd öz qoşunuyla Qumdadır. Nəcəf xanın xəyalına gəlməzdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar onunla müharibə etmək üçün dahiyyə düşəcək. O özü hazırlaşır ki, Tehrana gedib, Ağa Məhəmməd xana hücum etsin, lakin onun fikirləşdiyi kimi olmadı. Hər şey elə qəfildən oldu ki, Zənd xanı çaşdı. Əmr etdi şəhərin darvazasını bağlayıb, Ağa Məhəmməd xanın şəhərə daxil olmasına imkan verməsinlər. Qəfildən yaxalandığı üçün heç bir tədarük görməmişdi, şəhərə orzaq toplamağa fürsət tapmamışdı. Qum əhli eşidəndə ki, şəhər Ağa Məhəmməd xan tərəfindən mühasirəyə alınmışdır, ehtiyat saxladıkları bütün ərzağı gizlətdilər, mühasirənin üçüncü günü çörəkçilər dükanları bağladılar. Evlərində ərzağı olmayan ailələr çox pis vəziyyətə düşdülər. Nəcəf xan Zənd çörəkçiləri hüzuruna çağırıb, nə üçün çörək bişirmədiklərini xəbər aldı. Onlar and verdilər ki, unumuz yoxdur. Nəcəf xan əmr etdi ki, camaatdan buğda alıb, bir qismini qoşuna, qalanını da çörəkçilərə versinlər ki, çörək bişirib əhaliyə satsınlar. Bütün iri dəyirmanlar şəhərdən xaricdəydi. Nəcəf xan göstəriş verdi ki, şəhərdəki xırda dəyirmanlarla gecə-

gündüz dən üyütsünlər. Üç gün çörəkçilər çörək bişirməklə məşğul oldular, dördüncü gün yenə də un olmadığı üçün çörək dükanları bağlandı. Nəcəf xan əsgərlərinə əmr etdi ki, dükanlara və evlərə hücum etsinlər, harda buğda tapdılar, zəbt etsinlər. Nəcəf xan Zənd buğdanı əhalidən zorla alırdı, pulunu da vermirdi. Çörək dükanları işə başlayıb, az müddətdən sonra yenə bağlandı. Zənd xanı Qum şəhərinin əhalisindən iki nəfər möhtəkirin başını kəsdi. Bu iki nəfərin öldürülməsi vəziyyətdə bir dəyişiklik əmələ gətirmədi, buğda ələ gəlmədi və Qum şəhəri böyük aclıqla üzbəüz qaldı. Evlərində ərzağı olanlar qorxularından istifadə edə bilmirdilər. Nəcəf xan Zənd demişdi ki, hansı evdən tüstü çıxsas, ev sahibini öldürəcək. O adamlar ki, evlərində ərzaq gizlətmişdilər, onlar da acından ölməyə məhkum idilər.

Qum şəhərində Mir Seyid Əli Qumi adında bir kiçik mülk vardı. Qum əhalisi arasında nüfuz sahibi idi. Aralığa ixtilaf düşəndə, həll etmək üçün ona müraciət edərdilər. Bu adamın hörməti, ruhanilərdən də artıq idi. Hər kim ondan mümkün olan bir şey xahiş etsəydi, naümid qayıtmazdı.

Qum əhalisinin aclıqdan tənə gəlmiş bir dəstəsi Mir Seyid Əli Quminin yanına gedib, ondan imdad dilədi. Soruşdular ki, ac qalmış uşaqlarımızın əzabına necə dözək? Döşünün südü qurumuş arvadlarımızın qarnını necə doyuraq? Mir Seyid Əli dedi:

– Əgər belə getsə, hamı acından qırılacaq, yeganə nıcat yolumuz Ağa Məhəmməd xan Qacarı şəhərə buraxmaqdı.

Camaat dedi:

– Şəhərin bütün darvazaları bağlanmışdır, açarı da Nəcəf xanın əlindədir. Hasarların üstündə tufəngçilər var, hər kim şəhərdən çıxsas, tutulub şaqqalanacaq, tutulmasa da, daldan güllə ilə vurulub öldürüləcək.

Mir Seyid Əli dedi:

– Əgər şaqqalanmaqdan və güllələnməkdən qorxursunuzsa, əlinizi əlinizin üstünə qoyub, ölümünüzü gözləyin.

Adamların əli hər şeydən üzülmüşdü. Soruşdular:

– Ağa Məhəmməd xanın qoşununu şəhərə necə buraxaq?

– Ağa Məhəmməd xanla görüşüb ona deməliyik ki, əgər müəyyən gündə və müəyyən saatda hücumu başlasa, biz də içəridən hücum edərik, beləliklə, Ağa Məhəmməd xanın qoşununa şəhərə daxil olmağa imkan yaradardıq.

Qərara aldılar ki, bu işi Mir Seyid Əli özü bildiyi kimi həyata keçirsin. Mir Seyid Əli Nəcəf xan Zəndə sifariş göndərdi ki, hasarın üstünə çıxıb dua oxumaq, Ağa Məhəmməd xanın qoşununa Allahdan bəla arzulamaq istəyir. Bildirdi ki, əgər yeddi gün yeddi gecə hasarın üstünə çıxıb, Qacar qoşununa üz tutub dua oxusa, o qoşuna hökmən Allahdan bəla gələcək. İranın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Qum şəhərində, camaat çox mövhumatçı idi. Mir Seyid Əli Quminin bu sifarişi Nəcəf xan və onun adamlarını maraqlandırdı, ona bu işi görməyə icazə verdilər.

Mir Seyid Əli Qumi birinci gecə hasarın üstünə çıxdı. Enli divarın üstüylə var-gəl edə-edə dua oxumağa başladı. Kimsənin ona diqqət yetirmədiyinə tam əmin olandan sonra əbasının altında gizlətdiyi kamanı çıxarıb, Ağa Məhəmməd xan Qacarın alayına oxla məktub atdı. Bu məktubda yazmışdı: «Biz Qum şəhərinin sakinləri, acından və Nəcəf xan Zəndin zülmündən cana gəlmişik, Ağa Məhəmməd xan Qacarın əlilə bu adamın zülmündən qurtulacağımıza ümid edirik və bunun üçün hər fədakarlığa hazırıq. Fikirləşmişik ki, ən yaxşı yol təyin olunmuş vaxtda Ağa Məhəmməd xanın qoşununun Rey darvazasından hücumu başlamasıdır. Biz – Qum əhalisi də içəridən ha-

man darvazaya hücum edərik. Darvazanın bürclərini tutub, gözləyərək. Qacar xanın qoşunları da əvvəlcədən hazırladıqları nərdivanla bürclərə qalxsınlar. Darvazaların dalına çoxlu daş yığımışlar, onları daşımaq çox çəkəcək, ona görə Qacar xanın əsgərlərinin nərdivanla bürclərə çıxmaları daha yaxşı olar. Oradan da darvazanı aşib şəhərə girmək o qədər də çətin deyil. Əgər Ağa Məhəmməd xan Qacar bu təkliflə razıdırsa, gələn gecə, gecədən dörd saat keçmiş Rey darvazasının tuşunda çırağı beş dəfə yandırıb-söndürsünlər, biz haman gecə ikinci məktubu göndərəcəyik, hücumun vaxtını-vədəsini müəyyən edəcəyik».

Qacar xan məktubun məzmunundan başa düşdü ki, bu məktub səmimi məktubdur, burada hiylə-kələk yoxdur. Bununla belə, ehtiyatı əldən vermədi. Qum əhlindən qoca kişiləri yanına çağıraraq, onlardan Mir Seyid Əli Qumi barədə soruşdu. Onlar da bir ağızdan tərifləyib dedilər ki, xeyirxah, mərhəmətli adamdır. Ağa Məhəmməd xan aldığı məktubu onlara göstərib soruşdu:

– Bu xətt sizcə Mir Seyid Əlinin xəttidirmi?

Qocalardan heç birinin savadı yox idi. Bir söz deyə bilmədilər. Bir qədər sükutdan sonra onlardan biri dedi:

– Kəndin bir mollası var, ola bilsin o bu xətti tanıyar.

Ağa Məhəmməd xanın əmrilə haman mollanı hüzurə gətirdilər. Qacar xan məktubu göstərdi. Molla xətti tanıdı:

– Heç bir şübhəniz olmasın ki, bu xətt Mir Seyid Əlinin xəttidir, mən onun xəttini yaxşı tanıyıram.

Ağa Məhəmməd xanın şübhəsi tamamilə çəkildi və əmr etdi ki, düz saat dördə Rey darvazasının tuşunda çıraqla işarə versinlər. Bu işarədən sonra qaladan oxla bir məktub da atıldı. Məktubu götürüb Ağa Məhəmməd xan Qacarın yanına apardılar. Bu məktubu da Mir Seyid Əli yazmışdı. Məktubda deyilirdi: «Ağa Məhəmməd xan Qacar rəbiülaxır ayının iyirmi səkkizində,

gecədən dörd saat keçmiş Rey darvazasına hücum etməlidir. Həmin saatda biz də içəridən Nəcəf xan Zəndin qoşununu məhv edə bilərik. Ağa Məhəmməd xan Qacar özü bir ləyaqətli sərdar kimi yaxşı bilir ki, Rey darvazasına həmlə edəndə, gərək Qumun başqa hasarlarına da hücum etsin ki, Nəcəf xan bütün qoşununu Rey darvazasına toplayıb, bizə güc gəlməsin. Əgər Qacar xanı bu təkliflə razıdırsa, gələn axşam gecədən dörd saat keçmiş Rey darvazasının tuşunda yeddi dəfə çırağı yandırıb-söndürsünlər».

Qacar xanı Mir Seyid Əli Quminin ikinci məktubunu da oxuyub bildi ki, məktubları yazan çox ağıllı, təcrübəli və məsur bir adamdır. Əmr verdi ki, haman saatda onun razı olması barədə işarə verilsin.

Mir Seyid Əli Qumi daha bir məktubla hücum saatını dəqiqləşdirdi və qeyd etdi ki, danışdığımız saatda biz hücumu başlayacağıq.

Rəbiülxair ayının iyirmi səkkizində Mir Seyid Əli Qumi və onunla əlbir olanlar tapança və qılınclarla silahlandılar. Mir Seyid Əli onları üç dəstəyə böldü. Bir dəstə Rey darvazasının sağ tərəfindəki bürcü, o biri dəstə sol bürcü tutmalı idi. Üçüncü dəstə isə dalından daşları götürüb darvazanı açmağa çalışacaqdı. Bu dəstənin işi, o biri dəstələrdəkindən daha çətin idi. Ona görə ki, əgər bunlara hücum edilsəydi, müdafiə oluna bilməyəcəkdilər.

Gecədən dörd saat keçmiş Mir Seyid Əlinin adamları qəflətən bürc gözətçilərinə hücum etdilər. Onların hücumu gözlənilməz olduğu üçün gözətçilər çaşbaş qaldılar. Darvazanın qabağında gözətçi yox idi. Üçüncü dəstə gecikmədən öz işinə başladı. Nəcəf xan darvazanın dalına yığılan daşları gecə ilə bərkitməyə fürsət tapmamışdı, palçıqla çilənmiş olduğundan, Mir Seyid Əlinin adamları o daşları külünglə əziyyətsiz bir-birin-

dən ayırıb götürürdülər. Bürc gözətçilərinin haray-qışqırığı, qılinc, tapança səsləri qalxdı, o biri gözətçilər də onların səsinə səs verdilər, balaca bir şəhər olan Qumda bir hay-həşir qopdu ki, Nəcəf xan Zənd yuxudan ayıldı. Ona dedilər ki, düşmən Rey darvazasından hücumə keçmişdir.

Gözətçilərin qışqırığı və güllə səsləri eşidilən kimi Ağə Məhəmməd xan hücum əmri verdi. Ağə Məhəmməd xanın qoşunu hər tərəfdən şəhər hasarına həmlə elədi. Bir azdan nərdivanlar Rey darvazasının bürclərinə dayanmışdı, əsgərlər əmr almışdılar ki, yuxarı qalxıb bürclərə daxil olsunlar. Artıq Mir Seyid Əlinin adamları bürcləri işğal etmişdilər. Ağə Məhəmməd xanın əsgərləri bürclərdən şəhərə girib, darvazanın dalından daşları götürənlərə kömək etməyə başladılar.

Nəcəf xan Zənd düşmənin ən çox Rey darvazasına hücum elədiyini görəndə, oraya təcili kömək göndərdi. Əsgərlər xəbər verdilər ki, hələ düşmən şəhərə varid olmamışdır. Ancaq Qum əhalisindən bir dəstə Mir Seyid Əlinin göstərişilə darvazanın dalındakı daşları kənara çəkir ki, Ağə Məhəmməd xanın qoşununu şəhərə buraxsın. Bunu eşidən Nəcəf xan Zənd çox qəzəbləndi. Əsgərlərinə əmr etdi ki, qabaqlarına Qum əhlindən kim çıxsa, hamısını qətlə yetirsinlər. Bu Fərman əgər gündüz verilsəydi, bütün Qum əhli qanına qəltan olardı, ancaq gecə idi, hamı qorxudan evlərə çəkilib, qapısını bağlamışdı. Mir Seyid Əlinin adamları hamısı öldürüldü. Ağə Məhəmməd xan Qacarın əsgərləri şəhərə bir az da gec daxil olsaydılar, Nəcəf xan əmr edəcəkdə ki, evlərin qapılarını sındırıb, əhalini qılıncdan keçirsinlər. Lakin Qacar əsgərləri bürcdən şəhərə daxil olub, Nəcəf xanın qoşunuyla vuruşmağa başladılar, onların bir çoxunu öldürüb, qalanlarını qaçmağa məcbur elədilər. Nəhayət, axırncı daş da darvazanın dalından götürüldü – şəhər darvazası taybatay açılıb, Qacar xanın qoşununu içəriyə buraxdı.

Ağa Məhəmməd xan öz zabitlərinə göstəriş vermişdi ki, şəhərə varid olandan sonra onun bütün hasarını və başqa darvazalarını da işğal etsinlər, bir də Nəcəf xanın qaçmasına yol verməsinlər.

Hər şey bir qısaca yay gecəsində həll oldu. Səbh açılanda, müharibə Qacar xanın qələbəsilə başa çatmışdı, ancaq Nəcəf xan kimin köməyilə aradan çıxıb bilmişdi. O gecə Mir Seyid Əli iki güllə yarası aldı. Qanı axa-axa, Ağa Məhəmməd xanın qoşunları şəhərə daxil olana qədər güc-bəla dayandı, sonra çoxlu qan itirdiyindən, yığılıb bir neçə gün öz evində yatdı, ancaq yaraları elə şiddətliydi ki, heç cür irəli gəlmədi və tezliklə canını tapşırırdı. Mir Seyid Əli Quminin qəhrəmanlığı Qum əhlini məhv olmaqdan qurtardı.

Ögər o olmasaydı, Qum əhli axırncı nəfərinə kimi acından öləcəkdi, çünki Nəcəf xan təslim olmayacaqdı, Ağa Məhəmməd xan da mühasirədən əl götürməyəcəkdi.

Nəcəf xan Zəndin o gecə şəhərdən qaçması hamını heyrləndirdi. Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri darvazaları və hasarları sayıqlıqla qoruyurdular. Nəcəf xan Zənd isə şəhərin ortasında vuruşurdu, elə orada əsgərlər onu mühasirəyə aldılar. Sonra nə baş verdiyini heç kim bilmədi. Bircə o məlum idi ki, Zənd xanı qaçmağa müvəffəq olmuş, Qumdan İsfahana doğru getmişdi. Bəzi tarixçilərin fikrincə, Qum şəhərində yeraltı yol varmış. Nəcəf xan çox güman ki, həmin dəhlizlə şəhərdən çıxıb. Bəziləri deyirlər ki, Nəcəf xan etibarlı adamlarından birinin evində gizlənibmiş, bir neçə gündən sonra təğyir-libas olub, şəhərdən çıxıb.

Nəcəf xan Zəndin Qum davasında sağ qalmış bütün zabit və əsgərləri Ağa Məhəmməd xana əsir düşdülər, onlar Ağa Məhəmməd xana öz xidmətlərini təklif elədilər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Mir Seyid Əlinin və Rey darvazasının dalında öldürülənlərin ailəsinə təqaüd kəsdi. O, təyin etdiyi maaşı səliqəylə həmin şəxsin ömrünün axırına kimi ödəyirdi. Qacar xanı ona edilən xidmətləri mükafatsız qoymazdı. Ancaq müasirlərinin yazdığına görə, Nadir şahda bu keyfiyyət yox idi.

Nadir şahın xüsusi həkimi yazır: «Bir müharibədə Nadirin əsgərlərindən biri görüb ki, düşmən Nadirin başının üstünü kəsib. Özünü araya tullayıb, qılıncın Nadirə toxunmasına imkan verməyib. Əvəzində Nadirin əmrilə əsgəri qətlə yetirdilər. Öldürməzdən qabaq Nadir ona dedi: «Sən elə xəyal etdin ki, mən qorxuram, ona görə düşmənlə mənim arama girdin!» Əgər bu əsgər özü Nadiri öldürmək qəsdində olsaydı, yenə də cəzası ölüm idi. Nadir şah fədakar xidmətçisinə elə bir cəza verdi ki, o cəzanı qatillərə verərlər və mənə belə gəldi ki, Nadir şahın gözündə xidmətin də, xəyanətin də mükafatı eynidir». Avropalı həkimin bu qənaətini həqiqət kimi qəbul etmək olar, lakin bununla belə, tarixi faktlar var ki, Nadir şah ona xidmət göstərənlərə yaxşı mükafat vermiş. Onu xilas edən əsgərin ölümünə fərman verməsinin isə çox dərin psixoloji kökləri ola bilərdi. Güman ki, əsgərin fədakarlığı Nadirin cəngavərlik hissinə toxunmuşdu. Həyatı üçün bir əsgərə minnətdar olmaq ona ağır gəldiyindən, bu əsgərin özünü yox etməyə qərar vermişdi.

Ağa Məhəmməd xanın Qum şəhərində əldə etdiyi qələbəylə bir zamanda, onun Tehrandakı qoşun rəisi Məcnun Pazuki mühasirəyə aldığı Tehranın müqavimətini qırıb, şəhərə daxil olmuş, müdafiəçiləri təslim etmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranın alınması xəbərini eşidəndə, çox sevindi, Məcnun Pazukiyə xanlıq rütbəsi verib, Tehranın hökmranlığını ona tapşırı. Ona yazdı: «Tehrani paytaxt etmək istəyirəm, səni isə paytaxtın hakimi təyin edirəm». İlə o vaxtdan Məcnun Pazuki dönüb, Məcnun xan oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın əhvali-ruhiyyəsi bu iki qələbədən sonra çox yüksəldi. Qərara gəldi ki, İsfahana gedib, Cəfər xan Zəndin dərslərini versin. Cəfər xan Zənd Qum şəhərində öz qoşununun darmadağın olmasından xəbər tutandan sonra, təzə bir qoşun səfərbər etdi və fərmandehliyini Azad şah Əfqanın oğlu Əhməd xana tapşırırdı:

– Kərim xan Zənd çox böyük bir səhv etdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürmədi, biz bu səhvi düzəltməliyik, gərək necə olur-olsun, bu adamı məhv edək. Biz onu öldürməsək, o, bizi öldürəcək. Mən Nəcəf xan Zəndə tapşırıbmışdım ki, Ağa Məhəmməd xanın başını mənə göndərsin, o isə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yaxınlaşdığını eşidəndə, canının qorxusundan Qum şəhərinin darvazalarını bağlayıb oturmuşdu. Bu da onun məğlubiyyətinə, Ağa Məhəmməd xanın qələbəsinə səbəb oldu. Sən bu səhvi etmə, elə ki, Ağa Məhəmməd xanla üzləşdin, onunla vuruş! Bilməlisən, kim düşməni məhv etmək istəyirsə, gərək müdafiəyə keçməyə, onunla vuruşa.

Əhməd xan dedi:

– Mən ona hücum edəcəyəm, qalada oturub camaatı acıdan qırmayacağam.

– Onun başını mənə göndər, əsir edə bilsən, zəncirləyib İsfahana gətir, yolda əzab-əziyyətdən ölməyindən qorxma!

Cəsur Tağı xan Zəndin həlak olması

Cəfər xan Zənd, Tağı xan Zənd adlı bir nəfəri Əhməd xana köməkçi verdi. Tağı xan ovçuluqda ad çıxarmışdı, qaban ovunda mahir idi. Bundan ötrü məxsusi Şirazdan Xuzistana gedərdi.

Orada, Karun çayının meşəliklərində çoxlu qaban olur. Bir gün yenə də həmin meşəliklərdə ovdaykən bir yaralı qaban hücum edib, Tağı xan Zəndin sol qolunu ağır yaraladı. Tağı xan özünü itirmədi, bıçağı qabanın qarnına soxub, onu öldürdü.

Amma yara uzun müddət sağalmayıb, qolu çürütməyə başladı. Təbiblər yarayı sağaltmaq üçün mümkün olan hər şeyi elədilər, əlac olmadı, qolu kəsməkdən başqa, çıxış yolu görmədilər. Tağı xan canını qurtarmaq üçün sol qolunun kəsilməsinə razılıq verdi. Tağı xan təkqollu olmasına baxmayaraq, igid adam idi, tanıyanlar deyirdilər ki, o, qorxunun nə olduğunu bilmirdi. Həddindən artıq qızgın və hövsələsiz olduğuna görə, ona fərmandehlik tapşırmırdılar.

Azad xan Əfqanın oğlu Əhməd xan və Tağı xan Zənd, Ağə Məhəmməd xan Qacarla vuruşmağa yola düşdülər. Eyni vaxtda Ağə Məhəmməd xan Qacar da İsfahana doğru gəlirdi. Qoşunlar Kaşan şəhərinin Nəsrabad qəsəbəsində qarşılaşdılar: Ağə Məhəmməd xanın kəşfiyyatçıları xəbər verdilər ki, bir qoşun onlara qarşı gəlməkdədir. Qacar xanı tez dayanmaq və geri oturmaq əmri verdi.

Qacanın bir qədər geri oturmağının səbəbi var idi: onun qoşununun gəldiyi yolun kənarları xırda təpəciklərlə doluydu, əgər düşmən o təpəciklərin arxasına keçsəydi, əsgərlərini qısa müddətdə top-tüfəngə tutub, məhv edərdi. Mazandaran hadisəsindən ibrət götürən Ağə Məhəmməd xan əhd eləmişdi ki, bir daha düşməni zəif hesab etməsin. Geri oturandan sonra bir düzənliyə çatıb, orada alay qurdu. Nəsrabada gedən su qanovları buradan keçirdi, qoşun əngəlsiz bu sulardan istifadə edə bilirdi. Artıq gecə düşmüşdü. Qacar xanın kəşfiyyatçıları qayıtmışdılar, onlar düşmən qoşununun sayını öyrənmə bilməmişdilər, heç qoşunun fərmandehinin kim olduğundan da xəbərdar deyildilər. Ağə Məhəmməd xan gecə öz qoşununun vəziyyətini möhkəmləndirdi, əsgərlərindən bir neçə nəfəri dil gətirmək üçün ön xəttə yolladı. Bu kəşfiyyatçılar bir az getmişdilər ki, Cəfər xanın kəşfiyyatçıları ilə üzləşdilər, atışma zamanı düşmə-

nin dörd kəşfiyyatçısından ikisi ölüb, ikisi yaralandı. Ağa Məhəmməd xanın da kəşfiyyatçılarından üçü ölmüşdü. Yaralanmış iki nəfəri Qacar xanın yanına gətirdilər. Düşmən əsgərləri Lor tayfasından idilər. Ağa Məhəmməd xan Qacar bu iki yaralını sorğu-suala tutdu, məlum oldu ki, qoşunun rəisi Əhməd xan, onun köməkçisi isə Tağı xandır. Ağa Məhəmməd xan əsirlərdən öyrəndi ki, Əhməd xan onunla döyüşə iyirmi min nəfərlik qoşunla gəlib. Bu məlumatın səhihliyini yoxlamaq mümkün olmadığından, əsirlərin cavabıyla kifayətlənməli oldular. Əhməd xanın qoşununda top olub-olmadığını soruşanda, lorlar mənfi cavab verdilər.

– Zənburək necə, varmı?

Lor əsgərləri söylədilər ki, var. Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, Zəndiyyə hökmdarları zənburəki çox vacib bir döyüş silahı sayırlar. Qacar xanın otuz minlik qoşunu vardı, düşünürdü ki, əgər bu qoşunla Əhməd xana hücum etsə, qələbə mütləq onun tərəfində olacaq.

O gecə Ağa Məhəmməd xan sübhə kimi yatmadı. Sağ və sol cinahların fərmandeçlərini təyin etdi, qoşunun mərkəzi hissəsinin fərmandeçliyini öz öhdəsinə aldı, fərmandeçlərə tapşırırdı ki, əsgərləri həmişəkindən erkən qaldırsınlar, hərə öz yerini tutsun.

Hava bir az işıqlaşan kimi Ağa Məhəmməd xan Qacar hücum əmri verdi. Ən sərrast atıcılar ön sırada durmuşdular, onların arxasında iki sıra əsgər tüfəngləri doldurub, qabaqdakı sıraya ötürürdülər, belə ki, ön sıranın tüfəngçilərinin əlində həmişə dolu tüfəng olurdu. Qacar xan deyirdi:

– Bizim tüfəng atmaqda məqsədimiz hay-küy salmaq deyil, atdığımız hər bir güllə düşmənin əsgərlərinə dəyməli, onu öldürməlidir!

Qacar hücum əmri verəndə, Əhməd xanın alayı hələ yığışdırılmamışdı. Ağa Məhəmməd xan zabitlərə göstəriş vermişdi ki, əsgərlərə tapşırsınlar ki, düşməyə tərəf gedəndə tələsməsinlər, atıcılarla tüfəng dolduranlar bir-birindən aralanmasınlar.

Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri cinahlardan irəliləyərək, düşməni mühasirəyə almağa başladılar. Güllə yağışından Əhməd xanın piyadaları gözlərini açma bilmirdilər, qısa zamanda sıraları seyrəlib, sayları azaldı. Əhməd xan bir də gözünü açıb gördü ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunu onu mühasirəyə almaqdadı. Tezliklə mühasirəyə düşəcəyini bildikdə, qoşunu buraxıb, müharibə meydanından qaçdı. Ancaq Tağı xan müqavimət göstərməkdə davam edirdi. O da başa düşmüşdü ki, bir az da keçsə, mühasirə halqası qapanacaq, ancaq qaçmadı, ölüncəyə qədər müqavimət göstərmək, döyüşmək qərarına gəldi. Görəndə ki, mühasirə halqası lap daralır, bir dəstə əsgərlə düşmən qoşununun mərkəzinə hücum etdi, həqiqətdə isə ölümə yüyürdü. Atlarını itirib piyada qalan Tağının və adamlarının xilas yolu hər tərəfdən bağlanmışdı. Bu zaman Tağı xan budundan yaralandı, yıxılıb, daha dura bilmədi, Qacar əsgərləri onu əsir etdilər.

Nəsrabad müharibəsi günortaüstü, Əhməd xanın məğlubiyyətilə başa çatdı. Qırılan qırıldı, qaça bilməyən əsgərlər əsir düşdülər. Müharibə qurtarandan sonra Ağa Məhəmməd xana məlum oldu ki, Əhməd xanın qoşunu on beş min nəfərdən artıq deyilmiş.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Nəsrabadda dayanmayıb, Kaşana getdi ki, oradan da İsfahana yola düşsün.

Kaşanda Tağı xan Zəndi Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna apardılar, onun yarasını bağlamışdılar, ancaq yara irinləmişdi, məlum idi ki, Zənd xanı o yaradan can qurtara bilməyəcək, Tağı xanın ayaq üstə durmağa təqəti yox idi. Ağa Məhəmməd xan ona dedi:

– Məni tanıyırsanmı?

Tağı xan cavab verdi:

– Bəli!

– Yadında varmı, Şirazda bir dəfə məni meymun çağırdın?

Tağı xan Zənd geri çəkilmədi:

– İndi də səni meymun şəklində görürəm!

– Bir qolun kəsilib, özün də yaralısan, istəmirdim səni qətlə yetirəm, amma görürəm ki, mənim təsəvvür etdiyimdən də ədəbsizmişən, sənin kimi bir ədəbsiz adam gərək diri qalmasın!

Sonra cəllada çığırdı:

– Əvvəl bu sırtığın dilini kəs ki, daha nalayiq sözlər danışa bilməsin!

Cəllad Tağı xanın dilini kəsdi. Sonra Ağa Məhəmməd xan dedi:

– İndi də başını bədənindən ayır!

Dili kəsilmiş Tağı xan ölüm ayağında da nifrətini bildirərək, ağzına dolmuş qanı Qacar xanına tərəf fıxırdı. Bircə dəqiqə sonra, o qorxmaz döyüşçünün başı Ağa Məhəmməd xanın ayaqları altında idi.

Tehran paytaxt olur

Ağa Məhəmməd xan Qacar Kaşandan İsfahana gəlirdi. Cəfər xan Zənd hələ o gəlməmiş şəhərdən qaçdı. Qacar xanı İsfahanı da öz nüfuz dairəsinə saldı, qırx gün İsfahanda qalıb, Tehrana qayıtdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrana qayıdandan sonra, dabalad bir neçə fərman verdi: Məcnun Pazukiyə xanlıq rütbəsi və bir cavahirmişan xəncər bağışladı. Əmr etdi ki, Tehran-

da yol çəkib, böyük bir su anbarı tiksinlər. O su anbarından əlli il istifadə edildi, sonra Tehranın böyüməsi və abadlaşması ilə əlaqədar sökdürüldü. Məcnun Pazukinin əsir aldığı Zəndiyyə tərəfdarı olan Tehran hakiminin boynunu vurdurdu, iki zabitin gözlərinə mil çəkirdi, əmr etdi ki, tez-tez ziyarətinə getdiyi Həzrəti Əbdüləzim məqbərəsinə geniş və hamar yol çəkilsin.

I Şah Təhmasib də bir vaxtlar Tehranı özünə paytaxt eləmək fikrinə düşmüşdü, ancaq yayda bura dözülməz dərəcədə isti olduğu üçün fikrindən vaz keçib, Qəzvini paytaxt etmişdi. Ağə Məhəmməd xan Qacar da yayda Tehrandə qala bilmədiyi üçün, Tehranın şimalında üç imarət tikdirdi, onunla birlikdə saray adamları, vəzir-vəkillər də şimalda yaylaq evləri və bağlar düzəltdilər, malikanələr tikdirdilər.

Ağə Məhəmməd xan Qacar 1200-ci hicri-qəməri ilinin cəma ayının on birində Tehrandə səltənət taxtına çıxdı və həmin gün Tehranın paytaxt olması barədə fərman verdi. O gün Ağə Məhəmməd xan Mazandarandan sonra ikinci dəfə taxta oturdu. Həmin gün başına tac qoymadı, bu mərasim sonralar icra edildi.

Baharın ilk günündə Ağə Məhəmmədin adına sikkə vuruldu. Elə həmin il Ağə Məhəmməd xan mərhum qardaşı Hüseynqulu Cahansuz şahın oğlu Xanbaba xanı özünə vəliəhd təyin etdi, əmr verdi ki, özü paytaxtdan çıxan zaman, şahlıq vəzifələrini Xanbaba xan icra edəcək. Tarixçilərin yazdığına görə, Ağə Məhəmməd xan Qacar Tehranı paytaxt etdikdən sonra, onun abadlığına diqqəti artırdı. Bunun həqiqət olub-olmadığını söyləmək çətindir, bircə bu məlumdur ki, o zaman Tehrandə da su çatışmırdı. Əvvəllərdə şəhər kənarından bir neçə çay axırdı, sonradan onların hamısı müəyyən səbəblərə görə qurumuşdu. Cəmi ikicə çay bütün sınaqlara sinə gərrib, axmağına davam edirdi. Onların birinin adı Gərəc, o birinin adı isə

Cacruddu. Bu iki çay Şəhriyarın və Vəraminin torpaqlarını suvarmağa ancaq çatırdı, Tehran yalnız qanov sularından istifadə edirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar şəhərə qanovla su gətirməyə o qədər də əhəmiyyət vermirdi. Tehranın ətrafındakı abadlıq işləri, əsasən, Fətəli şahın zamanında başlandı, Məhəmməd şah və Nəsirəddin şah da Tehranın abadlaşmasına qayğı göstərərək, öz töhfələrini verdilər.

1200-cü hicri-qəməri ilinin cəmədiül sani ayının on beşində Tehrandə bir neçə saniyəlik kiçik zəlzələ baş verdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrandə Kərim xan Zəndin tikdirdiyi evlərin birində yatmışdı. Cəsur adam olmasına baxmayaraq, zəlzələdən qorxdı. Ömründə ilk dəfəydi ki, zəlzələ görürdü. Həmin zəlzələdən şəhər ciddi ziyan çəkmədi. Ağa Məhəmməd xan əmr etdi ki, onun üçün həyətdə çadır qursunlar. Gecələr çadırdə yatardı. Sonra ona dedilər ki, İranın zəlzələ çox olan yerlərində, o cümlədən Çoqanda evləri elə tikirlər ki, zəlzələdən xarabə qalmır. Ağa Məhəmməd xan tapşırırdı ki, Tehrandə yataq otaqlarını həmin binalar kimi tiksinlər ki, zəlzələdən vi-ran qalmasın. Bu otaqlar hazırlanıb qurtaran günə qədər, gecələr həyətdə qurulan çadırdə yatardı. Havalar istiləşəndə, Şim-rana gətdi, amma orda da gecələr çadırdə yatırdı.

1200-cü hicri-qəməri ilində Ağa Məhəmməd xan Qacarın nüfuz dairəsinə şərqdən Bəstəm, Şahrud, qərbdən Gilan, Talış, Kirmanşah, şimaldan İsfahan, Astrabad və Mazandaran daxil idi. İranın başqa ölkələrində də müstəqil əmirilər vardı, onların bəzisi özünü şah adlandırırdı. Xorasanda Nadir şahın nəvəsi Şahrux şahlıq edirdi, Gürcüstanda Xosrov xan valini hökmdar kimi tanıyırdılar, İranın cənubunda Zəndiyyə hökmdarlıq edirdi. Bunların heç biri digəri ilə müttəfiq deyildi, Azərbaycanda da tayfa rəisləri müstəqil idilər və Ağa Məhəmməd xan Qacar 1205-ci hicri-qəməri ilinə qədər Təbrizə gedə bilmədi. Qa-

car xanının öz yaxın adamları da çox zaman üsyan edib, onun fərmanından çıxırdılar, səbəbi də Ağa Məhəmməd xanın xacə olmasıydı, fikirləşirdilər ki, onlar bir xacəyə itaət etməməlidirlər.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın xacəliyi, gənc yaşlarından Kərim xan Zəndin əsiri olması, onun ürəyində sağalacağına heç vaxt ümid bəsləmədiyi, hər an göynəyən, qövr cləyən bir yara açmışdı. Demək olar ki, o, həyatı boyu bir dəfə də gülmedi. Kərim xan Zəndin sarayında olduğu vaxtlar Zənd xanı güləndə, o da ona qoşulub yalandan gülərdi. Ancaq müstəqil padşah olandan sonra bir adam belə onun güldüyünü görmədi, heç bir gülməli söz dodaqlarını qaçırmazdı, dərddən ağladığını da görən olmamışdı. Ağa Məhəmməd xan Qacarın ürəyində çözülməsi mümkün olmayan bir düyün vardı. Yaxın adamlarının, qardaşlarının xəyanətinin səbəbini o ancaq özünün fiziki naqisliyində görür, qəlbi kinlə dolurdu. Görürdü ki, inandığı, çörək verdiyi adamlar çörəyilə varlandıqdan sonra onu tanımır, müstəqillik elan edib vergi vermir, üstünə qoşun çəkirlər. Varlanmış nanəciblər mənəmlik iddiasına düşüb, Ağa Məhəmməd xanın xacəliyini ona nöqsan görürdülər. Özünü dərk edəndən ölənə qədər ürəyində böyük bir ağrı gəzdirən Ağa Məhəmməd xan Qacar dünyada ən bədbəxt hökmdarlardan olub.

Rəvayətlərə görə, 1200-cü hicri-qəməridə Xanbaba xan nəyibüssətənə oldu. 1204-cü hicri-qəməridə rəsmən Ağa Məhəmməd xanın vəliəhdi seçildi. Sonralar Fətəli şah adlandırılan Xanbaba xan Ağa Məhəmməd xanın göstərişlərinə əməl elədi və heç vaxt ona xəyanət etmək fikrinə düşmədi. O, həmişə öz əmisi ilə olardı, onun müdrikliyini duyur və bilirdi ki, belə şəxsiyyətə xəyanət etməkdən adama xeyir gəlməz. Digər tərəfdən arxayındı ki, əmisindən sonra şahlıq ona çatacaq. Fətəli şah əmisinin himayəsi altında tərbiyə alıb, müharibə və hökmdarlığın qayda-qanununu ondan öyrənmişdi. Ancaq Fə-

təli şahın bir boş damarı vardı. İngilis təbəəsi sərhəng Qold Smit yazır ki, Fətəli şahın hərəmxanalarına çəkilən xərc, onun qoşununun xərcindən çox-çox artıq idi, əgər o, hərəmxanalara qoyduğu xərci qoşun üçün ayırsaydı, rus imperatorları ilə müharibəsi bəlkə də başqa cür başa çatardı.

Qold Smitin yazdığına görə, Fətəli şahın iki xəzinəsi vardı, biri aşkar xəzinə idi, hamının bu xəzinədən xəbəri vardı. O biri gizli xəzinə idi ki, özündən başqa, kimsə onun varlığını bilmirdi. Axıradək məlum olmadı ki, o xəzinədə nə varmış və kimlərə qismət oldu. Ola bilsin ki, Qold Smitin dediyi gizli xəzinə Fətəli şahın həmişə öz yanında saxladığı sandıqxana imiş. Sandıqxanada həmişə bir miqdar pul və cavahir olarmış.

Ağa Məhəmməd xan təzəcə Tehrandan Şimrana köçmüşdü ki, xəbər yetişdi ki, İsfahandan Şiraza qaçmış Cəfər xan Zənd İsfahana doğru gəlməkdədir. Ağa Məhəmməd xan Qacar Xanbaba xan Cahanbanini öz yerində Tehrandə qoyub, özü İsfahana yola düşdü. Cəfər xan Zənd lərlərdən və bəxtiyarilərdən yığılmış qoşun dəstəsi ilə İsfahanın yaxınlığında dayanmışdı. Eşidəndə ki, Ağa Məhəmməd xan İsfahana doğru yola düşüb, geri oturdu, qayıdıb Brucerdə dayandı. İsmayıl xan Zəndi öz tərəfindən Brucerdə hakim təyin edib ona dedi:

– Mən gedirəm başqa mahallardan pul toplayam, sən Brucerdən, onun kənd-qəsəbələrinin əhalisindən iki yüz min tuman yığıb, yayın axırncı ayına qədər mənə göndə bilərsən.

Dolanışığı ancaq əkinçilik və maldarlıqdan çıxan Brucerd kimi mahalın əhalisindən iki yüz min tumanı almaq çox çətin bir iş idi. İsmayıl xan Zənd Brucerdin məhəllələrinin, kənd və qəsəbələrin kəndlərini yanına çağırıb, onlardan əhalinin siyahısını istədi. Əhalinin sayını biləndən sonra, onlara illik xərc təyin edərək dedi:

– Hər kəttə öz məhəllə və kəndinin camaatından təyin olmuş pulları toplayıb, tez bir zamanda mənə göndərsin!

İsmayıl xan bu xəracı elə adamlardan tələb edirdi ki, onların bir illik ailə xərcləri iki tüməndən artıq olmurdu. Əgər hansı bir ailənin əlinə bircə gümüş sikkə düşsəydi, onu qiymətli həmayil kimi deşib boynundan asırdı ki, itməsin. Ancaq Cəfər xan Zəndə pul lazım idi, necə olur-olsun, o, camaatdan pul almalı idi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrandan hərəkət etdikdən sonra, heç bir maneə ilə qarşılaşmadan, İsfahana çatdı. Orada qoşundan bir bölmə ayırıb Brucerdə yollandı, bu bölüyün fərmandehinə tapşırdı ki, Zəndiyyə əmirlərindən kimə rast gəlsə, tutub qolu bağlı İsfahana göndərsin, özü İsfahanda qalıb, tapşırıqlarının nəticəsini gözlədi. Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri Brucerdə yaxınlaşarkən gördülər ki, üz-gözləri qan, palçıq içində olan bir dəstə kəndli qadın və uşaq ağlaya-ağlaya onlara tərəf gəlirlər. Onlar bilmirdilər Ağa Məhəmməd xan kimdir, onun qoşun rəisi necə adamdır, ancaq başa düşmüşdülər ki, bu qoşun İsmayıl xan Zəndlə vuruşmağa gedir, ona görə də, ondan kömək istəməyə gəlmişdilər. Bu yazıq kənd qadınları ağlayaraq bildirdilər ki, İsmayıl xan Zənd kişilərdən pul ala bilmədiyinə görə, onların boynunu vurdurub. Öhdəsinə qoyulan pulu vaxtında məmurlara verə bilməyən kəndli, əvəzində başını verirdi.

Brucerd hakimi İsmayıl xanın Ağa Məhəmməd xanla vuruşmağa hazırlığı yox idi, vuruşa girsə, məğlub olacağını bildiyindən, qaçmaq istədi. Onun əlindən cana gəlmiş camaat qaçmağa qoymadı və Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri onu yaxaladılar. Brucerd Qacar xanının döyüşçüləri tərəfindən işğal edildi. İsmayıl xan Zəndi İsfahana, Ağa Məhəmməd xanın yanına aparanda, Brucerd əhalisindən bir neçə nəfər İsfahana yola düşdü ki, İsmayıl xandan Ağa Məhəmməd xana şikayət etsin.

İsmayıl xanı gətirən dəstə və şikayətçilər İsfahana varid oldular. Zərərdidələr Ağa Məhəmməd xanın yanına gedib, başlarına gələnə danışdılar. Brucerdililərin faciəsi Qacar xanının tükünü də tərpətmədi, onu ancaq bir şey maraqlandırırды, bilmək istəyirdi ki, İsmayıl xan Zənd kəndlilərdən aldığı pulları neyləyib, o pullar indi haradadır. İsmayıl xan özü bu suala belə cavab vermişdi:

– Kəndlilərdən aldığım bütün pulları Şiraza, Cəfər xana göndərirdim, heç vaxt yanımda pul saxlamırdım.

Ağa Məhəmməd xan bir qədər araşdırmadan sonra yəqin bildi ki, İsmayıl xan yalan demir. Şikayətçilərə nəsə bir söz deyib, yola salmaq lazım idi. Ona görə dedi:

– Bu kişinin sizə qaytarmağa pulu yoxdur ki, mən alıb verim. Vurduğu ziyana görə mən yalnız onu cəzalandıra bilərəm.

Kəndliləri bu cəza qane etmədi:

– Onu cəzalandırmağınızın bizə nə xeyri olacaq?

– Xeyir bu olacaq ki, bundan sonra sizə zülüm edə bilməyəcək!

Kəndlilər heç hüsurdan uzaqlaşmamış, Ağa Məhəmməd xan Qacarın əmrilə İsmayıl xan Zəndin gözlərini çıxardılar.

Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahandan Farsa getmək istəyirdi, ancaq ona xəbər verdilər ki, Nadir şahın uzaq qohumlarından olan Xəmsə əmiri Əli xan Əfşar şahlıq iddiası edir, qoşun yığıb, Qəzvin və Tehranı işğal etməyə hazırlaşır. Bu, dürüst xəbər idi. Əli xan Əfşarın möhəlli nüfuzu vardı, özü də Nadir şahın qohumlarından olduğu üçün şahlıq iddiasında idi. Ona görə də, Xəmsə əmirilərindən bir neçə nəfərlə əlbir olub, yeri gəldikcə onlara deyirdi:

– Nə qədər ki, biz varıq, Qacar tayfasından olan bir xacənin bu ölkədə şahlıq etməsi rəva deyil. Biz Əfşar tayfasında-

nıq, hökmdarlığa daha çox haqqımız var, ancaq gör ki, biz ona xərac veririk!

Əli xan Əfşarla əlbir olan Xəmsə emirlərinin əqidəsi bu idi ki, əvvəl Gilan mahalını işğal etsinlər. Lakin Əli xan Əfşar etiraz edib deyirdi:

– Əvvəl Qəzvini və Tehrani işğal etmək lazımdır ki, Məhəmməd xanın Astrabad rabitəsini pozaq. Bu xacə sanki ana yurdu Astrabaddan qüvvət alır. Astrabadla əlaqəsi kəsilsə, heç yerdən kömək ala bilməyəcək. Onun Astrabaddan başqa heç bir yerdə tərəfdarı yoxdur. Belədə işimiz çox asan olacaq, hara getsə, möhkəmlənə bilməyəcək, ona hücum etsək, əhali köməyimizə gələcək, çünki heç kim Ağa Məhəmməd xandan razı deyil, İranın heç bir kəndi, qəsəbəsi istəmir ki, bir xacə onlara padşah olsun. Ağa Məhəmməd xanı məhv etdikdən sonra, İranın şimal hissəsini və Xorasanı tutacağıq.

Əli xan Əfşar bildirdi ki, Ağa Məhəmməd Qacar Zəndiyyə ilə müharibədədir və bu müharibə onu bir müddət məşğul edəcək, İsfahandan Şiraza gedəcək, ola bilər ki, heç oradan geri qayıtmasın.

Ağa Məhəmməd xan Əli xan Əfşarın niyyətindən xəbərdar olanda fikirləşdi ki, onun bu fitnəsinin qarşısını almaq, hər şeydən, hətta Zəndiyyə ilə müharibədən də vacibdir, çünki Qəzvin və Tehrani əldən versə, Astrabadla rabitəsi kəsiləcək, Zəndiyyə ilə Xəmsə emirləri arasında qalıb məhv olacaqdı. Ona görə də, durmayıb İsfahandan Tehrana tərəf yol aldı, hələ Xəmsə əmiri Əli xan Əfşar Xəmsədən hərəkət etməmiş, Ağa Məhəmməd xan özünü Tehrana çatdırdı və qoşununu möhkəmləndirməyə başladı, Astrabaddan, Mazandaran və Gilandan əsgər gətirdi. Bütün lazımi hazırlıqları gördükdən sonra Xəmsəyə tərəf qoşun yürütdü. Əli xan Əfşar Ağa Məhəmməd xan Qa-

car barəsində yanılmışdı, o elə xəyal edirdi ki, başqa xacələr kimi, Ağa Məhəmməd xanın da işi-gücü yemək, qarnını doldurmaqdı. Əli xan bir həqiqəti anlamamışdı ki, Ağa Məhəmməd xan o düşünən kimi olsaydı, Astrabad, Mazandarani, Gilanı və İsfahani tuta bilməzdi. Qacar xan bacarıqlı hərbi sərkərdə olmasaydı, zabitlər heç vaxt onun əmrlərini icra etməzdilər. Əli xan Əfşar öz adamlarına deyirdi:

– Ağa Məhəmməd xan Qacar əgər bizim Xəmsədən hərəkət etməyimizdən xəbər tutsa, qaçacaq. Qacar tayfası Əfşar tayfasının adından da qorxur.

Ancaq Əli xan Əfşar bir də ondan xəbər tutdu ki, bir qoşun Xəmsəyə doğru gəlir. Qoşun Qəzvinə çatanda, Əli xan Əfşara dedilər ki, Ağa Məhəmməd xan yüz minlik qoşun, min zənburəklə gəlir, ancaq əslində Qacar xanının əlli min döyüşçüsü, üç yüz də zənburəki vardı.

Ağa Məhəmməd xan Qəzvindən hərəkət edib, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Zəncana çatdı. Bu vaxt Əli xan Zəncanda idi. Qacar xanı Zəncana çatanda, Əli xan başının dəstəsilə Zəncanı tərk etdi. Ağa Məhəmməd xan özü Zəncanda qalıb, Məcnun xan Pazukini on beş min əsgərlə Əli xan Əfşarın üstünə göndərdi. Məcnun xan Pazuki on gün yol gedib, xırda vuruşmalardan sonra Əli xan Əfşarı və bir neçə Xəmsə əmirini mühasirəyə aldı. Əli xan bilirdi ki, yaxalansa, öldürüləcək, ona görə Məcnun xan Pazukiyə məktub yazdı: «Gəlişiniz məni heyrləndirir. İran padşahı səni nədən ötrü göndərib? Məni tutmağımı? Mən ki, özüm İran şahının nöqərlərindən biriyəm və onun yolunda can qoymağa hazıram». Məcnun xan Pazukinin sava-dı yox idi, məktubu onun üçün oxudular. Məcnun Pazuki qulaq asıb, bir qədər fikrə getdi, sonra məktubun cavabını dikte etməyə başladı. Yazdırdı ki, əgər o, özünü İran padşahının nöqəri hesab edib, onun yolunda canını qoymağa hazırdısa, onda

gəlib təslim olsun. Əli xan Əfşar ikinci məktubu göndərdi: «Məni İran padşahının yanında yağı qələmə veriblər, qorxuram ki, təslim olsam, məni qətlə yetirə. Ya da başqa cür cəzalandıra». Məcnun xan Pazuki cavabında yazdı ki, mən sənə söz verirəm, qoymaram padşah səni qətlə yetirə və ya başqa cür cəzalandıra.

Əli xan Əfşar mühasirədəydi, başqa nicat yolu yox idi, məcbur oldu Məcnun xan Pazukinin sözünü qəbul etsin. Oğlu ilə birlikdə onun yanına getdi. Məcnun xan Pazuki Əli Əfşar xanla oğlunu Zəncana, Ağa Məhəmməd xanın yanına apardı. Qabaqcadan özü Qacar xanının yanına girib, onu vəziyyətdən hali edəndən sonra dedi:

– Əli xan Əfşar öz əməlindən peşmandır, böyük oğlu ilə bərabər gəlib, təslim olmuşdur. Mən də ona söz vermişəm, padşahdan xahiş edəcəyəm ki, sizi bağışlasın, şərtimiz də bu oldu ki, Əli xan Əfşar əmlakının bir qismini padşaha təqdim etsin. Əgər siz onu cəzalandırsaz, mən gözdən düşəcəyəm. Sizi inandırmaq üçün Əli xan Əfşar öz böyük oğlunu xidmətinizə göndərmişdir.

Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Onun verdiyi əmlak məni çox maraqlandırmır. Bu səfərə, qoşun səfərbər etməyə böyük xərc çəkmişəm, onsuz da mənə bir şey qalmayacaq, sən ona söz verdiyin üçün, onun cəzalanmasından vaz keçirəm, ancaq oğlu gərək mənim yanımda qalsın!

Sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Əli xan Əfşarı və oğlunu hüzuruna istədi. Əli xan Əfşar ayaqyalın-başıaçıq, gözləri bağlı vəziyyətdə oğlunun əlindən tutub, Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna gəldi. O zamanın qaydasına görə, bağışlanmaq istəyən şəxs hökmdarın hüzuruna kor kimi gözləri bağlı gəlirdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Əli xan, sən öz əməlinlə məni çox incitdin. İsfahandan çəkib bura gətirdin, mənə çox zərər dəydi, böyük xərc çəkdim, ancaq Məcnun xanın sözünü yerə salmayım deyə, səni bağışlayıram, bu şərtlə ki, bir daha belə işlər görməyəsən, oğlun isə mənim yanımda qalmalıdır!

Əli xan Əfşar Ağə Məhəmməd xan Qacarın hüzuruna gözü bağlı gəldiyinə görə, onu görmürdü, səsinə eşidəndə, heyrləndi, içərisini acı bir təəssüf hissi sardı. Ağə Məhəmməd xanın səsi kişi səsinə oxşamırdı. Görəsən, tale onu kimin qarşısında kiçiltmişdi.

Qacar xanı türkcə danışdı. Əli xan Əfşar da ona o dildə cavab verirdi. Bağışlanması üçün təşəkkür edəndən sonra dedi:

– Mənim məqsədim ancaq sizə xidmət etmək idi və başqa fikrim yox idi, lakin məni padşahın yanında təqsirli etdilər, guya yolumdan azıb yağı olmuşam.

Ağə Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Ancaq sən ki, qoşun toplayırdın, Tehrani işğal etmək istəyirdin!

– Mən qoşun yığdım ki, Qəzvin və Tehran yoluyla özümü İran şahına çatdıram.

– Dəsmalı gözlərindən götür!

Əli xan oğlunun köməyi ilə gözlərini açdı və ömründə ilk dəfə Ağə Məhəmməd xana nəzər saldı. İçərisində dolanan təəssüf hissi bir az da acılaşdı. Niyə görək elə vəziyyətə düşəydi ki, bir xacəyə «sənin yolunda can qoymağa hazıram» demək məcburiyyətində qalsın!

Ağə Məhəmməd xan dedi:

– İşitmişəm əmlakının bir qismini mənə vermək istəmişən?

Əli xan Əfşar dedi:

– Bəli, əmlakın qəbaləsini də təqdim edirəm.

Əlini cibinə salıb bürmələnmiş kağız çıxartdı. Xidmətçiyə verdi ki, Ağə Məhəmməd xana çatdırsın. Ağə Məhəmməd xan əmlak barəsində mülklərin harada olması haqda suallar verdi. Sonra dedi:

– Əli xan! Elə hesab edirəm ki, əməllərindən peşman olduğun üçün, bu əmlakı mənə verməklə, müharibəyə çəkdiyim xərclərin əvəzini qaytarmaq istəyirsən. Mən də keçmişini tamamilə unuduram və sənə etimad göstərirəm. Səni Xəmsə alayına fərmandəch təyin edirəm. Bu gün hökmü yazıb sənə verəcəklər. Əgər mənə nöqsansız xidmət eləsən, gələcəkdə daha böyük mənşəblərə çatacaqsan!

Əli xan Əfşar dedi:

– Mən bundan sonra ömrümü padşaha xidmətə sərf edəcəyəm.

– Belə olsa, özünə xeyir yetirərsən. Hər halda bil ki, mənim sənə etimadım var və etimad etdiyim adamdan xəyanət gözləmirəm!

O gündən etibarən Əli xan Əfşar oğlu pişxidmət mənşəbilə Ağə Məhəmməd xan Qacarın sarayında yaşamağa başladı. Qacar xanı Tehrana qayıtdı. Tehrana qədəm qoyan kimi ona xəbər verdilər ki, Gilan hakimi Hidayətulla xan üsyan etmişdir.

Gilan hakiminin üsyanı

Hidayətulla xan Ağə Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Gilana hakim təyin olunmuşdu. Az müddətdə orada çox böyük var-dövlət sahibi olub, şahlıq eşqinə düşdü. O da Əli xan Əfşar və başqaları kimi öz-özünə deyirdi: «Nəyə görə mənim kimi

bir adam xacəyə xidmət edib, ondan söz götürsün». Ağə Məhəmməd xan xəbərin səhihliyini yoxlamaq istədi. Hidayətulla xanı Tehrana çağırđı. Əgər Hidayətulla xan itaət edib Tehrana gəlsəydi, məlum olacaqdı ki, onun barəsində deyilənlər doğru deyil. Gəlməsəydi, bu hərəkəti sübut edəcəkdı ki, Hidayətulla xan yağıdır. Təbii ki, Hidayətulla xan Qacar xanının çağırışına etina edib Tehrana gəlmədi və Ağə Məhəmməd xana hər şey aydın oldu.

Hidayətulla xan Gilanın mərkəzini Lahicandan Rəştə köçürmüşdü. Ağə Məhəmməd xan onun üstünə qoşun göndərəndə, o, Rəştdə idi. Qacar xanı özü Tehrandə qaldı, Zəndiyyənin qəfil hücumundan ehtiyat edirdi, Tehranı boş qoymaq ehtiyatsızlıq olardı.

Ağə Məhəmməd xanın qoşunu sürətlə Rəştə çatıb, oranı mühasirəyə aldı. Hidayətulla xan Rəştdən qaçıb, özünü Ənzəli yaxınlığındakı Pirbazara saldı. Şayiə gəzirdi ki, o, yaxın adamlarıyla Rəştin kanalizasiya yolu ilə çıxıb qaçıbdır. Hələ o zaman Rəştin enli, bir neçə adam keçə bilən kanalizasiyası vardı. Qaçan bilməyənlər ələcsiz qalıb, təslim oldular. Hidayətulla xanın Pirbazarda bir neçə gəmisı var idi, onları kirayə verirdi. Pirbazara köçəndən sonra adamlarını gəmilərə yerləşdirib, Ənzəliyə yola düşdü. Fərsət düşən kimi Pirbazara və ya başqa yerlərə gəlir, çalıb-çapıb qayıdırdı. Ağə Məhəmməd xanın əsgərləri Ənzəli yaxınlığında onun izini itirdilər. Ağə Məhəmməd xanın qoşun formandehi bildirdi ki, Hidayətulla xandan qurtulmaq üçün Ənzəli çayının bütün sahili işğal olunmalıdır. Tezliklə sahilləri işğal edib, Hidayətulla xana yaxınlaşmaqdan ötrü quru yolla Ənzəliyə yola düşdü. Hidayətulla xan işi belə gördükdə, qərara gəldi ki, heç yana getməsin, öz gəmiləriylə Ənzəlidə müqavimət göstərib, gücü çatdıqca oranı əldən verməsin.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunu şərq tərəfdən Ənzəliyə yaxınlaşdı, ancaq Qaziyan kəndinə Ənzəli arasındakı boğazdan keçə bilmədiyi üçün oradaca dayanıb durdu. Qoşunun boğazdan keçməsi üçün gəmi lazım idi, ancaq onların gəmisi yox idi. Hidayətulla xan gecələr haman boğazdan keçib, Ağa Məhəmməd xanın qoşununa hücum edirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşun fərmandehi qərb tərəfdən Ənzəliyə hücum etmək üçün qayıdıb çayın sahili boyu dövrə vurmağa başladı. Ona görə qoşunun bir qismini Qaziyan saxladı, bir qismini götürüb, qərbdən Ənzəli limanına yaxınlaşdı. Hidayətulla xan gördü ki, Ağa Məhəmməd xanın qüvvəsi böyükdür, onunla müharibəyə girişə bilməyəcək, boğazdan keçib Qaziyan gəldi, oradakı qoşun hissəsini darmadağın edib, kəndi tutdu.

Ağa Məhəmməd xanın fərmandehi Ənzəlini işğal etməsinə baxmayaraq, boğazdan keçib Qaziyan kəndinə gedə bilmədi. Çox götür-qoydan sonra qərara gəldi ki, əsgərlərini qayıqla boğazdan keçirib, Qaziyan çıxarsın, qayığa minmiş əsgərlər axırıncı nəfərə kimi Hidayətulla xanın güllə və zənburəklərinə hədəf olub məhv edildi, ondan sonra qayıqçılar boğaza girməyə cürət etmədilər.

Bir gün Məhəmməd xan Qacarın qoşun rəisi, əsgərləri qayıqlara doldurub, sürətlə avar çəkərək, boğazı keçməyi əmr etdi. Əsgərlər dənizçi deyildilər, nəşiliqdan dənizin xətərli yerlərinə üzdülər və qayıqlar batdı, üzmək bilənlər özlərini Ənzəliyə və ya Qaziyan çatdırdılar, bilməyənlər isə suda boğuldular. Üç gün dənizdə çox şiddətli tufan oldu, o müddətdə nə Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri özlərini Qaziyan çatdırıa bildilər, nə də Hidayətulla xan boğazdan keçib Ənzəliyə gedə bildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranda oturub, qələbə xəbərini gözləyirdi. Gözləyirdi ki, Hidayətulla xanın başını, ya da özünü qolları bağlı Tehrana gətirəcəklər, ancaq Gilandan qələbə xəbəri gəlmədi. Qış gəldi, hava soyudu, qar yağdı, Tehrandan Rəştə gedən yol bağlandı, daha o yoldan nə karvan keçə bilərdi, nə də qoşun, qarın əriməsini gözləməli idilər. Ağa Məhəmməd xan Ənzəlidəki qoşununun başına gələn əhvalatdan xəbərsiz idi. Beş min əsgər seçib, fərmandehliyini qardaşı Mustafaqulu xana verərək dedi:

– Sən gərək Xəzər sahili ilə gedib, özünü Gilana çatdırasan, bizi və Hidayətulla xanın qoşununun vilayətini öyrənəsən. Çətinliyin bircə Əlbürzün dərələrini və təngələrini keçməkdir, bu yolları keçəndən sonra Mazandaranın qışlağına çatacaqsan. Qışlaqda hava mülayim olur, Xəzərin sahililə sürətlə özünü Gilana çatdır bilərsən.

Mustafaqulu xan yola düşdü, Əlbürz dağlarının keçidlərində özü və əsgərləri çox əziyyət çəkдилər, ancaq dağlıq hissəni keçib qışlağa qədəm qoyanda, hava xeyli yaxşılaşdı. Mazandaranın meşələrinin bir qismi yaşıl idi, sanki bu yerlərin baharı yenidən başlamışdı. Quşlar səs-səsə verib oxuyurdular.

Mustafaqulu xan Mazandaranın qışlağına çatdıqda, əsgərlərinə iki günlük istirahət verdi ki, dağlarda çəkdiqləri əziyyət canlarından çıxsın. İki gün keçdikdən sonra, Xəzərin sahililə Gilana yola düşüb, özünü Rudsərə çatdırdı. Burada sorğu aparmağa başladı ki, görsün Ağa Məhəmməd xanın qoşunu dağılıb, ya yox. Rudsər qəsəbəsi Ağ çayın deltasında yerləşirdi, yemək bol idi, çöl ördəyi və ağ balığın sayı-hesabı yoxdu, əhalinin o qədər toyuq-cücəsi vardı ki, hesabını bilmirdilər. Xoruzun biri bir şahıya idi. Mustafaqulu xanın əsgərləri gümüş pula hər dəfə iyirmi kiloluq qızıl balıq alıb, dadlı yemək hazırlayırdılar. Bu qəsəbə Rəşt və Ənzəliyə yaxın idi.

Mustafaqulu xan Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşun bölmələri barədə məlumat alıb öyrəndi ki, onun döyüşçüləri Ənzəlidə, Hidayətulla xanın bölmələri isə Qaziyandadır, Ağa Məhəmməd xanın sərkərdəsi Hidayətulla xanın müqavimətini heç cür qıra bilmir. Mustafaqulu xanın özüylə götürdüyü fərmanda yazılmışdı: «Elə ki, Gilana varid oldun, Ağa Məhəmməd xana aid bütün əsgərlərin fərmandehi sən olacaqsan. Gilanda olan qoşun da sənin ixtiyarında olmalıdır».

Mustafaqulu xan dənizçilərin birini çağırıb, ona məktub verərək, Ağa Məhəmməd xanın Ənzəlidəki qoşununun fərmandehinə çatdırmağı tapşırırdı. Mustafaqulu xan o məktubda yazmışdı ki, şərq tərəfdən Ənzəliyə yaxınlaşıram, Qaziyana çatan kimi Hidayətulla xana hücum edəcəyəm, bu zaman sən də hücum etməlisən ki, birlikdə onu məhv edək. Fərmandeh Mustafaqulu xanın məktubunu alan kimi göstəriş verdi ki, Ənzəli sahilində olan qayıqları müsadirə edib Ənzəliyə gətirsinlər. Qayıqlar vasitəsilə əsgərləri Qaziyana aparacaqdı. Mustafaqulu xan şərqdən Qaziyana hücumə başlayan zaman, Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri bu tərəfdən özlərini Qaziyana çatdıracaqdılar.

Mustafaqulu xanın şərqdən Qaziyana hücum etməsi Hidayətulla xanı çaşdırdı, o, dərya sahilindən hücum gözləmirdi. Həmin vaxt Ağa Məhəmməd xanın qoşunları da boğazı keçib, Qaziyana hücum etdilər. İki tərəfdən təzyiqə məruz qalan Hidayətulla xan başa düşdü ki, müqavimət göstərə bilməyəcək, yaxın adamları ilə gəmilərə minib, dənizə çıxmalı oldu. Dəniz donanması olmadığına görə, Mustafaqulu xan onun qabağını kəsə bilmədi, Hidayətulla xan Ənzəli körfəzini keçib dənizə çıxdı, oradan da Sefidrud deltasına doğru irəlilədi.

Hidayətulla xan Qaziyandan qaçanda, qışın ortası idi. Xəzərdə güclü fırtınalar olurdu: ilin üçdə iki hissəsi bu dəniz tu-

fanlıydı. Hidayətulla xanın gəmiləri Xəzərdə şərqə üzəndə, tufan qalxdı. Gəmilərdə məharətli dənizçilər vardı, tufan başlanan kimi, yelkənləri aşağı endirdilər ki, küləyin gəmiyə təzyiqi azalsın, lakin şimaldan cənuba yüyürən dalğalara qarşı durmaq mümkün deyildi, gəminin yelkəni olmadığından, sükan tutmurdu, gəmilər sahildən çox aralana bilmir, güclü şimal küləyi onları qabağına qatıb, cənuba qovurdu. Dənizçilərin küləyə tabe olmaqdan başqa, çarələri yox idi. Dənizin ortasında dalğanın ardına düşməyin ciddi xəbəri yoxuydu; belə hallarda gəminin yolu bir qədər uzaqdan düşsə də, tufan sakitləşəndən sonra, yenə öz gediş xəttinə qayıda bilərdi. Ancaq gəmi sahil boyu üzürdü və dalğalar onu hər an sahilə ata bilərdi, xüsusən sahil daşlıq, qayalıq olarsa, gəmi əzilib deşilərdi. Daşlıq olmasa belə, saya oturardı. Onda onu yenidən açıq dənizə çıxarmaq çox çətin olacaqdı. Çox çəkmədi ki, Hidayətulla xanın bütün gəmiləri saya oturdu. Gəmi saya oturub hərəkətdən qalanda, dalğaların onlara təzyiqi dəfələrlə artır, hər dalğanın təzyiqi yüz tonlara bərabər olur. Qısa müddətdə dalğalar gəmini elə darma-dağın edirdi ki, hissələri tikə-para olub, bir-birindən ayrılırdı.

Dənizçilər Hidayətulla xana və digər səmşinlərə dedilər ki, hər şeyə hazır olsunlar. Hidayətulla xan üzmək bilirdi, ancaq tufanlı deryada necə üzə bilərdi? Bunlar bir yana qalsın, qışın buz suyu onları azara salıb öldürərdi, ona görə də gəmilərdə qalması üstün tutdular. Lakin tufan sakitləşmək bilmədi, güclü dalğaların zərbindən qısa müddətdə gəmilər darma-dağın oldu, bütün səmşinlər dənizə tökülüb batdılar.

Bir neçə gündən sonra, cəsədlər şişib suyun üzünə çıxdı, dalğalar da onları sahilə tulladı. Camaat cənazələri yığıb dəfn elədi, Hidayətulla xanın cəsədi dəfn olunanların arasındaydı. Mustafaqulu xan öldə etdiyi qələbə və Hidayətulla xanın ölümü barədə qardaşına xəbər göndərdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar İranın Səfəvilər dövründəki vəziyyətindən xəbərdar idi, eləcə Nadir şah dövründə də İranın vəziyyəti barədə kifayət qədər məlumatı vardı. O, İranı Səfəvilər və Nadir şah vaxtında olduğu kimi vəhdətdə saxlamaq, bütün məhəlli əmirləri itaətə məcbur etmək istəyirdi. İranın qüdrətli məhəlli əmirlərindən biri Kürdüstan valisi Xosrov xan idi. Xosrov xanın atası Əmənulla xan Kürdüstan valisiydi, atasından sonra da Xosrov xan Kürdüstanın valisi oldu.

1201-ci hicri-qəməridə Ağa Məhəmməd xan Kürdüstana getmək qərarına gəldi, amma hərəkət etməmişdən qabaq ona xəbər gəldi ki, Brucerddə qarışıqlıq var. Ona görə Qacar xanı planını bir qədər başqa cür qurdu, əvvəlcə Brucerddə getmək gərəkdi, özünü İsfahan yolu ilə Brucerddə çatdırmalıydı. Qacarın bütün əsgərləri bildirdilər ki, Kürdüstana gedəcək. Həmi düşünürdü ki, bu səfər uzun sürəcək, heç qışa qədər də qayıtmayacaqlar.

Bir gecə Ağa Məhəmməd xan Qacar Məcnun Pazukini hüzuruna çağırırdı:

– Yadında varmı, sənin xahişinlə mən Əli xan Əfşarı bağışladım, cəza vermədim, üstəlik Xəmsə alayının fərmandehliyini ona verdim.

Məcnun xan əlini sinəsinə qoyub, təzim elədi.

– Mən müsafirətə çıxmalıyam, özü də tez qayıtmayacağam, bunu bildiyi üçün yenə də üsyan fikrinə düşüb.

Pazukin soruşdu:

– Bəlkə padşaha yalan xəbər çatdırıblar.

– Əgər bu xəbərin səhihliyinə şübhəm olsaydı, sənə deməzdim.

Qacar xanı Məcnun Pazukinə bir məktub göstərdi.

– Bu məktub sübut edir ki, Əli xan Əfşar yağı olmaq fikrinə düşübdür.

Sonra məktubu Məcnun Pazukinə verib dedi:

– Mən bilirəm ki, sənin savadın yoxdur, ancaq bəlkə Əli xan Əfşarın xəttini tanıyarsa deyə, bu yazını sənə göstərirəm.

Məcnun xan Pazukin keçmişdə öz katibi vasitəsilə Əli xan Əfşarla yazışmışdı, o, yazını görən kimi Əli xan Əfşarın xəttini tanıdı. Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– İndi məktubu ver, sənə oxuyum.

Məcnun xan Pazukin ədəblə məktubu Qacar xanına təqdim etdi. Əli xan Əfşar Xəmsə əmirlərinin birinə yazırdı: «Sizin hər birinizə məktubu yazmaq uzun çəkər və mənim buna vaxtım yoxdur, bu məktubu bütün Xəmsə əmirlərinə göstər, qoy onlar öz silahlı dəstələri ilə Tehrana hərəkət etməyə hazır olsunlar. Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahana getmək istəyir, mən də Tehrandə qoyur. Bundan yaxşı fürsət ələ düşməz, siz Xəmsə əmirləri öz silahlı dəstələrinizlə Tehrana qədəm qoyan kimi, mən Əfşar hökmranlığını elan edəcəyəm, əgər Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahan və Brucerddən qayıdıb, bizimlə vuruşmaq istəsə, mütləq məğlub olacaq, Tehran bizim əlimizdə olduğu üçün nə Mazandarana, nə də Astrabad əli çatacaq.»

Məcnun Pazukin məktubun necə ələ gətirildiyini soruşdu. Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Tehrandə üç şəxs var. Onların bütün məktublarını ünvanlara göndərməzdən qabaq mənə göstərirlər. Əgər o məktubda mənim mənafeyimə zidd bir şey olursa, məktubu qaytarıram ki, ünvana çatdırsınlar. Həmin adamlardan biri Əli xan Əfşardır.

Məcnun xan Pazuki dedi:

– Demək bu kişi həm də ağılsızdır, ağılı olsaydı, belə bir əhəmiyyətli məktubu dövlət çaparıyla göndərməzdi.

– Düzdü. O, bu məktubu nöqərlərinin birilə göndərsəydi, təbii, mənim əlimə keçməyəcəkdi, mən də onun məzmunundan xəbərsiz qalacaqdım. Səni düşüncəli bir adam bilirəm, güman edirəm ki, bu barədə Əli xan Əfşara heç nə deməyəcək-sən, məktubun məzmunundan xəbərdar olduğumu o bilməməlidir.

– Mənim buna şüurum çatır, bilirəm ki, əgər Əli xan Əfşarı bu məsələdən agah etsəm, başım əlimdən gedəcək, ancaq istərdim biləm, padşah bu məktubu məndən başqa birinə göstəribmi?

– Mən bu məktubu səndən başqa heç kimə göstərməmişəm, istəyirdim Əli xanın kim olduğunu biləsən.

Sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Məcnun Pazukini mü-rəxxəs etdi.

O biri gün belə qərar olundu ki, Ağa Məhəmməd xan İsfahana yola düşməzdən qabaq Tehrandə qalmalı olan qoşunu keçirəcək. Sıraya duran qoşunların bir dəstəsi də Xəmsə qoşunu, fərmandehi isə Əli xan Əfşar idi. Son mərasim qurtarandan sonra, Qacar xanı Əli xan Əfşarı hüzuruna çağırırdı:

– Xəmsə dəstəsinin zabitlərinə de ki, əsgərləri qışlaya göndərsinlər, özün isə burada ol!

Əli xan Əfşar zabitlərə göstəriş verdi ki, dəstələri qışlaya qaytarsınlar. Zabitlər əmri yerinə yetirib, hamısı dağılışandan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar elə at üstə oturduğu halda, yanındakılara işarə etdi ki, Əli xan Əfşarı yaxalasınlar. Əli xan Əfşarı tutub, qollarını arxada bağladılar. Gözlənilməz həmlədən çaşmış Əli xan çığırırdı:

– Günahım nədir ki, əllərimi bağlamağı əmr edirsiniz!

Ağa Məhəmməd xan Qacar, cavab əvəzinə cibindən Əli xanın məktubunu çıxarıb, özünə göstərdi:

– Bu məktubu sənmi yazmısan?

Əli xan Əfşar tabaşir kimi ağardı, dizləri titrədi. Ağa Məhəmməd xan qoşun fərmandehlərindən bir neçəsini hüzuruna çağıraraq, məktubu onların birinə verərək, ucadan oxumağı əmr elədi, məktub oxundu və zabitlər onun məzmunundan xəbərdar oldular.

– Bu məktub Əli xan Əfşar tərəfindən Xəmsə əmirələrinə yazılmışdır. Onlara tövsiyə olunur ki, öz silahlı dəstələri ilə Tehrana yola düşsünlər, Əli xan Əfşar da burada Əfşariyyə səltənətini elan edib, özünü padşah adlandırsın. Bilirsiniz ki, bu adam xəmsədə oturub, mənə itaət eləmək istəmirdi, düşünürdü ki, Tehrana gəlib, məni qətlə yetirsin. Mən Məcnun Pazukini bir qoşunla onun dərslərini verməyə göndərdim, onu məğlub etdim, amma Məcnun xanın xahişilə qanından keçdim, ona mənəşə verdim, əvəzində Əli xan Əfşar mənə belə təşəkkür elədi.

Ağa Məhəmməd xan sözünü bitirib, cəllad çağırırdı, cəllad öz qorxunc iş ləvazimatilə hazır olanda, Əli xanın içərisində elə bil nəşə qırıldı. Qacar xan üzünü cəllada tutdu:

– Bu kişinin gözlərinə mil çəkəcəksən.

Əli xan Əfşar Ağa Məhəmməd xanın fərmanını eşidəndə, dəhşətlə gəldi:

– Səni Allaha and verirəm, əmr et məni öldürsünlər, ölüm kor olmaqdan yaxşıdır.

Ağa Məhəmməd xanın üzündə bircə əzələ də tərpənmədi:

– Mən səni öldürməyərəm, yalnız sənin üsyan vasitəni əlindən alıram, gözün olmasa, üsyan etməzsən!

Cəllad Əli xanı oturdub, dizlərini bağladı, odda qızarmış dəmir mili, onun dəhşətdən irilib hədəqədən çıxmış gözlərinin bəbəklərinə çəkdi. Əli xanın bağirtəsi, bəbəklərdən qopan cızıltını batırdı, yanmış ət qoxusu fərmandehlərin burunlarını qıcıqlandırdı.

Elə oradaca Ağa Məhəmməd xan Xəmsə qoşununa yeni fərmandeh təyin edib, İsfahana yola düşəcəklərini bildirdi.

Qacar xanı İsfahandan sonra Brucerdə getdi, oradan qayıdıb, Həmədana yola düşdü ki, Həmədandan da Gürcüstana gedib, torpaqları öz məmləkətinin hüdudlarına əlavə etsin. Kürdüstanın valisi Xosrov xan çox zəkali, ağıllı adam idi, başa düşdü ki, Ağa Məhəmməd xan qüvvətlidir, əgər onun qabağında müqavimət göstərsə, başını bada verəcək, ona görə Qacar xanı hələ Kürdüstana gəlməmiş, məktub yazıb, öz itaətini bəyan etdi. Qabqangəlmişlik eləyib bildirdi ki, Kürdüstanın vergisini Həmədanda verməyə hazırdır, üstəlik İran padşahından xahiş etdi ki, oğlunu xidmətinə qəbul edib, tərbiyə verdirsin. Xosrov xan öz oğlunu girov kimi Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna göndərirdi, eyni zamanda düşünürdü ki, oğlunun vasitəsilə Ağa Məhəmməd xanın sarayında olub bitənlərdən və olacaqlardan xəbər tuta bilər. Oğlunu yola hazırlayanda, ona dedi:

– Mənim səndən ricam budur ki, Ağa Məhəmməd xan Qacara səmimi xidmət edəsən, ona canla-başla qulluq edəsən, xacə olmağına baxma, o alimdir və ləyaqəti var, ləyaqətini bütün düşmənlərini məhv, ya müti etməklə, sübuta yetirib. Sən bu xacənin müqabilində baş əyməyi özünə əskiklik hesab eləmə, ona görə ki, onun atası Məhəmməd Həsən xan İranın bir qisminə şahlıq edib, əgər öldürülməsəydi, bəlkə bu gün bütün İranın şahı olardı.

Xosrov xanın oğlu 1201-ci hicri-qəməridə Həmədana, Ağa Məhəmməd xan Qacarın xidmətinə varid oldu. Atasının tövsiyəsinə əməl edərək, səmimi-qəlbdən onun xidmətində durdu və tez bir zamanda Qacar xanının hörmətini qazandı. Ağa Məhəmməd xanın yanında qazandığı nüfuzdan atasının xeyrinə istifadə etdi. Bir sıra Qacar tarixçilərinin yazdığına görə, Xos-

rov xan Həmədana, Ağa Məhəmməd xan Qacara Kürdüstanın iki illik vergisini göndərmişdi. Özü xəstə olduğu üçün Həmədana gedə bilməmiş, oğluna onun əvəzinə üzrxahlıq eləməyi tapşırılmışdı. Qacar xanı onun üzrünü qəbul edərək, öz yerində valiliyini təsdiq etmiş, ona xələt də göndərmişdi. Xosrov xanın ağıllı hərəkətləri həm vilayətin camaatını, həm də valinin özünü Ağa Məhəmməd xan Qacarın qəzəbindən qorumuşdu. Qəzəbi çox adamı gözdən, candan məhrum edib, çoxunun vücuduna vəlvələ salsa da, Ağa Məhəmməd xan Qacar qəzəblənəndə, heç vaxt səsini ucaltmazdı. Şahlıq etdiyi dövrdə heç kim onun qəzəbdən pörtüb qızarmasını, coşmasını görməmişdi. Məhkumların hökmünün sanki xidmətçidən su tələb edirmiş kimi, sakitcə söylərdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1201-ci hicri-qəməridə Həmədandan Tehrana varid oldu. Bu zaman Tehranda vəba xəstəliyi yayılmışdı. Həkimləri ona məsləhət gördü ki, hər gün iki dəfə bir az tiryək qəbul etsin, ancaq Qacar xanı bu məsləhəti qəbul etməyib dedi:

– Ögər mən hər gün iki dəfə tiryək qəbul etsəm, xəstəlik gedəndən sonra, tiryəki olacağam. Tiryəkə adət eləyənlərin halını görmüşəm, süst və halsız olurlar, mən görərkən həmişə ayıq-sayıq olam.

Bununla belə, ehtiyatlı igidin anası ağlamaz deyiblər, Ağa Məhəmməd xan qərara gəldi ki, Tehrandan çıxıb, Firuzguha getsin.

Tehrandanda vəba xəstəliyindən ölənlər çox oldu, tələf olanların çoxu uşaq idi. Ağa Məhəmməd xan Firuzguha gedəndən sonra əmr etdi ki, Tehran – Firuzguh yolunu bağlasınlar. Tehrandan bir adamı Firuzguha buraxmırdılar. Vəbanın qorxusundan Firuzguhdan bir nəfər belə Tehrana getmirdi. Ağa Məhəmməd

xan Firuzguhda qışa qədər qaldı. Havalar soyuduqca, vəba xəstəliyi də aradan getdi.

Xəstəlik tamam qurtarandan sonra, Ağə Məhəmməd xan Qacar Firuzguhdan Tehrana getdi. Bütün Tehran matəm içindəydi.

Qardaşı Cəfərqulu xandan şübhələndi. Cəfərqulu xan qədd-qamətli, enlikürəkli, yaraşıqlı bir cavan idi. Səsi meydanlarda belə eşidilirdi, heç bir gurultu onun səsini batıra bilmirdi. Bu sifətlərə görə Cəfərqulu xan bütün başqa qardaşlarından fərqlənirdi. Onu görən hər kəsin ürəyindən, ağlından bir fikir keçirdi: «Niyə bu yox, xacə qardaşı Ağə Məhəmməd xan padşah olmalıdır?» Cəfərqulu xanı əhatə edən yaxın adamlar daim bu sözü onun qulağına pıçıldayır, beyninə yeridirdilər. Addımbaşı eşitdiyi tərif və təhriklər yavaş-yavaş Cəfərqulu xanı yerindən oynatdı, çox çəkmədi ki, o bu sözlərin təsirinə düşüb qərara gəldi ki, Ağə Məhəmməd xanı taxt-tacdan kənarlaşdırmaq üçün hazırlıq işləri aparsın. Ancaq, o qardaşını yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki, çox ayıq, ağıllı və müdrik adamdır, onu qəfildən yaxalamaq mümkün iş deyil, olsa-olsa ancaq silah gücünə aradan götürmək olar. Bu planı həyata keçirməkdən ötrü Xorasanın və Gilanın bir sıra tayfa başçıları ilə əlaqəyə girməyə başladı. İlə xəyal edirdi ki, qardaşı onun niyyətindən xəbərsizdir, lakin Ağə Məhəmməd xan onun təxribat işlərindən çoxdan xəbər tutmuşdu, ona görə də Cəfərqulu xanın xəbəri olmadan, ətrafında casuslar qoydu ki, gecə-gündüz onu nəzərdən buraxmasınlar. Hətta Cəfərqulu xanı qətlə yetirmək fikrinə düşür, amma hər dəfə bu fikri başından atırdı. Qardaşını kor da eləyə bilərdi. Kor olmuş Cəfərqulu xan öz iddiasından əl çəkəcəkdimi? Nadir şahın nəvəsi Şahruxu yadına salıb, bu fikirdən vaz keçirdi: kor Şahrux Xorasanda şahlıq edirdi, deməli, cəza tadbiri kimi, ancaq edam, Qacar xanını sakitləşdirə bilərdi.

İgid şahzadə Lütfəli xan Zənd haqqında

Ağa Məhəmməd xan Qacar öz qardaşı Cəfərqulu xandan şübhələndiyi günlərdə indiyədək ona tanış olmayan bir ad eşitdi – Lütfəli xan Zəndin adını. Lütfəli xan Zəndin oğlu idi, atası ona bir bölüyün fərmandehliyini tapşırmışdı. Bu gənc Şirazın ən görkəmli, ən gözəl cavanlarından idi. Qold Smit yazırdı ki, Səfəviyyə dövründən başlayaraq, İranda Lütfəli xan kimi gözəl şahzadə olmamışdı. Ağa Məhəmməd xan Qacar Lütfəli xan Zəndin adını ilk dəfə eşitdiyi gün heç ağına da gəlmədi ki, bu igid cavan gələcəkdə ona nə başağrıları törədəcək, o cavana qələbə çalmaq üçün, necə yüksək məxaricli qoşunkeşliyə məcbur olacaqdır.

Lütfəli xan Zənd şərq dünyasının görkəmli şahzadələrindən idi. Onun ömrü Qacar xanının hökmranlığı ilə bir vaxta düşdüyü üçün tarixçilər bu igid cavan haqqında səhih məlumatlarını yazıb üzə çıxara bilməmişlər. Müasirlərinin ölümüylə Lütfəli xan barədə ən səhih məlumatlar da əldən çıxıb. Bizə gəlib çatan bu bilgiler Nəsrəddin şah Qacarın dövründə yazıya alınmışdır. O dövrdə və ondan sonra gələn Qacar şahlarının hökmranlığı zamanında Lütfəli xan Zəndin şəxsiyyəti lazımcına araşdırılmamışdır. Bir sözlə, İran tarixçiləri bu nadir və böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini doğru-dürüst işıqlandırmamışlar. Lütfəli xan Zənd haqda daha dəqiq məlumatı İrana gələn avropalı alim və səyyahların kitablarından əldə etmək olar. Bu yazılara inansaq, Lütfəli xan özünün misilsiz qoçaqlığı və fəvqəladə cürətilə əfsanəvi pəhləvanlara oxşayırmış, o qəhrəmanlara ki, min nəfərdən çox düşmən döyüşçüsünün qarşısında tənha qalmaqdan belə qorxmur, təkbaşına hücum keçib, min nəfərlik əsgər səfini yarıb keçirdilər. Zənd dəfələrlə belə hünər nümunəsi göstərmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1202-ci hicri-qəməri ilinin şəban ayının axırında Tehrandan İsfahana varid oldu, sonra qoşunu qüvvətləndirdi və istədi Farsı tutsun. Ona görə də Şiraz şəhərini mühasirəyə aldı. Həmin vaxt Cəfər xan Zənd Şirazda idi, oğlu Lütfuli xan Zənd isə bir bölük döyüşçüylə Şirazın xaricində partizan müharibəsi aparırdı. Şirazi mühasirəyə alan Qacar qoşununun dincliyi yox idi, gündüzlər Lütfuli xan Zəndin adamları bir neçə dəfə hücum edib, onlara xeyli tələfat verirdi. Ağa Məhəmməd xan məcbur olub, gecələr gözetçilərdən başqa, bir dəstə əsgəri də oyaq saxlayırdı ki, Lütfuli xan Zəndin təxribatının qabağını alsın. Ancaq Lütfuli xanı heç cür ələ gətirə bilmirdilər. Onun dəstəsi hər dəfə Ağa Məhəmməd xanın qoşunundan hərbi qənimətlər ələ keçirirdi. Bu qəfil hücumları ilə Lütfuli xan ələ inad göstərdi ki, qüvvətli qoşunu olan Ağa Məhəmməd xan kimi bir hökmdar, onun əlinədən təngə gəldi. Lütfuli xanın adamları gecə hücumlarına hər dəfə bir heyvanın səsinə yamsılamaqla başlayırdılar, gah çaqqal, gah kaftar, gah da bayquş səsi hücum işarələri olurdu. Qacarın əsgərləri ayılıb özlərinə gələncə qədər, Lütfuli xan külək kimi onların arasından keçib uzaqlaşır, öldürdüyünü öldürür, yaradığını yaralayır. Bu səs Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunu arasında ələ vahimə törətmişdi ki, gecələr həqiqi bayquş, çaqqal, kaftar ulasaydı, əsgərlər sıçrayıb qalxır, döyüş vəziyyəti alırdılar. Hücumsa, təbii ki, hər gün olmurdu. Qoşun yuxusuz qalmaqdan bezmişdi. Lütfuli xan Zənd də heç vaxt bir tərəfdən hücum etmirdi, eyni zamanda bir neçə yerdən hücum keçir, Qacar əsgərlərini çaşdırıb pərən-pərən salırdı.

Bir gecə Lütfuli xan Zənd şərqdən hücum keçdi, qısa müddətli döyüşdən sonra, hamam istiqamətdə geri oturdu, geri oturanda, ahəstə gedirdi ki, düşmən onun ardınca gəlsin. Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri Lütfuli xanın adamlarının ardınca düşüb, onları qovmağa başladılar, onları tutacaqlarını yəqin etdikləri anda, dərin bir çalaya düşdülər. Bu çalanı, gecə hücumuna keç-

məmişdən qabaq Lütfəli xanın əsgərləri qazıb, üstünü örtmüşdülər. Həmin gecə xeyli əsgər ölüb, çoxu da yaralandı.

Bəzən Lütfəli xan Qacarın alayının ətrafında çaqqal və qurd tələləri qoydururdu, hansı əsgər o tələyə düşsəydi, bir qıçından şikəst olub, daha müharibədə iştirak edə bilmirdi.

Bir neçə gecədən sonra Lütfəli xan Zənd gördü ki, heyvanların səsi əsgərlərin diqqətini cəlb edib, onları sayıq olmağa vadar edir, ona görə bir neçə dəfə də hücumla səssiz keçdi. Belə ki, gözətçiləri öldürmək üçün, əsgər özünü heyvan şəklinə salıb, başını örtüklə gizlədirdi. Sürünərək gözətçiyə yaxınlaşan kimi, qəfildən onun ağzına bir parça xəmir basır, arxadan gələn yoldaşıyla köməkləşib gözətçinin işini bitirirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar öz qüvvəsini Şirazın ətrafına dağıtmamışdı. Ümumiyyətlə, bir şəhərin mühasirəsinin rəsmi sığanmış qaydası buydu ki, şəhərin ətrafında gözətçilər qoyulur, bu gözətçilər vasitəsilə şəhərin xaricə rabitəsi kəsilirdi. Qoşunu şəhərin ətrafında pərakəndə etməyin faydası da yoxdu, bunun ziyanı ola bilərdi. Şəhərdən çıxmaq istəsəydilər, onların qarşısını almaq mümkün olmazdı. Mühasirəçi qoşunu elə düzəlişdi ki, şəhərin dörd cəhətinə göz yetirə bilsin, bu zaman şəhərdən xaric olan qoşun dəstəsinin hücumunun qarşısını daha sürətlə almaq olardı. Ağa Məhəmməd xan Qacar çox yaxşı sərdar idi. O da öz qoşununu mühasirə həlqəsində pərakəndə etmirdi, bundan əlavə, onların arasında xırda qoşun dəstəsi qoyulurdu. Lütfəli xan Zənd Qacarın bu tədbirindən xəbərdar idi: hər gecə o, xırda qoşun hissələrinə hücum edir, əsgərləri qətlə yetirirdi, silahlarını və atlarını isə aparırdı, hətta bir gecə Zənd xanı iki zənburək də aparmışdı. Zənburəklərə cavabdeh olan iki əsgərin düşmən tərəfindən öldürüldüyünü eşidəndə, Ağa Məhəmməd xan çox təəssüfləndi, ona görə yox ki, əsgərlərə ya-

zığı gəlirdi, Qacar xanı onun üçün təəssüflənirdi ki, həmin əsgərləri qoşunun gözü qabağında qətlə yetirmək, bununla da digər əsgərlərə dərs vermək fürsəti əlindən çıxmışdı.

Şirazın mühasirəsi uzandıqca, Lütfuli xan Zəndin qətl-qarəti də çox olurdu. Onun əsgərləri ardıcıl müvəffəqiyyətlərdən ruhlanmışdılar. Ağa Məhəmməd xan öz qoşununun əmniyyəti üçün möhkəm alay təşkil edə bilmirdi, Lütfuli xanın partizan döyüşləri onu və əsgərlərini təngə gətirmişdi. Bu arada bir gözlənilməz hadisə, Qacar xanını Şirazın mühasirəsindən əl çəkib, Tehrana qayıtmağa məcbur etdi.

Mustafaqulu xan Qacarın qiyamı

Gözlənilməz hadisə ondan ibarət idi ki, Ağa Məhəmməd xanın qardaşı Talışda yağı olub qərara gəldi ki, Gilanı, Mazandaranı və Astrabad, sonra da İranın başqa yerlərini tutub, özünü hökmdar elan etsin. Səfəviyyə dövründə Talış cəngavərləri igidliklərilə məşhur idilər. Qədim İran tarixində də Talış döyüşçülərinin adı çəkilir və qeyd olunur ki, onlar döyüşə yırtıcı itlərlə gedərmişlər. Səfəviyyə dövründə də talışlar müharibələrin birinə yırtıcı itlər aparmış və çox şücaətlər göstərmişdilər. Qədim zamanlarda Talışda çoxlu maral da varmış və onlardan öküz kimi istifadə edir, adına qavəng deyirmişlər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar eşidəndə ki, qardaşı Talışda öz müstəqilliyini elan edib, qorxdu, fikirləşdi ki, əgər qardaşı Talış kişilərindən bir qoşun səfərbər edib, meydana çıxsas, yalnız Gilan, Mazandaran və Astrabad deyil, bəlkə İranın mərkəzi əyalətlərini də işğal edəcək və onu səltənət taxtından uzaqlaşdıracaq. Ağa Məhəmməd xanın səkkiz qardaşından biri, Talış torpaqlarının hakimi Mustafaqulu xanın belə iddiaya düşə-

cəyi heç kimin ağlına gəlməzdi. Səkkiz qardaşdan üçüncüsünün, guya Ağa Məhəmmədin şahlığını qəbul edən Mustafaqulu xanın bu fikrə düşməyinə nə səbəb olmuşdu? Axı, ilk vaxtlar o, öz mövqeyilə razılaşmışdı. Ağa Məhəmməd xan qardaşlarını bir-bir gözü qarşısına gətirdi. Kərim xan Zəndlə ixtilafı səbəbindən Hüseynqulu xan artıq həyatda yox idi. Murtuzaqulu xan da müttəfiqi Şeyx Veys xanı məğlub olandan sonra, Rusiyaya qaçıb orada vəfat etmişdi. Şeyx Veys xanla müttəfiq olan ikinci qardaşı Rzaqulu xan yurdundan, doğmalarından ayrılıb didərgin düşmüşdü, qanadının altına sığınmaq ümidiylə, Xorasan hakimi kor Şahruxa pənah aparmış, Şahrux şah isə ona əhəmiyyət verib yardım etməmişdi. Əli hər yerdən üzülən Rzaqulu xan, gəncliyində həvəs göstərib öyrəndiyi həkkaklıq sənətini işə salmağa məcbur olmuşdu, ancaq yaşadığı Məşhəd şəhərinin sakinlərinin çoxu onu tanıdığına görə, Herata köçmüş, orada yaşayıb həkkaklıq eləmişdi. Sonralar Ağa Məhəmməd xan onu bağışladı, hətta xərclik göndərdi ki, vətənə qayıtsın, ancaq məşəqqətlərdən üzülmüş Rzaqulu xan Məşhədə çatanda xəstələnib, orada da vəfat etdi. Altıncı və yeddinci qardaşlar Əliqulu xanla Mehdiqulu xan isə, böyük qardaşları Ağa Məhəmməd xanın yanında mənsəb sahibi idilər. Sonuncu qardaş – Abbasqulu xan uşaq yaşlarında ölmüş, Həzrət Əbdüləzimin məqbərəsinin yaxınlığında dəfn edilmişdi.

Mustafaqulu xan özü qoçaq, hünərli adam idi, o da qardaşı Cəfərqulu xan kimi özünü səltənətə daha layiqli tacdar hesab edir, «mən olan yerdə, bu xacə İran şahı olmamalıdı» deyirdi. Mustafaqulu xan səltənət taxtına oturmaq qərarına gələndə, Cəfərqulu xan Gilanda deyildi, əgər o, Gilanda olsaydı, Mustafaqulu xan belə fikrə düşüb, Mazandarani, Gilanı özününkü elan etməzdi. Taliş camaatını Mustafaqulu xan inandırmışdı ki, İran şahı möhz o olmalıdır, çünki bu böyük məm-

ləkətin heç bir yerində xacəni şah kimi qəbul eləmək istəmirlər. Nə qədər ki, Ağa Məhəmməd xan İran taxtını öz hökmü altında saxlayır, ölüm-itim, müharibə bitməyəcək, bu xəsis, idbar adam kəndləri, qəsəbələri yerlə-yeksan edəcək, şəhərləri xaraba qoyacaqdır. Sadə Talış camaatı Mustafaqulu xana inanmışdı, qaniçən hökmdarın qan-qadasına son vermək üçün ona yardım eləməyə hazır idi. Mustafaqulu xan isə, öz növbəsində vədlər verir, onları daha da şirnikdirirdi.

– İran millətinin asudə nəfəs alması, müharibələrin dayanması üçün, gerek bu adam səltənətdən kənar edilsin və mən onun yerinə İran şahı olum. Səltənət taxtında oturan gün, mənə kömək göstərən bütün Talış kişilərinə mənəşəb verəcəyəm.

Talış camaatı Mustafaqulu xanı İran taxtında oturtmaq üçün döyüşə getməyə hazır idi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranı mühasirə edən zaman, İsfahana qayıtmağa məcbur olmuşdu, qoşunun fərmandehliyini Məcnun xan Pazukiyə tapşırıb, ona göstəriş vermişdi ki, şəhər süqut edincə, mühasirədən əl götürməsin. Amma indi Mustafaqulu xanla vuruşmaq üçün bütün qoşunu Şirazdan qaytarmaq zəruri idi, fikirləşirdi ki, əgər az qoşunla getsə, məhv olacaq. Cəfər xan Zənd və oğlu Lütfuli xanın geri çəkildiyini gördükdə, elə xəyal etdilər ki, bu gedişin səbəbi Lütfuli xanın qəfil həmlələridi. Ara-sıra qəfil hücumlarla qoşuna ciddi ziyan vuran Lütfuli xan belə düşünməkdə yanılırdı, onun hücumlarını Qacar xanına xeyli əziyyət versə də, mühasirəni götürməyin səbəbi bu deyildi, Mustafaqulu xanın məsələsi çıxmasaydı, Ağa Məhəmməd xan Şiraz haqqında qərarından əl çəkməzdi.

Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, özünü Mustafaqulu xana nə qədər tez yetirsə, bir o qədər udmaq şansı var, gecikmək açıq-aşkar məğlubiyyət idi, Mustafaqulu xan yeni-yeni vilayətləri tutub, onların hesabına qüvvətlənəcək, qüvvətləndikcə, İranın

bütün şimal vilayətlərini və nəhayət, Tehranı işğal edəcəkdi. Bunları düşünən Qacar xanı qoşuna dinclik vermədən irəli çapırdı, göstəriş vermişdi ki, süvarilər müəyyən fasilələrlə piyada olsunlar, onların yerinə atlara piyadalar minsinlər, atları da versinlər, çünki onları otarmaq çox vaxt aparırdı. Yedək atlarının olmaması üzündən, arabir Ağə Məhəmməd xan dayanmaq barədə əmr verməyə məcbur olurdu, əsgərlər ancaq bu zaman istirahət edib dincəlməyə fürsət tapırdılar.

Mustafaqulu xan da tələsirdi, gecikməyin nə demək olduğunu o da yaxşı başa düşürdü. Ona görə də, Talış əsgərlərinin köməyi ilə, az müddətdə Gilanı işğal etdi. Gilanı işğal etdikdən sonra, Mazandarana getmədi, birbaşa Tehrana yürüş etməyi daha münasib bildi. Mustafaqulu xan fikirləşirdi ki, Tehranı işğal etmək, Ağə Məhəmməd xan hökmdarlığının sonu deməkdir, İran xalqı Tehranın işğalını Ağə Məhəmməd xan Qacarın sültonətinin süqutu kimi qəbul edəcək.

Tehranın işğalı Mazandarandan və Astrabadın yolunu Ağə Məhəmməd xanın üzünə bağlayacaq, onu öz ana yurdu Astrabada gedib, orada qoşun toplamaq və Tehrandan qalıb Astrabadan kömək istəmək imkanından məhrum edəcəkdi. Mustafaqulu xan fikirləşdi ki, əgər Tehranı işğal etsə, Şahrud və Bəstamdan Astrabada gedən yollar, eləcə də İranın mərkəzi əyalətlərindən Gilan və Mazandarana aparan yollar onun nəzarəti altında olacaq. Ağə Məhəmməd xansa çox sürətlə gəlirdi... Elə sürətlə gəlirdi ki, hətta Qum şəhərinə çatanda, Mustafaqulu xan onun gəlişindən xəbərsizdi, düşünürdü ki, o, mühasirədən ol çəkib, Şirazdan uzaqlaşmaz. Ağə Məhəmməd xan Qumu keçəndən sonra Mustafaqulu xan qardaşının gəlişindən xəbər tutdu, xəbər tutan kimi də Tehranın darvazalarını bağlatdı. Keçən il vəba bəlasına düşər olan tehranlıları, bu il də mühasirə təhdid edirdi. Tehranın istehkamları çox möhkəmdi,

şəhər qalası hündür və davamlıydı, hasarın on dörd bürcü var idi. İçərisindən çay axmırdı, lakin şəhər qanovlar vasitəsilə təmin olunurdu.

Tehranın yenidən alınması

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranı ilk dəfə mühasirə etmişdi, bilirdi ki, onun hasarının bünövrəsi daşdan hörülüb, odur ki, o divarın altından kan vurmaq faydasızdır, şəhəri ancaq hücumla almaq olar. Məcnun Pazuki keçən dəfə hünər göstərərək şəhəri almışdı, ona görə Ağa Məhəmməd xan bu dəfə də Tehrana hücum etməyin fərmandehliyini Məcnun xan Pazukiyə tapşırırdı. Məcnun Pazuki göstəriş verdi ki, şəhərin ətrafında olan çinar ağaclarını kəsib, nərdivan hazırlasınlar, əsgərlər bu nərdivanlarla hasardan qalxıb şəhərə çıxmalıydılar.

Nərdivanın pillələrini bir qədər enli qayırdılar ki, əsgərlər pillələrin üstündə durub vuruşa bilsinlər. Tehranın hasarının qaynar su, əriniş qurğuşun tökmək üçün xüsusi məcraları yox idi, əsgərlər döyüşə-döyüşə hasarın üstünə qalxa bilərdilər, ancaq qılinc, ox zərbələrini dəf etmək lazım idi. Mustafaqulu xan Tehranın toplarından qardaşının əleyhinə istifadə edirdi, bunlar uzaq-vuran olmasa da, hər halda top idi.

Bilirik ki, Məcnun xan Pazuki bir müddət Tehranın hakimi olmuşdu və şəhərin vəziyyətindən xəbərdar idi, hücumu başlamazdan qabaq, quyu qazanlara əmr etdi ki, şəhərə daxil olan su qanovlarının birinin suyunu müvəqqəti kəsinlər. O yoldan bir dəstə əsgər şəhərə girməliydi. Pazuki qərara gəlmişdi hücumu keçə başlasın və əsgərlərə göstəriş versin ki, nərdivanla, çənkəkli iplərlə özlərini hasarın üstünə çatdırıb içəri düşsünlər, sonra darvazaları açsınlar ki, qoşun şəhərə girə bilsin. Əsgərlərin bir qismi nərdivan və çənkəkli iplər vasitəsilə şəhərə daxil olanda, başqa bir dəstə qanov yolu ilə keçib onlara kömək etmə-

li idi. Hücüm vaxtının gecə saatlarına müəyyən edilməsi təsadüfi deyildi, qanovun suyu gündüz kəsilsəydi, camaat bundan xəbər tutub, həmin yolla şəhərə girəcək əsgərlərə əngəl törədən bilərdilər. Nə Mustafaqulu xanın, nə də şəhər rəislərinin heç birinin xəyalına da gəlməzdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın əsgərləri qanov yolundan paytaxta keçə bilərlər, lakin bu Məcnun Pazukinin ağına gəldi. Pazuki qərara aldı ki, gecə yarısı Tehran camaatı yuxuda olan vaxt, böyük hücumla başlasın.

Gecə yarı olan kimi, Qacarın əsgərlərinin Tehran hasarına hücumu başlandı, yüzlərlə məşəl yandırdılar ki, onun işığında düşməni görüb tanıya bilsinlər. Əsgərlər nərdivanları hasara dayadılar, çənkəkli ipləri divarın üstünə atıb bərkidəndən sonra, divar boyu dırmaşmağa başladılar. Hasara birinci qədəm qoyan əsgər güllə yarası alıb aşağı yuvarlanır, dalınca qalxan əsgərləri də özü ilə bərabər nərdivandan yıxırdı, bəzən hasarın üstündən mühacimlərin başına daş yağdırırdılar. Məcnun Pazuki əsgərlərinə demişdi ki, əgər gülləyə tuş olmaq istəmirsinizsə, sürətlə nərdivanlardan yuxarı qalxıb özünüzü hasara və bürclərə çatdırın, ləng hərəkət edən əsgərin düşmən gülləsinə hədəf olmaq ehtimalı daha böyükdür.

Mustafaqulu xan hücumun başlandığını görən kimi, qoşunlarını hasara yaxınlaşdırdı, onun Talış əsgərləri mərdliklə vuruşurdular. Ağa Məhəmməd xanın bir çox əsgərlərini hasara qədəm qoymazdan qabaq və ya şəhərə varid olandan sonra qətlə yetirdilər. Müdafiəçilərin bütün diqqəti qala divarlarında idi, ona görə də qanov məcrasından şəhərə girən əsgərlərdən heç kimin xəbəri olmadı. Onlar tüfəng və tapançadan əlavə, öz-öz-üləri ilə külüng də gətirmişdilər ki, darvazaların dalından daşları götürsünlər. Şəhərə varid olandan sonra, Xorasan darvazasına tərəf gətdilər, hətta darvazaya doğru gedəndə də heç kim duyuq düşmədi ki, düşmənin bir dəstə əsgəri şəhər küçələrində

gəzir. İki tərəfdə olan bürclərə qalxıb, oradakı Talış əsgərlərini qafilgir edərək öldürdülər. Bürcləri işğal edib, oradan öz qoşunlarına işarə verdilər ki, nərdivanları həmin bürclərə qoyub yuxarı qalxsınlar. Bu zaman darvaza yaxındakı əsgərlər darvazanı açmağa başladılar, o iş cəmi qırx beş dəqiqə vaxt apardı, Xorasan darvazası açıldıktan sonra, Ağa Məhəmməd xanın qoşunu şəhərə varid oldu. Hər dəstə, şəhərə yaxın bələd olan fərmandehinin göstərişilə əsas nöqtələrə yollandılar, zabitlər bilirdilər ki, şəhər əhalisi müqavimət göstərməyəcək, əzabdan üzülmüş camaatda hal qalmamışdı. Mustafaqulu xanla Tehrana gələn əsgərlər mərdliklə müqavimət göstərdilər, onların xeyli adamı qətlə yetib, küçələrə səpələnmişdi. Mustafaqulu xan özü İmamzadə Zeydin məqbərəsinə pənah apardı, bu imamzadə müsəlman şialərinin ziyarətگاهی idi. Əsgərlər ikinci darvazanı – Qəzvin darvazasını da açdılar, sonra da şəhərin üçüncü, Pəşapuyə darvazası da taybatay açıldı, başqa darvazaları açmağa ehtiyac yox idi, artıq içəridə şəhəri işğal etmək üçün kifayət qədər əsgər vardı.

Hava işıqlanmamış, Ağa Məhəmməd xan Qacar carçılar vasitəsilə Mustafaqulu xanın əsgərlərinə çatdırdı ki, onların müqaviməti faydasızdır, şəhər tamamilə işğal olunmuşdur, müharibəni davam etdirməklə heç nəyi dəyişə bilməyəcəklər, yaxşısı budur ki, təslim olsunlar. Təslim olanlarla hərbi əsir kimi rəftar edilməyəcək, bəlkə, icazə veriləcək ki, öz vilayətinə, evinə getsin. Talış əsgərlərinin sağ qalan hissəsi şəhərin işğal edildiyini, müqavimətin faydasız olduğunu görüb, təslim oldular.

Şəhər Ağa Məhəmməd xan Qacar Mustafaqulu xana sifariş göndərdi ki, onun İmamzadə Zeyddə müqavimətinin heç bir nəticəsi olmayacaq, yaxşısı budur ki, təslim olsun və müharibə sona yetsin. Mustafaqulu xan xəbər göndərdi ki, əgər mən təslim olsam, mənimlə nə edəcəksən? Ağa Məhəmməd xan cavabdan yayınmaq istədi, qardaşına yazdı ki, mən sənə nə-

sihət verdim, qan tökməyin qarşısını almaq üçün təslim olasan, sənə nisbət heç bir öhdəçiliyi qəbul etmək istəmirəm. Mustafaqulu xan onun dilindən qəti söz almamış, İmamzadə Zeydin məqbərəsindən çıxmaq fikrində deyildi, sifariş yolladı ki, bilsəm mənə xətər yetirməyəcəksən, təslim olaram. Ağa Məhəmməd xan Qacar cavab göndərdi ki, mən səndən heç bir şərti qəbul etmirəm, əgər şərtsiz təslim olursansa, təslim ol, əgər təslim olmasan, baxmayaraq ki, İmamzadə Zeydə hörmətim var və bir müddət orada təhsil almışam, səni tutmaq üçün hücum edəcəyəm, lap məqbərə dağılsa belə! Uçanı, dağılanı sonra özüm təmir etdirərəm. Mustafaqulu xandan səs çıxmadı. Deyəsən, bir qərara gələ bilmirdi.

Tehrani işğal edəndən sonra, Ağa Məhəmməd xan Qacar istidən qorunmaq üçün şəhərin şimalına, Şimrana köçüb, bir həftə orada qaldı, sonra yenidən Tehrana qayıtdı. Şəhərə qayıdanda, eşitdiyi ilk xəbər Cəfər xan Zəndin Şirazda öldürülməsi, onun yerinə keçən böyük oğlu Lütfoli xan Zəndin İranın cənubunda padşahlıq elməsi oldu.

Cəfər xan Zəndin ölümü

Cəfər xan Zənd Zəndiyyə əmirlərindən bir neçə nəfərin ölüm hökmünü imzalamışdı. Hökumət qaydasına görə, günahkarı gecə öldürmək cayız olmadığı üçün edam səhər yerinə yetiriləcəkdə. Zəndiyyə əmirlərindən üç nəfər – Veys Murad xan, Şahmurad xan və Seyid Murad xan bilirdilər ki, səhər öldürüləcəklər, zindan rəisi Kaka Məhəmmədlə danışib onu yola gətirməyə çalışdılar ki, zindanın qapısını onların üzünə açıb, əvəzində iki min qızıl əşrəfi alsın. İki min əşrəfi böyük sərvət idi, bir adam onu özünə sərməyə etsəydi, ömrünün axırına kimi rahat yaşaya bilərdi. Kaka Məhəmməd şirnikib razılaşdı, ancaq tələb elədi ki, pulu qabaqcadan versinlər. Seyid Murad xanın

pulu o birilərində çox idi, ona görə zindan rəisinə tapşır-
dı ki, onun adamlarını tapıb gətirsin. Seyid Murad xanın adam-
ları gecəyənin zindana gəldilər, Seyid Murad xan onlara dedi:

– Əgər bu gecə iki min qızıl əşrəfi gətirib Kaka Məhəmmədə verməsəz, sabah Cəfər xan Zənd məni və mənimlə birlikdə bir neçə Zəndiyyə əmrini qətlə yetirəcək.

Seyid Murad xanın adamları haman gecə iki min əşrəfini gətirib, zindanda Kaka Məhəmmədə verdilər. Zindan rəisi pulu alandan sonra, zindanın qapısını dustaqların üzünə açdı, özü tələsik tüfəng-tapançasını götürüb, atına süvar oldu, artıq Şirazda qala bilməzdi, burdan nə qədər tez uzaqlaşsaydı, bir o qədər təhlükədən aralanardı. Kaka Məhəmməd iki min qızıl əşrəfini bir həmyana doldurub, köynəyinin altından kəmərinə bağladı, atı qamçılayıb, Şiraz və Buşehr arasındakı biyabana çatdı, biyabanı keçib, bir kəndə yetişdi. Yorğun olduğu üçün bir qədər dincəlmək istədi, başını yerə qoyan kimi yuxuladı, elə bərk yatdı ki, oğru gəlib onun tüfəngini və atını götürüb qaçdı. Yuxudan ayılanda, atı və tüfəngini yerində görmədi, ancaq tapançası yerindəydi. Əgər oğru bilsəydi ki, yatmış adamın köynəyinin altında iki min əşrəfi qızıl var, hər şeydən keçib onu öldürər, pulları götürərdi, yaxşı ki, onun üst-başını axtarmaq fikrinə düşməmişdi. At almaq üçün ora-bura vurnuxdu, amma bir at tapıb ala bilmədi, onun gəlib düşdüyü Kənar Təxtə kəndində, demək olar at yox idi, əlacsız qalıb müvəqqəti bir uzunqulaq alıb mindi. Kaka Məhəmməd bilirdi ki, əgər Cəfər xan onu ələ gətirsə, mütləq öldürəcək, hər halda sayıq olmaq lazım idi, üstəlik cətiyatları ki, Seyid Murad xan və Zəndiyyə əmirləri sözü bir yerə qoyub, pulu tutub əlindən alarlar, çünki belə böyük məbləği məcburiyyət qarşısında ona vermişdilər, hələ bu azmış kimi, özünü də qətlə yetirə bilərdilər, ona görə də, başını əldən verməmiş, Şirazdan uzaqlaşmağa çalışırdı.

Kaka Məhəmməd özünü Büşehr limanına çatdırdıqda, bir gəmi Hindistana yola düşməyə hazırlaşdı. Fərsəti əldən vermək olmazdı, Büşehrdə uzunqulağını satmaq üçün dayansaydı, gəmi gedərdi, hər halda risk etmək istəmədi, uzunqulağın başını açıb buraxdı, gəmiyə minib yenidən yerbəyer olmuşdu ki, gəmi yelkənlərini açıb, lövbərini qaldırdı. Bir həftə əvvəl Şirazda oturub, öz zindanbanlığı ilə məşğul olan Kaka Məhəmmədi fələyin çərxi vurub Hindistana saldı. Kaka Məhəmməd Hindistana çatandan sonra, əlində olan sərmayə ilə ticarətlə məşğul oldu. Bəlkə onun törəmələri indinin özündə də Hindistanda yaşayırlar.

Zəndiyyə əmirləri zindandan çıxan kimi gecəylə qardaşlarını ayağa qaldırdılar. Silahlanıb Şirazın əркинə çapdılar. Başda Seyid Murad xan, Şahmurad xan və Veys xan olmaqla, Zəndiyyə əmirləri ərkə çatdıqda, qarşılarına çıxan bütün gözətçiləri öldürdülər.

Cəfər xan bəzən gecələrdə şərab içib keflənərdi. O gecə də kefliydi. Sərxoşun yuxusu ağır olar, ancaq buna baxmayaraq, atışma səsinə yuxudan ayıldı, həmişə yanında saxladığı tapançaları götürdü. Bundan azca sonra, mühacirlər onun otağına soxuldular, Cəfər xan isti atəşlə onların ikisini aşırı, sonra qılınıcı çəkib irəli atıldı. Nə qədər qoçaq olsa belə, təkbaşına o qədər adama neyləyə bilərdi? Zəndiyyə əmirləri üstünə tökülüşdülər, Cəfər xan Zənd zərbələrin təsirindən ayaq üstə dura bilməyib yığıldı, Seyid Murad xan işi belə görüb qışqırdı:

– Kənara çəkilin, işi bitmişdir!

Zəndiyyə əmirləri və onların yaxın adamları kənara çəkildilər. Seyid Murad xan, başqa bir rəvayətə görə, Şahmurad xan, Cəfər xanın başını bədənindən ayırdı. Cəfər xanın başı bədənindən ayrılanda, Seyid Murad xan öz başına yumruq vurdu.

– İndi bildim ki, başım bədənimdən ayrılmayacaq.

Sonra Zəndiyyə əmirlərinə müraciətlə dedi:

– İndi ölkəni idarə etmək üçün özünüzə bir nəfər hakim seçin!

Zəndiyyə əmirləri bir-birinin üzünə baxıb durdular, araya bir an sükut çökdü, sonra yavaş-yavaş yer-yerdən dilləndilər:

– Bizim boynumuzda sənin haqqın böyükdü, ona görə ki, əgər sən pul verib bizi zindandan azad etməsəydin, sabah hamımızı Cəfər xan öldürtdürəcəkdi. Bizi ölümdən qurtardığın üçün səni özümüzsə padşah seçib, işlərin idarəsini sənə tapşırıq.

Zəndiyyə əmirləri Cəfər xan Zəndi qətlə yetirən gecə, Lütfuli xan Zənd Şirazda deyildi.

Zəndiyyə əmirlərinin hamısı bir-birilə qohumdular, amma aralarında mehribanlıq yox idi, əksinə, daim bir-birilə ədavət aparır, öz doğmalarının canına belə qıymaqdan çəkinmirdilər. Bu ədavət və ixtilaflar nəticəsində qüvvətli sülalələr gücdən düşüb zəiflədi. Onların Ağa Məhəmməd xan Qacarı qarşısında məğlub olmalarının bir səbəbi də bu oldu.

Atasının ölüm xəbərini alan Lütfuli xan Zənd 1202-ci hicri-qəməri ilə cəmədiül əvvəl ayının yeddisində bir dəstə igid oğlanla özünü Şiraza çatdırdı. Lütfuli xan Zənd gözəlliyi, mürdliyi və səxavətilə Şirazda ad çıxarmışdı, hamının xəsis kimi tanıdığı Cəfər xan Zənddən fərqli olaraq, öz əliaçıqlığı ilə adamların ürəyinə yol tapmışdı, hamıya bəxşiş edirdi, yanına bir hacət üçün gedən adam əliboş qayıtmırdı. Bu səbəbdən şirazlılar onu çox sevir, təəssübünü çəkirdilər, bu məhəbbət və təəssübkeşliyin Lütfuli xana müəyyən xeyri dəydi.

Taleyin onu sınaqlara çəkəcəyini bəlkə də ağına belə gətməyən Lütfuli xan Şiraza cəsarətlə, ürəklə qədəm qoydu, Seyid Murad xan Lütfuli xanın Şiraza varid olmasından xəbər tu-

tan kimi, qoşun çəkib ona müqavimət göstərmək istədi, ancaq Şiraz camaatı ona macal verməyib, üsyan qaldırdı. Zəndiyyə omirlərindən bir nəfər bu üsyana rəhbərlik edirmiş və camaatı Lütfoli xana kömək etməyə çağırırmış. Lütfoli xan Zənd Şiraza varid olanda, camaat Şirazın ərki ətrafında ətdən çəpər çəkmişdi. Lütfoli xan bu məqamdan istifadə edib ərki tutdu və Seyid Murad xanı yaxaladı. Cəfər xanın qətlində əsas iştirak edənlərdən Şahmurad xan və Veys xan yaxalanandan sonra, hamısını bir yerdə Lütfoli xan Zəndin hüzuruna gətirdilər, Lütfoli xan Zənd bu üç nəfərə atasının ölüm cəzası çəkdiyini bildirdi, üzünü onlara tutub soruşdu:

– Zindandan necə xaric oldunuz?

Onlar bildirdilər ki, əgər həqiqəti deməsələr, işgəncə görəcəklər. Hərəsi özlüyündə bunu düşünüb, az qala bir ağızdan dedilər:

– Kaka Məhəmmədə iki min qızıl əşrəfi verdik, o da zindanın qapısını açıb bizi buraxdı.

– Əgər bu məbləği atama versəydiniz, o təqsirinizdən keçərdi, özü sizi zindandan azad edərdi, o zaman siz belə bağışlanmaz cinayətə əl atmazdınız.

Zəndiyyə omirlərinin bəraətə gümanları yox idi, Lütfoli xanın atasını öldürdükələrinə görə bağışlanmaq barədə söz ola bilməzdi, lap yalvarıb üzr diləsəydilər belə, faydası yox idi, Lütfoli xan Zənd atasının qanından keçməzdi, ona görə də susmağı, heç yalvarmamağı üstün tutdular. Lütfoli xan əmr verdi ki, Seyid Murad xanın başını bədənindən ayırsınlar, digər iki nəfəri dar ağacından asdırdı.

Lütfoli xan Zənd başibəlali üç Zəndiyyə əmirini, üstəlik bir neçə nəfəri cəzalandırırdıqdan sonra, öz hakimiyyətini elan edib, özünü İran padşahı adlandırdı.

Lütfəli xan Zəndin böyük işlərindən biri o idi ki, Şiraz-Buşehr, Şiraz-Bəndərabbas və Şiraz-Bəndərleuge arasında yol saldı. O əsrdə belə böyük abadlıq işi həqiqətən çox diqqətəşayan bir iş idi. Bundan başqa, Mond çayında sədd salıb, onun suyunu ətrafdakı torpaqların istifadəsinə verdi. Mond çayı Fars dağlarından baş alır, axıb Fars körfəzinə tökülürdü, çayın sahilləri boyunca uzanıb gedən torpaqlar dünyanın ən münbit torpaqlarından hesab olunurdu, bu ərazidə bəlkə bəşər yaranandan bu yana heç əkin əkilməmişdi. Lütfəli xan Zəndin bu abadlıq işləri bir qədər də davam etsəydi, Fars əyaləti abadlaşar, ticarət vüsətlənib sərhədləri aşardı, ancaq Lütfəli xan Zəndin Ağa Məhəmməd xan Qacarla apardığı müharibələr bu işlərin irəli getməsinə mane oldu. Qısa müddətdə ətrafdakılar əmin oldular ki, onun ölkə idarə etmə bacarığı özündən qabaqdakılardan qat-qat artıqdır.

Lütfəli xan Zəndin hərbi və idarəetmə qabiliyyətindən başqa, bir gözəl keyfiyyəti də vardı. Ondan yadigar qalan bir neçə şeir göstərir ki, o, həm də istedadlı şair olmuşdur. Şahlığının birinci illərində bir dəstə şair və alimə tapşırırdı ki, Şəmsəddin Hafizin şeirlərini oxuyub, onları diqqətlə öyrənsinlər. Hafizə aid olmayan və sonradan olavə edilən şeirləri onun divanından çıxarsınlar. Bu iş ilk baxışdan sadə, bəlkə də mənasız təsir bağışlaya bilər, amma Lütfəli xan Zənd bu göstərişi verməklə, həm də yüksək ədəbi zövqə malik olmasını sübut etmişdir.

Mustafaqulu xanın kor edilməsi

İmamzadə Zeyddə qulluq edən üç nəfəri həbsə aldılar və beləliklə, Mustafaqulu xana və onun adamlarına ərzaq aparan olmadı. Məcnun Pazukiyə tapşırıldı ki, hər nə cür olur Mus-

tafaqulu xanı İmamzadə Zeyddən xaric etsin. Məcnun Pazuki Ağa Məhəmməd xana dedi:

– Mənim əsgərlərim İmamzadənin hasarını aşıb həyəətə keçəcəklər, təsəvvür etmirəm ki, həyətdə şiddətli toqquşma olsun, onların sayı azdır.

Məcnun Pazuki ömr etdi ki, nərdivanları İmamzadə Zeydin hasarına dayasınlar və əsgərlər yuxarı qalxsınlar. Əsgərlər nərdivandan qalxaraq, divarın üstünə çıxdılar. İmamzadənin həyətidən onları gülləyə tutdular, bir neçə nəfər güllə yarası alıb yığıldı. Məcnun Pazuki əsgərləri iki dəstəyə böldü, bir dəstəyə tapşırırdı ki, nərdivandan qalxıb, divarın üstündə dayansınlar və həyəətə daxil olan ikinci dəstəni qorusunlar.

İmamzadənin həyətidə olanlar Ağa Məhəmməd xan Qacarın əsgərlərinin həyəətə düşməsinin qarşısını ala bilmədilər, gülləyə hədəf olmaq üçün qaçıb məqbərəyə doluşdular. Heç bir müqavimətə rast gəlmədən, Məcnun Pazukinin əsgərləri həyəətə doluşdular, belə ki, Mustafaqulu xan və onun adamları gördülər ki, müqavimət faydasızdır. Bu arada Məcnun Pazukinin səsi gəldi:

– Sizə bir saat vaxt verirəm, kim təslim olmasa, şaqqalanacaq!

Şaqqalanmaq ən dəhşətli cəzalardan idi, məhkumun ayaqlarını şaquli basdırılmış iki ağaca bağlayıb, başı aşağı asırdılar, sonra cəllad satur ilə ayaqlarının arasından şaqqalayıb, onu iki yerə bölürdü, bu cəza o qədər dəhşətli idi ki, tamaşaçılar ona sakit baxa bilmir, titrəyirdilər. Mustafaqulu xanın əsgərləri şaqqalanmağın qorxusundan tüfənglərini yerə atıb, tez-tələsik təslim oldular. Mustafaqulu xan tək qaldı, bildi ki, tək başına bir iş görə bilməyəcək. İş belə görəndə, əlacsız qalıb təslim oldu. Məcnun Pazukinin əsgərləri onu araya aldılar, Ağa Məhəmməd xanın qardaşı olduğu üçün əllərini bağlamadılar. Bu vu-

ruş İmamzadə Zeydin məqbərəsinə elə bir ciddi zərər yetirmədi, yalnız bir neçə kərpic qopub düşmüşdü.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranın ərkində müharibənin nəticəsini, Mustafaqulu xanın təslim olması xəbərini gözləyirdi. Bir də gördü ki, Məcnun Pazuki öz məhbusu ilə ərkə varid oldu. Saray adamlarından birini göndərdi Məcnun Pazukiyə desin ki, Mustafaqulu xanı yanına gətirməsin, ciddi nəzarət altında saxlasın. Qacar xanı fikirləşirdi ki, əgər Mustafaqulu xanı hüzuruna gətirsələr, o, peşman olduğunu söyləyib bağışlanmaq istəyər, ola bilər ki, qardaşı olduğu üçün ürəyi dözməyib, onun günahından keçər. Əgər Mustafaqulu xanı hüzuruna gətirməsələr, gözləri qardaşının gözlərinə düşməsə, yalvarışını eşitməsə, onu cəzalandırmaq nisbətən asan olar.

Məcnun Pazuki məhbusu şah sarayının başqa səmtinə aparıb, bir otaqda yerləşdirdi, otağın ətrafında və damında gözetçi qoydu.

Şəhərdə hava isti olduğu üçün Ağa Məhəmməd xan gecəni Tehranın şimalındakı Təcrişdə rahatlandı, səhər açılan kimi Tehrana qayıdıb, Məcnun Pazukini hüzuruna çağırdı:

– Qardaşımın əhvalı necədir?

Pazuki dedi:

– Gecə ona yemək verdik, yatacaq hazırladıq, hal-hazırda gözetçilərin nəzarəti altında, öz otağındadır. Bu gün səhər mənə dedi ki, sizin hüzurunuza gəlib, bəzi mətləbləri açmaq istəyir, xahiş edir ona icazə verəsiniz.

Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Mən onu hüzuruma qəbul edərdəm, ancaq bir saatdan sonra.

– Deməli, mən onu bir saatdan sonra sizin hüzurunuza gətirirəm?

– Bəli, cəllad işini qurtarandan sonra!

Məcnun Pazuki başa düşdü ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar Mustafaqulu xanı həmin bir saat ərzində cəzalandırmaq fikrindədir, dedi:

– Məsləhət sizindir.

Ağa Məhəmməd xan cəlladı hüzuruna çağırdı:

– Məcnun xanla gedərsən, o sənə göstərdiyi günahkarın gözlərinə mil çəkib kor edərsən.

Sonra üzünü Məcnun Pazukiyə tutdu:

– Mustafaqulu xanın gözlərinə mil çəkib kor etdikdən sonra, onu mənim hüzuruma gətirə bilərsən.

Məcnun Pazuki cəlladla birlikdə Mustafaqulu xanın otağına daxil olanda, yazıq məhkumun gözləri od manqalını və cəlladı görüb dəhşətdən böyüdü, baxdı ki, Məcnun Pazuki də cəlladla gəlir, başa düşdü ki, kor ediləcək. Bununla belə inanmaq istəmədi, Məcnun Pazukidən soruşdu:

– Məni kor etməyə gəlmisinizmi?

Pazuki əllərini sinəsinə çarpazlayıb təzim etdi:

– Sizi cəzalandırmaq üçün mən çox kiçik adamam, bu işə məmnur edilmişəm, məni məzur tutun.

Mustafaqulu xan dedi:

Get qardaşıma de, məni qəbul etsin.

Məcnun Pazuki gözlərini yerə dikdi:

– Sizi Ağa Məhəmməd xanın yanına aparmaq üçün mənim icazəm yoxdur, ancaq iş qurtarandan sonra, o, sizi qəbul edəcək.

– Get qardaşıma de, indi ki, məni cəzalandırmaq istəyir, bəzi bir gözümə mil çəkdirsən.

Məcnun Pazuki düz Mustafaqulu xanın gözlərinə baxdı:

– Qardaşınız iş qurtarmamışdan qabaq ona müraciət etməyimi mənə bağışlamaz!

Mustafaqulu xan təslim olmaq istəmirdi:

– Qardaşım qəzəbli halında sənə bu əmri veribdir, sonra peşman olacaq, onda sənə qəzəbi tutmayacaqmı ki, nə üçün mənim xahişimi yerinə yetirməmişən?

Məcnun Pazuki Ağə Məhəmməd xan Qacarın əsəbi halda heç kimə cəza vermədiyini, həmişə soyuqqanlı olduğunu bil-sə də, Mustafaqulu xanı gözətçiyə tapşırıb, özü onun yanına getdi, Mustafaqulu xanın xahişini qardaşına çatdıranda, Ağə Məhəmməd xan dedi:

– Məcnun xan! Əgər keçmiş xidmətlərin olmasaydı, əmr edərdim səni də Mustafaqulu xanla birlikdə kor etsinlər, lakin keçmişdə göstərdiyin xidmətlər məni bu işdən saxlayır, get məmuniyyətini yerinə yetir, bil ki, mən heç vaxt peşman olmayacağam!

Məcnun xan qayıdıb, Qacar xanının əmrini cəllada çatdırdı. Cəllad Mustafaqulu xanı diz üstə oturdub, hazırlıq gördü və peşəkar əllərilə onun gözlərinə mil çəkdi. Mustafaqulu xanın tükürpədən naləsini vecinə də almadan, işini qurtardı. Əl-ayağı açılanda, artıq işıqlı dünya Mustafaqulu xanın gözləri qabağında zülmətə dönmüşdü. Doğrudan da, Ağə Məhəmməd xan ömrünün sonuna kimi, Mustafaqulu xanı kor etməyindən peşman olmadı.

Ağə Məhəmməd xan Qacar qardaşını kor etdikdən sonra, İsfahana və Mazandarana səfər edib, sonra Tehrana qayıtdı. Mazandarandan qayıdarkən, oranın əhalisinin bir dəstəsini Tehrana köçürüb, onları Sərçəsmə adlanan bir məhəllədə yerləşdirdi.

1203-cü hicri-qəməri ilə xacə şahın həyatının on kəşməkəşli dövrüdür. Həmin bu il o, Zəndiyyə tayfasını tamamilə məhv etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Xorasanda Nadir şahın nəvəsi şahlıq edirdi. Ağə Məhəmməd xan Qacarın əfşarlarla düşmənçiliyi yox idi, baxmayaraq ki, Nadir şah Ağə Məhəmməd

məd xan Qacarın babası Fətəli xanı öldürmüşdü. Qacar tarixçilərinin fikrinə, Ağa Məhəmməd xan bütün İranı mərkəzi hökumətə tabe etmək məqsədilə, Lütfuli xanın müharibəsinə gətirdi. İnkər etmək olmaz ki, hər müharibədə, onu başlayan kəs bir siyasi və iqtisadi məqsəd güdür, bu müharibədə isə, siyasi-iqtisadi məqsədlərdən başqa, bir də Qacar xanının zəndiyyə təyfasına bəslədiyi böyük ədavət də az rol oynamırdı. Qabaqda dediyimiz kimi, Cəfər xanın oğlu Lütfuli xan Zənd özünün qəfil hücumlarıyla Ağa Məhəmməd xanın qoşununa külli tələfat vermişdi, bu da onun Lütfuli xana qarşı ədavətini artırmışdı.

Lütfuli xan Zənd qoçaq və bacarıqlı sərdar idi, hökmdar kimi də yetərincə ləyaqəti vardı, əgər ona macal verilsəydi, İranın özəmətli şahlarından biri olardı. Qacar xanının Lütfuli xan Zəndə bəslədiyi kinin səbəbini paxıllıqla əlaqələndirənlər də vardı. Deyirdilər ki, Ağa Məhəmməd xan aynaya baxanda, üzünün nə dərəcədə çirkin olduğunu görüb, gözəlliyi ilə ad çıxaran Lütfuli xana paxıllıq edirmiş. Üz çirkinliyinin istər-istəməz nifrət törətdiyini düşünən Ağa Məhəmməd xan onu da xatırlaymış ki, Lütfuli xanın simasının gözəlliyi onu daha artıq hörmətli və sevimli edir. Bütün düşmənləri kimi, Lütfuli xan Zəndi də məğlub və əsir etdikdən sonra, onun haqqında heç kimə rəva bilmədiyi cəza tədbirlərinə əl atması Qacar xanının bu adama hədsiz dərəcədə nifrət bəslədiyini sübut edir.

1203-cü hicri-qəməri ilində Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrana hakim təyin etdikdən sonra, böyük bir qoşunla Lütfuli xan Zəndi məğlub edib, Zəndiyyə hökmranlığına son qoymaq üçün Farsa getməyə hazırlaşdı. Tehrandan hərəkət etməmiş, ona xəbər verdilər ki, Mazandaranda qarışıqlıq var. Ağa Məhəmməd xan qardaşı oğlu Xanbaba Cahanbanini vəziyyətə nəzarət etmək üçün bir dəstə qoşunla Mazandarana göndərüb, özü Tehrandakı yüngül topları da götürüb, Fars əyalətinə yola düşdü.

Qacar xanının Lütfəli xan Zəndə müharibəsi

Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunu Şiraza yaxınlaşanda, Lütfəli xan Zənd Şirazdan çıxmağa hazırlaşdı, düşünürdü ki, hücumu şəhərdən kənarda dayandırın, əks təqdirdə, şəhər mühasirəyə düşə bilərdi. Şiraz hakiminə də tapşırırdı ki, ərzaq ehtiyatı görsün, işdi əgər Şiraz mühasirədə qalmalı olsa, müqavimət göstərmək mümkün olsun.

Lütfəli xan Zənd Şirazdan çıxıb, bir geniş düzənlikdə Qacar xanının qoşununu gözləyirdi. Bu düzənlikdə dayanmağı Lütfəli xan daha münasib bilmişdi, onun süvariləri üçün düzənlikdə bütün istiqamətlərdə hücumə keçməyə imkan vardı.

Lütfəli xan Zənd düzənliyə çatıb düşərgə salan gün, Ağa Məhəmməd xan Qacarın ön kəşfiyyat dəstəsi onları görüb, arxaya xəbər verdi, Ağa Məhəmməd xan günorta vaxtı xəbər tutdu ki, bir dəstə süvari haman düzənlikdə mövqə tutub, onların arxasında isə, piyada qoşun durmuşdur. Qacar xanı fərman verdi ki, qoşun dayanıb alay təşkil etsin. Düşmənin qoşunu barədə kifayət qədər dürüst məlumatı olmadığından, tələsik nəticə çıxarmaq istəmədi, hücum əmri vermədi, düşmənin bütün zəif nöqtələrini aşkar edəncən, gözləməyi münasib bildi. Əmr etdi çadır qursunlar. Sudan əziyyət çəkməmək üçün alaçıqları çaya yaxın yerdə qurdurdu.

1203-cü hicri-qəmər ilinin şəvval ayının onu idi. Ağa Məhəmməd xan Qacarın kəşfiyyatı hava qaralana kimi, Lütfəli xanın qoşunu barədə axtarış apardı və öyrəndi ki, səhra tövlələrində çoxlu at saxlanılmışdır. Bu xəbər Ağa Məhəmməd xana çatanda, o, qardaşı Cəfərqulu xana dedi:

– Yəqin ki, bu süvari dəstəsidir, yoxsa bu qədər at saxlamazdılar, – sonra sərkərdələrini hüzuruna çağırıb, üzünü onlara tutdu:

– Lütfuli xan Zənd ağıllı iş görüb ki, Şirazdan çıxıb mənim pişvazıma gəlib. Sabah şübhəsiz müharibə başlanacaq. Lütfuli xan Zəndin qoşununun əksər hissəsi süvaridir, deməli, biz sabah bir dəstə süvarilə vuruşacağıq, bizim də süvarilərimiz var, ancaq azdır. Görək Lütfuli xanın süvari dəstəsinin hücumunu sındıraq. Bundan ötrü top lazımdır, ancaq necə bilək ki, Lütfuli xan bizə hansı tərəfdən – sağ cinahdanmı, sol cinahdanmı, yoxsa mərkəzdənmə hücum edəcək? Bu ancaq hücum əsnasında məlum olacaq. İyirmi iki topumuz var, sabah onun səkkizini qoşunun mərkəzində, yeddisini sol cinahda, yeddisini sağ cinahda yerləşdirəcəyik. Düşmən süvariləri bizdən on addımlıq məsafədə olanda, atəş açarsınız. Qoşunun mərkəzində və cinahlarında bir dəstə tüfəngçi və şamxalçı qoyulmalıdır ki, düşmənin arası kəsilmədən güllə yağdırsınlar, düşmən axırncı süvarisinə kimi qətlə yetirilməlidir.

Ağa Məhəmməd xan Qacar o gecəki müşavirədə qoşunun düzülməsi, müdafiənin, hücumun təşkili barədə ətraflı danışdı. O, cəbhənin fərmandehlərini təyin edib, bütün qoşunun fərmandehliyini öz öhdəsinə götürdü.

O gecə gözətçilərdən başqa, bütün qoşun yatdı, böyük zabitlər oyaq qaldılar. Gecədən iki saat keçmiş, şeypur sədası əsgərləri yuxudan oyatdı, qalxıb çadırları yığışdırdılar. Ağa Məhəmməd xan at üstə cəbhənin bir tərəfindən o biri tərəfinə çapırdı, istəyirdi görsün onun tapşırıqlarını necə yerinə yetiriblər. Ümumi hərbi göstəriş belə idi: əgər Lütfuli xan Zənd hücumu başlasa, toplardan atəş açıb, onların qabağını bacardıqları qədər saxlamaq, yox əgər o, hücum etməsə, qoşun nizamını pozmadan, düzənlik boyu irəliləyib düşməninə yaxınlaşaraq, yaxın məsafəyə çatanda, güllə atmağa başlayacaqdı.

Lütfuli xan Zənd Qacar xanından şərq tərəfdə idi. O, süvarilərinə hazırlıq əmri verib, gün çıxana qədər gözlədi, günəş

çıxıb göz qamaşdıran şüalarını düzənlik boyu yayanda, hücum başladı. Zənd xanı vaxtı təsadüfi seçməmişdi: günəş şüaları Qacar döyüşçülərinin gözüne düşüb, onları karıxdıracaqdı. Onun süvariləri Qacar xanının düşündüyü kimi, hər üç istiqamətdə hücumla başladı. Zənd xanının süvariləri – Lar, Sərvistan və Firuzabad camaatından yığılmışdı. Hamısının özünün tüfəngi, tapançası vardı. Süvarilər Ağa Məhəmməd xan Qacarın toplarına yaxınlaşanda, toplar açıldı, onlardan atılan dörd paralar Lütfəli xanın süvarilərinin arasında dağılıb, bir çox atları və onlara süvar olmuş döyüşçünü yerə sərdi, lakin hücum zəifləmədi. Lütfəli xan özü süvarilərinin qabağında gedirdi. Ağa Məhəmməd xanın qoşununa yaxınlaşdığı anda açdığı atəş bir neçə nəfəri öldürdü. Topçular topları çox sürətlə doldururdular, heç yarım dəqiqə keçmirdi ki, toplar dolub atəşə hazır olurdu. Lütfəli xan öz adamlarıyla Ağa Məhəmməd xanın xeyli əsgərini öldürməsinə baxmayaraq, Qacar xanı atəş açmaq əmrini vermirdi, o, Lütfəli xanın daha da yaxınlaşmasını gözləyirdi. Belə bir vaxtda, yəni Lütfəli xanın süvariləri toplara yaxınlaşanda, Ağa Məhəmməd xanın topları, tüfəng və şamxalları, hamısı birdən gurladı və Zənd xanın əsgərləri ot kimi biçilib yerə sərildilər. Dəstəbaşılardan biri Lütfəli xanı haraylayıb, süvarilərin duruş gətirə bilmədiyini söylədi, Lütfəli xan Zənd isə geriye dönmək fərmanı əvəzinə, sürətlə irəli çapmaq əmrini verdi. O bilirdi ki, Qacar xanın əsgərlərinin səfinə çatan dan sonra, atışma dayanacaq, qılinc işə düşəcək və müharibənin taleyi bu zaman müəyyən olacaq. Özünün başçılıq etdiyi dəstəni önə çəkib, sürətlə hücumla keçdi, Ağa Məhəmməd xanın qoşununun bərabərinə yetincə, qılınclar işə düşdü, Qacar tüfəngçiləri atəşi dayandırmağa məcbur oldular.

Qacar qoşununun mərkəzində əsgərlərin sayının çox olmasına baxmayaraq, Zənd xanı rəşadətli hücumu ilə onları pərən-

pərən saldı. Bundan ruhlanan Zənd döyüşçüləri ağına-bozuna baxmadan, özlərini qoşunun içərisinə vurdular. Döyüşün ən qızğın vaxtında, Lütfəli xanın adamlarından biri onu yanlayıb qışqırdı:

– Xan! Geriyə bax! Deyəsən, arxamızı bağlamaq istəyirlər!

Ağa Məhəmməd xan görəndə ki, Lütfəli xan və onun süvariləri öz müvəffəqiyyətlərinə aludə olub sayıqlığı itirirlər, qoşunun sağ və sol cinah fərmandehlərinə göstəriş verdi ki, birbirinə qarşı irəliləsinlər. Lütfəli xan arxaya baxanda başa düşdü ki, mühasirəyə düşmək təhlükəsi var, əgər geriyə oturmasa, özü və əsgərləri axırıncı nəfərə kimi həlak olacaqlar. Ona görə oturmaq fərmanını verdi. Düşmənin iki piyada dəstəsi yolu onların üzünə bağlamaqda idi.

Lütfəli xan Zənd bilirdi ki, mühasirə tələsindən qurtarmağın yalnız bir yolu var: o da bundan ibarət idi ki, öz dəstəsini Qacar xanının piyadalarının ortasından nəhayət dərəcədə sürətlə keçirib aparsın. Zənd xanını o tələdən yalnız sürətli hərəkət qurtara bilərdi. Atlar külək kimi uçurdular, lakin Ağa Məhəmməd xanın tüfəngçiləri onları atəşə tutub, bir qismini həlak etdi. Zənd xanı ağır tələfat versə də, hər halda mühasirə həlqəsindən can qurtara bildi. Bu tələfat o dərəcədə ağır idi ki, o gün müharibəni davam etdirmək qeyri-mümkün oldu.

Ağa Məhəmməd xan Lütfəli xan Zəndin ardınca getməyi omr etdi, ancaq onun əsgərləri Zənd xanına çatı bilmədilər, Lütfəli xan özünü Şiraza çatdırıb, darvazaları bağladı. Tarixçilər Zənd xanının verdiyi tələfatın iki minlə səkkiz min arasında olduğunu yazıblar. Zənd döyüşçülərindən əsir düşənlər də oldu, bəzi tarixçilərin yazdığına görə, əsirlərin sayı səkkiz min nəfər imiş.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Lütfəli xanı qova-qova Şiraza çatıb, şəhəri mühasirəyə aldı. Şiraz hərbi nöqteyi-nəzərdən elə

bir əhəmiyyətə malik deyildi, bəlkə də onun mühasirəsindən əl götürüb, əvəzində Farsın və Kirmanın bütün qalan vilayətlərini işğal etmək daha düzgün olardı. Bunu məsləhət görənlərə Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Fars və Kirmanın vilayətlərini işğal etmək çətin deyil. Mənim üçün Lütfuli xan Zəndi aradan götürmək daha vacibdir, nə qədər ki, bu cavan sağdır, mən arxayın yata bilməyəcəyəm, Lütfuli xanın cansız cəsədini və ya bədənindən ayrılmış başını görməsəm, başımı yastığa qoyub, rahat yata bilmərəm.

Şirazi mühasirəyə alandan sonra, ərzaq və yem sarıdan çətinliklər meydana çıxdı. Bu, Ağa Məhəmməd xanı narahat etməyə bilməzdi.

Lütfuli xan Zənd Şiraz hakiminə tapşırırmışdı ki, bacardığı qədər ərzaq toplansın, əgər mühasirəyə düşsələr, ərzaq və yem tərəfindən qıtlıq çəkməsinlər. Şiraz hakimi də kəndlərdən və qəsəbələrdən bacardığı qədər ərzaq və yem tədarük etmişdi, ona görə Ağa Məhəmməd xan Şiraza gələndə, ətraf kəndlərdə heç nə qalmamışdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar hökmdar kimi qoşunu üçün ərzaq, heyvanlar üçün yem tədarük etməli idi. Lazım olan ərzağı ya görək uzaqlardan gətirdəydi, ya da göstəriş verəydi ki, kənd və qəsəbələri talayıb, camaatın var-yoxunu zorla əllərindən alsınlar. Tezliklə onun əsgərləri bədbəxt ökinçilərin evlərinə soxuldular, əllərinə keçəni götürüb apardılar. Bir tərəfdən Şirazın daxilində əsgərləri iki dəstəyə ayırıb, hasarın sökülən yerlərini onlara təcili təmir etdirirdi, Qacar xanının toplarının gül-lələri Şirazın möhkəm hasarını sökə bilməzdi.

Ağa Məhəmməd xan qarət yolu ilə qoşunlarının on günlük ərzağını təmin edə bildi, ancaq bilirdi ki, on günə mühasirə yarılmayacaq, yenə ərzaq çətinliyinə düşəcək, ona görə göstə-

riş verdi ki, uzaq yerlərdən ərzaq daşısınlar. Lakin bu yolla da qoşunu lazımınca təmin etmək mümkün olmadı. Ağılı Qacar xanı bilirdi ki, aclıq əsgərlərin əhval-ruhiyyəsinə pis təsir edəcək, onları üsyana və yaxud qaçmağa vadar edəcəkdir, ona görə Şirazın mühasirəsindən əl götürdü. Bəzi Qacar tarixçiləri bu gedişi başqa cür izah edib yazırlar ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar Şirazın kənd və qəsəbələrinin qarət edilib, ərzağın zorla pulsuz alınmasına razı olmadığı üçün Şirazdan çıxmışdır, digər tarixçilərə görə isə, Qacar xanı fərman vermişdi ki, Şirazın ətrafındakı kəndləri qarət etsinlər.

Ağa Məhəmməd xan Şirazdan qayıdan gün, Şirazın bütün kənd və qəsəbələrində camaat didərgin düşmüşdü, kənd əhli bilirdi ki, Qacar xanının böyük qoşununun ərzağa olan ehtiyacı qurtaran deyil, vergi yığanlar gedib qayıdacaqlar, verməyə bir şeyləri olmadığına görə, şallağın və tüfəng qundağının zərbələrinə məruz qalacaq, ya da öldürüləcəklər, yaxşısı budur ki, gözdən yayınsınlar, evlərini buraxıb qaçsınlar, ara sakitləşəndə, qismət olarsa, öz ev-eşiklərinə yığışarlar. Ağa Məhəmməd xan Qacar təsəvvür eləmirdi ki, Şiraza çatanda, qəhətliyə giriftar olacaq, Şirazda yaşadığı illərdə buralara yaxşı bələd olmuşdu, düşünürdü ki, ora çatandan sonra ərzaq və yem tədarükü edə biləcəkdir, amma onun gəlişindən qabaq, Şiraz hakiminin kənd və qəsəbələrdən bütün ərzağı alıb şəhərə apardırmağı işi çətinləşdirdi.

Şirazdan geri çəkilərkən bir dəstəni sursat tədarükü görmək üçün qabağa buraxdı, üç min nəfərə qədər əsgəri isə, Şiraz hasarının yanında qoydu ki, Lütfoli xan arxadan ona hücum etsə, qarşısında duran olsun. Həmin əsgərlər iki həftədən sonra Şirazı tərk edib, əsas qoşuna qovuşdular, beləliklə, bu dəfə də Ağa Məhəmməd xan Şirazın mühasirəsini yara bilmədi.

Qacar xanı onun əlindən o qədər yığmışdı ki, gözləməyə səbri çatmırdı. Bir gecə şeyx Cəfər Tonkabuniyə dedi:

– Lütfəli xan Zəndi məhv etmədikcə, əlim bir işə yatmır.

Şeyx əlindəki kitabı örtüdü:

– Əgər Lütfəli xan Zənd sizdən üzr diləyib itaət meyli göstərsə, onunla necə rəftar edəcəksiz?

– O, cəsur və təkəbbürlü cavandır, heç vaxt itaət göstərməyəcək!

– Hər halda, əgər itaət etsə, nə edəcəksiniz?

– Əgər məndən üzr diləsə, onu bağışlayacağam, bəlkə özünü pişxidmət də etdim.

– İcazə versəydiniz, bu barədə mən bir tədbir görərdim.

– Nə etmək istəyirsən?

– Əgər icazə versəniz, Lütfəli xana məktub yazıb, ona tövsiyə edərdəm ki, İran şəhriyarının mərhəmətinə sığınıb, sizdən bağışlanmasını istəsin.

– Yaz, ancaq mən bilirəm ki, o, təkəbbür ərşindən aşağı enməyəcək.

Şeyx Cəfər Tonkabuni, Lütfəli xan Zəndə bir məktub yazdı. Məktubun məzmunu belə idi: *«Ağa Məhəmməd xan Qacar kimi böyük bir padşahın müqabilində bir müqavimət edə bilməzsiniz, yaxşısı budur ki, şiltaqlıqdan və təkəbbürdən əl çəkib, özünü və tayfanızı xətər qarşısında qoymayasız»*. Məktubun sonunda Şeyx Cəfər Tonkabuni Lütfəli xana tövsiyə etdi ki, Qacar şəhriyarına öz xətilə məktub yazıb, bağışlanmasını xahiş etsin, əmin olsun ki, o məktubu yazıb göndərəndən sonra, bağışlanacaq və Qacar şəhriyarının sarayında özünə müvafiq bir qulluq alacaqdır.

Ağa Məhəmməd xan məktubu oxuyub, məzmununu bəyəndi, sonra məktub qasid vasitəsilə Şiraza göndərildi. Çox çəkmədi ki, məktubun cavabı gəldi: Zənd xanı iki namə göndərmişdi. Məktubun biri Şeyx Cəfər Tonkabuniyə, o birisi Ağa Məhəmməd xan Qacara ünvanlanmışdı. Şeyx Cəfər Tonkabuninin məktubunu özünə verdilər. Ağa Məhəmməd xan Qacanın başı möhürlü məktubunu hüzura gətirib, ona təqdim etdilər. Lütfuli xan Zənd Şeyx Cəfər Tonkabuniyə cavab verib yazmışdı ki, sizin xoş məramınızdan xəbərdar oldum və bildim ki, xidmət etmək istəmisiniz, Qacar xanına da cavab məktubu yazmışam.

Həmin günün axşamı Şeyx Cəfər Tonkabuni kitab oxumaq üçün Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna gələndə, Qacar xanı üzünü ona tutdu:

– Mən sənə dedim ki, Lütfuli xan o qədər cəsur və təkbürlüdür ki, itaət etməyəcək, al, mənə yazdığı məktubu oxu! – deyib, məktubu Şeyx Cəfər Tonkabuniyə uzatdı.

Məktub şaha layiq müraciətlə, dəbdəbəli sözlərlə başlamırdı, Lütfuli xan Zənd yazırdı: *«İran səltənəti qanunla Zəndiyyə tayfasına məxsusdur, bu gün Zəndiyyə tayfası içərisində mən həmdən güclüyəm, ona görə də İran şahlığı mənim haqqımdır. Hətta səltənət bizim haqqımız olmasaydı belə, biz Zəndiyyə tayfası xacənin şahlığını qəbul etməzdik, Allaha şükür ki, hələ İranda həqiqi kişilər az deyil, onlar İranın şahlıq taxtına otura bilərlər və İran xalqı bir xacənin ümidinə qalmayıb. Əgər lap İran milləti xacənin şahlığını qəbul etsə belə, Zəndiyyə tayfası o səltənəti qəbul etməyəcək, biz Zəndlər bir qadının şahlığını, xacənin şahlığından üstün tuturuq».*

Şeyx Cəfər Tonkabuni məktubu oxuyandan sonra, araya dərin sükut çökdü. Şeyxin dillənmədiyini görən Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Görürsənmi mənə necə yaramaz sözlər yazıb? – Şeyx Cəfər başını aşağı saldı.

– Əgər yağları nəsihətlə yola gətirmək olmasaydı, qılınıc qayırmazdılar, top-tüfəng ixtira edilməzdi, bu yağları ancaq qılınca, top-tüfənglə ram etmək lazımdır.

Şeyx Cəfər Tonkabuni yenə dillənmədi.

Ağa Məhəmməd xan davam etdi:

– Mən xacəyəm, ancaq qoy bu yağını ələ gətirim! Sübut edəcəyəm ki, xacə olmayan adam gətirə biləcək işi onun başına gətirə!

Şeyx Cəfər Tonkabuni bu üstüörtülü sözlərin mənasını başa düşüb, başını lap aşağı saldı, bir neçə saniyə sükutdan sonra Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Kitabı oxu!

Şeyx Cəfər Tonkabuni kitabı açıb, oxumağa başladı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Lütfəli xan Zəndi aradan götürmək üçün o qədər tələsirdi ki, Novruz bayramı mərasimi bitər-bitməz, Tehrandan yola düşüb, Qum və İsfahan yolu ilə Şiraza getmək qərarına gəldi. İsfahanda ona xəbər verdilər ki, Lütfəli xan Şirazdan çıxıb, Farsın cənubuna gedib. Keçən ilki müharibədə onun xeyli əsgəri tələf olmuşdu, ona görə yəni-dən əsgər yığmaq lazım idi. Lar, Sərvistan və Firuzabadda hərbi işə yararlı kişi qalmamışdı, ona görə Lütfəli xan Zənd Dəştistanına getmişdi ki, qoşun üçün əsgəri burdan yığsın.

Lütfəli xan Zənd təsəvvür etmirdi ki, baharın ilk günlərində Ağa Məhəmməd xan Qacar Farsa gələcək, yoxsa Dəştistana, övməz yerinə başqa adam göndərərdi.

Lütfəli xan Dəştistana təkcə əsgər yığmağa getməmişdi, o, İranın cənubunda xüsusilə Buşehr limanında İranın ticarət vəziyyətini öyrənmək istəyirdi. Ölkənin nüfuzunu Fars körfəzində

və Omman dənizində möhkəmləndirmək üçün yollar düşünürdü. Lütfuli xan Buşehrə olarkən ona xəbər gəldi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahana çatıb. Bu xəbəri alan kimi, tələsik Şiraza yola düşdü, Şiraza varid olandan üç gün sonra, Ağa Məhəmməd xanla müharibə etmək üçün şəhər qalasından çıxdı. Ağa Məhəmməd xan Qacara xəbər gəldi ki, Lütfuli xan böyük bir qoşunla Şirazdan xaric olub onun müharibəsinə gəlir. Hamı toqquşmanın çox ciddi olacağını düşünürdü, amma gözənilmədən Qacar xanı İsfahandan qayıdıb, geri dönmək əmri verdi.

Qacar tarixçiləri Ağa Məhəmməd xan Qacarı Lütfuli xanla müharibəyə girişməyib, İsfahandan qayıtmasının səbəbini belə izah edirlər: «Şirazın bir dəstə nüfuzlu sakini İsfahana gedib, özlərilə götürdükləri zinət hədiyyələri Ağa Məhəmməd xan Qacara təqdim etdilər və dedilər ki, Lütfuli xan sizin qorxunuzdan Şirazdan qaçıb, Dəştistana getmişdir, odur ki, İran padşahının Şiraza hücumu indiki halda məsləhət deyil, bu işi başqa bir vaxta qoymaq daha yaxşı olar. Ağa Məhəmməd xan Qacar da onların xahişini qəbul edib, İsfahana qayıtdı». Amma axı, Qacar xanı Tehrandan Lütfuli xanın burnunu ovub, Şirazı işğal etmək üçün çıxmışdı, mahir sərkərdə, bacarıqlı hökmdar niyə ələ düşmüş fürsətdən, Lütfuli xanın Şirazda olmamasından istifadə edib, Şirazı Zənd xanının əlindən almaq istəmədi? Şirazı işğal etmək əvəzinə, İsfahandan qayıtdı. Axı, Ağa Məhəmməd xan Qacar elə adam deyildi ki, hissiyyata uyub, Şirazın işğalından əl götürsün, o, hərbi sərdar idi, hərbi qanunlara görə əlinə düşən fürsətdən istifadə edib, Şirazı işğal etməliydi, ancaq niyə o, bu fürsəti əldən verdi? Demək olmazdı ki, Ağa Məhəmməd xan qorxdu. Yox! Onun hünər və şücaətinə söz ola bilməzdi. Bəlkə də düşmənin qüvvəsini dəqiq he-

sablamaqla, onu özündən güclü görmüş, yaxud qüvvələr nisbətini axıra qədər araşdırmadığından, döyüşə girməyə ehtiyat eləmişdi, eşidəndə ki, Lütfəli xan Zənd güclü qoşunla Şirazdan çıxıb İsfahana, onunla müharibəyə gəlir, risk eləmək istəmiş, qatı düşməni olan Zənd xanı ilə hələlik üzləşib müharibə etməkdən çəkinməyi, bu işi başqa bir vaxta, öz gücünə inandığı bir vaxta keçirməyi məsləhət bilmişdi, kim bilir?!

Qızıl zərih

Qacar xanı İsfahandan qayıtdıqdan sonra, Tehrana gələn kimi saray adamlarını çağırıb, onlardan soruşdu:

– İranda ən qabil zərgərlər hansı şəhərdə yaşayırlar?

Əyanlar cavab verdilər:

– Ən qabil zərgərlər İsfahan, Girmanşah və Brucerddə sakinidirlər.

Tezliklə həmin şəhərlərin hakimlərinə göstəriş verildi ki, hərəsi Tehrana üç zərgər göndərsin.

Zərgərlər gəlib Tehrana çıxdılar. Ağa Məhəmməd xan Qacar ömr verdi ki, onları yaxşı qəbul edib, hüzuruna gətirsinlər.

Zərgərləri layiqincə qəbul edib, onlara istirahət verdikdən sonra, Qacar xanının hüzuruna gətirdilər, Ağa Məhəmməd xan üzünü zərgərlərə tutdu:

– Hərəniz ayrıca zərih nəqşəsini çəkin, mən baxıb, onların içərisindən birini seçəcəyəm.

Şahın yaxın adamları hələ bilmirdilər Ağa Məhəmməd xan Qacar bu zərihi hansı imamın məqbərəsi üçün hazırlayır. Nəqşə hazır olandan sonra, Qacar xan o doqquz nəqşənin birini seçib dedi:

– Bu zərihi şiələrin birinci imamı Həzrət Əli əleyhəssəlam üçün Nəcəf şəhərinə göndərəcəyəm, zərih görək qızıldan qayrılısın.

Bu sözləri dedikdən sonra, zərihin boy-buxunu, işlənəcək qızılın miqdarını özü müəyyən edib, zərgərləri mürəxxəs etdi.

Zərgərlər Ağa Məhəmməd xan Qacardan xahiş etdilər ki, icazə versin işi İsfahanda görsünlər, çünki orda şərait daha əlverişli idi, işi yaxşı və tez qurtarmaq mümkündür, Qacar xanı etiraz etmədi, icazə verdi ki, zərgərlər İsfahana gedib orda işləsinlər, zəhmət haqqı olaraq onlara yetmiş min tümən qızıl verdi, nə bir nəzarətçi, nə də müfəttiş təyin etdi. Çox çəkmədi ki, İsfahan zərgərləri zərihi qurtarıb təhvil verdilər, Ağa Məhəmməd xan Qacarın əmrilə zərih bir neçə nəfərin, o cümlədən zərgərlərin müşayiətilə Nəcəf şəhərinə aparılıb, Həzrət Əlinin məqbərəsinə qoyuldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacar İsfahandan qayıdandan sonra gördüyü işlərdən biri də bu idi ki, Xanbaba Cahanbanini vəliohdi elan etdi. Qacar xanı sarayında münəccim saxlamırdı, bir iş görmək istəyəndə, ulduzların, ayın vəziyyətinin nə cür olmasına fikir verməzdi, ancaq ondan qabaq gələn şahlar qərar qəbul etməzdən əvvəl münəccim çağırıb, ondan tələb edərdilər ki, uğurlu günləri müəyyən etsinlər. I Şah Təhmasib münəccimlərə həddindən artıq inanırdı, belə ki, ulduzların vəziyyətini öyrənməmiş, dırnağını da tutmazdı.

Xoş və nəhs günə inanmasa da, Ağa Məhəmməd xan Qacar özünə vəliohd intixab edəndə, Tehranın münəccim başçısını çağırırdı ki, hansı ayın hansı gününü məqbul bilirsə, mərasimi o vaxta salsın. Tehran münəccimi 1204-cü hicri-qəməri ilinin cəmədiülvəl ayının iyirmi yeddisini məsləhət bildi. Həmin gün Xanbaba Cahanbani Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən İranın vəliohdi intixab edildi, İranın bütün nüfuzlu

əyanları Ağa Məhəmməd xan Qacarın qardaşı oğlunu təbrik etdilər.

Həmin günlər Qacar xanı özünü pis hiss edirdi, həkimi onun xəstəliyini az yeməklə əlaqələndirdi və tövsiyə etdi bir qədər artıq yesin ki, xəstəliyi ötüşsün, ancaq Qacar xan az yeməyə adət etmişdi, bu adətini heç cür pozmaq istəmirdi. Xanbaba Cahanbani qardaşı oğlanlarından ona ən yaxını idi, onun göstərişlərini tam dəqiqliklə yerinə yetirdi, özü də ləyaqətli bir cavan idi. Gələcək fəsillərdə məlum olacaq ki, Xanbaba Cahanbani necə ləyaqətli bir hərbi sərdar oldu, hərbi ezamiyyətlərdə əminsinə böyük xidmətlər göstərdi. Xanbaba Cahanbani sonralar Fətəli şah adı ilə tanındı. Ağa Məhəmməd xanın ölümündən sonra, tam qüdrət sahibi olub, xasiyyətini dəyişdi, əyyaşlıq onu o qədər məşğul etdi ki, ölkənin işlərindən xəbərsiz qaldı, fikri, xəyalı ancaq eyş-işrətdəydi, onun belə məsuliyyətsizliyi İrana ağlasığmaz zərbələr vurdu. Saray əyanları da şahın yolu ilə gedib, eyş-işrətə qurşandılar. Fətəli şahın dövründə Tehrandə ilk ümumi məhəllə əmələ gəldi, bu məhəllə Tehran hasarından xaric və xəfə bir yerdə idi, sel gələndə, oralar suyla dolduğu üçün, adına Çale seylabi deyərtilər. Burada sakin olan qadınlar Fətəli şahın, saray adamlarının siğə arvadları idi: siğə müddəti qurtarandan sonra, onları hərəmxanalardan qovurdular. Hərəmxanadan çıxandan sonra, bu qadınlar ərə getmirdilər, daha doğrusu, heç kim onları arvadlığa qəbul etmirdi, düşünürdülər ki, zəngin dolanışığa adət etmiş bu qadınlar kasıb kişilərlə yaşaya bilməzlər. Digər tərəfdən, bu qadınlara dolanmaq da lazım idi, ona görə zavallılar ehtiyac üzündən əyri yola yuvarlanır, Çale seylabiyə düşürdülər. Bu məkanda yaşayan qadınlar İranın ən gözəl qadınlarından hesab olunurdular.

Cəfərqulu xan Qacarın qətlə yetirilməsi

Cəfərqulu xan hiss etmişdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar ondan şübhələnib və bilirdi ki, əgər qardaşının çənginə keçsə, aqibəti yaxşı olmayacaq. Ağa Məhəmməd xanın casusları gecə-gündüz Cəfərqulu xanı gözdən qoymurdular, hər hərəkətini Ağa Məhəmməd xana çatdırır, o cümlədən xəbər verirdilər ki, Cəfərqulu xan əsgər yığmaqla məşğuldur. Bunu eşidəndə Qacar xanı qəti bildi ki, qardaşı yağı olmağa hazırlaşır, bu isə Cəfərqulu xanın sonu deməkdi, heç bir şey böyük qardaşının diqqətini yayındıra, Cəfərqulu xanı onun qəzəbindən xilas edə bilməzdi. Ağa Məhəmməd xan istədi Tehrandan çıxıb Cəfərqulu xanın dərslərini versin, ancaq həmin vaxt oynaq ağrılarından əziyyət çəkirdi. 1211-ci hicri-qəməri ilinə qədər, Ağa Məhəmməd xanın həmin xəstəliyi bir neçə dəfə şiddətləndi, hər dəfə kəskinləşəndə, on beş gün ağrılar ona rahatlıq vermirdi. Ağrıları sakitləşib hərəkət etməyə başlayanda, təxirə salmadan Cəfərqulu xanın məsələsilə məşğul oldu. Əvvəlcə dilə tutub tora salmaq istədi, fərman yazdırıb, ona ən yüksək hərbi rütbə olan sipəhməlar rütbəsi verdi, əlavə bir məktub da göndərdi. Məktubda yazdırdı: «Fikrim var Lütfəli xanla vuruşmaq üçün Fars öyalətinə gedim. Qoşunumun fərmandehliyini sənə tapşırmaq istəyirəm, görəkdir sən öz əsgərlərini Tehrana gətirib ümumi qoşuna qatasan ki, qüvvətli qoşun əmələ gəlsin. Haman qoşun sənə fərmandehliyinlə Farsa hərəkət edəcək. Digər tərəfdən sümük ağrı xəstəliyim bir də qayıdıb mənə narahat olarsa və ayaqlarımı hərəkətsiz qoysa, sənə tam ixtiyar verəcəyəm ki, özün tək Farsa gedib, Lütfəli xan Zəndi məhv edəsən». Ağa Məhəmməd xan Cəfərqulu xana cavahirlə süslənmiş qılınc və xərclik üçün on iki min tuman də pul göndərdi. Cəfərqulu xan sipəhsalarlıq fərmanını, cavahirə tutulmuş şəmşiri və on iki min

tüməni görəndə, elə düşündü ki, qardaşının ona ehtiyacı var. Onu Lütfuli xanın müharibəsinə göndərmək istəyir. Cəfərqulu xan da Zəndiyyə tayfasına ədavət bəsləyirdi, o da bir müddət Kərim xan Zəndin əsiri olub, azad yaşamaqdan məhrum edilmişdi, ona görə də fikirləşdi ki, Zəndiyyədən intiqam almaq üçün bundan əlverişli fürsət olmayacaq. Tez bir zamanda əsgərlərini toplayıb, Tehrana hərəkət etdi və 1205-ci hicri-qəməri ili, rəbiüləvvəl ayının doqquzunda Qacar xanının hüzuruna yetişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar qardaşını elə məhəbbətlə qəbul etdi ki, Cəfərqulu xanın olan-qalan narahatlığı da çəkilib getdi.

Ağa Məhəmməd xan özünü belə göstərdi ki, guya sümük ağrıları şiddətlənib və ağrıdan canını qoymağa yer tapmır. Qardaşına oturmağa izin verib, danışmağa başladı:

– Mən ona görə səni çağırmışam ki, Qacar şahzadələri arasında səndən ləyaqətlisi yoxdur, bilirəm ki, məndən sonra ancaq sən Lütfuli xan Zəndin burnunu ova bilərsən. Demək artıqdı ki, tayfamız Zəndiyyənin əlindən nələr çəkib, biz neçə illər onların əsiri olduq, onlar bizim dudmanımızı dağıtmaq istəyirdilər. Hökmdarlıq elədiyimiz bu günün özündə belə, yenə onların əlindən asudə deyilik. Lütfuli xan Zənd Kərim xan Zənddən də qoçaq və ləyaqətlidir, əgər bu ilan balasını məhv etməsək, böyüyüb ilana dönəcək və daha onun öhdəsindən gələ bilməyəcəyik. Cəfərqulu xan təzim edib dedi:

– Mən söz verirəm ki, onu öldürüb başını sizə gətirəcəyəm. Ağa Məhəmməd xan diqqətlə qardaşına baxdı:

– Çox istərdim özüm gedib, onunla haqq-hesab çəkəm, ancaq bu kəskin ağrı məni at minməyə qoymur, naçaram Tehrandə qalam, lakin səni bütün qoşunun fərmandehi təyin edir, si-

pəhsalar rütbəsi verirəm, sənə tam ixtiyar verirəm ki, Lütfəli xan Zəndin başın əzmək üçün, nə lazımsa edəsən, İranın mərkəzi əyalətlərindən nə qədər əsgər yığırsan yığ, nə qədər pul lazım olsa, sən hərəkət etməmiş verəcəyəm, bir fərman da yazdıracağam ki, şəhərlərin maliyyə məsulları sənə istədiyin qədər pul versinlər.

Sonra Ağə Məhəmməd xan Qacar qardaşını mürəxxəs etdi, Cəfərqulu xan ayağa duranda, Qacar xanı dedi:

– İşlərini elə sahmanla ki, gələn həftə Tehrandan yola düşə biləsən.

Cəfərqulu xan təzim edib, otaqdan çıxdı, qapıya sarı yönəldə, saray adamlarından biri yaxınlaşıb baş əydi:

– Siz padşahın hörmətli qonağısınız, əmr verilib ki, sizə nəhayət dərəcədə hörmətlə qulluq edək, buyurun süfrəxanaya gedək.

Cəfərqulu xan razılığını bildirib, onun müşayiəti ilə saray otaqlarının birinə keçdi, elə otağa girən kimi, bir neçə nəfər Cəfərqulu xanın üstünə atılıb, əl-ayağını möhkəm tutdu. Bir nəfər, görünür cəllad idi, iki şaxəli ağacı Cəfərqulu xanın çənəsi arasına salıb, ağzını açdı, düyülmüş dəsmalı boğazının yoluna itələyib, üstündən bir uzun ağac qoydu. Cəfərqulu xanın bərəlmiş gözlərini vecinə almadan, çəkiclə vurub dəsmalı nəfəs yoluna saldı. Bir neçə dəqiqə əl-ayağını tutub, heç çapa-
lamağına da imkan vermədilər, hərəkətsiz düşüb qalanda buraxdılar ki, həyatın axırncı nişanələri də bədənindən çıxsın.

Ölüm xəbəri Qacar xana çatanda o, ayağa durub qardaşı öldürülən otağa keçdi, yaxınlaşıb öldüyünü yəqinləşdirəndən sonra, üzünü əmr gözləyən cəlladlara tutdu:

– Aparın cənazəsini adamlarına verib deyin ki, cəktədən (ürək dayanması) öldü.

Cəfərqulu xanın cənazəsini adamlarına verib, elə də dedilər. Deyilənə görə, Ağa Məhəmməd xan sonralar Cəfərqulu xanı öldürdüyünə peşman olmuş və demişdi ki, gərək onu öldürməyib, kor edərdim.

Cəfərqulu xanın qətlinin təfərrüatı məlum deyil. Onun ölümündə iştirak edənlərin heç birində bu barədə yazılı məlumat qalmayıb, heç kəs bilmir ki, Cəfərqulu xan axıncı saniyələrdə nə demiş, özünü necə aparmışdır, Ağa Məhəmməd xanın qorxusundan kimsə bu barədə bir kəlmə də danışmağa cəsarət etməyib, susmağı münasib bilmişdir.

Fətəli şah 1212-ci hicri-qəməridə (Miladi ilə 1797-ci il) sülənət taxtında oturanda demişdir ki, keçmişləri yaddan çıxartmaq lazımdır!

Fətəli şah istəmirdi ki, Qacar şahzadələri intiqam almaq üçün bir-birinin canına düşsünlər, qardaş qanı tökülsün.

Azərbaycan Nadir şah zamanında dörd krür tümən verirdi, belə bir vergi Azərbaycanın kənd və qəsəbələrini viran qoymuşdu, Azərbaycan əkinçiləri ildə o qədər vergini verə bilmirdilər. Ağa Məhəmməd xan Qacar məlumat sahibi idi, o bilirdi ki, Azərbaycan ildə dörd krür vergi verə bilməz, ancaq düşünürdü ki, əkinçilər və maldarlar ildə üç və ya iki krür tüməni verə bilərlər. Bu məbləğ o zaman üçün çox idi, ona görə Qacar xanı qərara gəldi ki, Azərbaycana gedib məhəlli əmirləri özünə tabe etsin ki, bəlkə cari ilin vergisini ala. Bu qərarı icra etmək üçün qardaşı oğlu Xanbaba Cahanbanini bir böyük qoşunla İsfahana göndərdi ki, Lütfuli xan Zəndin qabağını alsın. O qorxurdu ki, Lütfuli xan Zənd onun yoxluğundan istifadə edib, özünü Tehrana çatdıra və oranı işğal edə. Qacar xanı Lütfuli xan Zəndin ucbatından arxayın hökmdarlıq edə bilmirdi.

Düşmənləri çox olmuşdu, amma onların heç biri Lütfuli xan Zənd qədər onu təşvişə salmamışdı.

Ağa Məhəmməd Xanbaba Cahanbaniyə dedi:

– Zənd xanı ilə müharibə aparmaq üçün əsgər yığmağa ehtiyacın var, mən də sənə tam ixtiyar verirəm, nə qədər əsgər yığmaq istəsən, İsfahandan və başqa məntəqələrdən yığa bilərsən, nə qədər də pul lazım olsa, maliyyə məsullarından alıb, onlara qəbz verərsən. Səni pul cəhətdən çətinlikdə qoymaq istəmirəm, bu şərtlə ki, xərclərinin hamısını saxlayıb, qayıdandan sonra, o hesabı mənə göstərəsən.

– Ağa Məhəmməd xan bir qədər susub sonra əlavə etdi:

– Bilirəm ki, hərdən şərab içirsən, istəmirəm səni içkidən çəkindirəm, ancaq müharibə zamanında içkini unut, içki səni zəif edir. Qələbədən sonra istədiyin qədər içə bilərsən, sözüm olmayacaq, bunu sənə irad tutmayacağam, amma ümumiyyətlə şərabdan uzaq dursan yaxşıdır.

Xanbaba Cahanbani Ağa Məhəmməd xan Qacarın əli altında olduğu zamanlar içki düşkünü deyildi, bəzən yorğunluğu çıxarmaq, azacıq dəmləşmək üçün şərab içərdi.

Cəfərqulu xan öldürüləndən on gün sonra, Xanbaba Cahanbani İsfahan istiqamətində yola düşdü, ondan iki gün sonra da Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehrandan Azərbaycana səfərə çıxdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Ərdəbil və Təbriz şəhərlərində

Ağa Məhəmməd xan Qacar bilirdi ki, Azərbaycana girmək üçün görək Talışdan keçəsən. O zaman Talışı Mustafa xan Talışı adlı bir nəfər qədim qəbilə rəisi üsulu ilə idarə edirdi, daha

doğrusu, bütün Talış camaatının atası sayılır, ixtilafları katta-sayağı həll edirdi, ehtiyacı olanlara öz cibindən və ya başqa-sının kisəsindən yardım göstərirdi. Talış əhlini iki şey ehtiyac qarşısında qoymuşdu, biri müharibə, ikincisi təbii fəlakət. Talış kişiləri həmişə silahlı idilər, hərəsinin evində heç olmasa bir tüfəng tapılardı, bəzən evlərdə tüfəngdən əlavə qılinc və tapança da olurdu. Talış əfsanələrində deyilir ki, qədim zaman-larda, Talış şahlığı qadınların əlində imiş. Həmin qadınlar o qə-dər cürətli və məharətli imişlər ki, yırtıcı heyvanlardan belə qorxmur, onları ya öldürür, ya da ram edirdilər. Talış kişiləri belə güclü və cürətli qadınlardan doğulub ərsəyə gəlmişdilər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycana yola düşəndə, Süleyman xan Qacar adlı sərdarını (sonralar Etizaddövlə ləqəbi aldı) Talışa göndərir ki, onların iki illik vergisini yığıb gətir-sin. Qacar xanı bilirdi ki, Nadir şahdan bu yana Talış əmirlə-ri vergi verməyiblər. Ona görə də vergini xoşluqla almaq çə-tin ki, mümkün olsun. Süleyman xan Qacar Talışa getməmiş-dən qabaq, öz gəlişi barədə Mustafa xan Talışiyə xəbər gön-dərdi. O, ümid edirdi ki, Mustafa xan onu qarşılayıb, hörmət-lə evinə aparacaq, qonaqpərvərlik göstərəcək, ancaq Mustafa xan etinasızlıq edib, Ağa Məhəmməd xanın sərdarını qarşıla-madı, bu da göstərdi ki, Mustafa xan itaət etmək niyyətində deyil. Süleyman xan Talışda Mustafa xanın nüfuzunun böyük olduğu yerdə, onunla vuruşmaq məcburiyyətində qaldı. O, bu müharibəyə cəmisi beş min nəfər əsgərlə gəlmişdi. Süleyman xan talışları qorxutmaq üçün çox evlərə od vurdu, mal-qaranı qovub apardı. Talışlar qəzəbləndilər, gecə Süleyman xan Qa-carın alayına hücum edib, xeyli əsgərini öldürdü. Gecə Sarabda, Şeyx Cəfər Tonkabuni Ağa Məhəmməd xan Qacar üçün ki-tab oxuyurdu, qəfildən Ağa Məhəmməd xanın halı dəyişdi, is-tədi nəşə desin, ancaq dili tutmadı, yerində dayana bilməyib, halsız düşdü.

Şeyx Cəfər Tonkabuniyə elə gəldi ki, Ağa Məhəmməd xanın ürəyi keçib. Aydınır ki, İranın şimal və mərkəz hissəsinin padşahı olan Ağa Məhəmməd xan Qacar kimi qüdrətli bir şəxsin belə hala düşməsi, əhəmiyyətli bir hadisə idi. Xüsusi həkimləri onu on beş gündən bir aya qədər müalicə etdilər, ona dedilər ki, daha bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmasın, at minməkdən də mümkün qədər çəkinməlidir. Ancaq Ağa Məhəmməd xan ömrünün axıncı gününə kimi at mindi, fürsət düşəndə, idmanla da məşğul olurdu. Xəstəliyi ötüşəndən sonra, Qacar xanı Ərdəbilə yola düşdü, şəhərə varid olub, oranın ərkində yerləşdi. Ərdəbil əhalisi onun görüşünə gəldi, şəhərin baş ruhanisi Seyid Hüseyn Ərdəbili Ağa Məhəmməd xandan xahiş etdi ki, əhalini incitməsin. Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Mən əhaliyə əziyyət verməyə gəlməmişəm, yalnız sizdən vergini istəyirəm. Bilirsiniz ki, Ərdəbil əhalisi neçə ildir vergi vermir.

Seyid Hüseyn Ərdəbilinin qaşları təəccüblə çatıldı:

– Ərdəbil əhalisi hər il vergini vermişdir. Əgər o vergi sizə çatmayıbsa, şəhər camaatının günahı yoxdur. Bu şəhərdə hakiminiz olsaydı, o özü Ərdəbil camaatından vergi toplardı, onlar əgər vergidən boyun qaçırsaydılar, onda cəzalandırmaq olardı, ancaq burda sizi təmsil edən kimsə yoxdu, Ərdəbil gözdən-könüldən uzaqdır. İlin beş ayı qar yağır, başqa şəhərlərlə rabitə kəsilir, İranın başqa yerlərində baş verən hadisələr iki ildən sonra buraya gəlib çatır. Bu şəhərin adi camaatına nisbətən, mənim hadisələr barədə məlumatım olur, bununla belə, sizin taxta çıxmanızı il yarımından sonra eşitdim, eşidən kimi də təbrik məktubu yazdım, bilmirəm məktubum sizə çatıb, ya yox? Siz taxta çıxandan sonra gözləyirdik ki, hakiminiz gələcək, amma gəlmədi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar başa düşürdü ki, Ərdəbil camaatına qəzəblənməyin yeri yoxdur. Ona görə də dedi:

– Mən keçmiş illərin vergisinə göz yumuram, ancaq bu ilin vergisini təxirə salmadan ödəyin, mənə Ərdəbildən çıxıb getməmiş, vergini təhvil verin.

Seyid Hüseyn Ərdəbili dedi:

– İran şahına məlumdur ki, indi bahar fəslidir, bu fəsildə heç bir əkinçi vergi verə bilməz, eləcə də maldarlar.

– Mən demirəm ki, Ərdəbil əkinçiləri, maldarları bu ilin məhsulundan vergi versinlər, istədiyim budur ki, vergini payızda satılan məhsulun pulundan ödəyəsınız. Məlikləriniz on ilin vergisini verməyə qadirdilər, onların Muğanda olan əkin yerləri, İranın ən böyük əkin yerlərindəndir.

Ağa Məhəmməd xan şəhər əhalisinə vergini ödəmək üçün beş gün, ətraf kəndlərə isə, on beş gün möhlət verdi. Hüzurda olanlar başa düşdülər ki, Ağa Məhəmməd xanın sözünü çevirmək artıqdır, ona görə də itaət etmək məcburiyyətində qaldılar.

Süleyman xan Qacar Talışdan qaçandan sonra Ərdəbilə üz tutdu, şəhərə yaxınlaşanda eşitdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar ordadır, onda qorxduğuna görə şəhərə girmədi, səbir etdi, gözlədi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar Ərdəbildən çıxıb getsin. Qacar xanı tapşırıqlarını verəndən sonra, Ərdəbildən xaric olub, Təbrizə yola düşdü. O gedəndən sonra Süleyman xan Qacar Ərdəbilə girdi. Oradan Qacar xanına məktub göndərüb, yazdı ki, talışların əsgər qüvvəsi bizimkindən on dəfə artıq idi, əsgərlərimin bir qismi öldü, bir qismi də yaralanıb əsir düşdülər. Bu məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün mənə kömək göndərin. Əgər İran şahı on min süvari və piyada göndərsə, Mustafa xan Talışını məğlub etməklə bərabər, bütün Talış kişilərini əsir edib, padşahın hüzuruna göndərərəm.

Ağa Məhəmməd xan Təbrizə yaxınlaşdı. Təbriz hakimi Hüseyn xan Bəylərbəyi eşidəndə ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar yaxınlıqdadır, onu qarşılamaq üçün şəhər qalasından çıxıb, qabağına getdi. Ağa Məhəmməd xana yaxınlaşanda, Hüseyn xan Bəylərbəyi gözlərini dəsmalla bağlatdı, çəkmələrini qumla doldurub boynundan asdı, xidmətçilərindən biri onun əlindən yapışb, Qacar xanın hüzuruna apardı. Ağa Məhəmməd xanın bərabərliyinə yetişəndə, Hüseyn xan diz üstə çöküb, səcdə etdi. Ağa Məhəmməd xan ayağa durmağa izin verincə, düşdüyü yerdə qaldı.

– Qalx! – deyincə, Hüseyn xan Bəylərbəyi itaət edib qalxdı.

Qacar xanı sözə başladı:

– Görürəm qarşıma bağışlanmaq istəyən günahkarlar kimi gəlirsən, bu göstərir ki, özünü günahkar bilirsen.

Hüseyn xan cavab verdi:

– Bəli, ey böyük şəhriyar!

– Öz dilinlə de görüm, günahın nədir?

– Mənim günahım böyük şəhriyarın taxtaçıxma mübarək mərasimindən xəbərsiz qalmağımdır, görək özümü Tehrana çatdırıb, xidmətimi göstərəydim.

Bəylərbəyinin bu itaətkarlığı Qacar xanını razı saldı. Ağa Məhəmməd xan təqdirəlayiq sifətlərinə və alicənablığına baxmayaraq, xacəliyi ucundan gizli təhqirə və həcvə məruz qalırdı. Bu, onun ürəyində bir məlamət düyünü əmələ gətirmişdi, inkar etmək olmaz ki, onun bəzi amansızlıqları da bu ümitsiz dördlə bağlı idi. Günahkar adam itaətlə onun qəzəbini söndürəndə, Ağa Məhəmməd xan güzəşt edib onun qətlindən keçərdi. Hüseyn xan Bəylərbəyi o dövrün qaydasına görə günahkar idi, ona görə ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın səltənətindən xə-

bəri olduğu halda, ona itaət edib, Təbrizin vergisini göndərməmişdi.

Azərbaycan ərazisi Fətəli şahın dövründə İran əyalətlərindən biri oldu. Bütün bu əyalətə bir vali hökmran idi. Fətəli şahdan qabaq, Azərbaycan ərazisi bəzən bir neçə hakim vasitəsilə idarə edilirdi. Bu, əlbəttə, şahların hökmündən asılı idi, istəsəydilər, Azərbaycanın hökmranlığını bir nəfərə və ya bir neçə nəfərə tapşırardılar. Həmin vaxt Hüseyn xan Böylərbəyi ancaq Təbrizin hakimi idi, Azərbaycanın o biri bölgələrinin ayrıca hakimləri vardı. Fətəli şahdan bu yana, Təbriz Azərbaycan əyalətinin mərkəzi təyin edildi.

İtaət göstərən Hüseyn xan Böylərbəyini Ağa Məhəmməd xan Qacar bağışladı, hətta Təbrizin həmin il üçün vergisindən də azad keçdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacara sui-qəsd hazırlanması

Ağa Məhəmməd xan Qacar Təbrizə varid olandan sonra, 1205-ci hicri-qəməri ilinin rəbiülvvəl ayının iyirmi yeddisində Təbrizin Maralan məhəlləsində, Azərbaycan əmirlərindən olan Məhəmməd Əli Cocuğun evində bir məclis düzəldi. Məclisin başında beş nəfər əyləşmişdi. Bunlar ev sahiblərinin nəvəsi Məhəmməd Tağı Şambayati, Məhəmməd Əli xan Böylərbəyi – bu şəxs Azərbaycan əmirlərinin arasında ikinci əmir idi. Ağa Məhəmməd xan Qacara xidmət göstərmək üçün Urumiyədən Təbrizə gəlib, orada sakin olmuşdu. Digər əmirlər Məhəmməd xan İzəddinlu, Məhəmməd Zaman xan və nəhayət, Məhəmməd Vəli ağa idi. Məclisdə başqa adamlar da iştirak edirdilər. Məhəmməd Əli xan Cocuğun o zaman yetmiş yaşı olardı. Birinci o, söhbətə başlayıb dedi:

– Mən bu gecə sizi, Azərbaycanın görkəmli kişilərini evimə dəvət etmişəm ki, bir qədər özümüz haqda söhbət edək. İstəyirdim sizdən soruşam ki, torpağımız olan Azərbaycanda biz ola-ola, rəvadırmı bir xacə şahlıq edə? Aramızda elə adamlar var ki, beş yüz ildən bu yana öz əcdadlarını tanıyırlar, onların hamısı əmir və ya sultan olub, indi biz gərək bir xacənin qabağında baş əyib, onun əmirlərinə itaət edək, ona vergi verək. Əgər soylu ata-babalarımız sağ olsaydılar, bizə nə deyərdilər? Mən əminəm ki, onların ruhu əzab çəkir. Hələ bunu bir yana qoyaq. Bir neçə ildən sonra övladlarımız bizim barəmizdə nə deyəcəklər? Onlar xəcalət çəkməyəcəklər ki, bizim kimi əcdadları varmış?

Məhəmməd Əli Cocuğun sözləri məclisdə oturanları həyəcandır. Ev sahibi söhbətini qurtarandan sonra, onun nəvəsi Məhəmməd Əli xan Şambayətı sözə başladı:

– Mən bu məclisdə babamdan sonra danışmaq üçün kiçiyəm. Lakim babam özü mənə icazə verdi ki, danışam. Əgər istəməsəydi, heç mənə bu məclisdə iştirak etməyə icazə verməzdi. Mənə belə gəlir ki, biz Ağa Məhəmməd xan Qacardan qorxuruq və bu qorxu ucundan da onun qabağında baş əyib vergi veririk. Qacar xanı da qorxumuzdan istifadə edib, bizə hakim olmuşdur, düşünür ki, əgər ondan qorxmasaq, itaət göstərmərik.

Məclisdəkilər Məhəmməd Əli xanın sözlərinə yerbəyerdən etiraz edib dedilər ki, bizim heç birimiz xacədən qorxmuruq. Şambayətı yaşlı yoldaşlarının üzünə baxdı:

– Biz əgər özümüzü toplasaq, bu xacəni bir gündə, bəlkə də yarım gündə, bir saatda məhv edərik.

Məhəmməd Vəli ağa dedi:

– Mənim ata-babam mərd olub, ölümdən qorxmayıb, əksinə, başqaları ondan qorxublar, onların adı gələndə, düşmənlə-

ri qorxusundan əsərdi. Mənim də ölumdən qorxum yoxdur və bu xacəni aradan götürmək üçün də nə desəniz, edərim. Bilirəm ki, əgər onu öldürmək planımız puça çıxsə, özümüz öldürüləcəyik.

Məhəmməd Zaman xan da yerindən dilləndi:

Heç kim bu xəsis xacədən qorxmur, heç kim də onun hökmranlığını qəbul etmək niyyətində deyil. Heç olmasə qadın olsaydı, öz gözəl qadın davranışı ilə adamın xoşuna gələrdi. Firdovsinin Şahnaməsində də deyirlər ki, qadınlar dəfələrlə İranda şahlıq etmişlər, ancaq bu adam xacədir, xəsis, bədbin tamahkardır. Bu məclisdə bir adam varmı ki, Ağa Məhəmməd xan Qacardan razı olsun, onu özünə padşah hesab etsin?

Bütün məclisdəkilər mənfi cavab verdilər.

Urumiyənin hökmdarı Məhəmməd Əli xan Bəylərbəyi dedi:

– Kərim xan Ağa Məhəmməd xan haqqında zəiflik və süstlük göstərdi, biz gərək süstlük göstərməyəək. Hərəməz min süvari və piyada səfərbər edə bilməsək də, heç olmasə yüz süvari və piyada hazır edə bilərik. Mənim əqidəmcə, burada yığılıb söhbət eləmək əvəzinə, yaxşı olar ki, əsgərliyə yərayanların siyahısını tutub tez işə başlayaq.

Məhəmməd xan İzəddinlu dedi:

– Bu xacə ilə vuruşmaq mı istəyirsiniz?

Məhəmməd Əli xan Bəylərbəyi dedi:

– Bəs sən nə məsləhət bilirsən?

– Müharibə etməyi məsləhət bilmirəm, ona görə ki, qüvvətli bir ordusu var, eşitdiyimə görə də, hərbi yaxşı bilən bir adamdır, əgər biz onunla vuruşsaq, məğlub olacağıq.

Məhəmməd Tağı xan – dəliqanlı bir cavan idi. Yerindən çıxırdı:

– Məğlub olub ölməyimiz, onun qabağında baş əyib itaət etməkdən yaxşıdır!

Məhəmməd xan İzəddinlu dedi:

– Düşünürəm ki, əgər biz bu xacəni başqa yolla aradan götürə bilsək, yaxşı olar.

Şəmbayətə maraqlandı:

– Onu necə aradan götürmək istəyirsiniz?

– Nadir şahın ölümü xatirinizdədirmi?

Məclisə sükut çökdü. Bu sükut göstərirdi ki, məclisdəkilər nə edəcəklərini kəsdirə bilmirlər. Sükutu Məhəmməd Vəli xan pozdu:

– Bu işi harada yerinə yetirəcəyik?

Məhəmməd Əli xan Cocuq dedi:

– Elə burada, yəni Təbrizdə.

O zaman belə bir xəbər yayılmışdı ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar Təbrizdən çıxıb istəyir ki, Azərbaycanın şimalına, Qafqaza getsin. Ağa Məhəmməd xan Təbrizdə, oranın ərkində qalırdı. Hamı bilirdi ki, ərk qalası gözətçilər tərəfindən çox ciddi surətdə qorunur, ona görə Məhəmməd Vəli ağa dedi:

– Onu ərkdə öldürmək mümkün deyil, ancaq oradan xaric olsa, onu qətlə yetirmək nisbətən asan olar.

Şəmbayətə dedi:

– Mən bu xacənin ərkdə öldürülməsini heç də çətin bilmirəm və biz onu elə orada da qətlə yetirə bilərik.

Məhəmməd Əli xan Cocuq onun sözüə qüvvət verdi:

– Məhəmməd Tağı düz danışır, bu xacəni ərkdə öldürmək çətin deyil, ancaq bir qədər cürət göstərmək lazımdır.

Məhəmməd Şəmbayətə irəli durdu:

– Mən hazıram!

Məhəmməd Əli xan Cocuq da yerindən dedi:

– Baba, siz bu işə qarışmayın, icazə verin bu işi mən yerinə yetirim.

– Baxmayaraq ki, sən cavansan, mən bu işi daha yaxşı icra edə bilərəm, mənim təcrübəm var. Bu təcrübəm hamının kərinə gələr.

Beləliklə, Ağə Məhəmməd xan ilə müharibə aparmaq üçün qoşun səfərbər etmək məsələsi aradan götürüldü və sui-qəsd ideyası ortaya çıxdı. Məhəmməd Tağı xan Şəmbayətı və babası Məhəmməd Əli xan Cocuq Ağə Məhəmməd xan Qacarın orkə qətlə yetirməyi boyunlarına götürdülər. Sonra sui-qəsdin icra planını düzüb-qoşmağa başladılar. Qərar oldu ki, Məhəmməd Tağı xan Şəmbayətı, məclisdə iştirak edənlərdən bir neçə nəfərlə Ağə Məhəmməd Qacara hədiyyə aparmaq adı ilə ərke daxil olsunlar, hamısının da paltarının altında silah olmalı, bu iki nəfərdən – Məhəmməd Əli xan Cocuq və Şəmbayətıdan başqa, hamısı nöker paltarı geyinməlidirlər. Heç kim onlardan şübhələnməyəcək, düşünəcəklər ki, bunlar Məhəmməd Əli xan Cocuğun nökerləridir. Dövrün adətincə, bir oyan digərinin görüşünə gedəndə, nökerlərini də özü ilə aparırdı. O məclisdə on beş nəfər seçilib Məhəmməd Əli xan və Şəmbayətı ilə Təbrizin ərkinə, daha doğrusu, Ağə Məhəmməd xan Qacarın iqamətgahına daxil olmaq üçün hazırlaşmağa başladılar. Onların vəzifəsi Ağə Məhəmməd xanın öldürülməsindən sonra Məhəmməd Əli xan Cocuq və Məhəmməd Tağı xan Şəmbayətını hücumlardan qoruyub ərkdən xaric etmək idi. Ərkə girməli olanların içərisində dördü daha artıq məşhurdur: bunlar Urumiyədən Məhəmməd Əli xan Bəylərbəyi, Məhəmməd Zaman xan, qardaşı Məhəmməd xan İzəddinlu və Məhəmməd Vəli ağa idi. Qərar oldu ki, sabahısı günü Məhəmməd Əli xan Cocuq Ağə Məhəmməd xan Qacarın hüzuruna hədiyyə təqdim etmək üçün özünə və nəvəsinə icazə xahiş etsin. Belə gözlənilirdi ki, Qacar xanı həmin günün sabahı onları hüzuruna qəbul edəcək.

Sabahı günü, rəbiüləvvəl ayının iyirmi səkkizində Məhəmməd Əli xan Cocuq Ağa Məhəmməd xan Qacarın hüzuruna getmək üçün öz nəvəsinə icazə istədi. Ağa Məhəmməd xan icazə verdi ki, həbiüləvvəl ayının iyirmi doqquzunda hüzura gəlib, hədiyyələrini təqdim etsinlər.

İlhaman gün nəhərdən bir az qabaq, Məhəmməd Əli xan Bəylərbəyi Ağa Məhəmməd xan tərəfindən ərkə çağırıldı. Hüzura gəlməyə gecikməsin deyə, ona yəhərli at da gətirmişdilər. Bəylərbəyi əvvəlcə qorxdı, amma baxdı ki, müşayiət edəcək adamlar ona çox hörmət edirlər, əgər bir günahkar kimi aparmağa gəlmiş olsaydılar, yəqin ki, başqa cür rəftar edərdilər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Urumiyəli Bəylərbəyini çox məhəbbətlə qəbul edib, yanında otuzdurdu. Hava çox isti idi, Qacar xanı əmr etdi şərbət gətirdilər. Şahanə qonaq zalına yığılanlara dedi ki, zalı tərk etsinlər, Urumiyəli Bəylərbəyindən başqa zalda bir adam qalmayanda, Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Mən ona görə bunları xəlvət etdim ki, bir məhrəmanə mövzu barədə səninlə söhbət aparım. O məhrəmanə mövzu, bizimlə Osmanlı padişahı arasında olan məsələyə aiddir.

Məhəmməd Əli Bəylərbəyi hələ təşviş içərisində idi, biləndə ki, onu heç nədə günahlandırmırlar, rahat nəfəs aldı, özünü toxdadıb dedi:

– Böyük şəhriyarın buyuruqlarını eşitməkdən ötrü başdan ayağa qulağam.

– Mən Osmanlı padişahının Azərbaycanı ayırdığı torpaqları geri almaq istəyirəm, fikirləşirəm ki, bu işdə sənin xidmətindən və köməyindən istifadə edirəm. Həmin torpaqların vəziyyətindən sənə yaxşı xəbərin var, bundan başqa Osmanlının da durumu sənə bəllidi, oraya qoşun çəkəndə, bələdçilik edəsən. Mən səni əvvəlki kimi Urumiyəyə hakim təyin edirəm və sənə söz verirəm ki, osmanlıların olındı qalan Azər-

baycan torpaqlarını geri alandan sonra, səni bütün o ərazinin valisi təyin edəcəm. Urumiyyənin də hökmranlığı sənin əlində qalacaq.

– Məhəmməd Əli xan Bəylərbəyi təşəkkür etdi. Sonra Məhəmməd xan sözüünə davam etdi:

– İndi de görüm Urumiyyədən nə qədər qoşun səfərbər edə bilərsən? Xərci nə qədər olarsa, mən özüm verəcəm.

Urumiyəli Bəylərbəyi bir gecə qabaq, Ağə Məhəmməd xan Qacara sui-qəsd planı cızanların məclisində idi, bu gün bu sözləri Ağə Məhəmməd xanın dilindən eşidəndə fikrə getdi, bir anda onun beynindən çox şey gəlib keçdi, keçən gecə danışılan sözlər qulaqlarında səsləndi. Zavallı bu dar macalda iki yoldan birini intixab etmək kimi, çətin, ağılla çözülməsi bir məsələ qarşısında qalmışdı. Başında uğultu vardı, Qacar xanın nə danışdığını eşidib, təklifinin arxasında hansı niyyətin dayandığını özlüyündə araşdırmaq iqtidarında deyildi. Bilmirdi Ağə Məhəmməd xan Qacanın öldürülməsi onun xeyrinədir, ya yox? Fikirləşdi, əgər Ağə Məhəmməd xan öldürülsə, Azərbaycan əmirləri onu taxt-taca yaxın qoymayacaqlar, onun üçün Urumiyə hakimliyindən başqa bir şey qalmayacaq. Hələ heç bilmir ki, Urumiyə hakimliyini ona qıyacaqlar, ya yox! Lakin əgər Ağə Məhəmməd xan Qacar sağ qalsa, Urumiyə hakimliyindən əlavə, Osmanlı hökumətindən alınan əraziyə də hakim olmaq şansı var. Düşündü ki, Ağə Məhəmməd xan Qacanın ona çox böyük etimadı var, heç bir padşah etimad etmədiyi hakimə qoşun yığmağa icazə verməzdi, üstəlik qoşunun xərci və əsgərlərin maaşını Ağə Məhəmməd xan Qacar özü ödəyir, onu bu qoşuna fərmandeh təyin edir. Bundan əlverişli fürsət ələ düşməzdi.

Bəylərbəyi bir gün qabaq da Qacar xanını görmək üçün ərəkə getmişdi, ancaq ərkin vəziyyətinə, gözətçilərə və orada olan

əsgəri qüvvəyə diqqət yetirməmişdi. Bu gün sui-qəsd iştirakçısı olduğuna görə, diqqətlə gözetçiləri nəzərdən keçirdi. Ərkəddə gözetçilər də daxil olmaqla, beş yüzə yaxın əsgər vardı. Bəylərbəyi düşündü ki, bu qədər əsgər və gözetçi olan yerdə, sui-qəsdin baş tutması mahaldır, lap Ağa Məhəmməd xanı öldürsələr belə, özləri ərkdən xaric ola bilməyəcəklər və təbii ki, öldürüləcəklər. Bəylərbəyi başa düşdü ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın qətli barədə keçən gecə verdiyi qərar boş xəyaldır, o küyə düşüb, sui-qəsdə qol qoymaqla, çox səhv iş görüb, əslində xacənin şahlığı digər şahların səltənətindən heç nə ilə fərqlənmir, çox nahaq iş görüb ki, gücü çatmayan, imkanı yetməyən öhdəçilik qəbul etməkdə özünü pis vəziyyətdə qoyub. Ancaq keçən gecə məclisin dumanı başını bürüyəndə, belə məsələlər heç ağına da gəlmirdi. Məhəmməd Əli Cocuq və Məhəmməd Tağı xan Şambayati də yaxın ki, məclisin mühitinin təsirinə düşüb, hər şeyi ölçüb-biçmədən, Ağa Məhəmməd xanı öldürməyi öhdələrinə götürmüşdülər. Bütün bunlar Urumiyəli Bəylərbəyinin beynindən şimşək sürətilə keçdi. O, başa düşdü ki, Qacar xanın öldürülməsi xeyrinə deyil. Bununla da sakitləşib, Ağa Məhəmməd xana diqqətlə qulaq asmağa başladı. Qoşun təchizatı barədə söhbət getdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar pişxidmətə tapşırırdı ki, katibi çağırırsın, katib hazır oldu da, Ağa Məhəmməd xan ona dedi:

– Bir fərman yaz, orada qeyd elə ki, Urumiyənin bu ilki vergisi qoşun təchizatına sərf olmaq üçün Bəylərbəyinə verilsin.

Katib fərmanı yazıb gətirdi, Qacar xanı onu möhürləyib urumiyəli Bəylərbəyinə verdi:

– Səni müroxxəs edirəm, tələs Urumiyəyə, qoşun səfərbər et, sonra da mənim sonrakı əmrimi gözlə!

Urumiyəli Bəylərbəyi fikirləşirdi ki, sui-qəsd barədə Qacar xanına necə xəbər versin, necə desin ki, sabah onu qətlə ye-

tirməyə gələcəklər. Bəylərbəyi özünə görə çox qorxurdu, necə deyərdi ki, Məclisdə mən də iştirak etmişəm. Ola bilərdi Ağa Məhəmməd hirslənib onu öldürsün, ən yaxşı halda isə, kor edilə bilər. Bilirdi ki, sui-qəsdin üstünü açan adam, əgər özü də iştirak etmiş olsa, cəzalanmır. Bununla belə, Bəylərbəyi qəsd barədə danışmağa cəsarət etmədi.

Bəylərbəyinin Əhməd Marağayi adında bir katibi vardı. Bu katib lap cavan yaşlarından onun yanında işləyirdi, o, öz ağasının hər xüsusiyyətini bilir, onu beş barmağı kimi tanıyırdı. Dünyanın istisini-soyuğunu dadmış Əhməd Marağayi Bəylərbəyinin çox yerdə dadına çatmışdı. Bəylərbəyi özü həll edə bilmədiyi çətin məsələlərə rast gəlsəydi, onunla məşvərət edərdi. Sadiq Əhməd Marağayi öz ağasını imkan daxilində ziyankar, fırıldaqçı adamlardan qoruyurdu. Bəylərbəyinin eyiblərini ört-basdır edərdi, sirlərini kimsəyə açmazdı. Əhməd Marağayi demək olarkı, Bəylərbəyinin bütün sirlərinə vəqif idi, bircə keçən gecəki məclis barədə Bəylərbəyi öz katibinə danışmağa macal tapmamışdı. Bəlkə bu çox təhlükəli iş olduğundan, ona deməyi məsləhət bilməmişdi, amma Qacar xanın yanından qayıdandan sonra, katibi ilə məsləhətləşməyə məcbur oldu, Əhməd Marağayi öz ərbabının söhbətinə qulaq asandan sonra dedi:

– Ağa Məhəmməd xan Qacarı öldürmək üçün qurduğunuz plan çox qorxulu plandı, çünki əgər lap onu öldürsələr belə, sizin ərkdən salamat çıxmanız ağlabatan deyil, on-on beş nəfər adam o qədər əsgərin öhdəsindən gələ bilməz.

Bəylərbəyi dedi:

– Mən də bu barədə düşünmüşəm, bilirdim ki, birimiz də ərkdən diri çıxmayacağıq.

– Bəs dünən gecə olanlara niyə demədiniz ki, sizin bu planınız əməlli deyil.

– Dünən gecə mən o məclisin təsiri altına düşüb həyəcanlanmışdım, ağıma vurmadım ki, belə şey olmaz, bundan başqa, bu gün ortaya bir məsələ çıxdı.

– Yəqin bu məsələ Ağa Məhəmməd xanla görüşünüzdə ortaya çıxıb.

– Düzdür. Ağa Məhəmməd xan Qacarla söhbətdən sonra mənim qərarım tamamilə dəyişdi, düşündüm ki, bu adamın ölməyinin mənə heç bir xeyri yoxdur, əksinə, bəlkə diri qalması xeyrimədir.

– Yəqin Ağa Məhəmməd xan sizə Urumiyə hökmdarlığından daha yüksək bir mənsəb təklif edib.

– Sənin fərasətinə afərin olsun, düz fikirləşmişən, Ağa Məhəmməd xan dedi ki, mənə Urumiyə hökmdarlığından da artıq bir mənsəb verəcək. Fərman yazdı ki, Urumiyənin vergisi mənə verilsin, mən də o vergilərlə qoşun səfərbər edib, fərmandchi də özüm olum.

– Məlum oldu ki, Ağa Məhəmməd xanın sizə etimadı var.

– Mən də belə başa düşürəm, əgər onun etimadı olmasaydı, Urumiyədə qoşun səfərbər etmək işini mənə tapşırmazdı.

– Bu çox çətin məsələ oldu. Mən onun necə adam olmasını bilmirəm, ancaq siz onu tanıyırsız, necə bilirsiniz, ondan dostlarınızın günahından keçməyi xahiş eləsək, qəbul edərmiz?

Böylərböyi bir qədər düşünüb dedi:

– Yox!

– Siz ona sui-qəsd barədə söyləyin, sonra da xahiş edin ki, sui-qəsd iştirakçılarına aman versin.

– Ola bilər məni cəzalandırmasın, amma o biriləri mütləq cəzalandıracaq.

– Bu saat Məhəmməd Əli xan Cocuq və Tağı xan Şambayatinin yanına gedin, onlara deyin ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın öldürülməsi fikrindən vaz keçsinlər.

– Sən uşaq deyilsən, bilirsən ki, onlar fikirlərindən dönməyəcəklər, əksinə, o dəstədən ayrılanı öldürürlər. Mən əgər indi gedib onlara desəm ki, Qacar xanın öldürülməsindən vaz keçin, onlar mənim özümü öldürürlər. Hamısı bilir ki, Ağə Məhəmməd xan bu gün məni hüzuruna çağırmışdı, indi əgər onlara desəm ki, mən satılmışam, sui-qəsdin sirrini açıb ona danışmışam, hər halda məni xain hesab edib, ölümümü vacib biləcəklər.

– Belə halda Ağə Məhəmməd xan Qacarı yanına gedib ona deyir ki, sabah Məhəmməd Əli xan Cocuğu və Məhəmməd xanı qəbul etməsin.

– Onda Ağə Məhəmməd xan məndən səbəbini soruşacaq, soruşsa gərək deyəm ki, bu adamlar səni öldürməyə gələcəklər. Yaxalayandan sonra, onları sorğu-sual edib görəcəklər ki, mən də bu adamlarla əlbir olmuşam, bunu biləndə, Qacar xanı məni də öldürəcək, lap rəhm cləsə, kor qoyacaq.

– Siz deyərsiniz ki, sui-qəsdçilərin məşvərətində iştirak etməkdə məqsədim, onların sirrini öyrənmək olub, istəmişəm sizi orada gedən söhbətlərdən agah edəm.

Böylərbəyi dedi:

– Bu çox zəif dəlildir, dünən məclis qurulanda hələ bilmirdim ki, Ağə Məhəmməd xan məni hüzuruna çağıraraq mərhəmət buyuracaq, Urumiyə qoşununun təchizatını mənə tapşıracaq. Deməzlərmə ki, niyə dünən gecə, yaxud bu gün səhər tezdən sui-qəsd barədə ona xəbər verməmişəm? Heç olmasa bu gün onun hüzurunda olanda, gərək hər şeyi danışardım.

– Əhməd Marağayi bir qədər sükut edib dedi:

– Daha mənim başqa yola gümanım gəlmir, ancaq bunu deyər bilərəm ki, gərək bu gün, bu gecə qəti qərara gələsiniz, yoxsa sabah sui-qəsdçilərin qabağını ala bilməyəcəksiniz.

Urumiyəli Bəylərbəyi o günün axşamı qərara gəldi ki, Ağə Məhəmməd xanın hüzuruna gedib əvvəl ondan söz alsın ki, sui-qəsdçiləri cəzalandırmasın, sonra da sui-qəsd barəsində bildiklərini danışsın. Bu fikirlə axşamçağı ərkın yolunu tutub gətdi. Eşikağasına özü barədə məlumat verəndən sonra dedi ki, istəyirəm çox vacib məsələni Ağə Məhəmməd xanın hüzuruna çatdıram. Eşikağasına maraq güc gəldi, istədi bilsin ki, Urumiyə hakiminin Ağə Məhəmməd xanla nə işi var, ancaq Bəylərbəyindən heç nə öyrənə bilmədi. O:

– Ancaq padşahın özünü görməliyəm, ondan başqa heç kimə heç nə danışa bilmərəm, – dedi.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Bəylərbəyini qəbul elədi:

– Eşitmişəm çox vacib məsələ üçün buraya gəlmisən, de görüm nə işin var?

Urumiyəli Bəylərbəyi canını dişinə tutub dedi:

– Padşaha orz edəcəyim vacib söz təklildə deyilməlidir.

Ağə Məhəmməd xan hüzurunda olanlara zaldan çıxmağı əmr etdi, hamı gedəndən sonra, Bəylərbəyi Qacar xanına yaxınlaşdı:

– Sözümə başlamamışdan qabaq sizdən rica edirəm bağışlayasınız.

– Nədən ötrü bağışlanma istəyirsən? Özünmü bağışlanmağını istəyirsən?

– Xeyr, mən bir neçə cahil adamı bağışlamağınızı istəyirəm və ümidvaram ki, İran padişahı onların günahından keçər.

– Onlar günahkardımı?

– Bəli, ey uğurlu şəhriyar.

– Bu günahkarlar Urumiyə əhlidirmi?

Bəylərbəyi mənfi cavab verib əlavə etdi: – Onlar hal-hazırda Təbrizdədirlər.

– Belə halda onların bağışlanmasını Təbriz hakimi istəməlidir.

– Mən onları tanıdığımıza görə bağışlanmalarını istəyirəm.

– Təəccüb edirəm ki, Təbriz hakimi niyə onların günahları haqda mənə heç bir söz deməyib.

Bəylərbəyi dedi:

– Təbriz hakimi onların günahlarından xəbərsizdir.

– Onların günahları nədir?

– Uğurlu şəhriyar söz versə ki, onları bağışlayacaq və rəhm edəcək, onda...

– Sözündən belə çıxır ki, onlar bir neçə nəfərdilər.

– Bəli, ey uğurlu şəhriyar, onların sayı çoxdur.

– Bağışlamaq mümkünsə, sənın xahişinə görə bağışlayaram.

– Onlar bir günah iş görmək istəyirdilər, amma görə bilmədilər, daha doğrusu, mən onlara mane oldum. Bir surətdə ki, onlar bu günahı edə bilməyəcəklər, uğurlu şəhriyar rəhm edib, onları bağışlaya bilər.

– Mən sənə söz vermirəm, ona görə ki, onlar bilmirəm nə etmək istəyirmişlər.

– Bir ovuc nadan, cəhalət üzündən pis bir fikrə düşmüşlər, Allah eləməmiş uğurlu şəhriyara göz dağı vurmaq istəyirlər, gəlmişəm şəhriyara xəbər verəm ki, onlar məqsədlərinə çata bilməsinlər.

– Ağə Məhəmməd xan Qacar Bəylərbəyinin nə demək istədiyini başa düşdü, bununla belə onun üzündə heç bir dəyişiklik əmələ gəlmədi, soyuqqanlılıqla soruşdu:

– Onlar kimlərdir?

– Onlar hal-hazırda Təbrizdədirlər.

– Adlarını de!

- Birinin adı Məhəmməd Əli xan Cocuqdur.
- Bu kişi icazə alıb ki, hüzuruma gəlib hədiyyə gətirsin, mən də onu sabah qəbul edəcəyəm.
- Bəli, ey uğurlu şəhriyar!
- O birilər kimdir?
- Məhəmməd Tağı xan...
- O da sabah babası ilə hüzuruma gələcək. Daha kimlərdir?
- Məhəmməd xan İzəddinlu, qardaşı Məhəmməd Zaman xan və Məhəmməd Vəli ağa.

Ağa Məhəmməd xan Qacar bu adları eşitdikcə, heyrlənirdi. Bəylərbəyi on altı adamın adını sadalayıb susdu. Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Mən ona görə heyrlənirəm ki, niyə bu adamlar məni qətlə yetirmək istəyirlər, mən ki, onların heç birinə pislik etməmişəm.

Bir an sükut çökdü, sonra Qacar xanı soruşdu:

- Məni şəxsən öldürmək istəyənlərin adları nədir?
- Məhəmməd Əli xan Cocuq və onun nəvəsi Məhəmməd Tağı xan Şambayətı.
- Bəs o biriləri məni öldürməkdə necə iştirak edəcəklər?
- Onlar qatilləri himayə edib, ərkdən salamat çıxarmalı idilər.
- Bu gün sən mənə böyük xidmət göstərdin və məni ölümdən qurtardın. Sənin xahişini qəbul edirəm, belə ki, onlardan bəzilərinin cəzasını yüngülləşdirərəm, ancaq sui-qəsd başçılarının günahından keçə bilmərəm.
- Ey uğurlu şəhriyar, mən sənin rəhminə arxalanıram, hüzurunda acizənə xahiş edirəm ki, sui-qəsdçilərin başçılarını da bağışlayasan.

– Sui-qəsdin başçılarını bağışlamayacağam, ancaq başqalarının cəzasını yüngülləşdirəcəyəm. İndi düşünürəm ki, bu adamları bu gün, bu saat yaxalayım, ya sabahamı saxlayıb ərəkə daxil olandan sonra tutdurum.

– Sabah ərəkə daxil olandan sonra tutmaq daha düzgün olar.

– Onları ərəkə yaxalamaq daha asandır, nə müqavimət edə, nə də qaça bilərlər, ancaq bəlkə sabaha kimi bəziləri aradan çıxsə necə?

– Onlar bilmirlər ki, uğurlu şəhriyarın sui-qəsddən xəbəri var, niyə də qaçsınlar?

– Bu sirri başqasına da demisən?

– Xeyr, ey uğurlu şəhriyar, mən bu sirri heç kəsə deməmişəm.

– Beləliklə, əgər sui-qəsdçilər qaçsalar, mən biləcəyəm ki, sən xəbərdar eləmisən.

– Ey uğurlu şəhriyar, mən bu saatdan sabah səhərə kimi ərəkə qalaram.

– Mən istəmirəm səni sabaha kimi ərəkə dustaq edəm, ancaq əgər məni öldürməyə gələnlər qaçsalar, günahı sonda görəəcəyəm, vəssalam.

Ağa Məhəmməd xan bu barədə artıq danışmaq istəmədiyini bildirib, Bəylərbəyini müroxxos etdi. Bəylərbəyi getməyə hazırlaşanda, Ağa Məhəmməd xan ona dedi:

– Bu gün nahar vaxtı mənim yanımda idin. Dedim ki, yubanmadan Urumiyəyə qayıt və əsgər yığmağa başla.

Bəylərbəyinin rəngi qaçdı:

– Mən şəhriyarın ömrinə əsasən sabah səhər Urumiyəyə gedəcəyəm.

– İndi ki, mən bu sui-qəsddən xəbərdar oldum, məsləhətdir Urumiyəyə getməyi bir-iki gün təxirə salasan.

Bəylərbəyi düşünürdü ki, haman gün, yəni sui-qəsdçilər ərəkə girən vaxt Təbrizi tərk edib sürətlə şəhərdən uzaqlaşsın, ta onların yaxalanması və sorğu-sual zamanı Təbrizdə olmasın, ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacarın yeni göstərişi onu təşvişə saldı və ərkdən qayıdan kimi, öz katibi Əhməd Marağayini yanına çağırırdı. Əhməd Marağayi hazır olanda, əhvalatı ona danışdı:

– Mən belə qərara gəldim ki, Ağa Məhəmməd xanın yanına gedib, sui-qəsd barədə onu xəbərdar edim. Eyni zamanda ondan dilədim ki, günahkarları bağışlasın, ancaq o xacə qəti deddi ki, əsl müqəssirlərin günahından keçməyəcək. Ərkdən çıxmaq istəyəndə mənə tapşırırdı bir-iki gün Təbrizdə qalım, bu da mənim təşvişimi artırdı.

Əhməd Marağayi soruşdu:

– Nədən ötrü?

Bəylərbəyi nə edəcəyini kəsdirə bilmədi:

– Ona görə ki, dünən gecə mən o on beş nəfərin biri idim, mən də sabah Məhəmməd Əli xan Cocuq və Şambayətı ilə birlikdə Təbrizin ərkinə getməli idim ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar öldürüləndən sonra, o iki nəfəri ərkdən salamat çıxarım. Bu gün nahara kimi qərarımı dəyişməmişdim, bu gün nahar vaxtı Ağa Məhəmməd xan məni hüzuruna çağırıb mərhəmət edəndən sonra fikirləşdim ki, o xacə şah ölməməlidir, çünki onun sağ qalması mənim xeyrimədir. Əgər Təbrizdə qalasız olsam, sui-qəsdçiləri danışdıranda, mənim də adımlı çəkəcəklər, bu məni çox narahat edir, Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinə düşər olmamam ki? Axı mən həmin məclisdə adi müşahidəçi yox, iştirakçı olmuşam.

Əhməd Marağayi dedi:

– Burdan getsəniz, adınızı çəkməzlərmi?

– Burada olmasam, məni sorğu-suala çəkə bilməyəcəklər,

bir də mən onlarla üzləşmək istəmirəm, burada qal deməklə yəqin ki, məni müqəssirlərlə üzləşdirmək istəyir. Mən Ağa Məhəmməd xana həmin məclisdə özümün də iştirak elədiyimi deməmişəm, bilsə, mənə qəzəbi tutacaq.

– Urumiyə ilə Təbriz arasında nə yol var ki? Üzləşdirmək istəsələr, sizi Təbrizə çağıra bilərlər. Hər halda, bu saat Urumiyəyə getməniliz məsləhət deyil, sizə göstəriş verilib ki, bir-iki gün Təbrizdən çıxmayasınız.

– Mən burada qalmaqdan qorxuram, Ağa Məhəmməd xan məni də onlara qatsa necə? Bu gün səhər tezdən onun yanına gedib gecəki müzakirə barədə danışsaydım, mənə inanmaq olardı, o da mənimlə razılaşardı, ancaq mən Ağa Məhəmməd xan Qacarın yanına bu gün səhər getmədim, nahar vaxtı o özü məni hüzuruna çağırdı, heç onda da sui-qəsd barədə bir söz demədim. Gör üstündən nə qədər keçəndən sonra gedib demişəm ki, məsələ belədir. Sən Ağa Məhəmməd xanın yerində olsan, nə fikirləşərsən? Soruşmazsanmı ki, harda yatmışdın? Niyə bu gün səhər, ya heç olmasa nahar vaxtı mənim yanımda olanda, bu barədə demədin? Fikirləşməzsənmi ki, keçən gecə mən də o məclisdə olmuşam və başqaları kimi səni öldürmək istəmişəm? Bunu bilməyə nə var? Onda da Ağa Məhəmməd xan Qacar ola! O biləcək! Biləcək ki, bu gün nahar çağrı məni hüzuruna çağırandan, mənə etimad göstərərək Urumiyənin vergisini yığıb qoşun təchiz eləməyi tapşırandan, üstəlik gələcəkdə Urumiyənin qərb hissəsindəki bütün əyalətlərinin hökmranlığını mənə vəd edəndən sonra, fikrimi dəyişmişəm, bunu anlamaq yəni belə çətindi?

– Bununla belə, özünü təmizə çıxarmaq üçün bir qəbul ediləsi dəliliniz var, o da dost-taşıların cəzalanacağından qorxmanızdır, siz qorxmusunuz ki, onların hamısı edam ediləcək-

lər, bu gün səhərdən axşama qədər fikirləşmişiniz ki, sui-qəsd Ağa Məhəmməd xanın qulağına necə çatdırasız ki, dostlarınızı da. Ağa Məhəmməd xanı da ölümdən qurtarasız. Ona görə də sui-qəsd barədə deməkdən qabaq, onun iştirakçılarını bağışlamağı xahiş etmişiniz.

– Qorxuram bu dəlil o xacəni kifayətləndirməsin və mənə öldürsün, ya da kor etsin.

– Bütün bu hadisələrdə bir şey hamıya aydındır, o da budur ki, siz Ağa Məhəmməd xanı xəbərdar edib, onu ölümdən qurtarmısınız, bu həqiqəti heç kim inkar edə bilməz. Sui-qəsdin üstünü açmaq sizin tərəfdən böyük fədakarlıqdır, çünki gündə gedənlər sizin dost-tanışlarınızdır, gör Ağa Məhəmməd xanı nə qədər qiymətləndirmişiniz ki, onu qurtarmaq üçün tanışlardan keçmişiniz. Buna görə siz mükafata layiqsiniz.

Urumiyyəli Bəylərbəyi özünü sabah, yəni 1205-ci hicri-qəməri ilinin rəbiülevvəl ayının iyirmi doqquzunda baş verəcək hadisələrə hazırlayırdı. Sabaha isə az qalırdı: cəmi bir-iki saat.

O gün səhər Ağa Məhəmməd xan Qacar yuxudan durub namaz qıldı. İranda şahlar və böyük rütbəli məmurlar səhərdən durub namaz qılandan sonra hüzura gələnləri qəbul etməyə hazır olurdular. Qərb ölkələrində bu cür qəbullar saat on birdən tez olmadığı halda, şərqdə həmin vaxta qədər xeyli adamın dörd-sərinə dinləyib, tədbir görürdülər.

Ağa Məhəmməd xanın hüzuruna gələnlər onu öz həmişəki adi halında gördülər: üzündə nə təşviş, nə bir narahatlıq əlaməti vardı. Nə qədər səhər vaxtı idi, özü şəxsən oturub işi və şikayəti olanları dinləyər, şikayətləri oradaca həll edib, hökm verərdi. Ancaq 1207-ci ildən (Miladi ilə 1792-ci il), yəni müharibələrə başı qarışandan, şikayətçilərin qəbulunu vəkillərinə tapşırırmışdı.

Nəhayət, Qacar xanının heç kimlə bölüşmədiyi narahatlıq və intizar bitdi; xəbər verdilər ki, hədiyyə təqdim etmək üçün hüzura gəlməyə icazə istəyirlər. Ağa Məhəmməd xan Qacar icazə verdi.

Məhəmməd Əli xan Cocuq qabaqda gəlirdi, arxasınca Məhəmməd Tağı xan Şambayati addımlayırdı. Onları müşayiət edən nöqərlərin hamısının başında bir güləbətin tirmə örtüklü məcməyi vardı. Heç kim bilmirdi tirmə örtüyün altında nə var. Sui-qəsdçilər ərkə varid olana kimi, Ağa Məhəmməd xan xəyal edirdi ki, onlar gəlməyəcəklər, düşünürdü ki, Bəylərbəyi onları qaçırmış olar, ancaq onlar ərkə varid olub, Ağa Məhəmməd xanın talarına (Sütunlar üzərində qurulmuş taxt) tərəf gələndə, yəqin etdi ki, Bəylərbəyi kimsəni xəbərdar etməmişdir. Məhəmməd Əli xan Cocuq, Məhəmməd Tağı xan Şambayati, onların ardınca başı məcməyili nöqərlər höyətdən keçib taların müqabilinə, eyvanın pilləkəninə çatdılar, pilləkənləri qalxmağa başladılar. Ağa Məhəmməd xan Qacar Talarda oturub onların eyvana daxil olmalarını müşahidə edirdi. Sui-qəsdçilər eyvana çıxan kimi, otaqların birində hazır dayanmış əsgərlər onlara hücum etdilər, eyni vaxtda bir dəstə əsgər pilləkəni qalxıb eyvana doluşdu. Artıq eyvanın altı da gözətçilərin nəzarəti altında idi, sui-qəsdçilərə qaçmağa macal verməyəcəkdilər. Məhəmməd Əli xan Cocuq gördü ki, sui-qəsdin üstü açılmışdır, göz qırpımında ləbbadəsinin altından iki tapança çıxarıb, ona sarı gələn iki əsgəri vurub yıxdı. Sonra tapançalardan gürz kimi istifadə edərək, gözətçilərin başına vurmağa başladı. Məhəmməd Tağı xan tapançalarının birini çəkib atəş açdı, ancaq ikinci tapançadan istifadə edə bilmədi, ona görə ki, arxadan fəqərə sütununa toppuzla vurub, onu yerə yıxdılar. Məhəmməd xan Cocuq çoxalmaqda olan əsgərlərin müqabilində müqavimət göstərə bilmədi, Ağa Məhəmməd xanın gözətçilə-

ri onu elə sürətlə sıxışdırdılar ki, hətta belindəki bıçağını belə çəkə bilmədi, ayağına dəyən qılınc zərbəsi onu yıxdı, əsgərlər tökülüşüb, əllərini bağladılar.

Məhəmməd Tağı xan Şambayatını da tutub, onların ikisini də kənara çəktilər.

Toqquşma başlayanda, başlarında güləbətın örtüklü məcməyi tutmuş nökərlər məcməyiləri yerə atdılar, mis məcməyilər şaq-qıltıyla eyvanın döşəməsinə düşəndə, bir neçə güllə açıldı; hər məcməyidə, örtüyün altında bir neçə tapança vardı. Məhəmməd Əli xan Cocuq arxayın idi ki, Ağə Məhəmməd xan onun və nəvəsi Şambayatının əlində öləcək. O, nəzərdə tutmuşdu ki, ərkdən çıxanda çətinliyə rast gələcəklər və Ağə Məhəmməd xan Qacarın adamları onları ərkdən salamat buraxmaq istəməyəcəklər. Ona görə də düşünmüşdü ki, tapançaları nə qədər çox olsa, işin xeyrinədir.

Hadisə günü, yəni rəbiüləvvəl ayının iyirmi doqquzunda qəsdin iştirakçıları Məhəmməd Əli xan Cocuğun evində yığışanda gördülər ki, Urumiyəli Məhəmmədəli xan Bəylərbəyi yoxdur. Oturub Bəylərbəyini gözləyirdilər ki, onun əvəzinə Əhməd Marağayı daxil oldu, otaqdakılar heyvətlə ona baxıb nə deyəcəyini gözlədilər. Əhməd Marağayı oturanları gözədən keçirib dedi:

– Bu gün səhvədən Bəylərbəyini şiddətli qarın ağrısı tutub, ağrıdan qıvrılırdı. Gəlmişəm sizə deyəm ki, onu gözləməyəsınız. Ayağa qalxmağa, yeriməyə təqəti yoxdur, hədiyyələri siz özünüz aparın. Bəylərbəyi bu hadisədən çox təəssüflənir və fikirləşir ki, bir nəfərin iştirak etməməsi qüsür yetirməz, əgər halı yaxşılaşsa, ərəkə gəlib sizə qoşulacaq.

Sui-qəsdin iştirakçıları keçən axşam Bəylərbəyinin Ağə Məhəmməd xan Qacarın yanında olmasını bilirdilərmə? Belə bir

hadisənin xəbəri yayılmaya bilməzdi, amma Bəylərbəyinin Qacar xanı ilə hansı mövzuda danışması onlara bəlli deyildi. Ola bilsin ki, bu görüşdəki söhbəti Bəylərbəyinin Urumiyədəki hökumət işi ilə əlaqələndirmişdilər. O da mümkündür ki, sui-qəsdçilər Ağə Məhəmməd xanla Bəylərbəyinin görüşündən xəbərsiz idilər, ayın iyirmi doqquzunda onun dəstədən qalmasını xəstəliyi ilə əlaqələndirib, ərkə onsuz gəlmişdilər.

Ərk vuruşmasında mərdliklə müqavimət göstərənlərdən biri Məhəmməd Əli ağə idi, lakin o da çox duruş gətirə bilmədi, arxadan vurulan qılinc kürəyində böyük yara açdı, bununla belə əlindən qoymadığı tapança ilə Qacar xanın bir əsgərini də həlak etdi. Sonra əsgərlər tökülüşüb qılinc və toppuzla vuraraq, onu haldan saldılar, əllərini bağladılar. Ərkə varid olan on altı nəfərin altı nəfəri vuruşmada həlak oldu, ya da elə yaralandı ki, ayığə qalxa bilmədi, o biriləri də yaxalandılar. Ağə Məhəmməd xan Qacarın əmri ilə onları on otaqda, bir-birindən ayrı saxladılar ki, danışib ümumi fikrə gəlməsinlər. Sonra tutulanan bir-bir hüzura gətirməyə başladılar. Ən əvvəl Məhəmməd Əli xan Cocuq gətirildi, o sui-qəsd iştirakçıları arasında ən yaşlısı idi.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Məhəmməd Əli xan Cocuğun gözlərinin içinə baxdı:

Sənə nə pislik etmişdim ki, mənə öldürmək qərarına gəlmişdin?

Məhəmməd xan Cocuq özünü müdafiə etmək üçün bir kəlmə belə danışa bilmədi:

– Boynuma alıram ki, sənəin şahlığına dözə bilmirəm, fikirleşirdim ki, bizlərdən birimiz padşah olmalıyıq. İndi ki, mən bunu boynuma aldım, xahiş edirəm deyəsəiniz, hardan xəbər tutdunuz ki, sizi öldürməyə gələcəyik?

Ağa Məhəmməd xan Qacar dedi:

– Xəyal edirsiniz ki, otuz-qırx adam bir yerə yığılıb, kimisə öldürmək barədə söhbət edəndə, onların sirri gizli qalacaq?

Cocuq dedi:

– Mənim evimdə toplaşanların hamısına inanırdıq, bilirdik ki, onlar bizim sirrimizi açmayacaqlar.

– Bununla belə, o məclisdə olanlardan bir nəfər mənə sizin sirrinizi açdı.

– Onun adını mənə deyərsinizmi?

– Yox, ona görə ki, o, bunu istəmir.

– Heç olmasa deyin görüm, bizim sirrimizi sizə açan adam, bu gün bizimlə birlikdə ərkə varid oldumu?

– Bunu da deyə bilmərəm.

– Qacar xan yaxalanmış doqquz nəfəri də hüzuruna gətirib, onlardan onu nədən ötrü öldürmək istədiklərini soruşdu, onlar da Cocuğun sözlərini təkrar edərək dedilər ki, sənin şah olmağını qəbul edə bilmirik, bizim əqidəmizcə, səndən şah olmaz.

Təhqiqatın gedişində Ağa Məhəmməd xana aydın oldu ki, Böylərbəyi də həmin məclisdə, Məhəmməd Əli xan Cocuğun evində olmuş, müzakirədə iştirak etmişdir. Tədqiqat qurtardıqdan üç gün sonra Ağa Məhəmməd xanın hökmü ilə Məhəmməd Əli xan Cocuğu və Məhəmməd Tağı xan Şambayatını qətlə yetirməli idilər, Məhəmməd xan İzzədinlu, qardaşı Məhəmməd Zaman xan və Məhəmməd Vəli ağanın gözləri çıxarıla-cıqdı. Qalan sui-qəsdçilər bağışlandılar, Qacar xanı Böylərbəyinin xahişi ilə onların günahından keçdi.

Məhkumlar Təbriz ərkinin həyatında, Ağa Məhəmməd xan Qacarın gözü qarşısında cəzalandırıldılar. Cəza günü müqəssirləri əркин həyatına gətirdilər, onların qollarını arxada bağ-

lamış, ayaqlarını zəncirə vurmuşdular. Bir cəllad baş kəsməyə, digəri isə göz çıxarmağa hazırlaşmışdı. Əvvəl ağsaqqalı, Məhəmməd Əli xan Cocuğu o birilərdən ayıraraq oturdular. Cəllad onun dizlərini bağladı, sonra sol əlinin iki barmağını onun burnuna salıb başını qaldırdı, sağ əlində tutduğu bıçağı bir göz qırpımında yetmiş iki yaşlı qocanın hülqumuna, boynunun şah damarına çəkdi. Onun üçün çox asan və sadə olan dəhşətli işini qurtarıb, məhkumu buraxdı ki, can versin, Məhəmməd Əli xan Cocuq üzünü üstə yıxıldı, bir neçə dəqiqə çırpınıb hərəkətsiz qaldı. Ölümə məhkum olmuş Şambayati də o cür qəddarlıqla qətlə yetirildi.

Məhəmməd xan Cocuq, nəvəsi Şambayati ölümü mərdanəliklə qarşıladılar, son ana qədər onların üzündə qorxu əlaməti görünmədi. Sonra ikinci cəllad kor ediləcək məhkumların gözələrinə odda qızdırılmış mil çəkib, onları dünya işığına həsrət qoydu, onlar da yalvarmadılar və göstərdilər ki, şücaətli adamlar imişlər. Ağsaqqal Məhəmməd xan Qacar o beş nəfəri cəzalandırırdıqdan sonra, Urumiyəli Bəylərbəyini hüzuruna çağıraraq:

– Təhqiqatdan məlum oldu ki, sən də Cocuğun mənzilində olmusan, ancaq xidmət göstərərək dostlarının sirrini mənə açdığını görə, sənə min tuman ənam verirəm ki, arxayınlıqla Urumiyəyə gedib, tapşırıdığım işləri yerinə yetirəsin.

Bəylərbəyi öz katibi Əhməd Marağayi və nökar-qulluqçusunu götürüb Urumiyəyə getdi.

Bəylərbəyi əvvəldən tərəddüd içində idi, bilirdi ki, Ağsaqqal Məhəmməd xan Qacar öldürüləndən sonra o padşah olası deyil, ya Məhəmməd Əli xan Cocuq, ya da onun nəvəsi Məhəmməd Tağı xan Şambayati özünü padşah elan edəcək, ona isə heç bir imtiyaz qismət olmayacaq. Bu fikirlər o gecə Bəylərbəyinin yuxusuna haram qatdı. Axı, onun nəyinə gərəkdi, niyə belə işə

baş qoşurdu ki, ara yerdə başı əlindən getsin? Ayın iyirmi səkkizində Bəylərbəyi ərkə çox fikirli getmişdi, ancaq oradan çox xoşhal qayıtdı: Ağa Məhəmməd xan Qacar onun qarşısında geniş üfüqlər açmışdı. Artıq Bəylərbəyi öz mənafeyi üzündən deyil, bəlkə də vicdanının səsiylə Ağa Məhəmməd xan Qacarı qətlindən çəkindi, ona bu qədər inanan, etimad göstərən bir adamı öldürməyə insafı yol vermirdi. O boyda etimaddan sonra onun qətlini bağışlanmaz günah hesab edirdi, digər tərəfdən, dostlarının taleyi təhlükə altına düşürdü. O, hər halda, Qacar xanından onlar üçün rəhm diləyəcəkdi; amma dostlarının amanda olacağına kim zəmanət verə bilərdi?

İki od arasında qalan Bəylərbəyi özünü bu odlardan birinə vurmali idi. Çox ölçüb-biçdikdən sonra o, Ağa Məhəmməd xanı seçdi. bu seçimin nəticəsi olaraq, iki dostunu öldürüb, üçünü kor etdilər.

Lütfəli xanla Xanbaba Cahanbaninin müharibəsi

Ağa Məhəmməd xan Qacar Təbrizdə olarkən Xanbaba Cahanbanidən Lütfəli xan Zəndlə apardığı müharibə barəsində xəbərlər alırdı. O, Azərbaycana gəlməmişdən qabaq, qardaşı oğlunu İsfahana göndərmiş və ona demişdi ki, Lütfəli xan Zənddən ehtiyatlı olsun, elə olmasın ki, Lütfəli xan onu qafilgir eləsin, çalışsın Lütfəli xanın planlarından xəbər tutsun.

– Bu cavan mümkündür səni İsfahanda və ya Brucerddə mühasirəyə ala, ayıq ol ki, mühasirəyə düşməyəsən, İsfahanda sakin olandan sonra, oranın sənətkarlarından top və zənburək qayırmaq üçün istifadə elə, əgər top qayırtıdır bilməsən, zənburək və tufəng qayırtıdır!

Xanbaba Cahanbani İsfahana varid olandan sonra casuslar hazırladı, bu casuslar daima Lütfəli xan Zəndi nəzarətdə saxlayıb, bütün işlərini Xanbabaya xəbər verirdilər. Onların topladıqları məlumata görə, Zənd xanı at yığdı, çox güman ki, süvari qoşun səfərbər etmək istəyirdi. Casusların verdikləri xəbər düz idi, Zənd xanı bir süvari qoşun səfərbər edib, az müddət içərisində İranın böyük bir hissəsini öz əmlakına qatmaq istəyirdi. Cahanbani əmisinin tapşırığına əsasən, İsfahan sənətkarlarını yığdı ki, silah qayırtırsın. Məlum oldu ki, top qayırmaq mümkün deyil, ancaq zənburək və tüfəng hazırlamaq olar. Xanbaba Cahanbani sənətkarları həvəsləndirmək üçün onların iş yerinə gedir, hər dəfə ənam verirdi.

1205-ci il hicri-qəməri ilinin cəmədiüləvvəl ayının başlanğıcında casuslardan biri xəbər gətirdi ki, Lütfəli xan Zənd iyirmi min süvari ilə yola düşmüşdür. Bu xəbərdən bir neçə gün sonra yenə də xəbər gəldi ki, Lütfəli xan Zəndin kəşfiyyat dostəsi Cəhroma (Fars əyalətində şəhər) çatmışdır.

Xanbaba Cahanbani o xəbəri alandan sonra başa düşdü ki, Lütfəli xan İsfahanın üstünə gəlir. Xanbaba İsfahanda mühasirədə qalmasın deyə, əlli min süvari və piyada ilə İsfahandan yola düşüb, Zənd xanının qabağına çıxdı. Qoşunun fərmandehliyini də öz üzərinə götürdü. Cəmədiüləvvəl ayının on dördündə ordular Semirom nahiyyəsində üz-üzə gəldi.

Xanbaba Cahanbani süvarilərini mərkəzdə yerləşdirdi, piyadaları cinahlara göndərdi, süvarilərin arxasında da piyadalar durmuşdu. Lütfəli xanın qoşununda mərkəz, cinahlar və arxa tamamilə süvarilərdən ibarət idi. Lütfəli xan Zənd yaxşı bilirdi ki, iki piyada cinahla əhatə olunmuş süvarilərə hücum etmək çətinidir, ona görə də hücum etməyi qərara aldı. Zənd xanı hücum əmri verib dedi:

– Ahəstə hərəkət edin, düşməyə çatanda, atların cilovunu buraxıb, sürətlə xətorli mövqedən keçin.

Lütfəli xan Zəndin süvariləri düşmən qoşununa yaxınlaşanda, Cahanbaninin sağ və sol cinahının piyadaları atəş açmağa başladılar, süvarilər Cahanbaninin piyadalarına çatana qədər, bir xeyli itki verdilər, ancaq piyadalara çatandan sonra – atəş səslərini qılinc, nizə və balta əvəz etdi. Cahanbaninin piyadaları, Zənd xanın süvarilərinin qabağını kəsmək üçün sərnizədən istifadə edirdilər: sərnizələrlə atların qarnını deşirdilər ki, at da şahə qalxıb yıxılır, süvari isə yerdən qalxmağa macal tapmamış, həlak olurdu.

İki saatlıq vuruşmadan sonra Lütfəli xan müşahidə etdi ki, Cahanbaninin cinahları çox qüvvətlidir, əgər hücumla davam etsə, bütün süvarilərini itirəcək, ona görə geri çəkilmə fərmanını verdi, müharibə meydanından bir-iki ağaclıq (altı-yeddi km-ə bərabər uzunluq ölçüsü) məsafədə alaçıq qurdu. Bu nahiyədə su bol idi, heyvan üçün də ətraf kəndlərdən yem gətirmək olardı.

Cahanbani bildirdi ki, Lütfəli xan yaxınlıqda alaçıq qurub, amma ona hücum etməyi məsləhət bilmədi, çünki o, düzənlik atların manevri üçün əlverişli yer hesab olunurdu, Xanbaba fikirləşdi ki, əgər orada Lütfəli xanın ordusuna hücum etsə, piyadalarını ot kimi biçəcəklər.

Bu minvalla iki ordu müharibə etmədən, düz on gün bir-birinin qarşısında durdu, yalnız köşfiyyatçı dəstələri gecə-gündüz ara vermədən düşmən qoşununun vəziyyətindən, sayından və silahından xəbər tutmağa çalışırdılar. Xanbaba Cahanbani əsirlərin birindən eşitdi ki, iki min nəfər boveyri Zənd xanın köməyinə gəlib, ancaq piyadadırlar. Lütfəli xanın da onlara verməyə atı yoxdur, əmr edib ki, başqa yerlərdən, o cümlədən Şirazdan boveyrilər üçün at gətirsinlər. Əsirin deməsinə görə, Zənd

xanına yenə də Boveyrdən kömək gələcəkdi. Xanbaba Cahanbani bilirdi ki, boveyrilər fars əyalətinin ən qoçaq döyüşçüləridir, bu günə qədər heç kəs onlara güc gəlib, torpaqlarını əllərindən ala bilməmişdir, kim onların vilayətinə pis niyyətlə qədəm basıbsa, məğlub qayıdıbdır. Yalnız Teymurləng ağır tələfat verəndən sonra Boveyr mahalını işğal etmişdi.

Xanbaba Cahanbani çox gözəl bilirdi ki, Boveyr əsgərlərinin Lütfoli xana köməyi onu daha da qüvvətləndirəcək, nəyin bahasına olursa-olsun, araya qarışıqlıq salıb, boveyrilərin gəlişinə mane olmağa qərar verdi. Şəhrizadda yaşayan Əbdülrəhim xan Şiraziyə məktub yazıb, min qızıl sikkə də göndərərək, ondan xahiş etdi ki, çox əhəmiyyətli bir məsələnin müzakirəsi üçün Semiroma gəlsin. Bu dəvətdən bir neçə gün sonra Əbdülrəhim xan şəxsi mühafizəçilərinin və tüfəngçilərin müşayiəti ilə Semiroma, Xanbabanın yanına gəldi. Xanbaba Cahanbani onu şahlara layiq bir təmtəraqa qəbul etdi.

Qoltuğu qarpızlanmış Əbdülrəhim xan özünü çəkib, yuxarı başda əyləşdi. Ordan-burdan söhbət elədilər, Xanbaba xan mətləb üstünə gəldi:

– Hərdən düşünürəm ki, sizin kimi aliməqam bir şəxs Lütfoli xanın hökmranlığına necə dözür? Burda hamı o fikirdədir ki, fars əyalətinin hakimi olmaq üçün siz daha ləyaqətlisiniz.

Əbdülrəhim xan şəkləndi:

– Cənabınızın fikri nədir?

– Fikrim odur ki, haqq alınmalıdır. Hərəkətə gəlməyəsiniz, farsa hökmran ola bilməyəcəksiniz!

– Təklif edirsiniz ki, sizə qoşulum?

– Beş-altı tüfəngçinin bizə nə xeyri olacaq? Amma Lütfoli xanın döyüşçülərinə qoşulsalar...

Xanbaba Cahanbani sözünü yarımçıq kəsib, Əbdülrəhim xanın üzünə baxdı. Əbdülrəhim xan təəccüblə soruşdu:

– Lütfəli xan Zəndin qoşununa qoşulmaqla biz nə edə bilərik? Sizin ona qoşulmağınız, bir anbar barıtı Lütfəli xanın əsgərləri arasında qoyub, od vurmağa oxşayır, siz onun bütün əsgərlərini məhv edə bilərsiniz.

– Lütfəli xan Zənd məni öz qoşununa götürərmimi?

– Ögər aramızda belə söhbət olduğunu bilməsə, qəbul edəcək. Zənd xanı bovcyrilərdən kömək istəyir, sizi də rədd etməz. Ona qovuşandan sonra mən biləcəyəm ki, düşmən ordusunun içərisində şücaətli, hünərli himayəçilərim var, bizim bu cür ittifaqımız Lütfəli xanı məhv edəcək.

Əbdülrəhim xan Şirazinin batində Lütfəli xan Zəndlə arası yox idi, ancaq o günə kimi əsl münasibətini bildirmirdi, biləndə ki, Xanbaba xanın ona ehtiyacı var, bundan istifadə etmək istədi:

– Mən hazıram xidmət göstərəm, amma mümkündürmü ki, biləm, nəticə əldə ediləndən sonra mənim tüfəngçilərimə nə çatacaq?

Xanbaba Cahanbani dedi:

– Lütfəli xanın ordusu darmadağın olandan sonra siz fars əyalətinin hökmranı olacaqsız, tüfəngçilərin bir illik xərcini də bu saat verəcəyəm.

– Mərhəmətinə görə təşəkkür edirəm, ancaq istərdim bir sual da verim. Sizin mənə dediyiniz vədə İran padşahı razılıq verəcəkmi?

Xanbaba xanın qaşları çatıldı:

– Mənim sözüm sizin yanınızda etibarlı deyil?

– Allah eləməsin, siz alicənabın sözünə heç şübhəm yoxdur, nigaranlığım bundan yanadır ki, bəlkə İran padşahı fars

hökmranlığına başqa adam təyin etmişdir? Onda mən kənar-da qalıram.

– Əgər narahatsınızsa, mən bu saat İran şahına məktub yazıb xahiş edəcəyəm ki, Lütfəli xan Zəndin işini bitirəndən sonra padşahın əmri ilə siz fars əyalətinin hökmranı olasız. Yəqin bilirəm ki, İran padşahı mənim təklifimi qəbul edəcəkdir. Bununla belə xatiriniz asudə olsun deyə, mən verdiyim vədi kağız üzərinə alıb sizin özünüzdə də verirəm ki, biləsiniz, Lütfəli xanın işi xatimə tapandan sonra siz farsın hakimi olacaqsız!

– Görək alicənaba ərz edəm ki, Lütfəli xan Zəndin ordusunun vəziyyətindən xəbərim yoxdur, bilmirəm, onun nə qədər süvarisi var, alayının vəziyyəti necədir? Ona görə mən indi sizə deyə bilməyəcəyəm ki, Lütfəli xanın süvarilərini necə məhv etmək olar, ancaq Lütfəli xanın özünü və ordusunu görəndən, bir qədər təhqiqat aparandan sonra deyə bilərəm ki, düşmənin axırına necə çıxmaq olar.

– Çox yaxşı! Siz Lütfəli xanın ordusuna qovuşandan sonra, sıx rabitədə olanıq və hər ikimiz bilərik ki, nə etməliyik.

– Mən bilmirəm bu rabitəni necə yaratmaq olar.

– Siz görək elə edəsiniz ki, tufəngçilərinizdən heç olmasa biri həmişə kəşfiyyat dəstəsində olsun. Bu sayaqda da aramızda daimi rabitə yaranacaq, biz də gecə və gündüzə aid ayrı-ayrı əlamətlər təyin edəcəyik ki, rabitəçilərimiz bir-birilərini o əlamətlərlə tanısınlar.

Xanbaba Cahanbani kağızı yazıb, möhür vurub, Əbdülrəhim xan Şiraziyə verdi. İki min qızıl sikkə gətirdi, hər qızıl sikkənin qiyməti o zaman iki tümən idi.

– Bu iki min tümən sənin tufəngçilərinin bir ilinin xərcidir, əgər azdırsa, əlavə edirəm.

– Mərhəmətiniz artıq olsun!

Sonra Əbdülrəhim xanın tüfəngçiləri ilə Xanbabanın əsgərləri görüşən zaman onları bir-birinə nişan verən şərti əlamətlər təyin olundu və Əbdülrəhim xan Şirazi ayağa qalxdı. Xanbaba Cahanbani ilə vidalaşdı, öz tüfəngçiləri ilə getdi.

Lütfəli xan Zənd düz danışan, mərd adam idi. Bir zəif cəhəti var idi ki, hamını öz arşını ilə ölçürdü, hünərdən dəm vuran hər kəsə inanırdı. Əbdülrəhim xan Şirazi onun yanına gəlib xidmətini təklif edəndə, Lütfəli xan Zənd onun səmimiyyətinə inandı. Əbdülrəhim xan deyəndə ki, biz farslar razı olmamalıyıq ki, bir Qacar bizə şahlıq etsin və mən gəlmişəm ki, boveyrilər kimi sizə kömək edəm, Lütfəli xan güman elədi ki, o doğrudan belə düşünür. Əbdülrəhim xan şirin dilini işə salıb, Lütfəli xanı lap inandırıldı:

– Mən Zəndiyyə sülaləsinin şahlığına razıyam, ona görə ki, özümüzdəndir, lakin Qacarlar bizə yaddırlar və mən onların səltənətilə barışa bilmərəm.

Lütfəli xan dedi:

– Əbdülrəhim xan, heç əvvəllər sən mənə belə sədaqətli deyildin?

– Əvvəllər fars əyaləti bu cür təhlükə qarşısında deyildi, bir xacə Türkmən səhrasından gəlib farsı tutmaq istəmirdi. Ölkənin vəziyyəti adi olanda, vəfalı olmaq asandır, vəfa, sədaqət çətin gündə sınınar, mənim sizə sədaqətimi bundan belə görəcəksiz. Dostlar çətinə sınınar, bu gün mən bilirəm ki, sizə lazımam. Demirəm mənim köməyimin həyati əhəmiyyəti var, çünki tüfəngçilərimin sayı lap azdır, ordunuz onsuz da qüvvətlidir, bununla belə, əgər mənim əsgərlərim Xanbaba Cahanbaninin birçə əsgərini də qətlə yetirərsə, sizə xidmət etmiş olaram.

– Düz deyirsen, kaş farsın başqa əmirləri də səndən nümunə götürəydi.

– Təsdiq edin ki, mənim sizə qarşı heç vaxt pis niyyətim olmamışdır. Bu gün də deyirəm, mən sizin şahlığınızın tərəfdarıyam, lap siz olmasaydınız da, mən heç vaxt xacənin şahlığını qəbul etməyəcəkdim.

Əbdülrəhim xan Şirazi öz tüfəngçilərini çox təriflədi və dedi ki, onlar bu mahalı qarış-qarış tanıyırlar, ona görə də Lütfəli xan Zənd göstəriş verdi ki, Əbdülrəhim xan Şirazinin tüfəngçilərindən bir dəstəsi kəşfiyyatda qulluq etsinlər. O da kəşfiyyat dəstəsində xidmət edən tüfəngçiləri vasitəsilə Xanbaba Cahanbani ilə rabitə yaratdı.

Əbdülrəhim xan Şirazinin Xanbaba Cahanbaniyə göstərdiyi birinci xəbər bu idi ki, Lütfəli xan Zənd özünü çox ciddi qoruyur, ətrafında daim bir dəstə gözətçi keşikdədir, alayda onu öldürə bilməyəcəyik, ancaq fikrim var ki, onun alayını bir-birinə vurum. Xanbaba cavab göndərdi ki, bu iş nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır. Görəcəyiniz işin tarixi məlum olmalıdır ki, biz də hücumla keçək.

Əbdülrəhim xan Şirazi iki gün fikirləşdi ki, Zənd xanının alayını bir-birinə necə vursun? Cürbəcür yollar fikirləşirdi, amma heç biri onu qane etmirdi. Çox düşünüb-daşınandan sonra nəhayət, bir yol ona daha əlverişli göründü, o da gecə vaxtı atları hürküdüb alaya buraxmaqdan ibarət idi. Əgər hürkmüş atları, gecə vaxtı alaya yönəldə bilsəydi və bu zaman Xanbaba da öz qoşunu ilə Zənd xanına hücum etsəydi, düşmən qoşunu ayılıb özünə gələndək, ayaq altında qalıb tar-mar olardı. Əbdülrəhim xan Şirazi öz planını rabitəçilər vasitəsilə Cahanbaniyə çatdırdı, o da cavab göndərdi ki, plan ağlabatandır, ancaq onun iki nöqsanı var, birincisi budur ki, alay atları güllənin təbii təbabların səsində öyrəniblər, çətin ki, bu səslərdən dəhşətə gələlər, ikincisi, atların cilovunu tövlə mızlarına bağlanmışdır, lap hürksələr də, qaça bilməyəcəklər ki, özlərini alayın içində sal-

sınlar. Bu fikri həyata keçirmək üçün başqa yol axtarmaq lazımdır, atları qorxutmaq üçün ən yaxşı vasitə dəvədir, bu şərtlə ki, onların sayı çox olsun, üstlərində məşəl yansın, belə ki, atlar bir tərəfdən dəvələrin iyindən, digər tərəfdən üstlərində yanan məşəllərdən hürküb qaçsınlar. Xanbaba cavab göndərdi ki, mən dəvələri ətrafdan tapıb, hərəsinin üstünə bir məşəl qoyduraram, sonra onları Lütfəli xan Zəndin alayına buraxaram, dəvələri alaya salıb, məşəlləri yandırmaq sizin boynunuza.

Xanbabanın əmri ilə ətraf kənd və qəsəbələrdən dörd yüz dəvə gətirdilər, hərəsinin belinə bir məşəl bağladılar.

Əbdülrəhim xan Şirazinin öhdəsinə iki iş düşürdü. Birincisi, hücum gecəsi atların ipini kəsmək ki, atlar dəvələri görəndə kimi qaça bilsinlər, ikincisi, dəvələrin üstündəki məşəlləri yandırmaq.

Lütfəli xan Zəndin alayı nizamlı alay idi, tövlələrin gözetçiləri var idi, Əbdülrəhim xanın tüfəngçiləri asanlıqla tövlələrə girə bilməzdilər. Əbdülrəhim xan Şirazi öz tüfəngçilərinə dedi:

– Çarə yoxdur, gərək bir neçə gözetçi qəmə ilə öldürülə, bir hərəkətlə hülqumlarını kəsmək lazımdır ki, qışqıra bilməsinlər.

Gözetçilər bir-birindən aralı durmuşdular. Əbdülrəhim xan Şirazinin tüfəngçiləri onları sakitcə qətlə yetirdilər, sonra tövlələrə girib, atların iplərini bıçaq və qəmə ilə kəsdilər. Atların sayı çox olduğu üçün, hamısının ipini kəsmək mümkün olmadı. Dəvələri alaya ötürərkən onların belindəki məşəllərə od vurub, atlar olan yerə yönəldilər. Atlar zəndin dəvələrə və dəvə qoxusuna nifrət edirlər, üstü məşəlli dəvələri görəndə kimi, canlı bir sel kimi düşərgənin içərisinə doldular. Hürkmüş, dəhşətə gəlmiş atlar çadırlara üz qoyaraq, onları yıxır, yatan əsgərləri topikləri altında əzib keçirdilər, gecənin qaranlığında atların topikləri altında əzilmiş, xurd-xəşil olmuş əsgərlərin fəryadı ərsə

qalxmışdı, dövələr də təbil və təbbaların səşindən qorxub, atların ardınca qaçrdılar. Xanbabanın Lütəli xanın düşərgəsinin cənubunda mövqe tutmuş əşgərləri də bir ucdan qabaqlarına çıxan Zənd əşgərlərini qətlə yetirirdilər.

– Nə Xanbaba Cahanbani, nə də Əbdülrəhim xan Şirazi, Lütəli xanın alayında əmələ gəlmiş dəhşətli çaxnaşmanı təsəvvürünə gətirə bilərdilər. Düşərgədə onların xəyalına da gəlməzdi atları hürküdüblər, hamı elə düşünürdü ki, Xanbaba gecə qəfil hücumə keçib. Düşərgə qaranlıq idi, yuxudan dəli kimi duran əşgər və zabitlər süvarisiz atları görə bilmirdilər. Lütəli xan Zəndin özü də xəyal etdi ki, Xanbaba Cahanbani hücum etmişdir, qışqırdı ki, məşəlləri yandırıp hər yeri işıqlandırınlar. Uzaqdan məşolli dövələr görünürdü. Əşgərlər məşəlləri yandırdılar, əlbəttə, məşəlləri yandırmaq asan başa gəlmirdi, onları çaxmaqdaşı və qov ilə yandırirdilər, bu da xeyli vaxt aparırdı. Məşəllər yandırıləndan sonra düşərgə işıqlandı. Atlar bütün alayı keçib, şimali, şərqə və qərbi tövlələrə çatmışdılar, orada olan atlar da hürküə kişnəşir, şahə qalxır, cilovları tövlə mızına bağlandığına görə qaça bilmirdilər, bununla belə, onların da bir dəstəsi noxtaları qırıp qaçrdılar. Əşgərlərin bir qismi düşərgədəki hay-küydən çaşıp qalmışdı, bilmirdilər hansı tərəfə getsinlər, axırda dağılıb düşərgənin şimalına və qərbəinə səpələndilər, yalnız Lütəli xanın öz xüsusi gözətçi əşgərləri onu dövrələyib durmuşdular. Xanbabanın əşgərləri məşəlli dövələrin ardınca gəlirdilər, gələ-gələ də atəş açırdılar. Lütəli xan Zənd istədi ki, qəşun hissələrini bir yerə yığıb, süvariləri piyada edib, vuruşmağa göndərsin, ancaq pərakəndə düşmüş qəşun hissələrini bir yerə yığmaq mümkün olmadı, Zənd xanı qəşununu toplaya bilmədi. O, hesab edirdi ki, Xanbaba Cahanbani bütün qüvvəsilə hücumə keçmişdir, ona görə öz gözətçi dəstəsilə alayın şərqinə çəkildi: ehtiyat edirdi ki, yaxa-

lana və ya öldürülə bilər. Şimal və cənub yolları Lütfuli xanın üzünə bağlı idi, çarəsiz qalıb şərqlə doğru geri çəkildi ki, burdan fars əyalətinin istənilən səmtinə keçə bilsin.

Lütfuli xan Zənd geri oturandan sonra

Bu hadisə Lütfuli xan Zəndi çox sarsıtdı, igidlikdə ad çıxarmış cavan qəflətən məğlub oldu, qoşunu darmadağın edildi, özü də məcbur olub qaçdı. Bütün bunlar onun kefini pozsa da, döyüş ruhiyyəsinə bir xələl yetirmədi, o, bir gün qabaqki kimi sakit idi, sanki yenə də süvarilərinin başında durmuşdu, uğursuzluq və məğlubiyyətdən ruhdan düşmürdü. İngilis yazıçısı ser Herford özünün «İranın tarixi» adlı kitabında çox hadisələri qələmə almışdı. O, iki dəfə İrana gəlmiş və hər dəfə Lütfuli xan Zəndin qonağı olmuşdu. Birinci dəfə Lütfuli xan Zənd fars əyalətində böyük nüfuza sahib olanda gəlmişdi. O zaman Lütfuli xan ser Herford Corc-Brici Şirazda qəbul etdi. Qonağını əyləndirmək üçün hər gün Şirazın böyük bağlarının birində qonaqlıq verdi. İngilis yazıçısı öz kitabında bu qonaqlıqlardan böyük şövqlə danışır, süfrəyə gələn müxtəlif yeməklərdən və cürbəcür içkilərdən ətraflı bəhs edir. Lütfuli xana qonaq olduğu bir ay ərzində şərəfinə on dəfə qonaqlıq verilmişdi. Yazıçı qeyd edir ki, bütün bu qonaqlıqlarda Lütfuli xanın dodaqlarında təbəssüm var idi, o, diqqət edirdi ki, qonaqlar vaxtlarını xoş keçirsinlər. Nəhardan sonra qonaqlar bir saat istirahət edirdilər. Sonra Lütfuli xan Zənd ingilis qonağını səhərə apanırdı. Orada at çapırdılar, tüfəng atırdılar. Ser Herford Corc-Bric müşahidə edib görürdü ki, Zənd xanı tüfəng-tapança və eləcə də ox-kaman işlətməkdə məharətli idi. At çapmaq və tüfəng atmaq əyləncəsi qurtarandan sonra, Zənd xanı öz qonaqlarını səhrada qurulmuş şahənə çadırlara dəvət edir və axşam yeməyi verirdi. İngilis yazıçısı qeyd edirdi ki, nahar və ax-

şam yeməyi arasında bir fərq vardı: axşam yeməyində plov əvəzinə, cürbəcür kabablar verilirdi, ən çox da quş ətinin kababı ləzzətli olurdu. Ser Herford o kababların dadını heç vaxt yaddan çıxarmadığını yazırdı. Bir ay tamam olandan sonra evinə gedəndə, Lütfoli xan Zənd xüsusi atlarından birini bütün yohər-əsbabı ilə öz qonağına bağışlamışdı.

Ser Herford Corc-Bric bir də üç ildən sonra yenidən İrana gələndə, bəxt və iقبال Lütfoli xandan üz döndərmişdi. İngilis müsafiri onu Şirazda görə bilmədi, ona dedilər ki, Zənd xanı biyabanlarda avarədir. Xeyli axtardıqdan sonra Corc-Bric nəhayət, Lütfoli xanı səhrada tapdı. Lütfoli xan öz əcnəbi qonağını böyük hörmət və məhəbbətlə qarşıladı. Üç il əvvəlki şahənə alaçıqların yerini indi sadə qara çadırlar tutmuşdu, quş iliyi, can dərmanı olan süfrələrdə indi adama iki tikə çörək, ayran və kərə yağından başqa bir şey yox idi, bununla belə, yenə Lütfoli xanın qaşqabağı açıq idi.

Şirazda olanda, axşam yeməyinə elə dadlı yeməklər və içkilər verilirdi ki, ingilis qonaq daha şam yeməyini yeyə bilmirdi, ancaq o gün yuxudan duranda, ona bişmiş yumurta və çöl nanəsi gətirdilər, ser Herford o yeməyi çox iştaha ilə yedi. Corc-Bric iki nökrəri ilə səfərə çıxmışdı, düşünürdü ki, bir neçə gün Lütfoli xanın qonağı olsun, ancaq onun vəziyyətini görəndə, bildi ki, Lütfoli xan Zənd üçün onları qonaq saxlamaq çətin olacaq, atlara yemə tapmaq da çox müşkül məsələdir, ona görə qərara gəldi ki, həmin gün axşam, yeməkdən sonra, Zənd xanı ilə vidalaşsın getsin, lakin Lütfoli xan Zənd razı olmadı:

– Mən bilərəm burada sizə xoş keçməyəcək, ona görə ki, Şirazda olan rahatlıq burada yoxdur, bununla belə çalışın ki, sizə pis keçməsin.

Ser Herford Corc-Bric razılıq verdi ki, o gecəni Lütfoli xana qonaq qalsın. O gecə ona və nökrələri quş ətindən kabab ver-

dilər, atlarını yedirtdilər, sabahı günü Lütfuli xan gülər üzlə qonağıyla vidalaşdı, nökrələrinə ənəm bağışladı və dedi:

– Ümid edirəm gələn dəfə sizi Şirazda görəcəyəm.

Lütfuli xanın ömrü vəfa etmədi ki, bir daha əcnəbi qonağını görsün. Ser Herford üçüncü dəfə, Fətəli şah Qacar vaxtı İngiltərənin fəvqəladə səfiri kimi İran sarayına gəlib, Fətəli şah hədiyyələr gətirəndə, Lütfuli xan Zənd artıq həyatda yox idi.

Zənd xanı Semiromdan qaçandan sonra özünü Sərvistana çatdırdı, onun üç yüz əsgəri var idi. Semirom hadisəsindən didərgin düşən əsgərlərdən də bir neçəsi orada ona qoşuldu. Onların da atları yox idi, yolda hər hansı ata rast gəlmişdilər, tutub süvar olmuşdular. Lütfuli xan Zənd düşərgədən çıxarkən öz qızıllarını götürə bilmişdi, istədi o pullarla döyüşçülərinə at alsın, lakin Sərvistanda lazım olan vəsaiti əldə edə bilmədi. Bir müddət yol gedib Mərvdəşt düzənliyinə çatdı. Əvvəllərdən Mərvdəşt İranın ən məhsuldar torpaqlarından sayılırdı, şərq coğrafiyaşünas alimlərinin yazdığına görə o, torpaqlardan hər il dörd dəfə məhsul götürülürdü. Lütfuli xan Zənd burada üç gün qalmalı oldu, niyyəti əsgər səfərbər edib, at almaq idi.

Təzliklə Zənd xanı səfərbər etdiyi əsgərlərlə Şiraza gəldi, gördü ki, Şirazın darvazalarını onun üzünə bağlayıblar. Şiraz darvazası Əbdülrəhim bəy Şirazinin qardaşı Hacı İbrahim xan Kələntərin əmri ilə bağlanmışdı. Lütfuli xan Zənd etimad etdiyi adəmdən bu hərəkəti gözləmirdi, o, Semiroma gedəndə, bütün işlərini Hacı İbrahim xan Kələntərə tapşırmışdı. Zənd xanı təsəvvür etməzdi ki, Hacı İbrahim xan Kələntərli Lütfuli xanın başına gələn müsibəti eşidən kimi, ona arxa çevirəcək, Şirazın darvazalarını onun üzünə bağlayacaqdır. Belə hallarda ən səbirli adam belə əsəblərinin cilovunu çəkə bilməyib, ətrafdakılara qarşı sərt rəftar edər, bədbinləşərdi, amma Lütfuli xan bu namərdliyi təbəssümlə qarşıladı. Şirazın darvazalarını bağli görəndə, adəmlərinə dedi:

– Soruşun görüm, darvazaları nəyə görə bağlayıblar?

Gözətçilər cavab verdilər ki, darvazaları İbrahim xan Kələntərin əmri ilə bağlamışdıq.

Zənd xanı dedi:

– Gedin Kələntərə deyin ki, mən gəlmişəm, qapını açsın.

Zənd xanı elə xəyal etdi ki, Kələntərli onu başqası ilə söhvə salıb qapıları bağlatdırmışdır.

– Kələntərə deyin hasara çıxıb məni görsün, şübhəsi dağılsın.

Hacı İbrahim xan Kələntər hasarın üstünə gəlmədi, yerinə xidmətçilərini göndərdi. Zənd xanı Kələntərin xidmətçisini tanıyırdı, ondan soruşdu:

– Darvazaları niyə üzümə bağlamısınız?

Xidmətçi dedi:

– Hacı İbrahim xan əmr vermişdir.

– Burada düşmən yoxdur ki, darvazaları bağlayasınız.

Xidmətçi dedi:

– Əmr verilib ki, darvazaları sizin üzünüzdə bağlasınlar.

Zənd xanı təsəvvür edə bilmirdi ki, Kələntər ona qarşı çıxar, ona görə də soruşdu:

– İstəyirsən deyəsən ki, Kələntər məni şəhərə buraxmaq istəmir?

– Elədir.

– Nədən ötrü? Bizim aramızda vəbalı xəstə yoxdur ki...

– Kələntər sizi düşmən hesab edir, ona görə də, əmr verib şəhərə buraxmıyacaq.

– Get Kələntərə de ki, özü gəlsin danışaq, üzbəüz söhbət etsək, bir-birimizi yaxşı başa düşərik, üçüncü adam bizim sözlərimizi yaxşı çatdıra bilməz.

Xidmətçi getdi və çox çəkmədi ki, İbrahim xan Kələntərli darvazanın üstündə göründü, Zənd xanı Kələntərini görünəndə, ondan soruşdu:

– Mən sizə etdiyim yaxşılıqların əvəzini beləmi çıxırsız? Qardaşın Əbdülrəhim xan düşmənimlə əlbir oldu, sən də Şirazın darvazalarını üzümə bağladın.

Hacı İbrahim xan Kələntər Zənd xanını keçmişdə şəhriyar adlandırırdı, amma indi onunla qaba danışdı:

– Sən bizə nə yaxşılıq etmisən? Düz deyiblər ki, borclunu öz hayına qoysan, tələbkar olar. Sənin boynunda mənim haqqım var, yadından çıxıb ki, atan Cəfər xanı öldürəndə, sən nə hala düşmüşdün? Atan öldürüləndə sən Larda idin, oradan qaçıb Buşehrə getdin, mən Buşehrdən Şiraza çağırdım, dedim səni sultanot taxtında oturdacağam. Dediymə əməl edib səni taxta çıxartdım ki, atanın intiqamını alasan, onun qətlində iştirak edənləri öldürəsən.

Lütfəli xan Zənd dedi:

– Mən öz atamın qisasını almışam. İndi belə hesab edərkən ki, mən sənin köməyinlə şahlığa çatmışam, amma mənimlə indiki düşmənçiliyinin səbəbi nədir? Etdiyin yaxşılıqların əvəzini verdim, sənə verdim mənəbəin sayəsində varlandın, bu gün farsın ən zəngin adamlarından hesab olunursan. Əgər etdiklərinin əvəzini verməsəydin, haqqın var idi, düşmənçiliyin məni təccübləndirməzdi, ancaq mükafatını alandan sonra belə hərəkət etmək çox heyvətlidir.

Hacı İbrahim xan dedi:

– Mən sənə xidmət etdim, əvəzində səndən düşmənçilik gördüm, oğlumu girov götürdün!

– Məgər mən oğlunu girov götürdüm?

– Bəli! Oğlumu ona görə girov götürdün ki, mənə həmişə itaətdə saxlayasan, ancaq Allahın köməyi ilə sənə ordun Semiromda darmadağın oldu, mənim də oğlumun əl-qolu açıldı.

– Ey nankor adam, sən özün demədinmi oğlumu xidmətə götür? Mən sənə xahişinə əsasən oğlunu xidmətə götürdüm, mənim ona heç ehtiyacım yox idi, sənə oğlun nə şəmşir əhli idi, nə də qələm əhli!

– Mən dedim oğlumu xidmətə götür, ancaq onu Şirazdan xaric etmə, istəmirdim oğlum məndən uzaq ola, lakin sən onu girov kimi özünə apardın.

– Oğlunun xahişinə görə onu özümə apardım. Dedi sizə o qədər öyrənmişəm ki, uzaq qala bilmirəm.

Lütfəli xanın dediyi həqiqət idi. Kələntərin oğlu başqa cavanlar kimi Lütfəli xana bağlanmışdı. Şirazdan gedəndə, Zənd xanı onu özüylə aparmaq istəmədi, – atəna demişəm ki, sənə Şirazdan çıxarmayacağam, verdiyim sözə əməl etməliyəm, – dedi.

Kələntərin oğlu inadından dönmədi:

– Atam etiraz etməz! Mən də şəhriylə Şirazdan çıxacağam.

Həqiqətdə də Kələntər öz oğluna icazə vermişdi ki, lazım gələndə Zənd xanı ilə Şirazdan çıxsın. İbrahim xan Kələntərin Lütfəli xan Zəndlə düşmənçilik etməyə bir əsaslı səbəb yox idi, ona görə oğlunu bəhanə gətirdi. İbrahim xan Kələntər Lütfəli xan Zəndi səltənət taxtına gətirəndə düşünürdü ki, onu əlinə alətə çevirib, əvəzinə özü padşahlıq edəcək, amma çox tez müşahidə etdi ki, Zənd xanı iradəli adamdır və ölkəni idarə etmək işini çox yaxşı bilir. Kələntər başa düşdü ki, fikrində yanlış, onun istədiyini əmələ gəlməyəcək, Lütfəli xanı əldə alət etmək mümkün olan şey deyil və olmayacaq. Kələntərin düşmənçiliyi üçün bu, birinci dəlil idi, ikinci dəlil bu idi ki, Lütfə-

li xanın ordusu Semiromda darmadağın olandan sonra Kələntər baxıb gördü ki, o, bu tezliklə qoşun səfərbər edə bilməyəcək. Qardaşı Əbdülrəhim xandan ona xəbər gəldi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar və Xanbaba Cahanbaninin gücü onların təsəvvür etdiklərindən çox-çoxdur. Məsləhət belə oldu ki, Hacı İbrahim xan Kələntər Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfə meyl göstərsin. Kələntər öz işlərini uzaqgörənliklə qururdu, o öz sərvətini qorumaq üçün qərara gəldi ki, güclü hakimlə yaxşı münasibətdə olsun. Lütfuli xan Zəndlə aranı pozub, Ağa Məhəmməd xan Qacarla yaxınlaşsın, belədə əgər bir mənşəbə çata bilməsə də, heç olmasa sərvətini qoruyardı.

Bözi tarixçilərin fikrincə, bu iki səbəbdən əlavə, bu düşməncilikdə ailə ixtilaflarının da rolu olmuşdu. Bir sıra müəlliflər yazırlar ki, Cəfər xanın arvadı, Lütfuli xanın anası oğluna deyibmiş ki, İbrahim xan Kələntər atanı ölümdən qoruya bilərdi, amma etmədi, onu gərək öldürəsən. Ancaq Lütfuli xan rəhmli olduğuna görə anasının tapşırığına əməl etməyib, Hacı İbrahim xanı öldürmədi. İbrahim xan qorxurdu ki, gec-tez cavan Zənd xanın ölində öldürüləcək, ona görə Qacar xanının tərəfinə keçib, Lütfuli xana qarşı çıxdı. Ser Herford Cons-Bricin yazdığına görə, Lütfuli xan Zəndin anası çox təkəbbürlü və rəhmsiz bir qadınmış, hey oğluna deyirmiş ki, Hacı İbrahim xanın sərvətini zəbt et. İbrahim xan Kələntər də qorxurdu ki, Lütfuli xan nəhayət, bir gün anasının sözünün təsiri altına düşüb, onun ömlakını zəbt edər.

İndi darvazalar üzünə bağlanmış Lütfuli xan Zənd elə təsəvvür edirdi ki, İbrahim xanla bu çənə-boğaz aralarında olan anlaşılmazlığa son qoyacaq və Hacı İbrahim xan Kələntər Şirazın darvazalarını onun üzünə açacaq. Lakin Kələntər Zənd xanına anlatdı ki, darvazaları onun üzünə açmayacaq, əgər istəsə, zorla şəhərə girə, qılınclarla qarşılaşacaq. Lütfuli xan o

zaman Şiraza hücum edə bilməzdi, kifayət qədər qüvvəsi yox idi ki, az müddətdə şəhəri ala bilsin. Əgər vuruşma uzansaydı, Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunu özünü yetirəcəkdi O. şübhə etmirdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar və ya Xanbaba özü Şiraza gələcək, bu zaman Lütfoli xan iki düşmən arasında qalıb məhv ola bilərdi. Ona görə Kələntərlə vuruşmaqdan əl çəkib, Buşehrə üz tutdu ki, orada asudəçiliklə qoşun topla-yıb, sonra Şiraza hücum etsin. Buşehr in hakimi Lütfoli xanın dostu idi, bundan əlavə, Buşehr Şirazdan çox aralı idi, ona görə Lütfoli xan Zənd ora getdi ki, həm öz dostundan kömək alsın, həm də təhlükədən uzaqlaşsın.

Zənd xanı Buşehrə varid olandan sonra, dostu Buşehr hakiminə dedi ki, əsgərləri Semironda pərakəndə olduğundan, ordusu darmadağın edildiyindən, gərək əsgər yığsın.

– Əlimdə vəsaitim də var. Siz bu işdə mənə kömək edə bilərsinizmi?

Buşehr in hakimi dedi:

– Mən Borazcan və Tangestan hakimlərinə sifariş göndərərəm, hər ikisindən xahiş edirəm ki, orduya yararlı cavanlardan yığıb, Buşehrə göndərsinlər. Həmisinə deyilsin ki, Buşehrə çatan kimi, haqlarını alacaqlar, arvad-uşaqların da xərcini Borazcana və Tangestana göndərə bilərlər.

Borazcanın və Tangestanın hakimləri, Buşehr hakiminin sifarişini alandan sonra, cavan kişilərdən bir dəstə toplayıb Buşehrə göndərdilər ki, Lütfoli xanın qoşununa daxil olsunlar. Zənd xanı onlar üçün Buşehrdə tüfəng və at hazır edə bilərdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar qardaşı oğlu Xanbaba Cahanbaninin qələbəsiindən xəbər tutandan sonra ona cavahimişan bir xəncər göndərdi. İbrahim xan Kələntərə isə «İtimaddövlə» loqəbi verib, onu Şiraza hakim təyin etdi, qardaşı Əbdülrəhim xan Şiraziyə fars əyalətinin bir bölgəsinin hökmranlığını tapşırıdı.

Lütfəli xan Zəndin Şirazdakı var-yoxunu zəbt etdi, arvadlarını və uşaqlarını Şirazdan Tehrana, oradan Astrabada göndərdi.

Az sonra Lütfəli xan Zənd min nəfər süvari ilə Buşehrdən qayıtdı. Həmin süvarilərlə Şirazı almaq fikrindəydi. Hacı İbrahim xan Kələntər işini möhkəm tutmuşdu, o, Zənd xanını yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki, yenə qayıdıb gələcək və Şirazı almağa qoşun gətirəcək. Ona görə Ağa Məhəmməd xan Qacardan kömək istəmişdi. Ağa Məhəmməd xan da bir xeyli süvari və piyadani Mustafa xan Qacarın fərmandehliyi ilə Kələntərin köməyinə göndərmişdi.

Mustafa xan Şiraza çatanda, Hacı İbrahim xan ona dedi:

– Mənə dair nə işiniz olsa, hər cür köməyə hazıram.

Mustafa xan dedi:

– Əgər mən əsgərlərimi Şirazda yerləşdirsəm, Lütfəli xan gəlib Şirazı mühasirəyə alar, istəmirəm Şirazın daxilində mühasirəyə düşüb, tənbel və bekar qalsınlar. Lütfəli xanı məhv etmək üçün mən şəhərdən çıxıb ona hücum etməliyəm, sənə qalıb Şirazı müdafiə edərsən.

Lütfəli xanın süvarilərinin arasında Əbdal xan adlı bir zabit vardı, tüfəng nişan atmaqda tayı-bərabəri yox idi, hünərini sinayıb hədəfi yeddi yaşlı oğlunun başında vurmuşdu. O dövrdə Əbdal xanın şücaətini vəsf etmək üçün deyirdilər ki, bu cür hünərli ilk dəfə avropalı Giyom Telin ox-kamanla vurduğunu Əbdal xan tüfənglə vurmuşdu. Buşehrdən qayıdandan sonra Əbdal xan bildirdi ki, ya mən görək Şirazı Lütfəli xan üçün öldürüləm, ya da öldürüləm.

Lütfəli xanın süvariləri Şiraza çatmamış, Mustafa xan Qacarla rastlaşdılar. Tarixçilər Mustafa xan Qacarın qoşununun sayının beş min nəfər olduğunu yazmışlar.

Əbdal xan buna baxmayaraq, hücumu keçib, Mustafa xan Qacarın qoşununa ağır tələfat verdi, lakin Mustafa xan Qacar güclü

müqavimət göstərdi və Əbdal xan duruş gətirə bilməyib geri çəkildi ki, ikinci hücumda hazırlaşsın. İkinci hücumda Əbdal xanın üç yüzdən artıq süvarisi yox idi, onun da iki yüz nəfəri qətlə yetirildi və ya yaralandı.

Əbdal xan özü düşmən əsgərlərinin səfləri arasından keçə bildi, ancaq arxadan yolu bağladılar və o, mühasirəyə düşdü. Mustafa xan Fərman dedi ki, düşmən süvarilərini gülləbaran etsinlər. Əbdal xan mühasirədə olduğuna görə, düşmənin hər gülləsi onun süvarilərinə dəyirdi, o cümlədən Əbdal xanın özünə üç güllə dəydi və bu yaralardan da o öldü. Mustafa xanın əsgərləri Əbdal xanın süvarilərini axırıncı nəfərinə kimi qətlə yetirdilər.

Lütfəli xan Zəndin əsgərlərinin yarısı fərmandehləri Əbdal xanla birlikdə qırıldı. İndi Lütfəli xana vur-tut beş yüz süvari qalmışdı. Bu qədər döyüşçü ilə o, Mustafa xanla vuruşa bilməzdi, lakin Mustafa xanı yaxına da buraxmaq istəmirdi. Övvəllər dediyimiz kimi, Lütfəli xan Zəndin partizan vuruşmalarında böyük səriştəsi vardı, yalnız gecələr deyil, gündüzlər də Mustafa xanın qoşununa hücum edir, onun kənarla rəbitəsini kəsirdi. Qoşununun atları üçün yem gətirənlərə hücum edirdi, əgər müqavimət göstərsəydilər, onları öldürürdü, ərzağı və heyvanların yemlərini zəbt edirdi. Bütün bunlarla eyni zamanda da qoşununun sayını artırırdı. Həmişə bir yerdə qalmırdı, hər dəfə Mustafa xan Qacar onu yaxalamaq üçün qoşun çəkəndə, Zənd xanını tapa bilmirdi. Mustafa xan Lütfəli xanın bu partizan vuruşmalarından tənqə gəlmişdi, ona görə Ağə Məhəmməd xan Qacara məktub yazıb bildirdi ki, Lütfəli xan həmişə bir yerdə durmur, tez-tez yerini dəyişir, onu yaxalamaq və ya öldürmək üçün yardıma ehtiyacı var. Ağə Məhəmməd xan Qacar məktubu alandan sonra altı min nəfər əsgəri onun köməyinə göndərdi. Mustafa xana kömək gələndən sonra, onların vasi-

təsilə xaricdən ərzaq və yem gətirməyə müvəffəq oldu, ancaq yenə də Lütfoli xan tərəfindən hücumlara məruz qalırdı.

Lütfoli xan 1206-cı hicri-qəməri ilinə qədər partizan vuruşmaları ilə məşğul idi. Mustafa xan onu nə tuta, nə də hücumlarının qabağını ala bilirdi. Hacı İbrahim xan Kələntər Şirazda hökmranlıq edir və Zənd xanının hücumlarından qorxurdu. Ona görə də, Şiraz camaatını məcbur edirdi ki, şəhər hasarını təmir etsinlər, əgər Lütfoli xan Zənd hücumuna keçsə, şəhərə girə bilməsin.

* * *

Ağa Məhəmməd xan Qacar baharda Farsa qoşun çəkdi ki, Lütfoli xan Zənd tərəfindən narahatlığa birdəfəlik son qoysun. Lütfoli xan Ağa Məhəmməd xanın Şiraza yaxınlaşmasından xəbər tutub qərara gəldi ki, ona hücum etsin. Qacar xanı da Lütfoli xanın vəziyyətindən xəbərdardı. Əbrəc çəməninə çatanda eşitdi ki, Zənd xanı Zəncandan keçib ona hücum etmək fikrindədir. Düşündü ki, Lütfoli xan Zənd ona hücum etmək üçün tənği Əbrəcdən keçəcək, İbrahim xan Damğani adlı zabıtə Əbrəc tənğini işğal etməyi tapşırırdı.

– Sənin icazən olmadan, quş-quşluğu ilə o təngdən (Dalan) keçməməlidir.

İbrahim xan Damğani dedi:

– Mən Əbrəc tənğinin girişini və çıxışını daşla tutacağam ki, heç kim oradan keçə bilməsin.

Bu daşlardan əsgərlər səngər kimi istifadə edirdilər, hər daşın dalında üç əsgər gizlənirdi, onlardan biri məharətli nişançı idi, iki nəfər isə boş tüfəngləri doldurmaqla məşğuldu.

Lütfoli xan bilirdi ki, Əbrəc tənğinin girəcəyi bağlıdır, oradan keçmək müşkül məsələdi, ona görə qərara gəldi ki, tənğin şimalında olan təpələrdən keçib tənğə daxil olsun. Hava qa-

ralandan sonra, bir dəstə süvarini piyada edib, atlarının cılovunu başqa süvarilərin əlinə verdi, piyadaları iki dəstəyə böldü və özü birinci dəstənin fərmandehi oldu. Təngin xaricindəki süvarilər hazır durmuşdular ki, Lütfuli xan öz dəstəsilə tənqə daxil olandan sonra, girişdən onun köməyinə gəlsinlər, təbii idi ki, daşları girişdən yığmalı idilər.

Zənd xanının əsgərləri sürünə-sürünə yuxarı qalxdılar. Lütfuli xan kəşfiyyat üçün iki əsgər göndərdi, əsgərlər xəbər gətirdilər ki, düşmənin qoşunları təngin giriş və çıxışında dayanıblar, təngin ortasında kimsə yoxdur. Lütfuli xan Zənd düşündü ki, öz dəstəsilə girecəkdəki dəstələrə hücum etsin, ikinci dəstəyə təngin çıxışını açmağı tapşırırdı.

Lütfuli xanın əsgərləri bir göz qırpımında təpədən sel kimi enib atışmağa başladılar. Bayırda qalan süvari dəstəsi atlarından enib, daşları yığışdırmağa, yolu açmağa girişdilər. Əbrəc tənginin vuruşması bir saat, ən çoxu saat yarım uzandı. Qacar xanının gözetçiləri ilk dəqiqələrdə təngin giriş və çıxışında həlak oldular, qalanları kərxmişdilər, ona görə çoxu yaralanıb əsir düşdü. Təngi qoruyan əsgərlərin fərmandehi İbrahim xan Damğanı mərdcəsinə müqavimət göstərib, həlak oldu.

Lütfuli xan Zənd əsirlərdən məlumat alıb, bildi ki, Qacar xan Əbrəc çəməninə düşərgə salıb. Qərara gəldi ki, ora hücum etsin. Gecə ikən Əbrəc çəməninin yolunu tutub, hərəkət etdi. İbrahim xan Damğanının gözetçi dəstəsinin məğlubiyyət xəbəri Qacar xanına çatmamışdı, bu xəbər ona çatanda, Lütfuli xan Zənd artıq hücumu keçmişdi, amma Ağə Məhəmməd xan Qacar hərbi adam idi, o bilirdi ki, alay həmişə möhkəm olmalıdır, xüsusən düşmən yaxında olan zaman.

Əbrəc çəməni ətrafları daşlıq, düzəngah bir məntəqə idi. Ağə Məhəmməd xan Qacar əmr elədi ki, alayın ətrafında palçıqdan yarım metr hündürlüyündə bir divar çəksinlər. O bilirdi ki,

düzənlik süvari dəstəsinin manevri üçün ən ideal yerdir. Zənd xanının süvariləri hər tərəfdən alaya hücum edə bilərlər, lakin yarım metrlik divar süvarilərin qarşısını alıb hücumu dayandırardı.

Gecə Ağə Məhəmməd xan Qacar alayın fərmandehliyinə İbrahim xan Qullar ağası başını təyin etmişdi. İnzibathı, şücaətli və zəkali bir adam idi. İbrahim xan alayın xaricində iki sıra gözətçi qoymuşdu, onlara tapşırılmışdı ki, əgər oralarda naməlum adam görsələr, fit versinlər, əgər hücumə məruz qalsalar, özlərini müdafiə edə-edə alaya geri çəkilsinlər. Bu maneə də düşmənin sürətli hücumunu xeyli zəiflədə bilərdi.

Zənd xanı süvariləri Ağə Məhəmməd xanın alayına yaxınlaşdılar. Zənd xanı alayın dövrəsinə çəkilmiş yarım metrlik divardan xəbərsiz idi. Süvarilərinin yeddi yüz nəfərini ehtiyatda qoyub, min üç yüz nəfər süvari ilə Ağə Məhəmməd xan Qacarın alayına hücum etdi. Gözətçilər düşmənin süvarilərini görün kimi fit verib, öz fərmandehlərini düşmənin yaxınlaşmasından agah etdilər, fərmandeh şəcpuru çaldırıb, hamını yuxudan oyatdı.

Süvari dəstəsi yarım metrlik divara çatanda, atlar özlərini saxlaya bilməyib, minicilərini yerə atdılar, bozələrinin qol-qıçı sındı. Zənd xanı əsgərlərə əmr etdi ki, düşüb divarın bir hissəsini uçursunlar. Divarın palçığı hələ tamamilə qurumamışdı, Zənd xanının süvariləri divarın bir hissəsini söküb, alaya girə bildilər. Bu müddətdə Ağə Məhəmməd xan Qacarın əsgərləri özlərini toplayıb, müdafiəyə hazırlamışdılar, Zənd xanı alayda əsgərlərin şiddətli müqavimətinə rast gəldi.

Ağə Məhəmməd xan Qacar biləndə Zənd xanı ona şəbxun (gecə basqını) qurub, tez ayağa qalxdı, tapançasını belinə bağlayıb, tüfəngi əlinə aldı. Xüsusi gözətçi dəstəsi Mirzə Mo-

həmməd xan Laricanın fərmandehliyi ilə onun ətrafına toplaşmışdı, bir adam Qacar xanın çadırına yaxınlaşa bilməzdi. Ağa Məhəmməd xan əmr etdi ki, çadırı yığıdırsınlar, xidmətçilər bir dəqiqənin içində çadırı yığıb bağladılar.

Zənd xanı süvarilərinin çoxunun öldürülməsinə baxmayaraq, elə şiddətlə hücum etdi ki, Qacar xanın qərargahına yaxınlaşa bildi. Mirzə Məhəmməd xan Laricani xüsusi gözətçilərin üstünə qışqırdı ki, kim yerindən tərpənsə, mənim əlimdə öləcək. Lütfəli xan Zənd Ağa Məhəmməd xanın qərargahına çatanda, xəbər tutdu ki, arxasını bağlamışlar, qarşıdan da yol bağlı idi. Zənd xanı istədi ki, qarşıdan özünə yol açsın, ancaq bacarmadı, Qacar xanın xüsusi gözətçi dəstəsi ona mane oldu, işi belə görəndə, istədi geri qayıtsın, gəldiyi yolla alaydan xaric olsun.

Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri başa düşdülər ki, Zənd xanı geri çəkilmək istəyir. Əmr olundu ki, onu aradan çıxmağa qoymasınlar. Lütfəli xan Zənd bir də gözünü açıb gördü ki, tək-tənha qalıb, düşmən əsgərləri onu döyüşçülərindən ayrı salıblar, ətrafında düşmənin minə qədər əsgəri vardır. Ağa Məhəmməd xanın adamları Zənd xanını tanıdılar. Məşəllər ətrafı nura qorq etmişdi. Zənd xanı mühasirədən çıxmaq üçün, alaya daxil olduğu yolun əks istiqamətində Coran adlı atının üstündə tək başına hücumə keçdi. O, odlu silahdan istifadə edə bilmirdi. İki tapançası boşalmışdı, doldurmağa da vaxt yox idi, uzun dəstəkli hərbi baltasını fırlayıb, özünə yol aç-aça irəliləməyə başladı. O gecə rəşadətdən əlavə bir şey də Lütfəli xanı xilas etdi, o bu idi ki, düşmən əsgərləri onu dövrələmişdi. Əgər belə olmasaydı, vücuduna o qədər güllə dəyəcəkdi ki, bədəni deşik-deşik olacaqdı. Əsgərlər onu dörd tərəfdən əhatə etdiklərinə görə güllə atı bilmirdilər, qorxurdular ki, güllə öz yoldaşlarına dəyər. Zənd xanı gündüz mühasirəyə düşsəydi, salamat çıx-

mazdı, gündüz daha sərrast nişan almaq olardı, Lütfəli xanın atını da öldürə bilərdilər, piyada olan kimi üstünə tökülüşüb yaxalayardılar. Lakin gecənin o vaxtında hədəf aydın görünmür, ona görə Qacar xanının əsgərləri öz yoldaşlarına dəyməsin deyər, atəş açmırdılar.

Bütün bunlar kömək etdi ki, Lütfəli xan və atı Coran bu mərkədən salamat qurtarıb alaydan çıxsınlar. Lütfəli xan Zənd alaydan çıxandan sonra ehtiyatda saxladığı süvariləri götürüb, Əbrəc təngindən uzaqlaşdı və Gırmana üz tutdu.

Zənd xanı yəqin bilirdi ki, Şiraza getsə, iki od arasında qalacaq, Şirazda bir tərəfdən Hacı İbrahim xan Kələntər ona hücum edəcək, digər tərəfdən Qacar xanı mütləq Şiraza gələcək. Beləliklə, iki qılınc arasına düşüb məhv olacaq, bir də ki, döyüşçülərinin əksər hissəsini əldən vermişdi, ona görə Kırmana tərif hərəkət etdi ki, uzaq bir məntəqədə yenidən qüvvə toplayıb, Qacar xanının mühasirəsinə gəlsin. Geniş səhralar keçəndən sonra özünü Kırmana çatdırdı, ümid edirdi ki, Kırman hakimi Əbülhəsən xandan kömək alar, lakin Kırmana çatanda, darvazaları bağlı gördü, başa düşdü ki, Kırman hakimi onu şəhərə buraxmaq istəmir.

Zənd xanı Kırmana çatmazdan qabaq, Ağə Məhəmməd xan Qacardan Əbülhəsən xana məktub gəlmişdi. O məktubda Qacar xan Kırman hakiminə yazırdı: «Eşitdiyimizə görə, Lütfəli xan Zənd Kırmana gəlib, oranı özünə mərkəz edəcək. Əgər belə olarsa, sizin vəzifəniz budur ki, onu yaxalayıb, gözətçilərlə birlikdə Şiraza göndəresiz, əgər onu yaxalaya bilməsiniz, Kırmanın darvazalarını bağlayıb şəhərə buraxmayın». Əbülhəsən xan asan yolu seçib, şəhərin darvazalarını onun üzünə bağlatdırdı.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Əbrəc çəməində Lütfəli xan Zəndi məğlub etdikdən sonra Şiraza gəldi. Lütfəli xanın ailəsini Astrabada köçürdü, Əbülhəsən xan Ağə Məhəmməd xana

məktub yazıb bildirdi ki, Zənd xanı Kirman hasarının xaricindədir, onu şəhərə buraxmamışam, ancaq onu yaxalamağa imkanım yoxdur.

Lütfəli xan Zənd Kirman hasarının dalında çox dayanmadı. Kirmanın şimalına doğru gedib, Ravərə çatdı. Burada məharətli atıcılar vardı, tüfəngçiləri İranın cənub məntəqələrində şöhrət qazanmışdılar. Əhali əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldu, bir qismi isə ovçuluq edirdi. Zənd xanı ona görə Ravərə getdi ki, oranın tüfəngçilərindən əsgər götürüb özünə balaca bir dəstə düzəltsin, fikirləşirdi ki, Ravərə çatandan sonra oranın hakimini özü ilə müttəfiq edər, əgər o, Zənd xanına kömək əlini uzatmaq istəməsə, onda ravərilərdən mümkün qədər əsgər toplayıb çıxıb gedər. Ancaq bu dəfə Ağa Məhəmməd xan Qacar işə qarışıb, yaxın adamlarından birini məktubla Ravər hakimi Məhəmməd xan Rəvarinin yanına göndərdi. Məktubda deyilirdi: «Əgər Lütfəli xan Zənd Ravərə qədəm qoysa, onu tutub Şiraza göndər». Məhəmməd xan Rəvari Hacı İbrahim xan Kələntərdən də məktub almışdı. Bu iki nəfər səmimi dost idi. Bütün bunlara görə, Məhəmməd xan Rəvari kömək əvəzinə, Lütfəli xan Zəndə hücum etdi. Qold Smit qeyd etmişdi ki, Məhəmməd xan Rəvari həmin davanın gedişini yazıb qoymuşdu, bu sənəd Məhəmməd xan Rəvarinin ailəsində qalıb. Lütfəli xan Məhəmməd xan Rəvarinin hücumunu gözlemirdi, nəticədə onun əsgərlərinin bir qismi həlak oldu, o biri qismi də əsir düşdü və Lütfəli xan Zənd şoranlı səhra yolunu tutub, Ravərdən getməyə məcbur oldu.

Zənd şəhriyarının səhradan keçməsi

Qədim zamanlarda Kirmandan Xorasana gedənlər İran Kəvirindən (suyu, bitkisi olmayan ucsuz-bucaqsız şoranlıq səh-

radır), daha doğrusu, Kəvirin kənarlarından keçərdilər, çünki kənarlarda su tapılırdı, Kəvirin qalan ərazisi isə susuzluqdan yanırdı.

Lütfəli xan Zənd Kəvirə valid olandan sonra yol tutub gedə bilmədi. Əsgərlərindən yalnız səksən nəfəri qalmışdı. O istəyirdi özünü Təbəşə çatdırsın. Təbəsin hökmdarı Əmir Həsən xan Lütfəli xan Zəndin dostlarından idi. Zənd xanı düşünürdü ki, əgər özünü ora çatdırsa, dostu hər cür kömək edəcək, ancaq Təbəşə çatmaq üçün onları ölümlə hədələyən susuz səhranı keçib getmək gərəkdi. Lütfəli xan Zənd Kəvirə varid olanda, su ilə dolu məşklər (tuluq) götürmüşdü. Məşklərin suyu iki-cə günə ancaq çatardı, bu şərtlə ki, atları suvarmayaydılar.

Məhəmməd xan Rəvari eşidəndə ki, Lütfəli xan Zənd və onun adamları Kəvirə varid olublar, arxayın oldu ki, onsuz da məhv olacaqlar, bir nəfərləri belə sağ qalmayacaq. Yerli camaat da deyirdi ki, Kəvirdən hələ bir nəfər də can qurtarmayıb. Lütfəli xanın bu məcburi səfəri tərs kimi yay ayına düşmüşdü. Kəvirdə bir qətrə sudan əsər yox idi, torpaq çox quruydu, çətin ki, quyu qazıb su əldə edə biləydilər.

Lütfəli xan Zənd günün altında bir gün keçəndən sonra dayandı, özlərilə götürdükləri torbaları atların başına saldılar, ancaq susuz atlar bir qədər yedikdən sonra ağızlarını torbadan çıxardılar, ümid edirdilər ki, onlara su veriləcək. Süvarilər və atlar bir-birinin adətlərinə elə bələd oldular ki, sanki bir-birinin ürəklərini oxuyurdular. Süvarilər bilirdilər ki, atlar niyə ətrafa baxır, bəzən havanı imsiləyirdilər. Atlar havadan suyun iyni duymağa çalışırdılar, ancaq hər dəfə ümitsizcə başlarını sallayırdılar. Həmi bilirdi ki, əgər günbatana kimi onlara su verilməzsə, hamısı tələf olacaq.

İranın mərkəzi səhrasının hər yerində baharda göy ot bitir, ancaq havalar qızan kimi səhranın otları quruyur, bir də gələn

baharda yenidən göyərir. Lütfəli xan Zənd Kəvirə gələndə, orada qurumuş otdan başqa bir şey yox idi. Ölüm atları təhdid etdiyi üçün Lütfəli xan süvarilərini başına topladı, istəyirdi onlarla məsləhətləşsin, bəlkə atları ölümdən qurtarmaq üçün bir şey fikirləşələr. Süvarilər yığılandan sonra Lütfəli xan dedi:

– Atlarımız susuzdur. Məşklərimizdə su var, ancaq əgər öz suyumuzu atlara versək, özümüz susuzluqdan həlak olacağıq, geri qayıtsaq, qətlə yetəcəyik. Biz bu Kəvirə varid olmuşuq ki, özümüzü Təbəse çatdıraq, əgər suyun məsrəfinə qənaət etsək, Poşte Badama çata biləcəyik. Poşte Badama çatsaq, clo hesab edin ki, Təbəse çatmışıq, daha su sandan əziyyətlə çəkməyəcəyik.

Poşte Badam İranın mərkəzi səhrasının mahallarındandı, bəziləri onu Püstə Badam da adlandırmışlar, ona görə ki, o yerlərdə çoxlu vəhşi püstə və badam kolları bitirdi.

Yaşda o biri əsgərlərdən böyük olan bir süvari dedi:

– Ey şəhriyar, biz Poşte Badama və Təbəse çata bilməyəcəyik, ona görə ki, atlarımız səhrada susuzluqdan öləcək. Onlar öləndən sonra gərək bu uzun yolu piyada gedək. Suyun məsrəfinə nə qədər qənaət etsək də, yol uzun olduğuna görə suyumuz çatmayacaq və həlak olacağıq, cəmdəklərimizi quşlar yeyəcək.

Lütfəli xan Zənd dedi:

– Bu Kəvirə varid olmaqdan qabaq, mən fikirləşdim ki, vuruşum, bəlkə bu vasitə ilə özümü qurtarım, sonra düşündüm ki, əgər vuruşsam, səksən nəfərdən birimiz də sağ qalmayacağıq. Sonra fikrimə gəldi ki, özümüzü Təbəse çatdırsaq, Təbəsin hakimi Əmir Həsən xan bizə kömək edəcək və yəqin bilirəm ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar bu biyabanda bizim ardımızca gələ bilməyəcək, Məhəmməd xan Rəvari də arxamızca düşə bilmədi.

Yaşlı süvari dedi:

– İy şəhriyar, Keykavus da əgər sağ olsaydı, bu səhradan keçə bilməzdi, buradan Təbəse ancaq dəvələrlə getmək olar, o da qış fəslində.

– Mən bilirəm bu səhrada düşmən tərəfindən bizi təhlükə gözləmir, ancaq susuzluq əhədimizi kəsəcək.

– İy şəhriyar, əgər biz birbaşa Poşte Badama getsək, həlak olacağıq, yaxşısı budur ki, özümüzü Yəzdin və Təbəsin su anbarlarına çatdıraq.

– Biz atlarımızın fikrindəyik, yoxsa məşklərimizdə olan su ilə özümüzü Poşte Badama çatdıra bilərik, oradan da Təbəse ilə bir yol deyil, lakin ora getmək istəsək, atlarımız susuzluqdan öləcək.

– İy şəhriyar, mən Şah Abbas adında bir quyu yeri bilirəm, əgər ora getsək, atlarımızı suvararıq, su götürüb özümüzü Yəzdin və Təbəsin su anbarlarına çatdıra bilərik.

Zənd şəhriyarı qulaqlarına inanmadı:

– O qayınan suyu varmı?

– Yayın axırında quruyur, ancaq hələ yayın əvvəlidir, görək suyu olsun.

Lütfəli xan onu bir qədər sorğu-suala tutandan sonra əsgərlərindən soruşdu:

– Siz nə deyirsiniz, Şah Abbas quyusuna gedib oradan su götürəkmi?

Əsgərlər hamısı müsbət cavab verdilər. Onda Lütfəli xan Zənd dedi:

– Atların boğazlarını islatmaq üçün onlara bir qədər su verin, sonra ay işığında yola düşək.

Lütfəli xan öz əsgərləri ilə bir qərara gələndə qədər susuz atlar gözlərini öz sahiblərindən çəkmirdilər, elə bil hiss edir-

dilər ki, bu müşavirə onlara aiddir. Atlar görəndə ki, sahiblə-ri onlara su vermək istəyir, ucadan kişnədilər, ancaq onlara ve-rilən su təşnə olmuş ciyərlərinin atəşini söndürmədi. Gecə ya-rıdan keçəndən sonra Kəvirin havası sərinləşdi, atlar da havanın təsirindən canlandılar. Səhər açılar-açılmaz yola davam etdi-lər, gün qalxdıqca, yerimək çətinləşirdi. Birdən süvarilərin biri: – Qur...Qur... – deyə, qışqırdı. Bir dəstə çölatı səhra boyu qa-çırdı. Hamı bilirdi ki, bu heyvanlar su olan yerlərdə yaşayır-lar, onların burada görünməsi, haradasa yaxınlıqda su olmasından xəbər verir. Gün günorta olanda, yaşlı əsgərin səsi ayaqlarını güclə sürüyən susuz zavallıları diksindirdi:

– Ora Şah Abbas quyusudur!

Hamının nəzəri uzaqdan görünən kiçik bir tikiliyə düşdü. Elə bil gözlərinə işıq gəldi, atlar da vəcə gəlmişdilər. Bir saat sonra süvarilər quyunun yanında idilər. Yaşlı süvari (onun adı Səbzəli idi) atdan düşüb, tez özünü quyunun yanına verdi, öyi-lib başını quyuya saldı, diqqətlə baxandan sonra, sevincə qış-qırıb hay saldı!

– Suyu var... Suyu var...

Süvarilər elə şad oldular ki, elə bil dünyanın bütün sərvə-tini onlara bağışlamışdılar. Atlardan enib, qıraqdakı balaca ho-vuza su tökdülər, susuzluqdan yanan atlar başlarını hovuzə sox-dular. Yolçular çox yorğun idilər, istirahətsiz yola davam et-mək qeyri-mümkündür. Gecə yarısına kimi yatdılar, gecə ya-rısı yuxudan durub, atları bir də suvardılar, məşkləri doldurub yola düzəldilər. Bu minvalla gecə yarıdan günorta üstünə qə-dər yol getdilər. İsti hamını əldən salmışdı, ağız açıb bir kəl-mə danışmaq olmurdu. Sanki hamı mürğü vurmuşdu, Zənd xanı yaşlı süvariyyə müraciətlə dillənəndə, yolçular elə bil yuxudan ayıldılar:

– Səbzəli! Yəzdin və Təbəsin yoluna çatmışıq!

Səbzəli ölini gözünün üstünə qoyub, diqqətlə qabağa baxdı:

– Elədir ki, var, çatmışıq.

Bir qədər sonra qarşıda yüklü dəvə karvanı göründü. Karvana çatmaq üçün atları qamçılادılar, amma bir qədər getmişdilər ki, dəvələr birdən gözdən itdilər. Lütfuli xan üzəngidən qalxıb boylandı ki, yolu və dəvələri görsün, ancaq karvandan bir əsər yox idi.

Səbzəli dedi:

– Eiy Şəhriyar, bizim gördüyümüz ilğımdır, dəvə karvanı yoxdur.

– İlğım axı, dəryaça kimi görünür, indiyə kimi onu yüklü dəvə karvanı kimi görənlər eşitməmişəm.

– Bununla belə, bizim gördüyümüz ilğım idi, elə ona görə də birdən gözdən itdi. Mən də heyrləndim ki, nə tez Təbəş yoluna çatmışıq.

Axşamın uzun və yorucu saatlarında, qızmar günəşin yandırıcı şüaları altında yollarına davam etdilər. Gündüz günəş süvariləri yaman tənqə gətirmişdi, Zənd xanından xahiş etdilər ki, bir qədər dayanıb istirahət etsinlər. Lütfuli xan dedi:

– Başımızın üstü onsuz da açıqdır. Dayansa da, getsək də, günəş bizə əziyyət verəcək. Yaxşısı budur yolumuza davam edək ki, Təbəşin caddəsinə bir az tez çatıq.

Lakin istinin şiddətindən atlar təqətdən düşdülər, ona görə Lütfuli xan məcbur oldu icazə versin, iki dəfə dayanıb atları suvarsınlar. Sonra yenə hərəkətə başladılar. Günəş batmaq üzrə idi, hamı günün batmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Zənd xanı süvarilərin önündə hərəkət edirdi, birdən atın cilovunu çəkib dayandı, arxada gələnlər də dayandılar. Lütfuli xan dedi:

– Səbzəli, mənə qulağıma zəng səsi gəlir, yoxsa bu da ilğımdır?

Səbzəli qulaq asıb dedi:

– Ey şəhriyar, bu həqiqətən zəng səsidir.

Süvarilər də təsdiq etdilər ki, zəng səsi eşidirlər. Hamı sevindi. Məlum oldu ki, bu səs Təbəş yolundan keçən karvanın səsidir. Əsas karvan yoluna çatmışdılar. Bir saat yol getdikdən sonra su anbarlarına yetişdilər, atdan enib heyvanları rahatladılar, özləri də yeyib-içəndən sonra gözətçi qoyub yatdılar. Səhər yuxudan duran kimi, atları yəhərləyib yola düşdülər, bir gecə-gündüz yol gedib, Poşte Badama çatdılar. Ora çatandan sonra Lütfuli xan dostu Təbəş hakimi Həsən xana məktub yazıb, onu gəlişindən xəbərdar etdi. Əmir Həsən xan o zaman İranın ən böyük mülkədarlarından idi. Onun əmlakının sahəsi bu günkü ölçülərlə şimaldan cənuba qədər beş yüz kilometr uzanırdı. Kənd və qəsəbələri, bağları, dəyirmanları və xurma bağları o qədər çox idi ki, oğor hər gecə bir kənddə və ya bir bağda gecələsəydi, üç ildən sonra da onların axırına çata bilməzdi. Bütün əmlakının adını bilmir, kəttələrinin bir çoxunu tanımırdı. O qədər zəngin idi ki, özü öləndən yüz əlli il sonra da nəvə-nəticələri tam rahatlıqla yaşardılar.

Həsən xan Lütfuli xanın məktubunu alandan sonra onu qarşılamaq üçün Poşte Badama gəldi. Görüşəndən sonra, Zənd xanı Həsən xana bildirdi ki, onun köməyinə ehtiyacı var. Həsən xan Lütfuli xanı da götürüb Təbəşə gəldi. Ən yaraşığı imarətini Lütfuli xanın ixtiyarına verdi, düşünürdü ki, Lütfuli xanı hökmranlıq etdiyi məntəqədə saxlasın, ona görə dedi:

– Təbəş ətrafında, dağın ətəyində üzümüylə məşhur böyük bağ var. İçərisində şahlara layiq imarət tikdirmişəm. O bağ və imarəti sizə bağışlayıram, orada sakit olarsız. Bağ o qədər sərinidir ki, yayın ortasında, xurmanın dəyən vaxtında gecələr yorğanı yatmaq olmur. Suyu o əndazədə dadlıdır ki, o ətrafda yaşayan adamlar azı yüz il yaşayırlar. Ağa Məhəmməd xan Qa-

car Farsdan çıxıb gedincə, siz orada bir müddət yaşayın. O zaman Farsa gedərsiz, sizə xəyanət edənləri cəzalandırıb, sülhənotinizi davam etdirərsiniz.

Lütfəli xan Həsən xanın diqqət və qayğısından müəssir olub, təşəkkür etdi:

– Mən öz ömrümü bir xoş havalı yerdə bekarlıqla keçirə bilmərəm. Birinci işim Farsa getmək, ikinci işim İran üçün böyük abadlıq işləri görməkdir. Görək Farsa qayıdıb, Ağa Məhəmməd xan Qacar və Xanbaba Cahanbanini oradan çıxardım. Farsı tutduqdan sonra qoşun təchiz edib, Ağa Məhəmməd xan Qacarın müharibəsinə gedəcəm. Mən onu məhv etməliyəm.

Həsən xan gördü ki, Lütfəli xan Təbəsdə qalmağa meyl göstərmir, ona görə dedi:

– Mənim beş yüz süvarim var, onun üç yüz nəfərini sənə ixtiyarına verirəm, hər süvarim iki süvariyə bərabərdir.

Zənd xanı təşəkkür edib dedi:

– Ümid edirəm onlar öz ləyaqətlərini sübuta yetirəcəklər.

– Yəzd hakimi Tağı xan Yəzdi yaxın dostlarımdandır, tövsiyəmlə sizə kömək edə bilər.

Bir qədər götür-qoydan sonra Lütfəli xan qərara gəldi ki, Yəzdə getsin, orada Tağı xan Yəzdinin köməyi ilə öz qoşununu qüvvətləndirib Farsa qayıtsın. Lütfəli xan Zənd Təbə hakimi Həsən xana qonaqpərvərliyinə görə minnətdarlığını bildirdi, onun verdiyi süvarilər də öz atlılarına qatıb, Təbəsi tərk etdi.

Tağı xan Yəzdilə müharibə

Hacı İbrahim xan Lütfəli xan Zəndi yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki, o əlləri qoynunda oturub gözləməyəcək. Eşitmişdi Təbə-

sə gedib və yəqin bilirdi ki, Farsı işğal etmək üçün Təbəsdən qüvvə toplayıb qayıdacaq. Hacı İbrahim xan onu da bilirdi ki, əgər Zənd xanı Şirazi tutsa və onu hər hansı yolla ələ keçir-sə, mütləq qətlə yetirəcək. Ona görə də, çox diqqətlə Lütfuli xan Zəndi izləyirdi, bilmək istəyirdi görsün Şiraza nə vaxt qa-yıdacaq. Elə ki, eşitdi Lütfuli xan gəlmək üzrədir, Qacar xa-nını onun gəlişindən xəbərdar etdi və bütün dostlarına, o cümlə-dən Tağı xan Yəzdiyə xəbər verdi ki, Zənd xanına kömək et-məsinlər, kim ona kömək əli uzatsa, Qacar xanın qəzəbinə gi-riftar olacaq, malını, canını əldən verəcək. Lütfuli xan Təbəsdən hələ çıxmamışdan, əmir Həsən xan Təbəsdən bir tövsiyə mək-tubu almışdı ki, Tağı xan Yəzdiyə versin, məktubda Həsən xan dostu Tağı xandan xahiş edirdi ki, Lütfuli xana Şirazi tutmaq üçün lazımı köməyi göstərsin. Lütfuli xan Zənd Yəzdə ya-xınlaşanda, əmir Həsən xanın məktubunun üzünü öz xəttilə köçürüb Tağı xana göndərdi, məktubun əslin saxladı ki, onun-la görüşəndə versin. Tağı xan Yəzdi məktubu alanda, onu dos-tu əmir Həsən xanın göndərdiyinə şübhə etməsə də, özünü bil-məzliyə vurub, cavab yazdı ki, bu məktubun əmir Həsən xa-nın məktubunun üzü olmağına mən inana bilmirəm. Bununla birlikdə qasid göndərüb, Hacı İbrahimxan Kələntərə xəbər ver-di ki, Lütfuli xan Yəzdin yaxınlığındadır və məndən kömək istəyir. Kələntər cavabında yazdı ki, Zənd xanına kömək et-sən, Qacar xanın qəzəbinə düşər olacaqsan, amma əgər ona hücum edəsən və hünər göstərüb onu tuta bilsən, sənə söz ver-i-rəm ki, İran padşahı Ağə Məhəmməd xandan böyük mükafat alacaqsan. Bu işdə nə qədər xərcin çıxsın, İran şahı tərəfindən sənə qaytarılacaq, lap əgər Ağə Məhəmməd xan Qacar vermə-sə də, mən ödəyəcəm.

Hacı İbrahim xan Kələntər canının qorxusundan qərara gəl-mişdi ki, Lütfuli xan Zəndi məhv etmək üçün malından keçsin.

Lütfəli xan Tağı xan Yəzdinin cavabını oxuyandan sonra qanı qaraldı, bu cavabı özü üçün ən böyük təhqir hesab edirdi. Onun fikrincə, əsilzadə adama belə cavab yazmazlar. Lütfəli xan Zənd nəsil-nəsəbinə görə, Tağı xan Yəzdidən çox üstün idi. Tağı xan Yəzdi bu məktubuyla Zənd xanını ələ salmış oldu.

Qəzəblənmiş Zənd xanı qoşun olmasına hələ çox qalmış döyüşçü dəstəsilə Yəzdə hücum edib oranı tutmağa qərar verdi. Hacı İbrahim xan Kələntər Tağı xan Yəzdinin Lütfəli xan Zəndin hücumuna məruz qalacağını bilirdi, ona görə onun köməyinə bir dəstə süvari göndərdi. Tağı xan Yəzdinin özünün də bir xeyli süvari və piyadası var idi, elə ki, Lütfəli xan Zəndin ona hücum etmək fikrində olduğunu bildi, əsgərlərini götürüb Yəzddən çıxdı.

Tağı xan Yəzdi Lütfəli xan Zəndin döyüşçü dəstəsini nəzərdən keçirib ürəkləndi, bildi ki, Zənd xanı bu az qüvvə ilə onunla vuruşa bilməyəcək.

Zənd xanı süvarilərinin bir qismini ehtiyatda saxlayıb, qalanı ilə hücumə keçdi. Lütfəli xan Zənd süvarilərin qabağında gedərək, özünü Tağı xanın qoşununun mərkəzinə vurdu. Onun və əsgərlərinin üstünə güllə yağış kimi yağdı.

Zənd xanı baxıb gördü ki, düşmən çox qüvvətlidir, mühasirəyə düşməsin deyə, geri oturdu. Tağı xan Lütfəli xanı tutmaq, yaxud qətlə yetirmək üçün onun ardınca getdi, ancaq Lütfəli xana əli çatmadı, Zənd xanı gecənin qaranlığından istifadə edərək, Yəzddən uzaqlaşmışdı.

Lütfəli xan Tağı xan Yəzdiyə məğlub olandan sonra, Yəzdin cənubundakı Təfq vilayətinə üz tutdu. O, çox istəyirdi ki, orada qalsın, ancaq Təftin hakimi Kələntərin adamlarından olduğuna görə, Zənd xanını qəbul etmədi və Lütfəli xan Təftdən çıxıb, Əbərquya getməli oldu. Zənd xanı Əbərquya çatandan

sonra dostlarına məktub yazıb onlardan kömək istədi, bildirdi ki, ona nə qədər tufəngçi göndərsələr, xərclərini özü ödəyəcək. Lutfəli xanın dostları ona kömək etdilər. Onlar bildirdilər ki, Zənd xanının xərci ağırdı, ona görə göndərdikləri tufəngçilərin xərcini özləri ödəyirdilər.

Zənd xanı Əbərquya gəlib, dostlarından kömək istəməsi xəbəri Hacı İbrahim xan Kələntərə çatdırıldı, o da Qacar xanını bu xəbərdən agah etdi. Qacar xanına göndərdiyi məktubda Kələntər yazırdı: «Mən Şirazın qoşununu Lutfəli xanla müharibəyə göndərə bilmərəm, çünki əgər Şirazdan qoşunları xaric etsəm və ya özüm şəhərdən çıxsam, burada qiyam ola bilər və hər şey Lutfəli xanın xeyrinə qurtarar». Ağa Məhəmməd xan Qacar zəkali və sayıq adam idi, Kələntərin məktubunu oxuyub başa düşdü ki, Kələntər Lutfəli xan Zənddən qorxur, ona görə belə bəhanə gətirir. Kələntərin gətirdiyi bəhanə Ağa Məhəmməd kimi ayıq adamı aldada bilməzdi, amma Qacar xanı onun qorxmağını bir üzr kimi nəzərə alıb, Şirazda qalmağını qəbul etdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar özü də Lutfəli xanın əlindən bezmişdi.

Kələntərin məktubuna cavab göndərib qeyd etdi ki, Zəndi məhv etmək üçün qoşun göndərəcək, sonra da Məhəmməd Hüseyn xan Qovanlunun fərmandehliyi ilə Zənd xanı ilə vuruşmağa yeddi min süvari və piyada göndərdi. Məhəmməd Hüseyn xan Qovanluya tapşırırdı ki, Lutfəli xanı gözdən qoymasın, mümkün olub olub diri tutsun, bacarmasa, başını kəsib göndərsin. Məhəmməd Hüseyn xan öz qoşunu ilə Şiraza varid oldu, oradan da Əbərquya gəldi ki, Zənd xanını döyüşə çağırırsın.

Qacar xanı yeddi minlik qoşun göndərəndən sonra, Məhəmməd ağa Qacarın sərkərdəliyi ilə daha üç min süvari və piyada da göndərdi ki, Məhəmməd Hüseyn xan Qovanluya kömək

etsin, Zənd xanı qoşun gəlməsi xəbərini eşidən kimi durmayıb, Əbərqudan Bəvanata gəldi, orada da dayanmayıb, Neyrizə hərəkət etdi. Məhəmməd Hüseyn xan Qovanlu Zənd xanının ardınca gəlib, Neyrizin yaxınlığındakı Xırmandağa çatdı. Xırmandağ müharibəsində Qacar xanın ordusu Lütfoli xana qalib gəldi. Ağa Məhəmməd xan Qacar bu qələbədən xəbər tutandan sonra Məhəmməd Hüseyn xan Qovluya çox qiymətli, çəkisi altı girvənkə (iki kilo dörd yüz qram) olan qızıl aftafa-ləyon onam göndərdi. Brucerd zərgərləri tərəfindən qayrılmış bu sonot əsəri Məhəmməd Hüseyn xan Qovanlunun ailəsində qalırdı. Nəsrəddin şah hakimiyyətdə olanda, aftafa-ləyon onun əlinə düşdü.

Lütfoli xan Zənd Xırmandağdan qaçıb, yenə də səhraya girdi, şərqə üz tutdu, Qayen şəhərinə çatdı və müvəqqəti olaraq orada sakin oldu.

Lütfoli xan Zənd Qayendə olanda, Sistanın hakimi Cahangir xan könüllü olaraq ona kömək etmək istədi və dedi ki, min nəfər süvarini onun xidmətinə göndərəcəm. Lütfoli xan Zənd Qayen şəhərində durmadı, qərara gəldi ki, Kirmana getsin. Bu qərar son nəticədə onun məhvinə səbəb oldu.

Lütfoli xan Zənd Kirmanda

Cahangir xan Sistani, Kirman əhalisi ilə Lütfoli xan Zənd arasında vasitəçi idi. O, qərar verdi ki, Zənd xanına kömək etsin, onu inandırıldı ki, əgər Kirmanı hökmranlıq mərkəzi etsə, Farsa və İranın başqa məntəqələrinə sahib ola bilər. Lütfoli xan isə fikirləşirdi ki, əgər Kirmanda sakin olsa, mühasirəyə düşə bilər, ancaq Cahangir xan və başqaları etiraz edib dedilər ki, Kirmanın möhkəm hasarı var, Ağa Məhəmməd xan Qacar top

da gətirsə, xeyri yoxdur, Kirmana qələbə çala bilməyəcək. Payıız düşən kimi, yaxud qışın dəhşətli soyuqları başlamasıyla, Qacar xanı mühasirəni buraxıb, qoşununu geri çəkməyə məcbur olacaq.

Lütfəli xan Qaleydə olarkən axırıncı günə kimi tərəddüd elədi: Kirmana getsin, ya getməsin, nəhayət, çox götür-qoydan sonra Zəndiyyə hökmranlığı istəyən Kirman əhalisinin xahişi və Cahangir xanın israrıyla Kirmana yollandı.

Lütfəli xan Zənd Kirmana varid olmamışdan azca qabaq, Ağə Məhəmməd xan Qacar Şirazın hasarını dağıdıb xaraba qoymuşdu. O qorxurdu ki, Lütfəli xan Zənd Şirazı işğal edib, orada müqavimət göstərə, bu halda onu oradan çıxarmaq çətin iş olacaqdı. Ona görə əmr etdi ki, Şirazın hasarını uçursunlar.

Lütfəli xan Zənd Kirmana daxil olandan sonra, məhəlli əmirlərin hamısı onun səltənətini rəsmiyyətlə tanıyıb, Zənd xanının qələbəsi üçün hər cür kömək göstərməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Onların bir çoxu öz əhdlərinə vəfalı çıxdılar, bəziləri bu yolda canlarını qoydular.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Lütfəli xan Zəndin Xırmandagdan qaçıb İranın şərqiə getdiyini eşidəndə, fikirləşdi ki, cybi yoxdu, indi müvəqqəti də olsa, onun xətorindən kənarda olacaq. Qacar xanının fikri vardı ki, 1208-ci hicri-qəməri ilinin (miladi ilə 1793-cü il) baharında Xorasana getsin, ancaq elə bu vaxt ona xəbər verdilər ki, Lütfəli xan Zənd Kirmana sakin olub, özünü padşah adlandırıb, Farsa və Şiraza hücum etmək niyyətindədir.

Ağə Məhəmməd xan Qacar Xanbaba Cahanbaniyə beş min nəfər süvarilə Kirmana getməyi əmr elədi:

– Mən sənin dalınca gələyəm, – deyib onu yola salandan sonra ətrafdan da əsgər yığmağa başladı. Hakimlər onun üçün əs-

gər göndərdilər və Qacar xanı, Astrabad, Şahrux, Mazandaran, Taliş, Xəmsə, Kirmanşah və Silaxor kişilərindən təşkil olunmuş güclü qoşunla gedib, tez bir zamanda ona qovuşdu. Qacar tarixçiləri qeyd etmişlər ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar əlli minlik süvari və piyada qoşunla Farsa hərəkət etmişdi. Tehrandan hərəkət etməzdən qabaq, qoşununu hər cəhətdən möhkəmləndirdi. Baxmayaraq ki, top aparmaq çox çətin bir iş idi, özü ilə top da götürdü.

Xanbaba Cahanbani beş minlik qoşunla Farsa varid olanda eşitdi ki, Corafta xeyli əhali Lütfoli xanın tərəfinə keçmişdir. Xanbaba Cahanbani dayanıb, Ağa Məhəmməd xandan göstəriş gözlədi: Corafta getsin, ya yox. Ağa Məhəmməd xandan cavab gəldi ki, sən Corafta get, mən Kirmana gedirəm.

Bəzi tarixçilər yazırlar ki, Zənd xanı Kirmanda sakin olandan sonra bir dəfə şəhərdən çıxıb Ağa Məhəmməd xan Qacara hücum edərək, onu qüvvətli görəndə, istəyib ki, yenə də qayıdıb Qayenə getsin. Ancaq Cəhangir xan Sistani və bir neçə nəfər müşavir ona məsləhət görüblər ki, Kirmanda mühasirəyə düşməkdən qorxmasın, onsuz da Qacar xanı soyuqlar başlayan kimi, Kirmanda qala bilməyib, geri qayıtmağa məcbur olacaq.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Lütfoli xan Zəndlə Kirmandakı müharibəsi İranın tarixində ən böyük müharibələrdəndir. O müharibənin faciələri uzun illər ağızdan-ağıza keçərək, ölkəni dolandı, nəsil-dən-nəslə ötürülərək, yaddaşlarda əbədiləşdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1208-ci hicri-qəməri şəban ayının on dördündə (Miladi ilə 1793-cü il) yola düşdü. Kirmana çatan kimi şəhəri mühasirəyə aldı. Kirmanda Zənd xanını himayə edən böyük cəbhə yaranmışdı. Cirofta, Qəhrudda və Babək şəhərlərində Zənd xanının tərəfdarları qiyam etmişdilər.

Ağa Məhəmməd xan Kirmanı mühasirə etməyə ona görə tələsdə ki, Lütfuli xan Zəndin vahid cəbhə təşkil etməsinə və qiyamçılarla görüşməsinə imkan verməsin. Qacar xanı bilirdi ki, Zənd xanı öz tərəfdarlarını bir yere yığsa, onların öhdəsindən gəlmək çətin olacaq. Lütfuli xan da çox gözəl başa düşürdü ki, Ağa Məhəmməd xana pərakəndə halda müqavimət göstərmək labüd ölümdür. Hər iki tərəf vəziyyəti çox yaxşı dərk edirdi.

Xanbaba Cahanbani bu vuruşmalarda sübut etdi ki, ləyaqətli və bacarıqlı bir hərbi sərdardı. O, Ciroft müharibəsində, Qəhrud qalasını alandan sonra Zənd xanının bütün tərəfdarlarını öldürdü, eləcə də Kirman əyalətinin Bəm və Nəmaşir şəhərlərinə gedib, Zənd xanının tərəfdarlarına qələbə çaldı və onların hamısını qətlə yetirdi. Ağa Məhəmməd xana o qədər kəsilmiş baş göndərdi ki, Qacar xanı qardaşı oğluna yazdı ki, daha bəsdir, daha kəsilmiş baş göndərmə.

Ciroftda iki min nəfər, Qəhrudda min beş yüz nəfər Qacar xanının qoşunlarına müqavimət göstərirdi. Ağa Məhəmməd xan Kirmanı mühasirə etdikdən sonra, gətirdiyi toplarla şəhər hasarını dağıtmaq istədi, ancaq top güllələri hasara dəyib, onu dağıda bilmədi. İranın bütün şəhərlərində qala divarlarının əsasını çox möhkəm qayırırdılar. Güllələr divarın ancaq yuxarı hissəsində müəyyən dağıntı əmələ gətirirdi. Lütfuli xan Zəndin xüsusi dəstəsi sökülmüş və dağıdılmış yerləri təcili təmir edirdi.

Ağa Məhəmməd xan toplardan bir xeyir görməyəndə, Məcnun Pazukini xatırladı, Məcnun Pazukin keçmişdə Qacar xanına böyük xidmətlər göstərmişdi. O fikirləşdi ki, əgər Məcnun Pazukini kor etməsəydi, indi onun hərbi istedadı yerinə düşərdi. Pazukin qala hasarlarına pişik kimi dırmaşa bilərdi, əsgərlərdən, fərmandeçlərdən heç biri onun bu bacarığına malik deyildi. Qacar xanına xeyli müddət qüsursuz xidmət edən

yoxsul, əsil-nəcabətilə tanınmayan Məcnun Pazukin tez bir zamanda yüksəlib xan ünvanı aldı, lakin bu yüksək fəzada pərvaz cləmək, daha uca zirvələrə çatmaq Məcnun Pazukinə nə-sib olmadı. Onu ağır bir cinayətdə suçladılar: gecə yarısı ərkə girib Qacar xanını öldürmək istəyirmiş. Ağa Məhəmməd xan Qacar heç bir xidməti mükafatsız, heç bir xəyanəti cəzasız qoy-mazdı, ona görə əmr verdi ki, Pazukinin gözlərinə mil çəkib onu kor etsinlər. Müharibə vaxtı müqavimət göstərmiş bir şə-hərin əhalisinə qətl hökmü verərdi, əsgərləri tərəfindən əha-linin başının kəsilməsi onun üçün o qədər adi hal idi ki, əgər o halda namazının vaxtı çatsaydı, namazını qılardı, ancaq sülh vaxtı günahsız adamı öldürməz və kor etməzdi. Qacar xanı zə-kalı, huşlu-başlı adam idi, bilirdi ki, onun yanında mənəbə ça-tan adamların paxılı çox olar, şər atmaqla onu məhv etmək is-təyənlər həmişə tapılar. O, Məcnun Pazukini dəqiq mühaki-mə etmədən, onun etirafını almadan kor etməzdi. Hər halda Qacarın bacarıqlı, rəşadətli sərkərdəsi kor edilmişdi. Ağa Mə-həmməd xan Məcnun Pazukini kor etdikdən sonra, onun əm-lakını zəbt etmədi. Məcnun Pazukin öz vətəninə qayıdıb, ora-da da vəfat etdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar görəndə ki, şəhərin hasarını top-la viran edə bilmir, əmr etdi ki, hasarın altına lağım atıb ba-rit qoymaqla onu partlatsınlar. Kan vurmaq işi çox sürətlə gedir-di, bu işi öhdəsinə götürənlər gecə-gündüz çalışırdılar, belə ki, tezliklə lağım hasarın altına çatdı.

Bundan sonra külüngün səsi şəhərdə yaxşı eşidilirdi. Lütfe-li xan fikirleşdi ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar qazdirdığı yol-la şəhərə girmək istəyir. Bir dəstə memar, bəna və kankan çağırıb, onlara dedi ki, şəhərin içindən clə kan vurun ki, Ağa Məhəmməd xanın vurduğu kanın arxasına çatsın, ondan sonra onu bağlanq, ya da barit partlatmaqla, kənkərləri tüstüyə ba-

sıb boğarıq. İşə başladılar, bir müddətdən sonra Lütfuli xana xəbər gəldi ki, Qacar xanın adamları şəhər divarlarının dibinə çatıblar. Lütfuli xan Zənd başa düşdü ki, Qacar xanın adamları divarı barıtlarla dağıtmaq istəyir. Gecə gedib düşmənin qazdığı lağımı dağıtmaq üçün bir dəstə könüllü istədi. Yüzə qədər könüllü hazırlaşdı ki, gecə divarı aşılıb, yeraltı yolu barıtlarla viran etsinlər.

Lütfuli xan Zənd könüllülərə dedi:

– Əsas işiniz yeraltı yolu dağıtmaqdır, bu işi görə bilsəniz, sizdən çox razı qalaram, ancaq əgər düşmənin zabitlərindən bir neçə nəfər tutub gətirərsəniz, onlardan Qacar qoşunu haqqında məlumat alarıq.

Gecədən xeyli keçəndən, şəhəri mühasirəyə alan qoşun yataqdan sonra könüllülər, çiyinlərində barıt kisəsi, ip nərdivanla hasardan aşağı endilər, onlar bilirdilər ki, elə şəhərin xəndəyindən keçəndə, düşmənlə üzləşəcəklər. Xəndəkdən çıxan kimi, Ağə Məhəmməd xan Qacarın gözetçilərinin gülləsinə tuş goldilər. Könüllülərin digər dəstəsi cavab atəşi açmaqla, onları məşğul etdi ki, o biri dəstə sürətlə lağımı partlatmağa getsin. Ağə Məhəmməd xanın gözetçiləri, könüllülərin məqsədini başa düşməmişdilər. Xəyal etmişdilər ki, düşmən əsgərləri şəbxun vurmağa gəliblər. Əgər bilsəydilər ki, onların əsl məqsədi lağım-ları viran etməkdir, birini də salamat buraxmazdılar. Gözetçilərin gülləsi sürətlə qaçan könüllülərdən birinin dalında aparıldığı barıt kisəsinə dəyib onu partlatdı, partlayış bir anlığa gecəni nura qorq elədi. Gözetçilər bundan heyrlənsələr də, bir şey başa düşmədilər. Birco Ağə Məhəmməd xan Qacar anladı ki, burada şəbxun yoxdur, lağımları partlatmaqdan ötrü gəliblər, əmr etdi ki, necə olur-olsun onların qabağını alsınlar. Zabitlər tez hadisə yerinə getdilər. Ancaq artıq gec idi. Könüllü əsgərlər

lağımı partladaraq, orada işləyənləri qətlə yetirmişdilər. Böyük əziyyətlə qazılmış lağım isə uçulub tökülmüşdü.

Lütfəli xanın əsgərləri yeraltı yolu dağıdandan sonra, sürətlə qayıtdılar ki, yoldaşlarına qovuşalar, onlar bilirdilər ki, əgər yaxalansalar, cəzaları çox ağır olacaq. Hasara doğru qaçarkən gözətçilərin gülləsinə tuş gəlib yıxılırdılar. Beləcə iyirmi bir nəfər özlərini çətinliklə hasara çatdırdılar. Hasarın üstündə duran əsgərlər ip nərdivanı aşağı sallayıb, onları yuxarı çəkməyə başladılar. Zənd xanının könüllülərindən dörd nəfəri iplə qalxanda, Qacar xanının gözətçilərinin gülləsinə tuş gəldi. Yalnız on yeddi nəfəri salamat qayıdıb, yoldaşlarına qovuşa bildi.

Kirmanda qıtlıq

Ağa Məhəmməd xan Qacar Kirmanı mühasirə etdikdən sonra əmr etdi ki, şəhərə su verən qanovları dağıtsınlar. Lütfəli xan Zənd bunun belə olacağını bilirdi, ona görə şəhərdə çoxlu su quyuları vurmuşdu ki, əhali su cəhətdən çətinlik çəkməsin. Bu tədbir nəticəsində Kirman əhalisi mühasirə müddətində sudan əziyyət çəkmədi. İlk gündən müdafiəçilər əhaliyə deyirdilər ki, mühasirənin uzanmasından qorxmasınlar, düşünürdülər ki, mühasirə nə qədər uzansa da, qışda Qacar xanı mühasirədən ol götürəcək, amma Kirman əhalisi Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşununun əzəmətindən qorxurdu. Şəhər qalasını mühasirə etmiş qoşunun gücü onları dəhşətə gətirirdi, başa düşürdülər ki, düşmən müdafiəçilərdən güclüdür. Həmişə aydın idi ki, mühasirə uzansa, müdafiəçilər əldən düşəcəklər.

Mühasirə üç ay davam etdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar hər tədbirə ol atdı, amma bu tədbirlər heç bir nəticə vermədi, nəha-

yət, qərara gəldi ki, şəhərin ətrafındakı xəndəyin bir hissəsini doldurub, bu yerlərdən mütəhərrik bürclərlə hasara yaxınlaşsın, lakin artıq sərinlikdən çox soyuq gətirən yellər Qacar xanını başa saldı ki, yay fəsli qurtarmaqdadır, qarşıdan sazaqlı-şaxtalı qış gəlir. O bilirdi ki, müdafiəçilərin ümidi qışadır, ona görə də özlüyündə qərara gəldi ki, əgər mühasirə qışa qədər uzansa, qoşunu geri çəkməyib, mühasirəni qələbəyə qədər davam etdirsən. Əsgərlər soyuqdan əziyyət çəkməsin deyə, Kirmanın ətrafında onlar üçün şəhərcik saldırdı. Bu, dünya təcrübəsində yeni bir hal idi. O vaxta qədər sərdarların heç biri mühasirə etdiyi şəhərin ətrafında əsgərlərinin yaşaması üçün şəhər salmaq fikrinə düşməmişdi. İngilis yazıçısı Robert Qrant Uotson on doqquzuncu əsrin ikinci yarısında İranın tarixinə istinadən yazırdı ki, əgər Napoleon Ağa Məhəmməd xan Qacarın üsulundan istifadə edib, əsgərləri üçün yaşayış evləri tikdirsəydi, onun əsgərləri Rusiyanın soyuğundan məhv olmazdılar. Bunlar ingilis yazıçısının öz mülahizələri, obyektiv fikirləridir. Ola bilsin ki, Ağa Məhəmməd xana uğur gətirən bu üsul Napoleonla ziyan vurardı, kim bilir? Onun beş yüz min əsgərindən dörd yüz əlli min nəfəri Rusiyanın dəhşətli soyuğunda həlak oldu, ya da rusların əlində qətlə yetirildilər.

Ağa Məhəmməd xan arxadan narahat deyildi, bilirdi ki, arxadan ona hücum edən olmayacaq. Üç aydan sonra qıtlıq və qəhətliyin əlaməti əhalinin simasında müşahidə olunmağa başladı. Evlərində ərzağı olanlar başqalarına vermirdilər, görürdülər mühasirə uzansa, öz arvad-uşaqları ac qalacaq. Ən kasıblara və ərzaq ehtiyatı olmayanlara Lütfəli xan Zənd cirə təyin etdi. Cirəni o özü paylayırdı. Bir azdan sonra ərzaq məsələsi daha da çətinləşdi, Lütfəli xan Zənd daha yoxsullara cirə də verə bilmədi. Aclıq get-gedə dözülməz olurdu, havanın soyuq-

luğu da bir tərəfdən əhalini əziyyətə salmışdı, yandırmalı hər nə var idi, yandırmışdılar, şəhərin bütün ağacları kəsilib külə dönmüşdü. O il qış elə şiddətli keçdi ki, əgər bir əsgər gecə yarısı ehtiyatsızlıq edib tüfəngin lüləsini əlcəksiz əlilə tutsaydı, əlinin dərisi soyulardı. Kirmanın şaxtası dəmiri köz kimi eləmişdi. Qacar xanının qoşunları da soyuqdan əziyyət çəkirdilər, ancaq onların bol yeməkləri, isti yatacaqları vardı. Ağa Məhəmməd xan Qacar da onları bekar qoymurdu, vadar edirdi ki, hərəkətli bürclər düzəltsinlər, gecələr xəndəyin içini doldursunlar.

Kirmanda, müdafiəçilərin hamısının ölümü hesabına olsa da, şəhərdən çıxmaq fikri yayılıb möhkəmlənməkdəydi. Zənd xanı dedi:

– Bu vəziyyət bir az da davam eləsə, hamımız acından öləcəyik. Şəhərdən çıxıb düşməyə hücum etsək, yarımız qırılsa da, yarımız xilas olar. Ölməkdən qorxmaq lazım deyil, burda qalsaq, onsuz da acından öləcəyik.

Lütfəli xan Zənd bilirdi ki, bu gedişlə bütün müdafiəçilər və şəhər əhalisi acından öləcək, bəs nədən ötrü şəhərdən çıxıb Ağa Məhəmməd xanın qoşununa hücum etmədi, verdiyi qərarı yerinə yetirmədi? Zənd xanı Ağa Məhəmməd xanın qoşununa hücum etmək üçün şəhərdən çıxmaq qərarına gələndə, şəhərdə sayıq yayıldı ki, guya Hacı İbrahim xan Kələntərlinin vasitəçiliyi ilə Ağa Məhəmməd xan Qacar mühasirədən əl çəkəcək, bu şərtlə Zənd xanı öz dilindən iltizam versin ki, gələcəkdə bir daha Ağa Məhəmməd xanın əleyhinə çıxmasın. Bu sayıqı Hacı İbrahim xan Kələntərlinin casusları yaymışdılar. Casuslar Kirmanın vəziyyətindən daima onu xəbərdar edirdilər, o da bu xəbəri Ağa Məhəmməd xana çatdırırdı. Kələntər öz canından qorxurdu, düşünürdü ki, birdən Zənd xanı şəhərdən çıxıb mühasirəni bir yolla yarıb qaçar. Onda görək Kə-

kəntərin gözü dörd olaydı. Ətrafındakı adamların hamısından şübhələnəcəkdi, elə biləcəkdi Lütfoli xanın adamıdır, onu öldürməyə gəlib.

Zənd xanı Ağə Məhəmməd xan Qacar yaxşı tanıyırdı, başa düşürdü ki, uzun sürən mühasirədən sonra qələbənin yaxınlaşan vaxtında o, mühasirədən əl çəkən deyil, imkan verməz ki, müdafiəçilər təzədən canlanıb xaricdən kömək alsınlar. Ancaq Kirmanın vəziyyəti o qədər ağır idi ki, Lütfoli xan kimi hünərli, nikbin adamın ruhiyyəsini zəiflətdi, o da şayiələrə inandı.

Zənd xanı Hacı İbrahim xan Kələntərlinin vasitəçiliyi barədə eşidəndə, düşündü ki, şəhərdən çıxmaq planını ləğv etsin. Gözləsin görsün Qacar xanı nə təklif edəcəkdi, ancaq müharibəni dayandırmaq barədə Ağə Məhəmməd xan Qacar tərəfdən heç bir işarə yox idi. Zənd xanı Ağə Məhəmməd xana məktub yazdı. Məktubu ox vasitəsilə hasardan tulladılar. Bu məktubda Lütfoli xan yazırdı: «Eşitmişəm ki, Kələntərin vasitəçiliyi ilə müharibəni dayandıрмаğa razılıq vermisiz. Eşitdiklərim düzdürsə, öz tərəfinizdən nümayəndə müəyyən edin. Bizim nümayəndəmizlə bu barədə danışmaq aparsın». Ağə Məhəmməd xan Qacar Lütfoli xanın cavabında yazdı: «Əgər siz təslim olsanız, müharibə xatimə tapacaq, təslim olmasanız, müharibə siz öldürülənə, yaxud tutulana qədər davam edəcək». Lütfoli xan Zənd onda başa düşdü ki, müharibəni dayandırmaq şayiəsi yalanmış.

Mühasirənin ilk günlərində Lütfoli xanı himayə edən Kirman əhalisi şənlik edirdi. Vəziyyət ağırlaşdıqca, onların da şənliyi azalırdı. Havanın soyuqluğu, aclıq və yataqlıq xəstəliyinin yayılması, onların ruhiyyəsini elə zəiflətdi ki, şənlik tamamilə yaddan çıxdı, daha hasarın üstünə çıxıb Ağə Məhəmməd xanı söyür, fiziki nöqsanından tutub, onu ön təhqiramiz sözlərlə lağa qoymurdular. Anaların südü çəkilməmişdi, quru çörək də tapıl-

mırdı ki, onu suda isladib uşaqlarına verələr. Ana və uşaq birbirinin qucağında acından ölürdülər. Əhali aclıqdan taqətdən düşmüşdü, küçələrdə oturdular yerdə də ölürdülər. Ruhanilərin köməyi olmasaydı, ölənlər yol üstündə iylənəcəkdi. Gözləri çuxura düşmüş, dodaqları göyərmiş adamlar əllərinin dirnaqları göyərəndən sonra hərəkətdən qalırdılar. Deyirlər cismani qüvvəsi zəifləmiş ac adam əziyyət çəkmədən ölür. Ac adam ömrünün axıncı günlərində, son saatlarında aclıq hiss etmir. Mədə və bağırsaqda bütün vəzlərin şirə ifrazı dayanır, ona görə də aclıq hissi itir, insan sanki ağır bir yuxuya gedib ölür.

Kirman hasarına ümumi həlledici hücumun başladığı günün axşamı, fərmandehlər öz əsgərlərinə dedilər:

– Kim özünü nərdivanla və ya hərəkətli bürclə hasara çatdırsa, on tümən ənam alacaq, əgər qətlə yetsə, onun ənamı ailəsinə veriləcək, hasarın müəyyən bir hissəsini düşməndən tamamilə təmizləyənlərə əlli tümən ənam veriləcək. Bunlardan başqa, şəhərə daxil olandan sonra, əsgərlərə tam azadlıq veriləcək ki, əhalini qarət etsinlər.

Ağa Məhəmməd xan Qacanın əsgərləri hərəkətli bürcləri hasara yaxınlaşdırırdılar, bürcün içərisində tufəngçilər yerləşmişdilər. Bürclə hasarın arasına taxta körpü uzadıb, onun üstüylə şəhərə girirdilər. Nərdivanlarla şəhərə daxil olmaq istəyən əsgərlər daha qorxunc təhlükələrlə üzləşirdilər. Yuxarıda olanların başına iri daşlar atırdılar, iri bir daş parçası bəzən iki-üç nəfərin ölümünə səbəb olurdu. Hərəkətli bürclə ilə divarın üstünə çıxmaq da ölümə üzləşmək deməkdi. Əsgər bürclə hasar arasındakı taxta körpüyə qədəm qoyan kimi, müdafiəçilər onu daldasız görüb vururdular.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın fədakar əsgərləri ölümü göz altına almışdılar. Gedirdilər ki, dallarınca gələn əsgərlər şəhəri işğal edib, darvazaları Qacar xanın qoşununun üzünə açsınlar.

Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri hasara çıxmağa bildilər, ancaq daldalanacaq düzəldə bilmədilər, müdafiəçilər onları bir ucdan vurub salırdılar. Hasarın qərb hissəsində Qacarın əsgərləri barıt partlatmaq üçün böyük çala qazdılar. Qazılmış yerə barıt doldurub piltəni odladılar, barıt partlayan kimi şəhər ətrafında böyük bir ərazidə yer titrədi. Divarın xeyli hissəsi üçüb töküldü, şəhərin daxilində bir neçə ev dağıldı. Hasarın uçulması ilə Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri şəhərə daxil oldular. Hay-küydən qulaq tutulurdu. Müdafiəçilər döyüş ruhiyyəsini əldən vermişdilər, daha mühacimlərə müqavimət göstərə bilmirdilər.

Qacar qoşunu şəhərə daxil olan zaman Lütfəli xan Zənd Kirmanın ərkində idi. O, tez-tələsik xüsusi gözətçiləri ilə ərkdən çıxdı. Lütfəli xan ümid edirdi ki, ərkdən xaric olsa, bəlkə özünü və adamlarını birtəhər ölümdən qurtarar.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın əsgərləri Kirmana girəndə, Lütfəli xan Zənd öz döyüşçülərini hasarın bürclərində və sair yerlərində qoyub getməyə hazırlaşdı. Onları şəhərdən xaric etmək mümkün deyildi. O vaxt şəhərdən çıxmaq üçün bircə yer vardı, o da hasarın uçulan yeri idi. Hələ darvazaları açmamışdılar və müdafiəçilərin oradan çıxması təhlükəli idi. Hasar viran olan kimi, oranı Ağa Məhəmməd xanın adamları əhatə etmişdilər. Qacar xanının qoşunu çox qüvvətli idi, silah sərindən də mükəmməl idilər. Sel kimi şəhərə daxil olub dəstələrə bölündülər və hər dəstə şəhərin bir hissəsini işğal etdi. Qarnı tox və gümrah Qacar əsgərləri acından skeletə dönmüş müdafiəçilərin öhdəsindən asanlıqla gəlirdilər. Çoxunun zəif-

likdən tufəngi qaldırmağa taqəti yox idi. Müdafiəçilər yenə az-çox bir şey tapıb yeyirdilər. Mülki əhəlinin vəziyyəti dilə gətiriləsi deyildi. Ona görə də Lutfəli xan Zənd şəhərdən xaric olan kimi, müdafiəçilər də, əhali də təslim oldu və müharibə xatimə tapdı.

Ağa Məhəmməd xanın adamları biləndə ki, Lutfəli xan Zənd şəhərdən xaric olmaq istəyir, onun qabağını kəsmək üçün bütün tədbirləri gördülər. Qacar xanı dedi:

– Hər kəs Lutfəli xan Zəndi diri gətirsə, ona on min tuman ənam verəcəyəm. Əgər Zənd xanının başını gətirəsiniz, ənam almayacaqsınız!

Ağa Məhəmməd xan bu fərmanıyla Zənd xanını dəhşətli bulğandan, demək olar ki, hazır ölümdən qurtardı. Ölüsünə ənam verməyəcəyini söyləməklə demək olar ki, əsgərlərinin əl-qolunu bağladı, bir xətər yetirməsinlər deyə, Lutfəli xana qarşı silah işlətmədilər, o da çeviklik göstərərək ələ düşmədi. Nə qədər çalışdılar, əlləşib-vuruşdularsa da, Lutfəli xanı tuta bilmədilər. Qacar xanının qatı düşməni qaçıb aradan çıxdı. Xüsusi mühafizələrinin, demək olar ki, hamısı öldürülmüşdü, onun özünü də öldürmək üçün birco əsgərin tək gülləsi kifayət idi, amma bu güllə atılmadı.

Qacar xanının məharətli atıcıları var idi, güclü silahlı dəstə şəhərin hər yerini, eləcə də partladılmış açıq yerləri əhatə etmişdilər ki, quş da keçə bilməsin. Bu həngəmədən can qurtarmaq məhal idi. Qacar xanı diri tutulmasını ömr etdiyi Lutfəli xan Zəndi tələnin lap ağzından qaçırdı, Zənd xanı bir neçə yaxın adamı ilə şəhərdən çıxıb bildi.

Mühafizəçiləri onu fədakarlıqla qoruyurdular. Öz sərdarlarını at qarışıq ilə dövrələmişdilər ki, ata atılan güllə də mühafizəçiye dəyirdi. Ona görə də, son ana qədər Lutfəli xanı pi-

yada eləmək mümkün olmadı. Zənd xanı mühafizəçilərini itirə-itirə, şəhərin qərb hasarına çatdı və son bir cəhdlə divarın uçulmuş yerlərindən aşaraq, şəhərdən çıxdı.

Robert Qrant Uotson yazır ki, Lütfuli xan şəhərdən çıxanda, hava qaralmışdı, ona görə də səhrada öz formandehlərini itirdilər. Ola bilsin qaçqınlar qış gecəsinin qatı qaranlığına düşüblər.

O biri gün Lütfuli xanın xüsusi gözetçilərinin kəsilmiş başlarını Kirman hasarının ön hündür yerlərindən asdılar.

Lütfuli xan Zəndin şəhərdən qaçması xəbəri Ağə Məhəmməd xana çatanda, hisslərini cilovlamağı bacaran bu iradəli adam elə qəzəbləndi ki, əlinin dalını dişilə didib yaraladı, ancaq heç kimi təqsirləndirmədi; özü göstəriş vermişdi ki, Lütfuli xan Zəndə güllə atmasınlar.

Ağə Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Kirman əhalisinin kor edilməsi

Lütfuli xan Zənd Kirmandan xaric olan kimi, şəhərdə müharibə dayandı, qətl-qarət başladı. Qacar əsgərləri evlərə soxulub istədiklərini götürür, müqavimət göstərənləri öldürürdülər. Bəzi evlərdə qadınları öz ərləri və qardaşları əsgərlərin əlinə düşməsin deyər, öldürürdülər. Əsgərlər müqavimət göstərilən evlərə girəndə, ev sakinlərinin hamısını qətlə yetirirdilər. Varlı adamlar qızıl və cavahiratlarının yerini demək istəməyəndə, onları rəhmsizcəsinə döyüb, işgəncə verirdilər. Ön kasıb adamın evində bir dənə qazan belə qalmayanda, müqavimət göstərənlərin ailə üzvləri məhv ediləndən, qız-qadınlar təcavüzə məruz qaldıqdan sonra Ağə Məhəmməd xan əmr etdi ki, qətl-qarət dayandırılсын. Kirmandakı qətl-qarət barədə müxtəlif rəvayətlər danışılır. Bir rəvayətə görə qarət bir gün, başqa rə-

vayətə görə qarət iki-üç gün davam eləmişdi. Bundan sonra Kirmanın bədbəxt əhalisinin kor edilməsi başlandı. Ağa Məhəmməd xanın cəlladları ən yoxsul kirmanlıya belə rəhm etmədilər.

Qədimdə korluğa məhkum edilənlərin gözlərinə mil çəkərdilər. Belə ki, bir nazik dəmir mili odun üstündə köz kimi qızardırdılar. Qızarandan sonra cəllad onu od üstündən götürüb, məhkumun göz çuxuruna yaxınlaşdırır, bir an içərisində milin ucunu gözünün bəbəyinə qoyub götürürdü. Ancaq Kirmanda cəlladlar gözləri barmaqları ilə çıxardırdılar, bədbəxtlərin qaşlarının altında iki dərin çuxur qalırdı. Məhkumun əl-ayağını bağlayıb, arxası üstə uzadırdılar, sonra barmaqları ilə aşağı göz qa-pağına elə təzyiq edirdilər ki, göz alması pırtlayıb yerindən çıxırdı, sonra xəncər və bıçaq ilə gözün damarlarını və liflərini kəsirdilər, bu dəhşətli əməliyyatdan sonra yazıqları əli-qolu bağlı buraxırdılar, əl-qollarını açmağa macal yox idi, növbədə isə kor ediləsi çox adam vardı, cəlladların bu kimi xirda işlərə vaxtı çatmırdı.

Gözləri kasasından çıxarılandan sonra, kor olmuş bədbəxtlər ağrının şiddətindən fəryad edib, yerdə qıvrılırdılar. Meydan nələ çəkib çırpınan, üz-gözü qana bələnmiş zavallıları tutmurdu. Əl-ayağını birtəhər açanlar qalxır, gözləri görmədiyi üçün yerdəkilərə ilişib təkrar yığılırdılar. Bu cəlladlıq, zülmkarlıq məhkumun arvad-uşaqlarının gözləri qabağında icra olunurdu, cəlladlar məhkumları kor etdikdən sonra yerdən qaldırıb aparmağa icazə vermirdilər, deyirdilər səbir edin işlərimizi qurtaraq. Bir nahiyədə işlərini qurtarandan sonra, korların əl-ayağını açır, o iplərlə başqa məhkumların əl-ayağını bağlayırdılar, bir məhəllənin əhalisini kor etdikdən sonra, o biri məhəlləyə gedirdilər. Adamlar o qədər müsibətlər çəkmişdilər ki, onların gözlərinin yaşı da qurumuşdu.

Gözləri çıxarılmış adamların hamısı sağ qalmırdı. Bəzi adamlarda şiddətli qanaxma baş verirdi. Uzun müddət aclıq çəkmiş belə adam, təbii ki, ölürdü. Bədbəxtlərin bir çoxunun gözlərinin kasası irinləyirdi. Yaralarının qanqrena edilməsi nəticəsində qaragünlü insanlar milçək kimi qırılırdılar. Qanaxmadan, qanqrenadan qurtarıb sağ qalanlar isə, ömürlərini səfalətdə başa vururdular.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Kirman əhalisini kor eləməsi, bitərəf qərb tarixçiləri üçün bir müəmma olaraq qalır. İran tarixini öyrənən əcnəbi tarixçilər də bu faciəni araşdırıb təhlil edə bilməmişlər. Robert Qrant Uotsonun fikrincə, çox ola bilsin ki, tarixdən, keçmiş əyyamlardan çox yaxşı xəbərdar olan Qacar xanı qədim şahların yolu ilə getmək istəmişdi. İranda kütləvi kor etmə nadir hallarda müşahidə edilirdi. Bu faciəvi cəza keçmiş xanlıq ölkələrində, o cümlədən Türküstanda həyata keçirilirmiş. Xanlar bəzən göstəriş verirmişlər ki, bir şəhərin bütün əhalisini kor etsinlər, xanların içərisində elələri olub ki, heç qadınlara da rəhm etməyib, onları da kor etdirirmiş. Robert Qrant Uotsonun fərziyyəsini qəbul etsək, Ağa Məhəmməd xan Qacar bu əməli ilə özündən sonra bir ad qoymaq, qaniçən zülmkar bir adam kimi olsa da, tarixdə qalmaq istəmişdir. Bunu heç kim dəqiq bilmir. Əgər Ağa Məhəmməd xan Qacarın Kirman əhalisini kor etməkdə məqsədi tarixdə ad qoymaq idisə, o öz istədiyinə çatdı, bu əməli bütün yaxşı cəhətlərinin üzərinə elə kölgə saldı ki, indi Şərqdə Ağa Məhəmməd xan Qacarı bir alim kimi tanımırırlar. Heç kim demir ki, o, iradəli, savadlı, hətta səxavətli adam olub. Ağa Məhəmməd xan ilk adam idi ki, Nadir şahdan sonra İranı varid bir ölkə halına saldı. Ondən söz düşəndə, hər şeydən qabaq Kirman əhalisini kor etməsi xatırlanır. Onun Kirman faciəsinə qol qoymağı, adını şərq tarixində elə ləkələdi ki, bu ləkə heç vaxt silinmədi. Özündən

sonra xələfləri yüz əlli il İranda hökmranlıq etdilər. Onlar da nə qədər çalışdılsa, Kirman faciəsinin qanlı ləkəsini yaddaşlardan silə bilmədilər.

Lütfəli xan Zənd Bəm şəhərində

Lütfəli xan Kirman şəhərindən qaçandan sonra yanındakılara Sistana getmək istədiyini bildirdi. Ora çatandan sonra Qayen, Sistan və Təbəş əmirilərindən kömək almaq niyyətində idi. Zənd xanı Hüseynabad qəsəbəsinə çatandan sonra, orada bir az qalıb, Mahana yola düşdü. Gecə gəlib Bəm şəhərinə çatdı. Bütün şəhər yatmışdı. Bəmə gələrkən yolda fikirləşmişdi ki, Bəm hakimi dostu Məhəmmədəli xanın evinə gedib orada qalacaq və yaxın adamlarını başına toplayacaq, amma Bəmə çatanda bildi ki, gecənin o vaxtında oranı tapa bilməyəcək. Bir adam da yox idi ki, dostunun ünvanını ondan soruşsun. Naçar qalıb evlərin birinin qapısını döydü, cavab eşitmədi, ev əhli dərin yuxuya getmişdi. Zənd xanı ikinci dəfə qapını döyəndə, bir nəfərin yuxulu səsi eşidildi:

– Kimsən?

Zənd xanı dedi:

– Dur qapını aç!

– Sən kimsən ki, səni qapı açım, gecənin bu vaxtı məndən nə istəyirsən?

– Mən qorib bir adamam, neyləyim ki, şəhərə gecənin bu vaxtı çatmışam. Səndən mənə evində yer verməyi xahiş etmirəm. İstəyiəm məni Məhəmmədəli xanın evinə aparasan və bir tuman da ənam alasan.

Bir tuman pul belə kiçik bir iş üçün çox böyük pul idi. Bundan əlavə, Bəm şəhərinin hakimi adını eşidəndə, ev sahibi başa

düşdü ki, xanın evini soruşan adam yəqin ki, böyük nüfuz sahibi olan adamdır.

Qapını açıb çırağın işığını Lütfəli xanın üzünə saldı. Qarşısında qamətli, gözəl bir cavan dayanmışdı. Lütfəli xan kişinin adını soruşdu. Qonağın adi adam olmadığını yəqinləşdirən kişi dedi:

– Qulunuzun adı Səfdərdir.

Zənd xanı dedi:

– Yəqin Məhəmmədəli xanın evini tanıyırsan?

– Heç olarmı ki, Bəmdə yaşayan biri hakimin evini tanımasın?

– Onda mənə ora apar.

Bəm hakimi Məhəmmədəli xanın da qapısı bağlı idi, Zənd xanı qapını döydü, açdılar. Qaranlıq olmasına baxmayaraq, qapını açan ilk baxışda Lütfəli xan Zəndi tanıdı. Heyrətdən, sevincdən özünü itirdi:

– Qədəmlərinə canım qurban... xoş gəlmisən... buyur, mən gedim Məhəmmədəli xanı oyadım.

Lütfəli xan istədi görsün onu kiminləsə qarışdırmırlar ki?

– Mənə tanıdınmı?

– Qurbanın olum, mən sənin atanın evində böyümüşəm, adım Əli Quşçudur.

Zənd xanı Səfdərlə işini qurtardığı üçün bir tünən çıxarıb ona verdi:

– Zəhmətinə görə təşəkkür edirəm.

Səfdər pulu alıb, dua edə-edə çıxıb getdi. Lütfəli xan evə girməmiş:

– Mənim atım çox yorğundur, gərək əvvəl onu doyurasan, sonra qaşovlayasan – dedi.

Əli Quşçu canfəşanlıq elədi:

– Sənin atın mənə canımdan da əzizdir. Bu saat rahatlıram.

– Mən də yorğunam, yatmaq istəyirəm, sabah səhər Məhəmmədəli xanla görüşərik.

Səhər alaqaranlıqda Əli Quşçu Zənd xanını yuxudan oyatdı. Lütfəli xan onu da götürüb hamama getdi. Yolda Zənd xanı Əli Quşçuya dedi ki, adını heç kimə deməsin. Əli Quşçu itaət etdi, sakit oturub Zənd xanı yuyunub çıxana qədər gözlədi. Lütfəli xan hamamdan çıxanda hava işıqlanmışdı, şəhər əhalisi evlərindən çıxıb hərə öz işinə gedirdi. Lütfəli xan da Əli Quşçu ilə bərabər Məhəmmədəli xanın evinə yollandı. Xeyli gəndəndən sonra Əli Quşçu böyük bir binanın qarşısında ayaq saxladı. Lütfəli xanın üzünə baxaraq işarə elədi ki, çatmışıq.

Məhəmmədəli xan qonağını hörmətlə qarşıladı. Səhər yeməyi hazır oldu və Lütfəli xan Zənd bütün günü heç nə yemədiyinə görə, iştaha ilə yeməyə girişdi. Hələ yemək qurtarmamış xəbər verdilər ki, Zənd xanının görüşünə gələn var; Bəmdə artıq onun gəlişindən xəbər tutmuşdular. Lütfəli xanın Bəmdəki tərəfdarları anlamışdılar ki, Kirman müharibəsi onlar üçün uğursuzluqla qurtarmışdır. Bunu anlamaq elə də çətin deyildi. Mühasirə nə qədər uzun sürsə də, nəhayət, bir gün başa çatmalıydı. Kirman əhalisinin mühasirədən zəif düşməsi də hamıya məlum idi. Lütfəli xan mühasirəni yarıb çıxmış olsaydı, Bəmə tok-tənha yox, başının dəstəsiylə gələrdi, deməli, işlər yaxşı deyildi. Lütfəli xan da yəqin ki, canını güclə qurtarmışdı. Görüşə gələnlər hal-əhval tutduqdan sonra müharibənin necə qurtardığını soruşdular. Zənd xanı cavab verdi:

– Müharibənin dayandırılması şərti kimi, başımın dəstəsi ilə Kirmandan çıxdım. Dalısından xəbərim yoxdu.

Gələnlər getdi. Günortadan sonra daha kimsə gəlmədi. Ara sakitləşəndə, Zənd xanı Kirman hadisəsini Məhəmmədəli xana yerli-yataqlı danışdı. Bu söhbətdə Məhəmmədəli xana məlum oldu ki, məsələ heç də onun düşündüyü qədər sadə deyil. Bəmin hakimi Lütfəli xanın əvvəlki sözlərindən belə nəticə çıxarmışdı ki, Qacar xanı uzun sürən mühasirədən bezib. Mühasirədən clə-belə əl götürməyə ar etdiyindən, Lütfəli xanın Kirmandan çıxmasını, şərt kimi kirmanlıların qarşısına qoyub.

Bəmin hakimi qardaşı Cahangir xan sarıdan yaman nigaran idi, qorxurdu ki, onu Ağa Məhəmməd xanın əsgərləri əsir edər. Lütfəli xandan bu barədə sorğu-sual edəndə, o dedi:

– O mənimlə birlikdə Kirmandan çıxdı. Bunu dəqiq bilirəm. Hüseynabad qəsəbəsinə qədər bir gəldik, sonra onun atı mənim atıma çata bilməyib geri qaldı. Amma əvvəldən söz qoymuşduq ki, hamımız Sistana gedəcəyik.

Bu sözlər Məhəmmədəli xanı sakitləşdirdi, düşündü ki, qardaşı yəqin yoldadır, bu gün də olmasa, sabah Bəmə çatar.

Zənd xanı nahardan sonra Əli Quşçuya tapşırırdı ki, atını yəhərləsin. Məhəmmədəli xan soruşdu ki, atını yəhərləməkdə fikri nədir?

Lütfəli xan dedi:

– Yola düşmək istəyirəm.

– Niyə belə tez?

– Ona görə ki, sizə zəhmət vermək istəmirəm. İstəmirəm ki, siz də mənim yolumda əziyyətlə düşəsiniz, bir də ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar məni izləyə bilər, hətta deyə bilərəm ki, o, hökmən məni izləyəcək. Kifayət edər ki, bir neçə tərəfdən süvarilər göndərə.

– Gətdiyim yolları öyrənib biləcəm ki, hansı yoldan keçib hara gətmişəm.

Zənd xanı doğrudan da Ağa Məhəmməd xan Qacarın süvarilərinin onu izləməsindən qorxaraq, Bəm şəhərindən tez hərəkət edib özünü Sistana çatdırmaq istəyirdi. Bəm hakimi ilə xudahafizləşərkən ancaq kiməni narahat edib əziyyət vermək istəmədiyini söyləşəydi, Məhəmmədəli xan onun sözlərini adi qəbul edib narahat olmazdı. Ancaq Zənd xanı əlavə edəndə ki, Qacar xanının onu izləməsindən qorxur, Məhəmmədəli xan təşvişə düşdü. O bilirdi ki, Zənd xanı Ağa Məhəmməd xanın ən böyük düşmənidir. Belə bir düşməni məğlub edəndən sonra izləməmək bağışlanmaz xəta olardı, inanılası deyil ki, Ağa Məhəmməd xan onun qaçıb can qurtarması ilə razılaşa. Bu düşüncələr Məhəmmədəli xanın beynini tamamilə qarışdırdı. Bir də fikirləşdi ki, yəqin Zənd xanı öz qüvvətli atı ilə qaçıb aradan çıxıb, qardaşı Cahangir xan isə Qacar xanının əlinə düşüb. Çox ola bilər ondan Lütfoli xan Zəndi təhvil verməyi tələb etsinlər. Məhəmmədəli xana məlumdu ki, qardaşı Cahangir xanın Zənd xanına xidmətindən Ağa Məhəmməd xan xəbərdardı, ona görə yəqin bilirdi ki, Ağa Məhəmməd xan Cahangir xanı tutsa, mütləq öldürəcək, digər tərəfdən qardaşının yaxalanmasına inanmaq istəmirdi, öz ələmində fikirləşirdi ki, bəlkə qardaşı yollarda çox istirahətə durduğundan gecikir, amma yenə də təşviş onu rahat buraxmır, düşünür və öz-özünə deyirdi: – əgər sabah nahara kimi gəlməsə, yəqin biləcəm ki, yaxalanıb. Yaxalanıbsa, onu Qacar xanının pəncəsindən qurtarmaq qeyri-mümkündür. Ancaq bir halda Cahangir xanı xilas etmək olar, əgər mən Lütfoli xan Zəndi Qacar xanına təslim etsəm, o da qardaşımı mənə bağışlayar.

Lütfoli xan isə yığışıb getməyə hazırlaşdı. Məhəmmədəli xan fikirləşdi ki, əgər Zənd xanı Bəmdən xaric olsa, onda görək qardaşının sağ qalmasına ümid bəsləməyə. Hər necə olursa, onun getməsinə mane olmaq lazımdı. Məhəmmədəli xan

ürəyində bunu götür-qoy edib, bir qərara gələ bilmirdi, nəhayət ki, dillənib Lütfəli xandan soruşdu:

– Təkmi getmək istəyirsən?

Lütfəli xan dedi:

– Özümlə aparmağa bir adamın yoxdur.

– Tək getmək məsləhət deyil, yolkəsənlərin əlində həlak olarsan.

– Onlardan qorxum yoxdu, öhdələmədən gələyəm.

– Yolkəsənlər adamı öldürüb, malını qarət edirlər. Bilirəm ki, səni öldürəcəklər.

– Bununla belə, mən oğrulardan qorxmuram. Gedəcəyəm.

– Ağillı adam öz əlilə kəndiri boğazına keçirməz, sənin canına rəhmin gəlmirsə, mənim sənin cavanlığına və qoçaqlığına heyfim gəlir. Əgər səbir etsən, bu gün, bu gün də olmasa, sabah qardaşım Cahangir xan gəlib çıxar, bir yerdə gedərsiz. Yolkəsənlər də cürət edib sizə yaxınlaşa bilməzlər, digər tərəfdən atın da yaxşı dincəlsin.

Bu tövsiyələr Lütfəli xana təsir elədi, ayağını üzəngidən götürüb, Coranın cilovunu nökrə verdi. Nökrə atı çəkib, bağlandığı yerə apardı.

Hava soyuq olduğu üçün Coranı tövlənin qışlaq tərəfinə bağlamışdılar. Lütfəli xan özü də tövləyə baş çəkdi, atına yaxınlaşıb başını, boynunu tumarladı:

– Coran! Bu gün, bu gecə nə qədər bacarırsan qarnını doyur, istirahət et, sabah uzun yol gedəcəyik.

At başını sahibinin sinəsinə sürtdü, sanki onu başa düşüb, arxayın ol deyirdi. Zənd xanı atına yaxşı baxdığı üçün Əli Quşçuya təşəkkür edib, ovcuna iki qızıl sikkə qoydu.

Lütfəli xanın tutulması

O gecə nə Lütfəli xanın, nə də ev sahibinin gözüne yuxu getdi. Zənd xanı izinə düşənlərdən ehtiyat edirdi, balaca bir səs eşidən kimi sıçrayıb yerindən qalxırdı. Məhəmmədəli xan da aram ola bilmirdi, bərk nigaran idi; iki məsələnin narahatlığı onu üzüb əldən salmışdı. Birincisi, Cahangir xanın gecikməsini yüz yerə yozurdu. Bir tərəfdən də Lütfəli xanı əlindən çıxarmaqdan qorxurdu. Onda qardaşını qurtarmaq üçün yeganə imkan əldən çıxacaqdı.

Lütfəli xan Zənd bütün gecə Ağa Məhəmməd xanın süvarilərini gözlədi, Məhəmmədəli xan da Zənd xanını əlindən buraxmamaq üçün gözüni yummadı. Ev sahibi arada çıxıb Əli Quşçuya göstəriş verirdi ki, əgər Zənd xanı atını yəhərləməyi əmr etsə, itaət etməsin, görsə ki, Zənd xanı özü tövləyə gedib atını yəhərlətmək istəyir, imkan verməsin. Beləcə ev sahibi və qonaq sübhə kimi çırpındılar. Səhər açılan kimi, Lütfəli xan istədi ev sahibilə vidalaşsın, Məhəmmədəli xan yenə də dünənki bəhanələri gətirdi:

– Səni tək buraxmaq istəmirəm, yolda öldürərlər, səbir elə qardaşım da gəlsin.

Çox çətin-boğazdan sonra nəhayət, Lütfəli xan Zənd razılıq verdi ki, nahara kimi gözləsin və əgər o vaxta qədər Cahangir xan gəlməzsə, çıxıb getsin. Məhəmmədəli xan Lütfəli xanı səhər yeməyinə dəvət etdi. Lütfəli xan Zənd yeməyə məşgulkən gördü ki, qapının qabağında bir neçə nəfər dayanıb. Bu təşrif Lütfəli xanı heç açmadı. Ev sahibi süfrənin kənarında oturub, ağzına su almış kimi susmuşdu. Zənd xanının içərisindən gizilti keçdi, bütün bu olanlardan gözü su içmirdi. İstədi Məhəmmədəli xanı danışdırsın, bəlkə bir şey öyrənə bildi.

Amma Məhəmmədəli xan nəso həyəcanlıydı, Lütfuli xanın sualları elə bil ona çatmırdı. Zənd xanı yerindən qalxdı:

– İzninizlə atıma baş çəkim – deyib, qapıya yönəldi. Qapıda dayananlar aralanıb, ona yol verdilər.

Lütfuli xan qapıdan çıxıb tövləyə sarı addımladı, çatıb tövləyə girmək istəyəndə müşahidə etdi ki, qapının qabağında duranlar arxasınca gəlirlər. Tövləyə girib atını sıgallayanda, dönüb gözücu baxdı; arxasınca gələnlər tövlədəydilər. Zənd xanı au tövlədən çıxarıb, Kirman səmtinə boylandı. Məhəmmədəli xanın adamları onu gözdən qoymurdular. Silahlıların Bəm şəhərinin hakiminin ömrünü yerinə yetirməsinə şübhə ola bilməzdi, Lütfuli xan yəqin etdi ki, Məhəmmədəli xanın ona qarşı pis bir niyyəti var. Zənd xanı ayıq adam idi, başa düşmüşdü ki, Məhəmmədəli xanın onu nəzarət altına almaqda məqsədi qonağın təhlükəsizliyini təmin etməkdən çox, qaçmasına imkan verməməkdir. Ağına gəldi ki, Bəm hakimi bəlkə də onu yaxalayıb, Ağə Məhəmməd xana təslim etmək istəyir. Bir tərəfdən Cahangir xanın gecikməsi Zənd xanının şübhəsini daha da qatılaşırdı. Xəyal edirdi ki, yəqin onlar Ağə Məhəmməd xan Qacar tərəfindən yaxalanmışlar.

Zənd xanı nahara qədər gözüünü Kirman yolundan çökmədi, baxırdı ki, bəlkə bununla Kirmandan qaçanlar gəlib çıxalar, ancaq gələn olmadı. Kölgələr qısalmışdı, günorta olurdu. Zənd xanı evə girdi.

Lütfuli xan Zənd ehtiyat üçün silahlı gəzirdi, fikirləşirdi ki, Ağə Məhəmməd xanın adamları ona hücum etsələr, özünü müdafiə etsin. Həyətə girəndə gördü ki, həyətdə bir dəstə adam var. Məhəmmədəli xan Əli Quşçunu göndərdi ki, Zənd xanını nahara çağırırsın. Əli Quşçu onu çağıranda, Lütfuli xan dedi:

– Ac deyiləm, iştaham da yoxdur. Məhəmmədəli xana çox zəhmət vermişəm, artıq getmək vaxtıdır.

Sonra tövləyə girib, mehtərə atı yəhərləməyi tapşırırdı. Mehtər atı yəhərləyib tövlədən çıxardı, cilovunu Lütfoli xana verdi. Zənd xanı Əli Quşçunu xurcunu gətirməyə göndərirdi. Dayanıb Əli Quşçunun qayıtmasını gözləyirdi, bir də gördü onun yerinə bir dəstə silahlı adam gəlir. Bunlar həyətdə gördüyü həmənlər adamları idi. Lütfoli xanın gözü onlara sataşan kimi, atın belinə sıçradı.

Şahların, əmirlərin və hakimlərin tövlələri çox geniş olurdu, hər tövlənin də böyük həyəti vardı. Yayda atları gecələr həyətdəki axurlarda bağlayırdılar, səhər gün çıxıb hava istiləşəndə, onları gün vürməsin deyər, qış tövləsinə aparıb içəridə bağlayırdılar. Həyətin ortasında uzun səki, eni isə altı metr olan oturacaq var idi, adına məstəbə deyirdilər. Onun üstünə qalxmaq üçün iki pilləkən qoyulurdu. Yayda əmirlər bu məstəbədə oturur, səhər yeməyini burada yeyərdilər. Fransalı doktor Kluk yazır ki. mən bir dəfə səhər yeməyini bu məstəbədə yemişəm, orda oturub yemək adama ləzzət verir, həyətin kənarlarında bağlanmış atların kövşəmələri eşidilir və adamın iştahasını açır.

Xülasə, Lütfoli xan Zənd atı həyət qapısına çəkdi, ancaq silahlı adamlar yolu bağlamışdılar. Geriyə baxanda gördü ki, arxadan da bir dəstə ona tərəf gəlməkdədir.

Lütfoli xan atın cilovunu əlindən buraxmadan qışqırdı:

– Nə lazımdı?

Onların bir neçəsi dilləndi:

– Səni tutmaq istəyirik!

Lütfoli xanın qaşları çatıldı:

– Niyə axı?

– Dedilər ki, səni Ağa Məhəmməd xan Qacarın yanına aparmalıyıq.

Lütfəli xan tapançalarının birini çəkib:

– Yol verin, yoxsa öldürərəm! – dedi.

Sistanlılardan əlində nizə tutmuş biri qışqırdı:

– Yol verməyəcəyik, biz gərək səni tutaq!

Sözü ağzından qurtarmamış, Lütfəli xan onu vurub yıxdı. Boşalmış tapançasını kəmərinə keçirib, ikincisini çıxartdı, atın ci-
lovunu buraxıb nəərə çəkdi:

– Əgər sağ qalmaq istəyirsinizsə, yol verin!

Yolu bağlayanlar bir anlığa çaşdılar, özlərini itirdilər. Bu zaman Məhəmmədəli xan özünü yetirdi:

– Açmayın qapıları, qoymayın qaça!

Zənd xanı Məhəmmədəli xanı görün kimi, tapançanı ona tuş-
layıb atəş açdı, ancaq Məhəmmədəli xan güllədən yayına bil-
di. Lütfəli xan Zənd boşalmış tapançanı kəmərinə bağlayıb, qı-
lincini çəkərək, Coranı irəli qovdu.

Onu yaxalamağa gələn bir dəstə qarşıdan qaçıb tövlənin baş-
qa tərəfinə keçdi, o birilər isə tövlənin qapısından çökilmədi-
lər. Məhəmmədəli xan arası kəsilmədən, onları təhrik edirdi:

– Kişi deyilsiz, qeyrətiniz yoxdu? Xəcalət çəkmirsiniz ki, bir
nəfərdən qorxursuz?

Lütfəli xan Zənd bir də dönüb baxanda gördü ki, arxada du-
ranlar ona hücum edirlər, atı döndərərək onlara sarı çapdı. Ça-
tanda, qılinc işə saldı, kişilərin birisinin bir qolu bədənindən
ayrılıb yerə düşdü. Lütfəli xan ikinci dəfə qolaylandı, qılinc
hücum edənlərin birinin üzünü sağdan sola çapdı. Zənd xanı-
nın qılinc vurmaqda səriştəsi vardı, zərbələri boşa getmirdi, qol-

ları da güclü idi. O, Məhəmmədəli xanın iyirmiye qədər adamını işdən saldı. Bəm hakiminin isə adamları çox idi; əli qılinc, nizə tutan Bəm əhalisi Məhəmmədəli xanın göstərişilə Zənd xanı ilə vuruşmağa gəlirdi. Tövlənin geniş həyəti müharibə meydanına dönmüşdü, bir çox yerlərdə iri qan gölməçələri yaranmışdı. Qısa qış günü başa çatmaqda idi, axşam düşürdü. Məhəmmədəli xan qorxurdu ki, Zənd xanı qaçıb aradan çıxar, ona görə clə hey çıxır, onu tez tutmağı tələb edirdi. Adamlarından biri nəhayət, onun danlaqlı sözlərindən qeyzə gəldi.

Bu kişinin adı Əli Bidərani idi. Otuz-otuz beş yaşı olardı. O gözlədi ki, qılinc əlində həyətdə cövlan edən Lütfoli xan yaxınlığından keçsin. Elə ki, Coran onun qabağından keçdi, tez atılıb Coranın ayağına vurdu, bu zərbədən atın ayağının vətəri qırıldı, ayaq sümüyü yaralandı və heyvan hərəkətdən qaldı. Lütfoli xan yerində mixlandı. Atının yaralandığını bilmirdi, cilovı boşaltdı, amma at hərəkət edə bilmədi, kişnəyib qabaq ayaqları üstə yerə çökdü.

Əli Bidərani fürsəti fəvtə verməyib məstəbədən düşdü, Məhəmmədəli xana tərəf gəldi ki, ənamı alsın. Məhəmmədəli xan da əlini cibinə salıb, nəşə çıxardaraq, onun ovcuna qoydu.

Zənd xanı yıxılan kimi qalxıb, istədi atdan uzaqlaşsın, Məhəmmədəli xanın adamları onun sol qolunu qılincəla yaraladılar. Qolu keyləşib çuval kimi çiyindənən asıldı. Zənd xanı yüyürüb məstəbənin üstünə çıxmaq istədi. Ona qarşı duranları pərakəndə edib, özünü pilləkənə çatdırdı. Məstəbəyə qalxıb üzüstə uzandı, qılincı yanına qoyub, sağ qoluna bir az istirahət verdi, ancaq gözünü pilləkəndən çökmirdi. Bir neçə saniyə sakitlik oldu.

Qacar xanın tapşırığı burdakılara da çatmışdı, çalışırdılar ki, Lütfoli xanı diri tutsunlar, ona görə güllə atmırdılar. Günəş qürub edirdi. Zənd xanı ilə məstəbədə vuruşanlar bilirdilər ki, onun müqavimətinin axıncı dəqiqələridir, hiss edirdilər ki, artıq zəif-

ləyir. Zənd xanının qılınıcı ahəstə hərəkət edirdi. O qədər yorulmuşdu ki, göz qapaqları ixtiyarsız yumulurdu. İndi Məhəmmədəli xan öz qələbəsinə arxayın idi. Bilirdi ki, Bəm şəhərində Lütfəli xanın köməyinə gələn olmayacaq. Məhəmmədəli xan bir də gördü ki, qılınıc Lütfəli xanın əlindən düşdü. Onun sağ çiynini də yaralamışdılar. Uzaqda durub vuruşanlara tamaşa edən Məhəmmədəli xan yerindən qopub qışqırdı:

– Onu öldürməyin... onu öldürməyin!

Zənd xanı hərəkətə gəldi ki, qana bulanmış xəncərini götürsün, amma bacarmadı, yorğunluqdan diz üstə çökdü.

Lütfəli xanın əllərini daldan bağlayanda, ağrının şiddətindən qıvrılıb bayıldı. Məstəbədən endirib, oradan da otağa gətirdilər. Lütfəli xan Zəndi həyətdən evə gətirəndən sonra, küçəyə yığılmış Bəm sakinləri həyətdə doluşdu. Hava hələ tam qaralmamışdı. Ətrafı görmək olurdu, bir neçə qadın həyətdə yığılıb qalmış cənazələrin üstündə ağı deməyə başladı. Çox çəkmədi ki, qadın və uşaqların ağlaşması həyəti başına götürdü. Zənd xanının əlində ölənlərin bəziləri Sistan əhli, bir neçəsi də Bəm sakini idi. Bu fürsətdən istifadə edən bir neçə adam Coranın yohərini və cilovunu açdı, atın leşini iki öküzlə sürüyüb səhraya apardılar ki, dərisini soyub satsınlar.

Məhəmmədəli xan həmin gecə Ağə Məhəmməd xan Qacarı Lütfəli xan Zəndin yaxalanmasından agah etmək üçün ona məktub yazdı: «Padşahın düşməni olan Lütfəli xan Zəndlə mübarizə etdim, ağır tələfata uğramama baxmayaraq, onu yaxaladım. Çox arzu edərdim ki, bu xidmətimi nəzərində saxlayıb, məni xidmətimə layiq mükafatlandırasan». Məhəmmədəli xan öz məktubunda Cahangir xanın adını çəkməkdən ehtiyat clədi. Qasid məktubu götürüb yola düşdü. Məhəmmədəli xan görürdü ki, Bəm əhalisi Lütfəli xandan yaman yığıb, adamlarına dedi ki, Lütfəli xanı burada saxlamaq məsləhət deyil, Bəm

camaatı tökülüb onu qətlə yetirə bilər. Bununla belə, Zənd xanını əsir tutduqdan sonra onunla nisbətən yaxşı rəftar edirdi. Tapşırıbmışdı ki, qollarını bir qədər boş saxlasınlar, ac olsa yemək, susuz olsa su versinlər. Lütfuli xan ayılandan sonra ona qızdırma gəldi.

Dan ulduzu görünəndə, Lütfuli xanı Darzin qəsəbəsinə gətirdilər. Məhəmmədli xan keşikçi dəstəsinə özü rəhbərlik edirdi. İstəyirdi ki, Zənd xanını Ağə Məhəmməd xana şəxsən təqdim eləsin. Darzinə yetişib dayandılar. Məhəmmədli xan Darzində Ağə Məhəmməd xandan gələcək əmri gözləyirdi. O bir gün yolda iki süvari göründü. Biri Məhəmmədli xanın qardaşı Cahangir xan idi. Bəm hakimi düşündü ki, qardaşı Lütfuli xanı xilas etməyə gəlir, əsgərlərinə sayıq olmağı tapşırırdı. Cahangir xan dəstəyə çatıb dayandı. O, ağzını açmamış, Məhəmmədli xan qardaşını hər hansı hücumdan çəkindirmək üçün doğrayıb tökdü:

– Mən Lütfuli xanın yaxalanması xəbərini Ağə Məhəmməd xan Qacara çatdırmışam, indi əgər Lütfuli xan Zəndi buraxsam, onun yanında xain və günahkar hesab olunacağam və yəqin ki, mənə qətlə yetirəcəklər, bütün ailəmi, qohum-əqrəbamı da məhv edəcəklər. Sən özün də bilirən ki, Qacar xanı nə əndazədə qüvvətlidir, biz onunla müharibə apara bilmərik, amma əgər Lütfuli xanı ona təslim etsək, amanda olacağıq. Sən də bir günahkar və fərari kimi bağışlanacaqsan, ola bilsin hələ ənam da aldığ. Mən Ağə Məhəmməd xan Qacara yazmışam ki, Bəm sakinlərindən xeyli adam onunla vuruşmada həlak olub. Xahiş etmişəm qətlə yetirilənlərin ailəsi başsız qaldıqları üçün onlara qan bahası versin. İndi əgər biz Lütfuli xanı azad etsək, o ailələrin də qan bahası batacaq, mən də camaatın yanında yalançı olacam.

Cahangir xan bu sözlərdən sonra, çox ehtimal öz canının qorxusundan, eləcə də qardaşının həyatını təhlükə qarşısında qoymamaq üçün Zənd xanının buraxılmasını təkid eləmədi.

Lütfəli xan Zənd Kirmandan çıxandan əynini dəyişməmişdi, yaralarından axan qan da paltarında qurumuşdu. Məhəmmədəli xanın əmrilə onun ciblərini yoxlamışdılar, xırda puldan başqa bir şey tapmamışdılar. Yoxlama zamanı qolundakı bazubəndi açıb, onun içərisində bir neçə iri almaz görmüşdülər. Almazların birisi çox iri idi, adına «Nur dəryası» deyirdilər. Şorq və Qorb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, o almaz Hindistan padşahı Məhəmməd şahın imiş, Nadir şah Əşrəf Dehlini işğal edəndən sonra, «Nur dəryası» onun əlinə keçmiş, o öldürüləndən sonra isə öldən-ələ keçərək, sonunda Kərim xan Zəndə çatmış, Kərim xandan sonra almazın sahibi Lütfəli xan Zənd olmuşdu.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Məhəmmədəli xanın məktubunu oxuyandan sonra, təxirə salmadan cavab yazdı. Orada qeyd etmişdi: «Göstərdiyin böyük xidmətin müqabilində, özün və bütün ailən Qacar xanının mərhəmətinə nail olur. Bəm şəhərinin və bütün o mahalın hökmranlığı xidmətin xətasız olunca, ömürlük sənə verilir. Lütfəli xan Zəndi hüzzurumuza gətirmək üçün Məhəmməd xanı məmur etmişik, tərəddüdsüz ona təslim edərsiz, mükafatınızı da onunla göndərirəm». Məhəmmədəli xanla Cahangir xan Qacar xanının cavab məktubundan çox razı qaldılar, məktubun məzmunu göstərirdi ki, o, Cahangir xanı da bağışlamışdı.

Məhəmmədəli xan və qardaşları Ağa Məhəmməd xanın göndərdiyi məmurun qabağına çıxmağa hazırlaşdılar və kiçik hazırlıqdan sonra dəstə hərəkətə gəldi. Kirmandan gələn məmuru Rayən qəsəbəsində qarşıladılar. Məhəmməd xan Qacar xanının göndərdiyi otuz min tıməni Məhəmmədəli xana verib dedi ki, bu puldan bir miqdarını Bəm vuruşmasında qətlə yetirilənlərin

ailəsinə qan bahası kimi versin, öz növbəsində Məhəmməd-əli xan da Lütfəli xan Zəndi ona təhvil verib, əvəzində qəbz aldı. Məhəmmədəli xan Zənd xanının əl-ayağına zəncir vurmaq istədi, amma tez də fikrindən vaz keçdi, qorxdı ki, yaralı əsir ölə bilər, ona görə qərara gəldi ki, onun əl-ayağını Kirmana çatandan sonra zəncirləsin.

Mahan qəsəbəsinə çatanda, Lütfəli xan Zənd zəiflikdən özündən getdi. Məhəmməd xan bir gün Mahanda dayanmalı oldu, baxıb gördü ki, əgər onu ata mindirsə, çox güman ki, davam gətirməyəcək, ona görə taxt hazırladıb, əsiri taxt-rəvanla aparmalı oldu. Kirmana qədər onu taxt-rəvanla apardılar.

Məhəmmədəli xan Ağa Məhəmməd xan Qacarın iqamətgahına girməmişdən əvvəl, Lütfəli xan Zəndin əl-ayağına ağır zəncirlər vurdurdu, sonra qolundan tutub, onu Qacar xanının hüzuruna apardı. Ayaqlarına vurulmuş zəncirlərin ağırlığından əsir özünü güclə çəkirdi. Qolundan tutmuş Məhəmməd xan onu Qacar xanının qarşısına gətirdi:

– Torpağa düş və səcdə et, – dedi.

Zənd xanı cavab verdi:

– Mən yalnız Allahın müqabilində səcdə edirəm!

Məhəmməd xan onun başına vurdu:

– Sənə deyirəm torpağa düş!

Lütfəli xan itaət etmədi:

– Ögər ollərim açıq olsaydı, mənim başıma vurmağa cürətin çatmazdı, sənə dedim ki, mən yalnız Allahın müqabilində səcdə edirəm.

Ancaq Məhəmməd xan yaralı və yorğun əsirin başına vura-vura, onu yerə yıxıb üzünü torpağa sürtdü. Ağa Məhəmməd xanın səsi cır olduğuna görə, heç vaxt qışqırmazdı, ancaq o gün düşmənin müqabilində səsinə ucaldıb dedi:

– Lütfəli xan! Görürəm hələ də lovğalığından və təkəbbüründən əl götürməmişən, ancaq mən indi elə edəcəyəm ki, sən bir daha başını qaldıra bilməyəsən!

Sonra fərman verdi ki, tövlədən bir dəstə işçi gəlsin. Həç bir tarixçinin bu barədə açıq yazmağa üzü gəlməmişdi. Hamı çox gözəl bilirdi ki, Lütfəli xan ələ düşsə, cəzası ağır olacaq. Qacar xan ətrafındakılara bunu dəfələrlə eşitdirmişdi. Lütfəli xan özü də ələ keçsə, başına çox şeylər gələcəyini bilirdi, amma yəqin ki, cəzasının məhz nədən ibarət olacağını ağına gətirmirdi. Ağa Məhəmməd xanın Lütfəli xan barədə fərmanının qəbahətli olduğu yazılır, amma hər halda Qacar xanı bu fərmanı birdən-birə verməmişdi. Lütfəli xanın hərəkətlərindən ziyan çəkib qeyzlənəndə hadisələrdən xəbəri olan əyani-əşrəf onun Lütfəli xana qarşı amansız olacağına şübhə eləməirdi.

Lütfəli xanı tövləyə saldılar. Əl-ayağı zəncirdə idi, qızdırma içində yanır, su istəyirdi, lakin Ağa Məhəmməd xanın qorxusundan ona su verə bilmirdilər. O biri gün Ağa Məhəmməd xan Qacar əmr etdi Lütfəli xanı hüzuruna gətirsinlər. Əsirin qollarından tutub Ağa Məhəmməd xanın yanına apardılar. Qacar xanı dedi:

– Lütfəli, de görüm lovğalığından əl çəkmişənmə?

Lütfəli xanın qızdırması düşməmişdi, zəiflikdən başını qaldıra bilmirdi, gözləri yarıyumulu idi. Bu sözü eşidəndə, başını geri atıb, göz qapaqlarını qaldırdı, qüvvəsini toplayıb Ağa Məhəmməd xanın üzünə tüpürdü:

– Ey alçaq xacə, mən səndən qorxmuram!

Qacar xanının içi göynədi, Zənd xanı onun qövr eləyən yarasının közünü qoparmış, sərdarların, əyanların qabağında qara eybini üzünə çırpmışdı.

Ağa Məhəmməd xan bir anlığa sükut etdi, sonra cəlladı çağıraraq omur etdi:

– Lütfulinin gözlərini çıxart!

Cəllad bir göz qırpımında Zənd xanını yerə yıxdı, onun zəncirdə olan əl-ayağını iplə çəkib möhkəm bağladı, sonra üç barmağıyla Lütfuli xan Zəndin gözlərinin alt qapaqlarından cəllad təzyiq etdi ki, gözlər pırtlayıb kasasından çıxdı.

Cəllad işə başlayan zaman Ağa Məhəmməd xan Qacar məhkuma yaxınlaşdı ki, bu dəhşətli əməliyyatı öz gözləri ilə görsün. Lütfuli xanın sağ gözü yerindən çıxandan sonra cəllad ağzında saxladığı bıçaqla damarlarını kəsib, gözü tamamilə qıraraq yerə aldı, sonra Ağa Məhəmməd xanın gözü önündə sol gözü də çıxartdı. Sağ gözü çıxarılanda, Lütfuli xan nələ çəkdi, ancaq sol gözünü çıxaranda, ondan heç bir səs eşidilmədi.

Lütfuli xanın gözləri çıxarılıb yerə atılandan sonra Qacar xanı:

– İndi tüpürmək növbəsi mənimdir – deyib, məhkumun üzünə tüpürdü. Sonra dönüb əyanlarına dedi:

– Mən onun ölməsini istəmirəm, qoy diri qalsın, başına noxta vurub səfərlərdə piyada dalımca aparacağam.

Ancaq Lütfuli xanın vəziyyəti o dərəcədə ağır idi ki, dedilər əgər müalicə olmasa, öləcək. Qacar xanı göstəriş verdi ki, çiyinlərinin və gözlərinin yarasını müalicə etsinlər.

Xeyli müalicədən sonra Zənd xanının gözlərinin yarası sağaldı, ancaq çiyinləri sağalmırdı, qanqrena qorxusu var idi, əgər onu aparmağa dursaydılar, yolda ölərdi. Qacar xanı onun Kirmanda qalmasına razılıq verməyə məcbur oldu.

Ağa Məhəmməd xan Tehrana çatandan sonra qardaşı oğlu Xanbaba Cahanbanini Kirman, Şiraz və Yəzdə hökmran təyin etdi, ona tapşırırdı ki, bu əyalətlərdə kim baş qovzasa, onu məhv

etsin. Xanbaba Cahanbani Kirman, İranın cənub hissəsinin hökmranı olandan sonra, Şirazın həkimlərindən biri həkim Lütfoli Şirazini göndərdi ki, Kirmana gedib cəft adlanan dərmanla Lütfoli xan Zəndin yaralarını müalicə etsin.

Zənd xanının Kirmanda qalması Ağa Məhəmməd xanı rahat edirdi. Ona görə göstəriş verdi ki, onu Tehrana köçürsünlər. Zəndiyyə tərəfdarlarından eşidilən bəzi sözlər Qacar xanını rahat qoymurdu. Onlar deyirdilər ki, Lütfoli xanın şahlıq etməyə ləyaqəti var, korluq ona heç mane ola bilməz. Xorasanı Nadir şahın nəvəsi kor Şahrux da şahlıq edirdi. Bu sözsöhbət Ağa Məhəmməd xan Qacarın qulağına çatdıqca, onun fikrini qətiləşdirirdi. Sultaniyyə çəməninə olanda, Tehran hakiminə göstəriş verdi ki, Lütfoli xan Zəndi qətlə yetirsin. Tehran hakimi də hökmdarının göstərişini alan kimi, cəlladı iki nəfərlə zindana göndərdi.

Lütfoli xanın cənazəsini qüsl verməyə apardılar. Meyit, üzərində dəri çəkilmiş skeletə oxşayırdı. Yuyulandan sonra cənazəni Tehranın yaxınlığındakı İmamzadə Zeyd məqbərəsinin yaxınlığında dəfn elədilər. Qəbrin üzərinə heç bir əlamət qoyulmadı. İranın cənubunun hökmranı və ziyalı, heç vaxt dodaqlarından təbəssüm əskik olmayan Zənd şəhriyanı belə öldü.

Lütfoli xanın qətlindən iki əsr keçir. İranın cənubunda hələ də onun barəsində yazılan mərsiyələri oxuyurlar. Lütfoli xanın ölümü ilə Zəndiyyə sülaləsinin hökmranlığına son qoyuldu. Heç şübhə yoxdur ki, öz aralarında olan ixtilaflar da bir tərəfdən səbəb oldu ki, sülalə aradan getsin. Kərim xan Zənddən sonra Zəndiyyədən kim hökmranlığa gəldisə, öz qohum-əqrəbəsinin qanını tökdü.

Zəndiyyə sülaləsi qırx üç il şahlıq etdi. 1209-cu hicri-qəməridən sonra onlardan bir nəfər də olsun həqiqi səltənətə yetişmədi.

Qafqaz müharibələrinin başlanması

Ağa Məhəmməd xan Qacar Zəndiyyə səltənətinə son qoymaqla, yolundakı ən böyük maneəni aradan götürdü. Beləliklə də, İranın cənubunda nüfuzunu möhkəmləndirdi. Qacar tarixçiləri yazırlar ki, Kirmanın uzun sürən müharibəsi onu çox yormuşdu. Ona görə bir müddət istirahət etməyə qərar verdi, Tehrana gəlib, oradan da Sultaniyyə çəməninə getdi. Sultaniyyə çəmənini o zaman İranın ən gözəl yaylaqlarından olub, ov üçün misilsiz bir məkan idi. Dediğimiz kimi, Ağa Məhəmməd xan möharətli bir ovçu kimi ad çıxarmışdı. Düz iki ay Qacar xanı Sultaniyyədə sakin oldu. Bu vaxt ona xəbər verdilər ki, Qarabağın hakimi İbrahimxəlil xan vergi verməkdən imtina etmişdir, vergi alanlar da canlarının qorxusundan Qarabağdan qaçıb Ərdəbilə getmişlər.

O zaman Arazın şimalında olan torpaqlar Suxuma qədər İranın tabeliyində idi. İran şahlarının icazəsilə o mahalları idarə edən hakimlər həmən mahalların tanınmış adamlarından seçilirdilər. Söylədiyimiz bu mahallar Gürcüstan və Qarabağdan ibarət idi, bir hissəsi də Xəzran adlanırdı ki, sonralar Gürcüstana verildi. İbrahimxəlil xanın yağı olması xəbəri Ağa Məhəmməd xana veriləndə, təbii ki, onu itaətə məcbur etmək məsələsi ortaya çıxdı.

Ərdəbilə çatanda, ona dedilər ki, İbrahimxəlil xan Cavanşir Şuşa şəhərini möhkəmlətməmişdir və qərara almışdır ki, orada müqavimət göstərsin. Qacar xanı düşündü ki, İbrahimxəlil xana qüvvətlənməyə fürsət verməsin, ona görə bilatəxr onunla vuruşmaq üçün yola düşdü, Xudafərin körpüsündən keçib sürətlə irəlilədi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar göstəriş verdi ki, körpünün uçulub-dağılan yerlərini təmir etsinlər. Bundan əlavə, üzən körpü də qayırtırıb, qoşunu o körpü vasitəsilə Arazdan keçirtirdi. Deyirlər Qacar xanı bu müharibəyə altmış min piyada və süvari, iyirmi beş topla gəlmişdi. İbrahimxəlil xan Cavanşir Şuşa hasarının arxasında vuruşmağa hazırlaşmışdı. Ağa Məhəmməd xan Qacarın dövründə Şuşa kiçik, gözəl şəhər idi, möhkəm hasarın hündürlüyü şəhərin bütün cəhətlərində bərabər idi, hasarın elə yerləri var idi ki, oradan mühacimlərin başına daş, qaynar su və əriniş qurğuşun tökmək olurdu.

Ağa Məhəmməd xan ilk baxışda müşahidə etdi ki, bu hasara onun topları kar etməyəcək, ola bilər ki, daşların bir qismini dağıda, amma qoşunu keçirməkdən ötrü yol açma bilməyəcək. Bununla belə, Şuşanı mühasirə etdi və fikirləşdi ki, Kirmana qələbə çaldığı kimi, mühasirəni uzatsa, Şuşanı da alacaq.

Qacar xanı Şuşanı mühasirə etdikdən sonra, ona məlum oldu ki, şəhərin su mənbələrini quruda bilməyəcək, ona görə ki, Şuşanın suyu şəhərin içində yerdən çıxırdı, təbii ki, şəhəri almamış, o çeşmələrə əl çatmırdı. Amma Qacar xanı düşünürdü ki, şəhər uzun sürən mühasirəyə dözməz. Nəhayət, aclıqdan öldən düşüb təslim olacaq. Bir müddət toplardan atəş açıb bir daha əmin oldu ki, toplar qalanın hasarını dağıtmağa qadir deyil, bu işdən əl götürdü, nəticəsi olmayan işə vaxt və bəzi sərf etmək istəmədi. Bundan sonra, o, öz hərbi memarlarını hüzuruna çağırıb, divarın altından kan atmaq barədə onlarla məsləhətləşdi. Memarlar yoxlayıb gördülər ki, hasarın bünövrəsi də daşdır, illərlə vaxt lazımdır ki, onu deşib hasarın altında çala qazalar, çalaya bəzi doldurub partladalar.

Bir gün heç gözlənilmədən Şuşa qalasının darvazaları açıldı, İbrahimxəlil xan öz tüfəngçiləri ilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşununa qəfildən hücum etdi. Qacar xan tez müdafiə təd-

birləri gördü, iki dəstə məharətli tüfəngçi göndərdi ki, İbrahimxəlil xanın qabağını alsınlar. Bu sərrast atıcıların gülləsi hədəfdən yayınmırdı. Sonra əmr etdi ki, topları da dörd para ilə doldurub darvazaya yaxınlaşdırsınlar, sonra darvaza gözətçilərini məhv edib, qoşuna yol açsınlar.

Ağa Məhəmməd xan Qacar göstəriş vermişdi ki, top atəşinə ara verilməsin. Hər atılan top sürətlə doldurulur, bunları doldurana kimi o biri dolu toplardan atəş açılırdı. Beləliklə, top atəşinin arası kəsilmirdi, topların arxasınca tüfəngçilər hərəkət edirdilər. İbrahimxəlil xan gördü ki, əgər qayıdıb şəhərə girməyə, Qacar xanının qoşunu onu qova-qova şəhərə daxil ola bilər, ona görə sürətlə dönüb şəhərə girdi və darvazaları bağlatdırdı. İbrahimxəlil xanın bu hücumunda Ağa Məhəmməd xan Qacarın min nəfər əsgəri qətlə yetdi. Qold Smitin yazdığına görə, İbrahimxəlil xanın da min nəfərə yaxın tələfatı oldu.

O biri gün Ağa Məhəmməd xan Qacar İbrahimxəlil xan Cavanşirə məktub yazdı: «Əgər təslim olsan və vergi versən, müharibədən əl götürəcəm, səni cəzalandırmayacağam». Məhəmməd xan Qacar bu məktubu ona görə yazdı ki, mühasirənin uzun çəkəcəyini əvvəlcədən yəqin etmişdi. Gürcüstanın hakimi bu müddətdən istifadə edib özünü qüvvətləndirə bilərdi. Əgər İrakli ətrafını möhkəmləndirib, rus imperatriçəsi Yekaterinadan kömək istəsəydi, işlər çox çətinləşəcəkdi. Ona görə İbrahimxəlilə məktub yazıb, bu şəri də ona əlavə etdi:

*Fələyin mancanağı tökürkən fitnə başını,
Qaçıb əhləh kimi sən şişəyə soxdun başını.*

Ağa Məhəmməd xan Qacar bu məktubuylə İbrahimxəlil xanı başa salmaq istəyirdi ki, Şuşaya çox da bel bağlama, şüşə sına da bilər.

İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xanın cavabında yazdı:

*Tanrı üstümdədir, qoruyur məni,
O lap daş qoynunda saxlar şişəni.*

Həmin vaxt Ağa Məhəmməd xan Qacara xəbər verdilər ki, Gürcüstan hakimi rus padşahı Yekaterinadan kömək istəmişdir. Ağa Məhəmməd xan yəqin etdi ki, Yekaterina din qardaşı Gürcüstan əmirinə kömək edəcək. Qacar xanı çox yaxşı anlayırdı ki, Yekaterina İrana əl atmaq üçün bəhanə axtarır, belə ki, onunla ruslar arasında müharibə labüddür. O, Yekaterinadan qorxmurdu, ancaq bilirdi ki, əgər bu müharibə başlasa, üzücü olacaq, uzun sürəcək. Ağa Məhəmməd xana məlum idi ki, Yekaterinanın Potyomkin adlı iş bilən bir dövlət başçısı var. Bu adam Rusiyanın hərbi qüvvəsini möhkəmləndirmək uğrunda çox zəhmətlər çəkmişdi. O, özü zabit idi, qoşunun qüvvətləndirilməsinin əhəmiyyətini yaxşı bilirdi. Onun tədbir ilə Osmanlı dövləti məğlub edilib, Kırım yarımadası rus torpağına əlavə edilmişdi. Həmin vaxt Potyomkin artıq iki il idi ki, ölmüşdü, ancaq Yekaterina üçün qüvvətli bir qoşun qoyub getmişdi. Bunları çox yaxşı dərk edən Ağa Məhəmməd xan Gürcüstan əmirinə kömək gəlməmiş, onu məğlub etmək, Yekaterinanı maraqlandıran bir məsələni öz xeyrinə həll etmək istəyirdi. Qacar xanı bu məsələnin həllində qətiyyən gecikmək istəmirdi, ona görə də İbrahimxəlil xanla düzəlişmək məcburiyyətində qaldı. İbrahimxəlil xan Şuşa qalasından çıxıb Ağa Məhəmməd xanın qoşununa hücum edən zaman, onun qardaşı oğlanları Məhəmməd bəylə Əsəd bəy yaralanıb əsir düşmüşdülər. Ağa Məhəmməd xan bundan xəbərdar idi. İbrahimxəlil xana bir məktub da yazdırıb, orada qeyd etdi ki, əgər təslim olmasan, qardaşın oğlanlarını qətlə yetirəcəyəm. Ağa Məhəmməd xanın sarayında Pirqulu xan adlı bir şəxs vardı. Bu adam İbrahimxə-

lil xanla köhnə dost idi. Pirqulu xan Ağa Məhəmməd xanın məqsədini biləndə, baş əyib dedi:

– Bu məktubu yazmağın faydası yoxdur. Mən İbrahim xanı yaxşı tanıyıram. Qardaşı oğlanlarının öldürülməsindən narahat olmayacaq, onların qətli, onu bir az da hirsləndirəcək, əgər şəhriyar icazə versə, mən barışıq üçün bir iş görərəm.

Ağa Məhəmməd xan soruşdu:

– O işi nə şəkildə görəcəksən?

– Şəhriyar icazə versin, bunu onun ancaq özünə deyim.

Ağa Məhəmməd xanın əmrilə oturanlar otağı tərk etdilər. Həmi gedəndən sonra Pirqulu xan Qacar xanına yaxınlaşdı:

– Ey şəhriyar! Hər nə desəm, xeyirxahlıq üzündən deyirəm.

– Bilirəm ki, mənə sədaqətlisən.

– Sizə olan sədaqətim məni vadar edir ki, deyim, Şuşa qalası bu tezliklə alınmayacaq.

– Mən özüm də bunu bilirəm.

– Digər tərəfdən, şəhriyar mühasirədən də əl çəkə bilməz, ona görə ki, bu mahalların hakimləri cürətlənərlər, onların hər biri şahlıq iddiasına düşər, İbrahimxəlil xan özünü şah adlandırır.

– Sən ağıllı adamsan və dediklərinin hamısı düzdür.

– Ancaq ümid edirəm İbrahimxəlil xanla danışıqdan sonra elə bir yol tapım ki, şəhriyarın hərbi heysiyyətinə xələl toxunmasın və İbrahimxəlil xan da itaətə gəlsin, qoşunun Şuşaya varid olmasına da ehtiyac qalmasın.

– Ola bilərmə ki, mən Şuşanı işğal etmədən, İbrahimxəlil xan izhari itaət edə?

– Mənim yəqinim yoxdur, ancaq ümid edirəm ki, söhbət edəndən sonra, bəlkə itaət edə.

Ağa Məhəmməd xan Pirqulu xana icazə verdi ki, İbrahimxəlil xanla istədiyi kimi danışsın, məsələni yoluna qoysun. Pirqulu xan İbrahimxəlil xana məktub yazıb qeyd etdi ki, köhnə dostluğumuz naminə, səni görüb bir gecə-gündüz qonağın olmaq istəyirəm. Qarabağ hakimi cavabında yazdı ki, qonağın qədəmləri mənim gözlərim üstə olsun, vaxt meylinizdir, gəlin. İbrahimxəlil xan şəhər darvazasını Pirqulu xan üçün açmadı, fikirləşdi ki, kələk ola bilər, üstündə rahat oturacaq düzəldilmiş bir taxtını iplə hasardan aşağı saldılar, Pirqulu xan onun üstündə oturandan sonra ipi çəkib, Pirqulu xanı şəhərə gətürdülər.

Qarabağ hakimi öz köhnə dostunu ehtiramla qarşılayıb öpüldü:

– Sizi görməkdə çox xoşhalam.

Pirqulu fürsəti fəvtə vermədi:

– Mən buraya xeyirxah niyyətlə gəlmişəm. Bilirsən ki, mən Ağa Məhəmməd xan Qacarın xidmətçilərindənəm, əgər desəm onun xeyrini istəmirəm, yalan olar, amma sən də dostunam, dostluğun şərti budur ki, gərək sən də xeyrini nəzərə alam.

İbrahimxəlil xan dostuna təşəkkür etdi. Pirqulu xan davam elədi: – Mən səni tanıyıram və bilirəm ki, qoçaq adamsan və əgər məndən inciməsən, dilavərlikdə Lütfuli xan Zənd də ad çıxarmışdı, təkbaşına Ağa Məhəmməd xan Qacarın bütün qoşunu ilə vuruşurdu.

İbrahimxəlil xan onun sözünü kəsdi:

– Mən Lütfuli xan Zəndin şücaətini, tərifini eşitmişəm.

Pirqulu xan dedi:

– Demək istəyirəm ki, bununla belə Ağa Məhəmməd xan elə bir qoçaq adama qələbə çaldı. Bu xacənin möhkəm iradəsi vardır, bir işi başlayanda, nəticə əldə edincəyə qədər inad göstərir. Kirmanın qışı çox soyuq olur. Ağa Məhəmməd xan Qacar şəhərin xaricində əsgərlər üçün yeni bir şəhər saldırıb, əs-

görlərini orada yerləşdirdi ki, qışda mühasirəni yarımçıq buraxmağa məcbur olmasın. Sən ümid etmə ki, hava soyuyanda, Ağa Məhəmməd xan Şuşanın mühasirəsindən əl çəkəcək, mühasirəni o qədər uzadacaq ki, bu şəhərin bütün camaatı acından ölsün.

İbrahimxəlil xan dedi:

– Sən mənim dostumsan, mən də səninlə açıq danışiram. Ürəyimdəkiləri deyirəm. Mən bu xacədən qorxmuram və Şuşanı ona təslim etmək istəmirəm. O, Lütfuli xan Zəndi qətlə yetirdi, ancaq təsəvvür etmirəm ki, məni öldürə bilər. Əgər onunla müharibə edib qətlə yetsəm belə, bu mənə sağlığımda Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şuşaya qədəm basıb onu təsərrüf (zəbt etmə) etməyindən xoşdur.

– Sənin hünərinə heç şübhəm yoxdur. Bilirəm ölümdən qorxmursan, lakin bu şəhərin camaatını da fikirləşmək lazımdır. Sən nə qədər ərzaq toplasan da, bir gün hər şey tükənəcək. Bax o gün şəhər sarsılacaq, ya da Ağa Məhəmməd xan Qacar, Kirmanın hasarın xaraba qoyan kimi, bu şəhərin də hasarını xaraba qoyub, qoşununu şəhərə salacaqdır. Heç təsəvvürünə gətirirsənmi ki, camaata necə divan tutacaq?! Mən Kirmanda idim. Gördüm ki, Ağa Məhəmməd xan Qacarın əsgərləri Kirman əhalisinin başına nələr gətirdilər. Mən gördüm ki, əllərinə keçəni necə qarət etdilər, xalqın namusu tapdalandı. Sonra da Kirmanın bütün kişiləri Ağa Məhəmməd xan Qacarın əmrilə kor edildi, bu gün Kirmanda bir gözlü kişi tapmazsan, əgər tapsan da bil ki, onlar sonradan Kirmana köçənlərdir. İndi sən də müqavimət göstərmək istəsən, Şuşa şəhəri süqut etdikdən sonra, Kirman əhalisinin başına gələn faciələr bu şəhərin camaatının da başına gələcək. Gərək fikirləşəsən, günahsız xalqı Ağa Məhəmməd xanın qəzəbinə düşər eləmək düz deyil.

İbrahimxəlil xan dedi:

– Bu şəhərin kişiləri hünərvərdirlər, ölümdən də qorxmurlar!

– Arvad-uşaqlara nə deyirsən?

– Şəhər Ağa Məhəmməd xanın əlinə düşməmişdən qabaq, bütün arvad-uşağı öldürəcəyik ki, Qacar xanının əsgərlərinin əlinə düşməsinlər.

– Kırmanda da belə danışdılar, lakin onların çox azı bu işi görə bildi, qalanları aclıqdan elə əldən düşmüşdülər ki, hərəkət etməyə təqətləri yox idi, onda qalmış arvad-uşaqları qətlə yetirələr.

– Sən ki xeyirxah məqsədlə bura gəlmisən, de görüm mən nə etməliyəm?

– Əgər sən Ağa Məhəmməd xan Qacara məktub yazıb, ona hədiyyələr göndərüb, itaətini bildirsən, o, Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib, buradan çıxıb gedəcək.

– Mən elə adam deyiləm ki, qaladan xaric olub, özümü bu xacəyə təslim edəm!

– Mən demirəm Şuşa qalasından xaric ol, özünü ona təslim et. Məktub yaz ki, şəhriyara mütiyəm, ancaq qocalmışam, bir də xəstə olduğum üçün sizin yanınıza gəlmirəm.

– Əgər belə məktub yazıb göndərsəm, Ağa Məhəmməd xan Qacar buradan gedəcək?

– Bəli! Qardaşının oğlanlarını da azad edəcək.

– Məndən vergi, ya girov almaq istəməyəcəkmi?

– Əgər sən məktubla bərabər itaətini bildirsən, əlbəttə, istəməyəcək!

– Başa düşürəm nə deyirsən.

– Məktubu göndərəndən sonra, hasarın üstünə çıxıb, özünü Ağa Məhəmməd xana göstərsən, məktubda yazdıqları-

nı uca səslə təkrar edərsən, belə ki, onun zabitləri və əsgərləri də eşidə bilsinlər. Beləliklə də, Ağə Məhəmməd xanın sənə qarşı qəzəbini söndürmüş olarsan, onun da heysiyyəti təhqir olunmaz.

– Belə də mənim heysiyyətim təhqir olunur, axı!

– Sən şəhərin əhalisi ilə söhbət elə. Başa sal ki, onları nə dəhşətli faciələr gözləyir. Onlara Kirman hadisəsindən danış, qoy bilsinlər ki, sən onların malın, canın və namusun hifz etməkdən ötrü bu fədakarlığı edirsən, ağılı olan hər kəs dərk edəcək ki, sən həqiqətən fədakarlıq edirsən və qoymursan ki, Şuşa camaatının başına Kirman əhalisinin başına gələnələr gəlsin, onlar səndən razı da qalacaqlar.

– Mən başa düşürəm sən nə deyirsən, ancaq bu şəhərin camaatı sadə adamlardır, onlar mənim fədakarlığımın əhəmiyyətini anlamayacaqlar, təəvvür edəcəklər ki, bu xacədən qorxduğumdən, ona itaət izhar edirəm.

– Belə olan surətdə, sən şəhərin möhtərəm ruhanilərindən iki nəfəri yanına çağırıb bu mövzuda söhbət elə. Qoy onlar camaatı işin aqibətindən xəbərdar etsinlər.

Çox götür-qoydan sonra İbrahimxəlil xan şəhər ruhanilərini çağırıb, məsələni onlara ətraflı surətdə danışdı. Ruhanilər razılaşırdılar ki, şəhər camaatını toplayıb, İbrahimxəlil xanın qərarı barədə onlara ətraflı surətdə danışsınlar. Ruhanilər razılaşırdılar ki, şəhər camaatını toplayıb, İbrahimxəlil xanın qərarı barədə söhbət eləsinlər. Onlara çatdırsınlar ki, əgər Qacar xanı Şuşaya daxil olsa, nə faciələrə giriftar olacaqlar.

Ruhanilər İbrahimxəlil xanın fədakarlığına çox yüksək qiymət verdilər və onu Kərbəla şəhidlərinin bəzilərinin göstərdikləri fədakarlıqla müqayisə etdilər. Onlar camaata dedilər:

– Əgər Kərbəla şəhidləri din yolunda canlarını fəda etdilsə, İbrahimxəlil xan sizin canınızın, malınızın və namusunuzun yolunda fədakarlıq edir. Bu hünərvər adam qərara gəlib hamının gözü qabağında Ağa Məhəmməd xan Qacara itaət izhar etsin ki, onun şərin bu şəhərin camaatının başından uzaqlaşdırsın. O, bunların hamısını siz şuşalıların xatirinə edir.

1209-cu hicri-qəməri ilinin məhərrəm ayının on doqquzunda, məktub Ağa Məhəmməd xana çatandan sonra, İbrahimxəlil xan Kəfən geyib hasarın üstünə çıxaraq, hasardan xaricdə dayanmış atlı Ağa Məhəmməd xana türkcə müraciət elədi:

– Ey Qacar şəhriyarı, sizə məktub göndərmişəm, məktubda demişəm ki, mən sizin təbəələrinizdənəm, bütün ömrüm boyu sizə itaət edəcəyəm. İndi gəlmişəm ki, məktubda yazdıqlarımı öz dilimlə deyim. Sizin zabit və əsgərləriniz bilsinlər ki, sizə mütiyəm və heç vaxt itaətdən boyun qaçırmayacağam.

Ağa Məhəmməd xanın qoşununun içərisində türk dili bilməyənlər də var idi, ancaq Qacar xanı mütərcimlər qoymuşdu ki, İbrahimxəlil xanın sözlərini fars dilinə tərcümə etsinlər, onlar da başa düşsünlər ki, Qarabağ xanı itaət izhar edir.

İbrahimxəlil xan müraciətini bu sözlərlə bitirdi:

– Qocaldığma və xəstə olduğuma görə ümid edirəm ki, Qacar xanı məni məzur tutar. İcazə verər ki, xəstə halimlə onun hüzuruna gəlməyim, lakin sağalan kimi, böyük şövqlə özümü onun dərgahına çatdıracaq və xidmətində duracağam.

Qarabağ hakiminin izahatı sona çatandan sonra, Ağa Məhəmməd xan Qacar da danışmalı idi, amma o, qoşun-rəiyyət içində heç vaxt ucadan danışmazdı. Bu işdən ötrü məmur etdiyi gür səslə, rəvan nitqli adamlar vəzifələrinin öhdəsindən çox yaxşı gəlirdilər. Qacar xanının natiqi üzünü İbrahimxəlil xana tutdu:

– Sənin peşmançılığını qəbul edir, səni də, Şuşa camaatını da bağışlayıram. İstəyim budur ki, həmişə müti olub, mənim fərmanlarımdan boyun qaçırmayasan, Şuşanın vergisini hər il ödəyəsən. Mənə göndərdiyin hədiyyələri də qəbul etdim. Şuşa müharibəsi ola bilərdi bir il uzansın, amma Qarabağ hökmdarının yazılı və şifahi təslim olması, Ağa Məhəmməd xan Qacarın qürurunu razı saldı.

Üç gündən sonra Qacar xanı Şuşadan çəkildi.

Tiflis faciəsi

Məhərrəm ayının iyirmi üçündə Ağa Məhəmməd xan Şuşadan yola düşdü. Ehtiyat üçün Qarabağda üç min piyada və süvari saxladı ki, İbrahimxəlil xan arxadan ona hücum eləmiş olsa, Azərbaycanla rəbəsi kəsilməsin. Gürcüstan əmirinin müharibəsinə gedirdisə, arxadan arxayın olmalıydı.

Ağa Məhəmməd xan İrəvan dərəyaçasına çatıb, iki gün orada dayanandan sonra Gürcüstan torpağına varid oldu. Qacar xanı o günə qədər Gürcüstana getməmişdi, oranı yaxşı tanımırdı, ona görə yerli əhalidən Tiflisə dair məlumat topladı, bildi ki, Tiflisdə isti sular çeşməsi vardır, ona görə oranı Tiflis adlandırırlar. Kür çayı onun ortasından çıxıb Xəzər dənizinə tökülür. Ağa Məhəmməd xan onu da bildi ki, Tiflisin hasarı yoxdur, lakin ərki var, ərki kiçik olduğuna görə orada çoxlu əsgər yerləşdirmək mümkün deyil və müqavimət mərkəzi kimi əhəmiyyəti yoxdur. Ərkin suyu da xaricdən gəlir, suyunu kəssələr, orada onlar susuzluqdan öləcəklər. Bunu da öyrəndi ki, Tiflisin evləri təpələrin üstündə, ya ətəklərində yerləşir və əgər Tiflis əhalisi evlərdə müqavimət göstərsələr, o şəhəri işğal etmək çox çətin olacaq, bəlkə də məğlub olub, ağır tələfat verməklə, geri qayıtmaq məcburiyyətində qala.

Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan dərəyaçasından yola düşəndə, topları orada qoydu, Tiflisə gedən yol nahamar yol idi, topları o yol ilə aparmaq olmazdı. Qacar xanı Tiflisə səksən minlik qoşunla gəlmişdi. Şuşada olanda, ona kömək göndərmişdilər. Səksən min əsgərin hamısının tüfəngi vardı. Tüfəngdən əlavə, zənburək də götürmüşdülər.

Qoşunun gəldiyi yol bəzi yerlərdə meşədən keçirdi. Onda arxada və yanlarda kəşfiyyat dəstələri hərəkət edirdi, qoşun çox ehtiyatla gedirdi. Ağa Məhəmməd xan bilirdi ki, onu sarsıtmaqdan ötrü qəfil kiçik hücumlar ola bilər. Kəşfiyyat dəstələrinin diqqətinə baxmayaraq, yenə də arabir qoşuna güllə atırdılar, ölənlər və ağır yaralananlar vardı. Məhərrəm ayının iyirmi yedisində Kərce adlı bir yaşıllıq yerdən keçəndə, Ağa Məhəmməd xan Qacarın sağında gedən süvariye güllə dəydi. Qacar xanı tez atdan endi, başa düşdü ki, gülləni atan yəqin ki, onu nişan alıbmuş. Güllə isə başqasını öldürmüşdü. O saatdan Ağa Məhəmməd xan daha sayıq oldu.

Ağa Məhəmməd xan xarici görkəmilə ətrafdakılardan kəskin şəkildə fərqlənirdi. Onu adamların arasında seçib ayırmaq o qədər də ciddi səy tələb etmirdi. Üzü uzunsovdu, qabaqdan üç dişi düşdüyündən, bir az içəri çökilmiş kiçik ağzının ətrafında iki dərin qırış vardı. Qaşları həmişə düyünlənmiş olardı. Bu, adamları çox qorxudurdu, təsəvvür edirdilər ki, Qacar xanı qəzəblidir. Düyünlənmiş qaşlarının altında gözləri kədərli, cyni zamanda rəhmsiz görünürdü. O gözlərə baxan hər kəs başa düşərdi ki, onların sahibindən rəhm gözləmək faydasızdır. Hətta şərqililərin ruhiyyəsinə bələd olmayan bir avropalı belə Ağa Məhəmməd xan Qacarın şəklini qarşısına qoyub diqqətlə baxsaydı, başa düşərdi ki, bu şəklin sahibi çox bədbəxt adamdır. Yaxınları bilirdilər ki, onun dodaqlarında heç vaxt həqiqi gülüş olmayıb, dünya gözündə ömür boyu əriməyəcək zülmətdir. Ba-

şına qaxınc olan kor eybi ucundan, içində qövr eləyən sağalmaz yaranın, mələhət düyününün ağrısından səssiz-səmirsiz inləyir. Bir adamın onu qəzəbləndirməsi kifayətdir ki, böyük iradə gücünə cilovlanıb bir yerə yığılmış ağrı, əzab və nəhayətsiz dərd qübbəsi gurultuyla dayaqlarını tərpədən kəsin başına çöksün. Cavanlıqda güldüyünü görənlər olmuşdu. Kirman şəhərini alt-üst edəndən sonra, ömrünün axırına kimi onu gülən görmədilər. Lütfəli xan Zəndin bir təlxəyi var idi. Ən qaraqabaq kimsələr belə onun məzəli oyunlarına gülüşsüz baxa bilməzdilər. Ağa Məhəmməd xan Kirmandan Tehrana qayıdanda, o təlxəyi də Tehrana apardılar ki, Qacar xanını əyləndirsin. Lakin təlxəyin danışqları, hərəkətləri, Qacar xanını bir dəfə də olsun güldürmədi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar gürcü atıcılarının gülləsinə tuş gəlməsin deyə, daima yerini dəyişirdi. Hər gün günəşin batmasına iki saat qalmış, kəşfiyyat dəstələrinin müəyyən elədiyi yerdə alay qururdu. Alayı möhkəm olmasaydı, çoxlu tələfata məruz qalardı. Gürcüstan əmiri Tiflis əhəlisinə göstəriş vermişdi ki, Qacar xanına qarşı partizan vuruşmaları aparsınlar, lakin əhali bu növ vuruşmanın əhəmiyyətindən xəbərdar olmadığı üçün, bu işə lazımı qədər qoşulmadı. Gürcüstan əmiri Ağa Məhəmməd xan Qacarı müntəzəm müharibədə məğlub etmək istəyirdi. Şəhərə yaxın yerdə onun qabağını almağı düşünürdü. Onun cəmi on beş minlik ordusu var idi, onların on üç mini piyada, iki mini süvarilərdən ibarət idi.

Ağa Məhəmməd xan eşidəndə ki, Gürcüstan əmiri yolu bağlayıb, dayanıb alay qurdu, o gecə onun kəşfiyyat dəstəsi bir an belə istirahət etmədi, daima düşmən qoşununa qarşı gedərək, əsir tutmağa çalışdılar, ancaq hər dəfə itlərin hürüşü gözləyiciləri xəbərdar edirdi.

Ağa Məhəmməd xan bir gecə qabaq döyüş taktikası barədə öz sərdarları ilə söhbət aparmışdı, bilirdi ki, düşməni mühasirəyə ala bilməyəcək. Gürcüstan əmirinin ordusu elə yerdə qərar tutmuşdu ki, iki tərəfdən qayalıqlar onu sipər kimi qoruyurdu. Ona görə, Qacar xanı birbaşa hücum edib, düşmənin müqavimətini sındırmaqla, oradan keçməyi nəzərdə tuturdu.

Ağa Məhəmməd xan hücum fərmanı verdi. Tüfəngçilər hərəkətə gəlib, atəş aç-aça düşməne yaxınlaşmağa başladılar. Dəstələrə göstəriş verilmişdi ki, növbə ilə atəş açsınlar, belə ki, tüfənglər heç vaxt boş qalmasın. Çalışmalıdırlar ki, özlərini düşməne tez çatdırsınlar, belədə tələfat da az olardı. Düşməne çatan kimi, sərnizələrdən istifadə etməli idilər. Əsgərlərin hamısı bilməli idilər ki, əgər düşməne qələbə çalmasalar, məhv olacaqlar. Gürcüstan əmirinin çərkəz əsgərlərindən ibarət süvariləri bir nöqtədə dayanmışdılar. Onlar mahir atıcı idilər, tüfənglərindən çıxan hər güllə bir nəfəri qətlə yetirirdi. Elə ki, iki qoşun üzbəüz gəldi, atəş səsləri kəsildi, hər iki tərəfdən sərnizə və qılınclar işə düşdü. Ağa Məhəmməd xan arasıkəsilmədən kömək göndərirdi. Həlak olmuş əsgərlərin yerinə tez başqa əsgər gəlirdi. Çərkəzlər nə qədər şücaət göstərdilərsə də, Ağa Məhəmməd xan Qacarı qoşunlarını geri oturma bil-mədilər. Sayları az olsa da, müdafiədən əl götürmədilər. Son damla qanına qədər vuruşacağına and içmiş iki min çərkəz döyüşçüdən bir nəfər də qaçmadı, hamısı qətlə yetdi və yaralandı.

Vuruş səhərdən başlayıb axşama qədər ara vermədi. Bu müddətdə Gürcüstan əmirinin ordusu bir an belə istirahət edə bilmədi, yorğunluq onlara elə güc gəldi ki, heç silahlarından istifadə etməyə belə təqətləri qalmadı. Axşam çağı Ağa Məhəmməd xan gördü ki, düşmən çox yorulub. Əgər yeni bir hücum məruz qalsa, tamamilə darmadağın olacaq. Ona görə də,

ləngimədən süvarilərə hücum əmri verdi. Süvarilər yarım saat ərzində düşmənin cəbhəsini yardılar. Gürcüstan əmiri baxıb gördü ki, əgər dayansa, əsir düşəcək, yaxud öldürüləcəkdir, ona görə iki oğlu ilə qoşunu atıb qaçdı. Başsız qalan ordu mühasirəyə düşdü. Yolu öndən və arxadan bağlı olduğu üçün əsgərlər təslim olmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Gün batana yaxın müharibə Ağə Məhəmməd xan Qacarın qələbəsi ilə sona çatdı və Tiflisin yolu onun üzünə açıldı.

Ağə Məhəmməd xan Qacar şəhəri gün yola düşdü. Tiflisə çathaçatda dayanıb alay qurdu. Şəhər Tiflisə girmək istəyirdi, amma bilmirdi ki, Tiflis əhalisi müqavimət göstərəcək, ya müqavimətsiz təslim olacaq. Ancaq Tiflis əhalisi müqavimət etmək niyyətində deyildi. Qacar tarixçiləri yazırlar ki, Tiflisin əhalisindən yetmiş nəfər Ağə Məhəmməd xanın qabağına çıxdılar ona desinlər ki, Tiflis müdafiəsiz bir şəhərdir və onların əhalisi müqavimət göstərməyəcək.

Bu müharibə Ağə Məhəmməd xana şərəf gətirmədi və İranın şimal əyalətlərinin əldən çıxmasına şərait yaratdı. Qacar xanı Tiflisə varid olandan sonra əsgərlərinə qətl və qarətə izin verdi. Sonra da onun qabağına çıxan yetmiş nəfər Tiflis sakininin başını kəsdirdi. Ağə Məhəmməd xanın əsgərləri heç kimə rəhm etmədilər.

Qacar tarixçiləri Tiflis faciəsini ətraflı yazıblar, onlar qeyd edirlər ki, bütün kilsələr viran edildi, ruhanilər qətlə yetirildilər. On beş min cavan qız və oğlanı əsir aparıb, başqa şəhərlərdə satdılar, nə qədər kişi, qadın həlak oldu. Fransa tarixçisi Morqan «İranda elmi missiya» əsərində qeyd edir ki, Qacar xanı Gürcüstan əmirindən və oğlanlarından intiqam ala bilmədiyi üçün, acığını Tiflis əhalisindən çıxdı.

Bütün Qərb tarixçiləri Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisdə müdafiəsiz şəhər əhalisinə tutduğu divanı bir növ divanəlik adlandıırırdılar. Fətəli şah dövründə İngiltərənin İranda səfəri olmuş ser Con Malkoln «İran tarixi» adlı kitabında (*bu kitab 1815-ci ildə Londonda çap olunmuşdur*) yazır ki. Ağa Məhəmməd xan Qacarın bu qətl-qarətdə məqsədi Gürcüstan əhalisini qorxutmaq, onları hər cür müqavimətdən çəkəndirmək idi. İnkaretmək olmaz ki, bu hadisənin təsirindən Gürcüstanın başqa əyalətləri müqavimətə cürət etmədilər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Gürcüstanın qalan şəhərlərini də müqavimətsiz zəbt etdikdən sonra Arazı keçib, Muğana gedərək orada dayandı və Tiflisdə qarət olmuş malların hesabını istədi. Məlum oldu ki, onun özünün payı dörd krür (*hər krür yarım milyona bərabərdir*) təmən olmuşdur. Ağa Məhəmməd xan Qacar Şirazda qaldığı illərdə Kərim xan Zənd ona dolanmaq üçün ayda üç təmən verərdi. İndi iki milyon təmən onun üçün heç nə idi.

Qacar xanı Muğandan Tehrana getmək istəyəndə xəbər gəldi ki, Tehrandə vəba xəstəliyi yayılmışdır. Ona görə Tehrana qayıtmağı başqa vaxta qoyub, Muğandan Talişə, oradan da Gilana və Mazandarana gəldi. Payızda, Tehrandə vəba xəstəliyi ötüşəndən sonra paytaxta qədəm qoydu. Qərara gəldi ki, bahar gərən kimi tacqoyma mərasimi təşkil etsin.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın tac qoyması və Məşhəd səfəri

Ağa Məhəmməd xan Qacar tacının layihəsini öz əli ilə çəkdi. İsfahan və Kirmanşah zərgərlərini Tehrana çağırırdı. Zərgərlər onun çəkdiyi layihəni görəndə dedilər ki, bu taca qırx beş kiloqram qızıl lazımdır. Ağa Məhəmməd xan üç mərtəbə bir tacın şəklini çəkmişdi.

Dedilər bu tac o qədər ağır olacaq ki, onu başa qoymaq mümkün olmayacaq. Qacar xanı məcbur oldu tacın formasını dəyişsin. Bu dəfə birmərtəbəli tac çəkdi. Tac yarısına kimi cavahirlə bəzənəcəkdi, yarısı bəzəksiz qaldığına görə yenə də ikimərtəbəli görünəcəkdi. O, dairəvi olub, üst hissəsi aşağısına nisbətən enli düzəldilməliydi. Çəkisi qızıl və cavahirlərlə bir yerdə on bir girvənkədən artıq gələcəkdi (*bu tacın çəkisi 4,5 kq olmuşdur*). Ağa Məhəmməd xan Qacar onun ağır olacağını bildirdi, tac qayrılmamışdan qabaq, hər gün həmin çəkiddə bir papığı başına qoyub özünü öyrəşdirirdi ki, tacqoyma mərasimində başı yorulmasın.

Zərgərlər və cavahir ustaları tacın düzəldilməsi işlə məşğul olduqları vaxtda xəyyatlar da onun üçün qəbə tikməyə başladılar. Qəbənin üstü qatlanmış yaxalıq formasında daş-qaşla bəzədilmişdi. Çiyinlərində iri zümrüdlər düzülmüşdülər. Düymə ovəzinə almaz, mirvari işlənmişdi. Qəbənin başqa hissələrinə də mirvari tikilmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1210-cu hicri-qəməri ilinin (*miladi ilə 1795-ci il*) Novruz bayramında başına tac qoydu və özünü rəsmən İranın padşahı elan etdi. Bu tarixdən də Ağa Məhəmməd şah Qacar adlandı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar başına tac qoyandan sonra əlinə cavahirlərlə bəzənmiş toppuz alıb bir saat taxtda oturdu. Bütün bu müddətdə toplardan atəş açılırdı, şahlıq ərkində təbillər çalınırdı. Şahın şərəfinə, sağlığına qurbanlar kəsilirdi. Onun ömrünün hər ilinə on qoyun kəsilirdi, qurbanlıq qoyunların əti şahın mətbəxində bişirilir, bütün Tehran əhalisinə paylanırdı. Camaat o gün yeməklərini Ağa Məhəmməd şah Qacanın mətbəxindən apardı. Tacqoyma mərasimində köməyi olan böyüklərə qızıl sikkələr verildi.

Zərgərlər Ağa Məhəmməd şahın tacına və qəbasına qızıl və daş-qaş seçəndə, Nadir şahın cavahirətindən söhbət düşdü. Dedilər ki, onun cavahirəti nəvəsi Şahruxdadır. O cavahirlərin arasında elələri var ki, tayı-bərabəri yoxdur, onlara qiymət qoymaq mümkün deyil. Ağa Məhəmməd şah Şahruxa dostanə bir məktub yazdı: «Taxta oturmaq xəyalım olduğundan, Nadir şahın cavahirlərini mənim tacqoyma mərasimimə göndərməniyi istədim. Mərasim qurtarandan sonra onları qaytararam». Şahrux Ağa Məhəmməd şahın elçisini çox yaxşı qəbul etdi və cavab məktubu yazıb göndərdi. Məktubda dedi ki, o məşhur cavahirətdən onda heç bir şey yoxdur. Hamı bilir ki, Nadir qətlə yetəndən sonra onu öldürənlər Kəlatə gedib nə qədər qızıl-cavahir var idi, hamısını aparmışlar. Şahrux hamı məktubda üzr istədi ki, kor olduğu üçün mərasimdə iştirak edə bilməyəcək.

Qacar xanı düşündü ki, Şahrux düz danışmır, Nadirin cavahirlərinin çox hissəsinin Şahruxda olduğunu söyləmişdilər. Nadir şahın nəvə-nəticələrinin bədbəxtliyinə səbəb olan, onun dudmanını dağıdan cavahirlərin yenə də fəlakətlər törədəcəyi hamıya aydın idi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar tac qoyandan sonra qərara gəldi ki, Xorasana gedib Nadirin cavahirlərini Şahruxdan alsın. Bu zaman xəbər yetişdi ki, özbəklər Xorasanın şimalından girib Mərvə qədər qətlü-qarət ediblər. Xorasan yolundan daha bir xəbər gəldi: türkmənlər müsafirlərə hücum edib, mallarını almış, özlərini isə öldürmüşlər.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1210-cu hicri-qəməri ilinin zəl-qəd ayında, böyük bir qoşunla Xorasana yola düşdü. Şahruxa çatıb, Astrabada döndü. Qacar xanı astrabadlı olduğu üçün, Astrabad səhrasında yaşayan türkmənləri yaxşı tanıyırdı, istəyirdi görsün müsafirləri qətlə yetirənlər hansı tayfadandırlar. Gü-

nahkarları tapdıqdan sonra əmr etdi, onları Xorasan yolunda – müsafirləri qətlə yetirdikləri gecə tutsunlar, yüz altmış iki nəfərin hamısını diri-diri gecə tutdular. Ağa Məhəmməd şahın ölümündən bir neçə il sonra da haman yolda adam boyda yüz altmış iki ağ bürc nəzəri cəlb edirdi. Lakin türkmənlər bu cəzadan ibrət almadılar. Nə vaxt ki İranın hökuməti zəifləyirdi, onlar Xorasan yolunun müsafirlərinə hücum edirdilər. O dövrlərdə Tehranın şiə camaatı imam Rzanın qəbrini ziyarət etmək üçün Məşhədə gedərdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar bu zaman Xorasandan başqa, İranın bütün bölgələrinə hökmranlıq edirdi. Tehrandakı bütün vilayətlərin əmirlərinə, o cümlədən Şahruxa məktublar göndərərək, özünün İran padşahı olduğunu bildirdi, eyni zamanda əmr verdi ki, məktubun məzmunundan əhalini xəbərdar etməli, Məşhəd əhalisi Ağa Məhəmməd şah Qacarın bütün İranın padşahı olduğunu bilmirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Astrabaddan qayıdarkən yolüstü Məşhədə döndü. Ətrafdakı əmirilər onun pişvazına çıxdılar. Səbzəvar hakimi Allahyar Qılın uzun məsafədən onun qabağına gəlib, özünü və qoşununu Qacar xanının ixtiyarına verərək, onunla Məşhədə gəldi. Qocan hakimi Əmir Günə xan Məşhəd yolundan çox uzaqlarda olmasına baxmayaraq, iki yüz süvari ilə yetişib, Ağa Məhəmməd şahla qoşuldu. Esfərayen hakimi İbrahim xan Şadlu baxmayaraq ki, Ağa Məhəmməd şahdan çox uzaqlardaydı, əlli nəfər süvarisiylə hüzuruna gəlib, onunla Məşhədə yola düşdü. Nişapur hakimi Cəfər xan Boyat Səbzəvara kimi Qacar xanını pişvaz edib, ona min əşrəfi təqdim etdi. Qacar xanına qoşulan bütün Xorasan əmirlərinin adlarını çəksək, böyük bir siyahı alınacaq.

Əyanlar Xorasan sultanı Şahruxa xəbər verdilər ki, Xorasanın bütün vilayətlərinin əmirləri, hərəsi bir dəstə süvarilə Qa-

car xanının qoşununa birləşib. İndi çox qüdrətlidir. Yaxşı olar ki, siz də onun pişvazına çıxasız. Şahrux istədi ki, kor olduğunu bəhanə edib getməsin, ancaq dedilər ki, Qacar xanı bunu özünə böyük sayğısızlıq hesab edəcək və rəhmsiz adam olduğu üçün sizdən intiqam alacaq. Şahrux Ağa Məhəmməd şahın qabağına çıxmağa məcbur oldu. Şəhərin baş ruhanisi Hacı Mirzə Mehdini də özü ilə götürdü. Şahruxun adamları ona məsləhət gördülər ki, Qacar xanına hədiyyə də aparsın. Şahrux dedi:

– Mən koram, kor adam hər məqamda üzrlüdür. Heç kim ondan hədiyyə almaq intizarında deyil.

Əyanlar nə qədər israr etsələr də, Şahrux hədiyyə aparmaq istəmədi.

– Mən ona hədiyyə naminə bir beyt şeir aparacağam.

Əyanlar dedi:

– Heç olmasa, onu iki mənzil pişvaz et.

Şahrux bundan da boyun qaçırdı:

– Mənim gözlərim görmür, yeriməyə qüdrətim yoxdur.

O zaman Şahrux Qacar xanın pişvazına getdi ki, artıq Ağa Məhəmməd şah Məşhədin lap yaxınlığında idi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar böyük bir çadırdə oturmuşdu, Hacı Mirzə Mehdi Şahruxun əllərindən tutub, çadıra saldı. Şahrux öz gur səsiylə Ağa Məhəmməd şaha xoş gəldin! – dedi. Ağa Məhəmməd şah cavabında dedi:

– Sizi daha tez görmək intizarında idim.

– Korluq və qocalıq səbəbindən, sizin yanınıza gecikdim. Məni məzur tutun!

Sonra bu şeiri Qacar xanına oxudu:

*Peyğəmbər Allahın səsin eşitdi,
Görmədi üzünü nə illah etdi.*

*Mən də eşidirəm səni ey şahım,
Əksini görmədən nədir günahım?!*

Ağa Məhəmməd şah fazil adam idi. O, beytlərin məzmununa afərin deyib, Şahrux və Hacı Mirzə Mehdiyə oturmağa izin verdi. Onlar oturandan sonra Ağa Məhəmməd şah Məşhədin vəziyyətindən, ərzaq məsələsindən suallar verdi, Şahrux cavab verdi:

– Ərzaq barəsində deyə bilərəm ki, Məşhəddə bolluqdur.

Bir qədər sual-cavabdan sonra Şahruxu və Hacı Mirzə Mehdiini mürəxxəs etdi.

O gün Ağa Məhəmməd şah Nadir şahın cavahirləri barədə bir söz danışmadı. Səhər sübhədən hazırlaşib, Məşhədə yola düşdü, məqsədi bu idi ki, günortadan qabaq imam Rzanın qəbrini ziyarət etsin.

Günortaya üç saat qalmış, Ağa Məhəmməd şah şəhərin yuxarı küçəsinin darvazasına çatdı. Atıdan düşdü, çəkmələrini çıxartdı və ayaqyalın imam Rzanın qəbrinin ziyarətinə getdi. Küçənin hər iki tərəfində yığılan camaat heyətlə Ağa Məhəmməd şah Qacara baxırdı. Lütfuli xan Zəndi öldürən, Zəndiyyə sülaləsinin axırına çıxan, dalbadal neçə şəhəri tutub, bütün İranı öz hökmünə tabe edən bu qüdrətli hökmdarın görkəmi əməllərinə heç uyuşmurdu. Tiflis şəhərinin Ağa Məhəmməd şah tərəfindən yerlə-yeksan olması xəbəri də təzəcə Məşhəd əhlinə çatmışdı. Qacar xanı toplaşan adamlara tərəf baxmadan, başını dik tutub gedirdi. İmam Rzanın məqbərəsinin həyətinə çatıb torpağa düşdü, yeri öpdü, sonra durub həyətə girdi. İmamın qəbrini ziyarət edib, məqbərənin həyətidən çıxdı. Şahrux onu saraya aparıb qonaqpərvərlik etmək istədi, Ağa Məhəmməd şah isə üzr istəyib bildirdi ki, pəhrizdədir, gərək qida rejiminə riayət eləsin. Əslində Qacar xanı Şahruxun evinə qəsdən getmədi, onun çörəyini, duzunu dadmaq istəmədi.

Şahruxun babası Nadir şah Əşrəf Ağa Məhəmməd şah Qacarın babası Fətəli xan Qacarı qətlə yetirmişdi. Nadir şahın şəkilləri və müharibə təsvirləri Məhəmmədin ərkində dururdu. Ağa Məhəmməd şah bilirdi ki, əgər ərkə getsə, Nadir şahın şəkillərini görüb elə qəzəblənəcək ki, onun bütün nəvə-nəticələrinin qətlinə fərman verəcək. Ona görə Şahruxla getməyib, Məşhədin şimalında, bağda sakin oldu.

Qacar xanı üç gün Məşhəddə qalandan sonra, Şahruxa si-fariş göndərdi:

«Nadir şahın cavahirəti İranın səltənət dəstgahına məxsusdur. O, sizin xüsusi malınız olmadığına görə, göndərin gəlsin. O cavahirat İran şahına çatmalıdır». Peyğəmi aparan adam çox ədəb və hörmətlə danışmalı, cavahirəti almaq üçün israr etməməliydi, yalnız cavab gözləməliydi.

Şahrux artıq yaşlanmışdı. Uzun ağ saqqalı vardı. O, Ağa Məhəmməd şah Qacarın məktubunu gətirən qasidə dedi:

– Mənim adımdan Qacar şəhriyarına çatdırın ki, lazım olan halda, o şəhriyarın yolunda canımdan və malımdan keçməyə hazıram. Xahiş edirəm Qacar şəhriyarı məni öz hüzuruna qəbul etsin, ona deyiləsi sözüm var.

Həmin gün Qacar xanı onu qəbul etdi. Şahrux ərkdən çıxıb görüşə getmək istəyəndə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın adamları onu araya almışdılar, nəzarət edirdilər ki, qaçmasın.

Ağa Məhəmməd şah Şahruxu öz yanında oturtdu. Çay və şimi gətirdilər. Şahrux Nadir şahın xəzinəsinin başına gətirilən əhvalatı çox ətraflı surətdə Qacar xanına danışdı.

Ağa Məhəmməd şah Şahruxun söhbətinə axıradək qulaq asandan sonra dedi:

– Qoca olduğun üçün sənə iki gün möhlət verirəm, Nadir şahın cavahirlərinin yerini deyəcəksən, o cavahirat İran şahına çat-

malıdır. Ciddi tədbirlərə əl atmamış, onları gərək mənə təhvil verəsən, verməsən, məndən giley etmə.

Şahrux getdi, ancaq Ağa Məhəmməd şahın adamları onu ərk-də nəzarət altına almışdılar. Bir gün sonra Şahrux Hacı Mirzə Mehdiyə Ağa Məhəmməd şahın yanına göndərdi. Şahrux bildirdi ki, Ağa Məhəmməd şah dindar adamdır, ruhanilərə hörməti var, bəlkə Hacı Şeyx Mehdiyənin sözünü qəbul edib, cavahir məsələsindən vaz keçə. Hacı Şeyx Mehdi içəri girəndə, Ağa Məhəmməd şah iri bir yaquta tamaşa edirdi. Qacar xanı ona öyləşməyə izin verdi, gəlişinin səbəbini soruşdu. Hacı Şeyx Mehdi dedi:

– Gəlmişəm böyük şəhriyardan xahiş edəm ki, Şahruxu bağışlasın.

Ağa Məhəmməd xan dedi:

– Əgər Şahrux cavahirləri versə, mənim tərəfimdən ona heç bir ziyan dəyməyəcək, onunla işim olmayacaq.

Hacı Şeyx Məhəmməd Mehdi bu şərti gözləyirdi. Ona görə dedi:

– Ey Şəhriyar! Əgər o bədbəxt korun cavahirləri olsaydı, sizə təqdim edərdi, çünki daş-qaşın parıltısını görməyən gözün ona heç ehtiyacı yoxdur. Cavahiri o adam saxlayar ki, ona baxanda ləzzət alsın. Şahruxa cavahir heç bir sevinc gətirə bilməz.

Ağa Məhəmməd şah geri çəkilmədi:

– Səltənət dəstgahının cavahiratını qaytarmaq məsələsi mühüm məsələdir və mən də o məsələni ayaqaltına ata bilmərəm. Heç şübhəm yoxdur ki, cavahiratın bir qismi Şahruxdadır.

– Ancaq o, and içir ki, Nadirin cavahiri onda deyil, bütün o cavahirlər Kalat qalasında başqalarına qismət oldu.

– Mən Şahruxun andına inanmıram.

Bəzi tarixçilərin yazılarında bu da qeyd olunur ki, söhbət zamanı Ağa Məhəmməd şahın gözü Hacı Şeyx Mehdiyin barmağındakı zümrüd üzüyə düşdü. olini uzatdı ki, ona baxsın. Məshədin baş ruhanisi üzüyü barmağından çıxarıb, cəftirəmlə Qacar xanına təqdim etdi. Ağa Məhəmməd şah gözləyirdi ki, Hacı Şeyx Mehdi «Peşkəşdir» deyəcək, ancaq şeyx bunu demədi. Ağa Məhəmməd şah xüsusi alətlə üzüyün qaşını tacından ayırdı və boş halqanı Hacı Şeyx Mehdiyə qaytardı.

– Hacı, sizin kimi ruhaniyə əqiq üzük yaxşı yaraşar.

Hacı Şeyx Mehdi Qacar xanının bu hərəkətini görəndə, nitqi kəsildi, anladı ki, söhbəti uzatmağın mənası yoxdur. Mürəxxəs olmağa izin istədi. Ağa Məhəmməd şahın yanından çıxıb Məshədin əркинə gəldi, əhvalatı Şahruxa danışdı, sonra dedi:

– Mənə belə gəlir ki, Ağa Məhəmməd şah Qacara müqavimət göstərmək xətlərdir, əgər Nadirin cavahirlərindən sizdə olanı varsa, verin bu xətləri başınızdan uzaqlaşdırın.

Şahrux Hacı Şeyx Mehdiyin vasitəçiliyindən bir nəticə almadıqda, Gülrux adlı cavan qızını Ağa Məhəmməd şahın yanına vasitəçiliyə göndərdi. Bunu eşidənlərin bəziləri Şahruxu qınadı, onun hərəkətini qəbahət adlandırdı. Bəziləri də Ağa Məhəmməd xanın xacə olduğunu düşünərək, burada heç bir qəbahət görmürdülər. Çünki xacələr hərəmxanalarda qulluq edər, qadınlar da onlardan utanıb yaşmanmazdılar.

Gülrux Qacar xanının hüsuruna gəlib ona dedi:

– Ey böyük Şəhriyar, əgər atamın cavahirəti olsaydı, mən onları görərdim, ya da heç olmasa bilərdim ki, atamın cavahiri var. Demirəm evimizdə cavahir yoxdur, ancaq bizim evimizdəki cavahir adi, ucuz qiymətlidir, Məshədin bazarlarından alınmışdır, Nadirdən qalma cavahirimiz yoxdur.

Ağa Məhəmməd şah Qacar dedi:

– Mənə sizin Məşhəd bazarlarından aldığınız cavahirat lazım deyil, mən Nadirdən qalan cavahirləri istəyirəm. Onların bir qismini Lütfuli xan Zənddən almışam. İndi gərək atan o cavahiratın qalanını mənə qaytarsın!

Gülruş Ağa Məhəmməd şahın xacə olduğunu bilirdi, lakin özünü bilməməzliyə qoyub, öz aləmində ona yaltaqlıq etmək istədi:

– Ey Şəhriyar, əgər mən sizin arvadınız olsam, atamdan əl götürərsinizmi?

Ağa Məhəmməd şah onun üzünə baxmadan qısaca dedi:

– Mən arvad almıram!

Gülruş əl çəkmədi:

– Hazıram sizə siğə olam, onun müqabilində atama qəzəbiniz soyusun.

Ağa Məhəmməd şah:

– Mən siğə istəmirəm – deyib, qıza getməsini əmr elədi. Ağa Məhəmməd şah bu cür təklif eləməyi Şahruxmu tapşırırmışdı, ya bunu qız özünü fikirləşmişdi, məlum deyil. Ancaq hər halda ata da, qız da Ağa Məhəmməd şahın vəziyyətini bilirdilər ki, o evlənmək iqtidarında deyil.

Şahrux qızının da vasitəçiliyindən bir nəticə almadı. Ağa Məhəmməd şahın verdiyi iki günlük möhlət başa çatdı, o ərəkə gəlib orada sakit oldu, əmr etdi ki, Şahruxa işgəncə versinlər ki, gizlətdiyi cavahirlərin yerini desin. Əvvəlcə kor şahı yuxusuz qoymaqla ona əziyyət verməyə başladılar. Şahrux yatmaq istərkən üzünə soyuq su çilədilər, bununla oyanmasaydı, bədəninə iynə batırırdılar. Kor şah o əzablara dözür, cavahirlərin yerini demirdi. Məmurlar Ağa Məhəmməd şahı dedilər ki, Şahrux əzablara dözür, cavahirlərin yerini deməkdən imtina edir.

Ağa Məhəmməd şah əmr etdi ki, onun bədənini ərimiş qurğuşunla yandırsınlar. Məmurlar qurğuşunu əritdilər və ondan götürüb Şahruxun bədəninin müxtəlif yerinə tökdülər. O elə hey qışqırır, yalvarırdı, deyirdi ki, babamın cavahirlərindən mənə heç bir şey qalmamışdı. Ağa Məhəmməd şah Qacar eşidəndə ki, Şahrux yenə müqavimət göstərir, əmr etdi ki, onun başının dövrəsinə xəmir tutsunlar, sonra qurğuşunu əridib ora töksünlər. Şahrux bu işgəncəyə dözə bilməyib dedi:

– Əl çəkin məndən, cavahirlərin yerini göstərim.

Ərkin sərdabəsindən iki nəhəng sandıq çıxdı, bu iki sandığın içərisindəki cavahirlər o zaman puluna görə çox böyük qiymətə malik idi. Baş çıxanlar baxıb dedilər ki, bunların hamısı Nadirdən qalma gövhərlərdir.

Ağa Məhəmməd xan Qacar fikirləşdi ki, Şahruxda ola bilsin yenə də cavahir qalıb. Lakin əgər o kor qocanı bir də işgəncəyə məruz qoysaydılar, həlak olacaqdı. Qacar xanı əmin idi ki, Şahruxun arvad-uşaqları ilə Herata köçən oğlu Nadir Mirzədə də Nadirin cavahirlərindən durur, ancaq ona əli çatmırdı. Nadir Mirzəni yaxalamağı hələlik təxirə saldı.

Şahrux işgəncələrdən azad olandan sonra onu iki ay müalicə etdilər ki, yaraları sağalsın. Lakin yaraları tam yaxşılaşmadı, ağrısı olmasa da, ölənə kimi onun başından qanlı su ifraz olurdu. Nadirin övladları özündən sonra yarım əsr Xorasanda şahlıq edib qüdrət sahibi olmuşdular. Qacar xanı qorxurdu ki, o gedəndən sonra Şahrux əlil olmasına baxmayaraq, yenə də nüfuza malik ola, ya da ki, onun Heratdakı oğlu Nadir Mirzə qüdrətlənib, ona qarşı çıxa. Ona görə qərar qəbul etdi ki, Nadirin bütün əshabələrini Xorasandan Tehrana köçürsün. Şahruxa sifariş göndərdi ki, oğlun Nadir Mirzəyə məktub yaz. Məşhədə gəlsin. Yaz ki, əgər gəlməsə, səni öldürəcəyəm.

Şahrux dedi:

– Mən ona məktub yazacağam, amma bilirəm ki, o, mənim məktubuma məhəl qoymayacaq.

Qacar xanı dedi:

– Əgər sənin göstərişinə əməl etməsə, mən Herata qoşun çəkib, onu cəzalandıracağam.

Şahrux naçar qalıb oğluna məktub yazdı, onun Məşhədə gəlməsini əmr etdi.

Nadir Mirzə də atasına cavab yazdı ki, mənim yerim burada yaxşıdır, Məşhədə gəlməyə zərurət yoxdur. Belə olanda, Ağa Məhəmməd şah Herata qoşun göndərdi ki, Nadir Mirzəni tutub gətirsinlər. Nadir Mirzə Qacar qoşununun yaxınlaşmasından xəbər tutan kimi, arvad-uşaqlarını götürüb dağ yolları ilə Kabula qaçdı. Fərmandeh Ağa Məhəmməd şah xəbər verdi ki, Nadir şah arvad-uşaqları ilə Kabula getdi. Qacar xanı onun izinə düşüb, tutmağı əmr etdi, lakin qoşun fərmandehi dağ yolları ilə özünü Kabula çatdırma bilməzdi, bu yol həm uzun, həm də əziyyətli idi, heç karvan da o yolla gedə bilməzdi, onda qalmışdı ki, qoşun ola.

Qacar fərmandehi iki müşküllə üzləşdi, birincisi bu idi ki, qış yaxınlaşırdı, qışda qoşunu Herata aparmaq mümkün deyildi, ikincisi, atları və qoşunu yedizdirməyə pulu yox idi. Əgər yollarda əhalinin mal-qarasını müsadirə edib, ərzaqlarını zəbt etsəydi, daimi bir vuruşmaya giriftar olacaqdı.

Əfqanıstanda çox igidlər var idi ki, öz mallarından keçməzdilər, mühacim kim olur-olsun, vuruşacaqdılar. Ona görə qoşun fərmandehi Ağa Məhəmməd şahdan pul istədi ki, qoşunu cənub tərəfdən Əfqanıstana aparsın. Fərmandehin məktubu Ağa Məhəmməd şah Qacara çatanda, Kabulun vəziyyətindən xəbəri olan bir neçə nəfər, Kabula qoşun göndərməyi məsləhət görməyib dedilər:

– Sənin qoşunların yollarda soyuqdan qırılmasalar da, Kabulda həlak olacaqlar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar onların məsləhətinə qulaq asıb, Heratdakı fərmandehini geri, Məşhədə çağırdı. Beləliklə, Şahruxun oğlu Nadir Mirzə Qacar xanının cəngindən qurtuldu.

Ağa Məhəmməd şahın ömrü vəfa etmədi ki, bir də Xorasana gedə və Nadir Mirzəni də atası Şahrux kimi əzib aradan götürə. Nadir Mirzə dözülməz əzab və əziyyətlərdən sonra özünü Kabula çatdırıb, Kabulun əmiri şah Zamana pənah apardı. Ağa Məhəmməd şah o vaxt artıq qərara gəlmişdi ki, Zaman şahın təsəvvüründə olan Bəlx şəhərini geri alıb, Nadir Mirzəni yaxalasın. Sonra da Mərv şəhərinə qoşun çəkib, o şəhərdə qətl-qarətə meydan açan özbəklərin başını əzsın. Özbəklərin fərmandehi Murad bəy Can Mərv şəhərini qarət etdikdən sonra, elə o şəhərdə də sakin olub, başına tac qoydu, adının da şah Murad xan çağırılmasını əmr etdi.

Şah Murad xan bilirdi ki, onunla Ağa Məhəmməd şah Qacar arasında müharibə baş verəcək, ona görə də əsgər yığmağa başladı. Bir tərəfdən də pul xərcləmək istəmirdi. Yerli əhəlinin ona nifrəti olduğu üçün qoşun yığa bilmədi, yalnız özbəklərdən bir az əsgər yığa bildi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar qərara gəldi ki, Məhəmmədli xanın sərkərdəliyi ilə Mərvə bir qoşun göndərsin, şah Murad xanı tutdurub, Məşhədə gətirsin.

Qacar xanı Azərbaycana qayıdır

Ağa Məhəmməd xan Mərvə qoşun göndərmək istəyən zaman cəhdi ki, rus imperiyasının qoşunu Dərbəndi işğal etdikdən sonra Muğan səhrası boyunca irəliləməkdədir. Tiflis şəhərinin şah Qacar tərəfindən qarət edilməsi, rus imperatriçə-

si Yekaterinanın əlinə bəhanə verdi ki, Arazı keçib, Muğan səhrasına daxil olsun.

Rus imperatorluğunun Nadir şahın dövründə İrana marağı yox idi. Nadir şah öldürülən gündən artıq əlli il keçirdi. Bu müddət ərzində İran qoşunu ilə rus qoşunu arasında müharibə olmamışdı. Tiflisə hücum və əhlidə əmələ gələn nifrət, İbrahim-xəlil xanın Ağa Məhəmməd xan Qacarın əleyhinə apardığı təbliğat, habelə Gürcüstan əmirinin Yekaterinadan kömək istəməsi səbəb oldu ki, yarım əsrdən sonra rus imperiyası yenə də İran barədə fikirləşsin. İngilis tarixçisi Robert Qrant Uotson «İran tarixi» kitabında yazır ki, Yekaterina o zamana qədər böyük Pyotrun vəsiyyətlərini yerinə yetirməyə girişməmişdi. Pyotr öz xəlifələrinə vəsiyyət etmişdi ki, imperiyasını Asiyanın isti dəryasına çatdırsınlar. Həqiqətdə Yekaterina siyasi məsələlərə barmaqarası baxırdı. Pyotr da onun babası deyildi ki, onun vəsiyyətlərini həyata keçirməyə can ataydı. İkinci Yekaterina alman şahzadələrindən idi. Gənc yaşlarında onu Rusiyaya gətirib, yarımöli rus şahzadəsinə ərə vermişdilər. Bu, alman qızı ərinin olından çox əziyyətlər çəkmişdi. Rus imperatoru qardaşlarının əli ilə öldürüləndən sonra Yekaterina imperatriçə oldu. Onun həyatda cəş-ışrətdən başqa sanki heç bir məqsədi yox idi. Günü özündən xeyli cavan məşuqları ilə keçirdi, demək olar ki, siyasi məsələlərə vaxt çatmırdı. Hərdən cəş-ışrətdən yorulanda, şairləri, ədibləri, rəssamları və musiqiçiləri qəbul edirdi. Onun dövründə baş verən böyük siyasi işlər hökumətdə işləyən ləyaqətli və bacarıqlı adamların əli ilə həyata keçirdi. Onlardan ən görkəmliyi Potyomkin idi. O, ilk zamanlarda Yekaterinanın məşuqu idi, sonra Rusiyanın hökumət başçısı oldu.

Ağa Məhəmməd şah vaxtında Potyomkin həyatdan getmişdi. Lakin onun məktəbində dərs almış şəxslər siyasi işləri öz

öhdələrinə götürmüş, İrana təcavüz etməyi də qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Bəlkə də onlar, Pyotrun vəsiyyətlərini həyata keçirmək istəmişlər. Yekaterina o zaman ömrünün son illərini yaşayırdı. Altmış yeddi yaşı vardı, buna baxmayaraq, kefindən qalmırdı. İyirmi yaşında məşuqlarla əylənirdi.

Rusiyanın hökumət başçısı Potyomkin 1791-ci ilə qədər sağ idi. Yekaterinanın xatirələrindən məlum olur ki, o, hələ 1785-ci ildə rus mələikəsinin fikrini İrana cəlb etmişdi. İstəyirdi ki, rus qoşununu İrandan keçirib, Osmanlı ölkəsinə aparsın. Əvvəlcə Yekaterina İrana qoşun çəkməyə razılaşmadı, ancaq Tiflisdəki qətl-qarətdən sonra İrana qoşun çəkməyə razılıq verdi. Yekaterinanın iki məqsədi var idi: birincisi, Osmanlı ölkəsinin şərq hissəsini işğal etmək, ikincisi isə, Tiflis qətl-qarətinin əvəzini çıxmaq. Din qardaşlarının müsibətə düşməsi onun ohvəlini pozmuşdu.

Ağa Məhəmməd şah Qacar çox inandığı sordarı Məhəmməd Vəli xan Qacarı on minlik qoşunla Xorasanda qoyub tapşırdı ki, Xorasanın işğal əmrlərinin köməyi ilə özbəklərin hücumunun qarşısını alsın. O bilirdi ki, nə qədər Məşhəddə qoşun var, Şahruxun oğlu Nadir Mirzə Məşhəddə gələ bilməyəcək.

Qacar xanı Xorasandan hərəkət etməmişdən qabaq Şahruxun bütün ailə üzvləri Xorasandan Astrabada köçürüldü. Kor və yaralı Şahruxun hələ yeriməyə imkanı var idi. Həmişə mindiyi atına mindi. Onu gözətçilər əhatə etmişdilər. Gözətçilərlə birlikdə cəllad da gedirdi. Ağa Məhəmməd şah istəməmişdi ki, Şahruxu Məşhəddə qətlə yetirsin. Camaatın rəyindən çətiyat edirdi. Məmurlara göstəriş vermişdi ki, Xorasan–Tehran yolundakı Məzniyan qəsəbəsinə çatanda, Şahruxu atdan endirib, gizli yerə aparsınlar. Cəllad onun ağzını açıb, düyülmüş dəsmalı hülqumuna yeritdi. Kor Şahrux həyatla beləcə vidalaşdı. Qacar xanının ikinci işi bu oldu ki, İranın bütün əmirlərinə əsgər səfərbər edib Tehrana göndərməyi əmr elədi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar xəyal edirdi ki, böyük qüvvətli bir qoşunla rusların müharibəsinə getsin. O, rusların güclü olduğunu bilirdi. Ağa Məhəmməd şahın ömrü ilə İranın bütün sənət mərkəzlərində tüləng qayırmağa başladılar. İranın iki qurğuşun mədəninə qurğuşun çıxarma işləri vüsətləndi. İsfahanda da top qayıranlar top və top gülləsi hazırlamağa başladılar. Ərzaq, atların yemi İranın bütün əyalət və vilayətlərindən gətirilib, anbarlara yığıldı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Məşhəddən Tehrana varid oldu, Tehran bir böyük alayı xatırladırdı. Əlbəttə, qoşun şəhərin xaricində, Kən qəsəbəsində düşərgə salmışdı. Belə bir böyük qoşunu saxlamaq çox çətin iş idi, bütün sursatını daşımaq, müntəzəm olaraq çatdırmaq ciddi təşkilatçılıq tələb edirdi. Qacar xanı sursat işlərini Fəroculla bəy Aşağıbaşa tapşırırmışdı. Fəroculla bəyin ikinci vəzifəsi kəşfiyyat dəstəsinə başçılıq etməkdə. Sursat fərmandehi ərzaq bazaları təşkil etdikdən sonra Qəzvindən, Zəncandan və Miyandan keçdi, ancaq Təbrizə girmədi.

O, Miyana çatandan sonra, şərqə doğru yol aldı, Firuzabad-dan, Ördəbildən, Kəngörlüdan, Qaraqaçdan keçib, Araz çayına çatdı. Bu yerlərdə bir nəfər də olsun, düşmən əsgərinə rast gəlmədi.

Məlum oldu ki, Yekaterinanın qoşunu işğal etdiyi İran torpaqlarından çökilib gəlmişdir. Fəroculla bəy Aşağıbaş, rusların gəlişinin səbəbini kimsədən öyrənmə bilmədi. Bir dəqiqə belə yubanmadan, bu mühüm xəbəri Qacar xanına çatdırdı. Səbəb bu idi ki, Yekaterina vəfat etmiş, oğlu, onun yerinə rus imperatoru olmuş I Pavel rus qoşunlarının İrandan qayıtması fərmanını vermişdi.

I Pavel II Yekaterinanın əksinə olaraq, Gürcüstan məsihələrinin qətlindən mütləssir olmamışdı. Gürcüstan əmirinə də kömək sözü verməmişdi. Digər tərəfdən, Osmanlı hökuməti-

lə sülh imzalamışdı. Rus qoşunlarının İrandan çıxıb gəlmələri Ağə Məhəmməd şah Qacarı narahatlıqdan qurtardı. Ruslar tərəfindən xatiri asudə olduğuna görə, başqa məsələlərlə, xüsusilə Xorasan məsələsilə məşğul olmaq istədi. İndiki Əfqanıstanda və Türküstanda olan şəhərlərin bir qismi o zaman Xorasan əyalətinə daxil idi. Kabul şəhərinin əmiri şah Zaman, Xorasanın şəhərlərindən olan Bəlx şəhərini zəbt etmişdi. Ağə Məhəmməd şah Qacar ruslar tərəfindən arxayın olandan sonra Məhəmməd Həsən xan Qaragözlünü məmur etdi ki, Kabula gedib şah Zamana məktub aparsın və iki şeyi onun nəzərinə çatdırsın: birincisi, şah Zaman Bəlx şəhərini qaytarmalıdır, ikincisi də, Nadir Mirzəni ona təslim etməlidir.

Bəlx mövzusu və Buxaraya bir nəzər

Məhəmməd Həsən xan Qaragözlü Məşhədə gedib, oradan da özünü Kabula çatdırdı, Ağə Məhəmməd şah Qacarın məktubunu və hədiyyələrini şah Zamana təqdim etdi. Məhəmməd Həsən xan Ağə Məhəmməd şahın özü və qoşunu barədə söhbət açıb dedi:

– İran padişahı ruslarla müharibə aparmaqdan ötrü qüvvətli bir qoşun yaratdı. Amma rus qoşunları İrandan çıxdı. Siz ögər İran şahının şərtlərini qəbul etməsəniz, onun kimi iradəli, inadkar adamı mütləq özünüzdə düşmən edəcəksiniz və o, Kabula gələcək, Kirmanda, Tiflisdə törətdiklərini Kabulda da edəcəkdir. Lakin əgər İran padişahının istədiklərini yerinə yetirəsiniz, sizinlə dost olacaq. Ağə Məhəmməd şah kimi bir adamın dostluğu çox qiymətli, o, sizi həmişə himayə edəcəkdir. Digər tərəfdən, şah Qacar sizdən çox böyük xahiş etmir, başqası olsaydı, sizdən qəramət (cərimə, zərəri ödəmə) də tələb edərdi.

Şah Zaman soruşdu:

– Məndən nə qəramət istəyəcəkdi?

– Bəlx şəhərinin gəlinin. Ancaq o, sizdən qəramət istəmir, o istəyir ki, Bəlx şəhərini geri qaytarasız və Nadir Mirzəni təslim edəsiniz. Belə etsəniz, İran şahını özünüzdə dost edəcəksiniz.

Şah Zaman Bəlx şəhərini vermək istəmirdi, Nadir Mirzə barədə də əlindən bir şey gəlmirdi, Şahruxun oğlu artıq Herata qayıtmışdı. Ona görə Məhəmməd Həsən xan Qaragözlüyə dedi:

– Nadir Mirzəni görmək üçün gərək Herata gedəsən.

Qaragözlü bilirdi ki, Herata getməyin mənası yoxdu. O, tək qoşunsuz gedib Nadir Mirzəni necə tutaydı? Əksinə, Nadir Mirzə, Ağə Məhəmməd şah Qacardan acıq çıxmaq üçün onu tutdurub qətlə yetirə bilərdi. Məhəmməd Həsən xan Qaragözlü, heç olmasa, Bəlx şəhərini geri qaytarmağa şah Zamanı razı salmaqdan ötrü başladı o şəhərin tarixindən danışmağa. Söhbətindən belə nəticə çıxırdı ki, Bəlx şəhəri mütləq Ağə Məhəmməd şah Qacara qaytarılmalıdır. Şah Zaman dedi:

– Oğər mən Bəlx şəhərini qaytarsam, Ağə Məhəmməd şah əvəzində mənə nə verəcək?

Məhəmməd Həsən xan Qaragözlü ancaq Bəlx şəhərini şah Zamandan geri almağa məmur edilmişdi, onun Qacar xanı adından şah Zamana nəşə boyun olmağa səlahiyyəti yox idi. Ona görə də dedi:

– İran padişahı məni buraya göndərəndə, düşünə bilməzdi ki, siz ondan bir şey istəyəcəksiz, bu barədə mənə də bir göstəriş verməmişdir. Lakin əgər İran padişahından nə arzu etdiyinizi bildirsəniz, mən sizin istəyinizi ona çatdıraram.

Şah Zaman dedi:

– Mənim fikrim var Hindistana gedəm. Ora getmək üçün pula ehtiyacım var, İran padişahı mənə bir qədər pul verəmi o ölkəyə hücum üçün əsgər səfərbər edəmi?

Məhəmməd Həsən xan Qaragözlü cavabında dedi:

– Hindistana getmək istəyirsinizsə, nə üçün İran padişahı ilə getmirsiniz?

Şah Zaman soruşdu:

– Məgər sizin padişah da Hindistana getmək istəyir?

– Bəli!

– Nə vaxt?

– Nə vaxt gedəcəyini dəqiq bilmirəm, lakin bilirəm ki, belə bir fikri var. Yaxşı olar siz də pul istəmək əvəzinə, ona qoşulasınız.

– Mən istərdim ki, sizin padişahınız mənə yarım krur pul versin, əvəzində mən də Bəlxi ona verərəm.

– Mənim vəzifəm sizin sözünüzü ona çatdırmaqdır, ancaq yəqin bilirəm ki, o razılaşmayacaq.

– İki yüz əlli min түмән clə bir pul deyil, mən bilirəm sizin padişahınız çox varlıdır, gərək müzayiqə etməsin.

– Mən sizin təklifinizi ona çatdıraram, ancaq yaxşı olar ki, bir qədər az istəyəsiniz.

Çox çənə-boğazdan sonra nəhayət, Şah Zaman dedi:

– İki yüz min түмән versin, Bəlx onun malı olsun.

Məhəmməd Həsən xan Qaragözlü Ağə Məhəmməd şahə məktub yazmaq istədi, amma düşündü ki, məktubun gedib-gəlməsi bir neçə ay çəkəcək, ona görə özü yola düşdü, əvvəlcə Məşhədə, oradan da Tehrana gəldi.

Ağə Məhəmməd şah Qacar şah Zamanın təklifini eşidəndə, Məhəmməd Həsən xan Qaragözlünün narahatlığına rəğmən qətiyyən hirslənmədi, əmr etdi ki, iki yüz min түмән pul hazırlasın və aparıb Kabulda şah Zamana təhvil verilsin. Bu şərtlə ki, o tezliklə Bəlxi boşaldıb, oradan çıxsın, İran qoşunu əfqan qoşununun yerini tutsun.

Qaragözlü yenidən Kabula getdi və pulu şah Zamana təhvil verib, qəbz aldı. Şah Zaman da öz vədinə əməl edib, Bəlx İran qoşunu üçün boşaltdı. Bəlx şəhərinin geri qaytarılması Ağə Məhəmməd şah Qacarın görkəmli işlərindən idi ki, Qaragözlünün vasitəçiliyi ilə qan tökülmədən həyata keçdi. Qaragözlü xidmətlərinə görə Ağə Məhəmməd şahdan ənam aldı.

Ağə Məhəmməd şah Qacarın dövründə Xorasan çox vüsətli idi. Buxara, Xivə və Mərv şəhərləri coğrafi nöqteyi-nəzərdən Xorasanın bölünməz hissələri idi. Lakin bu şəhərlərin hakimlərini Xorasan sultanı yox, İran şahı təyin edirdi, həmin şəhərlər İran dövlətinin himayəsində idilər. Şəhərlərin hər birində hökmranlıq irsi idi, yəni atadan sonra oğul hökmdar olur və İran şahına hədiyyələr göndərərək itaətini izhar edirdi. İran şahı da onun haman şəhərdə hökmran qalmasını təsdiq edib, fərman göndərirdi. Bəzən də olurdu ki, bir hökmdar, o biri hökmdarın torpağını tutur, özünü əsir edir və ya qətlə yetirir, oranın hökmranlığını ələ alırdı. Belə hallarda, təcavüzkar hakim heç bir məsələ ilə əlaqədar İran şahına müraciət etmir və ona itaətdən boyun qaçırırdı. Əgər İranda qüvvətli bir padşah olsaydı, Türküstanə qoşun göndərərək, qiyamçı əmirin başını əzərdi. Şəhərin hökmranlığını alıb keçmiş əmiro, ya da onun ev əhlinə qaytarardı.

Buxara Ağə Məhəmməd şah Qacarın dövründə böyük bir şəhər idi. Deyilənə görə, bir darvazası, üç yüz altmış beş məscidi var idi. Ancaq güman ki, bu rəqəm şişirdilmişdir. Buxarada yüz əllidən artıq məscid olmayıb. Ən böyük məscid Kolan adlanırdı. Bu məscidi Teymurləng tikdirmişdi. Məcək adlı bir məscid də var idi ki, onu yerin altında qayırmışdılar. Buxarada səksən mədrəsə var idi. Mədrəsələrdə tələbələrin yaşaması üçün yüz əlli hücrə düzəldilmişdi. Buxaradakı mədrəsələrin birini Yekaterina öz xərci ilə tikdirmişdi. İranda hələ çay içmək

adət halına düşməmişdi. İranlılar çayı ancaq dərman kimi içirdilər. Ancaq Buxarada yaşıl çay içilirdi. Böyük çayxanalar var idi ki, əhali orada həm istirahət edir, həm də yemək yeyirdi. Buxara şəhərində iranlıların gəlirli işləri vardı, ticarətxanaları on mötəbər ticarətxanalardan sayılırdı, bir çox İran təbəəsi böyük mənsəb sahibi idi. İranlılar Buxara cəmiyyətinin yarısını təşkil edirdi, qalan yarısı özbəklər və qırğızlar idi.

O zaman Buxara əmiri şah Səid adlı, çox sərt bir adam idi, əhaliyə çox əziyyətlər verirdi. Canının qorxusundan heç kimin danışmağa cürəti çatmırdı. Şah Səid qanun qoymuşdu ki, gecə saat ikidən sonra küçədə adam olmasın. Əgər bir xəstənin həli ağrılaşsaydı, həkim dalınca getməyə heç kim cəsarət etməzdi. Hamilə qadın doğuş sancıları keçirsəydi belə, mama dalınca gedən olmazdı. Şah Səid özü şəriətdə qadağan olan pis işlərdən çıxır, ancaq başqalarını bu işlər üstə qətlə yetirirdi. Bunu da demək lazımdır ki, onun bu tədbirləri nəticəsində Buxara dünyanın ən salamat şəhərlərindən idi, bu şəhərdə oğru tapılmazdı. Hər məhəllənin dargası və ağsaqqalları var idi ki, ixtilafları onlar həll edirdilər.

Şah Səid o qədər özünə arxayınlaşdı ki, İranın himayəsində olan Mərv şəhərini də tutub, öz torpağına qatmaq qərarına gəldi.

Qoşun çəkib, oranın hakimi Bayraməli xanı qətlə yetirdi, Mərvdən bütün arvad-uşağı Buxaraya köçürtdü ki, qul bazarında satdırsın. Bəzi tarixçilərin yazdığına görə, şah Səid Mərvdən on səkkiz min əsir gətirmişdi. Həmin vaxt Buxara bazarında qulların biri yüz, üç yüz qızıl sikkəyə satılırdı. Mərvdən gələn on səkkiz min əsir, qul bazarında qiymətləri çox aşağı saldı, əsirin birini iki və ya üç qızıl sikkəyə satırdılar. Qul tacirləri ifləsa uğradılar. Onlar qulları bəhə qiymətlə alıb gətirmişdilər, indi ucuz satmalı idilər. Mərvdən Buxaraya gətirilən əsirlər,

rin hamısı Mərv iranlıları idilər, onlara mərvzi, yəni Mərvdə yaşayanlar deyirdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Səidin Buxaraya etdiyi hücumdan xəbər tutanda, bir nəfər könüllü axtardı ki, onun tərəfindən elçi kimi Səid şahın yanına gedib, Mərv əsirlərini buraxmağı ondan tələb etsin. Ətrafı oyan-əşrəflə dolu olsa da, Ağa Məhəmməd şah kimsəni əmrə göndərmək istəmirdi.

O, Səid şahın çox rəhmsiz və kobud adam olduğunu bilirdi. Səid şah heç bir qanun-qaydaya məhəl qoymadan, elçini öldürtdürə bilərdi. Qacar saray adamlarından İsmayıl ağa bir neçə dəfə belə çətin işlərin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdi. İsmayıl ağa boynuna götürdü ki, şah Səidin yanına gedib, onunla əsirlərin azad edilməsi barədə danışsın. Qacar xanının məktubunun qısa məzmunu belə idi: «Sizin əməliniz yağı olmuş bir adamın əməlidir. Mərv hakimi Bayraməli xanı qətlə yetirib, on səkkiz min Mərv əhlini əsir kimi aparmış, əhalinin var-yoxunu qarət etmişiniz, bilirsiniz, bu əməllərin sahibini nə gözləyir? Ancaq əsirləri azad etsəniz ki, onlar evlərinə qayıtsınlar, mən günahınızdan keçər, sizi öz yerinizdə saxlaram».

İsmayıl Ağa Xorasan yolu ilə Buxaraya doğru hərəkət etdi. Məşhədi keçib Mərvə, daha sonra Buxaraya çatdı. Elə o gün Buxara əmiri elçini qəbul etdi. O geniş taxtının üstündə yumşaq döşəkdə oturub, mütəkkəyə söykənmişdi. Əlində qısa bir əsa var idi. İsmayıl Ağa Məhəmməd şah Qacarın məktubunu ona verəndə, tam etinasızlıqla yanındakılardan birinə dedi ki, məktubu alıb oxusun. O şəxs məktubu İsmayıl Ağadan alıb oxudu. Buxara əmiri məktubun məzmununu eşidəndən sonra, istehzalı gülüşlə dedi:

– Gec gəlmisən, Mərvin əsirləri çoxdan satılıb.

İsmayıl ağa mümkün qədər mülayim danışdı:

– Ey böyük əmir, siz əsirləri qaytarmaq istəsəniz, onları geri ala bilərsiniz.

Buxara əmiri qaşlarını qaldırdı:

– Satılmış əsirlər məgər bu şəhərdədirlər ki, mən onları qaytarım? Uzaq yerlərdən bura gəlib, alıb aparırlar. Mərvdən gətirilən əsirlərin hərəsi indi bir şəhərdədirlər. Bir qismini də qırğızlar alıb yurdlarına aparıblar. Mənim tərəfimdən Məhəmməd şahə deyərsən ki, bir az tez xəbər göndərsəydi, əsirləri qaytara bilərdim, ancaq bu gün, onların çoxu satıldığına görə məndən heç nə asılı deyil. Satılmayan kiçik bir dəstə var, onları da qaytarmağa dəyməz, çünki onlar da bir neçə gün sonra satılacaqlar.

İsmayıl ağa başa düşdü ki, Buxara əmiri əsirləri qaytarmaq fikrində deyil. O, Buxaraya getməyi boynuna götürəndə, həyatı ilə risq etdiyini bilirdi. Bu şirin ağzından tikəsini çıxarmağa bənzəyirdi, ola bilərdi ki, şir tikəni vermək istəməsin, üstəlik payını əlindən almaq istədiyinə görə, qəzəblənib onu parçalasın. Bir tərəfdən də əliboş qayıtmaq yaxşı deyildi. Ona görə də, bir az ölçüb-biçəndən sonra dedi:

– İndi ki, siz əsirləri qaytarmaq istəmirsiniz, onda qəramət verin!

Şah Səid əsası ilə oynayaraq soruşdu:

– Nəyin qəramətini verim?

İsmayıl ağa ehtiyatla onun üzünə baxdı:

– Mərv hakimi Bayraməli xanın qəramətin, qarət olmuş malların, eləcə də qul kimi satılmış on səkkiz min mərvlinin qəramətin!

Buxara əmirinin qaşları çatıldı:

– Gəlmisən məndən qəramət alasan?

– Ey əmir, padişahın məktubunda yazıldığı kimi, mən onun elçisiyəm, vəzifəm budur ki, onun peyğəmin (xəbər, sifariş) sizə çatdıram və cavab alam. Bir uşaq da bilir ki, sizin kimi əmirdən qəramət almağa mənəm burada heç bir qüvvəm yoxdur. Bura sizin hökmranlıq hövzənizdir, burada sizin hökmünüz nüfuzludur, hər əmrinizi icra edirlər. Mənimsə bir iynə ucu qədr nə nüfuzum, nə də qüvvəm var.

İsmayıl ağanın təvəzökarlığı Buxara əmirinin hirsini soyutdu:

– Mənəm bu gün bundan artıq vaxtım yoxdur ki, səninlə söhbət edim. Yaxşısı budur ki, bu gün sən qalan vaxtını Qütbün məqbərəsinin ziyarətinə sərf edəsən, iki və ya üç gündən sonra mənəm yanıma gəl, cavabımı verərəm, sən də apararsan padişahına.

İsmayıl ağa dərviş deyildi və dərvişlərə məxsus olan Qütbə də əqidəsi yox idi, ancaq Buxara əmirinin əmrinə əməl etsin deyə, məqbərənin yolunu tutub getdi. Bunu da bilirdi ki, əmir onun dalınca casus qoya bilər görsün, onun sözünə itaət edir, ya yox.

O gün keçdi və İsmayıl ağa əmirin dediyi kimi iki gün də gözlədi, üçüncü gün Buxara əmirinə xəbər göndərdi ki, vədəyə görə cavab almağa hazırıdır. Buxara əmiri onu qəbul etdi.

Əmir adəti üzrə yenə döşəyin üstündə uzanmışdı, mütəkkəyə söykəlib, əlindəki əsanı oynadırdı. İsmayıl ağa yaxınlaşıb, ehtiramla baş əydi. Əmir ona icazə verdi ki, otursun. İsmayıl ağa oturandan sonra, Buxara əmiri başını qaldırdı:

– İsmayıl ağa, sənə deməliyəm ki, Əbülfəz xanın səltənətindən qabaq, İran şahlarının Buxarada heç bir haqları yox idi, bura onların ixtiyarları çatmırdı. Əbülfəz xan cürətsiz adam olduğu üçün Nadir şahdan qorxub, onunla sülh bağladı. Sülhün də şərti bu oldu ki, Buxara İranın himayəsinə keçdi. Ancaq Na-

dir şah öləndən sonra o bağlaşma qüvvəsini itirdi və Buxara müstəqil oldu. İmamqulu xanın və Nəzər Məhəmməd xanın dövründə Buxara müstəqil ölkə olub. Bildiyin kimi, İmamqulu xan da, Nəzər Məhəmməd xan da qətlə yetirildilər. Bu ölkənin şahlığı mənim babama çatdı. Babam Danyal şah İran hökumətinin himayəsində deyildi, İrana bac da vermirdi. Ondan sonra mənim atam şah Murad səltənətə gəlib müstəqil surətdə şahlıq etdi. Atamdan sonra da bu ölkənin müstəqil şahı mən olmuşam, bundan sonra da müstəqil padşahlıq edəcəyəm. Hec kimə icazə verməyəcəyəm ki, işlərimə qarışa. Əgər Mərvə hücum edib, oranın hakimini öldürüb, on səkkiz min əsir götürmüşəmsə, bunun Ağə Məhəmməd şahə nə dəxli var? Ağə Məhəmməd şah Qacar Kirmanə hücum edib, oranın əhalisini kor edəndə, mən onun işinə qarışdım? O öz ölkəsinin daxilində ixtiyar sahibidi, nə istəyir eləyir, mən də öz ölkəmin daxilində ixtiyar sahibiyəm, nə istəsəm onu da edərim! Mərv mənim torpağımdır, onun əhalisi mənim rəiyyətimdir. Hakimi mənim فرمانımdan çıxdığına görə, onu cəzalandırmışam, Mərvin camaatı hakimin tərəfində olduğundan, onlar da cəzalanıblar. Mənim verəcəyim cavab budur. Get padişahına de ki, mən bir müstəqil padşaham, öz ölkəmdə istədiyimi edəcəyəm!

Bu mənfə cavabdan sonra İsmayıl ağə daha bir söz deyə bilməzdi. Əgər etiraz etsəydi, başını beləyə salacaqdı, əmirin qəzəbi tutub onu öldürəcəkdı. Ona görə də susdu, bir notico almadan Buxaraya qayıtdı. Dedik ki, rus imperatriçəsi Yekaterina öləndən sonra onu iyirmi dörd yaşlı oğlu Pavel əvəz elədi. İranın şimal vilayətlərində Pavəlin gözü yox idi, əvəzində Türküstanə çox meyl göstərirdi, daha doğrusu, onu İranın himayəsində olan oyalotlər maraqlandırırđı. Əgər o tezliklə ölməsəydi, Türküstanə da İran ilə Rusiya arasında böyük çəkişmələr olacaqdı.

Pavel anasının yerinə keçən saatlardan, təbəələri onda psixoz əlamətləri müşahidə etməyə başladılar. Əmr verdi ki, anasını dəfn etməsinlər. Yaxşı ki, hava isti deyildi, əgər yay olsaydı, Yekaterinanın cəsədi iylənəcəkdə. 1796-cı ilin noyabrı idi. Yekaterinanın dostları Peterburq keşişindən kömək istədilər. Keşiş yeni imperatorun yanına gedib onu başa saldı ki, ölünü basdırmamaq dini cəhəmlərə ziddir, ölü gərək basdırılsın. Keşişin nəsihətlərinə qulaq asan imperator, anasının dəfn edilməsinə bir şərtlə razılıq verdi: anasını basdırmaq istəyirlərsə, onda atasını qəbirdən çıxarsınlar. Onu bu fikrindən daşındırmaq mümkün olmadı. Beləliklə, III Pyotru qəbirdən çıxarıb, Petropol kilsəsinə apardılar. Yekaterinanın cəsədini də həmin kilsədə qoymuşdular. Ərlə arvadın cənazəsi bir müddət kilsədə bir-birinin yanında qaldı. Nəhayət, yeni imperator insafa gəlib, atasının dəfninə icazə verdi.

Pavel Şərqə böyük bir qoşun göndərdi ki, İranın himayəsində olan Asiya ölkələrini zəbt etsin. Bu qoşunkeşlikdə onun məqsədi qüdrətini göstərmək idi. Amma məqsədinə çatmadı. Ösgörlərinin bir qismi Qaraqum səhrasında itib məhv oldular. Rusiyanın ağılsız imperatoru camaatı o qədər incitdi ki, onu öldürüb, oğlu I Aleksandri yerinə imperator qoydular. I Aleksandr zamanında Arazın şimalında İran-rus müharibəsi başlandı.

İsmayıl ağa Buxaradan qayıdandan sonra Ağ Məhəmməd şah Qacar Tehrandan Buxaraya hərəkət edərək, Buxara əmiri şah Səidin başını əzməyi qərara aldı. Lakin xəbər gəldi ki, İbrahimxəlil xan da Lütfuli xan Zənd kimi qoçaqdır. Onunla İbrahimxəlil xan arasında xüsusi düşmənçilik əmələ gəlmişdi. Digər tərəfdən, rus imperatoru qoşunlarının Türkiyədə olması xəbəri yayıldı. Qacar xanı Buxaraya səfərindən vaz keçib, İbrahimxəlil xanın müharibəsinə getməyi qərara aldı.

Deyirlər, bir gecə Qacar xanı yatıb yuxusunda görür ki, səməyə qalxır, o qədər qalxır ki, artıq yer görünmür. Bu zaman qulağına səs gəlib ki, «Ağa Məhəmməd, sən ölübsən, bura ölüm-dən sonrakı dünyadır». Qacar xanı yuxudan durandan sonra düşünür ki, yəqin ölümü yaxınlaşmışdır, ona görə qardaşı oğlunu Tehrana çağırtdırır: əgər musafirətdə ölsə, Xanbaba Cahanbani onun yerində canışın olsun, səltənəti və dudmanı aradan getməsin.

Xanbaba Tehrana gələndən sonra, Ağa Məhəmməd şah onu öz yanında otuzdurub, ölkəni necə idarə etməyi öyrətməyə başladı. Əmi ilə qardaş oğlu arasında olan uzun söhbətdə Qacar xanının qardaşı oğluna nə dediyini heç kim bilmir. Tarixçilərin bu barədə söylədikləri ancaq bir fərziyyədir. Xanbaba Cahanbaninin özü bu barədə danışib deyirmiş:

– O gün rəhmətlik əmim məni yanında oturdub səhərdən nahara kimi söhbət etdi. Mənə etdiyi nəsihətlərdən biri də bu oldu ki, Hacı İbrahim xan Kələntərə inanma, ona etimad etmə. Bu adam öz vəlinəməti olan Zəndiyyə dudmanına xəyanət edib-sə, sənə də xain çıxar.

Bəziləri düşünürlər ki, bəlkə də şah Qacar Fətəli şahla heç Hacı İbrahim barədə danışmayıb, Kələntəri cəzalandırandan sonra özünə haqq qazandırmaq üçün Fətəli şah bu sözləri özü uydura bilirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar, səltənət sirlərini heç kimə verməyən bir adamdı. Qardaşı oğlu da onun əli altında tərbiyə aldığından, ehtimal var ki, o da Qacar xanından eşitdiyi sirləri heç kimə açmamışdır. Ancaq Fətəli şah öz təbiətinə görə əmisindən çox fərqlənirdi. Təbii ki, onun həyat tərzində də tamam başqa cür idi. O, çoxarvadlı idi. İki yüz altmış övladı var idi. Onların yüz əlli doqquzu, o cümlədən böyük oğlu və vəliəhdi Abbas Mirzə Fətəli şah hələ sağ ikən vəfat etmişdilər. Əyyaşlığa başı o dərəcədə qarışmışdı ki, övladlarının ölümü onu kədər-

ləndirmirdi. Ağa Məhəmməd şah qardaşı oğluna lazımı tapşırıqları verdikdən sonra onu azad etdi. Xanbaba Cahanbani Şiraza getdi, Ağa Məhəmməd şah Qacar isə Azərbaycana hərəkət etdi. Arazın sahilinə çatıb, Sultaniyyə çəməninində dayandı və İbrahimxəlil xanın vəziyyətini öyrənməklə məşğul oldu. Bilmək istəyirdi ki, İbrahimxəlil xanın qüvvəsi nə qədərdir. Rusiya hökumətindən kömək istəmək xəyalı var, ya yox.

Ağa Məhəmməd şah düşməninin rəşadətindən xəbərdar idi. O istəmirdi müharibəyə hazırlıqsız başlaya və keçən dəfəki kimi meydanı məğlub kimi tərk edə. Keçən dəfə İbrahimxəlil xan özünü Qacar xanına müti göstərərək, Şuşa hasarının üstünə çıxıb, yazdığı məktubu Ağa Məhəmməd şah üçün oxusa da, oslində şah Qacar Şuşanı işğal edə bilməyib, mühasirədən əl çəkməyə məcbur olmuşdu. Bir sərdar işğal məqsədilə mühasirə etdiyi şəhəri buraxıb gedirsə, o, məğlub hesab olunur. Ağa Məhəmməd şah ikinci dəfə belə vəziyyətə düşmək istəmirdi.

İbrahim xanın maraqlı manevri

Ağa Məhəmməd şah Qacar Arpa çayı ilə Arazın qovuşduğu yerdə düşərgə qurdu. Düşünürdü ki, istirahət etdikdən sonra Arazı keçib, İbrahimxəlil xanın müharibəsinə getsin.

İbrahimxəlil xan da Ağa Məhəmməd şah Qacarın Arazı qəddər gəlməsindən xəbər tutmuşdu. Arazın üstündə olan körpünün tağlarını xaraba qoymuşdu ki, Ağa Məhəmməd şah çayı keçə bilməsin. Qacar xanı da bilirdi ki, İbrahimxəlil xan körpünü xarab edəcək. Ona görə göstəriş vermişdi ki, qoşun çayı qayıqlarla keçsin. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şahın, qayıqların gətirilməsini gözləyəndə, hələ bir müddət orada qalacağını bilirdi. Qayıqlar gətiriləndən sonra da bir neçə gün gözləməli idilər ki, qoşunun hamısı çayı keçsin. İbrahimxəlil xan

dərk etdi ki, Ağə Məhəmməd şah Qacara zərbə endirmək üçün fürsət var, ona görə maraqlı bir manevrə əl atdı.

İbrahimxəlil xan Arazın aşağılarında olan qayıqları araba vasitəsilə qurudan, Ağə Məhəmməd şahın düşərgəsinə yaxınlaşdırdı. Onun bu işlərindən Qacar xanının xəbəri də olmadı. Orada əsgərlər qayıqların kənarlarına taxtalar vurub hündürləşdirdilər. Bir gecə hava bir qədər qaralanda, İbrahimxəlil xanın əsgərləri qayıqları Arazə buraxdılar. Suyun axarına düşüb getməsinlər deyə, birinci qayığı sahilə möhkəm bərkitdilər. İkincini birinciyə, qalanlarını da ona bağladılar. Çayın eninə düzülmüş qayıqları daşla doldurdular. Qayıqların altını balta ilə sındırmaq üçün içəridə bir qədər yeri boş qoydular. Sonra göstəriş verildi ki, qayıqlar batırılsın. Əli baltalı əsgərlər, qayıqların içərisində boş qoyulmuş yeri sındırdılar, su qayıqlara dolub onları batırdı. Əsgərlər özləri isə, başqa qayıqlarla sahilə çıxdılar.

Beləliklə, gecə yarı olunca, bütün qayıqlar batırıldı, qayıqların hündür taxta divarları suyun qabağında bir manco omələ gətirdi, batandan sonra suyun o qədər gücü yox idi ki, qayıqları aparsın, divarları isə suyun cərəyanına mane olub, çayın səviyyəsini qaldırdı. Ağə Məhəmməd şahın düşərgəsi elə yerdə qurulmuşdu ki, su yuxarı qalxan kimi oranı basasıydı. Qacar xanı o yeri alay üçün intixab edəndə, düşünməzdi ki, suyun qabağını sədlə kəsmək kiminsə ağına gələr.

Hələ baharın qısa gecəsi səbhün işığında əriməmiş, Araz yatağından çıxıb Ağə Məhəmməd şah Qacarın düşərgəsinə hücum etdi. Qacar xanı ayıq yatırdı. Su çadırlara dolub əsgərləri oyatdı. Hay-küy qalxdı. Ağə Məhəmməd şah da qıy-qışqırğa yuxudan ayıldı. «Sel! Sel gəlir!» qışqırıqları qulağına doldu. Səmaya nəzər salıb gördü ki, havada bulud yoxdur. İlk anda xəyal etdi ki, o yuxuda olanda, gürşad yağış yağıb, sel əmələ gətiribdir, amma yer quru idi. Suyun hücumu qarşısında əsgərlər

çadırları buraxıb, düşərgənin cənubuna qaçmağa məcbur oldular. Lakin su azalmadan gəlir, gəlirdi. Nəhayət, Qacar xanı başa düşdü ki, düşərgəni basan Arazın suyudur. Hələ qaranlıq olduğundan, Ağa Məhəmməd şahın əsgərləri səddi görmürdülər. Su atların döşünə qədər qalxmışdı. İnsan, heyvan tələfatı olmasa da, qoşunun bütün sursatı əldən getdi, bircə topxana hündürdəydi deyərək, zərər çəkmədi. Ağa Məhəmməd şah Qacar biləndə ki, bu fəlakəti İbrahimxəlil xan törətmişdir, çox narahat oldu. O cür mətanətli adam elə kədərlənmişdi ki, kimsə cürət edib, onunla bir kəlmə söz danışa bilmirdi. İlk addımı uğursuz olduğuna görə, Qacar xanın qanı qaraldı. Xamlıq eləyib, düşmənin belə bir manevr edə biləcəyini düşünməmiş, nə qədər ərzaq və sursatı əlindən vermişdi. Su dayansaydı, ələ gələnini yığıb-yığışdırardılar. Sel isə heç azalmırdı da. Səddi götürmək gərəkdi. Qacar xanı bilirdi ki, suyun sürətinə görə səddi əsgərlərin əlilə dağıtmaq mümkün deyil. Ona görə topxananın fərmandehinə göstəriş verdi ki, səddi topa tutsun. Fərmandeh toplaı səddə sarı çevirib, bir saat atəş açandan sonra səddi viran etdi. Nəhayət, su çəkilib yatağına girdi.

Suyun axını dayanandan sonra, mal-qaranı düşərgədən çıxardılar. Ağa Məhəmməd şah göstəriş verdi ki, çadırları, ələ gələn sursatı yığıb hündürdə, gün tutan yerlərdə qurumağa qoyunlar. Ələ gələn şeylər də torpağa bulaşmışdı, gərək əvvəlcə yuyaydılar. Bu iş əsgərlər üçün çox çətin idi, ona görə ki, çadırı suya salanda, o qədər ağırlaşırı ki, iki nəfər onu sudan çox çətinliklə çıxara bilirdi. O gün axşama qədər əsgərlərin işi çadırları və digər palçıqlı əşyaları yumaq oldu.

Atlarn yemini su yuyub aparmışdı. Qacar xanı göstəriş verdi ki, ətraf qəsəbələrədən ərzaq və yem gətirsinlər. Düşərgəni də ələ yerlərə köçürdülər ki, Arazın suyu oraya çatma bilməsin. Gecə əsgərlər yeni düşərgədə od qaladılar, Qacar xanı öz sər-

darlarını yanına çağırıb, lazımı işlər barədə göstərişlər verdi.

Qoşunu Arazdan keçirmək üçün qayıqlar gəlir, çayın hər iki sahilində dayanırdılar. Gecələr düşərgəni və qayıqları qorumaq üçün əsgər dəstələri ayrılmışdı. Ağa Məhəmməd şah bilirdi ki, İbrahimxəlil xan onun qoşununu nəzarət altına almışdır, qayıqların ora yığılmasından hiss edəcək ki, Qacar xanı Arazı keçməyə hazırlaşır. Əgər İbrahimxəlil xan ora yığılan qayıqları məhv edə bilsəydi, Ağa Məhəmməd şah Qacar yaya qədər gözləməyə məcbur olacaqdı ki, top-topxanasını və piyadalarını Arazdan keçirsin. Qoşunun sursatı və silahı qaydaya düşəndən sonra Ağa Məhəmməd şah göstəriş verdi ki, qoşun çayı keçsin. Sərdarlarına tapşırırdı ki, çayı keçəndən sonra özlərini düşmən şəbxunundan qorusunlar. Dörd gün ərzində bütün piyadalar, süvarilər, sursat və topxana qayıqlarla Arazdan keçirildi. İbrahimxəlil xan iki dəfə Arazın şimalına köçürülmüş düşmən qoşununa şəbxun vurmaq istədi, lakin hər dəfə geri oturmağa məcbur oldu. Ona görə ki, Qacar xanının zabitləri ayıq idilər. Düşərgənin ətrafında itlər bağlamışdılar, İbrahimxəlil xanın adamları alaya yaxınlaşan kimi, itlər hürürdü.

Ağa Məhəmməd şah Qacar qoşununu Arazın şimalına keçirəndən sonra nizamla, döyüşə hazır vəziyyətdə irəliləmək əmri verdi. O bilirdi ki, İbrahimxəlil xan pusquda durub, zərbə endirməyə fürsət axtarır. Qacar xanı düşünürdü ki, əgər təngədən keçmək istəsə, yuxarıdan qoşunu daş-qalaq edəcəklər, əgər meşədən keçsə, İbrahimxəlil xan meşəyə od vura bilər. Ona görə də elə bir yol seçmək istəyirdi ki, düşməninə fürsət verməsin. Bununla belə, sui-qəsdçilər ağacda pusqu qurub, Qacar xanı yaxınlaşan kimi onu vura bilərdilər. Ona görə Ağa Məhəmməd şahın gözətçiləri ağacları diqqətlə nəzərdən keçirirdilər ki, ağacların şaxəsi arasında gizlənmiş adama fürsət verməsinlər. Nə qədər ki, yol düzənlikdəydi, hər yeri görürdü-

lor, ona görə də düşmənin hücumundan qorxmurdular, lakin dağlığa çatanda, Ağa Məhəmməd şah qoşunu saxladı. O ərazinin ümumi vəziyyətindən məlumatı olmasına baxmayaraq, yenə də yerli əhalidən bir neçə nəfəri hüzuruna çağırırdı ki, mahalı daha ətraflı öyrənsin. Bu adamlarla söhbətindən sonra qərara gəldi ki, görünən Türkənd dağının gədiyindən keçmək lazımdır. Qacar xanı birinci dəfə Qafqaza gedəndə, o yoldan keçməmişdi, dağın təngələrinin vəziyyətindən xəbəri yox idi, ona görə kəşfiyyat üçün bir dəstə göndərdi ki, ətrafı tam dəqiqliklə, hərtərəfli öyrənsinlər. Kəşfiyyat dəstəsi səhərdən gedib, gün batana yaxın qayıtdı və müşahidələri barədə Qacar xanına məlumat verdi. Dəstənin fərmandəhi bildirdi ki, təngənin hər tərəfi xətərlidir. Bu təngədən keçən qoşun hər an təhlükəyə məruz qala bilər, toplar və arabalara gəldikdə isə, onlar təngədən keçə bilməzlər. Qacar xanı qərara gəldi ki, Türkənd dağını dövrə vursun ki, qoşununu xətərdən uzaqlaşdırsın, eləcə də toplarını və arabalarını apara bilsin. Ehtiyat üçün yerli əhalidən bir neçə nəfəri götürdü ki, kəşfiyyat dəstəsilə bir yerdə qoşunun önündə, arxasında və sağ-solunda keçsinlər, sayıqlığı itirmək, düşməninə pusqu qurmağa imkan vermək olmazdı.

Qacar xanı və Cahanbaninin oğlanları

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Türkənd dağı ətrafında hərəkətinin birinci günü idi. Gün batana yaxın qoşunun dayanmasını əmr etdi. Gecə düşəndə, Qacar xanı Xanbaba Cahanbaninin üç oğlunu öz çadırına çağırırdı. Abbas Mirzə, Məhəmmədqulu Mirzə və Hüseynəli Mirzə Ağa Məhəmməd şahın çadırına gəldilər. Tehrandan Qafqaza hərəkət edərkən bu üç gənci atalarından alıb, özü ilə götürmüşdü ki, müharibə meydanını gözləri ilə görüb, rəmzləri öyrənsinlər.

O gecə Qacar xanı üzünü üç gənc qardaşa tutub dedi:

– İki-üç gündən sonra böyük bir müharibə olacaq, ümid edirəm ki, siz bu müharibədə böyük rəşadət göstərəcəksiniz. Ögər görsəm ki, doğrudan da igidsiniz, bu hüdudlarda olan vilayətlərin hökmranlığını sizə verəcəm.

Gənclər bildirdilər ki, onlar şəhriyarın yolunda canlarını fəda etməyə hazırdılar. Ağa Məhəmməd şah sözüne davam etdi:

– Mən istəmirəm siz özünüzü ölümə verəsiniz, mənə lazımdı ki, sağ qalıb düşməne qələbə çalasanız.

Abbas Mirzə dedi:

– Ey şəhriyar! Qoşununuz o qədər qüvvətlidir ki, düşməne qələbə çalmağımız şübhəsizdir.

Ağa Məhəmməd şahın üzü sərtləşdi:

– Mən bir dəfə düşməni zəif sanıb, onun bəlasını çəkmişəm. O vaxtdan əhd eləmişəm ki, heç vaxt düşməni zəif hesab etməyim, siz də ömrünüzün axırına kimi mən əqidədə olun və düşməni zəif hesab etməyin.

Məhəmmədqulu Mirzə dedi:

– Ey şəhriyar! Bizə bu müharibələrdə fəth olmağı öyrət!

Ağa Məhəmməd şah ağır baxışlarını qardaşı nəvəsinə yönəltdi:

– Hər müharibənin özünəməxsusluğu var. Mən çox müharibələrdə iştirak etmişəm və heç vaxt görməmişəm ki, iki müharibə hər cəhətdən bir-birinə oxşasın. Fərmandeh hər müharibəyə fərdi yanaşmalıdır, odur ki, sizə elə bir yol deyə bilmərəm ki, bütün müharibələrdə o yoldan istifadə etməklə qələbə çalalım. Yalnız bunu deyə bilərəm ki, hər müharibədən qabaq, hər şey barəsində əvvəlcədən düşünün, müharibəyə başlayanda, cürətiniz və istiqamətiniz olsun.

Qardaşların ən kiçiyi Hüseynli Mirzə soruşdu:

– Qabağı görmək nə deməkdir?

Ağa Məhəmməd şah səbirlə izah etdi:

– Qabağı görmək, yəni qələbə üçün lazım olan şeylərin hamısını qabaqcadan hazırlamaqdır. Atların yemindən tutmuş, tüfəngə qədər. Keçəcəyiniz yolları nəzərdən keçirmək, müharibə meydanının vəziyyətini, düşmən əsgərlərinin sayını, silahlarının növünü bilmək gərəkdir. Hər müharibənin öz gedişi var. İndiki vəziyyəti misal çəkirəm. Keçmişdə dəfələrlə təngələrdən keçmişəm, ancaq indi gördük ki, mən Türkənd tənqəsindən keçmədim. Keçdiyim tənqələrdə bilirdim ki, əsgərlərim həlak olacaqlar, bununla belə o tənqələrdən keçirdim. Soruşa bilərsiniz niyə? Belə çıxır ki, mən əsgərlərimin canına qiymət qoymuram? Cavabında deyirəm: bir sərdar əsgərlərinin ölümünü istəmirsə, gərək müharibəyə getməsin. Müharibədə ölüm labüddür. Müharibədə əsgərlər, mənəblər, hətta sərdarlar belə ölə bilərlər, ölümsüz müharibə yoxdur. Bundan qabaq rastıma gələn tənqələrdən keçirdim, tələfat da verirdim. Bu tənqədən ona görə keçmirəm ki, burada gülləbarandan olavə, üstümüzə daş yağdıra bilərlər. Kəşfiyyat dəstəmə mənə xəbər verib ki, tənqənin iki tərəfindəki dağlardan düşmən bizi daşa basa bilər, xüsusilə tənqənin bir qismətində yol çox darıdır. Ona görə də mən tənqədən keçmədim. Əgər dövrə vurub başqa yol ilə düşməyə tərəf getmək olarsa, əsgərləri qırğına vermək nahaqdır. Yol ancaq bu tənqədən olsaydı, onda mən bütün hündürlükləri işğal etməliydim ki, qoşunumu tənqədən keçirəndə, onları daşa basan olmasın. Hündürlükləri tutmaq çox uzun bir işdir. Belə mənəqələrdə hündürlüklər kimdə olursa, onu oradan çıxartmaq çox müşkül olur.

O gecə Abbas Mirzə Ağa Məhəmməd şah Qacarın nəsihotlərinə diqqətlə qulaq asır, hər sözü hafizəsinə yazırdı. Son-

ralar, Fətəli şah dövründə İranla Rusiya arasında gedən müharibələrdə o, Ağa Məhəmməd şah Qacardan eşitdiyi nəsihətlərin bəhrəsini gördü. Belə ki, Abbas Mirzə Türkənd dağının hündürlüklərini işğal edib, rus qoşunlarının o təngədən keçməsinə mane oldu.

Ağa Məhəmməd şahın söhbəti burada qurtardı və o, Xanbaba Cahanbaninin övladlarını mürəxxəs etdi. Gənclər istirahət etmək üçün öz çadırlarına getdilər. Şeyx Cəfər Tonkabuni Qacar xanının hüzuruna çağırıldı ki, kitab oxusun. Şeyx Cəfər bilirdi ki, o gecə şah hansı kitabı eşitmək istəyir, haman kitabı açıb oxumağa başladı. Arada Qacar xanı zabitləri çağıraraq, onların məlumatlarına qulaq asır, göstəriş verirdi. Gecəyarısı Şeyx Cəfəri də mürəxxəs etdi. Sonra xidmətçi gəlib, su gətirdi. Hökmran dəstəmaz alıb, namazını qıldı. Çadır ətrafında dörd gözətçi üzü çadıra, arxası alaya dayanmışdı. Onların vəzifəsi Qacar xanını nəzarət altında saxlayıb, bir adamın içəri girməsinə imkan verməməkdə idi. Onlardan bir neçə addım aralıda yenə üzü alaya, arxası çadıra dörd nəfər gözətçi durmuşdu. Onlar dörd tərəfdən alayı nəzarət altına almışdılar ki, oradan bir nəfər çadıra yaxınlaşsın. Ayağına səssiz məst geymiş qarovul rəisi, qeyri-müəyyən vaxtlarda gözətçilərə baş çəkirdi. Üst-üstə Ağa Məhəmmədin yüz gözətçisi var idi ki, onların işi ancaq onun çadırını qorumaq idi. Qacar xanının çadırına girmək mahal idi. Yaxın adamları Xanbaba Cahanbaninin oğlanlarının belə, icazəsiz onun çadırına girməyə haqqı yox idi. Çadıra girmək istəyən şahın yanına qarovul rəisinin müşayiəti ilə gedə bilərdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar işarə edəndən sonra qarovul rəisi çadırı tərk edirdi. Şah Qacar şəhərlərdə bir o qədər ehtiyat etməzdi. Hətta Arazın şimalında olan şəhərlərə gedəndə də o, dəqiq inzibatçılığın əsiri olmurdu. Yalnız bir neçə gözətçi evin içərisində növbə ilə keşik çəkərdilər. Əgər

o dəqiq inzibatçılıq şəhərlərdə zəifləməsəydi, Ağə Məhəmməd şah Qacar Şuşada öldürülməzdi. Onu öldürmək istəyənlər heç cür otağına girə bilməzdilər.

Nəhayət, Qacar xanı yuxuya getdi, heç bir saat yatmamışdı ki, itlərin hürüşməsinə oyandı, hürüşmə əvvəlcə bir tərəfdən gəlirdi, sonra iki tərəfdən də eşidildi. Diqqətlə qulaq asıb başa düşdü ki, düşmən şəbxun qurmaq niyyətindədir. Ayağa durub paltarını geydi, qılinc və tapançalarını kəmərinə keçirib xeymədən çıxdı. Gözətçi ona tərəf gəlirdi. Ağə Məhəmməd şah ondan soruşdu:

– Nə xəbər var?

Zabit dedi:

– İki nəfər göndərmişəm xəbər gətirsinlər.

Ancaq o iki nəfər hələ qayıdıb gəlməmiş, fərmandeh Qacar xanına xəbər göndərdi ki, düşmən üç tərəfdən şəbxun qurubdu. Ağə Məhəmməd şah at istəyib mindi, şimala doğru çapdı. Şimaldan şiddətli atışma səsi gəlirdi. Yolda alay fərmandehi də özünü yetirib dedi ki, toqquşmanın əsas ocağı şimal tərəfdədir, göstəriş vermişəm ki, məşəlləri yandırsınlar.

O gecə düşərgə rəisi əmr etdi ki, alayı yığıdırsınlar, düşmənin qarşısını alan əsgərlər igidliklə vuruşurdular. Düşərgəni yığıdırmaq çox tez başa çatırdı, çadırlar yığılandıqdan sonra qatırlara yüklənirdi.

Sursatı atlara yükləyirdilər. Əsgərlər də öz xüsusi şeylərini bağlayıb, vuruşa hazır durdular. Düşərgə rəisi Məhəmməd Hüseyn xan Qacar göstəriş verdi ki, piyadalar üç dəstədə, iki cinah və bir mərkəzdə bölünsünlər. Bütün sırayı dəstə arxada ehtiyatda olsunlar. Məhəmməd Hüseyn xan öz taktikasını Qacar xanına xəbər verdi. İstədi bilsin, şah onun bu bölgüsü ilə razılaşımı? Ağə Məhəmməd şah qulaq asıb anladı ki, Mə-

həmməd Hüseyn xan İbrahim Xəlil xanın əsgərlərini səmizə (süngü) ilə darmadağın etmək istəyir. Özü də düşünürdü ki, düşmənin qoşununu yalnız səmizə ilə dağıtmaq olar. Əgər süvariləri hücumə göndərsə, onlar ağır tələfata uğrayarlar, çünki gecənin qaranlığı süvarilərin dəqiq manevrinə mane ola bilər. Onlar özləri ilə məşəl apara bilməyəcəklər. Təbii ki, düşməni də görə bilməyəcəklər, düşmənsə onları görəcək, atəş açacaq və ya atlarının qarnını səmizə ilə deşəcək. Lakin piyadalar irəlilərsə, məşəllərin işığı altında düşməni görüb, onları qətlə yetirəcəklər.

Məhəmməd Hüseyn xan Qacar cinahlara irəliləmək əmri verdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın əsgərləri bütün cəbhə boyu hərəkətə gəldilər. Onlar irəli gedə-gedə düşməni dövrələməli, onu mühasirəyə almalıydılar. İbrahimxəlil xanın şiddətli hücumu sıralarda sarsıntı, boşluq əmələ gətirirdi, lakin o boşluğu tez doldururdular. Qacar qoşunu dayanmadan irəliləyirdi. İbrahimxəlil xan nə qədər çalışırdı ki, onları geri oturtsun, müvəffəq olmurdu, Qacar xanının piyadaları hərəkətli divar kimi onların üstünə gəlməkdəydi. Nizələri iti, hərəkətləri ahəngdardı, bəzən dayanırdılar, amma geri çəkilmirdilər.

Ağa Məhəmməd şah özü cəbhə boyu atla gəzir, sağ cinahdan sol cinaha gedib qayıdırdı; hər tərəfi nəzarət altında saxlamaq istəyirdi. Vuruşun intizamından razı idi, düşünürdü ki, İbrahimxəlil xanın şəbxunu müvəffəqiyyətsizliyə uğramaqdadır, əgər vuruş meydanına köməkçi qüvvə göndərməsə, məğlub olacaq. İbrahimxəlil xan da hiss edirdi ki, düşmən çox qüvvətlidir.

O gecə İbrahimxəlil xan müharibə meydanına on beş min əsgər oturtmuşdu. Buna baxmayaraq, Ağa Məhəmməd şah Qacarın piyadalarını geri oturma, səflərini pozub, onların arxasına

keçə bilmədi, nisbətən qüvvətli bölmələrlə hücumla keçməsinə baxmayaraq, Qacar xanının alayını bir-birinə vura bilmədi, on beş və ya iyirmi min əsgərdən iki mini öldürüldü və ya yaralandı, amma gözə görünən heç bir nəticə əldə edilmədi. İbrahimxəlil xan başa düşdü ki, düşmən onu mühasirəyə almaq istəyir, ona görə tez geri çəkilmək əmri verdi. Məhəmməd Hüseyn xan Qacar gördü ki, İbrahimxəlil xanın ordusu geri çəkilməkdədir, tez cinahlara əmr verdi ki, bir qədər sürətlə hərəkət edib, İbrahimxəlil xanı mühasirəyə alsınlar. Lakin İbrahimxəlil xanın əsgərləri artıq xeyli uzaqlaşmışdılar ki, cinah bir-birinə çatanda, müharibə meydanında ölənlərdən və qaça bilməyən yaralılarından başqa heç kim qalmamışdı. Şəhər açıldıqdan sonra Ağa Məhəmməd şah Qacarın döyüşçüləri ölmüş əsgərləri basdırmaqla məşğul oldular ki, havanın istisindən iylənib kəşafət törətməsinlər.

Məhəmməd Hüseyn xan Qacar o gecə alayı yaxşı idarə edib fərmandehlik vəzifəsini lazımınca yerinə yetirdi. Bütün bunlara görə Ağa Məhəmməd şah onu bir cavahirmişan qılinc və üç min tümən nağd pulla mükafatlandırdı. Ləyaqət göstərmiş başqa zabitlər də təltif olundular.

Ağa Məhəmməd şah iki gün həmənin yerdə dayandı. Qoşunun kəm-kəsirini düzəldəndən sonra Qarabağa tərəf hərəkət etdi. Düşünürdü ki, İbrahimxəlil xanı aradan götürməyincə rahat olmayacaq.

Qaraqoyunlular sülaləsinin hökmranlığının başlanğıcından Qarabağın adı Şərqdə şöhrət qazanmışdı. Qarabağ bu sülalənin himayəsi altında idi. Lakin bununla belə, Qarabağ hakimləri öz-lərini müstəqil hesab edirdilər, Qaraqoyunlulardan asılılıq zahirini idi. Hətta Ağqoyunluların müqtədir hökmranı olan Uzun Həsənin də dövründə onlar istiqlaliyyətlərini saxladılar. Səfəvilərin vaxtında Qarabağ əmirləri mərkəzi İran hökumətinin himayə-

sində idilər. Səfəviyyənin böyük işlərindən biri də bu oldu ki, onlar vahid hökumət təşkil etdilər. Əsas sima Şah İsmayıl Səfəvi idi. Ondan sonra gələnlər də bu işi davam etdirdilər, belə ki, İranda tamam-kamal vahid mərkəzi hökumət əmələ gəldi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağa hücum edən zaman orada üç yüz min əhali yaşayırdı, bura sayılıb seçilən sənət və əkinçilik məntəqəsi idi, buğda, arpa, pambıq əkir, maldarlıqla da məşğul olurdular. Dağların ətəklərində geniş otlaqlar vardı ki, əhali mal-qaranı o otlaqlarda otarırdı. Yundan şal parça toxuyurdular, bütün İran əyalətlərində bu parçanın çoxlu xiridarı vardı, adına Qarabağ şalı deyirdilər. O zamanlar Qarabağda yaxşı qılınclar qayırırdılar. Qarabağ sənətkarları şəmşirlərə bir neçə dəfə su verib, seyqəlləyirdilər (cilalayıcı alət). Bu şəmşirlər hədiyyə kimi böyük xanlara, əmirlərə verilirdi. Qarabağın camaatı sadə olmasına baxmayaraq, şücaətli idilər. Müharibədə ölüm-dən qorxmurdular, xüsusilə dağ camaatı müharibə meydanının çətinliklərinə və yorğunluğuna yaxşı tab gətirirdi. Məshəb barəsində çox təəssübkeş idilər.

İmam Hüseynin yasını elə saxlayırdılar ki, onun tayı İranın heç bir nöqtəsində görünməzdi. Ruhanilərə çox hörmət edirdilər, onların dedikləri qanun idi. Həddən artıq qonaqsevər idilər, dalaşqan olmadıqlarından, Qarabağ qazılarının heç bir çətinliyi olmazdı. İldə iki bayramı çox təntənəli keçirirdilər. Biri Novruz bayramı idi. Qarabağlılar Novruzunu on üç gün bayram edirdilər, bu müddətdə bir-birinin evinə gedərdilər. İkinci bayram Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin mövlud günü idi. O gün hamı bir-birini təbrik edib, ruhanilərin evinə xütbəyə qulaq asmağa gedərdilər.

Qarabağ hakimi Pənah xandan sonra oğlu İbrahimxəlil xan hakim oldu, lakin o, atasının əksinə olaraq, İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacara itaət etmək istəmədi, vergi verməkdən də

imtina etdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar qərara aldı ki, onu da Lütfoli xan Zənd kimi məhv etsin.

İbrahimxəlil xan Cavanşir Qacar xanının qoşununa vurduğu şəbxundan nəticə ala bilməyəndə qərara gəldi ki, bu dəfə də Şuşada müqavimət göstərsin. Şuşanın birinci mühasirəsi İbrahimxəlil xana sübut etdi ki, Şuşa qalası alınmazdı. Əgər müdafiəçilər, şəhər əhalisi ərzağa qənaət etsələr, şəhər uzun müddət müqavimət göstərə bilər, Qacar xanı qalanı ala bilməz. İbrahimxəlil xan əsgərlərindən bir dəstəni ətraf qəsəbə və kəndlərdən Şuşaya ərzaq gətirməyə göndərirdi. Şəhərin camaatına tapşırıldı ki, hər kim nə qədər bacarsın, ərzaq ehtiyatı götürsün, ona görə ki, irəlidə uzun sürən müharibə olacaq, Şuşa uzun müddət mühasirədə qala bilərdi. Hələ vaxt vardı, Ağa Məhəmməd şah Şuşaya hələ gəlib çatmamışdı. Pənah xanın Şuşa yolunun üstündə tikdirdiyi qalada (yəqin ki, müəllif Əsgəran qalasını nəzərdə tutur) İbrahimxəlil xanın əsgərləri onu gözləyirdilər, Şah Qacar Şuşaya çatmaq üçün bu qaladan keçəcəkdi. Qarabağ xanı orada bir dəstə əsgər qoymuşdu ki, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın qabağını kəssinlər. Bilirdi ki, o qala Qacar xanının qabağında duruş gətirə bilməyəcək. Amma hər halda Ağa Məhəmməd şahın Şuşaya hücumunu bir qədər ləngidəcəkdi, bu müddətdə də şəhər ərzaq yığıb, müdafiəyə hazırlaşacaqdı. Qala müdafiəçiləri həyatları bahasına mümkün qədər vaxt udmalı idilər.

Şuşaya doğru

Ağa Məhəmməd şah Qacar qəsr-qalaya yetişdi, dayanmadan mühasirə edib topa tutdu ki, hasarı dağıtsın, Qacar xanı topları elə düzmüşdü ki, qala üç yerdən top güllələrinin zərbələri altında qalmışdı. Yalnız dağa tərəf olan hissəsi zərər çəkmirdi. Pənah xanın bu qəsr-qalası çox da iri deyildi, ancaq di-

varları möhkəm idi, güllələr onu dağda bilmirdi. Ağa Məhəmməd şah gördü ki, əgər qalanın içərisini topa tutsa, müdafiəçilər daha artıq əziyyətdə düşəcəklər. Ona görə topçu zabitlərə tapşırırdı ki, gecələr də qalanın içərisini top atəsinə tutub müdafiəçiləri yatmağa qoymasınlar. Daha sonra göstəriş verdi ki, hasarın altında kan atıb, barıtla doldurub partlatsınlar. Lakin çox keçmədi ki, kankanlar qala hasarının daş üstünə qoyulmasını və kan vurmağın qeyri-mümkünlüyünü Qacar xanına xəbər verdilər. Qala daş üstündə tikildiyi üçün, zirzəmi və sərdabə düzəldə bilməmişdilər, ona görə sakinlər top atəşlərindən əziyyət çəkirdilər, gizlənməyə, güllədən, qəlpədən qorunmağa yerləri yox idi.

Qalanın suyu anbarlardan gəlirdi. Payızdan başlayaraq, baharın sonuna kimi yağışın, qarın suyu su anbarlarına dolurdu, ilin axırına kimi ondan istifadə edirdilər. Bununla belə, Pənah qalası etibarlı qala hesab olunmurdu. O, yalnız müvəqqəti olaraq düşmənin qabağını kəsirdi. Ağa Məhəmməd şah Pənah qalasını işğal etmədən də keçə bilərdi. Lakin bilirdi ki, bu işin aqibəti çox pis ola bilər. Düşmən onun arxa ilə rabitəsini kəsə bilərdi, arxa ilə rabitə kəsilsəydi, bunun nə ilə nəticələncəyini müharibə fəndlərindən çox da başı çıxmayan adam da başa düşə bilərdi. Düşmən torpağında irəliləyən bir qoşun görək arxa ilə həmişə rabitə saxlasın, bütün sərdarlar bu məsələyə həmişə diqqət yetirmişlər, hiss edəndə ki, arxa ilə rabitələri kəsilə bilər, tez geri oturmuşlar.

Ağa Məhəmməd şah Pənah qalasını mühasirə etməklə bərabər, ətrafı güclü nəzarət altına almışdı ki, İbrahimxəlil xanın qəfil hücumuna məruz qalmasın, onun kəşfiyyat dəstələri ətrafda böyük ərazini nəzarətdə saxlamışdılar. Belə bir vaxtda xəbər gəldi ki, Təbrizin hakimi Böylərbəyi şəhər hasarını möhkəmləndirib, ərzaq ehtiyatı görür.

Ağa Məhəmməd şah Qacara verilən məlumatda göstərilmişdi ki, Təbrizi heç bir düşmən təhdid etmir, şəhərdə əmniyyət hökm sürür. Bu xəbər Qacar xanını təşvişə saldı, hiss edirdi ki, əgər Bəylərbəyi tüğyan etmək fikrindədisə, onu məhv etmək çox çətin iş olacaq. Digər tərəfdən, İbrahimxəlil xanla apardığı müharibəni dayandırıb, Təbrizə qayıtmaq istəmirdi. Qəti qərara gəlmişdi ki, İbrahimxəlil xanı məğlub etsin, İbrahimxəlil xan onun üçün daimi narahatlıq mənbəyi idi.

Düz dörd gün idi ki, şah Qacar Pənah qalasını mühasirə etmişdi. Bu dörd gün ərzində hasara hücum etmək üçün nərdivanlar hazırlanmışdı. Ağa Məhəmməd şah düşünürdü ki, İbrahimxəlil xanla müharibəni tez qurtarmaq üçün Pənah qalasına hücumu sürətləndirsin, bilatəxir hücum fərmanı verdi. Divar boyu nərdivanlarla qalxan əsgərlərin bir çoxuna güllə dəydi və onlar hasarın dibinə düşdülər, ancaq mühacimlərin sayı müdafiəçilərin sayından çox olduğu üçün, mühacimlər hasarın şərq tərəfində bir daldalanacaq əldə etdilər. Ağa Məhəmməd şah Qacar sürətlə bu daldalanacağı qüvvətləndirdi ki, işğalçılar burdan başlayaraq, işğal ərazisini böyütsünlər. Əsgərlərin bir hissəsi hasarı aşıb qalaya girdilər. Əlbəyaxa döyüş başladı. Bir bölmə isə qalanın qapısına tərəf getdi ki, onu açsınlar. Şiddətli vuruşmadan sonra Qacar xanının əsgərləri qalanın qapılarını açmağa müvəffəq oldular. Darvaza açılan kimi Ağa Məhəmməd şah Qacarın tüfəngçiləri qalanın içərisinə hücum çəktilər. Müdafiəçilər ölüm könüllüləri idilər, ona görə mərdanə vuruşurdular. Qacar xanının iki min nəfərə yaxın əsgəri həlak oldu. Qala alınandan sonra Şuşa yolu Ağa Məhəmməd şahın üzünə açıldı.

Ağa Məhəmməd şah Şuşaya çatanda, müşahidə etdi ki, şəhər müdafiəyə hazırdı. Şəhəri mühasirə edib topçulara göstəriş verdi ki, topları bir yərə yığıb, hasarın bir nöqtəsinə yö-

nəltsinlər (həmin yerin adı o vaxtdan «Topxana» qaldı). Qacar xanı bilirdi ki, Şuşa hasarının yuxarı hissəsi aşağı hissəsində davamsızdır. Topçulara tapşırırdı ki, hasarı yuxarıdan aşağı dağıtsınlar. Topçu zabitlərin arasında Həmid adlı zabit vardı. O əvvəllər Bağdad hakiminə xidmət etmişdi. Ağa Məhəmməd şah Təbrizə gələndə, Təbriz hakimi Həmidi tərifləyib, çox qabil topçu olduğunu söyləmişdi. Ağa Məhəmməd şah da onu yanında qulluğa qəbul edib, özüylə Qafqaza gətirdi. Həmid ağır toplarla arxadan gəlirdi və Pənah qalasının alınmasında iştirak edə bilmədi. Lakin Qacar xanı Şuşaya çatanda, topçu Həmid də öz ağır topları ilə gəlib ona yetişdi. Həmid Şuşa hasarının vəziyyətini öyrənəndən sonra özüylə gətirdiyi dörd ədəd topu quraşdırdı. Bir-iki atəşdən sonra tələb etdi ki, yanında bir neçə nəfər dəmirçi və çilingər oturub, top güllələrini dəmir millər vasitəsilə bir-birinə bağlasınlar. Belə ki, hər atəşdə topun ağzından iki güllə birdən çıxsın.

Həmid bu üsulu Osmanlı topçularından öyrənmişdi. Qacar xanı onun təklifi ilə razılaşdı. Dəmirçilər yüngül topların güllələrini dəmir mil vasitəsilə bir-birinə bağladılar. Lakin atəş açanda, topun lüləsi partladı və altı nəfər topçu həlak oldu. Ağa Məhəmməd şah Qacar baxıb gördü ki, topçular həlak olsa da, hasara xeyli ziyan dəydi, ona görə Həmidə dedi:

– Mənim bir neçə topumu işdən saldın, altı nəfər topçumu həlak etdin, sənəin cəzan ölumdür, ancaq görürəm ki, ixtira etdiyən üsuldən yaxşı nəticə oldu, ona görə səni cəzalandırmıram.

Birinci gün hasarın yuxarı hissəsinə toplardan atəş açıldı, hasarın yuxarı hissəsi bir neçə yerdən uçub töküldü. Hava qaralandan sonra atəş dayandırıldı. Dəqiq nişan almaq imkanı yox idi. O biri gün hava işıqlananda gördülər ki, müdafiəçilər gecə hasarın xarab olmuş hissəsini təmir ediblər. Həmin yerləri yenidən topa tutdular. Yaxşı qurumadığından, top güllələri suvağın içində batıb qalırdı.

Həmid Ağa Məhəmməd şah dedi:

– Biz gərək müdafiəçilərə divarı təmir etməyə imkan verməyə. Gecə-gündüz hasarı güllə-baran etməliyik.

Ağa Məhəmməd şah Qacar soruşdu:

– Məgər gecə qaranlıqda nişan ala bilərsiniz?

– Qaranlıq düşməmiş mən nişan alaram, gecə isə atəş açaram. hər yarım saatdan bir topun bucağını dəyişərəm ki, hasarın aşağı hissəsinə də güllə dəysin. Demirəm, ola bilər ki, bəzi güllələr hədəyə gedə, amma belədə bizim xaraba qoyduğumuz hasarı müdafiəçilər təmir edə bilməyəcəklər.

Qacar xanı razılığını bildirdi:

– Bizim artıq güllə və barıtımız yoxdur, hədəvə getmiş güllələrin yerini də tez doldura bilmərik.

Sonra Ağa Məhəmməd şah əmr etdi ki, məşəlləri yandırsınlar. Bir neçə könüllü məşəlləri hasarın dibində yandırdı. Hasar işıqlandı və topçuların işi asanlaşdı. Ancaq bu işıqlanma müvəqqəti idi. Müdafiəçilər hasarın dibində məşəlləri görəndə, yuxarıdan onların üstünə su töküb söndürdülər. Ancaq topçular atəş açmaqda davam edirdilər. Divar get-gedə enirdi. Atəşin arası kəsilmədiyindən, müdafiəçilər divarı təmir etməyə imkan tapmırdılar. Ağa Məhəmməd şah əmin oldu ki, hasara daim atəş açsa, şəhərə yol açılacaq. Divarın bir qismi dağılsa, qoşunu içəri salmaq mümkün olacaq.

Qacarı qoşunları gecə də hasara yaxınlaşa bilmirdilər. Hasarın üstündə və bürclərdə dayanan gözətçilər mahir atıcılar idilər. Qacar xanı düşünürdü ki, divar söküləndən sonra düşmən şiddətlə müqavimət göstərəcək. Ona görə qərara aldı ki, müdafiəçilərin müqavimətini qırmaq üçün toplanı dörd para ilə doldurub atəş açsınlar, hər dəfə atəş açandan sonra toplanı şəhərə yaxınlaşdırsınlar və top atəşinə ara verməsinlər. Bu manevrin sayəsində düşmən uzun müddət müqavimət göstərə bilməyəcək.

İbrahimxəlil xanın Şuşadan çıxması

Şuşanın qala divarları top atəşindən xaraba qalandan sonra İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın fikrini başa düşdü. Bildi ki, şəhərin divarını dağıdandan sonra Qacar xanı şəhərə girmək üçün yenə də toplardan istifadə edəcək. Lakin əgər topçular öldürülsəydilər, toplar işdən düşəcəkdə.

Ağa Məhəmməd şah da İbrahimxəlil xanın fikrini oxuyurdu. O bilirdi ki, Arazın suyunu onun düşərgəsinə döndərərək böyük xəsarət verən İbrahimxəlil xan çox qorxmaz, eyni zamanda bacarıqlı bir hərbiçidir. Topları işdən salmaq fikri onun da ağına gələcək. Ona görə düşmənin hərəkətlərini çox diqqətlə izləyirdi, əsgərlərinə demişdi ki, İbrahimxəlil xan qaladan çıxma bilər, siz gərək onun hücumunun qarşısını almaq üçün hazır olasınız.

Qacar xan əsgərlərinin bir qismini darvazanın yaxınlığında saxlamışdı ki, əgər müdafiəçilər çıxmaq istəsələr, onlara mane olsunlar. Qərb tarixçilərinin yazdığına görə, İbrahimxəlil xan 1797-ci ilin yazında Şuşa qalasından xaric oldu. O gün şəhərin darvazalarını açdılar, İbrahimxəlil xan özü bir dəstə başında olmaqla, darvazaların birindən çıxdı, qalan əsgərlər də o biri darvazalardan çıxdılar, İbrahimxəlil xan tapşırırmışdı ki, darvazalardan çıxandan sonra, hər cür maneəni yollarının üstündən götürüb, özlərini topxanaya çatdırsınlar. Qarabağ hakiminin bu hücumu Ağa Məhəmməd şah Qacarın toplarını işdən salmaq üçün idi. Dövrün silahları çox basit olduğundan, topları partlatmaq qeyri-mümkündü. Nadir şah Əfşar bir qalanı alandan sonra əmr etmişdi ki, topları məhv etmək üçün yanar tonqal üzərində qoysunlar, o zamankı toplar mifrəgdən (çuqun) qayırıldıqları üçün odun üzərində əriyir və işdən düşürdülər. Ancaq müharibə meydanında bu iş mümkün olası deyildi, yeganə yol kuzəni barıqla doldurub, onu topun altında partlatmaq idi, bu

zaman topun lüləsi gövdəsindən ayrılır, o müvəqqəti də olsa, sıradan çıxırdı.

İbrahimxəlil xan da içi barılla dolu kuzələr götürmüşdü ki, topların altında partlatsın. Darvazalar açılarkən Ağə Məhəmməd şahın əsgərləri onların qarşısını kəsmək istədilər. Lakin İbrahim xanın dəstəsi şiddətli atəşlə onların çox hissəsini məhv edərək, darvazadan aralanıb topxanaya tərəf çapdılar. Qarabağın hakimi bilirdi ki, Ağə Məhəmməd şah Qacar topların hamısını bir yerə yığdırmışdır.

İbrahimxəlil xan topları məhv edəndən sonra şəhərə qayıtmaq niyyətində idi. Ona görə darvazalardan çıxan qüvvələr şəhərə doğru sütun kimi dayanıb, şəhərlə rabitəsini kəsmədi. Hərbi sordar məcburiyyət üzündən qalaya pənah aparırsa, gərək oradan çıxmasın. O zaman oradan xaric ola bilər ki, özünə arxayın olsun. Ancaq Qarabağ xanının qüvvəsi az idi. Ağə Məhəmməd şah Qacar böyük, güclü bir qoşunla gəlmişdi. Bunlardan yana, Qarabağ hakimi Şuşa qalasından çıxmamalı idi. Topları məhv etmək əməliyyatını başqasına tapşırmalı, özü isə qalada qalmalı idi. Çünki o, bütünlükdə şəhərin müdafiəsinin fərmandehi idi, onun şəhərdə olması müdafiəçilərin əhval-ruhiyyəsini yüksəldər, onların qələbəyə inamını artırardı, eyni zamanda bayırda vuruşan qoşun dəstəsinə müntəzəm olaraq kömək göndərirdi. Bir zəif müdafiəçi pənah gətirdiyi qaladan çıxsa, təbii ki, məhv olacaq. İbrahimxəlil xan da belə vəziyyətdə idi. Baxmayaraq ki, o, həlak olmadı, amma bir fərmandeh kimi yoxa bərabər oldu. Qarabağ hakimi Şuşa qalasından çıxdığına görə, şəhərin süqutu sürətləndi. Təsəvvürə gətirmək belə olmur ki, İbrahimxəlil xan kimi bir zəkali adam Şuşa qalasından çıxmağın təhlükəli olduğunu başa düşməyə. Bəlkə də fikirləşirmiş ki, müharibədə xətdən qaçmaqla, müvəffəqiyyət əldə etmək olmaz, xətdə düşmək istəməyən adam heç vuruşmamalıdır, nə bilmək olar?

Ağa Məhəmməd şah Qacar İbrahimxəlil xanın Şuşadan xaric olduğunu bilmirdi, lakin Şuşa əsgərlərinin sütun halında topxanaya yaxınlaşmasından başa düşdü ki, şuşalılar topxanayı zəbt etmək niyyətindədirlər. Onların qarşısını almaq üçün iki min əsgər göndərdi. Ağa Məhəmməd şahın topçu zabitləri bir neçə topun ağzını şuşalılara çevirib atəş açdılar, bu atəşdən İbrahimxəlil xanın əsgərlərinin bir çoxu həlak oldu, lakin onlar irəliləməkdə davam etdilər. Bu vaxt süvarilər özlərini yetirib, atəş açmağa başladılar. Qarabağ hakimi süvarilərin hücumundan özünü itirmədi, əsgərlərinə dedi ki, tapança və tüfənglə özünüzü müdafiə edin, əgər bacarsanız, barıt kisələrinə od vurub əsgərlərin üstünə atın. İki min süvari vuruşan zaman, piyadalar İbrahimxəlil xanın digər iki sütun piyadasına hücum etdilər. Ağa Məhəmməd şah piyadaların fərmandehinə əmr etdi ki, darvazaların dalındakı daşları kənar etsinlər, çalışıb darvazaları tutsunlar, ancaq müdafiəçilər darvazaları möhkəm bağlamışdılar. Ağa Məhəmməd şah Qacarın əsgərlərinin şiddətli hücumları nəticəsində şəhərdən çıxmış şuşalıların sırası seyrəldi, amma onların iradəsi qırılmadı, zəifləyən iki sütun fərmandehləri şəhərə qayıtmaq əmri verdilər. Qacar xanı da bu yandan əmr verdi ki, Şuşadan çıxan əsgərlərin şəhərə qayıtmasına imkan verməsinlər. Bacarsalar, onları axırıncı nəfəslərinə qədər məhv etsinlər. Ağa Məhəmməd şah Qacarın süvariləri sıyrılmış qılınclarla Şuşanın piyada əsgərlərinə hücum keçdilər, ancaq onların şiddətli müqavimətinə rast gəldilər. Şuşalılar sayca az olmalarına baxmayaraq, təslim olmaq niyyətində deyildilər. Ağa Məhəmməd şah bilirdi ki, şəhərlə onların rəhbərliyini kəssə, məhv olacaqlar.

Yer insanların və atların cəsədləri ilə dolmuşdu. Qacar əsgərləri, nəhayət, Şuşadan çıxmış döyüşçülərlə hasarın arasına girə

bildilər. Ağa Məhəmməd şahın bu manevri müvəffəqiyyətli oldu. Artıq İbrahimxəlil xanın əsgərləri mühasirədə idilər, bir tərəfdən Qacar xanının piyadaları, digər tərəfdən süvariləri onları gül-ləbaran edirdilər.

Piyadalar on səkkizdən altmışa kimi hər yaşda kişilərdən ibarət idi. Onların hamısının başında qiymətli dəri papaqları vardı. Şuşa müharibəsi qurtarandan sonra, Ağa Məhəmməd şahın adamları o papaqların satışından minlərlə түмән qazandı.

Şah Qacar bu manevrdən sonra, sərdarlarının birinə göstəriş verdi ki, şəhərə varid olsun.

– Təsəvvür edirəm ki, Şuşanın əsas qüvvəsi xaricdədir. İçəridə müdafiəçi qüvvə azdır, tələssən, şəhərə girə bilərsən, deyərəm sənə top verərlər, topla darvazanı dağıdarsan.

Ancaq top saxlanılan yerdə şiddətli döyüş gedirdi. Oradan top çıxarmaq müşkül məsələ idi. İbrahimxəlil xan özünü top-xanaya çatdırmışdı ki, topları məhv etsin. Ağa Məhəmməd şah Qacarı iki min süvarisi də çalışırdı ki, İbrahimxəlil xanın adamlarını qırıb töksünlər, ya da, heç olmazsa onları topxanadan uzaqlaşdırsınlar. İbrahimxəlil xanın bütün əsgərləri qətlə yetməli, özü isə əsir götürülməli idi. Ancaq belə olmadı, İbrahimxəlil xan canını qurtara bildi, əsgərlərinin də bir qismi o mərəkədə qurtuldu, eyni zamanda Ağa Məhəmməd şahın toplarına çox böyük ziyan vurub, onları sıradan çıxardılar.

İbrahimxəlil xan topxananın atəşlərini kəsməyə müvəffəq olduqdan sonra, şəhərə qayıtmaq istədi. Şəhərdən çıxmazdan qabaq adamlarına demişdi ki, geri qayıdacağıq. Getdiyi yolla qayıda bilməsə də, başqa yolla qayıdacaq. Düşünürdü ki, ara qarışanda, fürsət tapıb şəhərə girər. Ancaq Qarabağ hakimi geri çəkilmək ömrünü verəndə, müşahidə etdi ki, bütün yollar bağlanmışdır. Yalnız şimal yolu açıq idi. Ona görə şimala çəkil-

məyə məcbur oldu. İbrahimxəlil xan öz səhvini başa düşdü, anladı ki, müdafiənin fərmandehi kimi gərək şəhərdən çıxmıyaydı. Qarabağ hakimi Şuşanı saxlamaq üçün həyatını təhlükəyə atıb, Ağa Məhəmməd şah Qacarın toplarını işdən saldı, lakin əvəzində, uğrunda fədakarlıq etdiyi şəhər əlindən getdi. Onun topxanaya hücumu, hərbi nöqteyi-nəzərdən böyük igidlik idi, ancaq Şuşanı əldən verdiyi üçün, bu şücaəti kölgədə qalıb, şöhrət gətirmədi. İbrahimxəlil xan Cavanşir əsgərlərinin çox hissəsini topxanada itirdi, əlində qalan azsaylı dostuyla Ağa Məhəmməd şahın qoşununa hücum etməkdən vaz keçdi, çünki hücumunun faydasız olacağını bilirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacara xəbər verdilər ki, İbrahimxəlil xan şimala tərəf gedib, Qacar xanı onu izləmədi, fikirləşdi ki, fərqi yoxdu, Şuşanı tutsa, İbrahimxəlil xanın belini sıdıracaq. Əgər Şuşa əlində olsaydı, bəlkə də Qarabağ hakiminin ardınca gedib, onu yaxalayardı. Amma hələ Şuşa işğal olunmamışdı, onun işğalı indi İbrahimxəlil xanın tutulmasından zəruri idi.

İbrahimxəlil xan Şuşaya qayıda bilmədi. Dağıstana getdi və Ağa Məhəmməd şah ölənə qədər orada qaldı. Onun arvad-uşağı Şuşada deyildi. İbrahimxəlil xan onları mühasirədən qabaq Şuşadan çıxarmışdı.

Şuşada müşavirə məclisi

Şuşa müdafiəçiləri eşidəndə ki, İbrahimxəlil xan şimala gedib, çox narahat oldular. Xəbəri Ağa Məhəmməd şah Qacarın tapşırığı ilə çatdırmışdılar. Carçılar gur səslə hasarın bu üzündən: «İbrahimxəlil xan sizi buraxıb qaçdı, müqavimət göstərməyinizin nəticəsi olmayacaqdır. Təslim olun.» – deyirdilər. Şuşalılar fikir aldı: bəlkə Ağa Məhəmməd şah düz deyir? Onlar

gördülər ki, İbrahimxəlil xan bütün ailəsini, hətta döyüşə qadir cavan qohumlarını da şəhərdən çıxarmışdır. Əgər onun qaçmaq fikri olmasaydı, heç olmasa cavan, döyüşə yararlı qohumlarından bir neçəsini şəhərdə qoyardı. Carçıların sözüne inananlar da vardı. Onların fikrincə, İbrahimxəlil xan qaçmamışdı, Şuşadan çıxmışdı ki, Qacar xanının topları məhv etsin. Toplar isə, doğrudan da, susmuşdu, şəhərə arasıkəsilmədən yağan atəş sakitləşmişdi. İbrahimxəlil xanın sədaqətinə inanan sakinlər bunu əsas gətirib deyirdilər ki, Qarabağ hakimi qaçmaq məqsədilə Şuşadan xaric olmayıb, o, Şuşanı buraxmayacaq, hara getsə, kömək alacaq, qoşun toplayıb qayıdacaq və Şuşanı mühasirədən qurtaracaq. Biz isə, İbrahimxəlil xan qayıdana kimi müqavimət göstərməliyik. Şəhər hasarı möhkəmdir, düşmənin topları işdən düşüb, daha hasarı atəşə tuta bilmirlər. Topların təmiri də uzun çəkəcək. Lazımı qədər ərzaq və yem vardır, gərək müqavimət göstərək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar da fikirləşirdi ki, İbrahimxəlil xan Dağıstana gedib, o mahalın əmirlərindən kömək alandan sonra qayıdıb ona hücum edəcək. Ona görə Qacar xanı Şuşanı ələ keçirməyə tələsirdi. Əhalinin əksəriyyəti də İbrahimxəlil xanın getməsindən təşvişə düşüb, ümidini itirmişdi. Ruhanilərin yanına gedib nə etməli olduqlarını soruşdular. Ruhanilər bildirdilər ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar daşürəkli, rəhmsiz bir adamdır, ona görə də təslim olmağı və ya müqavimət göstərməyi seçməyin məsuliyyətini üstlərinə götürməkdən qorxub, məsələnin həllini əhalinin öz ixtiyarlarına buraxdılar. Ağa Məhəmməd Qacar bir də Şuşa camaatına xəbər göndərirdi ki, əgər təslim olsalar, cəzadan qurtulacaqlar. Can, mal və namus amanda olacaq. Lakin əgər müqavimət göstərsələr, o, Şuşanı zorla işğal edəsi olsa və bu yolda çox ziyan çəksə, şəhəri alandan sonra əhali qırılacaq, sakinlərin canına, malına və namusuna təcavüz ediləcəkdir. Kirman və Tiflis faciələri göstərmiş-

di ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar dediyi sözə əməl edən adamdır. Qacar xanı şuşalılara bu cür müraciətdən sonra müharibəni dayandırıb, müdafiəçilərin cavabını gözlədi. Ruhani alimlər şəhərin təslim olmasına tərəfdar idilər, ancaq müqavimət göstərmək istəyənlər vardı. Ali mənəblər dindarların başçısı Hacı Babəkin evində müşavirəyə yığıldılar. Şəhər camaatından da ora adamlar dəvət etdilər ki, görsünlər nə etmək fikrindədirlər, şəhəri təslim etmək lazımdır, ya yox? İbrahimxəlil xanın sərdarlarından İsmayıl Şəmaxi dedi:

– Ümitsiz olmaq lazım deyil, biz bir çox sərdarlarımızı, əsgərlərimizi itirdik, əvəzində isə düşmənin topxanasını dağıtmışıq. Şəhərdə lazımi qədər ərzaq var, divarımız hələ müqavimət göstərə bilər. Bu yəqindir ki, İbrahimxəlil xan azaddır. Hara getdiyindən xəbərimiz olmasa da, bilirik ki, hökmdarımız bizdən xəbərsiz deyildir. Ağa Məhəmməd şah Qacar iki gün möhlət verib ki, şəhəri təslim edək. Mən iki səbəbə görə təslim olmağa müxalifəm. Birincisi budur ki, əgər təslim olsaq, ömrümüzün axırına kimi İbrahimxəlil xanın yanında başı-aşağı olacağıq. İkincisi də budur ki, nə kişi, nə də arvad olan bir adama inana bilmirəm. Əgər bir kişi söz versə, onun sözü-nə inanmaq olar. Əgər bir qadın söz versə, onun sözünə də etiqad etmək olar, lakin bir xacənin sözünə inanmaq cahillikdir. Bu haman adamdır ki, müdafiəsiz Tiflis şəhərini qətl və qarət etdi. Tiflis əhalisi ona heç bir müqavimət göstərməmişdi, buna baxmayaraq, qətl və qarət edildi. Biz ki, ona müqavimət göstərmişik! Gör nə qədər əsgərini həlak etmişik, toplarını işdən salmışıq! Birinci mühasirədə də o, bizim şəhərə girə bilmədi. Ona görə də ürəyində bizə qarşı böyük ədavəti var. Şəhərə varid olan kimi, Tiflisdə etdiklərini bizim başımıza gətirəcək, amma əgər müqavimət göstərsək, ümid var ki, İbrahimxəlil xan gəlib bizə nıcat verə.

İsmayıl Şəmaxinin sözləri camaata təsir göstərdi. Məclisə yığılanların hamısının Tiflis faciəsindən xəbəri var idi. Bilirdilər ki, Qacar xanı müharibə qanunlarına zidd gedib, Tiflis əhalisini qılıncdan keçirmişdi. Tiflisi o günə qoyan adam ona müqavimət göstərən şuşalılara aman verəcəkdimi?

Ev sahibi, şəhərin baş ruhanisi Hacı Babək dedi:

– Mən Ağa Məhəmməd şah Qacarı bir dəfə, hasar mühasirədə olanda, çıxıb görmüşəm, onunla söhbət belə etməmişəm, amma bilirəm ki, o, padşahdır, padşah söz versə, sözünün dilində durar. Mən bir ruhani babayam, müharibə elmindən xəbərim yoxdur, amma bunu bilirəm ki, əgər Ağa Məhəmməd şah istəsə, şəhərə girəcək, bizim elə güclü müdafiəmiz yoxdur ki, onun qabağını alıb, şəhərə girməyə qoymayaq. Hərbi adam olmasam da, başa düşürəm ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarın topları işdən həmişəlik qalmayacaq, onları təmir edib, yenə bizi topa tutacaq, hasarı dağıdacaq. İsmayıl Şəmaxi deyir ki, İbrahimxəlil xan ətrafdan kömək alıb, gəlib bizi xilas edəcək. Bir mötləbi xatirinizə çatdırmaq istəyirəm. Mən bir vaxt İbrahimxəlil xana dedim, siz ətraf əmirlərlə elə rəftar eləmisiniz ki, onların arasında bir nəfər də olsun, dostunuz yoxdur. İndi də sizə deyirəm, İbrahimxəlil xan ətraf əmirlərindən kömək ala bilməz, ona görə ki, onların arasında dostu yoxdur ona kömək etsin. İrəvan, Naxçıvan və Şirvan hakimləri İbrahimxəlil xana düşmən olmasalar da, dost da deyillər. İbrahimxəlil xanın ancaq Dağıstanda dostu var, amma sizə aydın olduğu kimi, Dağıstanın Dərbənddəki hakimi Ağa Məhəmməd şah Qacara itaət edir, ola bilər ki, Dərbənd hakimi zahirdə İbrahimxəlil xana xoş sifət göstərə, ancaq ona kömək etməyəcək, çünki Ağa Məhəmməd şah Qacarın qulağına çatsa, qəzəblənər və onu qot-

lə yetirər. Fikirləşirəm ki, Dağıstan hakimi İbrahimxəlil xanı Dərbənddə də qəbul edə bilməyəcək, qorxacaq ki, Ağa Məhəmməd şahın qulağına çatar. Ola bilsin İbrahimxəlil xanı Dağıstanın dağ mahallarından birində qəbul eləyəcək. Mən demirəm İbrahimxəlil xan bizim nicatımız üçün çalışmır. Demirəm ki, kimdənsə kömək almaq istəmir. Yox, mən elə demirəm. Demək istəyirəm ki, bacara bilməyəcək. Ona görə ki, heç kim ona kömək əli uzatmayacaq. İsmayıl Şəmaxi deyir ki, bir il üçün ərzağımız var, ancaq mən təsəvvür etmirəm ki, hər evdə belə olsun. Şəhər əhlinin bir qismi əmələ (fəhlə) və kəsəbədir. Onlar bir ilin ərzağını mühasirədən qabaq hazırlaya bilməzdilər. O yazıqları da fikirləşmək lazımdır, əgər mühasirə davam etsə, əhlinin bir qismi acından öləcək, şiddətli qəhətlik olacaq. Yadıңызdadımı ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar Kirmanda şəhəri o qədər mühasirədə saxladı ki, minlərlə adam acından küçələrdə yığılıb öldü?! Kirmanın xaricində osgərlər üçün şəhər saldırdı ki, qışı orada qalıb, mühasirəni götürməsin. Burada da həmin işi görəcək, qışda da mühasirədən əl çəkməyəcək. O qədər uzadacaq ki, ağır topları gəlsin, ona qədər də biz aclığın şiddətindən təslim olacağıq.

Odur ki, mən deyirəm təslim olaq, özümüzü və ailəmizi qarətdən və qətdən qurtaraq!

İsmayıl Şəmaxi Babəkdən icazə istədi ki, ona cavab versin:

– Burada oturanların hamısı kimi, mən də Hacı Babəkə hörmət bəsləyirəm, ona görə ki, o, bizim böyüyümüzdür. Mən də, başqaları da onun sözlərini eşitməliyik, lakin o özü icazə verib ki, evində yığılıb işlərimizi sahmana salmaqdan ötrü məsləhətləşək. Hacı Babək deyir ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar padşah olduğu üçün sözünün üstündə durar. Əgər ağa Mə-

həmməd şah kişi olsaydı, mən onun bu sözünü qəbul edərdim, əgər rus mələikəsi kimi qadın olsaydı, yenə Hacı Babəkin sözü-nə inanardım, ancaq Ağa Məhəmməd şah Qacar nə kişidir, nə də qadın. O fikirləşir ki, sözünün üstündə durmasa, kişilik şə-rəfi ləkələnməyəcək. Ona görə də gördüyü işlər dəli adamın işlərinə oxşayır. Sizə bir əhvalat danışım. Saray adamlarından birisi xəlvətdə ona çatdırıb ki, filan əyanın ağzından eşitdim, dedi əgər əlimə fürsət düşə, birinci növbədə Ağa Məhəmməd şahı öldürərəm. Ağa Məhəmməd şah haman adamı çağırtdı-rıb soruşub ki, sən məni qətlə yetirmək istəyirsən? Əyan in-kar edib. Ağa Məhəmməd şah Qacar deyib ki, filankəs sənin ağzından eşidibdir. Demisən, əlimə fürsət düşən kimi, Ağa Mə-həmməd şahı öldürəcəyəm. Müttəhim cavab verib ki, o adam mənim düşmənimdir, mənə paxıllıq edir. Ağa Məhəmməd şah əmr edib böhtan atan kişini hüzura gətiriblər. Sonra cəllada de-yib ki, bunların ikisinin də başını kəs. Cəllad onların başını kə-səndə, Xanbaba Cahanbani də orada imiş. O iki nəfəri öldü-rəndən sonra, Ağa Məhəmməd şah qardaşı oğluna deyib ki, mən bilirdim o kişi böhtan atmır, düz danışır, çünki müttəhimi tanı-yırdım, bilirdim ki, doğrudan da o fikirdədir. Bununla belə, mənə xəbər gətirəni də öldürdüm. Ona görə ki, bu söz başqalarının qulağına çatmamalıdır. Bu söz yayılsa, çoxları çox fikrə düşər, üstəlik bəlkə də bir gün həyata keçər, məni öldürərlər.

İndi görün sizin etimad göstərmək istədiyiniz şah necə adam-dır. Ağa Məhəmməd şah Qacar Tiflis camaatına söz vermiş-di ki, onların canına, qanına və namusuna toxunmayacaq, mən bunu təsdiq edirəm. Lakin iki min ildən bu yana həmişə hör-mətdə olan bir qanunu, yəni mühacimin qabağında müqavimət göstərməyən şəhər əhalisinə toxunmamaq qanununu ayaq altı-na salıb tapdadı. Əgər onun kişi, yaxud qadın ləyaqəti olsay-

dı, başa düşərdi ki, hörmət etmək nə deməkdir. Bu adam xacə olduğu üçün kişilərin də, qadınların da qatı düşmənidir. Mən Hacı Babəkə söz verirəm ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarın əsgərləri hasarı aşıb şəhərə varid ola bilməyəcəklər. Atıcılarımızın gülləsi boşa getmir, onun bütün əsgərlərini gülləbaran edəcəklər. O, yalnız bir yolla şəhərə girə bilər, o yol da hasarı dağıtmaqdır. Ərzaq barəsində mən Hacı Babəkin dediklərini təsdiq edirəm, ancaq çətinliyə düşsək, gərək ərzağı çox olanlardan alıb ərzağı qurtaranlara paylayaq.

Hacı Babək işi belə görüb dedi:

– Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfdən arxayın olaq deyə mən şəhərdən çıxıb onunla danışığa gedərəm.

İsmayıl Şəmaxi dedi:

– Siz din yolçususunuz. Ağa Məhəmməd şah Qacar ruhənilərə hörmət edir. Ola bilər ki, sizə söz versin, desin ki, şəhər əhalisinə toxunmayacaq, lakin sonra sözündən qaçsa necə?

Hacı Babək sözündən dönmədi:

– Mən o qədər də ümitsiz deyiləm, gedirəm onunla danışam. Müsəlmandır, onu məcbur edərdəm and içsin ki, şəhərə daxil olandan sonra camaata əziyyət verməyəcək. Əgər o mənə söz versə, and içsə, şəhərə girəndən sonra heç olmasa, məndən xəcalət çəkəcək, xalqa zülm etməyəcək.

İsmayıl Şəmaxi dedi:

– Ağa Məhəmməd şah nə bilir xəcalət nədir? Onun sözünün o zaman qiyməti olar ki, bizə zəmanət verə.

Hacı Babək soruşdu:

– Nə zəmanət istəyim ondan?

– Ondan girov istəyin.

– Ağa Məhəmməd şah Qacar bizə girov verəmi?

– Deyərsiz biz bütün şəhər əhalisini onun ixtiyarına veririk, gərək yəqin edək ki, sabah toyuq-cücə kimi başımız kəsilmə-

yəcək. Bununçün də istərdik ki, Qacar xan öz yaxın adamlarından bir neçə nəfərini bizim yanımızda girov qoysun.

– Mən ona deyimmi ki, qardaşı oğlanlarından bizim yanımızda girov qoysun?

– Bəli, ona görə ki, ona ən yaxın qardaşı oğlanlarıdır. Əgər onlardan bizim yanımızda girov qoysa, sözünə etibar edərik.

Hacı Babək bilirdi ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi bir adamdan girov istəmək çox qorxuludur. Bu sözü eşitsə, qəzəblənib onu qətlə yetirə bilər.

Lakin Hacı Babək özünü fəda etməyə hazır idi. Məktub yazdı. Hasardan aşağı salladılar. Məktubda yazmışdı ki, Qacar xanı onu qəbul etsin. Ağa Məhəmməd şah Şuşa dindarlarının başçısını qəbul etməyə razılıq verdi. Hacı Babəki kətilə oturdub hasardan aşağı salladılar, aşağı enən kimi əsgərlər onu araya alıb, Qacar xanının çadırına apardılar.

Şuşanın axundu Qacar xanının hüzurunda

Hacı Babək Qacar xanının çadırına girəndə içəridəki cah-callal onun gözlərini qamaşdırdı. Ağa Məhəmməd şah başda oturmuşdu. Katibinə məktubların cavabını yazdırırdı. Hacı Babək varid olub baş oydi. Şah Qacar məktubun diktəsini yarıda kəsib üzünü ona çevirdi:

– Mənimlə işin var?

Hacı Babək eşitmişdi ki, Nadir şah «Zillullah» deyirmişlər, ona görə dedi:

– Bəli, ey Zillullah!

Qacar xanı düz onun gözlərinin içinə baxdı:

– Mən Züllullah deyiləm və mənə bu ünvanla çağıranda xoşum gəlmir, sən mənə şəhriyar deyər çağıra bilərsən.

Hacı Babək bir az ürəkləndi:

– Ey Şəhriyar! Şəhərimizin camaatı sizin qəzəbinizdən çox qorxur.

– Nəyə görə mənim qəzəbimdən qorxurlar?

– Onlar Tiflis hadisəsini yadda saxlamışlar və bilirlər ki, Tiflis camaatı şəhriyarın qəzəbindən məhv olub.

– Tiflis camaatı məni qətlə yetirmək istəyirdi, mən onları qabaqladım və öldürdüm.

– Hər halda bu şəhərin camaatı şəhriyardan çox qorxur. Ona görə də bu günə kimi darvazaları qoşununuzun üzünə açmamışlar. Əgər şəhriyarın qəzəbindən qorxmasaydılar, elə bu gün şəhərin darvazalarını açardılar.

– Mən verdiyim möhlətdə demişdim, əgər iki günə darvazalar açılıb şəhər təslim olsa, mənim onlarla işim olmayacaq.

– Ey şəhriyar, onlar təslim olmağa hazırdılar...

Hacı Babək sözünü yarıda kəsib, susdu. Araya sükut çökdü. Qacar xanı onun dillənmədiyini görəndə özü soruşdu:

– Bəs nədən ötrü darvazaları açmırlar?

Hacı Babək o vaxta qədər Ağə Məhəmməd şah Qacarı hüzurunda ayaq üstə durmuşdu. Qacar xanı nəhayət, ona icazə verdi ki, otursun. O oturanda sualını bir də təkrar elədi:

– Bəs nəyi gözləyirlər? Sən nə deməyə gəlmisən?

Hacı Babək deyəcəyi söz barəsində düşünürdü. Bilirdi ki, Qacar xanını qəzəbləndirə bilər. Amma deməliydi, mütləq danışmalı, şuşalıların şərtni şah Qacara çatdırmalıydı. Qacar xanı başa düşdü ki, Hacı Babək nəşə demək istəyir, amma görünür ki, çəkinir. Ona görə soruşdu:

– Bəlkə şəhər camaatı təslim olmaq üçün məndən zəmanət istəyir?

Hacı Babəkin vücudundan gizilti dolaşdı. Özünü güclə ələ alıb dedi:

– Onların cəsarəti çatmaz ki, sizin kimi böyük bir padşahdan zəmanət istəsinlər. Narahat ürəklərinə bir təpər olsun deyə, nəşə verməyinizi diləyirlər. Bilsinlər ki, təslim olandan sonra amanda olacaqlar.

Qacar xanı qamətini bir az da dikəltdi:

– Onların istədikləri hansı zəmanətdir, onlara sənmi məsləhət gördün məndən zəmanət istəsinlər?

Hacı Babək inkar etdi:

– Mən onlara demişəm ki, şəhriyarın sözüne inanmalıyıq, ancaq yenə də əhali qorxur.

– Şəhərin fərmandehi kimdir?

– İsmayıl Şəmaxi hal-hazırda şəhərin fərmandehidir.

– Omu tapşırıb ki, məndən zəmanət alasan?

Hacı Babək yalan danışmaq istəmirdi, ancaq İsmayıl Şəmaxiyə rəhmi gəldi. Düşündü ki, əgər düzünü desə, qoşun şəhərə varid olandan sonra Ağa Məhəmməd şah İsmayıl Şəmaxini öldürəcək. Ona görə dedi:

– Yox, ey şəhriyar, bunu o xahiş etməmişdir, bu xahişi bütün şəhər əhalisi etmişdir.

– Yaxşı, məndən nə vəsiqə istəyirlər? Bəlkə pul, yaxud başqa bir şey?

– Onlar arzu edirlər ki, Qacar şahzadələrinin birinə qonaqpərvərlik sədaqətinə qovuşsunlar.

Qacar xanı bir an sükut etdi, sonra soruşdu:

– Deməli, yaxın adamlarımı onların yanında girov qoymağımı istəyirlər.

– Ey şəhriyar, şəhər camaatı şahzadələri göz bəbəkləri kimi qoruyacaq, əllərindən gələn hörməti onlardan əsirgəməyəcək!

– Hacı Babək yaxşı bilirdi ki, bu təklif Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən qəbul olası deyil. Digər tərəfdən, bu, çox məntiqsiz təklifdir. Harda görünmüşdü ki, bir sərdar şəhəri qüvvə ilə işğal edə, sonra da öz qohumlarını şəhər camaatı yanında girov qoya?

Ağa Məhəmməd şah Qacar dedi:

– Yanımdakı şahzadələr mənim oğlanlarım yerindədirlər. Onlar mənim üçün əziz olmalarına baxmayaraq, əgər müharibədə ölsələr, bu mənə dərd olmaz, ancaq onları sizin yanınızda girov qoya bilmərəm. Get şəhər camaatına de ki, mən şəhəri zorla işğal edəcək, onları cəzalandıracağam!

Hacı Babəkin gümrah səsi titrədi:

– Ey şəhriyar! Allah Quranda buyurmuşdur, qəzəblənən zaman öz qəzəbinə qalib gələn adamlara mərhəmətim var.

Qacar xanı dedi:

– Mən hamını bağışlamağa hazıram, dedim, sən də eşitdin, əgər şəhər əhalisi təslim olsa, onlarla işim olmayacaq. Ancaq sizin camaat o qədər cəsarətlidir ki, övladlarımı onların yanında girov qoymağımı istəyir.

Hacı Babək bilmirdi ki, Qacar xanını necə yumşaltsın.

– Ey böyük şəhriyar, bu şəhərin camaatı nökdir, hakim nə əmr edirsə, onu icra edirlər. Ömrdən çıxanları ağır cəzalar gözləyir. İtaətdən başqa onların əlindən bir şey də gələ bilməz. Siz yaxşı bilirsiniz ki, heç vaxt kasıb müharibə arzusunda olmaz. Əkinçi istər həmişə sülh olsun ki, o öz məhsulunu sata bilsin. Sənətkar da sülh istər ki, öz sənətilə məşğul olsun. Biz də din xadimləriyik, heç vaxt müharibə tərəfdarları olmamı-

şıq. Müharibəni hakimlər və sultanlar aparırlar. Şahlar və hakimlər müharibəyə başlayanda onların təbəəsi məcburdur itaət etsin. Əgər itaət etməsələr, qətlə yetər, gözsüz qalarlar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar səbr və hövsələ ilə Hacı Babə-kə qulaq asırdı. O hökmünü yetirdiyi heç bir torpaqda özündə ona belə ağıllı sözlər söyləmək cəsarəti tapan adamlarla rastlaşmamışdı.

Hacı Babək hiss etdi ki, sözləri Ağa Məhəmməd şahə təsir edir, daha da ürəkləndi. O susanda Ağa Məhəmməd şah dedi:

– Necə ki, demişəm sözümdə qalıram, təslim olsaz, mənim şəhər əhalisi ilə işim olmayacaq, ancaq zərərimi ödəməlisiniz.

Hacı Babək yalvarmağa başladı ki, bəlkə Qacar xanının rəhmi gələ. lakin Ağa Məhəmməd şah dediyindən dönmədi:

– İbrahimxəlil xanın bütün əmlakını, evini mən zəbt edəcəyəm. Zabitlərimin və əsgərlərimin də haqqı ödənilməlidir, ona görə şəhər əhalisi görək bac verə ki, mən onları razı salam. Bu müharibədə mənim zərrəm iki yüz min qızıl əşrəfidir.

Hacı Babək dedi:

– Mənim artıq dəyəsi sözüm qalmayıb, şəhriyandan son dəfə rica edirəm ki, şəhərə varid olandan sonra əsgərlər və zabitlər xalqın canına, malına və namusuna təcavüz etməsinlər.

– Hələ də mənim sözümə inanmırsan?

– Sizin sözünüz mənim üçün etibarlıdır, lakin şəhər camaatı avamdır, başa düşmərlər ki, sizin kimi bir böyük padşahın sözündən mötəbər zəmanət ola bilməz.

Qacar xanı bir qədər duruxub sonra dedi:

– Hacı Babək! Mən bu gün sənin xatirinə elə bir iş görəcəyəm ki, bütün şahlığım dövründə heç kəs üçün etməmişəm.

Sonra xidmətçini səsləyib – mənim xırda Quranımı gətir, – dedi.

Xidmətçi Qurani gətirdi. Ağa Məhəmməd şah möhürünü ci-bindən çıxardıb onun üzərinə mürəkkəb vurdu:

– Mən elə adam deyiləm ki, sizin şəhərin camaatının etimadını qazanmaq üçün Quran möhürləyəm, ancaq sənin bir sözün mənə təsir etdi. Sən dedin ki, əkinçi, sənətkar və kasıbçılıq edənlər müharibə istəmirlər Müharibənin günahını onların boynuna atmaq olmaz. Buna görə şəhər camaatı mənə inansın deyə bu Qurani möhürləyib sənə verirəm, aparıb camaata göstər. Qoy inansınlar, əmin olsunlar ki, onlara bir adam toxunmayacaq!

Qacar xanı sözünə əməl elədi. Sonralar o, Şamaxı şəhərini zorla işğal edəndə də qətl-qarət fərmanı vermədi.

Hacı Babək Qurani öpüb alına qoydu. Qacar xanına dua etdi, uzun ömür, müvəffəqiyyət arzuladı. Sonra getməyə icazə istədi.

Hacı Babəkin evində onun qayıtmasını səbirsizliklə gözləyirdilər. Vaxt keçdikcə ümidlərini itirir, əllərini ondan üzürdülər. Birdən səs-küy qalxdı, dedilər Hacı Babək gəlib çıxdı. Yaxınları və şəhər camaatı öpüşüb görüşəndən sonra, Qacar xanı ilə söhbətinin məzmununu onlara çatdırıb dedi:

– Qacar şahı əhalidən iki yüz min qızıl əşrəfi istəyir. Ora yığışanlar Ağa Məhəmməd şahın möhürlənmiş Quranını görəndən sonra toxdadılar və yəqin etdilər ki, şah Qacar tərəfindən onlara bir xətər toxunmayacaq.

Ölbəttə, iki yüz min əşrəfini şəhər camaatından almaq mümkün deyildi, onlar olan-qalan pullarını orzaq toplamağa sərf etmişdilər. Ancaq şəhər varlıları könüllü olaraq kasıbların səhmində öz boyunlarına götürdülər. Varlı xanımlar qızıl-bəzək əşyalarını bağışladılar, belə ki, iki yüz min qızıl əşrəfi topladılar. İki gündən sonra şəhər darvazaları açıldı. Hacı Babək, İsmayıl Şəmaxi və şəhərin başqa adlı-sanlı adamları girocəkə Ağa Məhəmməd şah Qacarı pişvaz etdilər. Darvazadan ta İb-

rahimxəlil xanın evinə qədər, beş yerdə qurban kəsdilər. Ağa Məhəmməd şah şəhərə hərbi hakim təyin edib, göstəriş verdi ki, qoşun şəhərin xaricində dayansın. Zabit və əsgərlər şəhər camaatından bir şey alsa, onun qiymətini ödəməlidirlər. Birinci gün pul vermədən nə isə almış iki əsgər ən ağır cəzaya məhkum edildi.

Ağa Məhəmməd şah Şuşaya varid olub, bac alandan sonra göstəriş verdi ki, İbrahimxəlil xanın əmlakının siyahısını ona gətirsinlər. Qarabağ hakiminin bütün varı, mülkü zəbt edildi. İbrahimxəlil xanın Qarabağın hansı yerində mülkü var idisə, Ağa Məhəmməd şahın əmlakı oldu.

Şirvan müharibəsi

Qafqaz dağlarının şərqində Xəzər dənizinin kənarı boyunca uzanan Şirvan kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə buğda ilə zəngindir. Bu diyarın məhəlli əmirlərinə qədim zamanlardan Şirvanşah deyirdilər. Bu ad rəsmi surətdə Nadir şah qədər dururdu. Nadir şah İranda ondan başqa birinə şah deyilməsini istəmirdi, ona görə Şirvan hakiminə dedi ki, Şirvanşah ünvanını üzərindən götürsün. Şirvan qədim zamanlardan iki müqəddəs əlamətlə məşhurdur. Bunun biri dirilik suyu, o birisi isə Həzrəti Musa Peyğəmbərin «Sal daşı» (Bu daşın mövcudluğuna müsəlmanlar şübhə etmirlər. Qurani-Kərimdə onun adı çəkilir) idi. Orəblər bu daşa «Musa səxrəsi» deyirlər.

Məşhur coğrafiyaşünas alim Həmdullah Mostovfi dirilik suyunun Şirvanda qaynadığını yazmışdı. Bir neçə mənbədə var ki, Makedoniyalı İsgəndər o sudan içib həmişə diri qalmaqdan ötrü Şirvana yürüş etmişdir. Şirvanın dağ yerində çeşmə çoxdur, ancaq onların məhz hansının o deyilən dirilik çeşməsi olması məlum deyil.

Şirvanda ən böyük və məşhur şəhərlərdən biri Şabran, biri isə Dərbənddi. Ərəblər ona Babeləbvab deyərmişlər. Coğrafiyaşünas alim ibn Hoqəl Dərbəndi görəndən sonra yazmışdı ki, Dərbənd dünyanın ən mötəbər şəhərlərindədir, orada olan liman dünyanın heç yerində yoxdur. İbn Hoqəl qeyd edir ki, mən Dərbənddə olanda, hər gün bu limanda yüzə yaxın gəmi dayanırdı.

O zamanın alim və səyyahlarının diqqətini cəlb edən şeylərdən biri də Dərbəndin səddidir. Bu səddi, şərq tarixçilərinin yazdığına görə, Xosrov Ənuşirəvan on il müddətinə tikdirmişdir. Onun tikilməsində on minlərlə işçi çalışıb. Nə qədər ki, bu sədd viran olmamışdı, şimal qəbilələri Şirvana və başqa cənub şəhərlərinə hücum edə bilmirdilər. Coğrafiyaşünas alim Yaquti yazır ki, «Ömrümdə çox şəhərlər görmüşəm, amma heç yerdə Dərbənd şəhərinin hasarı kimi möhkəm hasar görməmişəm. O hasar bütün Dərbəndi əhatə edir. Dərbəndin darvazaları bağlandıqda, mühacim qoşun heç vəchlə şəhərə girə bilməz». Bu hasar Ağa Məhəmməd şah Qacarın dövründə artıq yox idi. Ona görə də, rus imperatriçəsi Yekaterinanın qoşunu asanlıqla Dərbənddə varid olmuşdular.

Şirvanın iri şəhərlərindən biri də Şamaxı idi ki, paytaxt hesab olunurdu. Abad bir şəhərdi, çoxlu bağ-bağatı vardı. Alimlər yazırlar ki, Şamaxıda yetişən meyvələrin tayı Şirvanın heç yerində yox idi. Şamaxıda yaxşı parçalar toxuyardılar, «Taxta» adlı parça burada toxunurdu. Bu parça başqa şəhərlərdə də toxunardı, amma Şamaxının taxtası şöhrət qazanmışdı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın dövründə Şamaxı Şirvanın yeganə hasarlı şəhəri idi, ancaq onun hasarını palçıq və çiy kərpiclə hörmüşdülər. Şirvan hakimi Mustafa xan, Ağa Məhəmməd şah Qacarın qabağında müqavimət göstərmək istədiyinə görə Şamaxının hasarını sürətlə təmir etdirməli olmuşdu.

Ağa Məhəmməd şah Qacar xəstələndiyindən, ata minə bil-mirdi. Şamaxıya hücum etmək fərmanını verib, Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı qoşuna fərmandeh təyin etdi. Topçu Həmidə tapşırırdı ki, öz topları ilə Şamaxıya getsin və şəhərin hasarını top güllələri ilə dağıtsın.

Topçu Həmid Şuşada işlətdiyi üsuldən burada da istifadə etdi. Divarı yuxarıdan aşağı xarab edirdi və müdafiəçilərə aman vermirdi ki, sökülmüş divarı təmir etsinlər.

Şuşa şəhərinin ab-havasından Ağa Məhəmməd şah sağaldı və özünü Şamaxıya yetirdi. Mühasirənin on ikinci günü topa tutulmuş şəhər divarı uçulub töküldü. Qacar xanının göstərişilə toplanı dörd para ilə doldurub, şəhərə yaxınlaşdırdılar. Müdafiəçilərə toplardan atəş açıldı, beləliklə də, əsgərlər şəhərə varid oldular.

Şamaxı müdafiəçiləri görürdülər ki, şəhərin hasarı viran olubdur və Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunu sel kimi şəhərə axışır. bununla belə müqavimətdən əl çəkmədilər. Məhəmməd Hüseyn xan Qacar şəhər xaricində qalan əsgərləri toplayıb içəri göndərdi. Şəhərin hakimi və müdafiəçilərin başçısı Mustafa xan müdafiənin faydasız olduğunu hiss edib, ətrafındakı adamlara dedi:

– Kim necə bacarır, canını qurtarıb şəhərdən uzaqlaşsın! Onlar da şəhərin cənubuna gedib orada hasarı aşdılar və şəhərdən uzaqlaşdılar. Məhəmməd Hüseyn xan Qacar gördü ki, müdafiəçilər şəhərdən qaçırlar, göstəriş verdi ki, onların qabağını kəssinlər, ancaq şəhərin hakimi Mustafa xan qaçmışdı. Onun qaçması xəbəri sürətlə şəhərə yayıldı. Müqavimət göstərən müdafiəçilər öluncəyə qədər vuruşmağı qərara almışdılar. Mustafa xanın qaçması xəbərini eşidəndə, sustaldılar. Bir hissəsi müqavimətdən əl çəkmədi, doğrudan da öluncəyə qədər dö-

yüşdü, qalanları gördülər ki, müqavimətin faydası yoxdur, silahlarını yerə qoyub təslim oldular.

Ağa Məhəmməd şah Qacar şəhərə daxil oldu. Müharibə qanununa görə, Şamaxı əhalisi müqavimət göstərdiyinə görə cəzalanmalı idi. Bu cəza da ondan ibarət olurdu ki, kişilər öldürülür, qadınlar və əmlak əsgərlər tərəfindən bölüşdürülürdü. Ancaq Qacar xanı qərar fərmanı vermədi. Zabitlərdən bir neçə nəfər Qacar xanını buna təhrik edirdilər. Dedilər müharibə qanunlarına görə, o, bu fərmanı verməlidir. Ağa Məhəmməd şah Qacar dedi:

– Mən bu məsələni yaddan çıxarmamışam. Ancaq istəmirəm bu fərmanı verim!

Hec bir zabitin cürəti çatmadı ki, onun sözünün üstündə söz desin. Ağa Məhəmməd şah Şamaxı əhalisindən təzminat da istəmədi. Zabitlər bir də yadına saldılar, o yenə imtina edib, dedi ki, əhalidən bac almayacaq. Məğlub olan şəhərlər əgər qarətə məruz qalmırdılarsa, əvəzində onlardan təzminat alırdılar. Əhali qalib gəlmiş qoşunun sərdarına adambaşına müəyyən məbləğ verirdi. Sərdar da onu əsgərlər arasında bölüşdürürdü ki, etiraz səsləri ucalmasın.

Ağa Məhəmməd şah Mustafa xanın Şamaxıda olan bütün əmlakını zəbt etdi, əsgərlərin ənamını isə öz cibindən verdi. Qacar xanın bütün şahlığı dövründə belə şey görünməmişdi. Əhali qarət olunmasın deyə o, əsgərlərin ənamını özü verirdi. Sərdar da onu əsgərlər arasında bölüşdürürdü ki, etiraz səsləri ucalmasın. O ömrünün axırlarında vergi barəsində əhali-ni heç çətinə salmırdı. Ölkənin hansı bölgəsində fəlakət üz versəydi, o il həmin yerin camaatını vergidən azad edərdi. Ögər zəruri xərc irəli gəlsəydi, varlılardan zorla pul almazdı, öz əli altında işləyib varlananların malına göz dikməzdi. İranın adı

camaatı onun dövründə zülm görmədi. Bu yazılanların mənbəyi və məxəzi Avropa səyyahlarıdır. Qacar tarixçilərinin yazdıqlarının dürüstlüyü şübhə altına alınsa belə, bu məsələdə bir xüsusi marağı olmayan əcəbi səyyahların yazdıqlarına inanmamağa əsas yoxdur.

Ağa Məhəmməd şah öz xacəliyindən ruhi əzab çəkirdi, bu nöqsanı onun üzünə vuranın qanını tökərdi. Kirman müharibəsində kirmanlılar Ağa Məhəmməd şahı təhqir edib, çox yaraşmaz sözlər dedilər. Bütün təhqirlər də onun xacəliyi barəsində deyilirdi. Zabit və əsgərlərin gözüünün qarşısında, onların qulağı eşidə-cşidə söyüşləri, tənələri yağış kimi yağırdı. Bədbəxt şah odsuz-ocaqsız yanır, tüstüsü təpəsindən çıxırdı. Ancaq əlindən bir şey gəlmir, təhqirlərin qabağını ala bilmirdi. Mühasirə müddətində onun batinində Kirman əhalisinə qarşı böyük ədavət əmələ gəlmişdi. Kirmana qələbə çalandan sonra fərman verdi ki, bütün Kirman kişilərinin gözü çıxarılsın.

Avropa tarixçiləri və səyyahlar Ağa Məhəmməd şah Qacarı olduğu kimi təsvir edirdilər. Onun qəddarlıqlarından danışdıqları kimi, camaata qarşı mülayim bir padşah olduğunu da söyləyirdilər. İranın ruhaniləri həmişə ondan razı olublar. Şah Qacar onlara ehtiram göstərir, maddi vəziyyətlərinin yaxşı olmasına xüsusi diqqət yetirirdi, çətin güzəran keçirənlərə təqaüd kəsirdi. Deyirlər axırıncı dəfə Tehrandan çıxanda vəliəhdi Xanbaba Cahənbəni çağıraraq ona vəsiyyəti eləmişdi ki, səltənətə çatandan sonra nəbədə ruhanilərin məvacibini kəssin.

Ağa Məhəmməd xanın qətlinə dair

Ağa Məhəmməd şah Qacar xüsusi rejimlə dolanırdı. Az yeyirdi, ömrünün axırlarında bitki yeməkləri ilə keçinirdi, bu-

nunla belə səfərə böyük mətbəxlə çıxardı. Saray əyanlarına şahənə nahar hazırlanardı. Mətbəxdən əlavə, şərq padşahlarının, o cümlədən Ağə Məhəmməd şah Qacarın abdarxanası var idi ki, qərbdə tayı tapılmazdı. Abdarxanada cürbəcür şərbətlər, turşular və təzə meyvələr saxlanılır, səhər, nahar və şam yeməkləri vaxtında süfrəyə verilirdi. Bundan əlavə, şah səfərə çıxanda sandıqxana deyilən bir dəstgah da aparılırdı. Sandıqxanada şahın paltarları və xələt kimi adamlara verəcəyi paltarlar saxlanılırdı. Şahın xəzinəsi də sandıqxana əşyalarına daxil idi. Bəzən ondan ayrılıqda da saxlanılırdı.

Mütaliəni sevən Ağə Məhəmməd şah səfərə çıxanda kitabxanasını da aparırdı. Kitabların hamısı əlyazması olduğu üçün qiymətli idi. Kitab almağa hamının qüvvəsi çatmırdı, onu yalnız varlılar, əmirilər və şahlar ala bilərdilər. Abdarxanada, sandıqxanada və kitabxanada işləyənlərə «xəlvət işçiləri» deyirdilər. Onlar həmişə şahın gözünün qabağında idilər, şah onları görürdü, qiyafələrini yadında saxlayırdı, çoxlarının adını da bilirdi. Qacariyyə dövründə abdarxanada işləyənlərin bir neçəsi «sədri-əzəm» – dövlət xadimi olurdular. Xəlvət işçiləri on-on iki yaşlarında, şahın yanında işləyən atalarının və ya qohumlarının tövsiyəsi ilə qəbul olunur, tədrisən işə alışırdılar. Həddi-bülüğa çatanda onlara rütbə verilirdi, əgər onların xidməti padşahın nəzərini cəlb etsəydi, başqa işlərə də keçə bilərdilər, xüsusilə əgər yazmaq və oxumaq bacarsaydılar. Xidmət dövrlərini qurtarandan sonra da onlar saray adamları hesab olurdular. Xəlvət xidmətçilərinin içərisində Sadıq xan Nəhavəndi adlı bir nəfər var idi ki, nayib rütbəsində idi. Bu adam əvvəllər Ağə Məhəmməd şah Qacarın qardaşı Cahansuz şahın yanında xidmət etmişdi. Sadıq xan Nəhavəndi Ağə Məhəmməd şahın sarayında yüksəlib xan adı aldı, abdarxananın nayibi rütbəsinə də müvəffəq oldu. Ağə Məhəmməd şah Qacarın və digər Qacar şahlarının abdarxanasında nayib rütbəsinə qalxan şəxs

on hörmətli və nüfuzlu adam hesab olunurdu. Sadıq xan da belələrindən idi.

Şamaxı şəhəri alınandan sonra Qacar xanı şəhəri qarət etməyə icazə vermədi. Qold Smitin yazdığına görə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunu Şamaxı şəhərini alandan sonra, Sadıq xan Nəhavəndi xəlvət fərraşlarından iki nəfəri götürüb, gecəyəkən bir varlının evinə girdi və ona dedi ki, Ağa Məhəmməd şahın göstərişinə görə beş min tümən pul və zinət əşyası verməlisən. Kişi əlacsız qalıb onun istədiyini verdi. Sadıq xan bilirdi ki, şəhər tezdən Şamaxıdan çıxıb Şuşaya gedəcəklər. Arxayın olmuşdu ki, ev sahibinin əli Ağa Məhəmməd şahla çatmayacaq. Şəhər evi qarət olmuş kişi evdən çıxıb, istədi Qacar xanına şikayətə gedə, eşitdi ki, Qacar xanı adamları ilə birlikdə sübhdən Şamaxını tərk edib. Şuşaya getmişdi. Beş min tümən pul o zaman üçün böyük pul idi, kişi naçarlıqdan Şuşaya yola düşdü. Kimə müraciət edərsə, etinasızlıq gördü, masqaraya qoyuldu. Çoxları ona deyirdilər ki, müharibə dövründə belə şeylər çox olur, nəhaqdan özünə əziyyət verməsin. Kişinin də əli Ağa Məhəmməd şahla çatmadı, nəhayət, bir nəfərin ona rəhmi gəldi, başa saldı ki, şəhərin baş ruhanisi Hacı Babəkin yanına gedib, dərini ona danışsın. Qarət olmuş kişi Hacı Babəkin yanına gedib, hadisəni olduğu kimi ona danışdı. Hacı Babək soruşdu ki, sən qarət edənlərin adını bilirsənmi? Kişi bilmədiyini söylədi. Hacı onların zahiri əlamətlərini soruşdu. Kişi cavab verdi:

– Birincisinin şəkli xatirimdədir. Bilinirdi ki, bu adam o birlərinin böyüyüdü.

Hacı Babək dedi:

– Əgər onu görsən tanıyarsanmı?

Kişi müsbət cavab verdi. Sonra Hacı Babək qarət olmuş malın adını və əlamətini yazıb dedi:

– Üç gündən sonra Qədir bayramıdır, bayram münasibətilə Ağa Məhəmməd şah Qacarın yanına gedəcəyəm ki, onu təbrik edim, bu fürsətdən istifadə edib, yazacağım məktubu ona verəcəyəm.

Kişi üç gün Şuşada qaldı ki, Qədir bayramı yetişib, Hacı Babək Ağa Məhəmməd şahın yanına getsin.

Hacı məktubu yazdı, məktubla Ağa Məhəmməd şah Qacarın yanına gedib, onu təbrik elədi. Hüzurundan çıxarkən məktubu şaha verdi və o da məktubu alıb cibinə qoydu. Qonaqlar çıxıb gedəndən sonra oxudu, kənarına bir neçə sətir yazıb ağzını bağladı. Sadıq xanı çağırıb məktubu ona verərək dedi ki, bunu xəlvət fərraşlarının birinə ver, Hacı Babəkə çatdırsın. Ağa Məhəmməd şah Qacar cavabında Hacı Babəkə göstəriş verir ki, səhəri gün səbh namazından sonra şikayətçi kişini götürüb hüzuruna gəlsin. Özü də tapşırdı ki, sabah səbhədən yanına gələn adamı gözlətmədən yanına gətirsinlər. O gecə, Sadıq xan Nəvahəndi növbədə deyildi. Ona görə də, səhər şikayətçini görə bilmədi. Qarət olmuş kişi Ağa Məhəmməd şahın hüzuruna yetişib başına gələn əhvalatı ona danışdı və Sadıq xanın nişanələrini dedi, onu elə yaxşı təsvir elədi ki, Qacar xanı Sadıq xandan şübhələndi və elə oradaca şikayətçiye dedi:

– Mən bir adamı çağırıb ona göstəriş verəcəyəm. Sən başını aşağı sal ki, üzünü görməsin, ancaq gözaltı onu nəzərdən keçir, sonra mənə de görüm sən qarət edən bu adamdır, ya yox?

Sonra Ağa Məhəmməd şah xidmətçiye Sadıq xanı çağırmağı tapşırdı. Bir azdan sonra Sadıq xan içəri girib baş oydı.

Şikayətçi kişi arxası qapıya, üzünü Qacar xanına dayanıb, başını aşağı saldı. Sadıq xan içəri girəndə şikayətçini tanımadı. Ağa Məhəmməd şah Qacar Sadıq xandan soruşdu:

- Dünən sənə verdim məktubu Hacı Babəkə çatdırdınmı?
- Sadıq xan müsbət cavab verdi. Qacar xanı davam etdi. – Xidmətçilərdən çağır gəlib lalələri aparsınlar.

Sadıq xan otaqdan çıxıb gedəndən sonra Ağa Məhəmməd şah şikayətçidən onu tanıyıb-tanımadığını soruşdu:

Kişi dedi:

- Bu, şübhəsiz, həmin adamdır ki, iki nəfərlə evimə gəlib mənə qarət elədi. Mən onun qiyafəsini, səsini də tanıdım.

Ağa Məhəmməd şah Qacar soruşdu ki, harada məskən salmısan?

Şikayətçi kişi düşdüüyü evi nişan verdi. Ağa Məhəmməd şah onu mürəxxəs edib, dedi:

- Sən get evində qal, mən səni çağırırdıram.

Kişi çıxıb gedəndə də başını aşağı saldı ki, Sadıq xana rast gəlsə, onu tanımasın. Kişi gedəndən sonra Ağa Məhəmməd şah Qacar Sadıq xan Nəhavəndini hüzuruna çağırıb ona göstəriş verdi ki, dayanmadan atını minsin, Şuşa yaxınlığındakı əriyi ilə məşhur olan qəsəbəyə gedib bir az ərik gətirsin. Sadıq xan bu göstərişdən heyrlənmədi və onu özünə Ağa Məhəmməd şah Qacarın etimadı kimi qəbul elədi. Bu göstərirdi ki, şah ona inanır, bilir ki, yeməyi və meyvəni zəhərləməyəcək. Hazırlaşib gedərkən dedi:

- Gün yarından keçib, mən bu gün sizə ərik gətirə bilmərəm, ora xeyli yoldur. Ərik dərməyə ən azı iki, üç saat vaxt gedəcək. Sonra da geriye yolum üst-üstə neçə saat edər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar onun sözünü kəsib dedi:

- Mən istəmirəm ki, sən bu gün qayıdasan. Sabah qayıdarsan, ancaq elə olsun ki, mən sabah səhər yeməyində ərik yeyim.

Sadıq xan atına minib getdi. O gedəndən bir saat sonra Ağa Məhəmməd şah Sadıq xanın mənzilində axtarış apardırdı. Ax-

tarış zamanı qızıl-bəzək əşyaları onun evindən tapıldı. Əşyaları Qacar xanının yanına apardılar, Ağa Məhəmməd şah Qacar şikayətçini çağırtdırıb əşyaları ona göstərdi. Kişi dedi:

– Bu şeylər və bunlardan olavə bir sıra başqa şeyləri Sadıq xan iki nəfərlə mənim evimdən aparıb.

Ağa Məhəmməd dedi:

– Səndən qarət olan şeylərin bir qismi də yəqin o iki nəfərdədir. Mən sabah onları tanıyacağam, səndən aldıkları pulları və qızıl əşyaları özünə qaytaracağam. Onların üçünü də cəzalandıracağam.

O günün sabahı, Sadıq xan qayıdıb gələndə hələ Ağa Məhəmməd şahın yanına getməmiş şərikləri yaxınlaşıb xəbər verdilər ki, dünən evini axtarıblar, tapılan qızılları Ağa Məhəmməd şahə veriblər. Sadıq xan başa düşdü ki, Ağa Məhəmməd şah dünən onu Şuşadan nə üçün uzaqlaşdırmış. Daha sonra öyrəndi ki, Qacar xanı kişini çağırtdırıb tapılan əşyanı ona göstərmişdir, şikayətçi də Şamaxıdan gəlib, hələ də Şuşadadır. Sadıq xan və onun əlbirləri məşvərət edib, çıxış yolu axtardılar. Heç biri işini itirmək istəmirdi. Təbii ki, Sadıq xan daha çox narahat idi. Bu məsələ ona çox baha başa gələ bilərdi. Xeyli müddət işləyib, nəyib rütbəsinə yüksəlmişdi, bu mənəbdən və onun gəlirindən əl çəkə bilməzdi. Bu üç nəfər məşvərətə məşğulkən, Sadıq xanə xəbər verdilər ki, şəhriyar onu hüzuruna çağırır, deyir ki, gözləyirəm əriyi gətirsin. Sadıq xan elə düşündü ki, Qacar xanı ona mərhəmət göstərir, tez əriyi götürüb onun hüzuruna getdi. Yoldaşlarından ayrılarkən onlara dedi:

– Mən güman etmirəm ki, bizi cəzalandırınsınlar, şəhriyarın mənə mərhəməti var, düşünürəm ki, əgər qarət etdiyimiz şeylərin yarısını ona versək, bizimlə işi olmayacaq. Əgər razı olmasa, məcburuq ki, gətirdiyimiz sərvətin hamısını ona verək ki, bizdən əl götürsün.

Sadiq xan Ağa Məhəmməd şahın otağına varid olanda onun simasında heç bir dəyişiklik görmədi. Zahirən elə görünürdü, guya, onu əriklərdən başqa heç nə maraqlandırmır. Qacar xanı düşüncələrini bürüzə verən adam deyildi. Ərikdən söhbət açıb, Sadiq xana dedi ki, cəbələrin (kiçik sandıq) birini açsın. Ağa Məhəmməd şah bir ərik götürəndən sonra onun şirinliyini, lətifliyini və dadını təriflədi, dedi ki, əriyi səhər yemək daha xeyirlidir, belədə onun bədənə faydası daha çox olar. Sadiq xan uzun müddət Ağa Məhəmməd şahın yanında işləyib ona yaxşı bələd olmuşdu, bilirdi ki, qızıl məsələsini yaddan çıxarmamışdır, ancaq ola bilsin onları cəzalandırmaq istəmir. Güman ki, qızılın yarısını onlardan alacaq, sonra da məsələni tamamilə yaddan çıxaracaq. Qacar xanı ərikdən yeyib dayanandan sonra, Sadiq xana dedi ki, əriklərin qalanını aparsın. Sadiq xan cəbələri götürüb apardı. Onun şərikləri dəhşət içində Sadiq xanı gözləyirdilər ki, görsünlər şəhriyar onların etdikləri cinayət barədə nə ölçü götürəcək. Sadiq xan özünü onlara yetirib dedi:

– Bu gün Ağa Məhəmməd şah ancaq ərikdən danışdı, bizim barəmizdə bir kəlmə demədi, ancaq mən bilirəm ki, məsələni araya gətirəcək. Düşünürəm ki, gətirdiyimiz əşyanın bir qismini ona versək, razı qalacaq, qorxmaq lazım deyil.

Xəlvət fərraşları xoşhal olub arxayınlaşdılar, açılmış cəbənin əriyini yedilər.

Sadiq xan ərik cəbələri ilə qəsəbədən Şuşaya qayıdanda, Ağa Məhəmməd şahın casusları onu nəzarət altına almışdılar. Qacar xanı düşünmüşdü ki, əgər cinayət şərikləri xəlvət fərraşlarından olsalar, hökmən Sadiq xan Şuşaya çatan kimi ona xəbər verəcəklər ki, evində axtarış keçibdir, ona görə Ağa Məhəmməd xan casuslarına tapşırıq verdi ki, görsünlər kim Sadiq xana yaxınlaşıb onunla tomasda olacaq. Casuslar gördülər ki, Sadiq

xan qayıdan kimi xəlvət fərraşlarından iki nəfər ona yaxınlaşıb nəşə dedilər və Sadıq xan o sözdən çox narahat oldu. Sonra yenə də gördülər ki, Sadıq xan Ağə Məhəmməd şahın ot-ağından çıxanda, hamən iki nəfər tez ona yaxınlaşıb nəşə soruşdular, sonra da oturub yarımqıq cəbənin əriyini yedilər. Casuslar bütün müşahidələrini Qacar xanına xəbər verdilər. Ona aydın oldu ki, həmin iki nəfər Sadıq xanın əlbirləri və cinayətinin şərikləridirlər. O gün axşam çağı Ağə Məhəmməd şah Qacar şamaxılı kişini hüzuruna çağırırdı. Sonra da Sadıq xanı və həmin iki nəfər xəlvət fərraşını yanına gətirməyi tapşırıdı. Cinayətkarlar Qacar xanının hüzuruna çatanda pul sahibini və qızıl əşyaları görüb əsməcəyə düşdülər. Qacar xanı onlara dedi:

– Oğurladığınız şeylərin bir qismi Sadıq xanın evindən tapılmışdır, qalanlarını da gətirib mal sahibinə qaytarın.

Fərraşlar oğurladıqları şeyləri qaytarmağa məcbur oldular. Ağə Məhəmməd şah mal sahibindən soruşdu:

– Oğurlanan şeylərin hamısı sənə qaytarıldı?

Kişi dedi:

– Məndən aldıqları puldan iki yüz tımən əskikdir.

Ağə Məhəmməd Qacar əmr etdi sandıqxanasından iki yüz tımən gətirib şikayətçi kişiye versinlər. Pulu kişiye verəndə dedi:

– Sabah bu üç nəfəri öldürəndən sonra iki yüz tıməni onların əmlakından tutacağam.

Bu sözü Ağə Məhəmməd şahın dilindən eşidəndə şəriklərin rəngi qaçdı. Artıq axşam idi, bilirdilər ki, gecə qətlə yetməyəcəklər, deməli, sabaha qədər vaxtları vardı.

Qacar xanının həyatının son gecəsi

O gecə 1211-ci hicri-qəməri ilinin zilhicə ayının iyirmi biri Ağə Məhəmməd şah Qacarın axırncı gecəsi idi. Bu gecə başqa gecələrdən fərqlənmirdi. Həmişəki kimi hava qaranlıqlaşanda çırağ yandırılırdı. Ağə Məhəmməd şah namazını qılandan sonra Urumiyə vəzirini qəbul etdi. Bir sıra vilayətlərdə vəzirlər vergi işlərilə məşğul olurdular. Vəzir Urumiyənin vergi kağızlarını Ağə Məhəmməd şah Qacara təqdim elədi və Urumiyədə sakin olan Əfşər əmirlərinin bir neçəsindən şikayətləndi.

Ağə Məhəmməd şah Qacar ömrünün axırlarında vergi verməyənləri incitmirdi, birdəfəlik verməyə imkanı olmayan vergini qist ilə ödəyirdilər.

Ağə Məhəmməd şah Qacar Urumiyə vəzirinə dedi:

– Sən onlardan vergini qist ilə alardın.

Vəzir dedi:

– Mən qist ilə alardım, ancaq onlar ödəmədilər, baxmayaraq ki, hamısı varlıdır, vergi vermək istəmədilər.

– Əgər varlıdırlarsa, mən onlardan vergini alacağam, yox imkanları olmasa, təzyiq etməyəcəyəm.

Bu sözləri deyən adam Larican mülklərinin əmlakını zəbt etmiş, Kirman və Tiflis camaatının qətləminə fərman vermişdi. Qacar xanının bu cür bir-birinə zidd əməlləri çox adamı çaşdırır, onun barəsində qəti fikir söyləməkdə çətinə salırdı, amma həqiqət bu idi ki, Qacar xanı ömrünün sonlarına yaxın vergi üstündə əhalini incitmirdi.

Urumiyə vəziri gedəndən sonra Ağə Məhəmməd şah yemək istədi. Yeməyini gətirdilər, oturub yedi, sonra durub yataq otağına keçdi. Şeyx Cəfər Tonkabuni yataq otağında oturmuşdu,

Ağa Məhəmməd şah Qacarı görcək ayağa qalxdı, əllərini sinəsinə qoyub baş əydi.

O gecə zilhiccə ayının iyirmi biri, Sadıq xan və digər iki nəfər xəlvət fərraşını nəzarət altına aldılar. Lakin xəlvət fərraşlarının rəisi onları incitməyə qoymadı. Sadıq xan xəlvət fərraşxanasının idi, xəlvət fərraşlarının rəisi ilə dostluğu vardı. Xəlvət fərraşbaşısı bu dostluq əlaqəsinə görə Sadıq xanın onun şəriklərinin əl-ayağını zəncirləyə bilməzdi. Onlara bir otaqda yer verdilər, qapılarında bir gözətçi qoyub, bununla da kifayətləndilər. Məhbuslar otaqda sərbəst idilər, gəzə də, yata da bilərdilər. Sadıq xan dostlarına dedi:

– Bizi sabah öldürəcəklər. Siz də eşitdiz, Ağa Məhəmməd şah Qacar o şikayətçiyə dedi ki, mən sabah bunları öldürəndən sonra əmlaklarından iki yüz түмән tutacağam.

Xəlvət fərraşlarının biri dedi:

– Əgər sabah səhər biz ağlayıb yalvarsaq, mümkündür ki, Ağa Məhəmməd şah bizi bağışlaya.

Sadıq xan etiraz etdi:

– Sən bu xacəni mənim qədər tanımırsan, tanısaydın, belə danışmazdın. Övvəla, sabah sən Ağa Məhəmməd şahı görməyəcəksən. Səni bu otaqdan çıxarıb cəlladların əlinə verəcəklər. Cəllad da ki, sənin ağlamağından, ya yalvarmağından rəhmət gölənmə deyil. Bəlkə pul versən səni cələ öldürə ki, az əziyyət çəkəsən. Saniyəm lap tutaq ki, sən Ağa Məhəmməd şahı gördün, ona yalvardın; mənası yoxdur, o sənin qanından keçməyəcək. Yalnız bir halda səni bağışlar. Əgər bir nüfuzlu adamın gəlib sənin bağışlanmağını ondan xahiş eləsə, sənin ölümündən keçər, ancaq yenə bir əlini kəsdirəcək. Bir əllə də sən xəlvət fərraşı olmayacaqsan, görək küçələrdə dilənçilik edəsən ki, acından ölməyəsən.

O birisi xəlvət fərraşı dedi:

– Biz ki, oğurluq etməmişik, əlimizi nə üçün kəsirlər?

Sadiq xan dedi:

– Bu xacə bizim işimizi oğurluqdan da betər hesab edir. Biz ogör istəyiriksə sağ qalaq və bir də arvad-uşağımızın üzünü görək, görək cürətimizi toplayıb elə bu gecə bu rəhmsiz xacəni öldürək.

Xəlvət fərraşları bu sözdən çaşdılar. Biri dedi:

– Bu işi görsək, bizi öldürəcəklər.

Sadiq xan dedi:

– Ogör bu xacəni öldürsək, bizi öldürməyəcəklər, onu burada heç kəs sevmir, bundan başqa, xacə öləndən sonra aləm bir-birinə qanşacaq, heç kim bizə fikir verməyəcək, biz də fürsətdən istifadə edib qaça bilərik.

İkinci xəlvət fərraşı dedi:

– Siz düşünmürsüz ki, Ağə Məhəmməd şah öldürüləndən sonra Xanbaba Cahanbani onun yerində padişah olacaq?

Sadiq xan dedi:

– Xanbaba Cahanbani Şirazdadır, biz burada. Qacar xacəsinin qətl xəbəri ona çatana qədər, özümüzü əmin-amanlıq olan yerə çatdıracağıq.

Birinci fərraş dedi:

– Xanbaba Cahanbani öz əmisinə çox bağlıdır, özü də inadçıdır, bizi yaxalayıb öldürtdürəcək.

Sadiq xanın səbri tükəndi:

– Ağə Məhəmməd şahı öldürəndən sonra elə bir yerə gedərik ki, Xanbaba Cahanbani bizi yaxalayıb öldürə bilməsin.

İkinci xəlvət fərraşı əl çəkmədi:

– Hara gedərik?

– Rusiyaya gedə bilərik.

Birinci fərraş, görünür, əlini hər yerdən üzmüşdü:

– Rusiyaya getsək, bizi yaxalayıb Xanbaba Cahanbaniyə təhvil verəcəklər.

Sadiq xan təslim olmadı:

– Gedərik Osmanlı torpağına, sonra da arvad-uşaqlarımızı köçürdərək. Biz bu xacəni öldürəndən sonra, onun otağında və başqa otaqlarda olan qızıl-cavahirəti götürüb sonra aramızda bölərək. O qədər varlanacağıq ki, bizdən sonra övladlarımız da rahat yaşayacaqlar.

Sadiq xan hiss edirdi ki, xəlvət fərraşları sabah öləcəklərini bilsələr də, Ağə Məhəmməd şahı öldürmək işinə qol qoymağa cürət etmərlər, özü də bunu təkbaşına edə bilməzdi.

Keçən fəsillərdə də dedik ki, əgər Ağə Məhəmməd şahın alaylarında hökm sürən inzibati qayda Şuşada da olsaydı, Sadiq xan və onun cinayət şərikləri Qacar xanını öldürə bilməzdilər. Ancaq Şuşada o inzibatçılıq yox idi. Qacar xanının yataq otağının qabağında ikicə nəfər əsgər keşik çəkirdi. Sadiq xan bilirdi ki, Ağə Məhəmməd şahın yuxusu çox yüngüldür, kiçik bir səssə yuxudan ayılır. Ona görə gecələr onun otağının ətrafında tam sakitlik hökm sürərdi ki, şah oyanıb yuxusu başına vumasın. Gözətçilərin balaca hənirtisi belə Ağə Məhəmməd şahı yuxudan oyada bilərdi, keşikçiləri elə sürətlə aradan götürmək lazımdı ki, səs-küy qalxıb Qacar xanını oyatmasın.

Fərraşların salındığı otaq Ağə Məhəmməd şahın otağından aralıda yerləşirdi. Onların otağının keşiyini çəkən gözətçi qışqırsaydı, Ağə Məhəmməd şah eşitməyəcəkdə, ancaq başqalarını eşidəcək və gəlib onları yaxalayacaqdı. Sadiq xan həyana baş

vurdusa, gördü yox, təkbaşına əlindən bir şey gəlməyəcək. Əgər gözətçiləri səssiz-küysüz kimsəni duyuyq salmadan aradan götürmək istəyirsə, mütləq dostları ona yardım etməlidirlər. Çox düşünəndən sonra onlara dedi:

– Sabahı xatirinizə gətirib bir qədər cürətli olun. Oturub gözləsək, sabah hökmən bizi öldürəcəklər. Amma edəcəyimiz cinayətə görə cəzalanmağımız ehtimaldır. Hələ sizi tapmaq, tutmaq xeyli vaxt aparacaq. Ömrümüz heç olmasa həmin müddətə qədər uzanacaq, əgər qurtulmasaq belə, kefirmiz istəyən kimi buradan apardığımız pul və cavahirlərlə yaşayacağıq. Əgər İrandan xaric ola bilsək, rahatlıqla ömür sürəcəyik və heç kim bizə bir söz deyə bilməyəcək.

Sadiq xanın gətirdiyi dəlillər fərraşlara təsir etdi, razılaşırlar ki, o gecə Sadiq xanla birlikdə Qacar xanını öldürsünlər, sonra da bir an belə dayanmadan Şuşadan xaric olsunlar. Sadiq xan onları razı salmağından xeyli xoşhal olub qətl planını çəkməyə girişdi:

– Bizim silahımız yoxdur, ona görə də otağımızın qabağında keşik çəkən əsgərin bıçağından və qılıncından istifadə edəcəyik. Bilirsiniz ki, qapı qıfıllanmayıb, birimiz qapını açmalı, o birimiz gözətçiye hücum edib ağzını bağlamalı, üçümüz onun bıçağını çıxarıb hulqumunu kəsməli. Hər birimizin işi dəqiq məlum olmalıdır ki, çaşıb bir-birimizə mane olmayaq.

Gözətçiye hücum planı dəqiqləşdirildi. Qərar bu oldu ki, gözətçinin bıçağını çəkib onun hulqumunu Sadiq xan kəsəcək. Ağə Məhəmməd şahın otağının qabağında keşik çəkən iki gözətçini öldürmək olduqca çətin bir iş idi. Bu üç nəfərin otağının qabağında tufəngsiz bir xəlvət fərraşı keşik çəkdisə, Qacar xanının otağının qabağında iki tufəngli əsgər gözətçilik edirdi. Əgər keşikçi əsgərlər atəş açsaydılar, hər şey məhv olacaqdı.

Sadiq xan və xəlvət fərraşları öz qapılarının qabağında duran keşikçini öldürüb onun bıçağını və qılıncını ələ gətirəndən sonra gözə görünmədən Ağa Məhəmməd şahın keşikçilərinə yaxınlaşmalı idilər.

Məhkumların əlindən xəlvət fərraşlarının ümumi paltarını çıxarmamışdılar. İndi əgər Sadiq xan əlinə guya bir məktub alıb Qacar xanının otağına tərəf getsəydi, gözetçilər belə təsəvvür edəcəkdilər ki, gecənin o vaxtında Sadiq xan Qacar xanına təcili bir məktub aparır. Onların tutulmasından hələ çox adamın xəbəri yox idi. Bu halda gözetçilər şübhələnməz, ucadan «dayan» əmri verməyib, səbr edərdilər ki, fərraşlar onlara yaxınlaşsın. Yaxınlaşandan sonra Sadiq xan gözetçilərlə ahəstə söhbət edər, onların diqqətini yayındırırdı. Özü də məktubu sol əlində tutmalı, sağ əli bıçağı çıxarmaq üçün boş qalmalıydı. O iki nəfər gözləməliyi, elə ki, Sadiq xan məktubu qaldırıb gözetçinin önünə tutdu, onlar o biri gözetçiyə hücum etməliydilər, biri onun üzünü tutmalı, Sadiq xan gözetçinin bıçağını çəkib hulqumunu kəsməliyi.

O gecə belə bir çətin və mürəkkəb sui-qəsdin icra olunmasına iki şey şərait yaratdı. Biri, dediyimiz kimi, xəlvət fərraşbaşısının ehmalkarlığı oldu. Onların üçünü də bir otaqda yerləşdirib, qapıya qıl vurmadı, əl-ayaqlarını zəncirləmədi. Həmkarlıq hissi mane oldu ki, işini möhkəm və qaydasında görsün. İkincisi, bu üç nəfər xəlvət fərraşı idilər, oyunlərində xəlvət fərraşlarının ümumi paltarı var idi, üstəlik gözetçilər onların tutulmasından xəbərsiz idilər. Bilmirdilər ki, Ağa Məhəmməd şahın onlara qəzəbi tutub, sabah qətlə yetiriləcəklər. Sui-qəsd planı Sadiq xan qurduğu kimi başlandı. Axırncı dəqiqələrdə Sadiq xan dostlarına dedi:

– Ağa Məhəmməd şahın otağının gözetçilərini öldürəndə ola bilər ki, səs ola və Qacar xacəsi oyanıb xidmətçilərini çağıra.

Belə olan surətdə biz gərək dayanmadan otağına girib onu qətlə yetirək. Beləliklə, öldürülməmişdən qabaq intiqamımızı ondan almış olarıq, digər tərəfdən çox ehtimal var ki, Qacar xacəsi öldürüldəndən sonra burada hərc-mərclik əmələ gələ, heç kim bizi yaxalayıb öldürmək fikrinə düşməyə, hər necə olsa biz Ağa Məhəmməd şahı öldürməliyik!

Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsi

Ağa Məhəmməd şah Qacara edilən sui-qəsdin Nadir şahə edilən sui-qəsdə oxşarlığı vardı: sui-qəsdçilər onların yaxın adamları idi. Əgər Nadir şahın ən yaxın adamı, həyatını etibar etdiyi keşik rəisi olmasaydı, o nəhəng adamı kimsə öldürə bilməzdi. Ağa Məhəmməd şahı Şuşada öldürənlər onun həyatının bütün cüziyyatından xəbərdar idilər. Otaqlarının dəhlizlərinin, hətta yataq otağının yer yəndəmini bilirdilər, əks təqdirdə onu belə asanlıqla öldürə bilməzdilər.

Çox təəssüf ki, Sadıq xan Nəhavənd ilə əlbir olan iki xəlvət fərraşının şəxsiyyəti dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. O zaman İranda müttəhimlərin ifadəsini yazıb-saxlamaq qaydası yox idi... Əlqərəz, Sadıq xan Nəhavəndinin tərtib etdiyi plan üzrə gözətçiyə hücum edib içəri çəkdilər, ağzını bağlayıb öz bıçağı ilə onu öldürdülər. Sonra bıçağını və qılıncını götürüb otaqdan çıxdılar. Sadıq xan bir kağız götürdü, onu o zamanın məktubları kimi lülələyib Ağa Məhəmməd şahın otağına doğru addımladı. Ağa Məhəmməd şahın otağının qarşısında dayanan iki nəfər əli tüfənglini görən kimi elə aralıdan kağız lüləsini onlara göstərdi. Tələsmədən, sakit qədəmlərlə gözətçilərə yaxınlaşdı. Xəlvət fərraşxanasının naibi Sadıq xan Nəhavəndinin iki xəlvət fərraşı ilə gəlişi gözətçilərdə şübhə oyatmadı. Hər şey çox təbii görünürdü; fərraşlar ədəb və mərifətlə öz şahlarına nəşə

təcili bir kağız gətirirdilər. Gecənin bu aləmində şahı oyatmaq heç ürəklərindən deyildi, ayaqlarını yerə elə basırdılar ki, səs salıb əziz padşahlarını diksindirməsinlər. Amma neyləməli? Öllərindəki çox əhəmiyyətli kağızı onlara çatdırmalıydılar. Gəllənlərin üstündə silah yox idi. Gözətçilər də bunu gördülər. Onların xəyalına belə gəlməzdi ki, bu adamların niyyəti öldürməkdir. Sadıq xan Nəhavəndi vüqarını pozmadan keşikçilərin birinə yaxınlaşıb yavaşca dedi:

– Bu məktub gərək şəhriyarın nəzərinə çatdırıla.

O bu sözü deyəndə fərraşlar da keşikçiye yaxınlaşdılar.

Keşikçi dedi:

– Siz bilirsiniz ki, şəhriyar yatmışdır?

Sadıq xan dedi:

– Qoy mən yavaşca qapını açıb şəhriyarı oyadım.

Keşikçi etiraz elədi:

– Siz xəlvət fərraşxanasının naibisiz, bilirsiniz ki, mən sizi şəhriyarın otağına buraxa bilmərəm. Bunun üçün rəisimin icazəsi olmalıdır. Mənə buradan uzaqlaşmaq qadağandır. Özünüz gedib rəisi bura gətirin, əgər o icazə versə, siz şəhriyarın otağına daxil ola bilərsiniz.

Sadıq xan kağız lüləsini tutub sol əlində keşikçinin gözü üstündə tutdu, elə həmin anda da sağ əli ilə bıçağı çıxarıb bir zərbəylə keşikçinin hulqumunu kəsdi. Fərraşlar digər keşikçiye hücum edib onu tutdular, biri ağzını bağladı ki, qışqırmasın, o birisi bıçağı kəməmindən çəkib onun hulqumunu kəsdi və tüfəngini də tutdu ki, yerə düşüb səslənməsin. Keşikçilərin cəsədlərini kənara çəkib onların bıçaqlarını götürdülər. Sadıq xan asta-asta Ağa Məhəmməd şah Qacarın yataq otağının qapısını açdı. Çıraqlı otağı zəif işıqlandırmışdı. İçəri girdilər. Sadıq

xan qapını astaca bağladı. Ağa Məhəmməd şah Qacar arxası üstə yatmışdı, Sadıq xanla cinayət dostları onun yatağına yaxınlaşdılar. Sadıq xan bıçağını əlinə alıb şahın üstünə əyildi, bir əli ilə yorğanı onun üstünə atdı. Qacar xanı gözlərini açdı, amma qışqırmağa macal tapmadı; Sadıq xanın bıçağı onun hülqumunu bir göz qırpımında kəsmişdi. Buna baxmayaraq, o tərpondi, qalxmaq istədi, bir neçə dəfə ağzını açmaq istədi ki, qışqırsın, amma səsi çıxmadı. Fərraşlar onun boynuna bıçaqla dalbadal vurub, şah damarlarını kəsdilər.

Ağa Məhəmməd şah çırpınıb hərəkətsiz düşdü, Sadıq xan yorğanı onun üstündən götürüb onun sinəsinə baxdı. İstəyirdi görsün, sinəsi tərپənir, ya yox. Gördü ki, sinəsi hərəkətsizdir, dönüb fərraşlara dedi:

– Burada nə qədər pul və cavahir var götürüb tez aradan çıxmaq

Ağa Məhəmməd şahın qəbasının cibində bir miqdar qızıl pul var idi. Başının üstündən cavahirlə bəzənmiş iki bazubəndi, bir də cıqqasını götürdülər. Otaqda əllərinə başqa bir şey keçmədi.

Qatillər Ağa Məhəmməd şahın otağından çıxandan sonra tüfəngçilərin qana boyanmış tüfənglərini yerdən qaldırdılar, onları öz paltarları ilə silib çiyinlərindən asdılar. Sadıq xan Nəhavəndi yenə də kağızı lülələyib olində tutaraq qapıya yönəldi. İqamətgahdan çıxıb şəhər darvazasınadək gəldilər. Darvazada Sadıq xan gözətçiye dedi ki, şəhriyarın əmri ilə məktub aparır. Məktub görək bu gün ünvana çata. Gözətçi daha bir sorğu-sual etməyib darvazanı açdı.

Keşikçilərin rəisi Məhəmməd Hüseyn xan Qacar həmin gecə də vəzifəsinə görə keşikçilərə baş çəkməyə gəlirdi.

O yalnız keşikçi əsgərlərə baş çəkirdi, fərraşlarla işi yox idi. Məhəmməd Hüseyn xan Qacar Ağa Məhəmməd şahın otağı-

na çatdı, gördü ki, keşikçilər hərəsi bir tərəfə yığılıb qalıblar. Döşəmə başdan-başa qan içindəydi. Rəisin bədənində əsməcə düşdü. Otağa girdi.

Sadiq xan otaqdan çıxanda çıraqları söndürmüşdü. Məhəmməd Hüseyn xan otağa girəndə qaranlıqda Ağa Məhəmməd şahı görmədi. Onun qapının səsinə oyanmaması rəisi hey-rətləndirdi. Qaranlıqda irəli yeriyib şəhriyar... şəhriyar... – deyə, çağırdı. Ancaq Qacar xandan səs çıxmadı. Məhəmməd Hüseyn xan Qacar dəhşətdən özünü itirmişdi, bilmirdi nə etsin. Qacar xanının yatağına tərəf getdi. Əlini yorğanın üstünə gəzdirdi, barmaqları nəyəsə bulaşdı, əllərini gözüne yaxınlaşdıranda onu qan iyi vurdu.

Yüyürüb qapını taybatay açdı ki, bayırdakı çırağın işığı içəri düşsün, çırağın işığında Qacar xanının qana bələnmiş cəsədini görəndə ağı başından çıxdı, başa düşdü ki, Ağa Məhəmməd xanı öldürüblər. Otaqda hasara çıxıb yaxın bildiyi Mirzə Rzaqulu Nəvainin otağına qaçdı. Nəvai Munşi əl-Məmalik bərk yatmışdı. Məhəmməd Hüseyn xan onu çağıraraq oyatdı. Mirzə Rzaqulu xan hövlnək qalxıb soruşdu, nə olub? Məhəmməd Hüseyn xan Qacar ağzını onun qulağına yapışdırıb pıçıldadı:

– Danışma! Əynini geyin, dur gəl!

Nəvai qorxdu:

– Hara gəlim?

Məhəmməd Hüseyn xanın sifəti ağappaq idi:

– Şəhriyarın otağına gəl onu qətlə yetiriblər.

Mirzə Rzaqulu xan cold ayağa durdu:

– Ah... onu Mirzə İbrahimxəlil xanmı öldürüb?

Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın sorğu-suala vaxtı yox idi:

– Bilmirəm kim öldürüb... Paltarını gey, gəl!

Mirzə Rzaqulu xan tələsik paltarını geyməyə başladı. Məhəmməd Hüseyn xan isə onun otağındakı laləni götürüb, Qacar xanın otağına tərəf getdi.

Məhəmməd Hüseyn xan Munşi əl-Məmalikdən soruşdu:

– Nə etmək lazımdır Munşi?

Nəvai cavab əvəzinə ondan soruşdu:

– Sənin düşmənin varmı?

Məhəmməd Hüseyn xan təəccüblə ona baxdı:

– Məqsədin nədir?

– İstəyirəm biləm, sənin burada düşmənin varmı?

– Bəli, düşmənim var?

Munşinin qarışıq duyğular ifadə edən gözləri şahın cəsədinə dikilmişdi:

– Sən çox tez irəliləyib rütbə sahibi oldun. Yəqin paxıllığını çəkən də vardır.

Məhəmməd Hüseyn xan hələ də onun nə demək istədiyini anlamırdı:

– Belədir ki, var.

Munşi əl-Məmalik davam etdi:

– Hava işıqlanandan sonra hamı xəbər tutacaq ki, Ağsa Məhəmməd şahı öldürüblər, kim kimlə düşməndirsə, onu öldürəcək. Kim kimə paxıllıq edirsə, onu qətlə yetirəcək.

Məhəmməd Hüseyn xan təşvişə düşdü:

– İndi nə edirəm?

Munşi əlini saqqalına çəkdi:

– Mənim də bir neçə düşmənim var və lazımdır ki, özümü onların xətərindən qoruyam, burada qalmaq istəmirəm, gedirəm, sən də mənimlə gəl.

Məhəmməd Hüseyn xan Munşi əl-Məmalikin sözündən hey-
rətləndi, təəccüblə Munşiyə baxdı:

– Biz buradan necə gedək, bir halda ki, sən katib, mən də
gözetçilərin rəisiyəm. Əgər buradan getsək, bizdən şübhələn-
məzlərmə? Şahın qətlində bizi müttəhim tutmazlarmı?

Munşi əl-Məmalik bu sözləri eşidəndə düşündü ki, Məhəmməd Hüseyn xanın sözündə həqiqət var: əgər qoyub getsələr, sabah Qacar xanının öldürülməsindən xəbər tutanlar fikirləşəcəklər ki, şahı onlar öldürüb qaçıblar. Ən ağıllı yol bu idi ki, Məhəmməd Hüseyn xan Qacar öz fərmandehini hadisədən xəbərdar etsin. O da xəbəri hamının qulağına çatdırsın. Onlar Qacar xanının otağından çıxanda xoruzlar banlaşıb səhərin yaxınlaşdığını xəbər verirdi. Munşi əl-Məmalik dedi:

– Allah özü rəhm etsin, səhər açıldıktan sonra görəsən nə olacaq?

Sonra laləni götürüb öz otağına getdi. Eləcə sarsılmış halda sübh namazını qıldı, qurtarana yaxın qulağına bayırdan qarışıq səslər gəldi, bildi ki, Ağsaqqal Məhəmməd şah Qacarın ölüm xəbəri artıq hamıya çatıb.

Qatillər yaxalandılar

Sadiq xan Nəhavəndi və cinayət dostları şəhərdən xaric olandan azca sonra Ağsaqqal Məhəmməd şahın alay fərmandehi Sadiq xan Şəqaqiyyə rast gəldilər. O, iki nəfərlə şəhərə tərəf gəldirdi ki, sübh namazından sonra alay barədə Ağsaqqal Məhəmməd şahın məlumat versin.

Sadiq xan Şəqaqi Sadiq xan Nəhavəndini tanıdı və onların belə cəzədən şəhərdən çıxmasından şübhələnilib, hara getdiklərini soruşdu. Sadiq xan Nəhavəndi dedi:

– Şəhriyar məni məmur edib ki, Səraba gedib məktub çatdırım.

Sadiq xan Şəqaqi heyrlə soruşdu:

– Səraba piyada getmək istəyirsiniz?

Nəhavəndi özünü itirdi:

– Biz istəyirdik gəlib səndən at alaq. Şəhriyarın əmridi.

Sadiq xan Şəqaqi şorqə baxdı. Dan yeri qızarırdı. Dönüb qatillərə dedi:

– Mən alaya gedə bilmərəm, amma nökrü göndərərəm desin sizə at versinlər, amma sən bir şəhriyarın hökmünü mənə göstər.

O, hər halda bilmək istəyirdi ki, görsün doğrudanmı şəhriyar atın məhz Sadiq xan Şəqaqıdan alınmasını əmr eləyib. Nəhavəndi tamam özünü itirdi, ağzından nalayiq söz çıxartdı, sonra başa düşdü ki, səhv edib, tez vəziyyəti düzəltmək istədi:

– Şəhriyar mənə dedi ki, sizin bu məsələdən xəbəriniz var, bizə at verməli olduğunuzu bilirsiniz.

Şəqaqinin şübhələri özünü doğruldurdu, zəndlə Nəhavəndiyə baxdı:

– Mən dünən şəhriyarın hüzurunda idim, o nə sizin adınızı çəkdi, nə də mənə sizə at verməyi tapşırdı.

Sadiq xan Nəhavəndi az qala ağzına gələnı deyirdi – tutar qatıq, tutmaz ayran.

– Yəqin şəhriyarın yadından çıxıb sizə desin.

Sadiq xan Şəqaqi gülümsədi:

– Şəhriyar elə adam deyil ki, nəyisə yadından çıxarsın.

– Şəhriyar böyük məsələləri heç vaxt yadından çıxarmır, ancaq at vermək məsələsi elə bir böyük iş deyil. Əgər yadından çıxardıbsa, bunu ona nöqsan tutmaq olmaz.

Bu zaman şəhərdə səs-küy qalxdı. Azançı ucadan məscidin güldəstəsindən söylədi ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar qətlə yetirilmişdir, onu öldürənlər qaçmışlar. Şəqaqi bunu eşidən kimi, tapançasını çəkib Nəhavəndinin üzünə dirədi, yanındakılara dedi ki, tüfəngləri yerə tullasınlar. Fərraşlar tüfəngləri yerə atdılar. Şəqaqi tapançasını Nəhavəndinin üzündən çəkmədi, öz əsgərlərinə əmr etdi ki, iki nəfərin də qollarını bağlasınlar.

Süvarilər atdan enib Şəqaqinin göstərişini yerinə yetirdilər. Sonra Nəhavəndinin də qollarını bağladılar. Şəqaqi Ağa Məhəmməd şah Qacarın yanına hesabat verməyə gedirdi, lakin onun ölüm xəbərini eşidib, fikrini dəyişdi, əsirləri atdöşü cəyib, alaya qayıtdı.

Qacar tarixçiləri yazıblar ki, haman saatdan Şəqaqi şahlıq fikrinə düşüb. Bəzi əcnəbi tarixçilərinə görə isə, Sadıq xan Şəqaqi alaya ona görə qayıtdı ki, əsgərlərin içində rəxne düşməsini istəmirdi. O fikirləşdi ki, əgər Qacar xanının ölüm xəbəri yayılsa, alay pərakəndə olar, o gərək alayda olsun ki, nizam-intizamı qorusun. Bu fərziyyələrin həqiqətə hansı daha yaxındır, onu Allahdan, bir də Şəqaqidən başqa kimsə dürüst bilmədi.

Şəqaqi alaya çatandan sonra tədbirlər gördü, bölmə fərmandehlərini yığıb, onlara dedi ki, Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsi şayiəsi şəhərdə yayılmışdır. Sayıq olun ki, inzibat pozulmasın. Alay sarıdan arxayın olandan sonra Sadıq xan Nəhavəndini və fərraşları öz çadırına aparıb, sorğu-suala tutdu.

Sadıq xan Nəhavəndiyə dedi:

– Əgər həqiqəti danışsaz, mən sizə əziyyət verməyəcəyəm.

Sadıq xan Nəhavəndi də hadisəni başdan-ayağa ona danışdı. Sözlünün sonunda Şəqaqiyə onu da dedi ki, vəliəhd Şirazda olduğu üçün, əgər bir adam Şuşada onun yerini tutsa, asanlıqla Ağa Məhəmməd şahın canişini ola bilər.

Məhəmməd Hüseyn xan Qacar Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsi xəbərini tez öz fərmandehinə, yəni Xanbaba Cahanbaninin kiçik qardaşı Hüseynqulu xana çatdırdı. Hüseynqulu xan Ağa Məhəmməd şahın ölüsünün üstünə gəldi. Əminsinin öldürülməsinə qəti əmin oldu, bildi ki, daha Qacar xanı yoxdur. Ordan birbaş Hacı İbrahim xan Kələntərin yanına gedib, onu hadisədən xəbərdar etdi. Bu gediş-gəlişlərdə, bir sıra gözətçilər və fərraşlar Qacar xanının ölümündən xəbər tutdular, yatanlar ayıldılar. Kimin düşməni var idi, canından qorxurdu, çalışırdı Şuşadan uzaqlaşsın. Hətta Hüseynqulu xan da özünü itirmişdi, bilmirdi nə eləsin, ağlına gəlmədi ki, şəhər darvazalarını bağlatdırsın. Darvazalar taybatay açıq idi, kim getmək istəyirdi getdi, əllərinə düşəni də qənimət kimi özləri ilə apardılar. Vəzifəsini lazımi qaydada yerinə yetirməməklə Qacar xanının ölümünə səbəb olmuş xəlvət fərraşbaşısı Süleyman xan Şuşadan getdi. Gözətçilərin rəisi Məhəmməd Hüseyn xan Qacar və Munşi Mirzə Rzaqulu xan Nəvai də getdilər. Əyanları Qacar xanının meyidini yerdə qoyub qaçdılar. Bircə Hacı İbrahim xan Kələntər axşama qədər Şuşada qaldı. Özü də bilirdi ki, burda qalmaq onun üçün təhlükəlidir, Şuşa camaatı hücum çəkib Ağa Məhəmməd şahın adamlarını qırmaq istəyirdilər. O gün Hacı Babək camaatı sakitləşdirdi, qoymadı ki, Qacar xanının adamları qətləmin olsunlar.

Hacı İbrahim xan Kələntər o gün, zilhiccə ayının iyirmi birində, bir neçə əhəmiyyətli iş gördü. Birincisi bu idi ki, Qacar xanının cəsədini Hacı Babəkin yanında əmanət qoydu ki, sonra dəfn etsinlər. İkincisi, haman gün qoymadı səltənət cavahirləri talan olsun. Bu cavahirlər Xanbaba Cahanbaninin oğlanlarının başçılığı və bir dəstə gözətçinin müşayiətilə Tehrana göndərildi. Üçüncü işi bu oldu ki, Qacar xanının öldürülməsi

xəbərini vəliəhd Xanbaba Cahanbaniyə çatdırdı. Belə ki, məktub yazıb Baba Yusif adlı qasidi çağırırdı. Tapşırırdı ki, bu məktubu Şiraza Xanbaba Cahanbaniyə çatdırsın. Baba Yusif zilhiccə ayının iyirmi birində Şuşadan yola düşdü. Şuşadan çıxan saatdan daima hərəkətdə idi, istər ayıq, istər yatdığı halda yol gedirdi. Beləliklə, on bir gecə-gündüzdən sonra, məhərrəm ayının ikisində axşam çağı Şiraza çatdı. Hacı İbrahim xan Kələntər Xanbaba Cahanbaniyə yazdığı məktubda iki bir-birinə zidd xəbəri çatdırmaq istəyirdi. Məktubun başında bir şeir yazdı, bu şeiri ondan qabaq da yazırdılar, ondan sonra gələnlər də yazmışlar. Həmin şeir bir padşah dünyasını dəyişəndə yazılırdı. Yeni padşaha bir tərəfdən ölən padşaha görə başsağlığı verir, digər tərəfdən onun padşahlığa gəlməsini təbrik edirdilər.

*Bəla gəldi, yoxsa şadlıq,
Deyə bilmirəm biza.
Dərya batdı, itdi getdi,
Bir də görünməz gözə.
Dərmi deyim, sevinc deyim,
Bu hal gəlməyir sözə,
Bu da var ki, o itdisə,
Gövhəri çıxdı üzə.*

Baba Yusif Hacı İbrahim xan Kələntərin məktubunu Xanbaba Cahanbaniyə verəndə o, şeiri oxudu, axıra çıxmamış bildi ki, artıq Ağa Məhəmməd şah həyatdan gedib. Məktubu oxuyandan sonra ağladı.

Ətrafındakılar Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsindən xəbər tutanda, Xanbaba Cahanbaniyə xoş gəlsin deyə, bir neçə damcı göz yaşı axıtdılar və elə oradaca Xanbabanı təbrik edib, onu şəhriyar adlandırdılar. Bu ünvan Xanbaba Cahanbaninin ömrünün axırına kimi onun üstündə qaldı.

Baba Yusif öz ənamını alandan sonra getdi ki, təzə padşahın əmrlərini Şirazdan İsfahana qədər əyalət və vilayətlərin hakimlərinə çatdırsın. Həmin gün Xanbabanın məktubları İranın başqa vilayətlərinin hakimlərinə də yazılıb, möhürlənib, qasidlərlə yola salındı. Məktublarda qeyd olunmuşdu ki, bundan sonra onu İran şahı bilməli və hökmlərini icra etməlidirlər. Yeni padşah 1212-ci hicri-qəməridə orucluğu bayramında (Miladi ilə 1798-ci il yazın əvvəli) özünə Fətəli şah ünvanı götürdü, həmin il orucluğu bayramı Novruz bayramına təsadüf etmişdi. Şirazdan yola düşməmişdən qabaq, şahzadə Məhəmmədəli Mirzəni Fars əyalətinə vali təyin edib, Tehrana yola düşdü. Xanbaba Cahanbani ləyaqətli və təcrübəli adam idi. Bilirdi ki, Ağə Məhəmməd şah Qacarın qətlə yetməsi xəbərini eşidən bir para əmirlər şahlıq həvəsinə düşəcəklər. Kimin ki, yüz süvarisi və piyadası var, fikirləşəcək ki, bəxtini sınaşın. Kimin adamı çoxdur o daha artıq cəhd göstərəcək ki, şahlıq tacını o da keçirsin. Ona görə Şirazdakən böyük bir qoşun səfərbər edib, sonra Tehrana yola düşdü ki, şahlıq iddiasında olan müddəiləri yerində oturtsun. Əgər Fətəli şah qüvvətli qoşun səfərbər edərdi, bəlkə də öldürülər, ya da kor edilərdi, necə ki özü Şirazdan hərəkət edib Tehrana gələndə kimi bir neçə müddəini kor etdi.

Fətəli şahın ən böyük müddəilərindən biri Sadıq xan Şəqaqi idi, çünki o, qüvvətli bir qoşuna fərmandeh idi, əgər bilseydi, Fətəli şah zəifdir, onu mütləq məhv edərdi.

Fətəli şah Tehrana çatana qədər paytaxtı işğal etmək fikrinə düşənlər də olmuşdu. Lakin sədri-əzəm və Tehranın hakimi şəhər darvazalarını bağlayıb, onların şəhərə varid olmalarının qarşısını aldılar. Tehranı işğal edib taxta oturmaq fikrində olanlardan biri Fətəli şahın kiçik qardaşı, səltənət dəstgahının xüsusi gözətçilərinin rəisi Hüseynqulu xan idi. O, özünü İran şahı olmağa daha layiqli hesab edirdi. Lakin sədri-əzəm və Tehran

hakimi ona da yol vermədilər, dedilər ki, darvazaları ancaq Fətəli şahın üzünə açacaqlar.

Ağa Məhəmməd şahın qoşun fərmandehi Sadıq xan Şəqaqi

Hacı İbrahim xan Kələntər Sadıq xan Şəqaqiyə göstəriş vermişdi ki, qoşunu Tehrana hərəkət etdirməsin, lakin Sadıq xan onun göstərişinə əməl etməyib dedi:

– Mənim fərmandehim Ağa Məhəmməd şah idi, indi o yoxdur və mən müstəqiləm.

Hacı İbrahim xan Kələntər Sadıq xan Şəqaqiyə yazdı: «Ağa Məhəmməd şahın vəliəhdi var, indi o, İran padşahıdır və sən ona itaət etməlisən».

Sadıq xan Şəqaqi cavab verdi ki, mən burada vəliəhd görmürəm ki, itaət edim. Bu cavabdan sonra qoşunu hərəkətə gətirib cənuba doğru gedərək, Sərab şəhərində dayandı. Ordunun iki min nəfərdən ibarət bir qismini qardaşı Məhəmmədoli Sultana verib, onu Təbrizə göndərdi. Tapşırırdı ki, Təbrizi işğal edib saxlasın. Özü isə qalan iyirmi üç min əsgərlə Tehrana hərəkət etdi. O, elə xəyal edirdi ki, Tehranı asanlıqla işğal edəcək. Şəhərə yaxınlaşanda, kəşfiyyat dəstəsini göndərdi, onlar xəbər gətirdilər ki, Tehranın darvazaları bağlıdır, heç kimi şəhərə buraxmırlar. Yalnız ətrafdan ərzaq və yanacaq gətirənlərə icazə verirlər ki, şəhərə varid olsunlar. Sadıq xan Şəqaqi Tehran hakimini tanıyırdı, ona sifariş göndərdi ki, şəhərin darvazalarını açsın. Onun bu xidmətini nəzərə alar, rütbəsini yüksəldər. Tehran hakimi cavab verdi ki, mən darvazaları yalnız taxtacının varisi Xanbaba Cahanbaniyə açacağam. Sadıq xan Şəqaqi niyyətindən əl çəkmədi. Yazdı ki, mən səninlə dostam, is-

təmirəm aramız dəysin, səninlə bir yağı kimi rəftar edim, yaxşısı budur inadkarlığından əl çəkib, darvazaları açasan. Tehran hakimi də xəbər göndərdi ki, mən inadkarlıq etmirəm, vəzifəmi yerinə yetirirəm, vəzifəm də budur ki, taxt-tacın varisindən başqa heç kimi Tehrana buraxmayım.

Sadiq xan Şəqaqi üç gün Tehranı mühasirədə saxladı, nəticə əldə etmədiyi üçün mühasirəni buraxıb qayıtdı, Qəzvinə dayandı. Sonra da elan etdi ki, Şah İsmayıl Səfəvi dövründən böyük şah Abbasa qədər İranın paytaxtı olan Qəzvin yenidən paytaxt oldu.

Sadiq xan Şəqaqinin Qəzvinə dayanması böyük səhv idi. O, sultanot iddiasındaydısı, Qəzvinə qalmamalıydı, elə yerə gətməliydi ki, özünü orada qüvvətləndirsin.

Fətəli şah Tehrana yaxınlaşırdı, bilmirdi ki, Sadiq xan Şəqaqi Qəzvini işğal etmişdir. Tehranın hakimi də bunu bilmirdi. Fətəli şah cənubdan Tehrana yaxınlaşdı, Qəzvin Tehranın şimal-qərbində olduğu üçün Qəzvindən keçmədən, səfər ayının iyirmisində Tehrana varid oldu, şəhərin hakimi və sədri-əzəm onu qarşıladılar.

Fətəli şah Tehrana varid olandan üç gün sonra Qəzvin kəndlərindən gələn müsafirlər xəbər verdilər ki, Sadiq xan Şəqaqi Qəzvini İranın paytaxtı elan etmişdir. Fətəli şahın Tehran-da çox işləri var idi, onların bir qismini dayandırıb, Tehrandan Qəzvinə yola düşdü. Hava isti, günlər uzun idi. Fətəli şah günortalar qoşunu dayandırırkı, istirahət edib günəşdən əziyyət çəkməsinlər.

Sadiq xan Şəqaqiyyə xəbər verdilər ki, Xanbaba Cahanbani qoşunu ilə Qəzvinə yaxınlaşır. Şəqaqi iyirmi üç minlik ordusuyla şəhərdən çıxdı. Çıxarkən Sadiq xan Nəhavəndini və onun qatil dostlarını da özü ilə apardı. Rəbbiülvvəl ayının dördün-

də Fətəli şahın qoşunu, Abi Əli çayına yetişdi, çay qurumuşdu, Fətəli şah çayı keçib, Xaki Əli qəsəbəsində oldu.

Fətəli şah çaydan bir qədər uzaqlaşdıqda, irəlində gözüne bir qoşun dəstəsi dəydi, geri çəkildi ki, özünü su olan yerə çatdırıb orada alay qursun. İrəli getsəydi, özünü Xaki Əli kəndinə çatdıra bilməzdi, qarşıdakı ordu onun qabağını kəsəcəkdi, kəndə əlləri çatmayacaq, boğanaq yay gecəsi əsgərlər və heyvanlar susuzluqdan əziyyət çəkəcəkdilər.

Fətəli şahın kəşfiyyatçıları qoşunun sayının iyirmi min nəfər olduğunu dedilər, ancaq düşməndən əsir götürə bilmədilər.

Fətəli şah göstəriş verdi ki, əsgərləri gecə yarısından iki saat keçmiş yuxudan oyatsınlar, alayı yığışdırıb cinahlar və mərkəzi dəstəyə bölünməklə, hücumla hazırlasınlar.

Fətəli şah ləyaqətli bir sərdar idi, şücaətliydi, ancaq səltənət müddəilərini məğlub edib, qüdrətini İranın bütün vilayətlərində qüvvətləndirdikdən sonra eyş-işrətə qurşandı. Eyş-işrət qüdrətli hərbi adamı elə əfəlləşdirir ki, onun istedad və bacarığını əlindən alır. Keçmişin məşhur sərdarları öz bacarıqlarını oldən verməsinlər deyər, şərab içməz, qadınlara çox maraq etməzdilər. Topal Teymur otuz il – qırx yaşından yetmiş yaşa qədər şərab içmədi, o həmişə səhrada öz alayının içərisində olurdu. Hətta qışda da səhrada, əsgərlərin yanında, çadırda yatardı. Düşünürdü ki, şəhərdə yatsa, rahatlıq görsə, tənbel və süst olar. Bəzən elçiləri qəbul edəndə və qonaqlıq verilən haman şəhərdə qalardı. Qonaqlıqlar qurtaranda isə yenidən oradan qayıdardı.

Gecə yarısından iki saat keçmiş, əsgərləri yuxudan oyatdılar, qoşun hərbi nizamla düzüləndən sonra Fətəli şah hərəkət fərmanı verdi. Hava işıqlananda, iki qoşun üz-üzə gəldi. Həmin saat məlum oldu ki, Sadıq xan Şəqaqinin ordusu kəmiyyət və keyfiyyət baxımından Fətəli şahın qoşunundan çox zəifdir.

Hələ günün dördə biri keçməmişdi ki, Şəqaqinin sol cinahı tam mühasirəyə alındı, sağ cinahı pərakəndə oldu, Şəqaqi özü mərkəzindəki bölmə ilə qaçdı. Sol cinahda əsir olanların içərisində Sadıq xan Nəhavəndi və iki qatil fərraş da var idi. Bu qələbədən sonra Fətəli şah İranın qədim şəhəri Qəzvinə varid oldu.

Qəzvin İranın böyük şəhərlərindən olub, strateji əhəmiyyətə malik idi. (Məşhur coğrafiyaşünas İbn Hoqəl yazır ki, Qəzvinin iki hasarı var idi, biri şəhərin ətrafına çəkilmiş, o birisi isə hökumət evini dövrələmişdi, monqollar onların ikisini də xaraba qoydular. Qəzvin yalnız hərbi şəhər deyil, həm də ticarət mərkəzi hesab olunurdu. Bir neçə yüz karvansarası vardı. Coğrafiyaşünas Həmdullah Mostofi qəzvinli idi. O yazır ki, monqollar Qəzvindən gedəndən sonra şəhərdə hətta bir ev belə sağlamat qalmamışdı, ondan sonra iki dəfə möhkəm zəlzələ olub Qəzvini viran qoydu). Fətəli şah Qəzvinə varid olan zaman, Qəzvin Tehrandan böyük idi və paytaxt olmaq üçün daha münaşib idi, ancaq Fətəli şah Ağa Məhəmməd şahın xatirəsinə hörmət edib paytaxtı dəyişmədi və dedi ki, Tehran gərək paytaxtlığında qalsın.

Fətəli şah Şəqaqinin qoşununun sol cinahını əsir edəndə, hələ bilmirdi ki, Ağa Məhəmməd şahın qatilləri də onların içərisindədir. Əsirlər qatilləri çağulladılar. Fətəli şah əmr etdi, onları zindana saldılar. İki həftə Qəzvinə qalandan sonra qərar qəbul etdi ki, Sadıq xan Şəqaqini izləyərək, Azərbaycana gedib onu yaxalasın. Şəqaqi Fətəli şahın qüvvəsinin üstünlüyünü dərk etmişdi, bilirdi ki, onunla vuruşa bilməyəcək. Düşünürdü ki, Fətəli şah onu izləyəcək, ona görə hansı kəndə, qəsəbəyə çatırdısa, sayıq yayırdı ki, qoşununda taun xəstəliyi vardır. Zəncana çatanda, bu sayıq elə güclü təsir buraxdı ki, hətta Zən-

can əhalisinin də bir qismi xəstəliyin qorxusundan mühacirət elədi. Fətəli şah Zəncana çatanda eşitdi ki, Azərbaycanda hər gün minlərlə adam taun xəstəliyindən həlak olur. Azərbaycanda elə bir qəsəbə və kənd qalmamışdı ki, orada taun xəstəliyi olmasın. Fətəli şah bu şayiənin düzgün olub-olmamasını yoxlamadı. Azərbaycandan Tehrana gələn yolu bağladılar ki, müsəfirələr və karvanlar taun xəstəliyini Tehrana gətirməsinlər. Şəqaqinin bu şayiəsi elə uğurlu oldu ki, əgər Fətəli şahın müqabilinə yüz minlik qoşun çıxarsaydı, belə qələbə əldə edə bilməzdi.

Fətəli şah Tehrana gələndən sonra qərara aldı ki, Ağə Məhəmməd şahın Şuşa şəhərində, baş ruhaninin yanında əmanət qoyulmuş cənazəsini Tehrana gətizdirib, Həzrəti Əbdüləzimin məqbərəsində əmanət qoysun ki, sonra Nəcəf şəhərinə apardırıb dəfn etsin. Fətəli şahın sərdarlarından Hüseynqulu xan İzzəddinlu Qacar məmur edildi ki, Şuşaya gedib Qacar xanının cənazəsini gətirsin. İzzəddinlu Qacar bu məmuriyyəti müvəffəqiyyətlə yerinə yetirib, cənazəni Tehrana köçürdü. O gün Fətəli şah və bütün saray böyükkləri qara libas geyib, Kərəcdə hazır oldular. Mafəni qarşılayıb müşayiət edərək, Tehrana gətirildilər. Tehrana varid olan gün, onların qarşısına üç böyük əzadar dəstə çıxdı. Əzadalar qara libas geyinmişdilər, növhə oxuyur, sinələrinə vururdular. Cənazə Tehrana gətiriləndən sonra Həzrəti Əbülfəzin məqbərəsində əmanət kimi qoyuldu.

Fətəli şah cənazənin Nəcəf şəhərinə köçürülməsi işini təxirə salmadı. Mafənin Tehrandan Nəcəfə qədər keçdiyi şəhərlərin hakimlərinə göstəriş verdi ki, mafə şəhərə yaxınlaşanda, onu əzadar dəstələrlə qarşılasınlar.

Fətəli şah xidmətə altmış nəfər Quran qiraətçisi götürdü ki, cənazəylə Tehrandan Nəcəfə gedib, hər gün bir dəfə Qacar xa-

ninin ruhunun şad olması və Allah tərəfindən bağışlanması üçün Quran təlavət (uca səslə, xüsusi ahənglə oxumaq) etsinlər. Cənazəni Nəcəf şəhərinə aparan karvan yola düşdü. Ruhani alim Molla Mustafa Qomşeyi karvanın rəhbəri idi. Bütün şəri təkliflər onun nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Karvan rəisinin təkliflərindən biri bu idi ki, cənazənin keçəcəyi beş şəhərdə, Qəzvin, Həmədan, Kirmanşahan, qəsri-Şirində, eləcə də Nəcəf şəhərində əhsan verilsin. Mafə taxti-rəvanda qoyulmuşdu. Mirzə Musa münəccimbaşı Quran oxuyanların yarısını cənazənin önündə və yarısını geridə qoymuşdu. Onların hamısı at üstə gedərək, ucadan Quran oxuyurdular. Cənazə 1212-ci hicri qəməri rəcəb ayının on doqquzunda (Miladi ilə 1797-ci ilin payızı) Nəcəf şəhərinə varid oldu və ayın iyirmisində onu birinci imamın məqbərəsində dəfn etdilər.

Ağa Məhəmməd şahın ruhu və mənəviyyəti

Ağa Məhəmməd şah Qacar öldürüləndə əlli yeddi yaşı var idi. On səkkiz il, bir neçə ay şahlıq etdi. O, İran və Şərq tarixində yeganə xacədir ki, şahlıq dərəcəsinə çatmışdır.

Dedik ki, Şərq ölkələrində şahların yanında xidmət edən xacələr böyük məqamlara çatırdılar, ancaq heç görünməmişdir ki, xacə səltənət taxtına oturub başına tac qoya və başqaları onun fərmanında olalar, çünki xacəlik ən böyük nöqsan hesab olunurdu.

Ağa Məhəmməd şah Qacar özünün fəvqəladə iradəsi və bacarığı ilə İranın padşah taxtına qalxmağa müvəffəq oldu, onun özündən sonra xələfləri bir əsr yarım İranda şahlıq etdilər.

Nə onun surətinin çirkinliyi, nə xacəliyi, nə də addımbaşı duyduğu rixənd, tənə ona mane ola bilmədi. O, çox ciddi

di adam idi, bu günün işini sabaha qoymaz, heç vaxt ehtiyatı əldən verməzdi, heç vaxt öz düşüncəsini və qərarını başqasına deməzdi.

Lakin təqdir və qəzavü-qədər belə gətirdi ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar da Nadir şah kimi öz qətlini özü hazırladı. Bu barədə gələcək fəsildə söhbət edəcəyik.

Ağa Məhəmməd şah Qacar çox az yeyər, çox az da yatarı. Yuxusu yüngül idi, hər vaxt istəsəydi, yuxudan qalxardı. Az yeməyinin təsirindən həmişə özünü yüngül və qıvraq hiss edərdi, başı da yaxşı işlərdi.

Ağa Məhəmməd şah qonaqçıl adam idi və bu xüsusiyyət ona anasından keçmişdi. O, xəsis deyildi, israfçılıq da etmirdi. Öz gəlirini və xərcini bildiyi üçün heç zaman borc almağa ehtiyacı olmadı. Öləndən sonra da əlli min krur tümən sərvət miras qoydu. Amma o sərvət Fətəli şahla qardaşları arasında ədavətə səbəb oldu. Fətəli şah deyirdi ki, Ağa Məhəmməd şahda qalan sərvət səltənət mirasıdır, şəxsi mal deyil, o pul İran padşahı olduğuma görə mənə çatmalıdır. Ancaq qardaşları deyirdilər ki, o sərvətdən onlara da pay düşür. Fətəli şah onlarla razılaşmırdı, nəhayət, qardaşlardan birisi, Hüseyn xan gördü ki, puldan ona çatmır, qardaşına qarşı üsyan etdi. Fətəli şah onu tutdurub, gözlərinə mil çəkdi.

Ağa Məhəmməd şahın xəsisliyi barədə çox danışirlar. Bu kitabın müəllifi (Jan Gevr – red.) onların heç birisi ilə razılaşa bilməz. Əgər Ağa Məhəmməd şah xəsis olsaydı, sahibi-mənsəblərin məvacibini kəsərdi. Lakin Qold Smitin yazdığına görə, hökumət adamlarının məvacibləri müntəzəm surətdə ödənilirmiş. Əgər Qacar xanı xəsis olsaydı, saray adamlarının mallarına göz dikərdi, ancaq onun on səkkiz illik şahlığı dövründə bir dəfə də olsun, belə hadisə görünmədi. Ağa Məhəmməd şah Qacar

ədalətli hökmdar idi. Heç bir günahı cəzasız, heç bir xidməti ənamsız qoymazdı, hər kəs xidmət göstərsəydi, ənam alardı, hər kim günah işləsəydi, mütləq cəzasını çəkərdi. Bütün dövrlərin anlayışına görə, Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi.

Deyirlər köçəri həyat sürdüyü üçün abadlıq işlərinə etinasız olub, ümumiyyətlə, köçərilər abadlaşdırma işlərinə meyl göstərmirlər. Boş vaxtlarında ova çıxardı, onun İranda bir neçə qoruğu vardı. Əgər ov barəsində xatirələrini yazsaydı, maraqlı bir kitab olardı.

Ağa Məhəmməd şah fəzil adam idi, mütləq əhli idi, məclislərə zinət verərdi. Şirazda sakin olan zamanlarda Kərim xan Zəndin ədəbi məclislərində iştirak edərdi, Kərim xan Zəndin nədim və həmsöhbəti idi. Səltənətə gəldiyi dövrdə də özünün ədəbi və tarixi məlumatına görə, onu eşidənləri heyrətdə qoyurdu. Alimlər arasında xüsusi hörməti var idi. Ətrafindakılara həmişə şübhə ilə yanaşardı, ancaq səbəbsiz heç kimi incitməzdi. Onun yerinə hər kəs uşaqlıqdan cürbəcür məhrumiyyətlərə, təhqirlərə məruz qalsaydı, hamıya qarşı mərhəmətsiz olardı. Ağa Məhəmməd şah Qacarın rəhmsizliyi o zamanın rəsminə görə olub, ondan kənara çıxmırdı. Baş kəsmək, kor etmək və qarın cırmaq kimi cəzalar adi tədbirlər idi.

Qacar xanı dövlət məmurları arasında hörmət qazanmış, hətta Kərim xan Zəndin qulluqçularının maaşları həmişə gecikdiyi halda, o, qulluqçuların maaşlarını müntəzəm ödəyirdi. Maaşlar müntəzəm surətdə, şahın öz cibindən ödənilirdi. Ağa Məhəmməd şah Qacar maliyyə məsələlərində çox səliqəli idi və xəsislik etməzdi.

İranda maaşların təxirə düşməsi səbəbindən pula ehtiyacı olan qulluqçular sərrafların yanına gedirdilər və təxirə düşmüş ma-

aşlarını yarı dəyərinə sərrafa satıb, nağd pul alırdılar. Məsələn, əgər onun maaşı ildə iki yüz түмән idisə, sərraf ona yüz түмән verirdi, yüz түмән sərrafın xeyri olurdu. Əgər Ağa Məhəmməd şah Qacar – hələ bir onu xəsis də adlandırırdılar, – qazanmaq istəsəydi, qulluqçuların maaşını qəsdən təxirə salar, sonra öz adamlarını pula ehtiyacı olan qulluqçuların yanına göndərərək, onların təxirə düşmüş maaşlarını on aşağı qiymətə alardı və bu yolla çoxlu qazanc əldə edərdi. Bu təcrübədən istifadə edənlər az olmamışdı. İranda Ağa Məhəmməd şahın Lütfoli xan Zəndə qarşı barışmaz münasibətini və Kərim xan Zəndin sümükləri ilə sayğısız rəftarını ona irad tutub, pis əməl kimi qiymətləndirirlər, müdafiəsiz Tiflis camaatının qətlində onun pis əməllərindən biri hesab olunur.

Ağa Məhəmməd şah Qacar yalnız öz zəhməti sayəsində, heç kimin köməyi olmadan səltənət taxtında oturub, başına tac qoydu. İnsanların həyatında xoş təsadüflər bəzən onların müvəffəqiyyətinə səbəb olur. Lakin Ağa Məhəmməd şahın həyatında heç xoş təsadüf də yox idi.

Qacar xanı dindar adam idi. Heç vaxt namazının vaxtını ötürməmişdi. Başqa məzhəbdə olanlara güzəşt edərdi, heç kimin haqqı yox idi ki, isəviləri və müsəviləri incitsin. Bu qanunu tapdalayanlar şiddətli cəzalanırdılar.

Ağa Məhəmməd şah Qacardan qabaq ermənilər və yəhudilərin yağışlı günlərdə evdən bayıra çıxmağa ixtiyarları yox idi. Ağa Məhəmməd şah ətrafdakıları başa saldı ki, islam dinində məsihilər və yəhudilər mürdar deyillər, ona görə ki, onlar da Allahı tanıyıb, ona pərəstiş edirlər, yağışlı günlərdə onlar evlərindən çıxıb öz işlərilə məşğul ola bilirlər. Ağa Məhəmməd şahdan qabaq müsəvilərin öz kilsələrində uca səslə Tövrat oxumağa icazəsi yox idi. Hər kəs uca səslə Tövrat oxu-

saydı, ağır cəza verirdilər. Ağa Məhəmməd şah Qacar icazə verdi ki, onlar Tehrandə kilsə tikdirib, uca səslə Tövrat oxusunlar.

İranda çox çətinlik və əziyyətlə yaşayanlardan biri də zərdüştlər idi. Kərim xan Zəndin dövründə onların vəziyyəti yaxşılaşdı. Kərim xan Zənd zərdüştləri incitməyə qoymurdu. Lakin o öləndən sonra yenə də cahil adamlar zərdüştləri incitməyə başladılar. Ağa Məhəmməd şah Qacar fəzilət əhli olduğu üçün fərman verdi ki, zərdüştlərə əziyyət verməsinlər. Ondan sonra cahillər onları incitməyə cürət etmədilər. Halbuki, İranda başqa dinə mənsub olanlar üçün həmişə xoş keçməyib. Bir gün Yəzd şəhərində, zərdüştlərin böyüklərindən birinə dedim gəl, ata minib şəhər hakiminin yanına gedək. O isə imtina edərək dedi: «Zərdüştlərin at minməyə icazələri yoxdur!..» Hətta ziyalı padşah olan Nəsirəddin şahın da dövründə zərdüştlərə əziyyət verərdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar yaxşı sifətlərə malik idi. Düşmənləri isə, onu ən alçaq bir adam kimi qələmə vermiş, rəhmsiz, paxıl, xəsis bir padşah olduğunu söyləmişlər.

Məhəmməd xan Zənd və Mirzə Əbdülvahab Mostofi

Zəndiyyə dudinanlarından bir neçə Zənd şahzadəsi Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən xəbər tutan kimi Zəndiyyə sülaləsinin əlindən çıxmış şahlığı qaytarmaq iddiasına düşdülər. Bu zaman Fətəli şah Sadıq xan Şəqaqi ilə müharibə etməyə getmişdi. Ona görə Zənd şahzadələri Məhəmməd xan Zəndin başçılığı altında kiçik bir qoşun tutub İsfahana yola

düşdülər və heç bir çətinliyə rast gəlmədən, İsfahani ələ keçirdilər. Məhəmməd xan Zəndin İsfahani belə asanlıqla almasının səbəbkarı Əbdülvahab Mostofi oldu. Onun İsfahanda böyük nüfuzu vardı, Mirzə Əbdülvahab Mostofi Lütfoli xan Zəndin tərəfdarlarından idi. Həmişə deyirdi ki, ömrümün axırına kimi Lütfoli xan Zəndə əza saxlayacağam. Məhəmməd xan Zənd İsfahana yaxınlaşanda, Mostofi fikirləşdi ki, Zəndiyyənin şahlığı yenidən başlayacaq, əgər mən Məhəmməd xan Zəndə kömək etsəm və o, İsfahana varid olsa, böyük məqama çata bilər. Belə də oldu. Məhəmməd xan Zənd Mirzə Əbdülvahabın köməyi ilə İsfahana varid olub taxtda oturdu, özünü Məhəmməd şah adlandırıb, sikkə vurdurdu, Mirzə Əbdülvahaba sədri-İran ləqəbi verib, ölkənin bütün işlərini ona tapşırırdı. Məhəmməd xan Zənd və Əbdülvahab böyük və qüdrətli qoşun təşkil edib, bu qoşun vasitəsilə Fətəli şahı müqavimət göstərə bilərdilər. Bilirdilər ki, Fətəli şah onlardan əl götürməyəcək, lakin vaxtlarını cəş-ışrətlə, meydan, məşuqədən ləzzət almaqla keçirərdilər. Fətəli şah Zəncanda olarkən Məhəmməd xan Zəndin tüğyanından xəbər tutdu, Tehrana qayıtdıqdan sonra qoşunun bir qismini Hüseynqulu xan Dəvələnin rəhbərliyi ilə İsfahana göndərdi ki, Məhəmməd xan Zəndi məğlub etsin. Özü də Tehrandə qalıb, nəticəni gözlədi.

O zamanlarda Tehrandan İsfahana getmək üçün Qum, Kaşan və Nətəmiş yolu ilə gedərdilər. Ancaq Hüseynqulu xan Dəvəlu, Məhəmməd xan Zəndi qafilgir etmək üçün bir yol seçdi; o, qoşununu Savə və Məhəllat yolu ilə İsfahana aparmağı nəzərdə tutdu. Hüseynqulu xan bu çətin yolu ona görə qəbul etdi ki, Məhəmməd xan Zənd onun İsfahana yaxınlaşmasından xəbər tutmasın. Hüseynqulu xan Dəvələnin bu manevri çox uğurlu oldu. Məhəmməd xan Zənd bir də onda xəbər tutdu ki,

düşmən İsfahanın altındadır və iki gün sonra şəhər darvazasına çatacaq. Əlbəttə, Məhəmməd xan Zənd iki günə heç bir iş görə bilməyəcəkdi, qüvvətli qoşun səfərbər etmək bundan belə mümkün deyildi. Ona görə canını götürüb İsfahandan qaçdı. Qaçarkən heç Əbdülvahab Mostofiyə də xəbər verə bilmədi. Əbdülvahab Mostofi o vaxt İsfahanda deyildi, Məhəmmədabada getmişdi ki, təzə bir mülk alsın. Mülk alıb İsfahana qayıtdı və şəhərə girən kimi yaxalandı, onu Hüseynqulu xanın yanına apardılar. Hüseynqulu xan Dəvəlu soruşdu:

– Bilirsən sənin cəzan nədir?

Mostofi İsfahani suala-sualla cavab verdi:

– Mən nə günah etmişəm ki, cəzalanam?

Hüseynqulu xan Dəvəlu dedi:

– Bundan böyük günah nə ola bilər ki, sən İran şahına xəyanət edibsən və onun düşməninini İsfahana gətirib, özün də xidmətində durmusan?! O da əvəzində sənə sədri-İran məqamın həvalə etmişdir. Bunu bütün İsfahan əhli bilir, sən inkar edə bilməzsən.

Sonra Hüseynqulu xan isfahanlılardan bir neçə nəfər şahid kimi çağırırdı. Şahidlər bir nəfər kimi dedilər ki, Məhəmməd xan Zəndi İsfahana gətirməkdə Əbdülvahab Mostofinin həlledici rolu olmuşdur. Belə olanda, Hüseynqulu xan dedi:

– İran şahı mənə tam ixtiyar verib ki, günahkarları cəzalandıram. Bu saat göstəriş verib sən etdiyin xəyanətlərə görə cəzalandıracağam.

Mirzə Əbdülvahab Mostofi dedi:

– İndi ki, məni öldürmək istəyirsiniz, ikilikdə sizə sözüm var, Fətəli şahın qulağına çatdırarsız.

Hüseynqulu xan camaata bayıra çıxmağı əmr etdi və Mostofinin qollarını bağlatdırdı ki, sui-qəsd fikrinə düşməsin. Sonra soruşdu:

– Nə demək istəyirsən?

Mirzə Əbdülvahab dedi:

– İstəyirəm deyəm ki, məni öldürməkdən sən heç bir xeyir görməyəcəksən, ancaq məni öldürməsən, istifadə edə bilərsən.

– Nə istifadə edəcəyəm?

– Məni öldürməsən, öz əmlakımdan birisini sənə verərəm.

– Yaxşı təklifdir, lakin Fətəli şah o mülkü məndən alıb, özümü öldürəcək.

– Fətəli şah sənə kimi adamı qətlə yetirməz, onunla Ağa Məhəmməd şah arasında fərq var.

Hüseynqulu xan dedi:

– Səhv edirsən, Ağa Məhəmməd şahın etdiklərini bu da edir. Əgər eşitsə ki, bir şey alıb səni öldürməmişəm, mənim özümü öldürəcək.

Mirzə Əbdülvahab soruşdu:

– Fətəli şah sənə mənə aid nə tapşırıq verib?

Hüseynqulu xan dedi:

– O, mənə göstəriş verib ki, səni yaxalayıb məhv edim.

– Sənə deyib ki, mənim başımı göndərəsən?

– Elə söhbət olmayıb, ancaq deyib ki, səni məhv edim.

– Məni öldürmə, Fətəli şah yaz ki, məhv etmişəm.

– Haman cəllad ki, səni öldürməlidir, bəlkə casusdur, səni öldürməsəm, Fətəli şah xəbər göndərəcək?

– Fətəli şah məktub yaz ki, mən ən yaxşı mülklərimdən birini ona verməyə hazıram ki, məni öldürməsin, bir mülk də sənə verərəm.

– Sən bütün ömrün boyu dövlət işlərində işləmişən. Bilmirsən ki, padşahın ömrilə öldürülən bir adamın əmlakı şah tərəfindən zəbt olunur? Bu gün Fətəli şah verməyə sənə heç bir şeyin yoxdur, ona görə ki, nəyin var, hamısı Fətəli şahındır.

Mirzə Əbdülvahab dedi:

– Sən bu gün Fətəli şahın qoşun fərmandehi və hakimisən, hər nə istəsən etməyə ixtiyarın var. Mənim də qətlimdən keçə bilərsən. Fətəli şah məni günahkar bilir, ona görə ki, Məhəmməd xan Zəndin vəziri olmuşam, ancaq ona yaz ki, mənim ixtiyarım öz əlimdə deyildi, Məhəmməd xan Zəndin əmrlərini yerinə yetirməyə məhkum idim, itaət etməsəydim, məni öldürəcəkdilər. Fətəli şah yaz ki, mənim cəzam ölüm deyil, mən günah etməmişəm. Əgər günahım varsa da, cəzam yüngül olmalıdı, qoy məndən cərimə tutsunlar. Yəqin bilirəm ki, Fətəli şah sənə sözünü qəbul edəcək, çünki sən qalib bir sərdarsan.

Hüseynqulu xan Dəvəlu dedi:

– Sənə xəyanətini sübuta yetirmək üçün İsfahan camaatından şəhadət istədim, onlar da gəlib şəhadət verdilər ki, Məhəmməd xan Zəndin İsfahana gəlməsində əsas rolu sən oynamısan. İndi mən Fətəli şahla necə yazılaşacağam ki, sən günahsızsan?

Mirzə Əbdülvahab təslim olmadı:

– Əleyhimə şəhadət verənlər Məhəmməd xan Zəndin İsfahana gətirməyimi gözləriylə görməyiblər ki, ancaq şayiələrə əsasən mənim əleyhimə şəhadət veriblər.

Hüseynqulu xan Dəvəlu yumşaldı:

– Səni nəzarət altında saxlayıb, Fətəli şahla məktub yazaram, dediklərini orada qeyd edərdim, çatdırardım ki, sənə cəzan ölüm deyil, ancaq Fətəli şah məktubu alandan sonra nə fərman versə, yerinə yetirəcəyəm. Mən indi göstəriş verərdim sənə əl-

ayağını açıb zindana aparsınlar, Fətəli şahdan cavab gəlincə gözləyəcəm.

– Nədən ötrü məni zindana göndəirirsən?

– Ondan ötrü ki, qaçmayasan.

– Mənim kimi bir kişi qaça bilərmə? Əgər mən qaçsam, övladlarımı həlak edərsiniz, əgər mən qaçsam, əmlakımı neylərəm, qaçarkən əmlakımı apara bilərəmmi?

Hüseynqulu xan Dəvəlu nə edəcəyini kəsdirə bilmədi:

– Bəs nə edim?

– Məni zindanda yox, elə burada saxlatdır. Zindanda qalmağa təqətim yoxdur.

Hüseynqulu xan razılaşdı.

Həmin gün Hüseynqulu xan Dəvəlu Mirzə Əbdülvahaba dair Fətəli şahə bir məktub yazıb, sürətli çaparla yola saldı.

Fətəli şah Ağə Məhəmməd şah Qacarın məktəbini keçmişdi. Hüseynqulu xan Dəvəlunun məktubunu alıb oxuyandan sonra onun məqsədini anladı. Eşitmişdi ki, Mirzə Əbdülvahab Mostofi çox varlı adamdı. Yəqin bildi ki, Hüseynqulu xanın Mirzə Əbdülvahabdan umacağı var, yoxsa belə bir məktubu yazmazdı. Ancaq o, fəth bir sərdar olduğu üçün mənfi cavab vermək istəmədi, cavabında belə yazdı: «Həç şübhəm yoxdur ki, Mirzə Əbdülvahab Mostofi Məhəmməd xan Zəndin vəziri olub, Məhəmməd xan Zənd onu vəziri olmağa məcbur etmişdi, bəlkə Mirzə Əbdülvahab özü çalışıb ki, Məhəmməd xan Zəndin vəziri olsun. Bununla belə, sən onu himayə etdiyin üçün qətlindən keçirəm, göstəriş ver, gözlərini çıxarsınlar».

Hüseynqulu xan Dəvəlu Fətəli şahın məktubunu Mirzə Əbdülvahaba göstərdi:

– Əlimdən gələnı etdim, səni şahın yanında günahsız qələmə verdim. İndi sən verdiyin vədə əməl et.

Mirzə Əbdülvahab Mostofi dedi:

– İndi məni kor etmək niyyətindəsən?

– Mən Fətəli şahın əmrini yerinə yetirməyə məcburam, çox ehtimal ki, Fətəli şah bir neçə adama da məktub göndərüb məni nəzarətə götürdü.

– Bu vəziyyətdən çıxmaq olar!

Hüseynqulu xan Dəvəlu soruşdu:

– Nə cür?

Mirzə Əbdülvahab cavab verdi:

– Sən cəllada deyərsən manqalı və mili hazırlayar. Mili odda qızdırandan sonra gözlərimə yaxınlaşdırar, ancaq gözümə çəkməz. Uzaqdan baxanlar elə təsəvvür edəcəklər ki, cəllad mili mənim gözlərimə çəkdi. Mən də qışqıracağam, qıvrılacağam, özümü elə göstərəcəyəm ki, ağrıya dözə bilmirəm. Ondan sonra camaatın içərisində həmişə özümü korluğa vuracağam.

Hüseynqulu Mostofiyə baxdı:

– Bu işdə mənim xeyrim nə olacaq?

– Bu işdə xeyrin o olacaq ki, sənə iki tikə mülk verəcəyəm.

– Bu iki tikə mülk hardadır?

– Biri İsfahandadı, onu elə bu saat sənə verirəm. O birisi də Tüysərkandadı, iş qurtarandan sonra, daha doğrusu, məni kor etməsən, sənə verəcəyəm.

Hüseynqulu xan dedi:

– Bircə məni razı salmaq kifayət deyil, sən gərək cəlladı da razı salasan.

– Sən əgər cəllada desən ki, məni kor etməsin, mən onu çox asanlıqla razı salacağam.

– Cəllada tapşıracağam, camaatın gözünün qabağında elə göstərsin ki, guya mili sənin gözlərinə çəkdi.

İki gündən sonra məhkumun gözlərinin kor edilməsi təməşası qurdular. Cəllad odla dolu manqalla hazır oldu, mili oda qoydu ki, məhkumun gözlərinə çəksin. Fərraşlar camaatın qabağında durmuşdular ki, adamlar cəllada yaxınlaşıb, işin gedişinə mane olmasınlar. Mirzə Əbdülvahabı həyətin ortasına apardılar. Hüseynqulu xanın göstərişi ilə edam yeri camaatdan xeyli aralıda qurulmuşdu. Bu ondan ötrü idi ki, camaat cəlladın necə işlədiyini görməsin. Məhkumu otaqdan xaric edəndə, o, özünü elə tutmuşdu ki, guya qorxur. Cəllad onu dizləri üstündə oturtdu, dizlərini bağladı ki, ayağa qalxa bilməsin. Fərraşlar məhkumun əl-ayağını bağlayıb, cəlladı onunla tək qoyub uzaqlaşdılar, cəllad mili məhkumun üzünə yaxınlaşdırdı. Mirzə Əbdülvahabın arxasında durub, başını öz ayaqları arasına sıxdı. Sol əli ilə göz qapaqlarını qaldırdı ki, guya mili onun üzünə çəksin. Cəlladın arxasında dayanan təməşaçılar heç nə görmürdülər. Cəllad özü onlara mane olurdu. Sağ və sol tərəfdə duranlar da yaxşı görmürdülər, yalnız qabaqda duranlar işin gedişini yaxşı görə bilərdilər, onlar da uzaqdaydılar. Ona görə də aydınlaşdırma bilmirdilər ki, cəlladın əlindəki mil məhkumun göz bəbəklərinə toxundu, ya yox. Məhkumdan bir qışqırıq çıxdı ki, hamının tükləri biz-biz durdu. Mirzə Əbdülvahab iki dəfə qışqırdı, başını yerə vurdu. Fərraşlar məhkuma yaxınlaşıb, onun əl-ayağını açdılar, əlindən tutub qaldığı otağa apardılar. Hökm icra olunduğuna görə Mirzə Əbdülvahab hökumət evində saxlamadılar, axşamüstü evinə yola saldılar.

Mirzə Əbdülvahab özünü ömrünün axırına kimi korluğa vura bilməzdi. Yavaş-yavaş İsfahanda və başqa yerlərdəki əmlakını satıb, İrandan köçdü. Fətəli şahın şahlığının axıncı illərində yenidən İsfahana qayıtdı.

Nəcəf xan Zənd

Mirzə Əbdülvahab Mostofî İsfahanın hökumət evində nəzarət altında oturaraq, Hüseynqulu xan Dəvələlünün Fətəli şahı yazdığı məktubun cavabını gözləyəndə, Məhəmməd xan Zənd və Nəcəf xan Zənd Fətəli şahın qorxusundan qaçqın düşmüşdülər. Bir yerdə uzun müddət qalmır, bir məntəqədən başqa məntəqəyə gedirdilər, qorxurdular ki, Hüseynqulu xan onların izinə düşər. Hüseynqulu xan Dəvəlu Fətəli şahı yazdığı məktubun cavabını gözlədiyi üçün İsfahandan çıxmırdı, ancaq İsfahanın tayfa rəislərinə tapşırıq vermişdi ki, Nəcəf xan Zəndi və Məhəmməd xan Zəndi harada görsələr, yaxalayıb İsfahana gətirsinlər. Məhəmməd xan Zənd və Nəcəf xan Zənd qaçandan sonra bir-birindən ayrı düşdülər. Nəcəf xan Zənd bir neçə dəfə yerini dəyişəndən sonra Kord şəhərinə yola düşdü. Kord şəhərinə çatmamış bir qəsəbə var idi. Nəcəf xan qərara gəldi gecəni qəsəbənin karvansarasında istirahət etsin. Karvansaraya varid olub, atını tövləyə çəkib bağladı, yəhərini götürdü ki, heyvan dincəlsin. Atı rahatlayandan sonra karvansaraçıya dedi ki, ona yumurta və çörək gətirsin. Karvansaraçı yemək gətirdi. Nəcəf xan yeməyə məşğul oldu.

Şərq karvansaralarında otaqların müqabilində cyvan qayırdılar ki, müsafirlər yayda cyvanda otursunlar, yatsınlar. Nəcəf xan Zənd də karvansaranın cyvanında yeməyə məşğul idi. Qəflətən bir neçə süvari karvansaraya varid oldu, onların rəisi Nəcəf xana tanış gəldi. İstədi ki, yerindən durub otağına keçə ki, süvarilərin rəisi onu görməsin, amma gec idi. Süvarilərin rəisi onu görüb tanıdı. Nəcəf xan da süvarilərin rəisini tanıdı, amma adını yada sala bilmədi. Keçmişdə onunla süvarilərinin rəisi arasında ixtilaf olmuşdu, düşündü ki, əgər o da bunu unutmayıbsa, onda bu adamdan uzaqlaşmaq görəkdir.

Nəcəf xan Zəndin xəbəri yox idi ki, Hüseynqulu xan bütün tayfa rəislərinə onu yaxalamaq əmri vermişdir. Bir qədər fikirləşəndən sonra yadına düşdü ki, bu süvari dəstələri Bəxtiyari tayfasındandı, rəislərinin adı isə Yusif xandı. Yusif xan Bəxtiyari Nəcəf xan Zəndi görəndə kimi qərara gəldi ki, onu tutsun. Yusif xan bir tərəfdən də öz intiqamını Nəcəf xandan almaq istəyirdi, ancaq səbir etdi ki, yeməyi qurtarsın.

Nəcəf xan yeməyi qurtardı, yerindən durub otağına keçdi ki, tapançalarını götürsün. Yusif xan Bəxtiyari öz adamlarına demişdi ki, eyvanda oturub çörək yeyən şəxs Nəcəf xan Zənddir. Biz onu yaxalamalıyıq, siz hazır olun, yeməyini qurtarandan sonra hücum edib əllərini bağlayaq. Nəcəf xan otaqdan çıxanda gördü ki, Yusif xanın süvariləri ona tərəf gəlirlər. Nəcəf xan tapançalarını çəkdi və onların qabağında durub soruşdu:

– Mənimlə nə işiniz var?

Süvarilərdən birisi dedi:

– Xan bizə göstəriş verib ki, səni yaxalayaq.

– Xan kimdir?

Süvari Yusif xanı göstərdi:

– Xan odur!

Nəcəf xan Yusif xana baxıb, ucadan soruşdu:

– Nəyə görə məni yaxalamaq istəyirsən?

Yusif xan dedi:

– İsfahan hakimi əmr verib ki, səni harda görsək, yaxalayıb İsfahana aparaq.

– Mən pişik balası deyiləm ki, tutasız?!

Yusif xan Bəxtiyari gördü ki, onun adamları Nəcəf xan Zəndin müqabilində dayanıblar. Amma onların heç birinin silahı yox idi. Yusif xan Bəxtiyarinin sə tufəngi var idi. Yusif xan Nəcəf

cəf xanı vurmaq üçün yerini dəyişə-dəyişə özünü karvansaranın həyətinə çatdırdı. Nəcəf xan Zənd gördü ki, Yusif xanın adamlarının silahı yoxdur. Fikirləşdi ki, əgər Yusif xanı təslim edə bilsə, onun adamları bir şey edə bilməyəcəklər, ona görə qışqırdı:

– Qayıdın! Yoxsa sizi öldürərəm.

Yusif xanın adamları çaşıb qalmışdılar, bilirdilər ki, əgər hücum etsələr, iki nəfər öldürüləcək. Yusif xan adamlarının dayanmasının səbəbini başa düşdü, tüfəngini əlinə alıb karvansaranın həyətinə cumdu ki, Nəcəf xanı nişan alsın. Əgər onu nişan alsaydı, ola bilərdi Nəcəf xan Zənd ölsün, ancaq Nəcəfqulu xan Dəvəlu göstəriş vermişdi ki, Nəcəf xanı diri tutsunlar. Nəcəf xan Zənd gördü ki, Yusif xan əlində tüfəng karvansaranın həyətinə yüyürdü. O, əvvəldən də Yusif xanı gözdən qoymurdu, bilirdi ki, durduğu yerdən onu nişan alıb, atəş açma bilməyəcək. Elə ki, Yusif xan həyətdə düşdü, Nəcəf xan Zənd ona fürsət verməyib, tapançaların birindən atəş açdı, güllə Yusif xanın əlinə dəyib, tüfəngi yerə saldı.

Yusif xanın adamları bunu gördükdə, Nəcəf xan Zəndə hücum etdilər. Nəcəf xan ikinci tapançanı da boşaltdı və hücumçulardan biri də söndirib yığıldı, sonra bıçağını çıxarıb iki nəfəri yaraladı, ancaq o birilər tökülüb onu yumruqladılar və tutub qollarını bağladılar. Yusif xan Nəcəf xandan soruşdu:

– Məhəmməd xan Zənd hardadır?

Nəcəf xan Zənd dedi:

– Bilmirəm, İsfahandan çıxandan sonra onu görməmişəm.

– Sən mənim süvarilərimin birini öldürdün, ikisini yaraladın, mənə də atəş açdın. Əgər İsfahan hakimi tapşırımasaydı

ki, səni ona təslim edim, etdiyin bu cinayətlərə görə səni tikə-tikə edərdim.

– Mənim nə səninlə, nə də sənin adamlarınla bir işim vardı. Sən məni yaxalamaq istədin, mən özümü müdafiə edərdim.

Nəcəf xanı gecə karvansarada saxlayıb, səhər qolları bağlı halda öz atına mindirdilər. İsfahana çatandan sonra Hüseynqulu xanın yanına apardılar. Yusif xan dedi:

– Bu kişi mənim bir süvarimi qətlə yetirdi, iki nəfəri yaraladı, siz gərək onun qətlinə fərman verəsiniz.

Hüseynqulu xan dedi:

– Fətəli şah əmr verib ki, Məhəmməd xan Zəndi və Nəcəf xan Zəndi ona təslim edim, ona görə mən onun qətlinə fərman verə bilmərəm, ancaq hadisənin necə olduğunu Fətəli şah yazaram, qoy o özü qatilin cəzasını versin.

İsfahan hakimi Nəcəf xan Zəndi bir neçə süvari ilə Tehrana yola saldı. Nəcəf xan Zəndi üç ay Tehrandə zindanda qaldı. Fətəli şahın onun üstünə yağı adı qoymağı lazım gəlmədi. Kord şəhərində Yusif xan Bəxtiyarının bir süvarisini öldürdüyünə, iki nəfəri də yaraladığına görə qətlinə fərman verildi.

Urumiyə hakimi ilə saziş

Sadiq xan Şəqaqi Fətəli şahın müqabilində müqavimət göstərə bilmədi, Fətəli şah onu Zəncana qədər izlədi. Lakin taun xəstəliyinin qorxusundan irəli getməyib, geri döndü. Sadiq xan Şəqaqi Fətəli şahın Tehrana qayıtmasından xəbər tutandan sonra Urumiyəyə gəldi. Urumiyənin hakimi o zaman Məhəmməd qulu xan Əfşar idi.

Məhəmmədqulu xan Əfşar Urumi Sadiq xan Şəqaqi əhvalatından xəbərdar idi və bilirdi ki, onu izləyir. Sadiq xan Şəqaqi Urumiyə hakiminə dedi ki, mən tək olduğum üçün məğ-

lub oldum, əgər kömək olsaydı, məğlub olmazdım. Baba xanı uşaqlıqdan tanıyıram, əgər mənimlə əlbir olsan, birlikdə Baba xanı məhv edərik və İran şahlığı bizim olar. Məhəmmədqulu xan Əfşar dedi:

– Biz boş əl ilə Fətəli şahın müharibəsinə gedə bilmərik. Onunla müharibə etmək üçün qüvvətli qoşun və pula ehtiyacımız var, ən azı iki yüz min tümən pul lazımdı.

Şəqaqi dedi:

– Mən qoşun səfərbər etmək üçün üç yüz min tümən pul xərc edə bilərəm.

Əfşar heyrləndi:

– Sənin bu qədər pulun var?

– Bu qədər pulu yığıb toplaya bilərəm.

– Əgər mənim bu qədər pulum olsaydı, mən bu işlərə əl atmazdım.

Sadiq xan Şəqaqi dedi:

– Mənim də nəğd pulum yoxdur. Lakin onu düzəldə bilərəm.

Məhəmmədqulu xan Əfşar düşündü ki, Ağsa Məhəmməd xan Qacar öldürüləndən sonra, ola bilsin xəzinə pulunun bir qismi Sadiq xan Şəqaqinin əlinə düşüb. Üzünü Sadiq xana tutdu:

– Sadiq xan, əgər mənim üç yüz min tümənim olsaydı, həyatımı başağrısız keçirər, yeyib-içib kef edərdim.

Şəqaqi soruşdu:

– Necə kef edərdin?

– O üç yüz min tüməni verib, iyirmi tikə mülk alardım və ömrümün sonuna kimi rahatca yaşayardım, öləndən sonra da övladlarım o əmlakın gəliri hesabına rahat yaşayardılar.

Sadiq xan dedi:

– Ömürdən istifadəni sən ancaq yemək və yatmaqda görürsən?

– Təsdiq et ki, yemək və yatmaq həyatın ləzzətlərindəndir.

– Sənin söhbətindən belə məlum olur ki, mənə kömək etmək istəmirsən.

– Səndən nə gizlin, mənim əgər üç yüz min tümənim olsaydı, sənə kömək etməzdim, amma kömək edəcəm, kömək etməyim də ona görədir ki, sərvətim yoxdur. Ümid edirəm ki, sən şah olandan sonra mən də varlanacağam.

Sadiq xan Şəqaqi dedi:

– Adamların zövqü müxtəlifdir. Bəziləri xoşbəxtliyi yemək və yatmaqda görürlər. Mənim üçün ləzzət olardı ki, həmişə hamıdan üstün olam, hakim olam, biri mənə hökm etməsin. Dünyanın bütün varını mənə versələr, ancaq əlaltı olsam, o sərvətdən ləzzət ala bilmərəm. Boynuma alıram ki, keçmişdə Ağa Məhəmməd xana qulluq edirdim, o mənə göstəriş verirdi. Mənim də çarəm yox idi, itaət edirdim. Ancaq bir dəfə mən də qüdrət sahibi oldum və onun ləzzətini duydum. Düşündüm ki, mənim xoşbəxtliyim əmr vermək, hamını özündən aşağı görməkdir.

Urumiyə hakimi ona axıradək səbirlə qulaq asdı. Sadiq xan susanda dilləndi:

– Hər halda, əgər qoşunun səfərbərlik xərcini versən, mən sənin üçün əsgər toplaram.

Bir qədər götür-qoy etdikdən sonra Sadiq xan Şəqaqi Məhəmmədqulu xan Əfşara əlli min tümən verdi ki, əsgər səfərbər etməyə başlasın.

Məhəmmədqulu xan Əfşar Uruminin Hüseynqulu xan adında cavan bir qardaşı oğlu var idi, onu yanına çağırıb dedi:

– Mən Sadıq xan Şəqaqiyə söz vermişəm ki, onun üçün əsgər səfərbər edim, bu məqsəd üçün ondan bir miqdar pul almışam. İşin bir hissəsini sənə tapşırıram.

Hüseynqulu xan Əfşar soruşdu:

– Sən onunla əlbir olmaq istəyirsən?

Urumiyə hakimi suala-sualla cavab verdi:

– Sən necə bilirən?

Hüseynqulu xan dedi:

– Məgər bilməyirsən ki, o, Fətəli şahla vuruşmaq istəyir?

– Biliyəm!

– Nəyə görə özünü beləyə salırsan?

– Ona görə ki, biz kasıbıq, Urumiyə hakimliyindən əlimə bir fayda gəlməyib, fikirləşirəm ki, Sadıq xan Şəqaqi səltənətə çatan sonra biz varlanacağıq.

Hüseynqulu xan Əfşar etiraz elədi:

– Ey hörmətli əmi, bu iş xətərli qumardı.

– Əgər insan hər an xəteri nəzərə gətirsə, gərək dünyada bir qədəm belə götürməsin. Xəzinə istəyən adam gərək onun üstündəki ilanla döyüşüb, onu öldürsün.

– Fətəli şah elə adam deyil ki, Sadıq xan Şəqaqi onu aradan götürə bilə, o Ağa Məhəmməd xan Qacarın bütün yaxşı sifətlərinə malikdir. Əgər Sadıq xan Şəqaqi Fətəli şahla güc gəlsəydi, onu Qəzvində məğlub edərdi.

Urumiyə hakimi Sadıq xandan eşitdiyini qardaşı oğluna təkrar elədi:

– O, tək olduğu üçün məğlub olub.

Hüseynqulu xan Əfşar gülümsədi:

– Zabitləri və əsgərləri olan bir fərmandeh tək deyil, Sadıq xan Şəqaqi bir qoşunun fərmandehi idi, müharibənin qayda-qa-

nunlarından xəbəri vardı, bununla belə Qəzvində Fətəli şahdan yumruq yedi və qaçdı. Əgər taun xəstəliyi sayiəsi Fətəli şahı qorxutmasaydı, onu yaxalayacaqdı. İstəmirəm sən bu adamla əlbir olasan. Qoy özü necə düşünür, elə də etsin. Əgər ona baş qoşsaq, Fətəli şahın əlində məhv olacağıq.

– Hüseynqulu, mən səni çox cürətli bilirdim, inana bilməzdim ki, Fətəli şahdan bu qədər qorxursan. Məgər biz quzuyuq ki, Fətəli şah bizim tayfanı məhv edər? Biz bir gün İranın padşahı idik, o zaman Fətəli şahın babası Fətəli xan bizə bac verirdi. İndi biz Fətəli şaha bac veririksə, əlimizi olimizin üstünə qoyub gözləməliyik? Bəs haqqımızı almayaq deyirsən?

– Qiyam eləsək də, niyə Sadıq xan Şəqaqiylə əlbir olaq? Qələbə qazananda da o, padşah olsun, biz də onun nökrü! Yaxşısı budur ki, özün qiyam et, özün də taxtda otur!

Məhəmmədqulu xan Əfşar diqqətlə qardaşı oğluna baxdı:

– Ey cavan, sən doğru söz deyirsən, amma qiyam etmək üçün pul lazımdı, mənim də pulum yoxdur. Lakin Sadıq xan Şəqaqi varlıdı və mənə deyib ki, qoşun səfərbər etmək üçün üç yüz min tümən pul sərf etmək imkanı var.

Hüseynqulu xan təəccübünü gizlədə bilmədi:

– Onun üç yüz min tümən pulu var?

– Bəli, var, əlli min tümən nəgd verib mənə. Əlli min tüməni verən adamın, üç yüz min tüməni də olar.

Hüseynqulu xan həyəcanlandı:

– Bu məbləği ondan almısan?

– Bəli, almışam, onun on min tümənini sənə verəcəyəm ki, əcir etdiyin əsgərlərə verəsən.

Hüseynqulu xan daha heç nə deməyib, əmisindən on min tüməni aldı. Urumiyə hakimi tapşırırdı ki, əsgərləri on beş gün ərzində hazır eləsin.

Hüseynqulu xan əmisindən ayrıldıktan sonra Sadıq xan Şəqaqi üçün əsgər yığmağa getdi. Bir az sonra gördü ki, iyirmi min qoşun əcir etmək üçün çox vaxt lazımdır. Əsgər olmaq istəyənlər pul tələb edirdilər, ancaq clələri də vardı ki, güllə atmaqdan heç xəbərləri yox idi, dolu tüfəngdən də atəş açə bilmirdilər. Hüseynqulu xan Əfşar düşünürdü ki, əmisi belə əsgərlərdən qoşun hazırlaya biləcəkmı? Onlara təlim vermək üçün vaxt lazım idi.

Bir gün Hüseynqulu xan Urumiyyənin kəndlərinin birində əsgər əcir edirdi. Fətəli şahın tərəfdarlarından olan Mahabad hakimi təsadüfən oradan keçirdi, gördü ki, Hüseynqulu xan Əfşar əsgər yığır, çox heyvətləndi. Yaxınlaşır hal-əhval tutdu, əmisinin halını soruşdu. Sonra maraqlandı ki, nəyə görə əsgər yığır. Hüseynqulu xan özünü itirən kimi oldu:

– Fətəli şah əmimə göstəriş verib ki, əsgər əcir etsin. O da bu işi mənə tapşırır.

– Çox təvəccüblüdür, Fətəli şah bunu mənə yox, sənin əminə niyə tapşırır? Əsgər əcir etmək üçün Mahabaddan yaxşı yer yoxdu.

Keçmişdə əsgər lazım olanda, Mahabada üz tutardılar. Hüseynqulu xan Əfşar hələ özünə gəlməmişdi, burnunun altında mizıldandı:

– Bilmirəm ki, nədən ötrü Fətəli şah bu işi əmimə tapşırır, amma sizə heç nə deməyib.

Mahabad hakimi gəndən sonra Hüseynqulu xan Əfşar çox narahat oldu, ona görə ki, bilirdi Mahabad hakimi mütləq bu xəbəri Fətəli şahə çatdıracaq, o da başə düşəcəkdir ki, Məhəmmədqulu xan Əfşar yağı olmaq niyyətindədir. Hüseynqulu xan Əfşar onu da bilirdi ki, Mahabad hakimi Urumiyyəyə varid olanda, əmisilə görüşəcəkdir, çox güman ki, onda da həmin cavabı

eşidəcək. Əmisi deyə bilməz ki, əsgəri özüm üçün yığiram, məcbur qalacaq yalan desin. Əgər əmisi Mahabad hakiminə desə ki, bu xəbəri Fətəli şah çatdırma, Mahabad hakimi mütləq şübhəyə düşüb, gördüyünü Fətəli şah xəbər verəcək. Əfşar və Qacar tayfaları arasında olan düşmənçiliyə əsasən mahal-dır ki, Mahabad hakimi Fətəli şah çatdırmaya. Əgər Mahabad hakimi Fətəli şah xəbər versəydi ki, Urumiyə hakimi Məhəmmədqulu xan Əfşar əsgər əcir edib və yağı olmaq fikrin-dədir, onun bu məlumatı böyük xidməti hesab olunardı və Fə-təli şah Mahabad hakiminin məqamını yüksəldərdi. Cavan Hüseynqulu xan Əfşar burnunu hər yerə soxurdu. Əmisi Məhəmmədqulu xanın əksinə olaraq, İranın siyasi vəziyyətindən yaxşı xəbəri vardı. Bilirdi ki, Fətəli şah qüvvətlidir, Sadıq xan Şəqaqi və əmisi ona güc gələ bilməzlər. Əgər Fətəli şahla da-vaya girişsələr, nəticəsi bu olacaq ki, Əfşar dudmanı məhv ola-caq. Onu da düşünürdü ki, əmisi Sadıq xandan əlli min tuman pul aldığından, müqaviləni poza bilməz. Məcburdur ki, onun üçün əsgər əcir etsin. Hüseynqulu xan fikirləşdi ki, Tehrana gedib Sadıq xan Şəqaqinin əsgər yığmağını Fətəli şah özə çat-dırsın. Bu xidmətinin əvəzində Fətəli şahdan xahiş etsin ki, Əfşar dudmanını dağıtmasın.

Hüseynqulu xan əsgər əcir etmə işini buraxıb, sürətlə Teh-rana yola düşdü. Tehrana çatan kimi xahiş etdi ki, Fətəli şah onu qəbul etsin.

Fətəli şah xəbər verdilər ki, Urumiyə hakiminin qardaşı oğlu təcili surətdə hüzura gəlmək istəyir. Fətəli şah düşündü ki, yə-qin Hüseynqulu xan əhəmiyyətli bir iş üçün Tehrana gəlib, ona görə onu təxirsiz qəbul etdi. Hüseynqulu xan baş əyib dedi:

– Şəhriyar, mən gəlmişəm ki, əhəmiyyətli bir xəbəri sizə çatdırım, onun əvəzində də bir xahişim var.

– Əvvəl əhəmiyyətli xəbəri bizə çatdır, sonra xahişini de.
Hüseynqulu xan dedi:

– Şəhriyar, sizə çatdıracağım xəbər budur ki, Sadıq xan Şəqaqi Urumiyə məntəqəsində əsgər əcir edir və üsyan qaldırmaq fikrindədir.

Fətəli şah soruşdu:

– Sənin müstəqim məlumatın var, yoxsa başqalarından eşitmisən?

Hüseynqulu xan Əfşar cavab verdi:

– Şəhriyara ərz edirəm ki, mənim bu xüsusda müstəqim məlumatım var.

– Müstəqim məlumatın hansıdır?

– Gördüm ki, Sadıq xan Şəqaqi Urumiyədə əsgər əcir etməklə məşğuldur.

– Bilirsənmi nə qədər əsgər əcir etmişdi?

– Təzəcə başlamışdı, amma xəyalı var ki, iyirmi min əsgər əcir etsin.

– O, Qəzvindən qaçanda, bir dəstə adamı vardı.

– Təsəvvür edirəm ki, Urumiyədə əcir etdiyi əsgərlərdən olavə, səkkiz min əsgəri də var!

– Əsgərləri silahlandırmaq üçün Urumiyədən tüfəng əldə edə bilərmimi?

– O deyir ki, bir miqdar tüfəngi var, qalanını da Urumiyənin və başqa şəhərlərin sənətkarlarına sifariş verəcək.

– Sənin dediklərimdən belə məlum oldu ki, onunla müstəqim məlumatın var!

– İndi izin verin, öz xahişimi ərz edirəm.

– De!

– Ey şəhriyar! Bu xidmətim müqabilində xahiş etmək istəyirəm ki, mənim, əminin və Əfşar tayfasının başqa kişilərinin günahından keçəsiniz.

– Sən və sənin əmin nə etmisiniz ki, məndən bağışlanmaq istəyirsiniz?

– Əmim Sadıq xan Şəqaqiyyə əsgər əcir vermək işinə razılıq verdi, sonra da mənə tapşırırdı ki, Urumiyyənin ətraf kənd və qəsəbələrində gedib, əsgər əcir edim.

– Nə qədər əsgər əcir etmisən?

– Əcir etdiyim əsgərlərin sayı dörd yüz nəfərdən artıq deyil.

– Səndən başqa da əsgər əcir etmək işlə məşğul olan varmı?

– Təsəvvür etmirəm.

– Əmin sənə kimi öz əməlindən peşman olubmu?

– Ey şəhriyar, əmim batında öz əməlindən peşmandı, amma Sadıq xan Şəqaqidən bir məbləğ pul aldığına görə işdən ayrılma bilmir, lakin əgər bilsə ki, şəhriyar onu bağışlayacaq, mütləq Sadıq xandan ayrılacaq.

Fətəli şah dedi:

– Allah tövbə edən bəndənin günahından keçir, biz də yer üzündə onun əməllərini icra edirik, günahkarlar tövbə edəndə, bağışlayırıq. Əminə xəbər ver ki, əgər Sadıq xan Şəqaqidən ayrılarsa, biz onu bağışlarıq. Sən də ki, əminin göstərişini yerinə yetirmək istəmişdin, bağışlanırsan.

Hüseynqulu xan Fətəli şaha təşəkkür etdi. Fətəli şah davam elədi:

– Mən özüm səni məmur edirəm, Urumiyyəyə gedib əminə deyərsən ki, Sadıq xan Şəqaqi tezliklə məhv olacaq. Onunla əlbir olanlar günahına müvafiq cəza alacaq. Əmini başa sal ki, onun xeyri mənə xidmət etməkdədir.

Hüseynqulu xan baş əydi:

– Mən söz verirəm ki, əmimi Sadıq xan Şəqaqidən ayıracam.

Fətəli şah ömr etdi, xalat ünvanilə Hüseynqulu xana bir tirmə qəba gətirdilər. Hüseynqulu xan xalası alandan sonra xoşhəllə geri qayıtdı.

Hüseynqulu xan Tehrandan qayıdandan iki gün sonra, Mahabad hakiminin qasidi Tehrana çatıb məktubu Fətəli şahə təqdim etdi. Ancaq Mahabad hakiminin məktubunda yazılmışdı ki, Məhəmmədqulu xan Əfşar Urumi özü tüğyan etmək qəsdindədir, ona görə ki, hər əsgərə əvvəlcədən pul verir. Fətəli şah o məktubu alandan sonra Azərbaycana hərəkət etdi, Sadıq xan Şəqaqiylə vuruşub, onu məğlub etdi, Urumiyə hakimi də yaxalandı, lakin qardaşı oğlunun xidmətinə görə bağışlandı. Qacar tayfasının görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Süleyman xan Qacarı vasitəçiliyi ilə Fətəli şah Sadıq xan Şəqaqini də bağışladı. Bu şərtlə ki, gələcəkdə itaətkar olub, üsyankarlıq fikrini başından çıxarsın.

Ancaq Sadıq xan Şəqaqi şahlıq iddiasından ol çəkmədi və 1214-cü hicri-qəməridə (Miladi ilə 1799-cu il) elə bu iddia üstündə yaxalandı. İki nəfər Şərq tarixçisinin yazdığına görə, Sadıq xan Şəqaqini bir otağa salıb, pəncərələrini daş və kərpiclə hörmüşlər. Sadıq xan o otaqda ac-susuz qalıb ölmüşdü.

İsfahanda səltənət iddiasına düşən Məhəmməd xan Zənd də yaxalandı. 1213-cü hicri-qəməridə (Miladi ilə 1798-ci il) Fətəli şah Azərbaycanda olanda, Zənd xanını şahın əlaçığına gətirdilər. Fətəli şahın əmrilə onun gözlərini kor etdilər. Məhəmməd xan Zənd kor olandan sonra İraqa yola düşdü ki, şüə müqəddəslərinin məqbərəsində sakin olsun və Bəsrə şəhərində vəfat etdi.

İbrahimxəlil xan Cavanşir Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümündən sonra, istiqlal əldə etmək istədi. İran-rus müharibəsinin başlanğıcında, İran qoşunu Arazı keçəndə, İbrahimxəlil xan Cavanşir Fətəli şahın qorxusundan çar Rusiyasından kömək istədi. Ancaq 1221-ci hicri-qəməridə (miladi ilə 1806-cı il) öz əməllərindən peşman olub, vəliəhd Abbas Mirzə vasitəsilə Fətəli şahı itaət izhar etdi, haman ildə İbrahimxəlil xan Cavanşir İran padşahına müti olduğunu bildirdi. İran-rus müharibəsi davam edirdi. Bir yay gecəsi, İbrahimxəlil xan Cavanşir Şuşanın xaricində istirahət edən zaman, onun rus tərəfdarı olan nəvəsi bir dəstə çar əsgəri ilə öz babasının sakit olduğu evə hücum edib, ailəsi ilə birlikdə onu qətlə yetirdi.

MÜNDƏRİCAT

Nəşriyyatdan	3
Quyuqlu ulduz və quyuqsuz körpə	5
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz	14
Qacar tayfasının rəisi Məhəmməd Həsən xan şahzadənin hüzurunda	23
Vergi alanların əhali ilə pis rəftarı	29
Nadir şahı sui-qəsd hazırlanması	38
Nadir şahın həyatının və şahlığının son gecəsi	45
Su çanağı suda sınar	52
Nadir şahın Kəlatdakı xəzinəsinin macərası	60
Adil şahın zülmələri	67
Qacar elinin Astrabada qayıtması	74
İki Qacar tayfası arasında müharibə	81
Adil şahın aqibəti	86
Şahrux Mirzənin hökmranlığı	90
Lazım gələndə düşmənlə də birləşmək olar	92
Şahrux şah Məhəmməd Həsən xandan kömək istəyir	94
Şahrux şahın İbrahim xanla müharibəsi	96
Məşhəddə Şahrux şahı sui-qəsd edilməsi	103
Nadir şahın nəvəsi və İranın ən gözəl cavanı olan Şahrux şahı kor etdilər	105
Qacar tayfası rəisinin üsyanı	109
İsfahanda aclıq və Kərim xan Zəndin mübarizəsi	122
II Şah Sultan Hüseyn	124
Azad şahın İsfahanda hökmranlıq etməsi	141
Məhəmməd Həsən xan Qacar Tehranı tutmaq qərarına gəldi.....	150
Ağa Məhəmməd xan Qacar on üç yaşında	153
Məhəmməd Həsən xan Qacarın ölümü	159
Kərim xan Zənd Ağa Məhəmməd xan Qacarın tutulmasını əmr edir	164
Ağa Məhəmməd xan Qacarın birinci şücaəti	167
Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xanın hüzurunda	174
Ağa Məhəmməd xan Qacar bir alim idi	178
Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şiraz həyatı	182

Ceyranın ölümü və Ağa Məhəmməd xanın Astrabada gəlməsi ..	184
Qacar xanın tülkü ovu	191
Kərim xan Zəndin Ağa Məhəmməd xanla müşavəti	193
Qacar xan din tarixinin gözəl bilicisiydi	200
Hüseynqulu xanın güclənməsi	207
Ağa Məhəmməd xan Qacar Şahi-Çırağa pənah aparır	216
Hüseynqulu xanın öldürülməsi	221
Ağa Məhəmməd xan Qacar Kərim xan Zəndin ölümünün yaxınlaşdığını güman edir	229
Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tehrana qaçması	231
Əli Murad xan Zəndin məğlubiyyəti	237
Xəmsə əmiri Zülfüqar xanın məğlubiyyəti	247
Ağa Məhəmməd xanın Laricana elçi göndərməsi	249
Rzaqulu xan şahlıq eşqinə düşdü	253
İlacı xan haləlxor ağa Məhəmməd xanı himayə etdi	260
Qacar qardaşlarının ixtilafı	278
Ağa Məhəmməd xan Rzaqulu xana mərhəmət göstərdi	286
Ağa Məhəmməd xan Qacarın Mazandaranda şahlıq taxtına oturması	290
Fars əyalətində Zəndiyyənin hökmranlığı	297
Şirazın Əli Murad xan Zənd tərəfindən mühasirəsi	305
Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranı mühasirə etdi	315
Mazandaran və Astrabad əhalisinin qiyamı	322
Şeyx Veys xanın kor edilməsi	327
Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranı yenidən mühasirəyə aldı....	332
Qum əhlinin üsyanı və şəhərin mühasirəsi	336
Cəsur Tağı xan Zəndin həlak olması	344
Tehran paytaxtı olur	348
Gilan hakiminin üsyanı	359
İgid şahzadə Lütfoli xan Zənd haqqında	372
Mustafaqulu xan Qacarın qiyamı	375
Tehranın yenidən alınması	379
Cəfər xan Zəndin ölümü	382
Mustafaqulu xanın kor edilməsi	387
Qacar xanının Lütfoli xan Zəndlə müharibəsi	393
Qızıl zərih	403

Cəfərqulu xan Qacarın qətlə yetirilməsi	406
Ağa Məhəmməd xan Qacar Ərdəbil və Təbriz şəhərlərində	410
Ağa Məhəmməd xan Qacara sui-qəsd hazırlanması	415
Lütfəli xanla Xanbaba Cahanbaninin müharibəsi	438
Lütfəli xan Zənd geri oturandan sonra	448
Zənd şəhriyarının səhradan keçməsi	463
Tağı xan Yəzdilə müharibə	470
Lütfəli xan Zənd Kirmanda	474
Kirmanda qıtlıq	480
Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Kirman əhalisinin kor edilməsi	487
Lütfəli xan Zənd Bəm şəhərində	490
Lütfəli xanın tutulması	496
Qafqaz müharibələrinin başlanması	508
Tiflis faciəsi	518
Ağa Məhəmməd xan Qacarın tac qoyması və Məşhəd səfəri	523
Qacar xanı Azərbaycana qayıdır	535
Bəlx mövzusu və Buxaraya bir nəzər	539
İbrahim xanın maraqlı manevri	550
Qacar xanı və Cahanbaninin oğlanları	554
Şuşaya doğru	562
İbrahimxəlil xanın Şuşadan çıxması	567
Şuşada müşavirə məclisi	571
Şuşanın axundu Qacar xanının hüzurunda	578
Şirvan müharibəsi	584
Ağa Məhəmməd xanın qətlinə dair	588
Qacar xanının həyatının son gecəsi	596
Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsi	602
Qatillər yaxalandılar	607
Ağa Məhəmməd şahın qoşun fərmandehi Sadıq xan Şəqaqi	613
Ağa Məhəmməd şahın ruhu və mənəviyyəti	618
Məhəmməd xan Zənd və Mirzə Əbdülvahab Mostofi	622
Nəcəf xan Zənd	630
Urumiyə hakimi ilə saziş	633

QEYD

«Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatının kompüter mərkəzində yığılaraq
səhifələnmiş və çap edilmişdir. Formatı 60×90 1/16.

Şortı çap vərəqi 40,5. Sifariş 23. Tirajı 1000.

Qiyməti 11 manat.

«Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı,
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
3-cü Yasamal küç., 3147-ci məhəllə.

Tel. 434-76-06.

Am-270150